

-6 NOV 2011

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(Հակոբ մեյիք-Հակոբյան)

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

Հայտնի էր Տրանս

Երևան

1964

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(Հակոբ մելիք-Հակոբյան)

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

Հայ պ ե տ ի Տ Ր ա տ

ԵՐԵՎԱՆ

1964

Տեխնիկական գիտություններ

Ո. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Խմբագրական կոլեգիա

ԹՈՓՉՅԱՆ Է., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ս.,
ՀՈՎՍԵԲՅԱՆ Գ., ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Մ., ՔՈՉԱՐ Հ.

Հրատարակչության խմբագիրներ

Ս. ՊԱՏԱՋԱՏ, Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Նկարիչ

Ռ. ԲԵՆԴՐՈՍՅԱՆ

49138-65

РАФФИ

(АКОП МЕЛИК-АКОПЯН)

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в десяти томах

ТОМ X

(На армянском языке)

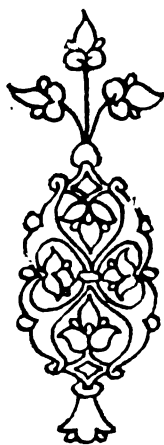
Армянское государственное издательство

(Айпетрат)

Ереван — 1964

Puff

ՆՈՒՎԱԾՆԵՐ

ԹԱՐԳ-ՈՐԱՆԶԻՑ

Քարզմանն ընդհատելու համար Պատմության Գիտության «Պարաբանական Աստղագետ» (Карабагский Астрологъ) անունով վեպը, մեր նպատակն է եղել ծանոթացնել հայ հասարակությանը այդ գեղեցիկ աշխատության հետ, որի նյութը առնված լինելով Ղարաբաղի մելիքների կյանքից, հարկավ, մեզ հայերիս համար պետք է շատ հետաքրքիր լինի:

«Պարաբանական Աստղագետ» տպվեցավ Մոսկվայում 1834 թվականում, կնշանակե, մեզանից 48 տարի առաջ: Բայց չնայելով, որ այդ գրքի լույս տեսնելուց անցել է մի ամբողջ կես դար, այսուամենայնիվ, մենք հայերս, մինչև այսօր ոչ միայն նրա բովանդակության հետ ծանոթ չէինք, այլ նրա գոյության մասին անգամ տեղեկություն չունեինք: Մենք չգիտենք, որ ռուսաց գրականության մեջ կա մի գիրք, որը ամբողջապես նվիրված է Ղարաբաղում կատարված տխուր անցքերին...

Այժմ ներկայացնելով «Պարաբանական Աստղագետ» մեր ընթերցող հասարակությանը, մեր ցանկությունն է՝ ոչ միայն ծանոթացնել նրան մի գեղեցիկ վիպական ստեղծագործության հետ, որի մեջ արևելյան կյանքը նկարված է իր պարզ, նահապետական գույներով, այլ առավել թանկագին է մեզ համար այդ գիրքը այն կողմից, որ իբրև մի պատմական արձանագրություն, բավական ճիշտ կերպով պատկերացնում է մեզ այն աղետալի հանգամանքները, որոնք Պարաբանական հայկական իշխանություննե-

րի քայքայման և անկման պատճառը դարձան: Եվ ինքը, հարգելի հեղինակը, այդ նպատակով է գրել իր վեպը, և դրա համար էլ կոչում է նրան «Անդրկովկասյան պատմական վեպ» (Исторический закавказский роман):

Երեսուն թվականների ռուս գրողներից միայն Զուբովի նման մեկը կարող էր տալ մեզ մի այսպիսի աշխատություն, որ պահանջում է բավական ծանոթ լինել երկրի հետ, ուր կատարվել են վեպի մեջ նկարագրված անցքերը,— պահանջում է խորին ուսումնասիրություն տեղային ժողովուրդների կենցաղավարության, բնավորությունների և նրանց միմյանց հետ ունեցած պատմական հարաբերությունների: Զուբովը իր տեղում բավական ուսումնասիրած էր այդ բոլորը: Դեռ Պողոս կայսրի թագավորության վերջերում նա եկավ Անդրկովկաս և մնաց այստեղ մինչև նիկոլայի ժամանակները, և նրա ավելի քան երեսուն տարի կեցությունը Անդրկովկասում առիթ տվեց այդ հարցասեր գրողին ոչ միայն ծանոթանալ երկրի և տեղային ազգաբանությունների հետ, այլ գրեց իր օրերում կատարված ռուսաց արշավանքների և նշանավոր անցքերի պատմությունը թե պարսիկների, թե Վրաստանի և թե կովկասյան լեռնաբնակների վերաբերությամբ: Նա թողեց բազմաթիվ աշխատություններ, իբրև հարուստ նյութ Անդրկովկասի պատմության համար: Իր աշխատությունների մեջ, որտեղ հայերի և հայոց երկրի վրա խոսք է լինում, նա միշտ համակրությամբ է խոսում:

Կարդալով «Ղարաբաղի Աստղագետը», ընթերցողը կնկատե այն ջերմ համակրությունը, որ արտահայտվում է հեղինակի յուրաքանչյուր տողից հայոց ժողովրդի և մեծիքների վերաբերությամբ: Իր վեպի մեջ Զուբովը շոշափում է այն զգալի վերքերը, որոնք մեր ազգի պատմական կյանքում շատ անգամ եղել են հայկական իշխանությունների անկման և մահացության պատճառները: Այդ վերքերն են՝ անմիաբանությունը և ներքին երկպառակությունը: Ցույց տալ դրանց վնասակար հետևանքները,— կացուցանում է «Ղարաբաղի Աստղագետի» գլխավոր նպատակը:

¹ Պատեն Զուբովի աշխատությունների ցուցակը կարելի է գտնել Մ. Միանսարյանցի բիբլիոգրաֆիայի հետևյալ երեսներում՝ 362, 678, 736, 745, 756. Bibliographia «Caucasica et Transcaucasica». Опыт справочного систематического каталога печатным сочинениям о Кавказе, Закавказье и племенах, эти края населяющих. Составил М. Миансаров. Том I. С. Петербург, 1874—1876.

Ահա ինչ է ասում հեղինակը վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազարյանի բերանով. «Երկպառակությունը և ներքին կոիվները ոչնչացրին հայոց թագավորությունը, որ մի ժամանակ ծաղկած էր և կանգնած էր խիստ նշանավոր աստիճանի վրա հին թագավորությունների շարքում: Մենք, միայն Ղարաբաղի լեռնական մելիքներս, պահպանեցինք մեր անկախությունը: Մեր նախնյաց քաջագործությունները հարգված էին մինչև անգամ Շահ-Արաս մեծից... Բայց ինչով մեր նախնիքը կարողացան այնպես հաջողությամբ պատերազմել այդ մեծ թագավորի դեմ: Միայն նրանով, որ համասայի բոլոր հինգ մելիքները միացած էին բարեկամության և արյան ամուր դաշնակցությամբ: Նրանց հաջորդները հետևեցին նախորդների օրինակին, և մեր հայրենիքի անկախությունը պահպանվեցավ»: (Երես 13):

Նույն դառն բողոքը հայտնում է հեղինակը և Թալիշի մելիքի բերանով, երբ Փանահ-խանը արդեն բավականաչափ բռնացել էր Ղարաբաղի վրա. «Այդ բոլորի պատճառը մեր ներքին երկպառակություններն են: Եթե մենք միշտ միմյանց հետ կապված լինեինք, ինչպես մեր նախնիքը հին ժամանակներում կամ Շահ-Արասի օրերում, այն ժամանակ այդ ջուռնշիրցին (Փանահ-խանը) մտածել անգամ չէր համարձակվի լինել Ղարաբաղի իշխողը: Բայց մենք բոլորս, համասայի հինգ փոքրիկ իշխանություններս, որոնք հայոց հռչակավոր թագավորության վերջին մնացորդն ենք, սկսեցինք անդադար միմյանց հետ վիճել, միմյանց հետ կովել, և ամեն մի հիմար բանի վրա, ամեն մի շնչին հարցի պատճառով սկսեցինք միմյանց հետ պատերազմել: Եվ ի՞նչ եղավ մեր ներքին կոիվների արդյունքը,— այն, որ շահեցինք մեզ վրա մի օտար հրամայող...»: (Երես 206):

Թե ո՞րքան կորստաբեր հետևանքներ է ունենում մի ազգի համար անմիաբանությունը և ներքին երկպառակությունը,— այդ մահացու ախտը,— շոշափելի կերպով երևան է հանում հարգելի հեղինակը, ոչ թե հիմնվելով բանաստեղծական շինծու ապացույցների վրա, այլ ցույց տալով մի պատմական փաստ, մի կատարված աղետալի իրողություն հայոց կյանքում: Այդ հիմնական միտքը կազմում է Զուբովի վեպի ամբողջ հյուսվածքը:

Իբրև նյութ իր հետաքրքիր վիպասանության, հեղինակը վեր է առել 1750 թվականներում Ղարաբաղի մեջ կատարված անցքերը: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի նահանգներում կային հինգ

հայկական իշխանություններ, որոնք զեռնողոված էին հինգ առանձին գավառներում և բոլորը միասին կոչվում էին Խամսայի մելիքություններ: Պատասպարված իրենց անմատչելի լեռների մեջ, այդ հինգ գավառների մելիքները (իշխանները) պահպանում էին կատարյալ անկախություն: Քանի որ նրանք հաշտ էին, միաբան էին և վտանգի ժամանակ օգնում էին միմյանց, այնքան ժամանակ կազմում էին մի ամբողջ միացյալ զորություն, որ սարսափի մեջ էր պահում թշնամիներին, և Ղարաբաղը պահպանվում էր որպես մի բախտավոր, հզոր իշխանություն: Իսկ երբ սկսվում է ներքին երկպառակությունը մելիքների մեջ, երբ անմիաբանությունը ջլատում է նրանց ուժերը, այդ ժամանակ նրանց զորությունը այն աստիճան թուլանում է, որ Փանահ-խանի նման մի հասարակ խաշնարած, մի թափառական ջուանշիրցի, որը մի ժամանակ նադիր-Շահի մոտ մունետիկի պաշտոն էր կատարում, իսկ հետո մի հանցանքի համար փախավ և Ջրաբերդի մելիքի մոտ ծառայության մեջ մտավ,— մի այնպիսի բախտախնդիր, օգուտ քաղելով հայոց մելիքների անմիաբանությունից, այնքան բարձրացավ, որ մտածեց նրանց վրա իշխել: Բայց Փանահ-խանը բանաստեղծական մարդ չէ, նա պատմական անձնավորություն է:

Զուգույն ներկայացնում է մեզ մեր պատմության տխուր ստվերագիրը: Գուցե նա մեր պատմությունը ամբողջապես չէր ուսումնասիրած, գուցե նա չգիտեր, թե ինչեր են կատարվել Հայաստանի մեջ ավելի հին դարերում, բայց այդ միևնույն է, բավական է, որ նա ուսումնասիրել էր իրան խիստ մոտ ժամանակների անցքերը:

Պատմական անցքերը նույնպես կրկնվում են մի ազգի կյանքում, որպես կրկնվում են նրանք մի անհատի կյանքում: Զուգույն վեր է առել միայն 1750 թվականների Ղարաբաղում կատարված անցքերը: Բայց այդ մի փոքրիկ կտորի մեջ նա ցույց է տալիս այն բոլոր դժբախտությունները, որ կրել է Հայաստանը ավելի հին դարերում: Ո՞վ չգիտե, որ ամեն անգամ, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է գտնվել, երբ թշնամին կամեցել է բռնանալ մեր երկրի վրա, երբ օտարը մտածել է ոչնչացնել հայկական զահն ու գայիսներ,— այդ միջոցներում միշտ գտնվել է մի հայ, մի վատ դավաճան, որը թշնամու ձեռքում գործիք է դարձել, որը առաջնորդել է նրան և իր հայրենիքը մատնել է օտարի ձեռքը:

Մեկիք-Շահնազարյանի տիպի մեջ հեղինակը ցույց է առաջ փռում մի այսպիսի մարդ:

Մեկիք-Շահնազարյանը վասակի, Մեհրուժանի կամ Վեստ-Ուարգսի նման տիպ չէ: Նա բարի մարդ է. նա սիրում է իր հայրենիքը, բայց այնքան կամքի զորություն և բնավորության ուժ չունի, որ հայրենիքի ընդհանուր շահերը գերադասե իր անձնական նեղ կրթերից: Նա միանում է Փանահ-խանի հետ, օգնում է նրան, զորացնում է. բարձրացնում է, միայն թե կարողանա նրա ձեռքով ոչնչացնել Ղարաբաղի մնացած հայ մեկիքներին:

Փանի-քանի՝ անգամ այդ տխուր երևույթը կրկնվել է հայոց պատմական կյանքում, քանի՝ անգամ հայոց իշխանները միացել են օտարների հետ և սկսել են իրանց հայրենիքի շահերին հակառակ գործել, սկսել են ոչնչացնել իրանց նման հայ իշխաններին: Բայց պատմությունը միշտ պատժում է այսպիսիներին: Նրանք ոչնչացնելով ուրիշներին, ոչնչանում են և իրանք: Նրանք իրանց նմաններին օտարի լծի տակ դնելով, իրանք նույնպես օտարի ստրուկ են դառնում: Նույնը պատահեց և Մեկիք-Շահնազարյանի հետ: Նա սկզբում նպաստեց Փանահ-խանին իշխել Ղարաբաղի անկախ մեկիքների վրա, վերջը ինքն ևս նույն խանի հպատակը դարձավ, կորցրեց իր անկախությունը (Երես 228):

Իր գրքի վիպական մասում հեղինակը նկարում է հայ ընտանիքի այն գլխավոր գծերը, որ արտահայտում են նրա թե առտրենին և թե հասարակական բնավորությունը: Ընտանիքի պետը, մեծ հայրը, իշխում է ոչ միայն ընտանիքը կազմող անդամների անձնավորության վրա, այլև նրանց սրտերի և հոգու վրա: Նա կամենում է իրան հպատակեցնել և սերը, որ յուրաքանչյուր անհատի անբռնաբարելի զգացմունքն է: Դեռ Զումշուղը երեխա էր, երբ հորեղբայրը (որը երեխայի վրա հոգաբարձության պաշտոն ուներ) նշանադրում է նրա համար իբրև ապագա հարսնացու Քալիշի մեկիքի աղջկան, որը գեռ օրորացի մեջ կերակրվում էր մոր ստինքով: Զումշուղը շափահաս դառնալով, բողոք է հայտնում այդ ընտանեկան բռնության դեմ, և սիրելով գեղեցիկ Սալիհային, մեծում է Քալիշի մեկիքի գոտեր ձեռքը: Այստեղից ծագում է բոլոր ինտրիգան, որ մեկիքների երկպառակության պատճառն է դառնում: Հույները կռվում են տրոյացիների հետ հափշտակված Հեղինեի համար, իսկ Ղարաբաղի մեկիքները կրո-

վում են միմյանց հետ այն անպատվության համար, որ նշանադրված արջիկը մերժվեցավ:

Ջումշուղի և Սալիհայի սիրո մեջ հեղինակը կամենում է արտահայտել այն միտքը, թե ամուսնական երջանկությունը կայանում է ոչ թե նրա մեջ, որ մի իշխանազն երիտասարդ ընտրում է իր կենակից մի օրիորդ, նույնպես իշխանական ծագումից, այլ ամուսնությունը կարող է բախտավոր լինել և այն ժամանակ, երբ օրիորդը ընտրվում է ստոր ծագումից, միայն թե ամուսնացու զույգը կապված լինե՞ր ճշմարիտ սիրով: Սալիհան հասարակ հովիվի աղջիկ է, բայց հազիվ թե կտրելի է երևակայել մի այնպիսի անկեղծ, բոցավառ սեր, որ անապատների այդ անմեղ դուստրը ուներ դեպի Ջումշուղը:

Ընտրելով իր հերոսի, Ջումշուղի, համար ամուսին Սալիհային, որը ծագումով թուրք էր և կրոնով մահմեդական, հեղինակը, կարծես, այդ օրինակով ցանկանում է խրատ տալ հայերին, թե ոչ միայն պետք չէ խորշել այլադավաններից կամ այլազգիներից,— այլ ընդհակառակն, աննպատակ չէր լինի ամուսնանալ այլասեր և այլակրոն հարևան ցեղերի աղջիկների հետ, և նրանց քրիստոնեություն ընդունել տալով, հայացնել: Սալիհան նույնպես քրիստոնեություն ընդունեց և հայացավ:

Ավելի խորին խորհուրդ թաքնված է Ջումշուղի դաստիարակության մեջ:

Ջուրովի հերոսի, Ջումշուղի, հայրենիքը շրջապատված է մի կիսավայրենի ցեղով, որպես էին ջուանշիրցիները: Այդ ժողովուրդը հովվական պարզ կյանք է վարում, ապրում է իր անասուններով և ավազակությամբ: Նա քաջ է, պատերազմասեր է, դիտե՛ կովելու արհեստը և վտանգ է սպառնում Ջումշուղի հայրենիքին: Նրանց հետ մրցելու, նրանց հարձակումներից, ասպատակություններից անվտանգ պահպանվելու համար պետք է ունենալ նույն լավ հատկությունները, որ նրանց առավելություններն են կազմում. այսինքն՝ լինել նրանց նման քաջ, ճարպիկ և վարժ կովի գործի մեջ: Հենց այդ դիտավորությամբ Վարանդայի իշխան Լեւիթ-Շահնազարյանը իր եղբորորդի Ջումշուղին շորս տարվա ժամանակով ուղարկում է ջուանշիրցիների մոտ, ուսումնասիրելու նրանց կենցաղավարության պայմանները, սովորելու նրանց ճարպկությունները ձիավարության և զինաշարժության մեջ:

Ղարաբաղի հայոց մեծիքները ներկայանում են Ջուրովի վեպի մեջ իբրև քաջ, խստաբարո և չափազանց վեհանձն մարդիկ,

բայց միևնույն ժամանակ, սոստիկ անքաղաքագետ և դյուրա-
խար մարդիկ: Որոնց ընդհակառակն, նրանց թշնամին, չուան-
շիրցի Փանահ-խանը, ներկայանում է որպես մեղմ, փափուկ,
բայց չափազանց նենգավոր մարդ: 'Իա քաջության հետ միացրել
է և խորամանկությունը, այդ պատճառով էլ հաղթող է հանդի-
սանում: Քաջությունը առանց դիպլոմատիայի կորցնում է իր զո-
րության նշանավոր մասը:

Փանահ-խանի գործիքը, աստղագետ Հասանը, որ պտտեց-
նում է իր փորձված ձեռքում Ղարաբաղի ճակատադրական ասա-
ղը, այդ մեծ խաբերան ներկայացնում է պարսկական մարմ-
նացած խորամանկության կառարելատիպը:

Մի կողմում քաջություն և պարզամտություն, մյուս կող-
մում՝ քաջություն նենգավորության հետ միացած,— այդ երկու
հակառակ բնավորությունների ընդհարումների մեջ «Ղարաբաղի
Աստղագետի» հարգելի հեղինակը, կարծես, կամեցել է նկարել
այն տխուր պատկերը, որ մեր ազգի պատմական կյանքում միշտ
ներա դժբախտության պատճառն է եղել:

Ամեն մի հայ, առանձին վեր առած, խելացի է, գուցե բա-
վական խորամանկ է իր մանր հաշիվների մեջ, բայց ազգովին
վեր առած, չէ կարելի ասել, թե խելացի է, այլ ընդհակառակն,
չափազանց դյուրախար և միամիտ ժողովուրդ է:

Հայկական բնավորության այդ թույլ կողմերը ավելի որոշ
գծերով երևում են «Ղարաբաղի Աստղագետի» մեջ, իսկ մանրա-
մասները կարելի է տեսնել մեր «Խամսայի մեկիքությունները»
կոչված գրքում, որ բովանդակում է իր մեջ Ղարաբաղի վերջին
տարիների պատմությունը: Այդ երկու աշխատությունները անմի-
ջական կապ ունեն միմյանց հետ և լրացնում են միմյան մյուսի
թերությունները, մեկը, որպես վեպ, մյուսը, որպես պատմու-
թյուն: Եվ այդ մտքով էլ մենք թարգմանեցինք «Ղարաբաղի Աստ-
ղագետը», համարելով նրան իբրև մի օժանդակ կամ լրացուցիչ
աղբյուր «Խամսայի մեկիքությունները» կոչված պատմության
համար:

Մեր թարգմանության մեջ ոչինչ փոփոխություններ չենք
արել, ամենայն հարադատությամբ հետևել ենք բնագրին: Հեղի-
նակի ծանոթությունների հետ ավելացրինք և մեր ծանոթություն-
ները, գրքի մթությունները լուսաբանելու համար: Մի քանի տե-
ղերում ուղղեցինք այն սխալները, որ հեղինակը անում է թե
գրքի և թե իր ծանոթությունների մեջ:

ԶԱԽԵՐ-ՄԱԶՈՒՅԻ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռալուդ Զախեր-Մազուիսի անունը համարյա անծանոթ է մեր ընթերցող հասարակությանը: Նա ծնվեցավ հունվարի 27-ին 1836 թվականի (կիմբերգ) քաղաքում, որը գալիցիական հին թագավորության մայրաքաղաքն էր:

Նրա բազմաթիվ բեմական և վիպական աշխատությունների մեջ նշանավոր տեղ են բռնում մի շարք գեղեցիկ վեպիկներ, որոնք բոլորը միասին ընդհանուր անունով կոչվում են «Կայենի կտակը»: Այդ վեպիկները պատկերացնում են գալիցիական կյանքի այն սարսափելի ժամանակները, երբ 1846 թվականի լեհական ապստամբությունը իր սոսկալի բորբոքման մեջն էր, երբ ավստրիական զորքերը պաշարման վիճակի մեջ էին պահում երկիրը, և երբ գյուղացիները, դարձնելով տանջված լինելով ազնվականների կեղեքումներից, փոխանակ այդ վերջինների հետ միանալու, անցնում էին կայսերական զորքերի կողմը և իրանց մանգաղներով կոտորում էին կալվածատերերին: Ամեն տեղ կատարվում էին արյունահեղություններ և գազանային անգթություն:

Ես թարգմանեցի՝ «Կայենի կտակից» երեք վեպիկներ միայն «Կալումեայի Դոն-ժուանը», «Ֆրինկո Բալաբան» և «Լուսնեկա գիշերը»: Հիմնական գաղափարը այդ վեպիկների և առհասարակ «Կայենի կտակի» մեծ աղմուկ բարձրացրեց կրիտիկայի կողմից, և մանավանդ գերմանական կրիտիկոսները սաստիկ զայրացան հեղինակի դեմ:

Գալիցիական ժողովրդի սկզբնական համոզմունքները, նրա բոլոր կրավորական իմաստությունը, որը արտահայտվում է այն մշտական անձնորացության և անսահման համբերության մեջ, որոնցով դրոշմված է այդ ժողովրդի և բարոյական կերպարանքը, վերջապես նրա բոլոր նախնական ավանդությունները, կազմում են «Կայենի կտակի» հյուսվածքը, որի մեջ, իբրև հիմնական գաղափար անց են կացրած և Շոպենհաուերի փիլիսոփայության սկզբունքները: Բնագիտության այժմյան ուղղությունը և Դարվինի գիտական վարդապետությունը ավելի ևս օգնեցին հեղինակին հաստատել իր աշխատությունների հիմնական գաղափարը այն

¹ Իմ թարգմանությունը արել եմ Ս. Ա. Կատելինկովայի ուսակա թարգմանությունից և նրա առաջաբանից եմ քաղում հեղինակի մասին տեղեկություններ:

ճակատագրական գործողության վրա, որը աշխարհի սկզբից կառավարում է մարդկությանը և որը անցնում է սերունդից սերունդ, որպես մի դժբախտ ժառանգություն: Մարդկային սեռի վրա ծանրացած այդ ժառանգությունը, հեղինակի կարծիքով, կայանում է սիրո մեջ, այդ «հավիտենական և մահացու մարառման մեջ, որ կատարվում է երկու սեռերի կողմից», — կայանում է անհագ շահասիրության մեջ, որին դատապարտված է մարդը, և որը իրեն մի անհրաժեշտություն, ստիպում է մարդուն հարբատահարություն ու խաբեություն կատարել, — և վերջապես, կայանում է պատերազմի մեջ, այդ անհրաժեշտ, բայց սարսափելի սպանության մեջ, թեև արդարացնում են նրան ազգասիրական կամ պետական նկատումներով:

Ահա հիմնական գաղափարները «Կայենի կտակի»: Այդ գաղափարները հեղինակը կատարելապես զարգացնում է մի փոքրիկ վեպիկի մեջ, որ կոչում է «Պանդուխտ», և որը, իբրև առաջաբան, միացրել է այն վեպիկների շարքի հետ, որոնք բոլորը միասին կազմում են «Կայենի կտակը»: Միայն «Պանդուխտի» հրատարակությունից հասկանալի եղավ «Կայենի կտակի» անունը, այդ պատճառով մենք հարկավոր ենք համարում ծանոթացնել ընթերցողին նրա համառոտ բովանդակության հետ:

Հրացանը ուսի վրա դրած, — պատմում է հեղինակը, — թափառում էր ինքը կուսական անտառի խորին թավուտներում, և նրան առաջնորդում էր մի ծնրունի որսորդ: Հանկարծ նրա ուղեկիցը կանգ առեց, ցույց տալով մի արծիվ, որ բարձրում սավառնում էր նրանց գլխի վրա. որսորդը նշան դրեց, և սպանված թռչունը ընկավ նրանց ոտների առջև. — «Կայեն, Կայեն», — հանկարծ լսելի եղավ մեկի զորեղ ձայնը, և թփերի միջից հայտնվեցավ մի ծերունու օտարոտի կերպարանքը, երկաթն ալեխառն մորուքով և նույնպիսի երկայն ալեոր մազերով, որոնք ծածանվում էին քամուց: Հնամաշ հագուստը և դժմասրվակը, որ քարշ էր ընկած նրա կշտից, ցույց էին տալիս որ այդ անծանոթը այն տեսակ մարդիկներից մեկը պետք է լինի, որոնք հեռանում են մարդկային հասարակությունից, որոնք փախչում են կյանքի բոլոր հարմարություններից ու զվարճություններից: — «Ի՞նչ օգուտ ունեիք այդ անմեղ արարածի սպանության մեջ, Կայենի զսպականեք», — ասաց ծերունին, և նրա ու հեղինակի մեջ սկսվեցավ ջերմ խոսակցություն: Ծերունին անապատական էր, այսինքն՝ պատկանում էր անապատականների աղանդին, որոնք բավական տա-

րածված են Գալիցիայի ուղղափառ բնակիչների մեջ: Անապատականների հիմնական սկզբունքները դրանք են. աշխարհը սատանայի թագավորությունն է, այդ պատճառով անապատականները փախչում են աշխարհից, փախչում են մարդկությունից, և այն ամենից, ինչ որ կայացնում է մարդկային կյանքի և գործունեության շահերը, որովհետև այդ բոլորի վրա ծանրանում է անեծք: Սերը, ձգտումը դեպի հարստություն և դեպի իշխանություն, և այն բոլորը, ինչ որ ուրախացնում է ու առաջ է մղում մարդուն նրա հասարակական և անհատական կյանքի մեջ,—այդ բոլորը Կայենի կտակն է, որ թողել է իր ժառանգներին, այդ բոլորը այնպիսի բաներ են, որոնցից ծագում են բոլոր չարիքները, բոլոր դժբախտությունների և բոլոր կորուստը մարդկության: Միայն մահը կարող է խլել մարդու ձեռքից այդ անիծյալ ժառանգությունը, որը թունավորում է նրան. միայն մահը կարող է կատարելապես վերականգնել մարդու մեջ այն խաղաղությունը, որը մի ժամանակ վայելում էր նա բնության գրկում, և միայն մահը կրկին կվերադարձնե նրան այդ գրկի մեջ: Ուրեմն, մահը է այն ցանկալի սահմանը, դեպի որը մեծ հուսով ձգտում է անապատականը և նրան սպասելով, նա պետք է այնպիսի կենցաղավարություն ունենա, որը ավելի նմանեցնե կենդանի մարդուն մեռյալի. այստեղից առաջ է գալիս ինքնուրացությունը, ձգնությունը և համբերությունը:

Այդ պատմությունը, որը իբրև առաջաբան, դրած է «Կայենի կտակի» սկզբում, բացատրում է միևնույն ժամանակ այդ անվան տակ զետեղված վեպիկների ամբողջ ժրագիրը, որոնց յուրաքանչյուրը առանձին վեր առնելով, ամեն մեկը ներկայացնում է բոլորովին լրացրած և ամբողջացրած պատկեր, իսկ բոլորը միասին զարգացնում են հեղինակի հիմնական գաղափարը, որի մասին հիշեցինք վերևում:

Մեր թարգմանած երեք վեպիկների մեջ Զախեր-Մազոխը առաջ է բերում Կայենի ժառանգություններից մեկը, որ կտակել է նա ապագա սերունդին, դա է՝ կնոջ և տղամարդի սերը: Այդ սկզբունքը պատկերացնում է նա հիշյալ վեպիկների մեջ, բայց պատկերացնում է իբրև շարության տարր, իբրև պատճառ մարդկային բոլոր դժբախտությունների, և իբրև մի չարիք, որ սարսափելի կերպով ոչնչացնում է այն բոլորը, ինչ որ մարդիկ սովոր են համարել բարիք, մի խոսքով՝ իբրև Կայենի կտակը իր թշվառ ժառանգներին:

Եվ այդ էր պատճառը, որ «Կայանի կտակը» ստատիկ հար-
 ձակմունքներ կրեց կրիտիկայի կողմից, և ստավեյտպես դերմա-
 նական կրիտիկոսները զինվեցան նրա դեմ: «Պանդոխտը», որը
 իբրև առաջարկան զետեղված էր «Կայանի կտակը» կաղմոզ վե-
 պիկների սկզբում, համարեցին իբրև profession cleroi-աթեիզմի
 Հեղինակին մեղադրում էին, որ նա հերքում է աստծո գոյություն-
 նը, որ նա ամեն երևույթների մեջ աստծո փոխարեն գտնում է
 բնության բնական գոյությունը, և այսպիսով, ոչնչացնում է ամ-
 բողջ բարոյական աշխարհը: Հեղինակի բոլոր աշխատություննե-
 րը համարում էին պեսիմիզմի վերջին խոսքը, և Գարվինի ու Շո-
 պենհատների վարդապետությունների ծայրահեղ արդյունք, միայն
 արևելյան սնահավատության հատկանիշներով դրոշմված: Այդ
 կարծիքները առիթ տվին սաստիկ բանակովի՝ հեղինակի և գեր-
 մանական կրիտիկոսների մեջ: Իդուր Զախեր-Մագոխը աշխա-
 տում էր պաշտպանել իրան: Գերմանական զայրացած կրիտի-
 կան իր հարձակմունքների մեջ այն ծայրահեղության հասավ, որ
 ակեց մինչև անգամ ուրանալ «Կայանի կտակի» գրական արժա-
 նավորությունը: Հեղինակին առավելապես շէին ներում այն ան-
 խնա արդարության համար և այն անաշուռ ռեալիզմի համար,
 որով նա երևան էր հանում մարդկային կյանքի մթին կողմերը,
 նկարելով միշտ մուսյլ պատկերներ, որոնց մեջ խիստ աչքի էր
 զարկում իդեալների բացակայությունը: «Ես ավելի կսիրեմ անա-
 խորժ ճշմարտությունը, քան թե շողոթորթող ստությունը», պա-
 տասխանում էր հեղինակը: Ռոմանի նպատակը, որպես ասում է
 Գլոբեն, է — ծառայել իբրև մի հայելի, որը միակերպ ցուցնում
 է իր մեջ բոլոր երևույթները շրջապատող կյանքի: Այդ կետից
 նայելով, ինչ որ վերաբերում է այն մուսյլոտ գույներին, որոն-
 ցով ներկված է Զախեր-Մագոխի յուրաքանչյուր պատկերը, — դա
 նրա մեղը չէ, եթե ժամանակակից կյանքը իսկապես այնպես է,
 որ չէ կարող ավելի պայծառ գույներով նկարվել ռոմանի մեջ:
 Եվ այսպես, Զախեր-Մագոխը շուտով հաշտվեցավ վիպասանի
 աննախանձելի վիճակի հետ, որը համարձակվում է բարձրացնել
 կյանքի մթին կողմերը ծածկող վարագույրը ինքնախաբեության
 մեջ ապրող հասարակության առջև: Գերմանական կրիտիկոսների
 վիճարանության կոպիտ ձևը շուտով հարկադրեց Զախեր-Մագո-
 խին հրաժարվել բանակովից և պատասխանել իր հակառակորդ-
 ներին միայն խորին արհամարհանքով:

Հրաժարվելով բանակովից, և կրկնելով Գլոբենի հայտնի

խոսքերը. «Ստեղծի՛ր, արհեստագետ, բայց մի խոսիր»։— Հեղինակը սկսեց պատասխանել իր հակառակորդներին «կայենի կտակի» շարունակությամբ, և մինը մյուսի ետևից ի լույս ածեց պվելի և ավելի հետաքրքիր պատկերներ։ Այդ պատկերների մեջ խիստ կենդանի կերպով նկարված է այն անխոնջ ու մշտական մաքառումը, որ կատարվում է մարդկության աղքատ և հարուստ դասակարգերի մեջ, և ամեն քայլում հանդիպում են ամենասուկալի կոտորածների և վրեժխնդրության տեսարաններ։ Կարծեմ, ոչ ոք չէ կարողացել այնպես կենդանի և այնպես ազդու կերպով նկարագրել մարդկային բնավորության վայրենի բնազդումները, որպես այդ հաջողվել է Զախեր-Մազոխին։ Այդ դեպքում նա շատ նման է ամերիկացի մատենագիր Բրետ-Գարտին, որին նա ինքը շատ բարձրացնում է, բայց որից նա շատ գերազանցում է իր տաղանդով։

Կրիտիկան թեև անարդար գտնվեցավ դեպի հարգելի հեղինակը, բայց անցյալ տարի, երբ տոնվեցավ նրա հոբելյանը, համարյա ամբողջ լուսավոր աշխարհը ցույց տվեց նրան իր խորին համակրությունը նրա արդար և անաշու զրական գործունեության համար։

ՀԱՅԵՐԸ ՔԱՐԵԿՈՒԻ ՄԵՉ¹

Անգլիայում հրատարակվող մի օրագրի մեջ տպվեցավ մի հոդված վերոհիշյալ վերնագրով, որի հեղինակն է Հնդկաստանի Փեշավոր քաղաքում բնակվող մստեր Հյուզը։ Այդ պարունը մի քանի բարեկամների հետ Փեշավոր քաղաքում ավղանների համար հիմնած ուներ մի դպրոց և ինքը մի քանի ամիս առաջ անձամբ գնացած էր Քարուլ։ Քարուլի մեջ նրա գտած հայերը մեր ամենիս համար հետաքրքրական լինելով, հարկավոր ենք համարում մի քանի քաղվածքներ անել նրա հոդվածից։

Պատվելի ճանապարհորդի հաղորդած տեղեկությունները համեմատ, սկսյալ Նադիր շահի օրերից (1738 ամ.), Քարուլում կա հայոց մի եկեղեցի, որ գտնվում է Բալահիսար կոչված ամ-

¹ Այդ հոդվածը տպվեցավ Կ. Պոլսի հայերեն տառերով և թուրքերեն լեզվով հրատարակվող «Մանգումեի էֆթյար» լրագրի մեջ։

րոցի մեջ, ուր սպանվեցավ Անգլիայի դեսպանը, ժողովք վուլֆ անունով անգլիացի քարովիչը 1832 թվին հիշյալ եկեղեցում քարոզ կարդաց, իսկ 1879 թվին Փեշավուր քաղաքի ազգով ավդան հովիվը՝ պատվելի իմամ-շահ, նույն եկեղեցում քարոզ կարդաց:

Քաբուլ տարվեցան հսկերը Նադիր-շահի ձեռքով, ո՞րտեղից,— պարոն հողվածագիրը չէ հիշում, միայն ասում է, որ սկզբում նրանց թիվը հասնում էր 200 ընտանիքի, իսկ այժմ մնացել են 4 այր, 8 կին և 2 երեխաներ, ընդամենը՝ 14 հոգի: Դրանք երկար տարիներ քահանա շեն ունեցել և մկրտվում էին անգլիական եկեղեցու ներկայացուցիչների ձեռքով, որոնք ժամանակ առ ժամանակ այնտեղ այցելութուն էին գործում: Երկու հոգի մկրտվեցան 1839 թվին, 3 հոգի՝ 1842-ին, իսկ շատերը դիմում էին Հնդկաստանի Փեշավուր քաղաքի միսիոնարներից մրկրութուն ընդունելու համար:

1842 թվին Քաբուլի մեջ հայոց եկեղեցուն այցելող մստեր Ալլեն անունով անգլիացի քարոզիչը նույնպես մկրտեց մի քանի հայերի, որոնցից մեկը՝ Սարգիս Խըզր-խան, դեռ կենդանի է: Այլ այցելության մասին քարոզիչը հետևյալն է գրում.

«1842 ամ. օգոստոսի 1-ին Շահրե գնացի: Իմ քարեկամ մստեր Ֆիկորից լսած էի, որ նա Քաբուլի մեջ հայ ազգի քրիստոնյաներ է գտել և 1832 թվին նրանցից երկուսին մկրտել է,— ես էլ սկսեցի նրանց որոնել: Շատերից հարցնելով, հայերին գտա Բալահիսար ամրոցում, դեպի Ճելալեբադի դուռը տանող մի նեղ փողոցի մեջ: Նրանց տները գտնվում էին փողոցի հարավային կողմում: Այս փողոցից դուրս գալով, անցա մի բազախանայի մեջ, որի շուրջը խանութներ և մեջը հայերի արհեստի և պարապմունքների վերաբերյալ գործիքներ ու պարագայք կային: Այստեղից մի նեղ դռնով մտա եկեղեցու բակը: Եկեղեցին փոքր-ինչ մուժն էր, բայց հատակը խալիներով պատած և խիստ մաքուր պահված տեսա: Եկեղեցու սեղանը գտնվում էր արևելյան կողմում, որ նայում էր դեպի արևմուտք, սեղանի վրա դրած էր մի հին պատկեր, որ Հիսուսի, Մարիամի և Հովսեփի նկարագիրն էր ներկայացնում: Սեղանի վրա 6 աշտանակ, երկու խաչ և 2 Ավետարան կային: Իսկ նրա հանդեպ կար մի գրքակալ, որի վրա դրած էր ժամագիրքը: Մեզ եկեղեցին՝ տանող հայերը պատմում էին, թե իրանց նախնիքը Քաբուլ բերված են եղել Նադիր-շահի ձեռքով, որոնց թիվը հասնում էր 200 ընտանիքի, իսկ այժմ մնացել է 14 ընտանիք միայն, որոնք հաշվում են 35 հոգի թե արա-

կան և թե իզական սեռից: Այստեղի հայերի արհեստը Շիրազի գինի պատրաստել և արաղ քաշելն է: Մեզ մոտ գտնվող հայերը հայտնում էին, թե ավղաններից խիստ հարուստ հարուստ հարուստներ և բռնաբարություններ են կրում:

«Այդ հայերի հարստության տեր լինելը կամ չլինելը ինձ հայտնի չէ: Նրանց թաղը մեկ աղքատ թաղի էր նմանում, բայց ինձ մանածող կինը և տղամարդը բավական լավ էին հագնված: Եթե դրանք հարստություն ունեն, բայց իրանց հարստությունը թաքցնելու շատ պատճառներ կային: Այսպիսի խորին և խավար մի երկրում քրիստոնյաների մի փոքրիկ խումբ գտնելս մեծ ուրախություն ազդեց իմ մեջ: Սրտումս աղոթեցի, որ ուրախության համեմատ, սուրբ հոգու շնորհով, այդ խումբը իր շրջապատի խավարը լուսավորելու համար մի պայծառ ճառագայթ դառնա: Ինձ մոտ գտնվողները հասկանալով, որ ես քրիստոնյա մի եկեղեցու ներկայացուցիչ եմ,— նրանցից մի կին ոտներս ընկնելով, կամենում էր համբուրել: Բայց ես թույլ չտվեցի, և եթե նրա լեզուն գիտենայի, Պետրոսի Կուռնելիոսին ասածին պես, կասեի նրան. «Վերկա՛ց, ես ինքս էլ մարդ եմ»: Նրա հետ եղող Թիմուր անունով տղամարդը, որ խոսում էր ավղաներեն, աչքերս բռնեց, նախ դեպի շրթունքները տարավ, համբուրեց, հետո ճակատի վրա դրեց: Այդ սյարոնը պատմում էր, 13 տարի է, որ իրանք քահանա չունեն, և ինքը անձամբ գնացած է եղել մի քահանա Հնդկաստանից հրավիրելու և Քարուլ բերելու, և քահանային մինչև Փեշավոր բերած, բայց նա վախեցավ և ճանապարհից ետ դարձավ:

«Հոկտեմբերի 3-ին, հայերի մի քանի երեխաներ մկրտելու համար, անգլիացոց բանակից, մի հազարապետի և երեք հարյուրապետի հետ, ուղիղ քաղաքը (Քարուլ) գնացի: Եկեղեցու մեջ բավական ժողովուրդ էր հավաքված, և սեղանի մոտ մի մեծ ամանով տաք ջուր էր դրած: Հոգևոր խորհուրդը կատարելուց հետո, իմ ընկերները ցանկացան տեսնել եկեղեցու պատկերները, խաչերը և այլ անոթները, և հարցրին, արդյոք կարո՞ղ են տաճարը մտնել: Նրանց պատասխանեցին, թե կարող են, եթե իրանց սրբերը կարձակեն և ցած կղեն: Օֆիցերները իրանց սրճրը արձակելով, հանձնեցին Թիմուրին պահելու, և իրանք տաճարի մեջ մտնելով, սկսեցին եկեղեցու սպասներին նայել: Տեսնելով, թե ո՞ր աստիճան հարգանք և սեր ունենին այդ մարդիկը դեպի աստուծո տունը, ես շատ ուրախ եղա: Եվ երբ հարցրի, թե Քարուլի

մեջ այնքան բռնություն և հարստահարություններ կրելով, այլևս ինչո՞ւ են մնում այդ քաղաքում,— նրանք ինձ պատասխանեցին. «Ա՛խ, մեր եկեղեցին ինչպե՞ս կարող ենք թողնել և ղեռալ: Մկրտության խորհուրդը կատարելուց հետո մեզ հրավիրեցին մի տուն, ուր հյուրասիրեցին մեզ թեյով և քաղցրավենիքով: Այնտեղ ևս տեսա Մարիամ և Սեկունդոս անունով երկու մանուկներին, որոնց 1839 թվին մկրտել էր մատեր Ֆիկոթը: Թե այս մանուկները և թե նրանցից չափահասները գեղեցիկ դեմ և վայելուչ կազմվածք ունենին: Դրանցից բաժանվելու րոպեում ես իմ մըտքում ասում էի. «Մնացե՛ք բարյավ, Քրիստոսով սիրված բարեկամներ, մնացե՛ք բարյավ: Եթե գտնվում են ձեր մեջ տգիտության և մոլոր հավատքի նշույլներ անգամ,— բայց ձեր սերը և պատիվը, որ քրիստոնեաբար ցույց եք տալիս օտարներին, և ձեր մտերմությունը, որ ունեք դեպի քրիստոնյաների ներկայացուցիչները, և ձեր համակրությունը ու հարգանքը, որ ունեք դեպի աստուծո տունը և դեպի նրա առաքյալները,— այդ բոլորը ձեր սիրո ապացույցն է, որ ունեք դեպի Հիսուս Քրիստոս: Դուք ես այս աշխարհում մյուս անգամ չհանդիպեմք միմյանց, բայց հույս ունեմ, որ տիրոջ առջև պիտի տեսնվենք: Աղաչում եմ, որ հավատքով և մկրտությունով մեզ իր հետ միացնող Հիսուս Քրիստոսը ձեզ ամրացնե և իր խաչի թշնամիների մեջ ձեզ օգնե և ազատություն շնորհե»:

Անցյալ աշնանը, երբ պատվելի իմամ Շահը Քարուլ քաղաքը այցելեց, հայերից մեկը, քուերայից բռնվելով մեռավ: Հանգուցյալը 14 տարեկան մի առողջ պատանի էր Աբդուլ-Մեսիմ անունով: Պատվելի հովիվը հիշյալ պատանու մասին գրում է. «Քարուլ հասած ժամանակս, այս պատանին մկրտվելու մեծ ցանկություն հայտնելով, նրան մի քանի ուրիշների հետ մկրտեցի: Մկրտության շնորհը նրա վրա մեծ ազդեցություն գործեց: Մկրտվելուց երկու շաբաթ հետո տիրոջ մարմնի հետ հաղորդվելու ցանկություն հայտնեց. թեև ինքը դեռ բավական մանուկ էր, այսուամենայնիվ, հաղորդության խորհուրդը համառուտ կերպով բացատրելուց հետո, նրան մի քանի ուրիշների հետ հաղորդեցի: Եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ նա ասաց. «Այժմ իմ փափագը կատարվեցավ, որովհետև համ մկրտվեցա, համ տիրոջ ընթրիքին մասնակից եղա»: Պատանին իր սրտում այն աստիճան հույս և հավատ էր զգում, որ հանդերձյալ կյանքի խոստումները ավելի երանություն էին պատճառում նրան: Հանկարծ, նույն դիշերը իր

տունը հասնելուց հետո, քուրեայից բռնվելով, մյուս օրը վախճանվեցաւ»:

«Բալահիսարի հայոց եկեղեցին 36 ոտք երկարութիւն ունի, 15 ոտք լայնութիւն. պատերի մեջ լուսամուտներ չունի, միայն առաստաղից բացված մի երդիկից լույս է ստանում: Բեմը ութ ոտք բարձրութիւն և 5 ոտք լայնութիւն ունի: Բեմի վրա դրած են երեք հատոր Նոր Կտակարան գեղեցիկ կազմով, մետաքսյա թաշկինակների մեջ փաթաթած, որոնց ժողովուրդը մեծ հարգանքով է վերաբերվում: Դասերի մեջտեղ կա մի գրքակալ, որի վրա դրած է ժամագիրքը, և ամեն օր նրանից կարդում են: Երբեմն կարդացվում է անգլիական եկեղեցու պարսկերեն թարգմանված ժամագիրքը: Քաբուլի քրիստոնյա հայերը այս քաղաքը գալուց հետո, մինչև անցյալ օգոստոս ամիսը, ոչ մի անգամ իրանց եկեղեցում հաղորդութեան խորհուրդը կատարած չեն եղել: Բայց յուրաքանչյուր տարի երկու անգամ, այսինքն՝ Քրիստոսի ծնունդի և հայտնութեան զատիկներին, ուտում էին մի տեսակ սուրբ հաց (նշխարք, որ ուղարկվում էր Երուսաղեմից): Հաղորդութեան համար պատրաստված անոթը (սկիհը), արծաթից շինված լինելով, ավազակների ձեռքը չընկնելու համար, զգուշութեամբ պահվում է եկեղեցու պատի մեջ: Անցյալ աշնանը, հաղորդութեան խորհուրդը կատարելու ժամանակ, հայերը թույլ շտվեցին պատվելի Իմամշահին հիշյալ անոթը գործ ածել, բայց եթե պատվելին այնտեղ մնալու և նրանց հովվելու խոսք տալու լինէր, պատրաստ էին սկիհը նրան հանձնել:

Հայերի գերեզմանատունը Բալահիսարից մոտավորապես մեկ մղոն հեռու է: Այդ գերեզմանատունը սկզբում մի պարտեզ է եղած, և հայերի պատմածին համեմատ, այնտեղ առաջուց մի քրիստոնյա նահատակ թաղված լինելու պատճառով, հետո պարտեզը գերեզմանատուն դարձավ: Գերեզմանատան տապանաքարերի ոմանց վրա տեսնվում է 1769 թվականը: 1839—41-ին, երբ անգլիացիք տիրեցին Քաբուլ քաղաքը, այդ գերեզմանատան մեջ մի քանի անգլիացի օֆիցերներ թաղվեցան, բայց անգլիացիների այնտեղից հեռանալուց հետո ավազակները հարստութիւն գրանելու հուսով նրանց գերեզմանները բաց արին:

Քաբուլի մեջ գտնվող հայերը մի ժամանակ Ավղանիստանի կառավարութեան բարձր պաշտոնների դուխր անցան, և շատերը պատերազմական բանակների զորապետներ եղած են: Էմիր-Աշի-խանը պսակվեցավ մի հայ աղջկա հետ, և այժմ Սամար-

կանսի մեջ ուսաց րանակում հյուր եղող Սերդար-Իշայի-խանը ծնված է նույն հայ տիկնոջից, իսկ այժմ Քարուլի մեջ մեծ նշանակութիւն է ստացել տեղային հայերից մի բժիշկ, մի հայ ևս էմիրի տան անգլիական լեզւի վարժապետ է, որը ուսում և կրթութիւն է ստացել Փեշավուրի միսիոնարների դպրոցում:

Կարդալով վերոհիշյալ տեղեկութիւնները Արեւելքի խորքում կորած և սպառված հայոց մի գաղթականութեան մասին, ես ակամայից հիշում եմ մի խոսակցութիւն, որ շատ տարի առաջ ունեցա էջմիածնում մի բարձրաստիճան եկեղեցականի հետ:

— Սրբազան հայր, դուք ունե՞ք էջմիածնում աշխարհադրական որևիցե քարտեզ, որի վրա նշանակված լիներ, թե ո՞րտեղ են բնակվում հայերը:

— Մի այսպիսի քարտեզ,— պատասխանեց սրբազանը,— մինչև այսօր չէ հրատարակված, եթե ոչ, մենք ուրախութեամբ կգնեինք:

— Այդ իրավ է, չէ հրատարակված, բայց բավական է գնել ամենահասարակ քարտեզներ և նրանց վրա կարմիր աստղանիշներով նշանակել, որտեղ որ հայեր կան:

— Այդ շատ դժվար է, որովհետև մեզ հայտնի չէ, թե Հայաստանից դուրս այլևս ո՞ր երկրներում հայեր են գտնվում:

— Ընդհանուր հայոց հովվապետը պետք է գիտենա, թե իր հօտը որտեղ է գտնվում, որ նրա վրա խնամք տանելու դյուրութիւն ունենա:

— Մենք ըստ մեր կամաց հովվում ենք մեր հօտը, որ մեզ ավելի մօտ է, իսկ հեռավորների համար ինքը տերը հոգ կտանն:

— Բայց Հիսուս Քրիստոսը հովիվներին այսպես պատվիրեց. նա հրամայեց թողնել իննսունինը ոչխարները և գնալ մի հատ կորած ոչխարին որոնելու: Չանազան խուլ և անծանոթ երկրներում գտնվում են հայեր, դրանք ազգային ամբողջութիւնից բաժանված, հայրենի երկրից հեռացած, այլ խոսքով, հօտի ընդհանրութիւնից անջատված ոչխարներ են, պետք է այդ կորածներին որոնել, պետք է դրանց համար մտածել:

— Մարդիկ չունենք,— եղավ սրբազանի պատասխանը,— հովիվներ չունենք, որ Հիսուս Քրիստոսի ասածի համեմատ՝ իրանց

անձը դնեին ոչխարների վրա: Առաջարկեցեք մեր միաբանություն-
նից, ում որ կամենում եք, գնալ Հնդկաստան, գնալ Աֆրիկա,
վերջապես մի հեռու երկիր, ուր որ հայեր կան,— և կտեսնեք, ոչ
ոք հանձն չի առնի: Բայց տվեցեք նրանց Բեսարաբիայի, Շուշու
կամ որևիցե մի ուրիշ վիճակ, իսկույն վազ կտան: Այստեղ վայել-
չություններ, զվարճություններ և շահեր կան, իսկ հեռավոր, եր-
կրներում՝ դժվարություններ և վտանգ միայն:

— Այդ նրանից է ծագում, սրբազան հայր, որ մեր եկեղեցա-
կաններին չէ առաջնորդում որևիցե բարձր վսեմ միտք, որևիցե
իդեալական ձգտում,— մեր եկեղեցականները միսիոնարը ոգի
չունեն: Նրանք զուրկ են քրիստոնեության գաղափարի տալիս ծնուն-
ները շնչությունից: Նրանք ընդունակ չեն ոչ միայն հեթանոսներին
դարձնելու դեպի մեր եկեղեցին, այլ պահպանելու նույնիսկ լու-
սավորչի զավակներին հայրենի դավանության մեջ: Այս տեսակ
հովիվների ձեռքի տակ հոտը հետզհետե նվազելով, վերջապես
կսպառվի:

Կարդալով «Հայերը Քաբուլի մեջ» հոդվածը, ես ականա հի-
շեցի այդ խոսակցությունը: Մեկուկես դար առաջ Նադիր-շահը
հայերից 200 ընտանիք տարել է Ավղանիստանի մայրաքաղաքի
մեջ. այդ մեկուկես դարվա ընթացքում մեր եկեղեցականները
նրանց մասին ոչինչ տեղեկություն չեն ունեցել. նրանք մոռացված
են եղել որպես ազգի ընդհանրությունից, նույնպես և ժողովրդի
հովիվներից: Բայց հավատարիմ իր հայրենի կրոնին, հայր շինել
է այնտեղ իր համար եկեղեցի, և պատերազմելով բոլոր հալա-
ծանքների դեմ, սկսել է պաշտել իր կրոնը: Անցել են հարյուրա-
վոր տարիներ, տարանջատյալ ժողովրդի հետ եղած քահանաները
վախճանվել են, և նա մնացել է զուրկ բոլոր հոգևոր մխիթարու-
թյուններից:— Մնվածները մնացել են առանց մկրտության, եկե-
ղեցին մնացել է առանց ժամի և պատարագի, ննջեցյալները
թաղվել են առանց քահանայի: Այնուհետև հայոց եկեղեցականնե-
րից ոչ ոք ոտք չէ կոխել այդ երկրի վրա:

Անգլիացի միսիոնարը լսում է, որ Ավղանիստանի խավարի
մեղ հայազգի քրիստոնյաներ են գտնվում: Նա հայ եկեղեցականի
նման անփույթ, անհոգ և երկչոտ չէ. նա որոնում է և գտնում է
հայերին: 200 ընտանիքից մնացել են մի քանի հոգի միայն.
մկրտում է նրանց անկնունք մնացած որդիներին, հաղորդում է և
հոգևորապես մխիթարում է նրանց:

Այժմ ի՞նչ ասենք այդ միսիոնարին:— Ասե՛նք, թե դու դնա

հեթանոսներին քարոզիր, դու իրավունք չունես հայերի մեջ մըտնելու, հայերը առանց քեզ էլ քրիստոնյա են, նրանք քրիստոնեությունը ընդունեցին այն ժամանակ, երբ ձեր հայրերը Անգլիայում վայրենիներ և կռապաշտներ էին:— Մենք այդ պատասխանը կըտանք միսիոներին, բայց անտեր և անհովիվ մնացած հայ ժողովուրդը դարձյալ նրան կընդունեն իր մեջ և մեր խոսքը կմնա «ձայն բարբառոյ յանապատի...»:

Հայ ժողովուրդը սիրում է իր եկեղեցին, նա հավատարիմ էր մնացել հայրենի ավանդություններին, նա երկար սպասեց իր հովիվներին, երբ տեսավ, որ նրանք իր վրա ուշադրություն չեն դարձնում, որ նրանք իր հոգևոր պահանջներին բավականություն չեն տալիս,— ստիպված եղավ ընդունել օտարներին: Իսկ մենք, հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներս, վրդովվում ենք այդ երևույթները տեսնելով: Եվ եթե գտնվում է մեզանից մեկը, որ ավելի հեռատես է, որ ավելի սուր հայացքով քննում է կուտարվող իրողությունները,— որ աշխատում է կրոնապես բաժանված հայերին միացնել ազգային ամբողջության հետ, ասելով, թե հայ կաթոլիկն էլ, հայ բողոքականն էլ, հայ մահմեդականն էլ մեր եղբայրներն են,— մենք աշխատում ենք մի հրեական մոլեռանդությունամբ նրա ճակատը դրոշմել ուրացության կնիքով, ասելով. դու մեղանշում ես եկեղեցու անմատչելության դեմ, մենք ազգություն չունենք, մեր ազգությունը եկեղեցին է:

Ո՞վ է ասում լուսավորչականին. գնա՛ կաթոլիկ դարձիր, գնա՛ բողոքական դարձիր, գնա՛ մահմեդական դարձիր: Ո՞վ է քանդում լուսավորչական եկեղեցին:— Նա ինքն իրան մաշվում է, ժամանակն է մաշում նրան:— Ոչ մի հին շենք չէ կարող դիմանալ ժամանակների խստություններին, մանավանդ, երբ պահպանողներ և վերանորոգողներ չունի:

Մեր եկեղեցին քսնդվում է եկեղեցականների անհոգությունից: Դերսիմի բազմաթիվ հայերը երկար ժամանակ անհովիվ մնալով, հետզհետե քուրդ դարձան: Ո՞վ էր մեղավոր: Իսկ Դերսիմը ոչ Հնդկաստանումն է գտնվում, ոչ Աֆրիկայում և ոչ էլ Ավդանիստանում: Դերսիմը շատ հեռու չէ Ախթամար և Սսի կաթողիկոսարաններից, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքարաններից: Այժմ Դերսիմի մեջ բողոքականները մտնելով, սկսել հի բրդադացած հայերին Մեսրոպի տառերով Ավետարան կարդացնել. սկսել են մոռացված մայրենի լեզուն սովորացնել նրանց. Ի՛նչ:

ասենք այդ քարոզիչներին. ասե՞նք, թե դուք զնացե՞ք հեթանոսներին քարոզեցե՞ք, դուք հայերի հետ գործ չունե՞ք:

Մենք սովորություն ունենք հարկավորած ժամանակ (երբ կամենում ենք մեր իմաստակութուններին մի խառնուսիկ ձև տալ), հիմնվել Եվրոպայի օրինակների վրա: Եվրոպան չափ սխալներ է գործել իր քաղաքակրթության պատմության մեջ, և մենք խելացի կլինենք այն ժամանակ միայն, երբ Եվրոպայի սխալներից շատ կքաղենք, և ոչ թե կուրորեն կհետևենք նրանց:

Եթե ընդունենք (որպես ոմանք պնդում են), թե Ավետարանը պետք է քարոզել հեթանոսներին միայն և ոչ թե այն ժողովուրդներին, որոնք վաղուց արդեն ընդունել են քրիստոնեությունը,— այդ դեպքում այլևս Լութերի ռեֆորմացիան հարկավոր չէր լինի, որ հայտնվեցավ կաթոլիկ ժողովրդի մեջ, որի եկեղեցին հիմնված էր առաքյալների օրերից: Բայց պետք է վերջին աստիճանի տգեղ լինել և չհասկանալ, թե Լութերի ռեֆորմացիան որքան առաջ տարավ Եվրոպայի քաղաքակրթությունը, թեև բազմաթիվ զոհերի արյունով գնվեցավ:

Ամեն մի ազգի միության գործը անհնար կլինի, եթե նույն ազգության գոյությունը պայմանավորվում է միմիայն եկեղեցու մեջ,— և եթե այդ եկեղեցուց դուրս գտնված ցեղակիցները համարվում են աղգային մարմնի ամբողջությունից կտրված անդամներ: Հեռու պետք չէ գնալ. մենք ունենք մեր աչքի առջև մի պարզ և ժամանակակից օրինակ. պանսլավիզմը ցանկացած հաջողությամբ չհասավ, երբ Կատոլիկ շկոլան և Մոսկվայի ռուսֆիլները սկսեցին պահանջել, թե զանազան սլավոնական ցեղերին ռուսների հետ միացնելու նպատակին պետք է ծառայի քրիստոնեական եկեղեցին: Այդ պահանջը վիրավորեց մյուս սլավոնների կրոնական գգացմունքը և պանսլավիզմը մնաց, որպես մի երևակայական իդեալ:

Դժբախտաբար մենք էլ ունենք մեր ողորմելի կատկովները, որոնք լուսավորչական եկեղեցու մասին նույն ցնորքների մեջ են գտնվում:

Մենք մեզ թույլ չենք տա մեր կաթոլիկ, մեր բողոքական և միջին անգամ մեր մահմեդական եղբայրների կրոնական համոզմունքներին դիպչել, միայն կաշխատենք զարգացնել նրանց մեջ ազգայնության գաղափարը: Մենք կցանկանք, որ նրանք ունենան իրանց ինքնուրույն և ազատ եկեղեցիները, անկախ Հռոմի պրոպագանդայից և անկախ օտարազգի միսիոնարների և պատուիր-

ների ազդեցութիւնից, Մենք կցանկանք, որ նրանք հայոց լեզվով խոսեն, հայոց լեզվով կրթեն իրանց զավակներին. և հայոց լեզվով աղոթեն: Իսկ «այսօր» նրանց, հերիտիկո՞ւս համարել և այսպիսով, ավելի զգվեցնել և բաժանել մեզանից,— այդ հիմարութիւնները մենք չենք սեւի: Մենք խորհուրդ կտանք մեր լրագրութեանը և մանավանդ Կ. Պոլսի մամուլին հետեւի այդ տուտիւկային: Անցյալ սխալները պետք է ուղղել: Այժմ մեզ հայ է պետք և մեր իղբալը պետք է լինի հայօթիւնը: Կրօնական համոզմունքները պետք է խոնարհվեն այդ գաղափարի առջև...

Բայց զարմանալին այն է, որ դեռևս գտնվում են մեր մեջ բանուգործ շունեցող մարդիկ, որ աշխատում են հարուցանել կրօնական վիճաբանութիւններ, մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեզ պետք են ավելի լուրջ և ավելի նպատակահարմար աշխատութիւններ:

ՄԻ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակի» խմբագրատան մեջ ստացվեցան Կ. Պոլսից և մեր գաղափարական քաղաքներից բազմաթիվ նամակներ, որոնց մեջ ցանկութիւն են հայտնում, որ «Խենթը» առանձին գրքով հրատարակվի: Որքան էլ թանկագին լինել կատարել մեր ընթերցող հասարակութեան հարգելի բաղձանքը, այսուամենայնիվ, ցավելով պիտի ասեմ, ինձ անհնար է այդ սահանջին լրում տալ, որովհետև պակասում են՝ թե՛ ժամանակ և թե՛ նյութական միջոցներ տպագրութեան համար:

Ըստ մեծի մասին վեպերը սկզբում մաս-մաս տպվում են, որնիցե ամսագրի կամ լրագրի մեջ, հետո լույս են ընծայվում առանձին գրքերով: Բայց այս աշխատութիւնը հաճախ են առնում ոչ թե հեղինակները, այլ մասնավոր անձներ, որպես են՝ հրատարակիչներ, գրավաճառներ կամ տպագրական ընկերութիւններ: Իսկ մեզանում, որպես երևում է, ամեն ինչ պետք է հեղինակը անե, — համ գրե, համ տպագրե, համ աշխատե վաճառել, որ իր ծախսը ետ ստանա: Մեր աղթատ հեղինակներին որքա՞ն հնարավոր կլինի այդ,— ինքնըստինքյան հասկանալի է:

Մինչև այսօր միայն մեկ Միանսարյանց հայտնվեցավ, որ աշխատեց ամփոփել մեր պարբերական հրատարակութիւններում

ցրված բանաստեղծությունները մի գրքի մեջ: Արդարև, գուցեի աշխատություն: Բայց նրանից հետո ոչ ոք չհայտնվեցավ, որ հավաքեր և առանձին գրքերով տպագրել տար մեր բեկտորիստիկային վերաբերյալ աշխատությունները: Դեռևս գանգատվում ենք, որ ընթերցանության գրքեր չունենք:

Ինը տարվա ընթացքում «Մշակի» մեջ տպվեցան դանազան մեծ և փոքր վեպեր, պատկերներ, մեմուարներ, ճանապարհորդություններ, և այլ, և այլ բանասիրական աշխատություններ,— եթե այդ բոլորը դասավորվեր և առանձին գրքերով հրատարակվեր, անտարակույս, բավամթիվ հատորներ լույս կտեսնեին: Բայց ի՞նչ եղան.— ստացան լրագրական համարները, կարդացին, առժամանակ հետաքրքրվեցան, հետո մի կողմ ձգեցին,— և բոլորը մոռացվեցավ, բոլորը կորավ...

Ես թողնում եմ բարեգործական կամ ժողովրդի մեջ ընթերցանություն, միտք և նոր գաղափարներ տարածելու նպատակը, բայց նույնիսկ վաճառականական կետից նայելով գործի վրա, դարձյալ շատ օգտավետ կլիներ մի այսպիսի ձեռնարկություն: Սխալ է այն կարծիքը, թե մեզ մոտ գրքեր չեն վաճառվում, թե տպագրությունը մեզ մոտ վաստակ չունի,— գրքեր վաճառվում են, մանավանդ ընտիր բանաստեղծական աշխատությունները:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է «Խենթին», եթե գնահատում են նրա ժամանակակից նշանակությունը, եթե ցանկանում են, որ այդ աշխատությունը առանձին գրքի մեջ ամփոփվելով, լավելի տարածվեր և ավելի մատչելի լիներ մեր ընթերցող հասարակությանը,— ես պատրաստ եմ տալ իմ համաձայնությունը և ընդունել ամենանպաստավոր պայմաններ առաջի՜. տպագրության իրավունքի մասին, եթե որևիցե պարոն կցանկանար առնել տպագրությունը:

Իսկ ես այս տարի պիտի զբաղվեմ «Կայծերի» հրատարակությունով, որի համար սրդեն ստորագրություն եմ բացել և սպասում եմ բաժանորդների թվի լրանալուն:

ՄԻՆՁԵՎ ԵՐԲ

Ժամանակը և ժամանակակից պահանջները հարուցանում են ժողովրդի գործիչների մեջ նոր մտածություններ, նոր գաղափարներ, որոնք առաջ են գալիս իրերի անհրաժեշտությունից, և, ավել-

րի ճիշտ առած, ներկայի ծնունդն են: Նոր մտածությունները, նոր գաղափարները կարող են խորթ, սարսափալից և մինչև անդամ վնասակար երևնալ այն անձանց, որոնք ժամանակի պահանջներին չեն հետևում, որոնք անշարժ մնում են հին նախապաշարմունքների վրա:

Ազգայնության գաղափարը վաղուց անծանոթ էր մեզ՝ հայերիս, դեռ ներկա դարուս երկրորդ կիսաբաժնի մեջ նա սկսեց արժարժիլ մեր մտածողների ղեխում, բայց այնքան աղոտ և այնքան խառնափնթոր կերպով, որ մի որոշ կերպարանք ստանալ չկարողացավ: Ամենաջերմ և ամենասակեղծ ազգասերները շփոթում էին ազգը կրոնի հետ և կրոնը՝ եկեղեցու հետ: Եվ եկեղեցուց բաժանված անդամների վրա նայում էին, որպես հեթանոսների վրա և նրանց այլևս հայ չէին համարում: Հայեր համարվում էին նրանք միայն, որ պատկանում էին լուսավորչական եկեղեցուն: Եվ այսպես, ազգությունը և եկեղեցին կազմում էին մի անբաժանելի միություն, որի անջատումը, նրանց կարծիքով, կարող էր պատճառել երկուսի էլ մահացությունը:

Բայց այդ դրությունը երկար չէր կարող պահպանվել. նա ոչ միայն անբնական էր, այլ հակասուկում էր ազգերի առաջադիմության օրենքներին: Անկարելի էր, որ հայ ազգը պատկաներ միայն մեկ եկեղեցուն: Երկրագնդի վրա թե քաղաքակիրթ և թե վայրենի ազգերի մեջ չկա և երբեք չի եղել մի ազգութուն, որ մեկ եկեղեցու պատկաներ: Օտար բազմաթիվ օրինակների վրա ցույց տալու հարկ չկա, այսքանը միայն կասենք, որ հայ ազգը իր հեթանոսական դարերում ուներ զանազան կրոնական աղանդներ բուն հայկական, զրադաշտական, ասորական, հունական, հրեական և մինչև անգամ չինեական, — և այդ բոլոր աղանդների խառնափնթորության մեջ ազգությունը դարձյալ չէր կորցնում իր ամբողջությունը, ավելի ուժ և գործնական ունեք:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում մտնելուց հետո պետք է բնականաբար միևնույն երևույթները կրկնվեին: Մեր սուրբ Լուսավորիչ հոր հիմնած եկեղեցին չկարողացավ մնալ իր օկզդնական պարզության մեջ: Դեռ երկար ժամանակ հեթանոսական կրոնի հետքերը մնացին Հայաստանում: Այդ բավական չէ, նույնիսկ լուսավորչական եկեղեցին, կաթոլիկ և հունական եկեղեցիների ազդեցության ներքո, սկսեց փոքր առ փոքր կերպարանափոխվել, և թե ոչ ներքին դավանաբանական հիմունքների կողմից, գոնե արտաքին ծիսապաշտությունների կողմից:

Մինչև վերջին դարերում հայտնվեցան մեր մեջ կազմակերպված կաթոլիկ, բողոքական և հունաղավան եկեղեցիներ:

Ի՞նչ պետք էր անել այդ վերջինների հետ:— Երկուսից մեկը, կամ պետք էր պարզ ասել (որպես շատերը ասում են), թե մենք հալոց ազգությունը հիմնված ենք համարում միմիայն լուսավորչական եկեղեցու վրա, որովհետև դուք բաժանվեցաք այդ եկեղեցուց և մտաք կաթոլիկ, բողոքական և հունաղավան եկեղեցիները, գիրկը,— ուրեմն դուք այլևս մեզանից չեք (այսինքն՝ հայ չեք), ըստ որում, մենք լուսավորչական եկեղեցուց դուրս հայություն չենք ճանաչում:— Եվ կամ պետք էր ասել, թեև դուք ընդունեցիք այս և այն եկեղեցիները, բայց մենք ձեր կրոնական համոզմունքներին չենք դիպչում, դուք դարձյալ մեր անբաժան եղբայրներն եք և մեր ազգի սիրելի անդամները:

«Մշակը» իր հրատարակության հենց առաջին տարիներից, մեր այլադավան եղբայրների վերաբերությամբ, ընդունեց վերջին եղանակը: Այդ, իհարկե, կվրդովեցներ շատերին, որոնք ավելի բարվոք էին համարում, որ հազարավորները և բյուրավորները մեր ազգից կորչեին, քան թե լուսավորչական եկեղեցու մի աղյուսը իր տեղից խախտվեր:

Բայց հարցը շատ պարզ էր, թեև ոմանք չհասկանալով, և ոմանք շարամոտությամբ աշխատում էին և աշխատում են այլապես բացատրել: Քարոզել այն միտքը, թե մեր կաթոլիկ, բողոքական, հունաղավան և մինչև անգամ մահմեդական եղբայրները մեզ նման հայեր են, մեր մսից և մեր արյունիցն են, և մեր ազգությունն են պատկանում — այդ չէ նշանակում ի վնաս լուսավորչական եկեղեցու գործել: Լուսավորչական եկեղեցին մեզ համար նույնքան սուրբ է, որքան սուրբ են և մյուս եկեղեցիները իրանց պատկանող անդամների համար: Մենք չենք կարող, և մինչև անգամ իրավունք չունենք ասելու նրանց, թե փոխեցեք ձեր կրոնը, կրկին մտեք մեր եկեղեցին, այն ժամանակ միայն մենք եղբայրական ձեռք կմեկնենք ձեզ և կհամբուրվենք ձեզ հետ: Դրանով մենք իրավունք կտանք նրանց նույնը պահանջել մեզանից: Եվ այսպես ազգային միությունը երբեք չի կայանա:

Ո՞վ է հերքում այն փաստը, թե լուսավորչական եկեղեցին պատմական կուս ունի մեր ազգայնության հետ: Ո՞վ է հերքում, որ այդ եկեղեցին շատ դեպքերում ազատել է մեր ազգությունը կորստից և շատ դեպքերում ևս վնասել է նրան: Այսուամենայնիվ, մենք կպաշտենք այդ եկեղեցին, և եթե նա դարերի ընթաց-

քում ստացել է այս և այն խորթ ներմուծությունը, կաշխատենք ինքներա ուղղել, առանց թույլ տալու մի օտարի միջամտությունը: Մենք մեր տունը մեր ձեռքով կնշրտեցենք, եթե հարկավոր կհամարվի: Բայց միևնույն ժամանակ կպահպանենք կատարյալ ներողամտություն դեպի մեր այլազավան ազգայինները, և առանց վիրավորելու նրանց կրոնական զգացմունքը, կաշխատենք հասկացնել նրանց, որ մենք միևնույն ազգի դավակներ ենք, որ մեր ընդհանուր շահերը պահանջում են ազգային սերտ միություն, և ամեն ինչ որ հակառակ է այդ միությանը, պիղծ, վնասակար և աններելի է:

«Մշակը» խոսելով կրոնի մասին, միշտ ազգային կետից է նայել նրա վրա: «Մշակը» կրոնափոխություն չէ քարոզում. ով որ այսպես է մտածում, նա կամ կույր է, կամ խարդախությամբ լի չարամիտ: Եվ եթե «Մշակը» իր էջերը բաց է արել Ամիրխանյանցի, Կիրակոսյանցի և Մարկոսյանցի առջև, այդ չէ նշանակում, թե նա դառնում է գործիք զանազան «ռուսոֆների» ձեռքում, որպես պնդում են ոմանք: Մի լրագիր, որ իրան նպատակ է դրել հաշտարար լինել ազգի անջատված, թշնամացած և խորթացած անդամների մեջ, նրա պարտքն է լսել և հրատարակել յուրաքանչյուրի խոսքը: «Մշակի» մեջ կարող են գրել, որպես լուսավորչական, այնպես էլ կաթոլիկ, բողոքական, մահմեդական և հունադավան հայերը,— նա ազգային օրգան է և ոչ եկեղեցական:

Մենք Ամիրխանյանցներին և դրանց նմաններին ազգի թշնամի չենք համարում, մենք ազգի թշնամի ենք համարում այն զրգավելի հայերին, որ հայերեն չեն խոսում, որ հայերեն չեն կարդում, որ Հայաստանի վրա չեն մտածում, և միայն տարին մի քանի անգամ հայոց եկեղեցին մտնելով, հայ քահանայի ձեռքից հաղորդություն են ընդունում և դրանով իրանց բոլոր պարտքը կատարած են համարում: Մենք ազգի թշնամի ենք համարում այն կարճամիտ ազգասերներին, որ լուսավորչական եկեղեցուց դուրս հայ չեն ճանաչում: Ի՞նչ կլինեք այդ վերջինների կարծիքով, եթե հայերի մեծ մասը մի ժամանակ բողոքական կդառնային, կամ մի ուրիշ կրոն կընդունեին, իսկ ազգի փոթորամասնությունը միայն կմնար հավատարիմ լուսավորչական եկեղեցուն,— ուրեմն այդ փոթորամասնությունը միայն պիտի կազմեր մեր ազգությունը:

Մեզ ասում են, թե հայը լեզու չունի, թե հայը հայրենիք չունի, թե նրա լեզուն, հայրենիքը և ազգային բոլոր առանձնու-

թյունները բովանդակվում են միմիայն եկեղեցու մեջ,— խլեցիր նրանից եկեղեցին, փոխեցիր նրա կրոնը,— ազգությունը այն ժամանակ կթաքթաքվի: Մի այսպիսի կարծիք կարող են ունենալ հայ ազգի մասին տգետները միայն, որոնք խիստ նեղ և սահմանափակ հայացքով են նայում ազգային խնդրի վրա:

Եթե իսկապես հայն զրկված է իր ազգային լեզվից, զրկված է իր հայրենիքից, կորցրել է իր ցեղական առանձնությունները և պահպանվում է միմիայն եկեղեցու գրկում, այն ժամանակ նրան ազգ պետք է համարել, այլ պետք է համարել մի կրոնական աղանդ, որ մեռած է նույնիսկ եկեղեցու մեջ, որի մեջ ապաստան է գտել: Մի այսպիսի ազգի համար շարժե աշխատել, շարժե մտածել անգամ, որովհետև նա կթաքթաքվի, կլուծվի և կանհետանա զանազան ազգությունների մեջ, երբ իր պաշտպանության համար ուրիշ հիմք չունի, բացի կրոնը:

Բայց մեր հավատը մեծ է հայ ազգության վրա, մենք հավատում ենք, որ նա ունի հարուստ կլասիկական և կենդանի, նոր գրականական լեզու. մենք հավատում ենք, որ նա ունի իր պատմական հայրենիքը և տակավին բնակվում է իր հայրերի հողի վրա. մենք հավատում ենք, որ նա ունի իր որոշ ցեղական հատկությունները, որ դարերի ընթացքում չեն փոխվել, և վերջապես, մենք հավատում ենք, որ նա ունի իր հատուկ ազգային եկեղեցին: Լեզու, հայրենիք, եկեղեցի, ցեղական առանձնություններ,— ահա այն գլխավոր հիմունքները, որոնցով, հավատացած ենք, կպահպանվի մեր ազգությունը: Հարկավոր են և ուրիշ մի քանի պայմաններ, այդ, իհարկե, մեզանից ամեն մեկը հասկանում է,— դրանց մասին ոչ կարող ենք և ոչ պետք ենք համարում խոսել:

«Մշակը» «Տարեական մտեր» վերնագրով առաջնորդող հոդվածների մեջ արդեն բացատրեց այն հարցերը, թե մի ազգի պահպանության համար ինչ դեր են խաղում կրոնը, լեզուն և հայրենիքը,— և թե դրանցից յուրաքանչյուրը որքան և ինչ չափով են նպաստում ազգի գոյության պահպանվելուն, երբ զուսպպուն հանգամանքների պատճառով մինը կամ մյուսը փոփոխության են ենթարկվում: Մենք այսքանը բավական համարելով, հարկավոր ենք տեսնում կրկին վերադառնալ այն հարցին, թե ի՞նչ շահ ունի՞ք անդադար կրկնելով միևնույն հին երգը, թե լուսավորչական եկեղեցին մեր ազգի միակ հիմքն է, թե այդ եկեղեցուց դուրս ոչ փրկություն կա և ոչ հայություն, թե բողոքական, կաթոլիկ, հունադավան և մահմեդական հայերը, եթե կամենում են մեզ հետ միա-

նալ, պետք է կրկին վերադառնան դեպի իրենց մայրենի եկեղեցին, և այլ այսպիսի ցնդաբանություններ:

Այսպես կարող են մտածել այն մարդիկը միայն, որոնք չգիտեն մեր ազգի այժմյան վիճակը և տեղյակ չեն նրա մամառակակից պահանջներին: Եվ ցավալին այն է, որ այսպես երկար ժամանակ մտածում էին մեր ազգի առաջնորդները: Պետք էր մի դուրեղ դեպք, մի պատմական շոշափելի անհրաժեշտություն, որ դուրս բերեր մեր ժողովրդի առաջնորդներին հիշյալ մոլորություններից, ցույց տալ, թե որքան անհիմն են նրանք: Բարեբախտաբար այդ դեպքը տեղի ունեցավ: Քրիստոնյաների ազատության անուսուլ ծաղեց ուս-թուրքական պատերազմը, և հայերը կարմիր արյան փոխարեն սև մեկանը գործածելով, ստացան Սան-Ստեֆանոյի 16 և Բեռլինի ավագաժողովի 61-րդ հոդվածները: Վերջին հոդվածի տրամադրության համեմատ, Թուրքիան պարտավորվում էր վերանորոգություններ մտցնել իր պետության «հայեցով» բնակեցրած գավառների մեջ: Այստեղից ինքնըստինքյան ծագեց մի հարց.— ովքե՞ր են հայերը:

Մեր հին ազգասերների կարծիքով հայեր միայն լուսավորչականեմ են, և Թուրքիան բարվոք համարեց այսպես ընդունել, հաշվեց լուսավորչականների թիվը, այն ևս փոքրացնելով և պատասխանեց Եվրոպային, թե իմ պետության մեջ հայերը այնքան չնչին փոքրամասնություն են կազմում, որ չարժեն մինչև անգամ նրանց համար առանձին վերանորոգություններ անել: Պատասխանը, կրոնական կետից, մասամբ ճիշտ էր, և մեզանից ոչ ոք իրավունք չունի մեղադրել Թուրքիային, երբ նա օգուտ է քաղում մեր տգիտությունից, երբ նա կրկնում է միևնույնը, ինչ որ մենք ենք ասում, թե բացի լուսավորչականներից ուրիշ հայ չկա:

«Մշակը» նախատեսում էր այդ բոլորը, նա գիտեր, թե որպիսի կորստաբեր հետևանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի վերանորոգության մասին, երբ մենք կշարունակենք անդադար կրկնել, թե լուսավորչական եկեղեցուց դուրս հայություն չկա: Եվ այդ իսկ պատճառով «Մշակը» բարձրացրեց կրոնի և ազգության խնդիրը:

Բեռլինի ավագաժողովի 61-րդ հոդվածը տվեց հայերին երկու արտոնություն՝ առաջինը, որ Հայաստանում պետք է վերանորոգություններ մտցվեին, երկրորդ, որ հայերը կրոնական համայնքից Եվրոպայի առջև ճանաչվեցան որպես ազգ:

Ի՞նչ է նշանակում՝ կրոնական համայնքից ճանաչվեցան որպես ազգ։— Այդ նշանակում է՝ մի ցեղական ամբողջություն, որի մեջ կան և կարող են լինել զանազան կրոններ և եկեղեցիներ։

Այդ կոշմանր արժանի լինելու համար պետք էր ցույց տալ, որ դա իսկապես այդպես է, որ մենք ազգ ենք, և այդ ազգի մեջ կան զանազան եկեղեցիներ՝ լուսավորչական, բողոքական, կաթոլիկ, հունադավան և մասմեդական։— Եվ այդ կազմակերպությունից ինքնըստինքյան պետք է առաջ գար կրոնական ներողամտությունը և համոզմունքի ազատությունը, որպեսզի ազգային միություն գործը կատարյալ լիներ։

«Մշակը», որ շատ առաջ քարոզում էր այդ ցանկալի միությունը, Բեռլինի դաշնագրից հետո ավելի եռանդոտ սկսեց արձարծել նրան, որովհետև այդ միության մեջն էր տեսնում ազգի փրկությունը և Հայաստանի բախտն ու ապագան։ Բայց գտնվեցան մարդիկ, որ սկսեցին հակառակը քարոզել կամ մեր բռնած ընթացքը ծուռ ու սխալ կերպով բացատրել։ Մենք այսպիսիների հետ գործ չունենք, մեր գործը մեր ազգի բարեմիտների հետ է։ Մենք անդադար պիտի մտրակենք այն շարագործներին թե կաթոլիկ լինեին, թե լուսավորչական, թե բողոքական և թե մասմեդական, որոնք կրոնի պատճառով մեր ազգի միության գործի մեջ երկպառություն են ձգում։ Եվ մենք սիրով կհամբուրենք մեր այն եղբայրներին, առանց դիպչելու նրանց կրոնին, որոնք միայն հայության և Հայաստանի անունով կգործեն, և հայ ազգի շահերը կպաշտպանեն։

Մենք մեկ ազգի որդիներ ենք, մենք միևնույն ընտանիքի զավակներն ենք։ Կրոնը, որ մի ժամանակ բաժանել էր մեզ, այժմ ազգի և հայրենիքի սերը պետք է միացնե։ Կաթոլիկությունը, բողոքականությունը և միևնույն անգամ մասմեդականությունը չեն զրկում հային հայ լինելուց, և ոչ էլ լուսավորչականությունը մեզ իրավունք է տալիս հայ կոչվել։ Մենք հայ էինք, երբ հեթանոս էինք, և հայ կմնանք, երբ հազար անգամ կփոխենք մեր կրոնը։ Մեր ազգությունը չի կորչի,— երբ պահպանված կլինեն այդ բոլոր պայմանները, ինչ որ պետք են, ինչ որ անհրաժեշտ են մի ազգի գոյության համար։

Երբ Կ. Պոստոմ կազմվեցան զանազան ընկերություններ «Արարատյան», «Կիլիկյան», «Դպրոցասիրաց արևելյան» — Հաստատում ուսում տարածելու նպատակով, մեզանից շատերը սկսեցին մտածել՝ ինչ հարկավոր են այսքան ընկերություններ, մի՞թե նպատակը միևնույնը չէ, ավելի լավ չէր լինի, եթե բոլորը միանային, կազմեին մի ամբողջ և ավելի հիմնավոր ընկերություն:

Մտածությունները իրավացի էին: Ընկերությունները կազմված էին բարեգործական հիմունքների վրա և պիտի պահպանվեին նվիրատվություններով: Բայց մեր հասարակությունը չգիտեր, ո՞ր մեկին նվիրել յուր հանգանակությունները: Բոլորը միևնույն ասպարեզում, բոլորը միևնույն նպատակի համար էին գործում: «Մըշակը» որպես արձագանք մեր ժողովրդի պահանջների, բարձրացրեց ընկերությունների միացման հարցը:

Կ. Պոլսի հայերը, որոնք ավելի մեծ հույսեր, ավելի մեծ ակնկալություններ ունեին մեզանից, ուսասցայերիցս, իհարկե նյութական օժանդակությունների կողմից, ընկերությունների միացնելու հարցի մեջ ոչ միայն մեզ հետ համաձայն գտնվեցան, այլ լիապես կատարեցին մեր փափագը. «Մշակի» վերջին համարներում հրատարակվեցավ, որ ընկերությունները արդեն միացել են ընդունելով «Միացյալ ընկերություն» անունը:

Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել:

Այժմ մնում է մեզ կրկնապատկել մեր բարեգործական եռանդը, և մեր նյութական զոհաբերություններով միացյալ ընկերություններին ուժ և խրախույս տալ:

Մեզանից ամեն մեկը համոզված է, որ ուսումը, կրթությունը ամենազլխավոր միջոցներն են, որոնք, թեև փոքր-ինչ ուշ, թեև դանդաղ կերպով, բայց վերջապես կհարթեն ավելի հիմնավոր ճանապարհ տաճկահայերի առջև մի ապագա բարօրության հասնելու համար: Մենք համոզված ենք, որ Թուրքիայի հայը դպրոցի մեջ պիտի գտնե յուր վերածնությունը, յուր բախտը: Եվ այն բարիքները, որոնցից մինչև այսօր զրկել էր հային բարբարոս Թուրքիան, այն բարիքները, որ եվրոպական դիպլոմատիան լայնքան ժլատությունք է բուժանում հայերին, հայի որդիները պիտի ստանան դպրոցական վարժապետների ձեռքից:

Բայց Թուրքիայի հայը աղքատ է: Թուրքաց հարստահարությանը այն աստիճան քամել է նրա նյութական զորությունը, որ նա հազիվ թե կարող է յուր դպրոցները կանոնավոր, նպատակահարմար կերպով առաջ տանել, եթե դրսից օգնություն չլինի:

Ռուսաստանի հայերը այժմ պետք է կատարեն տաճկահայերի վերաբերությանը նույնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ոսկիներով անում էին Հնդկաստանի հայերը ամբողջ ազգի համար: Ռուսաստանի հայերը, բնակվելով մի բարեկարգ պետության հովանավորության ներքո, նյութապես ավելի բարեբախտ վիճակի մեջ են գտնվում, քան իրանց տաճկահայատակ եղբայրները:

Հնդկաստանի հայերը թողեցին ազգի համար խոշոր կտակներ, նրանց փողերով զանազան երկրներում հիմնվեցան բազմաթիվ դպրոցներ: Ցանկալի կլինեն, որ մենք հետևեինք նրանց օրինակին: Բայց մեր պահանջը համեստ է, մենք խոշոր կտակներ չենք պահանջում:

Մեզանից ոչ մեկի տնտեսության մեջ մի զգալի փոփոխություն չէր լինի, եթե մեզ վրա բարոյական պարտք կգնենք յուրաքանչյուր տարի շարունակ կերպով, մեր կարողության համեմատ, մի քանի ուրլի նվիրել Կ. Պոլսի միացյալ ընկերություններին: Այդ ուրլիներից կկազմվեն նշանավոր գումարներ:

Ռուսաստանի հայերը «Արարատյան» ընկերության վերաբերությամբ ցույց տվեցին իրանց բարեգործական եռանդը, թե որքան համակրում են կրթության գործին տաճկական Հայաստանում: Հույս ունինք, որ այժմ ավելի ևս պիտի բազմապատկեն իրանց զոհաբերությունները, երբ մասնավոր ընկերություններից կազմվել է մի հոյակապ, հիմնավոր ընկերություն:

ՓԱՆՈՒՄՏԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Հեռագիրը մեզ լուր բերեց, թե Բ. Դուռը իր պատասխանի մեջ, որ հաղորդած է Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպաններին, խոստացավ համոզել ալբանացիներին զիջանել Դուլցինիոն Զեռնոգորիային, և պարտավորվում է վճռել հունաց հարցը երեք ամսվա մեջ, իսկ հայոց հարցը՝ չորս ամսվա մեջ:

Այդ դարձյալ նույն մթին, երկդիմի և ննջավոր պատասխանելից մեկն է, որով Բ. Դուռը սովորություն ունի միշտ խույս տալ

Եվրոպայի պահանջումների ուղղակի կատարելուց, փախուստի ճանապարհ գտնել, և նոր դժվարություններ, նոր արգելքներ սարքելու համար ժամանակ վաստակել:

Բ. Դուռը պարտավորվում է հայոց խնդիրը չորս ամսվա մեջ վճռել, բայց ի՞նչ կերպով, ի՞նչ ռեֆորմներ պիտի մտցնե Հայաստանում, այդ մասին լուում է:

Ի նկատի ունենալով Թուրքաց Հայաստանում կատարվող այժմյան անցքերը, շատ հեշտ է նախագուշակել, թե Բ. Դուռը այս չորս ամսվա ընթացքում ի՞նչ կերպով կվճռե հայկական խնդիրը:

Նա կուղարկե Հայաստան, ինչպես առաջ, կամիսներներ, կուղարկե Հոբարդ փաշայի նման բարեկարգիչներ, ցույց կտա, թե աշխատում է վերանորոգություններ մտցնել, բայց միևնույն ժամանակ քրդերին, Թուրքերին և ամբողջ մահմեդական ամբոխը գաղտնի կերպով կպրզոն հայերի դեմ, և փոխանակ բարեկարգությունների, արյուն, կոտորած, ավերմունք կտարածե Հայաստանում: Չորս ամիսը բավական ժամանակ է այդ բոլորը կատարելու համար:

Եվ երբ Հայաստանը կծխի արյան և կրակի մեջ, նա կպատասխանե Եվրոպային. իմ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ. ես ամեն միջոցներ գործ դրեցի. Հայաստանում վերանորոգություններ մտցնելը առայժմ անհնարին է, որովհետև մահմեդական սուլթանի կրոնական ղեկավարներ, Թուրքերի ազգային հպարտությունը վիրավորում է հայերին առանձնաշնորհումներ տալու պատճառով:

Խոստանալ և չկատարել— այդ Թուրքիայի վաղեմի սովորությունն է: Իսկ բարիք խոստանալ և չարը գործադրել— այդ պահանջում է նրա այժմյան ամենախարդախ քաղաքականությունը:

Հասկանալի է, որ Բ. Դուռը ամեն տեսակ հնարներ գործի պիտի դնե, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը գործադրություն չգտնե Հայաստանում: Նա շատ լավ հասկանում է, թե այդ հոդվածը ինչ ապագա է պատրաստում հայերի համար:

Հայաստան բառը խիստ անախորժ տպավորություն է գործում Թուրքիայի շղերի վրա: Բ. Դուռը բացարձակ կերպով հայտնեց հայոց պատրիարքին, թե յուր պետության մեջ Հայաստան անունով երկիր չէ ճանաչում. նա հայտնեց Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպաններին, թե Հայաստանում բացառապես վերանորոգություններ մտցնելու դիտավորություն չունի, այլ պիտի մտցնե ընդհա-

Նույն վերանորոգություններ ամբողջ ֆոթո Ասիայի մեջ: Ի՞նչ էն նշանակում այդ խոսքերը: Շատ պարզ է, որ Բ. Դուռը չէ ցանկանում Հայաստանը դարձնել մի արտոնական երկիր, որպեսզի այդ երկիրը, իբրև մի որոշ մարմին չառանձնանա և շանջատվի իր պետությունից: Բալկանյան թերակղզու իշխանությունների կազմվելու պատմությունը, իհարկե, Թուրքիան շուտով մոռանալ չէր կարող:

Չնայելով, որ հայերի նպատակը խիստ համեստ է, չնայելով, որ հայերը ցանկանում են ունենալ մի բարվոք կառավարություն միայն և ազատվել մահմեդականների մինչև այսօր գործ դրած դարավոր բարբարոսություններից, այսուամենայնիվ, Բ. Դուռը չէ կամենում կատարել նրանց իրավացի պահանջումները, որ ամեն մի փոքրիշատե բարեկարգ պետության քաղաքացին իրավունք ունի վայելելու:

Այդ բավական չէ, այժմ Թուրքիան աշխատում է հայկական խնդիրը խեղդելու նպատակով ոչնչացնել հայ տարրը: Աշխատում է լցնել Հայաստանը քրդերով, չերքեզներով, լազերով, աշարուցիներով և այդ բոլոր վայրենի ցեղերի բարբարոսությունը զրգռել հայերի դեմ: Ռուսաց նոր նվաճած երկրներից գաղթող բազմաթիվ մահմեդականներին նա զետեղեց Հայաստանի մեջ: Իսկ եվրոպական Թուրքիայից դուրս եկող գաղթականների խումբերը նույնպես ուղարկում է դեպի Հայաստան:

Նպատակը հայտնի է և շորս ամիսը բավական ձիգ ժամանակ է նրան իրագործելու համար...

Նշանները արդեն երևում են վասպուրականի մեջ, որ Հայաստանի սիրտն է, նկատվում է քրդերի կատաղի հուզմունք, այրվում են գյուղեր, սպանվում են մարդիկ, և ասպատակությունը օրըստօրե ավելի ընդարձակվում է, ավելի սպառնական ձև է ստանում: Տարոնի նահանգում նույնպես արյուն է հոսում: Սովուկ-Քուլախի գավառում Շեյխ Իբրահիմը, իր գլխին հավաքած ավելի քան տասն հազար ավազակներ, վտանգ է սպառնում Ատրպատականի հայերին: Հեքարիի կողմերում Բահրի բեկը, իր ցեղի գլուխն անցած, ավերմունքներ է գործում: Հին-Քայսաբեդի կողմերում Հեյդարանլի քրդերը կողոպտում են հայերին: Ամեն տեղ նկատվում են միևնույն շարագործությունները, որոնց կեղևի տակ թաքնված է թուրք կառավարության պաշտոնատարների նենգավոր ձեռքը: Իսկ Կ. Պոլսի մահմեդական մամուլը այդ բոլոր

բարբարոսությունները բացատրում է քրդական միության տես-
չով...

Ինչպե՞ս պիտի վարվեն Թուրքիայի հայերը վերոհիշյալ բոլոր
չարագործությունների դեմ:

Թուրքիայի հայերը մինչև այսօր իրենց բոլոր հույսը դրել էին
գիվանագիտական բանակցությունների վրա, ամեն ինչ սպասում
էին Եվրոպայից և իրենց փրկությունը միայն Բեռլինի դաշնագրի
61-րդ հոդվածի մեջ էին որոնում: Բայց Անգլիայի պետական մար-
դիկներից մեկը, միստր Բրայսը, այս օրերում խիստ ճիշտ կեր-
պով նկատեց Կ. Պոլսի հայերին. «Աշխատեցեք չձանձրացնել Եվ-
րոպային»:

Մենք կապեւացնենք հայասեր անգլիացու խոսքերին, ոչ թե
Եվրոպան, այլ աստված ինքը չի օգնի Թուրքիայի հայերին, եթե
նրանք ինքները իրենց օգնելու մեջ ծուլ կլինին...

Թուրքիան խոստանում է վճռել հայոց հարցը չորս ամսվա
մեջ: Գուցե վճիռը նրանով կվերջանա, որ չորս ամսից հետո էլ
Հայաստանում հայ չի մնա...

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Շատերը հարցնում են, թե ինչո՞ւ «Կայծերը» այս տարի
չտպվեցան կամ ես ե՞րբ դիտավորություն ունեմ ի լույս ածելու
այդ աշխատությունը:

Իմ հայտարարության մեջ ես սկզբից հայտնած էի, որ «Կայ-
ծերի» տպագրությունը կսկսվի այն ժամանակ միայն, երբ այդ
գրքի բաժանորդներից ստացված գումարը կծածկե տպագրության
ծախքը: Ցավելով պետք է հայտնեմ, որ մինչև այսօր ստացված
փողերը հազիվ թե բավական կլինին բոլոր ծախքերը լրացնելու:

Այսուամենայնիվ, չկամենալով իմ հարգելի բաժանորդների
համբերությունը ձանձրացնել և նրանց երկար սպասել տալ, ես,
որքան կարելի էր, աշխատեցի փութացնել տպագրությունը: Եվ
որովհետև, բացի նյութական պակասությունից, ինչ-ինչ պատ-
ճառներով Թիֆլիսում այդ գրքի տպագրությունը անհարմար հա-
մարվեցավ, իմ բարեկամները խորհուրդ տվեցին Մոսկվայում
տպագրել տալ, ուր մամուլի պայմանները ավելի նպաստավոր
գրության մեջ են: Այդ մասին ես արդեն բանակցություն եմ սկը-

եւ Մոսկվայի համալսարանի ուսանող պ. Գաբրիել Միրզոյանցի հետ, խնդրելով, որ հանձն առնեն տպագրության հոգսերը, և հուսով եմ, որ առաջիկա տարվա սկզբի ամիսներում գիրքը պատրաստ կլինի:

Հարկ եմ համարում խնդրել պատվելի պարոններին, որոնք դանազան քաղաքներում հանձն են առել «Կայծերի» համար բաժանորդներ գտնել, շուշացնեն ուղարկել իրանց մոտ ունեցած փողերը, որով ավելի ևս նպաստած կլինեն գրքի շուտ հրատարակությանը:

ԻՄ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

Բարեկամներիցս շատերը առաջարկում էին գրել մի պատմական վեպ: Գրել պատմական վեպ, ինչպես Ալեքսանդր Դյուման էր գրում, շատ հեշտ գործ է: Բայց գրել պատմական վեպ, ինչպես էրերսը գրեց իր «Եգիպտական քաղաքների աղջիկը»—բավական դժվար է:

Պատմական վեպի մեջ հեղինակի երևակայության համար ընդարձակ ասպարեզ կա: Ստախոսի, որքան կարող ես, ո՞վ պիտի ստուգե, որ քո նկարագրները կեղծ են: Բավական է անցք տեղափոխել մի քանի հարյուր, մի քանի հազար տարի ուռաչ, վեր առնել մի քանի պատմական անձնավորություններ և նրանցից ուզածիդ պես տիպեր ստեղծել: Ընթերցողների հարյուրից մեկը միայն կարող է հասկանալ, որ այս տեսակ մարդիկ այն ժամանակ չէին ապրում, որ այս տեսակ կյանք այն ժամանակ չկար:— Այդ եղանակին էր հետևում Դյուման իր պատմական ռոմանների մեջ, թեև նրա գրքերը հետաքրքրությամբ կարդացվում էին:

Այսպես չէ էրերսի գիրքը: Նա ժամանակի խորին հնությունից¹ երևան է հանում մեր առջև մի անծանոթ աշխարհ իր կենցաղավարության բոլոր ճշտություններով: Ընթերցողը տեսնում է այդ գրքի մեջ կլասիկական Եգիպտոսը իր հրեշավոր պիրամիդներով և սֆինքսներով, իր վեհափառ ամազիսներով և պսամմետիսներով, տեսնում է վշտալի ստրկությունը, քուրմի և թա-

¹ Քրիստոսից մոտ 500 տարի առաջ:

գավորի լծի տակ ճնշված ժողովուրդը, էբերսը ռոմանի միջոցով ծանոթացնում է մեզ մի վաղուց անցած, գնացած աշխարհի կյանքի և քաղաքակրթության հետ: Մենք, ինչպես պարզ հայելու մեջ, տեսնում ենք այդ երկրի կենդանի պատկերը, նկարված բանաստեղծական ամենաճիշտ գույներով, տեսնում ենք նրա քաղաքական, հասարակական, ընտանեկան, կրոնական կյանքը իր ընդարձակ և թազմատեսակ գործունեության մեջ, իր բոլոր մանրամասն և հատկանիշ առանձնություններով:

Մի բարեխիղճ հեղինակ, որպես էր էբերսը, կարող էր այսպիսի ռոման գրել: Նա եգիպտական հնախոսության, եգիպտական պատմության պրոֆեսոր է. իր ամբողջ կյանքը նվիրել է այդ երկրի անցյալի ուսումնասիրությանը: էբերսի մեջ միացած էին ասնաստեղծական տաղանդը և խորին, լուրջ գիտությունը: Նրա դիրքը բացատրված է ավելի քան 500 ուսումնական ծանոթություններով, որոնցից երևում է, ինչ որ գրել է նա, հիմնվում է պատմական հնագիտական ճիշտ փաստերի վրա:

Որքան ինքը էբերսը խղճմտավոր աշխատող էր, այնքան ընդարձակ դյուրություններ կային իր աշխատությունը կատարելագործելու համար: Նա կարող էր ձեռքի տակ ունենալ հարյուրավոր հեղինակների պատրաստի գրվածքները Եգիպտոսի հնությունների, պատմության, էտնոգրաֆիայի մասին: Բայց դրանցով ևս չբավականանալով, էբերսը անձամբ գնաց Եգիպտոս, իր վեպը իր տեղում մշակելու համար:

Ի՞նչ աղբյուրներից կարող է օգուտ քաղել մի հայ վիպասան, երբ կամենում է Հին Հայաստանի կյանքից մի ռոման գրել: Գեոևս ոչինչ ուսումնասիրված չէ, որ կարողանար լույս ձգել խալարի մեջ թաքնված անցյալի վրա, թե ինչպես էին ապրում մեր նախնիքը: Մեր պատմությունը մի շոր ու ցամաք ժամանակաշրջանի ցանկ է և ավելի ոչինչ: Չամչյանի, Ինճիճյանի գրքերը չեն կարող լիակատար բավակասնություն տալ վիպասանի պահանջներին: Մենք կուլտուրայի պատմություն չունենք: Մենք չգիտենք՝ ինչ էր ուտում, ինչպես էլ հագնվում, ինչ տեսակ տան մեջ էր ապրում հայ մաբղը մեզանից, եթե ավել չասեմ, մի հազար տարի առաջ: Մենք չգիտենք հայոց հին ժողովրդի ընկերական, հասարակական, ընտանեկան, քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները, — ժողովրդի զանազան դասակարգերի հարաբերության պայմանները միմյանց հետ: Մեզ հայտնի չէ մեր նախնիների բարքը, վարքը, սովորությունները, կրոնական պաշ-

տամուռները, ժողովրդական հանգստները և այլն: Մենք շատ փոքր տեղեկություններ ունենք մեր անցյալի մասին: Մեր հնա-
դիտությունը իր մուժ և միանգամայն անմշակ վիճակի մեջն է:

Մինչ մի եվրոպացի հեղինակ կամենալով մի պատմական
վեպ գրել, կարող է օգուտ քաղել հարյուրավոր պատրաստի աշ-
խատություններից, դրա ընդհակառակն, մեզ մոտ ոչինչ չկա, որ
վիպասանին նյութ մատակարարեր, նրա հայացքը անցյալի վե-
րաբերությամբ լուսավորեր, նրա առջև բաց աներ հին աշխարհը
իր կյանքի բոլոր երևույթներով: Այդ պատճառով հայոց պատմա-
կան վիպասանի համար, եթե նա բարեխիղճ է, մեծ աշխատու-
թյուններ, հաճախ դժվարություններ կան, մի օրինավոր բան
գրելու համար: Նա ինքը պետք է ուսումնասիրե հայոց ամբողջ
հնությունը, որ իր վեպը կատարյալ լինի: Իսկ դրա համար մի
մարդու ոչ թե հանճարը և աշխատությունը, այլև ամբողջ կյան-
քը բավական չէ:

Հիշյալ հանգամանքները ի նկատի առնելով, շատ հեշտ է բա-
ցատրել այն տխուր երևույթը մեր գրականության մեջ, որ առանց
բացառության մեր բոլոր գրողների փորձը անհաջող անցավ, երբ
եամեցան հեղինակել մի պատմական վեպ կամ դրամա: Դրանց
աշխատությունների մեջ մենք հանդիպում ենք պատմական
անունների, պատմական անցքերի, բայց հայ մարդու վաղեմի
կյանքը, հայ աշխարհի հին նկարագիրը չենք տեսնում:

Այս էր պատճառը, երբ ինձ առաջարկեցին գրել մի պատմա-
կան վեպ, ես չընտրեցի շատ հին ժամանակները, որոնք դեռևս
մեզ համար մթություն մեջ են թաքնված: Ես վեր առի մեզանից
մեկուկես դար առաջ պատահած մի անցք, այն է՝ Սյունյաց
աշխարհի հայերի ապստամբությունը պարսից լուծը թոթափելու
համար: Այդ ժամանակից մինչև այժմ հայոց կյանքի մեջ մեծ
փոփոխություններ չեն եղել:

Ցավալին այն է, հիշյալ անցքի պատմությունը, որ մեր նոր
տարեգրության մեջ մի նշանավոր տեղ պիտի բռնե, դեռևս խիստ
աղքատ է, թերի և անկատար: Մենք ունենք այդ մասին մի փոք-
րիկ գրքույկ միայն, որ տպվեցավ 1871 թվին էջմիածնում պ. Ա.
Գուլամիրյանցի հրատարակությամբ, այս վերնագրով՝ «Ընտիր
պատմություն Դավիթ Բեկին և պստերազմաց հայոցն խափանու,
որք եղեն ընդդեմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է՝ յամի
տեսուն 1722 և հայոց 1171»: Բացի դրանից, Զամչյանի պատ-
մության երրորդ հատորի 784 երեսից մինչև 800 երեսը նվիր-

ված է Դավիթ Բեկին, ինչպես երևում է, Զամյանը իր տեղեկությունները քաղել է մի տյնպիսի գրքից, որպիսին է պ. Դուլա-Վիրյանցի հրատարակությունը, որովհետև երկուսի բովանդակության մեջ մի նշանավոր տարրերություն չենք գտնում:

Թե առաջին և թե երկրորդ պատմությունը, կրկնում եմ, թե-րի ու անկատար են: Նրանց մեջ կան ահագին բաց մնացած տե-ղեր, որ անցքերի ամենազխավորն են: Օրինակի համար, այդ պատմությունների մեջ ամենևին հիշատակություն չկա, թե Սյու-նյաց աշխարհի հայոց ապստամբությունը ի՞նչ կապ ուներ Պետրոս Մեծի Պարսկաստանի արշավանքների հետ կամ ի՞նչ դեր էին խաղում այդ ապստամբության մեջ ռուսները, և կամ ո՞ր աստի-ճան հայերը իրանց զենքով ու խելքով նպաստեցին ռուսաց հա-ջողության գործին կասպիական ծովեզրյա երկրները տիրապետե-լու ժամանակ:

Այդ ժամանակի անցքերի ամենամեծ մասը մնացել է բաց մեր ազգային պատմության մեջ: Հայտնի է, որ Ղարաբաղի հինգ ժառանգական մելիքությունները՝ Գյուլիստանը, Զրաբերդը, Խա-չենը, Դյուզախը և Վարանդա — այդ ժամանակ կազմում էին մի դաշնակցական միություն, որ ռուսաց ակտեբի մեջ՝ հայտնի է անունովս «Армянское собрание»: Այդ միությունը ուներ մոտ 60 հազար զինված մարդիկ, որոնք մի հոգով աշխատում էին վերականգնել Սյունյաց աշխարհում հայոց անկախ իշխանություն: Միության առաջնորդներն էին՝ Գանձասարի Ծալի և Ներսես կա-թողիկոսները, Մելիք-Ավան խանը, Մելիք-Շգանը, Ավան-Յուզբա-շին, Մելիք-Բագին, տեր Անտոնը և ուրիշ շատեր: Դրանք ան-դադար բանակցություններ ունեին թե Պետրոս Մեծի, թե նրանից հետո Եկատերինա 1-ինի հետ, դեսպաններ էին ուղարկում Ս. Պետերբուրգ, Մոսկվա և դրանց անունով մենք գտնում ենք մի շարք հրովարտական, որ գրված են Պետրոս Մեծից ու նրա հա-ջորդներից, որ վերաբերում են հայոց շարժման գործին: Բայց այդ բոլորի մասին լուռ է մեր պատմությունը: Նա մինչև անգամ չէ հի-շում անունները այն երևելի դիպլոմատների, որպես էին Խարյել Օրին և նրա ընկեր Մինաս վարդապետը, որոնք, բացի Ռուսաս-տանից, եվրոպական այլ պետությունների դռներն ևս անդադար բախում էին հայոց անկախության գործը աջողացնելու համար: Մելիք-Ավան-խանը (Հովհաննես իշխանը), որ հիշյալ միության

1 «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», издано Москвою 1833 г.

պարագլուխն էր, որի անունով կայսրները հրովարտականք և շահերը ֆիրմաններ էին ուղարկում, այդ երեւելի հերոսը, և միեւնույն ժամանակ քաղաքագետ անձը, մեր պատմութեան մի բանխոտողների մեջ հայտնւում է ինչպէս մի ստվեր և իսկույն անհետանում է: Մեր պատմութիւնը համառոտ տեղեկութիւններ է տալիս միայն Ղափանի մեջ կատարված անցքերի մասին, որոնց պարագլուխն է Դավիթ Բեկը:

Ինձ նպատակ դնելով ումանի ձեռք մեջ ամփոփել և ժամանակի պատմութիւնը, շատ պարզ է, որ մեծ աշխատութիւնների և ահագին դժվարութիւնների պիտի հանդիպի բոլոր հարկավոր նյութերը ձեռք բերելու համար: Եւ այս աշխատութիւնը, եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մասամբ լրացրի օտար աղբյուրներից օգուտ քաղելով: Բայց ինձ դեռ բավական տեղեկութիւններ մնում են պակաս: Այս պատճառով ես ընդհատեցի «Դավիթ Բեկի» հրատարակութեան շարունակութիւնը «Մշակի» մեջ, դիտարկութիւն ունենալով անձամբ ճանապարհորդել Սյունյաց աշխարհում և այդ վեպի մնացած մասները իր տեղում մշակել:

Իմ ճանապարհորդութեան նպատակը ոչ միայն «Դավիթ Բեկը» կատարելագործելն է, այլ, որքան հնար է, նյութեր հավաքել Դավիթ Բեկից հետո հայտնված մելիքների կյանքից և գործունեութիւնից, որոնք կարող էին ծառայել ինձ առանձին վեպեր կամ պատկերներ ստեղծելու: Որքան թանկագին է մեզ համար այդ ժամանակների հերոսների հիշատակը անմահացնելը, այնքան ցավալի կորուստ է, երբ նրանք կմոռացվին, կանհետանան մեր անհոգութիւնից:

Իմ ճանապարհորդութիւնը կտեւե մի քանի ամիս: Եթէ կհաջողվի ինձ հավաքել իմ ցանկացած բոլոր տեղեկութիւնները, եւ կկազմեմ Ղարաբաղի մելիքների ամբողջ պատմութիւնը, սկսյալ Դավիթ Բեկից մինչև վերջին ժամանակները: Որովհետեւ այդ գործը ձեռնահաս անձինքների օգնութեանը կարոտ է, այս պատճառով, եւ հրապարակավ դիմում եմ այն բոլոր պարոններին, որոնց մոտ կան թե գրավոր և թե բերանացի տեղեկութիւններ, խնդրելով, որ բարեհաճեն հաղորդել ինձ: Եւ այլապէս անկարող եմ վարձատրել ինձ օգնողներին, միայն իմ գրքի առաջաբանի մեջ կհայտնեմ անունները այն բոլոր անձինքների, ումից ինչ տեսակ նյութեր որ ստացած լինեմ:

Առայժմ իմ հրապարակական շնորհակալութիւնը հայտնում եմ պուլկովնիկ Հ. Դ. Լազրովին, որ ոչ սակավ օգնեց ինձ Դավիթ

ուկի և նրա գործակիցների մասին նյութեր հաղորդելով Այդ համեստ, միևնույն ժամանակ անդուլ աշխատասերը ամբողջ 20 տարի ուսումնասիրում է կովկասյան ցեղերի հին և նոր պատմությունը: Շատ ցանկալի էր, որ մեծ պարոնը մի օր տպագրության մի լույս լսած իր ուսումնասիրած պատմական հարուստ նյութերը, որով մեծ ծառայություն արած կլինեի մեր աղքատ գրականությանը: Ինձ մի քանի տեղեկություններ հաղորդեց մագիստրոս հայր Գարրիի և Պատկանյանը Ս. Պետերբուրգից, որոնց մասին հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունը:

Խոստացել են նյութեր տալ պպ. պուկովնիկ Ա. Ք. Մելիք-Հայկազյանը, փաստաբան Հ. Աթաբեկյանը և գրավաճառ Ա. էն-Ֆիաշյանցը:

Իմ անունով նամակներ կամ թղթեր կարող են ուղարկվել «Մշակի» խմբագրատանը, որը իր կողմից կհասցնեն ինձ:

Ես երկար սպասել չեմ տալ «Դավիթ Բեկի» ընթերցողներին. նշանավոր տեղերում իմ ճանապարհորդությունը կատարելուց հետո, պիտի առանձնանամ Տաթևի վանքում, այնտեղից կսկսեմ շարունակությունը ուղարկել «Մշակին»:

ՆԱՄԱԿ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍԻՑ

Սեպտեմբերի 28-ին

Այս նամակով ուղարկում եմ ձեզ մի թերթիկ հին գրչագրի, որի երկրորդ հրեսի վրա կգտնեք երկու տող հայոց նշանագրերի օրինակներ: Այդ թերթիկը ես վեր առա մի հին գրչագիր Ավետարանից, այժմ ուղարկում եմ ձեզ մեր հայ հնագետներին ցույց տալու, գուցե դա մի փոքրիկ գաղափար կտար մեր հին նշանագրերի մասին:

Նշանագրերի ներքև հայկական նոր տառերով գրված է՝ «Զա-բաւայ ծառայ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին, սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին»: Իսկ այդ տողերի յուրաքանչյուր բառի վրա դրված են նրա համապատասխան նշանագրերը: Պետք է նկատել, որ ամեն մի բառը ներկայացնում է մի առանձին տեսակ նշանագրեր: «Զաբաւայ» բառը սեպսածև տառերով է գրված. «ծառայ» բառը մի առանձին տեսակ սեպսածև է. իսկ «սուրբ» և «Գրիգոր»

իառնորդ սեպածէներ շեն, այլ մի այլ տեսակ նշանագրերի. «լուսաւորչիւն» բառը նույնպէս մի այլ տեսակ սեպածն է: Մնացյալ «սուրբ Յովնանէն Մկրտչին» բառերը հայոց ծածկագրութեան օրինակներ են: Մի խոսքով, այդ երկու տողը բավական պարզ գաղափար է տալիս, թե քանի տեսակ նշանագրեր էին գործածում մեր նախնիքը:

Թերթիկի առաջին երեսի վրա գրված հիշատակարանից երեւում է, որ հիշյալ Ավետարանը գրված է եղել Վանա երկրի Ավանց¹ գյուղում (այսինքն՝ հայոց բեւոագրերի հայրենիքում) հայոց Ռեզ (1048) թվականին, սուրբ Հովհաննէս Մկրտչի և սուրբ Գրիգոր լուսավորչի վանքում: Ուրեմն 283 տարի հնութիւն ունի: Երևում է, որ 283 տարի առաջ հայոց հին բեւոագրերը ոչ միայն ընթերցանելի էին մեր գրագետներին, այլ մինչև անգամ գործածութեան մեջ էին: Ինչո՞ւ չմտածել, խորենացին, որ միևնույն երկրիցն էր, ծանոթ չէր բեւոագրերի ընթերցմանը իր պատմութիւնը գրելու ժամանակ օգուտ չքաղեց նրանցից:

Թե հայոց հին բեւոագրերի ընթերցումը ծանոթ է եղել մեր նախնիքներին, մինչև անգամ երկու-երեք դար առաջ, դրա համար ուրիշ ապացույցներ ևս կան: Մի պարոն ինձ խոստացել է տալ մի մագաղաթյա թերթ, որ դուրս է բերել մի հին բառարանից, որի վրա գրված են բեւոագրերի այբուբենարանի բացատրութիւնները: Երբ ձեռք բերեմ, կուղարկեմ ձեզ:

Նղանակի վստութեան պատճառով երկու օր ավելի մնացի Ագուլիսում. այսօր դուրս եմ գնում դեպի Պարսկաստան:

ՀԱՅՈՑ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՊԱՐՏՆԶ ԹԻՖԼԻՍԻՄ

Ահա արդեն երկու տարի է Թիֆլիսում տիկին Բաբայանի աշակցութեամբ կազմվել է կանանց խումբը, որ կրում է «Ֆրեմբելյան» անունը:

Այդ խմբի գլխավոր նպատակը եղել է պատրաստել հմուտ վարժուհիներ և ուսուցչուհիներ մեր հայոց ուսումնարանների համար. բայց թե որքան է հասել այդ խումբը իր նպատակին, այդ ցույց կտա ամենամոտիկ ապագան: Ինչ կվերաբերի տիկին Բա-

¹ Ավանց գյուղը գտնվում է Վանա լճակի ափին, Վան քաղաքից 20 վերստ հեռավորութեան վրա և լճակի նավահանգիստն է:

բայանին, նա արդեն փորձով ապացուցեց իր հմտությունը մասնկավարժության մեջ, Թեև մենք մինչև այժմ առիթ չենք ունեցել մոտիկ ծանոթանալու նրա սեփական մանկական պարտեզի հետ, բայց ով գտնե մի անգամ այցելել է նրա այդ պարտեզը, էլ չէ իմանում, ինչպես գովի։ Այդ մանկական պարտիզում վարժվում էին և վարժվում են Ֆրեդերիկյան խմբի անդամները, որոնց մեծ մասը վճռել է իրան նվիրել մանկավարժական գործին, ուրեմն այդ հիմնարկությունը կատարում է մի տեսակ կանանց ուսուցչական սեմինարիայի դերը։

Այդ Ֆրեդերիկյան խումբը, որի անդամների թիվը այժմ մինչև երեսունի է հասնում, իր նպատակն է դրել, ասում ենք, որքան կարելի է նպաստել մանկավարժական գործի զարգացման՝ մի կողմից, ինչպես վերև հիշեցինք, հմուտ վարժուհիներ և ուսուցչուհիներ պատրաստելով, իսկ մյուս կողմից՝ հայոց մանկական պարտեզներ բանալով։

Կիրակի օրը, սեպտեմբեր 14-ին, մենք ներկա գտնվեցանք այդ խմբի առաջին մանկական պարտիզի բացման հանդիսին։ Սուրբ պատարագից հետո Զրկինյանց եկեղեցու գավթում, այլ խոսքերով քաղաքի մի այնպիսի մասում, ուր հայության նշույլ անգամ չէ երևում, բացի հայոց եկեղեցիներից և հայոց գերեզմանատնից, եկեղեցու գավթում, ասում ենք մենք, կառուցված շինություն մեջ, երկու գեղեցիկ, առողջապահական պայմաններին լիովին համապատասխանող, բոլորովին նորոգած սենյակի մեջ հավաքված էր բավականին մեծ բազմություն, որի մեջ գլխավոր տեղը բռնում էին այն երեսուն ծաղիկ-մանուկները, որոնք ուսումնարանի շատ հասարակ, բայց գրավիչ ֆորմը հագած, շարած կանգնած էին ամբիոնի ձախ կողմը։ Այդ փոքրիկ երեխաների կողքին կանգնած էին Ֆրեդերիկյան խմբի բոլոր անդամները։

Այստեղ ավելորդ չեմ համարում նկատել, որ պաշտոնապես հանդիսավոր բացվելուց մի շաբաթ առաջ է բացվել այդ պարտեզը և արդեն մի շաբաթ է, ինչ կանոնավոր ուսում սկսվել է նրա մեջ։ Արդեն պատրաստ են երեխաների համար գեղեցիկ նստարանները, և պատերի վրա կախ արած են մանուկների զբաղմունքների ու խաղալիքների համար պահելու արկղները, այնպես որ ամեն մի երեխա, ինչպես այդ ընդունված է ամեն մի բարեկարգված մանկական պարտիզի մեջ, ղեկ իր առունձին արկղը իր զանազան պարագայքը պահելու։ այդ արկղների վերև-

վից դարսած էին երեխաների ձեռքով պատրաստած աթոռները սիսեռից ու փայտերից:

Կրոնական ծեսը կատարելուց և ուսումնարանը օրհնելուց հետո հայր Մամբրե վարդապետը բարձրացավ ամբիոնի վրա: Գերապատիվ հայր սուրբը, հայտնելով իր սրտի խորին ուրախությունը ճայ կանանց գործունեության մասին, աշխատեց բացատրել մանուկների կրթության նշանակությունը իր ատենաբանության հիմնական միտքը ընդունելով այն թե՛ մարդը կորցնում է իր մարդկային նշանակությունը, եթե նա կրթված, դաստիարակված չէ: Հայր սուրբը հիշեց պատմական այն դեպքը, թե երբ ծնվեց երեվելի Ալեքսանդր Մակեդոնացին, նրա հայր Փիլիպոսը իսկույն ևեթ նամակ գրեց երևելի փիլիսոփա Արիստոտելին, հրավիրելով նրան դաստիարակել իր որդուն: Ահա թե ինչպես էր նայում թագավորը կրթության վրա: Երկինքը ինձ զավակ պարգևեց, գրում էր նա Արիստոտելին, բայց ես այնչափ ուրախ չեմ զավակին, որչափ նրա համար, որ աստվածները ինձ զավակս շնորհեցին այն ժամանակ, երբ ապրում է այնպիսի փիլիսոփա, որպիսին դուն ես, և որին կարող եմ հանձնել որդուս կրթությունը: Ես շնորհակալ եմ աստվածներից, որ ինձ միջոց տվեցին որդուս քո ձեռքով դաստիարակելու:

Իր խոսքը հայր վարդապետը վերջացրեց, հրավիրելով հասարակությանը հետևել հարգելի տիկիներին և օրիորդներին, որոնք չեն խնայում իրանց թե բարոյական, թե մտավոր և թե նյութական ուժերը ազգային գործը՝ հայոց երեխաների, փոքրիկ, նյութապես բոլորովին խեղճ երեխաների դաստիարակության համար:

Հայր սուրբից հետո խոսեց թեմական վերատեսուչ պ. Գ. Բարխուդարյանը: Նրա խոսքերը կարճ, պարզ և ազդու էին: Նա հիշեց այն, որ մի ժամանակ, երբ հայերի կրոնին՝ քրիստոնեությանը, վտանգ էր սպառնում, հայը ոչինչ չխնայեց իր այդ սըրբությունը պաշտպանելու. նա իր արյունով պաշտպանեց իր կրոնը, իր եկեղեցին: Հայը աշխատեց ամեն տեղ հաստատ պահել իր կրոնը. նա այդ նպատակով սկսեց ամեն տեղ կառուցանել վանքեր, եկեղեցիներ, ապացույց խոսքերիս, ասեց պատվելի ատենաբանը, այն ավերակներն են, որոնցով ծածկված է Հայաստանը: Իսկ այժմ, շարունակեց նա, ժամանակները փոխվել են, փոխվել են նույնիսկ պահանջները. այժմ հայտնվել է պահանջ՝ մանկավարժության զարգացման, այժմ մենք տեսնում ենք, որ

ամեն տեղ բացվում են ուսումնարաններ, ուր պետք է դաստիարակվեն հայ մանուկները։ Ահա ձեր առաջը կանգնած են այդ փոքրիկ երեխաները, այդ երեխաներին նանիկ են ասել օտար լեզվով, գզվել, փայփայել են օտար լեզվով, այդ երեխաներից համարյա ոչ մինը չէ իմանում մի խոսք անգամ իր մայրենի լեզվով և դրանք այստեղ, այս հիմնարկության մեջ, պետք է ստանան այն, ինչ չէ տվել կամ չէ կարողացել տալ ընտանիքը, գերդաստանը։ այստեղ այդ մանուկները պետք է դաստիարակվեն, այստեղ պետք է սովորեն իրանց մայրենի լեզուն։

Պ. թեմական վերատեսուչը իր խոսքը վերջացրեց նույնպես զիմելով հասարակությանը — նյութապես օժանդակել նորաբաց ուսումնարանին, որը պետք է հոգա մանուկների ոչ միայն դասական պարագաների համար, այլև հագուստի ու նախաճաշիկի։

Դրա համար առաջարկվեց հասարակությանը մի մատյան, որի մեջ գրվելու են թե ուսումնարանի բարերարները, որոնք վճարելու են տարեկան 10 ռուբլի և թե միանվագ նվիրատվություններ։

Պ. թեմական վերատեսուչի ատենաբանությունից հետո աշակերտները և աշակերտուհիները բավականին հաջող երգեցին՝ «Ո՛վ երկնքի և երկրի արարիչ և այլն» երգը և դուրս եկան դահլիճից։

Այժմ մի փոքր պետք է կանգ առնենք հարգելի տիկին Բաբայանի ճառի վրա, որ կես ժամից ավելի տևեց։

Մանուկների երգից հետո ամբիոնի վրա բարձրացավ հարկելի տիկինը և խոսեց իբրև Ֆրեդերիկյան խմբի ներկայացուցիչ։ Տիկին Բաբայանը սկսեց իր ճառը. կանխապես ներողություն խնդրելով հասարակությունից, որ իրան շփոթված է զգում ամբիոնի սովոր չլինելու պատճառով։ Թեև պատվելի տիկինը համեստաբար հայտնեց իր ամբիոնին անսովոր լինելը, բայց նա այնքան գեղեցիկ, պարզ, առանց շփոթվելու, հավասար ու հաստատ ձայնով խոսեց, որ կարող էր պատիվ բերել ամեն մի եվրոպական ասանաբանի։ Մենք այդ օր առաջին անգամ տեսանք ճայ տիկնոջը ամբիոնի վրա խուռն բազմության առաջ խոսելիս... հայ կիներ և հասարակական ամբիոնը։ Ո՛ր հայ մարդու սիրտը չէր բաբախի այդ տեսարանից։ Հայ կինը անվախ, համարձակ բարձրանում է ամբիոնի վրա և խոսում է այնպիսի մի նյութի վրա, որպիսին մանուկների դաստիարակությունն է։ Մենք ակամա հիշեցինք օր. Գլեբովային, որ մի քանի տարի առաջ կրոմոկի դահլիճում հրապարակական դասախոսություններ կարդաց ռուսաց լեզվի դասավանդության եղանակի մասին։ Այն ժամանակ մենք ամենքս

զարմանում էինք մի ռուս օրիորդի վրա, հափշտակված էինք նրա համարձակ և պարզ դասախոսությունով, իսկ այժմ մենք մի ճայ կին ենք տեսնում նույն իսկ դրուժյան մեջ... Հարկավոր էր, այո՛, հարկավոր էր ամեն մի հային տեսնել, թե որչափ ոգևորված, որչափ համակրելի կարող է լինել հայ կինը ամբիոնի վրա...

Այժմ մենք մի փոքր կկանգնենք հարգելի տիկնոջ խոսքերի վրա: Ատենախոսը հիշելով կանանց խմբի նրկամյա պարապմունքները, ասեց, որ այդ խումբը չէ խնայել իր նյութական միջոցները և այժմ մոտավորապես 800 ռուբլի փող ունի մանկական պարտեզը սկզբում պահպանելու համար:

Հետո պատվելի տիկինը սկսեց բացատրել մանկակաճ կամ մանկանց պարտեզի նշանակությունը ու կարևորությունը, մանավանդ մեզ՝ հայերիս համար, որոնց մեջ բոլորովին զարդացած չէ ոչ հասարակական և ոչ ընտանեկան կյանքը. մանկական պարտեզների նշանակությունը ցույց տալու համար, տիկնոջը հարկավորվեց դիմել մանկական պարտեզի պատմությանը, ուրեմն և՛ Ֆրեդերիկն և՛ Դիստերվեգին: Մենք այստեղ բոլորովին անտեղի ենք համարում կրկնել այն բոլորը, ինչ խոսեց զրա մասին տ. ատենախոսը, միայն չենք կարող չնկատել, որ թեև տիկնոջ գիտավորությունը՝ բացատրել երեխաների ներկա գտնվող անկիրթ ծնողներին, թե ինչ բան է այն մանկական պարտեզը, որի մեջ պետք է դաստիարակվեն նրանց որդիքը, որի մեջ չեն սկսի «այրուբներ» և այլն, թեև տիկնոջ այդ գիտավորությունը, ասում ենք, վերին աստիճանի համակրելի էր, բայց դժբախտաբար պետք է խոստովանենք, որ հարգելի տիկինը հազիվ թե կարողացավ հասնել իր գեղեցիկ նպատակին, որով այն անկիրթ ծնողների համար մեծ մասամբ անգուտ անցան նրա բացատրությունները Ֆրեդերիկ մեթոդի վերաբերությամբ, իսկ հասարակության մյուս մասի համար մի նոր բան չէր կարող լինել այդ հարցի վրա խոսածը: Մենք չենք կարող մեր զարմանքը չհայտնել այն բանի մասին, որ տիկինը ուզում էր հավատացնել, իբր թե Հայաստանի խորքերում (?) մենք հանդիպում ենք մի տեսակ հաստատությունների, որոնք հիշեցնում են Ֆրեդերիկյան մանկական պարտեզները և գիտեք, ընթերցող, այդ ի՞նչ հաստատություններ են. հարգելի տիկնոջ խոսքը «վարպետների» ընտանեկան ուսումնարանների մասին էր, «վարպետների», որոնք, ինչպես ժողովուրդը ասում է «գիր գիտեն» և որոնք պարապում էին ու մինչև այժմ էլ շատ տեղեք պարապում են երեխաների հետ ասեղնագործությամբ և այլն, և

այլն: Որչափ զարմացանք և ուրախացանք սկզբում, երբ իմացանք Հայաստանի խորքերում մանկական պարտեզների դոյուլթյան մասին, նույնչափ տխրեցանք հետո, երբ իմացանք, որ այդ «մանկական պարտեզները» ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ աչն տեսակ «ուսումնարան», այն կրթարար, որտեղ կրթվել է ի միջի այլոց և մայրա: Մինչև այսօր նա սարսուփով հիշում է այն «մանկակուն պարտիզում» անցկացրած օրերը, հիշում է, ինչպես, երբ երեխան որևիցե կերպիվ տեղից կշարժվեր, նրան «վարպետը», հայկական Ֆրեդերիկը, Ռուսի մոտ կնստեցնեք (իհարկե, պատժվելու նպատակով) և այդ «բուրսի» մոտ կպահներ խեղճ երեխային մինչև տառապանքից ռտները սաստիկ շէին այրվի... Այդ տեսակ պատիժների ցուցակը շատ մեծ է եղել մեր «հայկական մանկական պարտեզներում»... և ես զարմանում եմ թե ինչ նմանություն կարող էր գտնել հարգելի տիկինը այդ բարբարոսական հիմնարկությունների և մանկական պարտեզների մեջ. մի՞թե այն, որ տեղ-տեղ վարպետներ երեխաներին բացի իրանց տան մեջ ծառայեցնելուց, սովորեցնում են ձեռագործի մի քանի տեսակները, այլ խոսքերով՝ զարգացնում են մատների ճարպիկությունը... Գուցե մենք որևիցե կերպիվ հարգելի տիկնոջ ասածը այլ կերպ ենք հասկացել. այդ դեպքում մենք երախտապարտ կլինեինք, եթե մեզ մեր սխալը ուղղեին:

Եթե վերև հիշածը բավական է «վարպետների» ուսումնարանների ու մանկական պարտեզների մեջ նմանություն գտնելու համար, ուրեմն մենք նույնպես, կամ առավել ևս կարող ենք նմանություն գտնել մեր «ուստաների» նահապետական գործարանների և արհեստագործական ուսումնարանների մեջ, մեր բազալիսանայի ու առևտրական ուսումնարանների մեջ և այլն, և այլն. այդ տեսակ նմանությունը կարելի է գտնել ամեն բանի մեջ, ամեն տեսակ հիմնարկությունների մեջ:

Այնուամենայնիվ, որքան էլ համարձակ լինեին տիկնոջ ենթադրությունները Հայաստանում գտնված մանկական պարտեզների մասին, մեր ամենքիս համակրությունը գրավեց ատենախոսությունը դեպի նորաբաց մանկական պարտեզը, որ հարգելի տիկինը իր խմբի կողմից հանձնեց հայոց հասարակությանը, հանձնեց հոգևոր իշխանության խնամատարությանը: Չէր կարող հարգո տիկինը շնորհակալություն չհայտնել արժ. հայր Տեր-Ներսես քահանային, որ տարվա ամենուան հարմար եղանակին, համաձայնվեց իր բնակարանի երկու սենյակը տալ մանկական պարտեզի

համար. ատենախոս տիկինը շնորհակալություն հայտնեց նույնպես իր ընկերակիցներից միսին՝ օր. Գայանե Հովհաննիսյանին, որ հանձն է առել վարել տեսչուհու պաշտոնը:

Մոռացանք իր տեղ հիշել, որ տիկինը ականարկեց և նրա վրա, որ թեև Թիֆլիսում հիմնվեցա՛յ Կանանց բարեգործական ընկերությունը, որի նպատակն է հիմնել նոր ուսումնարաններ և բարեկարգել հիւները, այսինքն՝ որի նպատակը մի կողմից մասամբ նմանվում է Ֆրեոբելյան խմբի նպատակին, բայց այնուամենայնիվ Ֆրեոբելյան խումբը և Կանանց բարեգործական ընկերությունը ոչ թե կարող են խանգարել իրար, այլ միմյանց շփոթելով, միմյանց ձեռք մեկնելով, միմյանց կլրացնեն և կանանց ընկերության առաջին քայլը գուցե լինի նորաբաց մանկական պարտեզին օգնություն հասցնելը, որի վրա հրավիրեց հիշյալ ընկերության վարչության նախագահի և անդամների ուշադրությունը:

Տիկինը ի միջի այլոց հիշեց և այն հանգամանքը, որ հիշյալ մանկական պարտեզը, իբրև փոքրիշատե կանոնավորված հիմնարկություն, կարող է օգուտ բերել և այն գավառական ուսուցիչներին, որոնք ապագա ուսուցչական ժողովի պատճառով կհավաքվին այս ամառը Թիֆլիսում և որոնք կցանկանան գաղափար ստանալ մանկական պարտեզների վրա:

Մի իրավացի նկատողություն, որի վրա չենք կարող չհրավիրել մեր բոլոր յուսուցիչների ուշադրությունը: Հասարակությունը բուռն ծափահարությամբ վարձատրեց պատվելի ատենաբանի խոսքերը:

Այնուհետև բացվեց ստորագրություն հօգուտ մանկական պարտիզի:

Այսպես վերջացավ այդ մանկավարժական հանդեսը — հայկական առաջին մանկական պարտիզի բացումն, եթե չհաշվենք տիկ. Բաբայանի մասնավոր պարտեզը, որ միայն հարուստների որդկերանց համար կարող է լինել:

Հայոց եկեղեցուն կից բացվեց առաջին կրթարանը, որի նպատակն է փոքրիկ 4—5 տարեկան հայոց մանուկներին խոսեցնել իրանց մոռացած մայրենի լեզվով, կրթել ազգային հոգով:

Այդ օրը մի տոնախմբություն էր հայերիս համար, մի տոնախմբություն էր Ֆրեոբելյան խմբի համար.... Այդ օրը Ֆրեոբելի ուրվականը շրջում էր հայոց մանուկների մեջ և իր ձեռքը քսելով նրանց փոքրիկ զխներին, քաջալերելով ասում էր. «Ձեր կրթության ճանապարհը գտած է. միք վախենա այսուհետև...»:

Որքա՛ն «ապրի՛ք, վուրթիք. զորանա՛ք» էր լսվում հանդիսականների միջից.... Այդ՝ ծնողները որհնում էին իրանց բարերարներին....

Մի սրտաշարժ տեւորան, մի ապացույց, որ հայ կիներ զարբել է, նա խոսում է, նա գործում է....

ՆԱԽԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Շատերը անհամբերությամբ հարցնում են, թե ինչու է հետաձգվում «Կայծերի» տպագրությունը, արդյոք այդ վեպը տպվելու է, թե ոչ:

Այդ անհամբերությունը ես բոլորովին իրավացի եմ գտնում, առավել այն պատվելի պարոնների կողմից, որոնք «Կայծերի» բաժանորդ են գրվել, և որոնցից ես փող եմ ստացել:

Բայց «Կայծերի» տպագրության մինչև այսօր ուշանալու պատճառը ոչ իմ ծուլությունն է եղել և ոչ մի այլ նպատակ... կային պատճառներ, որոնց ես հրապարակավ անհարմար եմ համարում բացատրել... իսկ գլխավորն այն էր, որ այդ վեպը ես կամեցա բաժանորդագրությամբ տպագրել:

Շատ հասկանալի է, երբ մի հեղինակ դիմում է հասարակությանը և նրանից կանխիկ փող է խնդրում, որ փոխարենը գիրք տա, պետք է հավաքված գումարը գոնե այն քանակությամբ հասնի, որ ծածկե տպագրության ծախքը: Բայց դժբախտաբար այդ չհաջողվեցավ ինձ. ես չստացա այնքան բաժանորդներ, որքան սպասում էի, իսկ սակավաթիվ բաժանորդներից գոյացած գումարը թղթի ծախքն անգամ չէր բավականացնում:

Մեղադրելու մեր հասարակության սառնասրտությունը ես ցանկություն չունեմ, քանի որ ընթերցանությունը մեր մեջ դեռևս պահանջ չէ դարձել, քանի որ կոշկակարի արդյունաբերությունը շահ է տալիս, իսկ գրական վաստակը դժբախտացնում է գրողին....

Այսուամենայնիվ, իմ սակավաթիվ բաժանորդներին երկար ապանել չտալու համար, ես կշտապեմ որքան կարելի է շուտով տպագրել «Կայծերը»: Մտաքերի պակասը կլրացնեմ պարտքերով: Վեպի բնագիրը արդեն հանձնված է ցենզորին. թույլտվություն ստացածին պես կսկսվի տպագրությունը:

եվ որովհետև ինձ շատ դժվար էր միևնույն ժամանակ տպագրել թե «Կայծերը» և թե «Դավիթ Բեկի» վերջին հատորը, այդ պատճառով ստիպվեցա «Դավիթ Բեկի» շարունակութիւնը առժամանակ ընդհատել «Մշակի» մեջ, մինչև «Կայծերի» լույս տեսնելը:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

«Մեղուի» № 7 առաջնորդող հոգւածի մեջ, պ. Սպանդարյանը, կամենալով ցույց տալ, որ «Մշակը» ոչ միայն հակառակ է եղել «Մեղուի» հոբելյանի կատարվելուն, այլև «մինչև անգամ աշխատել է խափանել նրան» — ի թիվս այլոց ավելացնում է.

«Մշակը» մոռացավ, որ պպ. Բարխուդարյանի, Պոռշյանի, Բաֆֆիի, Աղալանի և ուրիշների հոբելյանները առաջարկելով ակամա մեծացնում է «Մեղուի» հոբելյանի նշանակութիւնը, որովհետև դրանց ամենքին միասին իրենց մտքերովը և իրենց ձգտումներովը ընդհանրապես առած ամփոփում է իր մեջ «Մեղուն»:

Հիշյալ միտքը ավելի այլաբանական ձևով կազմակերպելով, պ. Սպանդարյանը շարունակում է.

«Եթե այդ (այսինքն՝ Բարխուդարյանը, Պոռշյանը և մյուսները) և դրանց նման գործողները մի որոշ տարիննրում կարող են ժամացույցի մեջ ժամանակի նշանները լինել, «Մեղուն» ինքը ժամացույցն է և սլաքը, որ այդ նշանների վրա պտույտ է անում»:

Այդ տողերը հիշեցնում են ինձ Ղորանի այն տեղերը, ուր Մուհամմեդը, կամենալով ապացուցել իր քարոզած նոր վարդապետութեան ճշմարտութիւնը, աշխատում է ցույց տալ, որ բոլոր ժամանակների հայտնի մարդիկ համերաշխ են եղել իր մտքերի հետ և մուսուլմաններ են եղել: Մուհամմեդի ասելով, թե Սողոմոն իմաստունը, թե Արիստոտելն ու Պլատոնը, և թե մինչև անգամ Աղեքսանդր Մակեդոնացին, — բոլորը մուսուլմաններ են եղել: Ինչպես պ. Սպանդարյանի ասելով, Բարխուդարյանը, Աղալանը, Բաֆֆին, միով բանիվ մեր ժամանակի բոլոր հայ գործիչները մեղվականներ են, — «որովհետև դրանց ամենքին միասին իրենց մտքերովը և ձգտումներովը ընդհանրապես առած ամփոփում է իր մեջ «Մեղուն»:

Որովհետև «Մեղուն» ժամացույցն ու սլաքն է, իսկ մնացած գործիչները նրա ժամանակը որոշող նշան-

ներն են: Եվ բոլորը միասին վեր առած կազմում են մի ամբողջություն...

Քե ի՞նչ կպատասխանեն պպ. Աղայանց, Բարխուդարյանց և Պոռշյանց,— այդ իրենց գործն է: Իսկ իմ մասին հայտնում եմ, որ ես կառարկալ անպատվություն կհամարեմ «Մեղուի» ժամացույցի սլաքի ներքո ժամանակ որոշող նշաններից մեկը լինել: Ես երբեք համերաշխ, համամիտ, համակամ չեմ եղել «Մեղուի» հետ և բնավ լինելու չեմ, քանի որ նա իր ուղղությունը չի փոխի: Ես «Մեղուի» հորեկյանի տոնախմբությունը համարում եմ մի բիծ հայոց գրականության պատմության մեջ, որը երբեք չի սրբվի:

Գուցե պ. Սպանդարյանին այն է առիթ տվել մտածելու, թե ես համերաշխ եմ «Մեղուի» հետ, որ մենք մեր մասնավոր խոսակցությունների մեջ, շատ հարցերում, շատ անգամ համաձայնվել ենք միմյանց հետ: Բայց եթե պ. Սպանդարյանը նույն մրտքերը գրի առներ և առաջարկեր «Մեղուի» պ. խմբագրին տպելու համար, ես հավատացած եմ, որ պ. Սիմոնյանցը իր խմբագրական կարմիր մատիտով կքաշեր երկու խաչաձև գծեր նրա հոգվածի վրա և կձգեր զամբուլդի մեջ:

Ինքը «Մեղուի» պ. խմբագիրը շատ լավ գիտե, որ իմ և իր լրագրի մեջ ոչինչ առնչություն չկա, ուրեմն և մտքերի ու գաղափարների համերաշխություն լինել նույնպես աներևակայելի է: «Մեղուի» պ. խմբագիրը գիտե, որ ես «Մշակի» գաղափարների ամենամոլեռանդ» քարոզողներից մեկն եմ և պ. Սիմոնյանցը մի քանի տարի առաջ, կամենալով բացատրել իմ հարաբերությունները այդ լրագրի հետ, բավական հաջողակ կերպով արտահայտեց իր կարծիքը իմ մասին մի հայկական առածով, թե «կճուճը գլորվեցավ, իր խուփը գտավ...»: Նրա կարծիքով ես կճուճն էի, իսկ «Մշակը» — իմ խուփը:

Այժմ ի՞նչ հրաշքով պ. Սպանդարյանը միևնույն ամանի մեջ գտնում է «Մեղուի» ամբողջ մտքերը...

Պ. Սպանդարյանին պետք է լավ հայտնի լինի, որ «Մշակի» մեջ և «Մշակի» գրողին պատկանող մեկը չէ կարող «Մեղուի» հետ համերաշխ լինել,— և ոչ «Մեղուն» «Մշակի» մեջ գրողին կարող է իր բարեկամ կամ համամիտ համարել: Այդ ընդհակառակն, «Մեղուն» միշտ աշխատել է հալածել, հարվածել «Մշակի» կուսակիցներին,— այդ պետք է պ. Սպանդարյանին լավ հայտնի լիներ: Շեշտում եմ պ. Սպանդարյանին, որովհետև նա ինքը շատ անգամ

փորձել է «Մեղուի» հարվածներն իր անձի վրա, այն ժամանակ, երբ ինքը նույնպես «Մշակի» կուսակցությանն էր պատկանում և «Մշակի» մեջ էր գրում: Գուցե նա այժմ մոռացել է այդ ապտակները, բայց հետքերը մինչև այսօր էլ մնում են...

Մի բան, որի մեջ հաջորդաբար է վարվել Բաճենդամյա «Մեղուն», մի բան, որի մեջ բնավ չի շեղվել նա իր ուղղութիւնից,— այդ այն է, որ «Մեղուն» միշտ հալածել է, միշտ հարվածել է իր ժամանակում հայտնված փոքրիշատե արտակարգ ուժերին (որոնց գաղափարների ամփոփումն է այժմ ձևացնում իրեն): «Մեղուն» աշխատել է մինչև անգամ բարոյապես մեռցնել նրանց, որ ինքը բարձրանա նրանց դիակների կուլտի վրա, բայց միշտ ինքը ցած է գլորվում: Նա հալածել է Նազարյանցիին, Նալբանդյանցիին, Ալվազովսկուն: Նա հալածել է և ինձ: Նա աշխատել է թե դրական վաստակները և թե իմ անձնավորութունը միշտ սև գույնով ներկայացնել հայ հասարակությանը:

Կբերեմ շատ փաստերից մի քանիսը միայն.

Ես գրեցի «Հայ երիտասարդութունը» — «Մեղուն» իր հատուկ քաղաքավարությամբ ինձ կոչեց «թուլուղչի»:

Ես գրեցի «Հայ կինը» — «Մեղուն» իր անմաքուր մատներով սկսեց շոշափել իմ ընտանեկան կյանքը:

Ես գրեցի «Ջալալեդդինը» և «Դավիթ Բեկը» — «Մեղուն» սկսեց ինձ ցույց տալ որպես խռովարար:

Ես գրեցի «Փրդական միութունը» — «Մեղուն» աշխատեց ապացուցել, որ քրդերը ավելի բարձր ազգ են, քան թե հայերը:

Ես գրեցի «Ի՞նչ կապ կա մեր և Թուրքիայի հայերի մեջ» հոդվածը, — «Մեղուն» ինձ հրատարակեց որպես բողոքական:

Դեռ «Խաչագողի հիշատակարանը» տպված չէր, այլ ձեռագրի մեջ կարդացվում էր զանազան շրջաններում, — «Մեղուն» ինձ կոչեց «խաչագող», ա՛յն «Մեղուն», որ մինչև այսօր էլ պաշտպանում է մի անձնավորութուն, որը ծածուկ հալել տված խաչերը Թիֆլիսում փութերով վաճառում էր¹:

Վերջապես ես գրեցի «Խենթը», — «Մեղուն» նրա մեջ ոչ մի նոր միտք չգտավ, այլ ասաց, որ այդ աշխատութունը «Մշակի»

¹ Այդ դեպքում «Մեղուն» մեղադրելի չէ, որովհետև նա ախտել է ինչևէ հայաստանաց սուրբ եկեղեցու պաշտպան և այդ պաշտպանութունը պետք է արտահայտե նրանով միայն, որ բոլոր կատարված զեղծումների մասին խոհեմությամբ լռե, ինչպես լուսթյուն է պահպանում Մանկունու և ընկերության կառուած թաշադրությունների վերաբերությամբ: Ման. ճեղ.

ամբողջ տարիների հայտնած մտքերի (իհարկե վնասակար) ի մի հավաքած ամփոփումն է: Այդ կարծիքի հետ ես համաձայն եմ: Միայն հարցնում եմ, ինչպե՞ս կարող է «եփնթի» հեղինակը, որի գիրքը «Մշակի» գաղափարների միագումար արտահայտությունն է, «Մեղուի» հետ համերաշխ լինել: Մի՞թե «Մեղուն» համակրում է «եփնթի» երազին:

Այդ բոլորից հետո ինձ շատ զարմանալի է թվում, որ «Մեղուն» հանկարծ իր լեզուն փոխում է, և իմ մտքերը և իմ ձգտումները ընդհանրապես առած իր մեջ ամփոփված է համարում:

«Մեղուն» մինչև անգամ այնքան նշանակություն տվեց իմ վեպերին, որ եթե իմ վեպերը չտպվեին «Մշակի» մեջ, այդ լրագիրը ոչ այնքան բաժանորդներ կունենար և ոչ այդքան ընթերցողներ: Այդ նենգավոր կոմպլիմենտը ես համարում եմ երկպառակության խնձոր, որ նա գլորում է իմ և «Մշակի» խմբագրի մեջ: Բայց սխալվում է...

Ինչ որ գեղեցիկ է պ. Սպանդարյանի առաջնորդող հոդվածի մեջ, դա է նրա վերջին տողերը. «Մենք կարծում ենք, որ կյանքի մեջ, ուրեմն և պարբերական մամուլում, բարեկամության ժամանակ պետք է լինել — անկեղծ, իսկ հակառակության ժամանակ — ազնիվ»:

Եթե պ. Սպանդարյանը երաշխավոր կլինի «Մեղուի» կողմից իր քարոզած ազնվություն, այն ժամանակ մենք բաց կանենք այդ քսանհինգամյա լրագրի հին և նոր համարները և կթնենք, արդյոք արժե՞ր կատարել մի այսպիսի թերթի հոբելյանը, թե՛ ոչ:

ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՆԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ստախոսները հիշողություն չունեն» — ասում է մի հայտնի առած: Իսկ ես դրա վրա կավելացնեմ, որ ստախոսը իր երեկվա առածը այսօր մոռանում է և անգաղար ինքն իրան հակառակում է:

Այսպես է վարվում «Մեղու» լրագիրը, այսպես է վարվում նրա խմբագիր պ. Սիմոնյանցը:

Երբ «Մեղուի» դեմ մի լուրջ, սուղ և դրական պատշաճի բոլոր արժանավորությունները պահպանած հոդված է տպվում, եթե այդ լրագրի պ. խմբագիրը իրան նեղ տեղը ընկած է զգում, իսկույն խույս է տալիս, և փոխանակ նույնպես լուրջ կերպով

պատասխանելու, թաքում է իր թերթի գծի տակ, և սկսում է այն-տեղից ֆելետոնական մասխաւուրքուններով պատասխանել:

«Արձագանքի» մեջ տպւում է մի հոդված, որի մեջ ցույց է տրվում քսանհինգամյա «Մեղուի» քսանհինգամյա ոչնչությունը: Բայց այդ լրագրի ազնիվ խմբագիրը, փոխանակ իր թերթը պաշտպանելու, դարձյալ ֆելետոնական խեղկատակությամբ ականարկներ է անում մի պարոնի վրա, թե X-ը և Z-ի փողերի հետ այսպես կամ այնպես վարվեցա՛վ: Դա ի՞նչ է ապացուցանում: Դրանով ոչ «Մեղուն» լավ լրագիր կհամարվի և ոչ նրա խմբագիրը փողի հաշիվներում իրան մաքուր պահող մարդ:

«Մշակի» մեջ տպւում է Ախլաբալաքի նամակը, որը ներկայացնում է քսանհինգամյա «Մեղուի» կատարած տխուր գերը, որը մերկացնում է նրա այլանդակությունը, և ցույց է տալիս այդ լրագրի պ. խմբագրի ուղղությունը:— Դարձյալ, փոխանակ փաստերի դեմ փաստերով պատասխանելու, հանդես է դուրս գալիս ֆելետոնական մասխարությունը:

Այսպէս է պատասխանում «Մեղուի» ֆելետոնիստը (նույն ինքը պ. Սիմոնյանցը) իմ պ. Սպանդարյանի հոդվածի առթիվ գրած նամակին:

Այս տեսակ միմոսություններին սուհասարակ չեն պատասխանում, որպես չեն պատասխանում մի փշացած երեխայի ստահակությանը, որին երբ խրատում են, հանդիմանում են, կամ որեւից նկատողություն են անում նրա անկարգությունների մասին, իսկ նա փոխանակ կարմրելու, փոխանակ զղջալու, սկսում է ավելի անամոթաբար բերանը ծռմռել և զանազան հիմարություններ ասել: Մանկավարժների ոմանց կարծիքով, այս տեսակներին ուղղելու համար ավելի օգնում է ոչ թե խոսքը կամ խրատը, այլ ծեծը, քապտակը...

Բայց ի՞նչ պետք է անես, մենք մի այնպիսի հասարակության մեջ ենք ապրում, ուր դժբախտաբար խիստ սակավ է այն մարդկանց թիվը, որոնք հասկանում են, թե ինչ բան է մամուլի ազնււթյունը: Իսկ մեծ մասը ամեն մի կինտոյական հայհոյանքի ոչ միայն չի զգւում, այլ մինչև անգամ գովում է, զվարճանում և կարդալով, և ասում է. «տե՛ս, անպիտանը, ի՞նչ լավ քոթկել է...»

Այս տեսակների ծաղրածության առարկա չդառնալու համալստիպված ես պատասխանել:

Պ. Սիմոնյանցը ասում է, որ ես չեմ հասկացել պ. Սպանդարյանի հոդվածի միտքը (կարծես պ. Սպանդարյանը ինքը կարող

պատասխանել, արդյոք ես հասկացել եմ, թե ոչ) թե նա, այսինքն՝ պ. Սպանդարյանը կամեցել է ասել, որ Րաֆֆին իր վեպերով, երբեմն երևացող և երբեմն դադարող կետերից մեկն է, իսկ «Մեղուն» քառնհինգ տարի շարունակ կանոնավորապես գործող լրագիր է, ազգային կյանքում շարունակ մշակող գործիչ է։

Պ. Սիմոնյանցը կարծում է, որ վեպը փոշու հաց է, և կարելի է ամեն օր, քանի հատ կամենաս թխես, ինչպես քառնհինգ տարի շարունակ թխել է նա «Մեղուն» դատարկ համարները։

Եղել են հեղինակներ, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում, քաներեսուն տարի աշխատել են և միայն մի վեպ են գրել և իրենք մնացել են անմահ և նրանց գիրքը մինչև դարերի վերջը կկարդացվի։ Իսկ եթե այսօր դադարեց «Մեղուն», հինգ օրից հետո ոչ ոք չի հիշի, թե արդյոք եղե՞լ է այս աշխարհում մի որևիցե Սիմոնյանց, թե ոչ։ Նրա անունը կմեռնի իր թերթի հետ։

Բայց պ. Սիմոնյանցը իմ աշխատությունները վեպ չի կոչում, այլ «հեփիաքներ» է համարում այն ևս ծաղրական մտքով. «Դեռևս քննելի են այդ հեթաթները,— ասում է նա,— թե վիպասանություն որ ճյուղին են պատկանում և իրոք արժանի՞ են այդ անունը կրելու»։

Իրավ է, իմ վեպերի մասին, որքան հիշում եմ, մեր պարբերական հրատարակությունների մեջ հիմնավոր կրիտիկա չէ եղել. տպվել են միայն մասնավոր նկատողություններ։ Բայց գրվել է մի ընդարձակ կրիտիկա, այն ևս «Մեղուն» մեջ տպված, կարծեմ 81 թվականում։ Այդ հոդվածի մեջ կրիտիկոսը համեմատելով ինձ մեր մյուս գրողների հետ, առաջին տեղն է տալիս իմ վեպերին, և հայտնում է այն միտքը, որ եթե պետք լիներ մեր գրականությունից մի բան թարգմանել և ցույց տալ օտարազգիներին,— դա պետք է լինի Րաֆֆիի վեպերից և այլն։

Այս տողերը մեջ բերելով ես նպատակ չունեմ որևիցե նշանակություն տալ «Մեղուն» գովասանքներին։ Նրա գովասանքները իմ վերաբերությամբ նույն նշանակությունը ունեն, որպես նրա հայհոյանքները։ Այլ հիշեցի այն նպատակով, որ հաստատեմ իմ հոդվածի սկզբում դրած առածը, թե «ստախոսները հիշողություն չունեն»։ այսօր այս կասեն, մյուս օրը ուրիշ տեսակ կխոսեն։ Մի քանի տարի առաջ «Մեղուն» կարծիքով իմ վեպերը պատիվ կրերին հայոց գրականությանը, եթե օտար լեզուներով թարգմանվեին, իսկ այժմ նույն «Մեղուն» ասելով նրանք «հեթաթներ» են։

Ինչո՞ւ ենք հեռու գնում: «Մեղուի» միևնույն համարում (№ 11), ուր գծի տակ պ. Սիմոնյանցը իմ վեպերը կոչում է «հեթաթններ», գծի վերի հարկում տպում է հետևյալ տողերը.

«Գլխավորապես «Մշակին» ամենազորավոր զարկ տվողը և տարածողը եղավ մեր ամենից հարգելի Րաֆֆին, որը իր գեղեցիկ և զաղաթիկ գրողվ գրավեց իր ընթերցողների ուշադրությունը յուր մի շարք վեպերով: (Հետո հիշելով վեպերի անունները, շարունակում է.) «Թող ներվի մեզ ասել, որ մեծ Րաֆֆին «Մշակը» բռնի կերպով տարածեց իր գեղեցիկ վեպերը զետեղելով այդ լրագրի մեջ»:

Հիմա որի՞ն պետք է հավատալ, գծի վերին գովասանքների՞ն, թե գծի տակի հայհոյանքներին: Երկուսն էլ միևնույն համարի մեջ տպված:

Դա նմանվում է այն բանին, երբ մեկը վերևից շողորորթությամբ լեններ է անում, իսկ ներքևից ոտքով ծածուկ քացի է տալիս:

Այսպիսի վարմունքի ընդունակ է միայն «Մեղուի» պ. խմբագիրը, որը գոնե այնքան պատկառանք չունի, որ համարձակվում է դարձյալ միևնույն համարի առաջնորդող հոդվածի մեջ խոսել մամուլի ազնվության վրա: Մի՞թե մամուլի «զնվություն է այդ, նույն համարի մեջ մեկին համ մինչև երկինք բարձրացնել, համ աշխատել մրտնետու նրան»:

Հիմա դառնանք դեպի «խաչագողների» հարցը: Ինչպես երևում է, այդ բանը պ. Սիմոնյանցին շատ դուր է եկել, և անդադար գործ է ածում, դարձյալ միևնույն համարում:

Ես հավատացած եմ, եթե անմահ Շիրվերը և՛ «Մշակի» մեջ տպեր իր «Ավազակներ» անունով գեղեցիկ դրաման, պ. Սիմոնյանցը հեղինակին կկոչեր ավազակ, որովհետև նկարել էր մի ալնպիսի սարսափելի տիպ, ինչպես է Ֆրանց Մորը:

Նույնպես, եթե էժեն Սուն հայ լիներ, հայոց լեզվով գրեր իր «Թափառական հրեան», պ. Սիմոնյանցը նրան կկոչեր կամ թափառական հրեա, կամ եզվիտ, որովհետև պաշտելի հեղինակը իրան թույլ էր տվել նկարագրել եզվիտների կեղտոտությունները և դուրս բերել Ռոդենի նման հրեշավոր տիպերը,— մանավանդ, որ հեղինակը եզվիտների հայրենիքից էր և այդ ավելի իրավունք կտար պ. Սիմոնյանցին նրան եզվիտ կոչելու:

Պ. Սիմոնյանցի լոգիկայով, ես էլ «խաչագող» եմ, որովհետև խաչագողների հայրենիքիցն եմ, որովհետև խաչագողների կյանքից մի վեպ եմ գրել: (Կարծես թե, ես մեղավոր եմ, որ ծնվեցա

աչ թե Փարիզում կամ Նոր Նախիջևանում, այլ Պարսկաստանում)։

Նույն լողիկայով Շեքսպիրը Ցագո է, իսկ Գյոթեն՝ Մեֆիստոֆել։

Ես ինձ համար փառք կհամարեի և կպարծենայի դրանով, եթե իրավ (ինչպես կամենում է ցույց տալ պ. Սիմոնյանցը) ես Սափրա գյուղացի լինեի, որտեղից զուրս են եկել խաչագողները։ Բայց պարոնը այստեղ էլ սուտ է խոսում, ինչպես ամեն բաներում։ Իմ հայրենական բնակարանը եղել է միշտ և այժմ է Փեյաշիկը։ Այնտեղ է իմ հայրենական տունը, այնտեղ են ապրում այժմ իմ եղբայրները, իմ մայրը — այնտեղ են և իմ կալվածքները։

Կրկնում եմ, ես ինձ համար փառք կհամարեի, եթե իմ հայրը խաչագող լիներ, իսկ ես խաչագողի որդի, և իմ գրչի տակից զուրս գար «խաչագողի հիշատակարանը»։— Դա ինձ համար ավելի պատիվ կբերեր։ Բայց ես դժբախտություն եմ ունեցել ծընվել հարուստ և ազնվական ծնողներից։

Եթե որեիցե անձի արժանավորությունները (պ. Սիմոնյանցի լողիկայով) չափվում են նրա ծագումով և նրա տոհմային հատկություններով, թող ներվի ինձ փոքր-ինչ անցնել համեստության սահմանը, և ասել, որ ես իմ հայրենիքում այնպիսի բարձր դիրք ունեի, որ բավական բարձր դրություն ունեցող մարդիկ իմ դռները չունենան։ Ես մի ամբողջ գավառի հայ աղագաբնակության պետը և ներկայացուցիչն էի. իմ ձեռքի տակով էին անցնում ազգային բոլոր նշանավոր գործերը։ Իսկ իմ հայր Մելիք-Միրզաբեկը, Թիֆլիսի պարսկահայատակ վաճառականների բաջիրբաշի էր, միշտ հարգված արքունի խալաթներով և շքանշաններով։ Մեր ազնվականության տոհմային հրովարտականները, իրենց բոլոր արտոնություններով, նորոգվեցան պարսից ներկա շահի նոր շնորհված բարձրագույն ֆիրմանով։

Ես այս բոլորին մի առանձին նշանակություն չեմ տալիս. ես ինձ այժմ բախտավոր եմ համարում, որ տխուր հանգամանքները ինձ ցած գլորեցին իմ բարձրությունից և ձգեցին մի այնպիսի ասպարեզի վրա, ուր կարող եմ գործել, աշխատել իմ ազգի աղքատ գրականությունը հարստացնելու համար։

Կրկին դառնանք դեպի խաչագողները։ Ես այս կետի վրա պետք է փոքր-ինչ ավելի կանգնեմ, որպեսզի ցույց տամ, թե իսկապես ով է խաչագողը։

Ինքը պ. Սիմոնյանցը այսպես է բացատրվում խաչագողի նշանակությունը. «խաչագողություն է միամյուտ ժողովուրդները հանուն սուտ քրիստոնեության, հանուն բարեպաշտության հարևատահանելը, գողության մեջ, խաբեբայության մեջ, խարդախության մեջ և այլ սրանց նման սխրագործություններով»։ (Պ. Սիմոնյանցը իմ գրած բանը ինձ է ուղղում սովորեցնել)։ Հիշյալ մտքերի համեմատ ես կրեմ մի քանի տող «խաչագողի հիշատակարանից»։

«Խաչագողը գիտե մարդկային հասարակությունների թույլ կողմերից օգուտ քաղել։ Այդ թույլ կողմերից ավելի դյուրախաբը, ավելի հեշտ հրապուրվողը կոնսական զգացմունքն է։ Խաչագողը ամենայն ճարպկությամբ հարստահարում է այդ սրբազան զգացմունքը»։ (Տե՛ս «Մշակ» 21)։

Կարծեմ ես և պ. Սիմոնյանը երկուսս էլ համաձայն ենք մեր մտքերի մեջ։

Հիմա բերենք մի քանի օրինակներ.

Խաչագողություն չէ՞, երբ մեկը 55 թվականներում իրեն ներկայացնում է որպես պարագլուխ այն խումբի, որոնք աշխատում են բողոքականություն տարածել հայերի մեջ, և որոնց վրա Թիֆլիսի փողոցներում, քարեր էին գցում,— իսկ երբ միևնույն պարոնի համար գցեցին մի հայոց դպրոցի դռանը մի կտոր հաց, նա թողեց բողոքականությունը և սկսեց իրեն ձևացնել լուսավորչական եկեղեցու ջերմ պաշտպան, որովհետև վերջինը ավելի շահավետ էր։

Բերենք ուրիշ օրինակներ ևս.

Խաչագողություն չէ՞, իր ամբողջ կյանքում այս և այն հայր սուրբի հետ մասլահաթներ անել, ամեն ստորություն հանձն առնել, և մինչև անգամ կավատության պաշտոն կատարել, որ կառելի լինի նրանց քսակի ծուծը ծծել։

Խաչագողություն չէ՞, իրան ձևացնել բարոյականության դաստիարակ, և մի սուրբ հիմնարկություն սողում դարձնել։

Խաչագողություն չէ՞, ներելի համարել զգեստներ, խաչեր և արծաթյա անոթներ հալելը, թանգարաններ կողոպտելը, և հանուն լուսավորության, հանուն կրոնի, հարյուր հազարներ հավաքելը և օտար երկիր ուղարկելը։

Այսպիսի շատ օրինակներ կարող էի բերել ես, բայց այդքան էլ բավական է, ցույց տալու համար, որ հանուն եկեղեցու, հա-

եուն կրոնի միամիտ ժողովրդին հարստահարելը — խաչագողութիւնն է, նվ ինքը պ. Սիմոնյանցը միևնույնն է ասում:

Այդ էլ մի տեսակ խաչագողութիւնն է, անդադար բարձրաձայն գոռալ, գռչել.— Ով հայեր, սիրելի ազգ, պահպանեցեք մեր թերթը, որովհետև մենք ձեր կրոնի և եկեղեցու պաշտպանն ենք: Մենք պահպանում ենք ձեր հավատը Ամիրխանյանցի որողայթնութիւց: Եթե մենք ձեզանից 10 ուրլի կառնենք, և մեր թերթի ճակատին կգրենք «ամենօրյա» վերնագիրը,— իսկ հետո ձեզ կխաբենք և շարաթը երեք անգամ կտանք մեր թերթը, դուք սիրելի հայեր, դրա վրա շախտի բարկանաք, որովհետև մենք ձեր եկեղեցու պաշտպանն ենք. եթե մենք չլինենք, Ամիրխանյանցը կքանդե ձեր եկեղեցին: Եթե մենք ձեզանից ակցիաներով հազարներ կառնենք, բացի դրամագլխից և դիվիդենտ կխոստանանք, իսկ հետո ձեր փողերը կխժոնենք,— դուք սիրելի հայեր, այդ մասին ձայն մի հանեք, որովհետև մենք ձեր եկեղեցին պաշտպանում ենք Ամիրխանյանցի դեմ: Երբ որ մենք սարքելու լինենք հորեյանի կոմեդիան, դուք մեզ փողեր և ընծաներ ուղարկեցեք, որովհետև մենք ձեր եկեղեցին պաշտպանում ենք Ամիրխանյանցի դեմ:

Եվ այսպես մի՛շտ Ամիրխանյանց, մի՛շտ Ամիրխանյանց և ամեն դեպքում Ամիրխանյանցը բավական հրապուրիչ առիթ է միամիտ ժողովրդի կրոնական զգացմունքը հարստահարելու համար:

Պետք է խիստ թշվառ համարել մի եկեղեցու դրութիւնը, երբ նրա քանդողը կլինի Ամիրխանյանցը, իսկ պաշտպանը՝ «Մեղուն»: Այդ կեղծավորները փարիսեցութիւնը հասցնում են մինչև այն աստիճանի, որ աշխատում են հավատացնել հայոց ժողովրդին, որ եկեղեցին ամբողջ տասնութ դար ազգի հոգու, մտքի և սրտի հետ միացած եկեղեցին, խաղաթղթի պատառներից շինված մի տեսակ է, որ կազմում են երեխաները, և եթե Ամիրխանյանցը փչելու լինի, իսկույն կքանդվի:

Այս բոլորը ինձ հիշեցնում է մի աղվեսի առակ:

Արագիլը բուլն էր դրել հաստաբուն, բարձրադիտակ կաղնի ծառի վրա, որի կատարը հասել էր մինչև ամպերը: Նա իր հոյակապ բուլնի մեջ խաղաղութիւնամբ ապրում էր և կերակրում իր ճտերին: Հանկարծ խորամանկ աղվեսը մտածեց օգուտ քաղել արագիլի միամտութիւնից: Նա ամեն օր զալիս էր թրխկացնում էր ծառի բունին և ձայն էր տալիս. «Յած գցիր ճտերիցդ մեկը, որ ես ուտեմ, դու չե՞ս իմանում, որ ես եմ պահպանում քո բուլնը:

ամեն օր փայտ կրողը գալիս է, ուզում է այս ծառը կտրել, բայց ես արգելում եմ, չեմ թողնում: Եթե նա ծառը կտրելու լինի, քո բույնը կթանդվի և քո ճտերը էլ կենդանի չեն մնա»: Միամիտ արագիլը հավատում է նրա խոսքերին և ամեն օր տալիս էր իր ճտերից մի-մի հատ, որ նա ուտի, որպեսզի իր բույնը հաստատ մնա և զոհն մնացած ճտերը ազատվեն վտանգից: Մի անգամ օդի միջից անցնում էր թռչունների արթան՝ արծիվը: Երբ նա լսեց ազվեսի միկնույն խոսքերը, ասաց նրան. «Տո՛, ողորմելի թշվառական, դու ի՞նչ ես, որ կարողանաս պահպանել այդ հաստարմատ կաղնին փայտ կտրողից. դու քո փորի համար ես միայն մտածում...»: Այդ խոսքերի հետ արծիվը իր զորավոր ճանկերով հափըշտակեց մերձապա բլուրից մի ժայռի կտոր, և վերևից նետեց խաբեբայի գլխին: Նա հոգին տվեց, ասելով. «Իմ մեղքերի համար պատժեց ինձ աստված...»:

Այսքանը բավական է խաչագողի և խաչագողության մասին: Պ. Սիմոնյանցի գրվածքի մեջ մնում է երկու կետ, որ չեմ կարող առանց պատասխանի թողնել:

Պ. Սիմոնյանցը մութ կերպով խոսում է ինչ որ անցքի վրա, իբրև թե մեկին թարս նստեցրել են էջի վրա, երեսին մուր են քսել. փողոցներում պատեցրել են և հետո արտաքսել են մի քաղաքից. Հետաքրքիր կարիկատուրա է. մի այսպիսի պատկեր կարող էլ ստեղծել միայն պ. Սիմոնյանցի հիվանդոտ ֆանտազիան:

Եթե պ. Սիմոնյանցը այդ էշավարի պատմությունով կամենում է ակնարկել իմ Պարսկաստանից ազատագրվելու մասին, ես կպատմեմ եղելությունը՝ որպես կատարվել է, իհարկե, շատ համառոտակի կերպով:

Թավրիզում մի քանի խարդախ հայեր ինձ մատնեցին կառավարությանը: Իմ Պարսկաստանի մասին տպված գրվածքներից շատերը (նրանց հետ ավելացնելով և այնպիսի գրվածքներ, որ բոլորովին իմ հեղինակությունը չէին) թարգմանելով ներկայացրին պարսից թե հոգևոր և թե մարմնավոր իշխանությունը: Աշխատեցին ինձ մեղադրել կառավարության առջև, որպես քաղաքական հանցավոր, իսկ հոգևոր իշխանության առջև՝ որպես մահմեդական կրոնի հայհոյիչ: Թավրիզի մուշտալիդը (մուլաների գլխավորը) մահապարտության վճիռ տվեց իմ վերաբերությամբ: Այդ վճռից հետո ամեն մի մահմեդական փողոցում պատահած ժամանակ իրավունք ունեն ինձ սպանել և անպատիժ մնալ: Իմ տունը քարկոծում էին, գիշերները հրացաններ էին արձակում իմ տան

վրա: Իմ կյանքը վտանգի մեջ էր: Մոլեռանդ մահճեղականները կատաղած էին իմ դեմ:

Ատրպատականի փոխարքա և Քավրիզի գլխավոր կառավարիչ Սահար-դիվանը, քննելով մատնությունը, գտավ, որ դա մի բանի խաբդախ հայերի ինտրիգա էր իմ դեմ և ավելի ուշինչ, Բայց իմ կյանքը գրգռված ամբոխի կատաղությունից գերծ պահելու համար, Սահար-դիվանը մի շարաթվա չափ ինձ պահեց իր տանը, հետո խորհուրդ տվեց սոժամանակ հեռանալ Պարսկաստանից, մինչև հուզմունքը դադարի: Ինձ տվեցին կառավարության սուրհանդակներ: Ես ստացա անձնագրեր ռուսաց հյուպատոսարանից և պարսից դիվանխանայից, դիշերով թողեցի Քավրիզը, և երկրորդ օրվա առավոտը արդեն գտնվում էի ռուսաց հողի վրա:

Այդ անցքի մեջ միջամտություն է գործել Պարսկաստանի առաջնորդ Անդրեաս եպիսկոպոսը, այդ անցքի մեջ միջամտություն են գործել մի քանի հյուպատոսներ. այդ անցքի մասին հեռագրեր են դնացել Քեհրան և այնտեղից պատասխաններ են ստացվել,— վերջապես այդ անցքը հայտնի է Պարսկաստանի բոլոր հայերին, դա ծածուկ բան չէ, ամենքը գիտեն, որ ես մատնության զոհ եմ եղել, հալածվել եմ, բայց իմ պատվի դեմ ոչ մի անարգանք չի կատարվել:

Եվ ինչ զարմանալի բան է, որ Պարսկաստանի պես մի երկրից, ուր կամայականությունը տիրում է օրենքի տեղ, տարեգրել են ինձ: Ես մի փոքրիկ ազգի փոքրիկ գրողն եմ: Բայց այս տեսակ հալածանքներ պատահել են ամենամեծ ազգերի մեջ ամենամեծ գրողների վերաբերությամբ: Ֆրանսիան մի ժամանակ աքսորեց իր միջից Վիկտոր Հյուգոյին, իսկ այժմ պաշտում է նրան: Թանտը, աքսորը, հալածանքը վիճակված է եղել մի քանի ամենանշանավոր բանաստեղծներին և դրա մեջն է նրանց փառքը:

Պ. Սիմոնյանցը խոսում է մի Հ... Մ.-ի մասին ևս և իբր թե այդ անձը 72 թվից հետո (լավ հիշեցե՛ք 11 տարի առաջ) Քավրիզից նամակով դիմել է նրան, առաջարկել է նրա թերթին թղթակցել և աշխատակցել, և այդ նամակը պահվում է «Մեղուի» խմբագրատանը և այլն: Հետո նա խորհուրդ է տալիս ինձ, որ ֆալլիներից հարցնեմ, թե ով է այդ Հ... Մ...ը:

Առանց ֆալլիներից հարցնելու ես գիտեմ, որ հիշյալ անձը ես եմ եղել: Իրավ է, ես իմ կյանքում մի անգամ դժբախտություն եմ ունեցել պ. Սիմոնյանցին մի նամակ գրելու: Բայց թե ի՞նչ առիթով,— ահա՛ այստեղ է հետաքրքիր կետը, որ պ. Սիմոնյանցը

իր սովորական ձևով հեղաշրջելով, կամենում է ցույց տալ, իր թե ես դիմել եմ նրան, խնդրելով, որ ինձ ընդունել իր Թերթի աշխատակից:

Ահա՛ իրողությունը: Թավրիզում գտնված ժամանակ ես տեղախն ազգային ընթերցարանի գրադարանապետ էի: Որպես պաշտոնական մարդ, ընթերցարանի կողմից պաշտոնական ձևով հայտնելով, թե ընթերցարանը հայոց բոլոր պարբերական հրատարակությունները ստանում է ձրի, և խնդրեցի, որ ինքը ևս բարեհաճի մի օրինակ «Մեղու» ձրիաբար ուղարկել ընթերցարանին: Միևնույն նամակում հայտնեցի, եթե չի կամենա ձրի ուղարկել, ես նրա Թերթի տարեկան վճարի փոխարեն կուղարկեմ մի թղթակցություն (և ոչ երկուսը):

Հիմա դատեցեք, մի՞թե դա նշանակում է, թե ես առաջարկել եմ թղթակցել «Մեղուին»: Եվ դիցուք, թե ճշմարիտ լինե՞ր այդ մի՞թե պ. Սիմոնյանցը իր թերթը այն աստիճան խայտառակ բան է համարում, որ նրան աշխատակցելու իրավունքը կարող էր ինձ համար անպատվություն համարվել, որ իմ երեսին է տալիս իբրև մի հանցանք:

Վերջացնում եմ իմ պատասխանը մի երկու տող ևս ավելացնելով: Երևում է, որ պ. Սիմոնյանցը հոբելյանի կոմեդիայից հետո և արծաթե պսակ ստանալուց հետո բավական հպարտացել է: Բայց այս տեսակ վատ միջոցներով և զանազան արհեստական հնարներով ձեռք բերած արծաթե պսակը ավելի շուտ է հնանում, ավելի շուտ է ոչնչանում, քան թե իմ մաշված հողաթափները:

Պ. ՀԱՅԿՈՒՆՈՒ ԿՐԻՏԻԿԱՆ ԵՎ «ԿԱՅԾԵՐԸ»

Լավ կրիտիկոս լինելու համար պետք է առանձին ձիրք ունենայի: Լուսավոր ժողովուրդների մեջ շատ անգամ լինում են հարյուրավոր գրողներ, բայց մի կամ երկու լավ կրիտիկոս: Մեզ ավելի ծանոթ ուսաց գրականության մեջ մինչև այսօր, իբրև կրիտիկոս հայտնի են երկու անձնավորություններ միայն՝ Բելինսկի և Դոբրոլյուբով, բայց բանաստեղծներ և վիպասաններ համեմատաբար ավելի շատ են ունեցել ռուսները: Այդ պատճառով, բոլորովին սխալ կլինի մտածել, թե կրիտիկա գրելը ամեն մի փոքրիշատե զարգացած մարդու գործ է: Կրիտիկոսի տաղանդի հետ

պետք է և միացած լինեն այնպիսի ձիրքեր, այնպիսի պայմաններ, որոնք ամեն մարդու տված չեն: Բացի բավականաչափ և բազմակողմանի հմտություններ ունենալուց, կրիտիկոսը պետք է ունենա և այնպիսի մտավոր և հոգեկան հասկություններ, որոնց շնորհիվ է մարդուն ինքը՝ ընտելությունը, որոնց անկարելի է ձեռք բերել գրքերի կամ գիտության միջոցով: Նա պետք է ունենա խորին և ազնիվ զգացմունք, որն է աղբյուրը անկողմնապահության, որը թույլ չէ տալիս քննադատին անձնատուր լինել կրքերին: Նա պետք է ունենա կրթված, զարգացած ճաշակ, ճանաչելու և գնահատելու գեղեցիկը և վայելուչը: Նա պետք է ունենա բոցավառ սեր դեպի ստեղծագործական արհեստը, և քնավ կանխակալ նախապաշարմունքներով չի պիտի մերձենա դեպի այն գիրքը, որը իր քննադատության առարկա է ընտրել: Եվ որ ամենագլխավորն է, նա պետք է ունենա դիտողական ընդունակություն, հայացքների ճշտություն և ընդարձակություն, բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրելու քննելի առարկան, որպեսզի նրա նկատողությունները նեղ և միակողմանի չլինեն: Կրիտիկոսի հանձն առած պարտավորությունը բարձր է և ծանր: Ոչ ոքից այնքան չի պահանջվում սեր դեպի ճշմարիտը, դեպի արդարը, որպես կրիտիկոսից: Նրա պաշտոնը դատավորի պաշտոն է: Եթե մեղադրվածը հանցանք է գործել, նրա համեմատ էլ պատժվում է: Բայց երբ որ դատավորը մեղանշում է արդարության դեմ, նրա պատիժը պետք է լինի ավելի սաստիկ:

Ինչպես արդար և խղճմտավոր դատավորի համար զանազանություն չունի, թե ինչ կրոնի և ազգության է պատկանում մեղադրվածը, այնպես էլ ճշմարիտ կրիտիկոսի համար պետք է զանազանություն չունենա, թե ի՞նչ բանակի կամ կուսակցության է պատկանում հեղինակը: Նա պետք չէ նայե, թե ո՞վ է գրողը, բայց պետք է նայե, թե ի՞նչ է գրածը: Կուսակցական հոգին տեղ չունի ազնիվ կրիտիկայի մեջ: Կրիտիկան նայում է իր քննելի առարկայի վրա որպես արհեստի և ստեղծագործական արդյունքի վրա, բայց թե ո՞վ է արդյունաբերողը՝ նրա համար միևնույնն է:

Ամեն մի քննադատական հետազոտություն, որ առաջնորդվում է ոչ թե արհեստի և ստեղծագործության պայմանների տեսակետից, իսկ մի այլ, և քննելի առարկային բոլորովին չվերաբերվող նկատմաներով, — մի այսպիսի հետազոտություն կրիտիկա չէ, այլ պոլեմիկա է, որքան էլ նա համեստ և քաղաքավարի կերպով գրված լինի: Պոլեմիկա ասելով ես չեմ հասկանում կոխվ,

կամ հակաճառություն, այլ կարծիքների այն կերպով հայտնելու ձևը, որ ներշնչված է կուսակցական հոգով: Կրիտիկայի նպատակ բարձր է, իսկ պոլեմիկայինը՝ ստոր: Իսկ մեզ մոտ մի կարծի այս կամ այն աշխատության մասին կոչվում է կրիտիկա: Կրիտիկան հիմնվում է լայն մտահայեցողության վրա, հետազոտում է քննելի առարկան ամեն կողմից, իսկ պոլեմիկան որոնում է նե մանրամասնություններ, սնձնատուր է լինում շնչին բծախնդրությունների:

Զանազան ազգերի մոտ նայելով ընթերցող հասարակության դարգացման աստիճանին, կրիտիկայն ևս իր աստիճանը պետք ունենա: Մեզ մոտ դեռ կրիտիկայի բարձր փրիսոփայական հետազոտությունները անհասկանալի կլինեն: Մեզ մոտ կրիտիկոս պետք է այն գործը կատարե, ինչ գործ որ կատարում է աստվածաբանը սուրբ գրքերի մեկնաբանության մեջ: Ստեղծագործության և տաղանդի ամեն մի արդյունքը սուրբ է: Կրիտիկոսը պետք բացատրե, լուսաբանե և ավելի պարզ կերպով պետք է երևա հանե աճ գաղափարները, որ թաքնված են մի գրական աշխատության մեջ, և որոնք անգարգացած ընթերցողը ըմբռնել չէ կարող: Մեզ մոտ կրիտիկան պետք է դաստիարակող լինի, պետք է կրթական նշանակություն ունենա, — պետք է ժողովրդականացն այն բարձր ճշմարտությունները, ինչ որ հեղինակը վիպական ձև արտահայտել է իր աշխատության մեջ:

Այդ առիթով ես ամենևին նպատակ չունեմ հայտնելու, թ կրիտիկոսը պետք է աչքը գոցե իր քննելի առարկայի թերությունների վրա կամ պետք է լռե, երբ կնկատե նրա մեջ վնասակա գաղափարներ: Բայց չպիտի մոռանանք և այն, որ կրիտիկան զանազան տեսակետներ ունի: Այլ է նայել մի գրական աշխատության վրա նրա գեղարվեստական կողմից, ա՛յլ է նայել նույն աշխատության վրա նրա տեղեկանքի կողմից: Կարող է տեղեկանքի անվնաս վնասակար լինել և մինչև անգամ անբարոյական լինել, բայց դրանով աշխատությունը չի կորցնում իր նշանակությունը երբ նա գեղարվեստական կողմից կատարելագործված է: Մի բարոյագետ նայելով Վենետիկի արձանի վրա, կվրդովվի տեսնելու նրա մերկությունը, մի արհեստագետ կհիանա, երբ կնկատի նրա մեջ հանճարի և ստեղծագործության հրաշալիքը: Մենք շատ անգամ մեծ ուրախությամբ երգում ենք այս և այն բանաստեղծի երգերը գինու, գեղեցիկ կնոջ և սիրահարությունների վրա, թեև շատ քիչ են, որ գինին, գեղեցիկ կինը, սիրահարություններ

մարդու կյանքի նպատակը չեն կազմում, բայց երգում ենք, թեև իրզը իր տենդենցիայի կողմից դատարկ է, բայց իր բանաստեղծություն գեղեցիկ է: Այդ օրինակները մեջ բերելով, ես ինձ ամենեւին կուսակից չեմ համարում: այն մտածողների հետ, որոնք ընդունում են գեղարվեստը միայն գեղարվեստի համար: Գեղարվեստը միայն այն ժամանակ պետք է կատարյալ համարել, երբ արհեստի գեղեցկություն հետ միանում են բարձր, վսեմ և հանրամարդկային գաղափարներ: Բայց այդ բարձրը, այդ վսեմը, այդ հանրամարդկայինը այնքան վիճելի բաներ են, որքան հայացքների և կարծիքների տարբերություն կա մեր աշխարհում: Ինչ որ մեկի կարծիքով օգտավետ է, բարի է, մյուսի կարծիքով կարող է լար և վնասակար համարվել: Ինչ որ մեկի ճաշակով գեղեցիկ է, վայելուչ է, մյուսի ճաշակով կարող է տգեղ և անվայել երևալ: Այդ պատճառով կրիտիկոսի անձնական հայացքները, նրա սեփական կարծիքները չեն կարող շափ լինել ընդհանրության համար, երբ նրանք հիմնված չեն ժամանակի լուսավոր և առաջադեմ մտածությունների վրա:

Շատերը վիճել են այն հարցի մասին, թե ազգերի գրականության մեջ արդյո՞ք կրիտիկան առաջ է ծնվում, թե՞ նա հայտնվում է միայն այն ժամանակ, երբ գրականությունը ծնունդ է առնում և մի որոշ հասակի է հասնում: Ես այդ վեճը վճռելու նպատակ չունեմ, միայն այսքանը կասեմ, որ քննելու համար պետք է քննադատության առարկա լինի, երբ գրականությունը չկա, կրիտիկա էլ լինել կարող չէ: Դրանով պետք է բացատրել այն երևույթը, որ մեր մանուկ գրականության մեջ, սկսյալ Արդվյանից մինչև Բաֆֆին մի լավ կրիտիկոս չենք ունեցել: Մեզանում սովոր են ամեն մի ոեցեցի, ամեն մի հարեանցի կարծիք այս և այն գրական աշխատության մասին կոչել կրիտիկա: Բայց կրիտիկայի նպատակը ինչպես վերևում հիշեցի, շատ բարձր է, շատ ընդարձակ է: Երանելի՜ են այն հեղինակները, որոնք իրենց ժամանակներում հանդիպել են ճշմարիտ և խելացի կրիտիկոսների: Բայց եղել են տաղանդներ, մինչև անգամ հանճարներ, որոնք դարերով մնացել են անհայտության մեջ, մինչև դուրս է եկել մի կրիտիկոս և անմահացրել է նրանց բարձր նշանակությունը:

Այդ ընդհանուր դատողություններից հետո, ես դառնում եմ գեպի պ. Հայկունու կրիտիկան, որի քննադատությունը հողվածիս նպատակն է:

Հիշյալ կրիտիկան տպվեցավ «Մեղուի» մեջ և յցրեց այդ լրագրի ութ համարների ամբողջ բանասիրական մասը¹։ Իբրև կրիտիկա նայել այդ աշխատության վրա, բոլորովին սխալ կլինեն, որովհետև նա զուրկ է կրիտիկայի համար ընդունված բոլոր պայմաններից, զուրկ է լոգիկայից և որ ամենագլխավորն է, զուրկ է արդար, խղճմտավոր և անկողմնապահ քննադատության հատկություններից։ Պարոնի կրիտիկան կրթի, նախանձի, ատելության մի ողորմելի արտահայտություն է, և ավելի ոչինչ։

Նրա մեջ ամեն բան կա, ինչ որ պ. կրիտիկոսը մի անգամ լսել կամ տեսել է իր կյանքում, բայց բոլորը խառնիխառն և անկապ կերպով դիզված միմյանց վրա։ Նրա մեջ կան զանազան հեղինակների և գրքերի անուններ, որոնց, որպես երևում է, չէ կարգացել պարոնը։ Նրա մեջ մտցրած է «Մշակի» խմբագիր Քրիզոր Արծրունուն, հայ բողոքականների քահանա Ամիրխանյանցին։ Նրա մեջ մտցրած է Պետրոս Սիմոնյանցի գեղակը, Բաֆֆիի մաշված հողաթափները և ուրիշ շատ դրանց նման բաներ, իսկ այդ բոլորը ի՞նչ կապ ունի «Կայծերի» հետ,— դժվար է հասկանալ։

Առանց պ. Հայկունու հետ ծանոթ լինելու, առանց նրա գրասեղանի մոտ երբեք նստած լինելու, կարելի է ասել, թե ինչպես է կազմել պարոնը իր երկար ու ձիգ հոդվածը։ Նրան պատվիրել են Բաֆֆիին մի լավ «շինել», և նա կույր հնազանդությամբ հանձն է առել այդ գործը։ Սկսել է գրել առանց նախապես իր համար մի հասկացություն կազմելու, թե ինչ պետք է գրե։ Դուրս են եկել առաջին, երկրորդ, երրորդ համարները։ Փողոցում նրան նկատողություն են արել, պարոն դու կրիտիկա ես գրում, դու մի վեպ ես քննում, բայց նրա գեղարվեստական արժանավորությունների կամ թերությունների մասին ոչինչ չես խոսում։ Պարոն կրիտիկոսը նեղ տեղն է ընկնում։ Նա չգիտե, թե ինչ բան է վեպի գեղարվեստական արժանավորությունը կամ թերությունը։ Բայց պետք է մի կերպով այդ նեղ դրությունից դուրս գալ, և տգետ չերևալու համար իր հոդվածի շարունակության մեջ, պատահած տեղում խցկում է հետևյալ տողերը.

«Կայծերի» վրա նայել ինչպես մի գեղարվեստական (բանաստեղծական) գրվածքի վրա, դա նշանակում է ոչ մի գաղափար և ճաշակ չունենալ Պառնասի մուսանների ստեղծագործության մասին»... «Որովհետև «Կայծերի» հեղինակը «Խենթի» հա-

¹ Մ Մ 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39։

վատարիմ հեղինակն է, իսկ պ. Բաֆֆիի այդ աշխատությունը ես մի օր անվանեցի մի փառավոր հեֆիաթ: Արդարությունից չնդված լինելու համար պ. Բաֆֆիի այս վերջին աշխատության վրա ես ավելացնում եմ, ընթերցող, գույն բաղդատական մասնիկը և ասում՝ «Կայծերը» փառավորագույն հեքիաթ է»:

Տեսնո՞ւմ եք, որքա՞ն բարձրից են հնչում այդ խոսքերը, որքա՞ն փքված են նրանք, որքա՞ն ինքնավատահոլություն կա սրանց մեջ: Պ. Հայկունի՞ն մի ժամանակ ասել է «Խենթը» մի փառավոր հեքիաթ է, հիմա էլ ասում է «Կայծերը» փառավորագույն հեքիաթ է. պրծավ, գնաց, էլ ի՞նչ գեղարվեստ կարելի է որոնել հնքիաթի մեջ:

Պարոնը, ինչպես երևում է, այնքան տգետ է, որ չի հասկանում հեքիաթի նշանակությունը կամ ի՞նչով է զանազանվում հեքիաթը վեպից: Ոչ Բաֆֆին և ոչ էլ նրանից շատ բարձր գրողներ չեն կարող մի որևիցե հեքիաթ հորինել: Հեքիաթը մի անհատի ստեղծագործություն չէ, հեքիաթը մի ժողովրդի երևակայության ծնունդն է. նրա հեղինակը ինքը ժողովուրդն է: Բանաստեղծը կարող է և իրավունք ունի (ինչպես շատերը արել են) վեր առնել ժողովրդի բերնից մի հեքիաթ և նրան մի առանձին ձև ու գույն տալով, վերաստեղծել նրանից մի ամբողջ դրամա կամ մի ամբողջ վեպ: Բայց այդ վեպը, այդ դրաման այլևս հեքիաթ չի լինի, նա հեքիաթ էր այն ժամանակ, երբ դեռ իր բնական պարզության ու կոշտության մեջ գտնվում էր ժողովրդի բերնում: Մեր գրականության մեջ պ. Աղայանցի «Անահիտը» առնված է մի ժողովրդական հեքիաթից: Բայց ո՞ր քննադատը կհամարձակվի ասել, թե նա հեքիաթ է, քանի որ այդ հեքիաթը հեղինակի գրչի տակ բոլորովին ուրիշ ձև և կերպարանք է ստացել:

Ցանկալի կլիներ, որ պ. Հայկունին ցույց տար, թե ո՞ր հեքիաթներից է կազմել Բաֆֆին իր «Խենթը» և «Կայծերը», զսնն այդ հետաքրքիր կլիներ մեր գրականության պատմության համար, որ մեր ժողովրդի երևակայությունն ևս ընդունակ է ստեղծել հեքիաթներ:

Բանը դրանում չէ, պ. Հայկունին կոշում է «Կայծերը» փառավորագույն հեֆիաթ, որ իր յախան պրծացանե, որ ցույց տա, ինչպես ինքն ասում է, «Կայծերի» մեջ նրա համար միայն չի գտնում գեղարվեստական կամ բանաստեղծական արժանավորություններ, որովհետև այդ աշխատությունը վեպ չէ, այլ հեքիաթ է: Իրանում ևս պ. կրիտիկոսը ցույց է տալիս իր խորին անհասկացողությունը:

Հեթիաթը ժողովուրդների սկզբնական բանաստեղծությունն է: Արարական «Հազար ու մեկ գիշերները» ուրիշ ոչինչ չէ, եթե ոչ հեթիաթների մի ամբողջ հավաքածու: Մի՞թե նրանց մեջ չէ փայլում արաբացու վառ երևակայությունը իր բանաստեղծական և գեղարվեստական սքանչելի գույներով:

Գեղարվեստը ճանաչելու, գեղարվեստը գնահատելու համար պետք է զարգացած ճաշակ, ազնիվ զգացմունք և դիտելու խորին ընդունակություն ունենալ: Դրեցեք Ռաֆայելի «Մադոննան» կամ Այվազովսկու ծովանկարներից մեկը մի կոշտ, կոպիտ ռամկի առջև: Նա միայն ապուշի նման կնայե և արհամարհանքով երեսը շուռ կտա:

Այսպես էլ պ. Հայկունին դատում է իր անձնական տպավորությունների ներգործությունը, ներքո, առանց հիմնվելու արվեստի և գրականության մեջ ընդունված պայմանների վրա: Նա անխտիր կերպով գործ է ածում «գեղարվեստ», «Պառնասի մուսաների ստեղծագործություն», «գեղարվեստական տաճար» բառերը, խոհեմությունամբ լռելով, թե ի՞նչ է հասկանում այդ փբած բառերով: Ցանկալի կլինեն, որ պարոնը փոքրիշատե ցույց տար, թե գեղարվեստի ո՞ր օրենքներով է առաջնորդվում ինքը, որ «Կայծերը» զուրկ է գտնում այդ արժանավորությունից: Անդադար հեթիաթ, հեթիաթ կոչելով, հարցը վճռված չէ կարելի համարել: Կրկնում եմ, ցանկալի կլինեն, որ պարոնը փաստերով ապացուցաներ իր կարծիքը, դրանով փոքրիշատե կծանոթանայինք նրա գիտության հետ, թե ո՞ր աստիճան ծանոթ է նա կամ հասկանում է գեղարվեստի նշանակությունը և որքա՞ն ուսումնասիրել է ազգերի գրականությունը ընդհանրապես, և մերը առանձնապես:

Բայց շնայելով իր բոլոր զգուշությանը, իր տղիտությունը երևան չհանելու համար, մի տեղում պ. Հայկունին իր գրչից դուրս է թոցրել մի քանի բառեր, ասելով. «Գեղարվեստը գտնվում է ոչ թե երևակայական, ումանտիկական, այլ իրական կյանքում ու աշխարհում»: Այդ մի քանի բառերով պ. կրիտիկոսը թեև ցույց չէ տալիս գեղարվեստի նշանակությունը, նրա թեորիան, նրա հիմնական օրենքները, բայց գոնե ցույց է տալիս նրա տեղը: Եթե ես լռեմ, երեկ, բոլոր ումանտիկները, սկսյալ Ժան-ժակ Ռուսոյից մինչև Վիկտոր Հյուգոն, կբողոքեն, եթե լսեին, որ պ. Հայկունին այսպիսի կարծիք ունի նրանց մասին:

Ես շարունակում եմ խոսել պ. Հայկունու գրելու ձևի վրա:

Նրա հողվածը տպվում է, համարները մինը մյուսի ետևից
գորսն են գալիս, դեռ ճշմարիտ կրիտիկական ոչինչ չկա: Փողոցում
Նրան դարձյալ նկատողություն են անում. «Պարոն, այդ ինչ տե-
սակ կրիտիկա ես գրում. քո ասածները ոչ մեկը վեպին չէ վերա-
բերում. դու «Կայծերի» մեջ գործող անձինքները, Նրա տիպերը
չքննեցիր, Նրանց բնավորությունների, Նրանց մտավոր և հոգեբա-
նական կողմերի մասին ոչինչ չասեցիր»: Դարձյալ դժվարություն:
Պետք է մի բան ասել: Բայց որտե՞ղ ասել, հողվածը արդեն վեր-
ջաձալու վրա է: Որտեղ էլ որ լինի, միևնույն է, և պարոն կրիտի-
կոսը մի տեղում մտցնում է այս տողերը.

«Ես իմ հողվածումը մի խոսքով անգամ չշոշափեցի «Կայծե-
րի» հերոսների հոգեբանական կողմերը, որովհետև այդ կողմերը
թույլ, շատ թույլ էին և կարծես թե չկային»:

Ուր մարդիկ ապրում են, մտածում են, գործում են, սիրում
են, ասում են, տրտմում են, ուրախանում են,— ուր մարդիկ գա-
զանների կատաղություն ունեն և աղավնու հեղություն, չէ կարելի
ասել, թե Նրանց մեջ չկան հոգեբանական կողմեր: Առանց հոգու
մարդը ոչինչ զգացմունք չունի. նա անշունչ դիակ է: Բայց կար-
ծեմ ինքը պ. Հայկունին հակառակում է իրան, որ «Կայծերի» հե-
րոսներին բոլոր հոգեկան զգացմունքներից զուրկ դիակներ է հա-
մարում, որովհետև մի տեղում նա համեմատում է այդ վեպի հե-
րոսներին այնպիսի անձնավորությունների հետ, որոնք մի ամբողջ
աշխարհ սուգի մեջ գրին...

Պ. Հայկունու հողվածում ոչ մի միտք իր տեղում չէ. նրա մեջ
կարգ, դասավորություն չկա. նա անդադար մեկ միտքը թերի թող-
նելով, դեպի մյուսն է թռչում: Եվ այդ առաջ է եկել Նրանից, որ-
պես վերևում ցույց տվի, որ նա իր տեղեկությունները հավաքել է
ուրիշների նկատողություններից, և այդ արել է այն ժամանակ,
երբ Նրա հողվածը արդեն սկսել էր տպվել, հայտնի բան է, որ
դասավորություն չէր կարող լինել: Այդ հողվածը կարդալիս
հիշեցնում է այն մուրացկաններին, որոնք փողոցներում ինչ շորի
կտոր որ ընկած են տեսնում, վեր են առնում, բերում են տուն և
կարում, կարկատում են իրանց քրքրված վերարկուի վրա, այս-
պիսով դառնում է մի խայտաճամուկ բան:

Ասածների իբրև ապացույց, ես մատնացույց կանեմ մի
ավելի հատկանիշ կետի վրա: Պ. Հայկունու կրիտիկան տպվել
ստորագրվել և վերջացել էր արդեն: Անցել էին շաբաթներ, անցել
էին ամիսներ: Հանկարծ Նրան հիշեցնում են, թե «Կայծերի» մեջ

բազմաթիվ պատմական, աշխարհագրական և ցեղագրական անուններ կային, մի՞թե նրանց մեջ սխալներ ցույց տալ չէր կարող: Բայց ինչ անե պարոնը, ոչ հին Հայաստանի աշխարհագրությունը գիտե և ոչ նրա պատմությունը: Մի մարդ պետք է օգնե նրան: Օգնությունը հասնում է: Մի վանեցի, թե էրզրումցի պարոն այդ միջոցին պատահամամբ հյուր է լինում «Մեղուի» խմբագրատան մեջ: Նա տալիս է մի երկար ցուցակ աշխարհագրական, պատմական և ցեղագրական անունների, որոնք իբր թե սխալ էին գրված «Կայծերի» մեջ: Այդ բոլորը լավ էր, նպաստավոր էր պ. կրիտիկոսի համար: Բայց որտե՞ղ մտցնել նրանց: «Կայծերի» քննադատությունը արգեն տպվել, վերջացել է: Բայց պ. Հայկունու համար միևնույն է, նա ստանում է հիշյալ ցուցակը և որպես մաքուր արծաթ, տեղավորացնում է «Խաչագողի հիշատակարանի» քննության մեջ:

Եվ այսպես, պ. Հայկունու հոգվածը մի անկապ, խառնիխառն և վայրիվերո գրված է: Նա ոչ միայն կրիտիկա չէ, այլ պոլեմիկա կոչվելու արժանավորությունից զուրկ է: Պոլեմիկայի մեջ առաջնորդում է քննադատին առողջ միտքը, քննելի առարկայի ճիշտ և խղճմտավոր հասկացողությունը: Բայց երբ առողջ դատողության տեղ գործում է կիրքը, նախանձը, ատելությունը, անվանարկությունը դեպի հակառակորդի անձնավորությունը,— այդ դեպքում պոլեմիկան դառնում է մի զզվելի պամֆլետ և մինչև անգամ դիֆամացիա: Պ. Հայկունու հոգվածը վերջին տեսակներից պետք է վերաբերել: Նրա մեջ լիքն են զանազան կոպիտ սրախոսություններ, զանազան փողոցային մասխարություններ և զանազան ցինիկային ակնարկություններ դեպի «Կայծերի» հեղինակի անձնավորությունը: Այդ բոլորը «Կայծերի» հեղինակի և նրա աշխատության վրա ոչինչ արատ չձգելեն հետո, վնասում է իրեն, կրիտիկոսին, երբ ընթերցողը բացարձակ կերպով նկատում է նրա մեջ կիրքը: Նույնիսկ խայտառակ էպիգրաֆը, որը իբրև նախերգանք, պ. կրիտիկոսը դրել էր իր հոգվածի ճակատին, պարզ կերպով ցույց է տալիս, թե ի՞նչ հոգուց դրդված գրել է նա իր հոգվածը:

Իմ հոգվածի սկզբում ես ցույց տվի, թե ինչ է կրիտիկան և ինչ պետք է լինի ճշմարիտ կրիտիկոսի պարտավորությունը: Բայց պ. Հայկունին շեղվում է բոլոր այն պայմաններից, ինչ որ կրիտիկայի գործը պետք է լինի: Նա չէ քննում «Կայծերի» ամբողջ հյուսվածքը, ուշադրություն չէ դարձնում նրա ընդհանուր շինված-

քի վրա և որ աստիճան այդ աշխատությունը, իրրև վնաս: Հասնում է իր նպատակին: Նա միայն նախադասությունների, բառերի, կետագրությունների և զանազան մանր-մունր սխալների ետևից է ընկնում և չնչին բժախնդրություններ է անում: Այդ է պատճառը, որ նրա ամբողջ 8 համարների մեջ զետեղված կրիտիկան կարգալուց հետո, ընթերցողը դարձյալ չէ կարողանում մի պարզ գաղափար կազմել, թե ինչ բան է «Կայծերը»:

Դիցուք թե մի մարդ կամենում է ծանոթացնել ձեզ այս և այն նշանավոր շինվածքի հետ, բայց փոխանակ ցույց տալու, թե ճարտարապետության ո՞ր ճյուղին է պատկանում, ի՞նչ ճաշակով է շինված, կամ որքան հարմարություններ ունի բնակության համար, այդ բոլորը թողնում է և միայն ասում է, թե լուսամուտներից մեկը ծուռն է, ծխնելույզներից մեկը իր տեղումը չէ, դռներից մեկը կոտրած է, պատից մի քանի աղյուսներ ցած են թափվել և այլն: Տարակույս չկա, որ այդ մանր-մունր նկատողությունները չեն կարող ձեզ ճիշտ գաղափար տալ շինվածքի ամբողջության մասին: Այս կերպով էլ վարվում է պ. Հայկունին «Կայծերի» վերաբերությամբ:

Նա միայն ամեն ջանք գործ է դնում, որ վնասի մեջ սխալներ ցույց տա, հակասություններ գտնե, անբնական երևույթներ երևան հանե, և որտեղ չկան այսպիսիները, ինքը ամենայն անբարեխղճությամբ հնարում է, ստեղծում է: Նա վեր է առնում գրքի այս և այն երեսից նախադասություններ կամ նախադասությունների կեսը, վեր է առնում բառեր, և միացնելով, նրանցից իր ցանկացած միտքն է դուրս բերում: Աղավաղել փաստերը, այլանդակել իրողությունները, շատ հասկանալի է, որ օրինավոր կրիտիկոսի գործ չէ: Այդ բոլոր զեղծումները ես ցույց կտամ իր տեղում:

Որովհետև պ. Հայկունու հոգվածի մեջ ոչ կապ կա և ոչ կանոնավոր դասավորություն, այլ ամեն ինչ անշնորհ կերպով կարկատած է միմյանց հետ, այդ պատճառով շատ դժվար է մի ամբողջական գաղափար տալ նրա բովանդակության մասին: Եվ այդ իսկ պատճառով ես պիտի աշխատեմ նրա նկատողությունները կարելիություն չափ դասավորել և մի առ մի վեր առնելով այդ նկատողությունները, ցույց տալ նրանց ամենայն ճշմարտությունից զուրկ լինելը:

Պ. Հայկունին, իր հոգվածի սկզբում «Կայծերի» բովանդակությունը ծուռ ու սխալ կերպով պատմելուց հետո, անցնում է նրա քննադատությանը: Հենց սկզբից պարոնը աշխատում է ցույց տալ.

որ «Կայծերը» չէ կարող լինել ճիշտ նկարագիր տաճկահայերի կյանքի, որովհետև հեղինակը չէ ճանաչում այն երկիրը, այն կյանքը, որտեղից առել է իր վեպի նյութը։ Ահա նրա խոսքերը.

«Րաֆֆին տաճկահայերին ճանաչում է միմիայն լրագիրներից և մի քանի անկատար, անճիշտ գրքերից, գուցե և մի քանի ժանոթներից, իսկ դոքա երբեք բավական չեն տաճկահայերի կյանքից «Կայծեր» դուրս ցուացնելու»։

Պարոնը մոռանում է, որ «Կայծերի» առաջին հատորի գործողությունների մի մասը կատարվում է Պարսկաստանի Սալմաստ գավառում, որ հեղինակի հայրենիքն է, ուրեմն նա չէր կարող ծանոթ չլինել իր հայրենիքի հետ։ Իսկ մնացած մասի գործողությունները կատարվում են Սալմաստի սահմանակից Վանա նահանգում, որտեղ հեղինակը մի քանի անգամ ճանապարհորդել է։ Դեռ 1860 թվականում «Հյուսիսափայլի» մեջ տպվեցավ նրա Վանա նահանգում կատարած ճանապարհորդության մի մասը, իսկ 1872 թվականում, այսինքն՝ «Մշակի» հրատարակվելու հենց առաջին տարվա մեջ, այդ լրագրում սկսվեցան տպվել նրա Պարսկաստանի ճանապարհորդությունները, որոնք ամենայն հետաքրքրությամբ կարդացվում էին։ Ուրեմն «Կայծերը» գրելու համար Բաֆֆին կարոտություն չունեի իր տեղնկությունները քաղել «միմիայն լրագիրներից և մի քանի անկատար, անճիշտ գրքերից», երբ որ ինքը անձամբ ուսումնասիրել է այդ երկրների կյանքը։ Այլևս չեմ խոսում այն բազմաթիվ ստվար հոդվածների մասին, որ «Մշակի» գոյություն տասներկու տարվա ընթացքում, գրել է Պարսկաստանի և Տեղական տանի մասին։

Հիշյալ նկատողությունից հետո պ. Հայկունին վերջը ինքն իրան հակասում է, ասելով.

««Կայծերի» մեջ գեղեցիկ կերպով նկարագրված են քրդերը, թուրքերը և պարսիկները»։

Եթե հեղինակը այնքան ճանաչում է Պարսկաստանի և Տաճկաստանի քրդերին, թուրքերին և պարսիկներին, որ կարողանում է նրանց կյանքը գեղեցիկ կերպով նկարագրել, ինչո՞ւ չէր կարող ճանաչել և տեղային հայերին, քանի որ ինքն ևս հայ է և ծնված է նույն աշխարհում, ուր ապրում են «Կայծերի» մեջ նկարագրված հայերը։

Պ. Հայկունու հոդվածը լի է այս տեսակ միմյանց հակասող, միմյանց հակառակ մտքերով։ Մի տեղում նա ասում է, թե «Կայծերի» մեջ գեղեցիկ կերպով նկարագրված է քրդերի, թուրքերի և

պարսիկների կյանքը, իսկ հայերի կյանքի նկարագրությունը թույլ է գտնում, որովհետև հեղինակը իր տեղեկությունները հայերի մասին, նրա կարծիքով քաղել է լրագրիւններից և մի քանի անկատար անճիշտ գրքերից: Հանկարծ այդ բոլորը մոռանալով, մի այլ տեղում ասում է, որ «կայծերի» մեջ բոլորովին կյանք չկա: Ահա նրա խոսքերը.

«Նրանում («կայծերի» մեջ) չկա կյանք, ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկայի: «կայծերը» ոչ պատմական վեպ է, ոչ էլ ժամանակակից: Այլ նա մի վեպ, մի գրվածք է հայ ապագա կյանքից: «կայծերը» — եթե կարելի է այսպես ասել — իբր մի ծրագիր է տաճկահայերի ապագա կյանքին, գործունեությանը: Եվ որովհետև նա մի ծրագիր է, ուրեմն վեպ, գեղարվեստական գրվածք կոչելու իրավունք չունի» և այլն:

Այդ խոսքերից երևում է, որ «կայծերը» հեքիաթ չէ, ինչպես պ. կրիտիկոսը իր հոգվածի սկզբում ամենայն ջանքով աշխատում էր ապացուցանել: Այժմ պ. կրիտիկոսը «կայծերի» համար մի նոր անուն է հնարել՝ «ծրագիր»:

Կրիտիկոսի պարտավորությունն է ցույց տալ՝ իր քննության առարկա ընտրած գրքի գրականության որ ճյուղին պատկանելու: Պ. Հայկունին ևս այդ պայմանը ի նկատի է ունեցել, որ «կայծերը» առաջ կոչել է հեքիաթ, իսկ հետո ինքն իրան հակառակելով, կոչում է ծրագիր: Ես այդ ծրագիր բառի վրա էլ պիտի կանգնեմ:

Ի՞նչ է նշանակում ծրագիր:— Առանց բացատրելու, ամեն մարդ գիտե ծրագրի նշանակությունը: Բայց մի վեպի համար ասել ծրագիր, ես կարծում եմ, պետք չէ հասկանալ մի որևիցե կանոնադրություն զանազան հոգվածների և պարագրաֆների թվանշաններով: Վեպը այդ ձևերը չունի իր մեջ: «կայծերի» մեջ ևս այս տեսակ պարագրաֆներ չկան: Այսուամենայնիվ, ամեն մի վեպ, որ բովանդակում է իր մեջ որոշ տենդենցիա, կարելի է փոխաբերական կերպով ծրագիր կոչել, թեև այդ անունը շատ անհարմար է: Շախլհազենի «Անտառապահի ընտանիքը» կոչված վեպը նույնպես մի ծրագիր է մշակների հարցի վերաբերությամբ:

Բայց վեպի ձևով գրված ծրագիրը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ունի: Նրա մեջ պարագրաֆների տեղ ծառայում է նույն իսկ կյանքը իր բազմակողմանի երևույթներով: Ուրեմն, եթե «կայծերը» պ. Հայկունու կարծիքով մի ծրագիր է, նրա մեջ ևս անպատճառ պետք է կյանքի նկարագրությունները լինեն: Այլևս ի՞նչ

հիման վրա պ. կրիտիկոսը պնդում է, թե «Կայծերի» մեջ չկա կշանք ոչ անցյալի և ոչ ներկայի:

Գլխավոր պատճառը, որ պ. Հայկունուն մոլորեցնում է և նրան հակասությունների մեջ է ձգում, այն է, որ այդ պարոնը չէ ուղում պարզ խոստովանվել, թե «Կայծերը» վեպ է: Նա վեպ էլ է անվանում, հեքիաթ էլ է անվանում, ծրագիր էլ է անվանում, բայց ոչ մեկի վրա չէ կանգնում: Եթե վեր առնենք նրան իբրև վեպ, պետք է ցույց տար, արդյոք պատմական է նա, թե ժամանակակից: Իբրև պատմական վեպ, պետք է նայել նրա վրա պատմական տեսակետից, իսկ իբրև ժամանակակից վեպ, պետք է նայել ժամանակակից կյանքի տեսակետից: Բայց այդ բոլորից խույս է տալիս նա, ասելով, «Կայծերի» մեջ չկա կյանք ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկայի: «Կայծերը» ոչ պատմական վեպ է և ոչ էլ ժամանակակից: Հենց այդ սխալ որոշումը նրան ձգում է բազմաթիվ հակասությունների մեջ: Ահա որպես.

Եթե «Կայծերը» ոչ պատմական վեպ է և ոչ ժամանակակից, եթե նրա մեջ չկա կյանք ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկայի,— այստեղից լոգիկաբար ծագում է այն միտքը, որ «Կայծերի» հերոսները, նրա մեջ գործող անձինքը, այլ խոսքով, նրա տիպերը ոչ գոյություն են ունեցել անցյալում, այսինքն՝ հայոց պատմական կյանքում, և ոչ էլ նրանք գոյություն ունեն այժմ, այսինքն՝ հայոց ներկա կյանքում, այլ նրանք Բաֆֆի երեակայության ծնունդ են, որոնց ստեղծել է ինքը հեղինակը: Եվ այսպես էլ ասում է պ. Հայկունին, թե «Կայծերի» մեջ գործողները «իրական» մարդիկ չեն, այլ «վերացական և երևակայական» են: Շատ լավ: Ուրեմն էլ ինչ լոգիկայով պ. կրիտիկոսը համեմատում է «Կայծերի» տիպերը Աբովյանի, Աղայանցի, Պոռչյանցի, Մերենցի տիպերի հետ և զրուսում է նրանց մեջ կատարյալ նմանություն: Վեր առնենք նրա համեմատություններից մի էտոր միայն.

«Այսպես», ընթերցող, գրում է պ. Հայկունին. «Կայծերի» ամենազխալոր գործողը — ասենք տիպը — որսորդ Ավոն, ոչ այլ ոք է, եթե ոչ ա) պ. Աբովյանի Աղասին, բ) պ. Աղայանցի Հարությունը, գ) պ. Պոռչյանցի Վարդը, դ) պ. Մերենցի Թեոդորոս Ռշտունին և նույն հեղինակի Լեոնը («Թորոս Լեոնի» մեջ), ե) պ. Բաֆֆի իրան Մելիք Մանսուրը («Խենթի» մեջ):

Եթե պ. Հայկունու համեմատությունները ճշմարիտ համարենք, մենք կամա-ակամա պետք է հասնենք այն եզրակացության, որ մեր հարգելի վիպասանները, ամենքն էլ, առանց բացա-

առաջան, իրանց տիպերը գողացել են միմյանցից: Շատ հետաքրքիր կլինեիր, եթե պ. Հայկունին ցույց տար, թե առաջին գողութունը ո՞րն է կատարել դրանցից:

Ես այդ կտրծիքը չունեմ մեր վիպասանների մասին, ես միայն պիտի երևան հանեմ պ. Հայկունու անբարեխղճությունը: Նա աշխատելով ստվեր ձգել «Կայծերի» վրա, մոռանում է, որ միևնույն ժամանակ ստվեր է ձգում և մեր մյուս վիպասանների վրա: մի կողմից, ասում է նա, թե «Կայծերի» և մեր մյուս վիպասանների դուրս բերած տիպերի մեջ ոչինչ «էական» զանազանություն չկա, իսկ մյուս կողմից, ասում է, թե «Կայծերի» մեջ գործողները «իրական» մարդիկ չեն, այլ «վերացական» և «եռեակայական» են: Ուրեմն, եթե «Կայծերի» վերացական և երևակայական տիպերը միևնույնն են, ինչ որ մինչև այսօր հայտնվել են մեր մյուս վիպասանների աշխատությունների մեջ,— բոլորովին լոգիկական կլինեիր մտածել, որ նրանք ևս իրական տիպեր չեն, որ նրանք ևս վերացական ու երևակայական են, որովհետև պ. կրիտիկոսը նրանց և «Կայծերի» տիպերի մեջ ոչինչ «էական» զանազանություն չէ գտնում: Եթե ճշմարիտ է այդ, շատ թշվառ պետք է համարել մեր գրականությունը և նույնքան թշվառ պետք է համարել մեր բոլոր վիպասաններին, որ նրանցից ոչ մեկը մինչև այսօր չէ կարողացել մի իրական և կենդանի տիպ դուրս բերել իր աշխատության մեջ:

Այդ բոլոր հակասությունները առաջ են գալիս նրանից, որ պ. կրիտիկոսը չէ հասկանում, թե ինչ է ասում: Նա գործ է ածում բառեր, առանց նրանց նշանակությունը հասկանալու և որ ամենանշանավորն է, նրա դատողությունների մեջ ամենևին լոգիկա չկա: Այդ ես ցույց տվի և դարձյալ պիտի աշխատեմ ցույց տալ:

Կարծեմ ընթերցողը չէ մոռացել, որ պ. Հայկունին ասաց, որ «Կայծերը» ոչ պատմական վեպ է և ոչ ժամանակակից: Ուրեմն, ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել «Կայծերի» և Մերենցի, Աբովյանի, Աղայանցի կամ Պռոշյանցի վեպերի մեջ: Զէ՛ որ Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», Մերենցի «Թեոդորոս Ռշտունին», նրա «Երկունք» և «Թորոս Լեոնի» կոչված վեպերը պատմական վեպեր են, նրանց մեջ գործող հերոսները պատմական անձնավորություններ են, նրանք ապրել և գործել են մեզանից շատ դարեր առաջ, նրանք գտնվել են կյանքի բոլորովին ուրիշ պայմաններում: Իսկ «Կայծերը», պ. Հայկունու ասելով, պատմական վեպ չէ: «Կայծերի» տիպերը դեռ նոր պետք է ծնվեն: Ուրեմն, ինչպե՞ս կարող

էին դրանք նման լինել Արուստի և Սերենցի դարերով առաջ ապրող տիպերի հետ: Բացի դրանցից, Պոռշյանցի վեպերը, Աղայանցի վեպերը, (բացի «Անահիտից») ժամանակակից կյանքից են առնել: Իսկ պ. Հակոբյանին ինքը ասում է, թե «Կայծերը» ժամանակակից վեպ չէ, այլ մի ծրագիր է տաճկահայերի ապագա գործունեության: Եթե այդպես է, ուրեմն էլ ինչպե՞ս կարելի է, որ դե նոր ծնվող ապագա կյանքը իր նոր պայմաններով, իր նոր սերունդով ներկայի նման լիներ:

Այդ հակասությունները պ. Հակոբյանու հոգվածի մեջ առաջ եգալիս երկու պատճառներից: Նախ, անբարեխղճությունից, երկրորդ՝ տգիտությունից: Անբարեխղճությունից ասում եմ նրա համար, որ պ. կրիտիկոսը կամենում է ցույց տալ, թե «Կայծերի» մեջ նոր տիպեր չկան, թե Րաֆֆին իր բոլոր տիպերը գողացել մեր գրականության մեջ արդեն վաղուց լույս տեսած այս և այլ վեպից: Իսկ տգիտությունից ասեցի այն պատճառով, որ պարոն այնքան զարգացում չունի, որ հասկանա, թե ի՞նչ է տիպը կա՞ի՞նչով է զանազանվում մի տիպ մյուսից:

Պ. Հակոբյանու տգիտությունը կազատեր իրան, եթե նա այսքանը միայն ասեր, թե «Կայծերի» տիպերը նման են Արուստի Աղայանցի, Սերենցի և Պոռշյանցի տիպերին, բայց նա մի բոլորովին աններելի համեմատություն էլ է անում, որը եթե մատնություն չանվանենք, կատարյալ զրպարտություն է, չարամիտ բամբասանք է: Ահա նրա խոսքերը.

— «Սպասեցե՛ք, սպասեցե՛ք, պարոններ,— բղավում է պ. Հակոբյանին,— ես գիտեմ, որ որսորդ Ավոն և ընկ. (Կայծերի մեջ) ուզում են լինել և կարծես թե են նաև մի... մի Միլորդ, մ. Ժ... օֆ, մի Կ...իշ, մի Դ...ի et tuti guanti»...

Մտածո՞ւմ է պ. Հակոբյանին, թե ինչ սարսափելի և մեր ամենիս համար անհամակրելի անուններ են թաքնված հիշյալ դիտատների տակ ...

Եթե «Կայծերի» տիպերը մի-մի Միլորդներ, մի-մի Ժ...եր Կ...եր, Դ...եր են, ուրեմն և Արուստի, Սերենցի, Պոռշյանցի Աղայանցի տիպերն էլ միևնույնը պետք է լինեն, որովհետև, որպես վերևում ցույց տվինք, պ. կրիտիկոսը «Կայծերի» տիպերի հիշյալ շորս վիպասանների տիպերի մեջ ոչինչ «էական» տարբերություն չէ գտնում: Արդյոք իր այդ համեմատությամբ պ. Հակոբյանին Հուդայի համբույրով չէ՞ մերձենում դեպի մեր հարգելի վիպասանները ընդհանրապես և դեպի Րաֆֆին մասնավորապես...

Ինձ ասեցին, պ. Հայկունուց հարցրել են, թե ինչու եք այդ տեսակ հիմարություններ գրում: Նա ասանց կարմրելու (սև երեսի վրա կարմրությունը չէ երևում, պարոնի երեսը բավականին սև է) պատասխանել է. գրում եմ նրա համար, որ Բաֆֆի գրքերը չծախվեն:

Բոլորովին երեխայություն կլինեք մտածել, որ ոչ թե պ. Հայկունու հոդվածի նման այլանդակ հոդվածը, այլ ժանր, հիմնավոր և ամենազոր կրիտիկան անգամ իր ողորտալից սաստկությամբ կարող կլինեք սպանել ճշմարիտ տաղանդը: Այլևս ի՞նչ բանաստեղծ կլինեք Բաֆֆին, եթե զոյիլների բարբաջմունքը կստիպեք նրան լռել և նրա գրքերը դեպի փողոցը կենտվեին ընթերցողների լուսամուտներից: Ազգերի գրականության մեջ հազիվ կարելի է ցույց տալ այս և այն նշանավոր բանաստեղծին, որ իր ժամանակին ենթարկված չլինեք անբարեխիղճ կրիտիկոսների հարձակմունքներին: Քայց դրանով ոչինչ չկորցրին այդ բանաստեղծները, հարձակմունքները ավելի բորբոքեցին նրանց եռանդը: Թշնամիները կորան, ոչնչացան, անհայտացան մոռացության խավարի մեջ, բայց բանաստեղծի գործը և անունը մնաց անմահ: Ծշմարիտ բանաստեղծը խիստ հաստատ հավատ ունի դեպի իր կոշումը, և եթե կրիտիկան անիրավացի կերպով է վերաբերվում դեպի նա, դրա փոխարեն նա գտնում է սաստիկ պաշտպանություն ընթերցող հասարակության համակրության մեջ: Եվ այդ համակրությունը վալելում է Բաֆֆին, որի ընդհակառակն, հասարակության անհամակրությունը, կարծեմ իր անձի վրա փորձեց պ. Հայկունին, որպես ինքն ևս խոստովանվում է այդ...

Բաֆֆին և նրա աշխատությունները քննելը դուրս է իմ հոդվածի նպատակից, բայց այստեղ չեմ կարող մի փոքրիկ նկատողություն չանել: Տարակույս չկա, որ բանաստեղծը և հասարակությունը պետք է գտնվեն միմյանց հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ: Այդ թշնամությունը ավելի սաստկանում է այն դեպքերում, երբ բանաստեղծը չէ շողոթորթում հասարակության անբարոյական քնազգովիներին, հարվածում է նրա մոլությունները, խորտակում, ոչնչացնում է նրա նախապաշարմունքները և զուրեղ ձեռքով բարձրացնելով այն դարևոր վարագույրը, որ ծածկում էր ժողովրդի կեղտերը, մերկացնում է նրա այլանդակությունը: Մեր գրականության մեջ Բաֆֆի աշխատությունները այդ քնավորությունն ունեն, նրանք սաստիկ կրիտիկաբար են վերա-

բերվում դեպի ժողովրդի կյանքը և անխնա կերպով հարվածում են նրա մոլութունները: Բնականաբար պետք է ժողովուրդը ատեր նրան, բայց մենք ընդհակառակն ենք տեսնում. նա հարգված է, և նրա զրքերը սիրով կարդում են: Երկու կերպով կարելի է բացատրել այդ երևույթի պատճառը կամ ժողովուրդը այնքան զարգացած է, որ հասկանում է նրան, կամ նա այնքան ուժ ունի, որ հասարակության զայրացած կրքերը ճնշում է, խոնարհեցնում է իր տաղանդի ծանրության ներքո:

Հիմա դառնանք դեպի պ. Հայկունու այն նկատողությունները, որոնցմով նա «Կայծերի» մեջ հակասություններ, անբնական երևույթներ և զանազան սխալներ է ցույց տալիս:

Պ. Հայկունին իր քննադատությունների մեջ մի խորամանկ, բայց կրիտիկայի կանոններին բոլորովին հակառակ ձև է ընդունել: Նա «Կայծերի» տիպերը չէ քննում առանձին-առանձին, այլ բոլորին ձուլում է, միացնում է հեղինակի անձնավորության մեջ և նրանց կոչում է Բաֆֆի, անդսդար կրկնելով, Բաֆֆին այդ վնասակար միտքն է հայտնում, Բաֆֆին ինքն իրան հակառակում է և այլն: Եվ այդպիսով աշխատում է ցույց տալ հակասություններ: Շատ հասկանալի է, ինչպես ամեն վեպի մեջ, այնպես էլ «Կայծերի» մեջ կան զանազան տիպեր, զանազան անձնավորություններ, միմյանց տարբեր և մինչև անգամ միմյանց հակառակ հայացքներով ու կարծիքներով: Եթե բոլորը միանման լինեին, այլևս տիպերի զանազանություն չէր լինի: Նրանց զարգացման և հասկացողության աստիճանը հավասար չէ: Կարող է պատահել և պետք է այսպես էլ լինի, որ մեկը բոլորովին սխալ և մինչև անգամ վնասակար միտք է հայտնում, այդ մտքին գուցե հեղինակը ինքն էլ չէ համակրում, այսուամենայնիվ, պետք է իր հերոսին խոսել տա այնպես, որպես ինքն հերոսն է մտածում կամ զգում: Բայց բոլոր գործող անձիքների մտածողությունները, խոսքերը անխտիր կերպով վերաբերել հեղինակին և նրանց համեմատություններից եզրակացություններ դուրս բերել,— այդ, իհարկե, միշտ սխալ հետեւանքի կհասցնե: Ինչու: Որովհետև վեպի մեջ լինում են, ինչպես ասեցի, միմյանց հակառակ տիպեր, թե բնավորությամբ և թե զարգացումով: Լինում են հետադեմներ և հառաջդեմներ, խաւարամիտներ և ազատամիտներ, խելացիներ և հիմարներ: Եթե կրիտիկոսը կվեր առնի մի խելացիի կարծիքը և մի հիմարի կարծիքը և երկուսն էլ համարելով հեղինակի կարծիք, կհամեմատե միմյանց հետ, շատ հասկանալի է, որ հակասություն

կգուրս գաւ: Իմ կյանքում այդ խարդախ ձևը ես ոչ մի կրիտիկական չեմ տեսել, բացի պ. Հայկունու կրիտիկայից: Նրա համար տիպերի տարբերություն չկա: Ով ինչ խոսում է «Կայծերի» մեջ, ով ինչ միտք է հայտնում, թե լավ, թե վատ — բոլորը հեղինակին է վերաբերում: Մինչև անգամ քրդերի և թուրքերի հայհոյական խոսքերը հայերի վերաբերությամբ, նրա կարծիքով, Բաֆֆին բերելից են դուրս գալիս:

Ահա մի օրինակ.

«Ընթերցող, պ. Բաֆֆին հափշտակված է ամբոխով. նա նրանում գտնում է մեծ զորություն և բավականանում: Շատ սիրուն: Բայց, ահա, միևնույն պ. Բաֆֆին գտնում է նույնպես, որ հայր (ամբոխը) մի կույր հավի սիրտ չունի (եր. 350), որ հայր աղբի ջրաղաց է, պետք է գցել նրան մի տոպրակի մեջ և խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ կուրանան» (եր. 105):

Պ. Հայկունու զրպարտությունները ցույց տալու համար, ես ամբողջապես կբերեմ «Կայծերից» այն կտորը, որտեղից նա առել է վերոհիշյալ խոսքերը:

«Պատասխանում էին այսպիսի դեպքեր (ասում է Ֆարհադը) և այդ դեպքերը կրկնվում էին խիստ հաճախ: Ամեն երեկո, երբ (հայ) աշակերտները դպրոցից վերադառնում էին իրանց տները, մահմեդականների փողոցներից անցկենալու ժամանակ, հավաքվում էին թուրքերի, պարսիկների երեխաները և ծնծում էին հայ երեխաներին: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել մի երգ, որ հնարել էին նրանք և մեզ տեսնելու ժամանակ երգում էին: Նրա բովանդակությունը մոտավորապես այս էր. «Հայր աղբի ջրաղաց է, պետք է գցել նրան տոպրակի մեջ և խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ միասին կուրանան...»: Մենք ուրախ էինք լինում, երբ մեր վիրավորանքը վերջանում էր այդ նախատական խոսքերով: Բայց նրանք ծնծում էին մեզ: Աշակերտները գանգատվում էին իրանց ծնողներին, բայց ի՞նչ կարող էին անել ծնողները: Մեծերը ծնծվում էին մեծերից, իսկ փոքրները՝ փոքրներից...» (եր. 105):

Հիմա նայեցեք, պ. Հայկունին թուրք և պարսիկ երեխաների վարմունքը, նրանց հայհոյանքը վերագրում է «Կայծերի» հեղինակին և ասում է, թե Բաֆֆին հայ ամբոխին աղբի ջրաղաց է կոչում և այլն:

Պ. Հայկունին ոչ միայն «Կայծերի» մեջ գործող անձինքներին նույնացնում է հեղինակի անձնավորության հետ, այլ նրանցից

մի քանիսին համարում. է հեղինակի հայրը, մայրը, քույրերը
և այլն:

«Ինձ աչնպես է թվում, թե դուք, պ. Բաֆֆի, ձեր կուրծքի վրա
զգում եք աչն ծանրությունը, որի տակ այսքան դարեր տնքտըն-
քում ու հեծեծում են տաճկահայերը, ձեր հայրը — Սահակը, ձեր
մայրը — Նիզարը, քույրերդ — Մարիամն ու Մազթաղը...»:

Այդ արդեն լրբություն է:

Հիմա անցնենք պ. Հայկունու ավելի նշանավոր նկատողու-
թյուններին, որոնց մեջ պարունը նույնպես «Կայծերի»՝ գործող ան-
ձինքների կարծիքները վերաբերում է հեղինակին:

«Կայծերի» մեջ (եր. 461—463) հերոսներից մեկը՝ Ասլանը,
հետևյալ դատողություններն է անում Հին Հայաստանի եկեղեցա-
կանների մասին:

«Բայց եղել են ժամանակներ և այն ժամանակները շատ հին
են, երբ մեր եկեղեցականները աչնպես չէին, որպես այժմ: Նրանք
դրանց նման անբնական կյանք չէին վարում. նրանք գերդաստա-
սի հայրեր էին և ընտանիքների մեջ էին բնակվում: Այս պատ-
ճառով, նրանք գիտեին, թե ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է աշխարհը և
ինչպես պետք է հոգ տանել նրա համար, որ մարդու ապրուստը
հանգիստ ու բախտավոր լինի: Գերդաստանի հայր լինելով միև-
նույն ժամանակ նրանք ժողովրդի հայրն էին, ծնողական սիրո
զգացմունքը առաջ է բերել նրանց մեջ և խիստ ջերմ սեր դեպի
ամբոխը և բոլոր սրտով նվիրել էին իրանց անձը ժողովրդի բարո-
ւությանը: Իսկ այժմ չէ կարելի գտնել մի մարդ, որ այնպես վալ-
րենի, անզգա և անտարբեր լիներ դեպի հասարակաց բարին, ինչ-
պես մեր կուսակրոն եկեղեցականը:

Վանքն այն ժամանակ, այժմյան պես, աշխարհային գոր-
ծերից փախած և իրան երևակալական հոգևոր ծառայության նվի-
րած, ծուլերի բնակարան չէր:

Վանքն այն ժամանակ հոգևոր և մարմնավոր դպրոց էր, ուր
անխոնջ միաբանությունը պարապած էր մանուկների կրթությու-
նով, գրքերի թարգմանությունով, ինքնալույն հեղինակություն-
ներով և գիտությունն ու լույսը ժողովրդի մեջ տարածելով:

Եկեղեցականությունը աչն ժամանակ, որպես կրոնի, եկեղե-
ցու և կրթության, նույնպես և հայրենիքի ու պետության հզոր
պաշտպանն էր: Եթե լինում էին մեր թագավորների ու նախարար-

ների մեջ խռովություններ, եկեղեցականն էր նրանց մեջ հաշտեցուցիչ տարրը: Եթե լինում էին թշնամու հետ պատերազմներ, եկեղեցականն էր ոգևորում ժողովրդին կռվելու, քաջությամբ կռվելու և պաշտպանելու իր հայրենիքը: Եթե որևիցե թագավորի հետ պետք էր խաղաղության դաշն կապել, եկեղեցականն էր դեսպանախոսության գնում: Եթե հայրենիքին վտանգ էր սպառնում և ուրիշ թագավորներից պետք էր օգնություն խնդրել, եկեղեցականն էր միջնորդ դառնում: Մի խոսքով, բարձր հոգևոր կառավարությանը խիստ սերտ կերպով կապված էր թագավորի իշխանության հետ և երկու ներդաշնակ ուժեր միացած մի ամբողջության մեջ, լծորդաբար առաջ էին տանում պետության կառավարությունը:

Այս ամենը, ինչ որ գործում էր եկեղեցականությունը, բոլորովին ընդդեմ էր նրա կրոնական բնավորությանը: Քայց մեր եկեղեցականությունը այն ժամանակ մի նշանավոր բացառություն էր կազմում ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում,— նա կատարյալ ժողովրդական էր, նա միացնում էր իր մեջ հոգևոր և նյութական կյանքը՝ իրական աշխարհը և երկինքը: Իսկ այժմ...»:

Այժմ, ցույց է տալիս Ասլանը, որ այժմյան եկեղեցականները չեղվել են իրանց նախնական դրությունից: Բայց պ. Հայկունին, նախնի եկեղեցականների վերև հիշած բոլոր արժանավորությունները, նրանց բոլոր լավ առանձնահատկությունները մի կողմ դնելով, «Մեղուի» և «Մշակի» կրոնական հարցն է ներս շարտում «Կայծերի» ֆննության մեջ: Նա աշխատում է ցույց տալ, իբր թե Բաֆֆին (դարձյալ Բաֆֆին) ասած լինի, թե նախնի եկեղեցականության առավելությունը միմիայն նրանումն էր, որ նրանք ամուսնացած էին, իսկ այժմյանները կուսակրոն են: Եվ «Բոքլին» իրան օգնության կանչելով, աշխատում է սխալ համարել այդ կարծիքը և խորհուրդ է տալիս Բաֆֆին գնալ պատմությունը նորից ուսումնասիրել և առանց պատմություն սովորելու, պատմական քննությունների մեջ շմտնել:

Նա հետևյալ խոսքերով պահանջում է «Կայծերի» հեղինակից, որ ցույց տա, թե «ե՞րբ, ո՞ր դարում և ո՞ր հոգևորականները իրանց կաթողիկոսական և եպիսկոպական աթոռների և բարձրի վրա բազմած ժամանակ իրանց հետ աթոռակից և բարձակից ունեին իրանց սիրասուն կեսերին՝ կնիկներին»:

Թեև իր վեպի ֆննության նպատակից բոլորովին դուրս է այս տեսակ եկեղեցական վիճարանությունների մեջ մտնել, բայց որով-

հետեւ պ. Հայկունին պահանջում է, պետք է ցույց տալ, որ սկզբաւ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև նրա տոհմի վերջին ժառանգը, Սահակ Պարթևը, հայոց կաթողիկոսների մի ամբողջ շարք ամուսնացած էին, կին և որդիք ունեին, մինը մյուսից հետո ժառանգում էին հայրապետական աթոռը, որդին հաջորդում էր հորը:

Բայց որովհետեւ պ. Հայկունին պատմական մի մեծ սխալ է համարում այդ, նրա պարտավորութիւնն է՝ այդ երկուսից մեկը ապացուցանել. կամ ցույց տալ, որ վերև հիշված կաթողիկոսական ամբողջ սերունդը ամենեկին ամուսնացած չէ եղել, և կամ, եթե ամուսնացած էին, նրանք հայրապետական աթոռը նստելուց հետո օրինապէս բաժանվեցան իրանց ամուսիններից: Դրանով պ. Հայկունին մի նոր գլուտ արած կլիներ մեր եկեղեցական օրենքների մեջ, որ ապահարզանը գոյութիւն է ունեցել մեք եկեղեցու սկզբնական դարերում, որովհետեւ կաթողիկոսները և ամուսնանում էին, և բաժանվում էին իրանց ամուսիններից: Բայց թե «Բոքլը» աշխատ է ասել, կամ այնպէս է ասել, — այդ հարցի մեջ՝ Բոքլին դիմելու հարկ չկա, մանավանդ որ Բոքլից շատ խեղ չի տեսնի պ. Հայկունին, — հարկավոր է ուղիղ դիմել հայոց պատմութեանը:

Պ. Հայկունին իր կրիտիկայի մեջ մի խորամանկ ձև է բանեցնում հակառակորդի վրա մեղադրանքներ բարձելու համար: Այդ ձևը կարող է շատ ընթերցողներին մոլորեցնել, եթե ուշադրութեամբ չկարդան նրան: Նա ուղղակի չէ դիմում հարցին, այլ ամեն ինչ սկսում է բարձր, փրված և սոփիզմներով լի հառաջաբաններով, բայց երբ հասնում է բուն իրողութեանը, փաստերին, այստեղ լռութեամբ անցնում է, իսկ ընթերցողը մնում է հառաջաբանի ապավորութեան ներքո, ինքն իրան խաբելով, թե մի ճշմարիտ բան կարդաց:

Իմ հոգիածի սկզբներում ես ցույց տվի, որ պ. Հայկունին աշխատում էր հաստատել այն կարծիքը, թե «Կայծերը» պատմական վեպ չէ, թե նրա մեջ պատմական ոչինչ չկա: Հանկարծ այդ բոլորը մոռանալով, նա սկսում է երկար երեմականներ կարդալ, որ Բաֆֆին առանց պատմութեանը ուսումնասիրած լինելու, հանդիմանում է պատմական վեպեր գրել: Ես կբերեմ նրա սեփական խոսքերը:

«Պատմութիւնը, ևս առավել նրա ժամանակագրական մասերը գրելը, պ. Բաֆֆի, «Խենթեր» ու «Կայծեր» գրելու նման հեշտ բան

չէ. ինչպէս դո՛ք կարծել եք, Պատմական-վիպասանը, իրան համար մի բարոյական, սեպուհ պարտավորութիւն պիտի համարեն. թույլ չտալ իրան թեթև գրչին մի կենտ, մի «նշանախեց» անգամ թղթի վրա, չղենել, առանց մի քանի տեսակ անհրաժեշտ և իրական փաստերի, առանց ոչ թե մոլեռանդ, այլ ամենաբարեխիղճ և բազմակողմանի հետազոտութիւնների և ամենամանրամասն խուզարկութիւնների: Դրա համար անհրաժեշտ և անպայման հարկավոր է, բարեկամս, որ պատմական վիպասանը, կամ պատմութեան այս և այն մասը շոշափողը, լինի նախ՝ զերծ և ազատ որևէ տեսակ մոլեռանդութիւնից և երկրորդ՝ ունենա յիստութիւն (մանաւանդ մի քանի գիտութիւնների) եթե ոչ մասնագիտական, զեթ հավատարիմ և առատ պաշար: Խոստովանեցեք, պ. Բաֆֆի, որ ձեզ պակասում են թե առաջինը և թե երկրորդը, գուցե և երրորդ ու չորրորդ պայմաններ, ուստի խորհուրդ եմ տալիս ձեզ շմտեմնալ ալն տաճարին, պատմական վիպասանութեանը, որի սուրբ և մաքուր աստիճանները կարող եք մի օր ձեր ցեխոտ և հնացած ու մաշված հողաթափով հանդգնաբար կեղտոտել ու նսեմացնել» և այլն:

Պ. Հայկունու այդ երկար հառաջաբանը, այդ ամբողջ մեղադրական ճառը կարդալով, ընթերցողը սպասում է, որ նա «կայծերից» դուրս կբերե սխալների մի երկար շարք և ցույց կտա, որ Բաֆֆին մեղանշել է պատմութեան դեմ: Բայց ինչո՞վ է վերջանում պարոնի մեղադրանքը: Նրանով որ ս. Տիրամոր վանքի տոնախմբութեան հանդեսի նկարագրութիւնը (363—397), նրա կարծիքով, ճիշտ չէ: Թե ճիշտ է, թե ճիշտ չէ, այդ ուրիշ հարց է, բայց մի՞թե մի որևէցն վանքի տոնախմբութեան. հանդեսը, որ այսօր կատարվում է մեր աչքի առջև, պատմական իրողութիւն է: Նա կարող է հիշեցնել մեզ պատմութեան այս և այն երևութեանը: Նա կարող է պահպանած լինել իր մեջ շատ մնացորդներ հին ժամանակներից, բայց այսուամենայնիվ կատարվող իրողութիւնը ժամանակակից է: Եվ նրան ուսումնասիրելու կամ նկարագրելու համար հարկավոր չէ դիմել պատմութեանը, այլ պետք է ուղիղ դիմել դեռ շմեռած կյանքին, որի մեջ այսօր կատարվում է նա:

Պետք է բավական հանդգնութիւն ունենալ և այսպէս անամոթաբար վերաբերվել դեպի մի հեղինակ, որ տվել է մեզ այն-

պիսի գեղեցիկ պատմական աշխատություններ, որպես են «Դավիթ Բեկը» և «Սեմասայի մելիքությունները»¹:

Ս. Տիրամոր վանքի մասին մենք երկար պետք է խոսենք, որովհետև այս մասը բռնում է պ. Հայկունու կրիտիկայի համարյա կեսը: Բայց այժմ հարկավոր եմ համարում մի քանի խոսքերով ցույց տալ, թե պատմական վիպասանը մինչև որ աստիճան, կամ ինչ չափով պարտավոր է հետևել պատմությանը:

Բանաստեղծը ազատ է, նա չի պիտի լինի պատմության ստրուկը: Եթե նա ամենայն ճշտությամբ կհետևի պատմությանը, այլևս չի լինի նա ստեղծագործող, բայց միայն արտագրող: Բանաստեղծը, արդարև, կարող է ժամանակագրություններ, ծանոթանում է պատմության հետ, ծանոթանում է իր ընտրած անձինքների հետ, ստուգում է, համեմատություններ է անում, բայց այդ բոլոր ուսումնասիրություններից նա առնում է այն գծերը միայն, ինչ որ պետք է իր ստեղծագործության համար, իսկ գլխավոր գործողությունները իր ֆանտազիայի ծնունդն է լինում: Նա մինչև անգամ շատ դեպքերում իրավունք ունի ոչնչացնելու պատմության փաստական ճշմարտությունը, որովհետև նրան պետք են գաղափարական ճշմարտություններ: Հայր Արսեն Բագրատունու Հայկ Դյուցազնը ամենևին նման չէ Խորենացու Հայկի հետ, ինչպես Շիրվերի Դոն-Կարլոսը նման չէ պատմության Դոն-Կարլոսին: Նույնիսկ պատմաբանների գրչի տակ միևնույն պատմական անցքի նկարագրությունը, միևնույն պատմական անձնավորությունը տարբեր կերպարանք է ստանում: Եղիշեի Վարդանը շատ զանազանվում է Ղազար Փարպեցու Վարդանից: Կնշանակե, որ պատմաբաններն ևս իրանց իդեալն ունեն: Բանաստեղծը վեր է առնում պատմությունից շոր ու ցամաք կմախքը միայն, նրան վերաստեղծում է, հոգի է մարմին է տալիս և մի առանձին պատկերով ներ-

¹ «Դավիթ Բեկը» և «Սեմասայի մելիքությունները» վրա խոսելով, պ. Հայկունին իր հոդվածի ծանոթությունների մեջ, կարծեմ շորս տեղ միևնույնը կրկնում է, որ թեև ինքը չէ կարդացել այդ գրքերը, բայց հաստատ իմանում է, որ նրանց մեջ ևս շատ պատմական սխալներ կան: Այդ պետք է վերաբերել պ. կրիտիկոսի առանձին ընդունակությանը, որ նա առանց կարդալու ևս կարող է նկատել գրքերի մեջ սխալներ: Բայց ես չեմ կարող լուել պարոնի ստախոսության վրա, թե նա հիշյալ գրքերը չէ կարդացել: Մի ժամանակ պարոնը Ախալցխայի և Ախալթալաքի գլուղներում մի նոր գրավաճառության եղանակ էր հնարել, գիշերները, գլուղացիներին հավաքում էր անասունների ախոռներում և կարդում էր նրանց «Դավիթ Բեկը»: Գլուղացիները գրավվում էին, հետո վճարում էին նրան գարի, ձու, պանիր, հավ և այդ մթերքներով գնում էին «Դավիթ Բեկի հատորները: Ման. ճեղ.:

կալացնում է մեզ, Այդ պատկերը թեև պատմության նկարագրած պատկերը չէ, բայց մենք տեսնում ենք նրա մեջ պատմությանը հարուժյուն առած, կենդանացած և իր ամբողջական կերպարաւորով մեր առաջ կանգնած: Ահա դրա մեջն է պատմական վիպասանի ճարտարութիւնը:

Պ. Հայկունու վերևում բերած մեղադրական ճառի մեջ ավելի աչքի են զարկում հետևյալ տողերը, որ նա ուղղում է դեպի Րաֆֆին, թե «պատմական վիպասանը պետք է ունենա գիտութիւն, (մանավանդ մի քանի գիտութիւնների), եթե ոչ մասնագիտական, գեթ հավատարիմ և առատ պաշար»: Այդ տողերի վրա ես ուշադրութիւն չէի դարձնի, եթե պ. կրիտիկոսը իր հոգովածի մեջ մի քանի անգամ ևս ակնարկած չլիներ, թե Րաֆֆին չէ կարող լավ վիպասան լինել, որովհետև համալսարանական դիպլոմ չունի: Բայց ես կասեմ, բանաստեղծ լինելու համար դիպլոմ հարկավոր չէ. բանաստեղծի դիպլոմը տալիս է ինքը բնութիւնը: Գիտութիւնը անհաշտ է բանաստեղծութեան հետ, ճշմարիտ գիտնականը բանաստեղծ լինել կարող չէ: Ահա ինչ է տեսում այդ մասին մի երեւելի կրիտիկոս.

«Գիտութեան և գեղարվեստի մեջ, իրավ է, կոիվ կա: Ոգևորութեանը պետք չէ գիտութիւն, նա ավելի ուսյալ է, քան թե գիտութիւնը, նա կրթեք չէ սխալվում: Ստեղծագործութեան հիմնական օրենքը այն է, որ նա նպատակահարմար է լինում առանց կանխակալ նպատակի, որ նա անգիտակցաբար հասնում է գիտակցութեան, հերքում է բոլոր թեորիաները և սխտեմները, բացի նրանից, որ առաջացած է մարդկային հոգու օրենքներից և դարևոր փորձերից, որ գործ են դրվում գեղարվեստական արդունքների վրա: Ուրեմն, ոչ թե գիտութիւնն է ստեղծում գեղարվեստը, այլ ինքը գեղարվեստը ստեղծում է մի առանձին գիտութիւն, այն է՝ գեղեցկի թեորիան: Ուրեմն գեղարվեստը այն ժամանակ միայն ճշմարիտ է և վսեմ, երբ հավատարիմ է իրան և ոչ թե գիտութեան, իսկ եթե գիտութեան, բայց հենց դրա ստեղծած գիտութեան: Գիտութիւնը միայն բարձրացնում է տաղանդը և ոչ թե ստեղծում է նրան»:

Հիմի դառնանք ս. Տիրամոր վանքի տոնախմբութեան նկարագրութեանը «Կայծերի» մեջ (363—379), որի մասին պ. Հայկունին այնքան վրդովված է, որ մեղադրում է հեղինակին և պատմութեան տգիտութեան մեջ և թշնամութեան մեջ դեպի հայոց եկեղեցին և ուրիշ շատ հանցանքների մեջ:

«Կայծերի» հերոսներից մեկը, Ֆարհադը, նկարագրելով հիշ-
չալ վանքի տոնախմբության հանդեսը իր բոլոր հետաքրքիր սո-
վորություններով ու արարողություններով, միևնույն ժամանակ
ներկայացնում է վանքի «խեղճերի» ու «ընկավորների» սարսա-
փելի պատկերը: «Խեղճերը» ուրուկների (уроды), հաշմանդամ-
ների, բորոտների և զանազան տեսակ հիվանդություններով ա-
լանդաված թշվառների մի խումբ է, որ պահվում է վանքում
սուրբ աստվածամորից բժշկություն գտնելու և պատակով: Իսկ ըն-
կավորները մի տեսակ պատգամախոսներ են, որոնք խելագարի
նման ցած ընկնելով, փրփրելով, սկսում են զանազան գուշակու-
թյուններ անել ուխտավորների համար: Թե առաջիկները և թե
երկրորդները հովանավորվում են արեղաններից, որովհետև ազդում
են ուխտավորների մեջ սարսափ, սնահավատություն և ջերմեռան-
գություն: Եվ այդ բոլորը արեղանները նպաստավոր են համարում
իրանց շահերի համար:

Ֆարհադը այդ բոլորը նկարագրելով, այն կարծիքն է հայտ-
նում, թե դրանք հեթանոսական դարերից մնացած սնահավատու-
թյուններ են: Ահա նրա խոսքերը.

«Ո՛ր մի նոր վարդապետություն բոլորովին չէ կարողանում
ջնջել, անհետացնել ժողովրդի սրտից այն, որ թողել է անցյալը:
Հեթանոսական ծեսերը, արարողությունները, պաշտամունքը դա-
րերով արմատացել էին հայ հոգու մեջ, նրանք միացել էին նրա
բնավորության հետ: Քրիստոնեությունը միանգամիվ սրբել Հա-
յաստանը հին նախապաշարժունքներից կարող չէր, մինչև ժա-
մանակը և կրթությունը շտար մի նոր ձև և կերպարանք» (եր.
370—371):

Նույն հիվանդները տարվում են և Թիֆլիսի մոտակա եկեղե-
ցիներում, շաբաթներով և ամիսներով պահվում են, նույն ընկա-
վորները կարելի է տեսնել և Թիֆլիսի մոտակա ուխտատեղինե-
րում, որոնք ուխտավորների վրա սարսափ են ձգում: Բայց Ֆար-
հադի նկարագրած «խեղճերը» ու «ընկավորները» իրավ, որ հի-
շեցնում են խորին հեթանոսական ժամանակները, ինչպես որ
պատկերացրած է «Կայծերի» մեջ:

Բայց պ. Հայկունին «Կայծերի» մեջ նկարագրած ս. Տիրամոր
վանքի տոնախմբության հանդեսը մանրամասն պատմելուց հետո
ասում է, որ այդ բոլորը զրպարտություն է, բոլորը հնարել է
Բաֆֆին հայոց վանքի սրբությունը արատավորելու համար: Ահա
նրա խոսքերը.

«Կուսակաշտութեան և կուռքերի կենտրոնը հին ժամանակներում, քրիստոնեութեան և սրբերի կենտրոնը, մինչև մեր օրերը — ինչպես հայտնի է — Տարոնի ս. Կարապետն է (")։ Այդ վանքը տեսնելու բախտ ես չեմ ունեցել, բայց բավական ճանապարհորդների գրվածքներ (""') այդ վանքի, նրա ուխտագնացների և հանդեսների մասին, կարդացած եմ։ Բացի դրանից, շատ ուխտագնացների հետ մանրամասն խոսակցութիւն ունեցել եմ։ Բայց ոչ մեկ ճանապարհորդութիւնից, ոչ էլ մեկ ուխտագնացից ես չսած չեմ «ընկալոր», «ընկալորի» այդ տեսակ պատմութիւն, այդքան կախարդական գործողութիւնում հայ կրօնավորի այդքան ջերմ և խորամանկ մասնակցութիւն — այդքան և լոկ շահասիրական դիտմամբ եղած աշխակապութիւն»։— Բայց որովհետեւ դա մի շատ հետաքրքիր խնդիր է, որովհետեւ «Կայծերի» «ընկալորի» պատգամներից ես չեմ կարող այդ հետեւացնել, որովհետեւ պ. Բաֆֆին այդ և այդպիսի պատմական պարագաների վրա շատ թեթեւ աչքով նայելու սովորութիւն ունի, որովհետեւ — ինչպես ես եմ կարծում — արաբական և պարսկական դերվիշների, վհուկ ու կախարդների գործողութիւնների ազդեցութիւնը պարոնի վրա բավական զորեղ է, ուստի ես խոնարհաբար խնդրում եմ նրանից ցույց տալ թե՛ իրան նկարագրութիւնը ի՞նչ բանի վրա է հիմնւած։ Արդյոք նա ունի՞ իրան ձեռքին որեւէ գրավոր կամ բանավոր հիշատակարան, ավանդութիւն։ Արդյոք իրանից զատ, ուրիշներն էլ տեսա՞ծ են մեր օրերում ս. Աստվածամոր վանքի այդ կուսակաշտ վեղարավորներին։ Մի՞ մոռանաք պ. Բաֆֆի, որ այդ ձեր պատկերով, դուք վեր եք տունում մի ցեխի ու շաղախի ահագին կտոր և ծեփում քրիստոնեական եկեղեցւոյ պատնիսի վեր և Քրիստոսի պաշտոնեի երեսն ի վեր»։ «Մեկնեցեք մեզ, պ. Բաֆֆի, թե ձեր այդ ս. Աստվածամոր վանքը իրան միաբանութիւնով ինչի՞ց արդյոք այդպիսի խոշոր բացառութիւն է կազմում ամբողջ հայքրիստոնեայ աշխարհում»։

Այդ տողերը տպւում են «Մեղվի» 37 համարում զետեղւած կրիտիկայի մեջ, իսկ նրանից առաջ, նույն կրիտիկայի մեջ, իսկ նրանից առաջ նույն կրիտիկայի շարունակութեան մեջ (№ 33) միևնույն Աստվածամոր վանքի տոնախմբութեան մասին խոսելով, ահա ինչ է ասում պ. կրիտիկոսը.

«Պ. Բաֆֆիի արդար իրավունքն է նմանապես նկարագրել և ուրիշ որեւէ ազգային հասարակական երևույթ, ժողովրդական սովորութիւն, վարքութեամբ, թեկուզ այդ ամենը իրանից առաջ

ուրիշներն էլ արած լինեն: Միևնույն բանի և միևնույն ձևով կրրկ-
նելը ընթերցող հասարակության վրա կարող է լավ տպավորու-
թյուն և օգուտ գործել (պ. կրիտիկոսը ծաղրում է): Արդ՝ պ. Բաֆ-
ֆին էլ, օգուտ քաղելով իրան այդ արդար իրավունքից... երկայն
բարակ նկարագրում է «ս. Աստվածամոր վանքի ուսումնական
ընթացքը» (եր. 362—380), թեպետև միևնույն նկարագրությունը ունի
պ. Աղայանցը Շամշուղայի ս. Աստվածածնի և Բոլնիսի ս. Գևոր-
գին: Միևնույն նկարագրությունը արած ունի և պ. Սարգսյանը
(«Շահենն ի Սիբիր») ս. Կարապետի ուսումնականը:

Լավ ուշադրություն դարձրեք: Այստեղ պ. Հայկունին բոլորո-
վին մերկ, առանց դիմակի, երևան է գալիս իր Յանուկի նման
կրկնակի դեմքով,— մեկը ետևից, մյուսը առջևից և ժամանակի
ու հանգամանքների համեմատ, նա այս և այն կողմը շուռ է
տալիս:

Վերևում բերած առաջին օրինակի մեջ նա ասում էր, թե ինքը
շատ ճանապարհորդների գրվածքներ է կարդացել, շատ ուսումնա-
գնացների հետ մանրամասն խոսակցություններ է ունեցել, հարցու-
փորձ է արել, բայց ոչ ոքից Բաֆֆի նկարագրության նման մի
բան չէ լսել: Թե Բաֆֆին այդ իր պատկերով (ս. Տիրամոր վան-
քի տոնախմբության հանդեսի մասին) «վեր է առնում մի ցեխի
ահագին կտոր և նրանով ծեփում է թե քրիստոնեական եկեղեցու
պատերը և թե Քրիստոսի պաշտոնյայի երեսը»: Եվ այդ պատճա-
ռով նա խստիվ պահանջում է, որ հեղինակը գրավոր փաստերով
ապացուցանի իր նկարագրությունները հիշյալ վանքի տոնախմբ-
ության մասին:

Վերևում բերած իր երկրորդ օրինակի մեջ, այդ բոլորը մո-
ռանալով, ասում է նա, որ Բաֆֆի նկարագրությունը ուրիշ ոչինչ
չէ, եթե ոչ պպ. Աղայանցի և Սարգսյանցի նկարագրությունները՝
ս. Գևորգի, ս. Աստվածածնի և ս. Կարապետի վանքի տոնախմբ-
ությունների մասին:

Եթե այդ ճշմարիտ է, այլևս ինչո՞վ է Բաֆֆին հայոց եկեղե-
ցու ու նրա պաշտոնյանների վրա ցեխ բռնում: Չէ՞ որ, առաջին ցե-
խը իրանց վեպերով քսել են պպ. Աղայանցը և Սարգսյանցը:
Եթե այդ ճշմարիտ է, այլևս ի՞նչ գրավոր ապացույցներ է պա-
հանջում Բաֆֆից պ. կրիտիկոսը, երբ որ գրավոր ապացույցների
տեղը ինքը ցույց է տալիս, ինչպես են՝ պ. Աղայանցի և պ. Սար-
գսյանցի վեպերը:

Ստախոսները հիշողություն չունեն:

Եթե պ. Հայկունին մտքումը պահած լիներ, թե «Մեղուի» 33 համարում ասել է, որ Բաֆֆի նկարագրությունը պպ. Սարգս-լանցի և Աղալանցի նկարագրությունների ճիշտ օրինակն է, այլևս «Մեղուի» 37 համարում ինքն իրան չէր հակառակի, ասելով թե ինքը շատ գրեթե է կարդացել և Բաֆֆի նկարագրության նման բան չէ տեսել:

Բայց ոչ, ես պ. Հայկունուն այդ աստիճան մոռացկոտ չեմ համարում: Այդ հակասությունների մեջ մի ավելի հետաքրքիր պատճառ կա: Պ. Հայկունին, խարդախ վաճառականների նման, իր կրիտիկայի մեջ երկու տեսակ չափ և նրկու տեսակ կշիռ է բա-նեցնում, և որը հրտեղ հարկավոր է, այն է գործ ածում: Այսին-քըն՝ նա բոլորովին ներելի է համարում առանձին նպատակների համար առանձին կերպով իր խոսքերը փոփոխել: Մի տեղում նրան հարկավոր է ցույց տալ, թե Բաֆֆին սեփական դիտողու-թյան ընդունակություն չունի, որ ինքնուրույն կերպով նկարագրե մի որևիցե վանքի տոնախմբություն. և այդ պատճառով, իր նկա-րագրությունը գողանում է պպ. Աղալանցի և Սարգսյանցի վեպե-րից: Իսկ մի այլ տեղում նրան հարկավոր է ընթերցողներին գրգը-ռել Բաֆֆի դեմ և ցույց տալ, թե նա հայոց եկեղեցու թշնամի է, նրա վրա ցեխ է քսում, թե նա ստեղծում է այնպիսի հրեշավոր և երևակայական նկարագրություններ հայոց վանքերի ու վանա-կանների մասին, որ նրանց սրբությունը արատավորե, որ նրանց վարկը ցած գցե: Պարոնի թե առաջին թե երկրորդ վարմունքը պետք է կրթի և թշնամության արդյունք համարել և ոչ խղճմտա-վոր կրիտիկական հետազոտություն:

«Կայծերի» մեջ նկարագրված ս. Տիրամոր վանքի տոնախմ-բության պատկերը ոչ առած է պ. Աղալանցից և ոչ էլ պ. Սար-գսյանցից: Նրանց մեջ ոչինչ նմանություն չկա: Նմանությունը ալնբան է միայն, որ այստեղ էլ ուխտավորներ կան, այնտեղ էլ: Բայց Բաֆֆին իր պատկերի մեջ նկարել է այնպիսի հետաքրքիր գծեր, որոնց վրա մեր վիպասաններից ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել: Այդ մասին հետևյալ համարում:

Ես շարունակում եմ խոսել ս. Տիրամոր վանքի մասին, որովհետև այդ մասը պ. Հայկունու քննադատության մեջ ընդար-ձակ տեղ է բռնում:

Պ. կրիտիկոսը սաստիկ զայրացած է երևում այդ վանքի ռեն-կավորներով և «խեղճերով»: Ես նախընթաց համարում ծանո-թացրի ընթերցողին, թե ինչ են ռենկավորները և «խեղճերը», իսկ

այժմ համառոտ կերպով ցույց կտամ, թե ի՞նչ կարծիք է հայտնում դրանց մասին «Կայծերի» հերոսներից մեկը, Ֆարհադը:

Նկարագրելով «Խեղճերի» թշվառ դրությունը իր բոլոր սարսափելի գույներով, Ֆարհադը այդ միտքն է հայտնում.

«Տիրամոր վանքի այս ավանդությունները և սովորությունները խիստ խորին կապ ունենին մեր պատմական անցյալի հետ, այն ժամանակների հետ, երբ Ներսես մեծը Տիրանի որդի Արշակի օրերով Հայաստանում հիմնեց բազմաթիվ վանքեր, նրանցից շատերը ծառայում էին որպես բորոտների և հաշմանդամների պատսպարաններ: Ժողովրդից հեռացած այդ ախտավոր հասարակությունն ապրում էր առանձին վանքերի մեջ, ուր նրանց խնամք էին տանում: Բայց այդ մարդասիրական սովորությունը, ժամանակների հետ փոխվելով, ստացավ բոլորովին ուրիշ նշանակություն և ժողովրդի սնահավատությունը տվեց նրան մի այլ կերպարանք» (369):

Հետո խոսում է, թե ինչպես այդ բորոտները և հաշմանդամները այժմ համարվում էին ս. Տիրամայրից պատժված թշվառներ և նրանց ժողովրդի մեջ ման ածելով, վանքի սպասավորները տարածում էին Աստվածամոր սարսափը և փող էին հավաքում և այլն:

Մեր ժողովրդի մեջ համաբյա ամեն տեղ կա այդ նախապաշարմունքը, որ հայտնի հիվանդություններ համարում են այս և այն սուրբից կամ խաչից ստացված, որպես պատիժ, և տանում են հիվանդներին նույն սուրբերի ուխտատեղիները բժշկություն գտնելու համար:

Իսկ նկարագրելով «ընկավորներին», թե որպես այդ մարգարե կանայք, ըբրանները փրփրած, խելագարի նման զանազան պատգամներ են կարդում և ուխտավորների համար գուշակություններ են անում,— Ֆարհադը, այդ բոլորից հետո, նրանց համեմատում է հին պիֆիաների հետ, ասելով.

«Կարդալով վերջին ժամանակներում Հունաստանի պատմության մեջ օլիմպիական, դելֆյան Ապոլլոնի և սպանդարամետական տոների մասին՝ միշտ ես հիշում եմ իմ ուխտագնացությունը և սուրբ Տիրամոր վանքը: Ես հիշում էի նրա տոնախմբությունը, ուր սկսյալ խորին հեթանոսությունից, ժողովրդի հոգու մեջ մտած նախապաշարմունքները արտահայտվում էին իրանց բոլոր նախնական կերպարանքով: Ես երևակայում էի իմ մոքում միշտ մի այսպիսի պատկեր — քրիստոնեությունը հայտնված քուրմի զգեստով» (370):

Պ. Հայկունին այդ բոլորը զրպարտություն է համարում ասելով, որ ս. Տիրամոր վանքում ոչ ճշնակվորներն էլ կան և ոչ խեղճներ: Ծվ այդ առիթով երկար Րաֆֆիի հակաքրիստոնեական և հակաեկեղեցական նկրտումները բամբասելուց հետո, պահանջում է, որ հեղինակը ուրիշ գրավոր փաստերով ապացուցանե, թե իր նկարագրությունները հիշյալ վանքի մասին ճիշտ են: (Մի՛ մոռացե՛ք, որ ինչպես նախընթաց համարում ցույց տվի, պ. կրիտիկոսը ինքը աշխատում էր ապացուցանել, որ Րաֆֆին իր նկարագրությունները գողացել է պ. Աղայանից և պ. Սարգսյանից, որոնք նրանից շատ առաջ նկարագրել են միևնույն երևույթները):

Բայց այստեղ ինձ զարմացնում է երկու բան. առաջինը, որ պ. Հայկունին դատապարտում է թե՛ հեղինակին և թե՛ իր քննելի առարկան առանց նախապես ապացուցանելու նրանց անճշտությունը: Մենք տեսանք, թե որպիսի մեղադրական ճառ կարդաց հեղինակի վրա, նախատելով նրան և պատմության տգիտության մեջ, և եկեղեցու դեմ թշնամության մեջ և այլն: Երկրորդ, ավելի զարմանալին այն է, որ նա հեղինակի գրածները հերքելու համար, փոխանակ փաստերը ինքը առաջ բերելու, փաստերը հեղինակից է պահանջում: Ահա նրա խոսքերը.

«Բիտեմ, իրավունք ունիք սանելու, որ ես ձեր վերջին գաղափարները — խեղճներն» իբրև վանքի և վանականի նյութական աղբյուր լինելը — չհերքեցի: Այդ միտքը ցրելու համար մի բառ անգամ չասացի: Չասացի, որովհետև ձեր ասածներին հավատ չընծայեցի: Դուք, պ. Րաֆֆի, այդ դեպքում մի գանգատավոր եք, իսկ ես պատասխանատու: Թե քաղաքական և թե բարոյական օրենքների զորությամբ, պ. Րաֆֆի, գանգատատուն նախ՝ ինքը պարտական է իրան գանգատը փաստերով ապացուցանե, որ հետո պատասխանատուն էլ աշխատի իրան հերթում իրան փաստերը առաջ բերել: Այդ պարզ հիման վրա, եթե դուք ձեր գրածները չհաստատեք, իմացեք, որ դատը կորցրած եք»:

Պ. Հայկունին նեղ տեղ բռնված կատվի նման պատեպատ է ընկնում և ինքն էլ չէ հասկանում, թե ի՞նչ է ասում: Նա դիմում է հիմար սոփիզմների: Րաֆֆին գանգատավոր է համարում, իսկ իրան պատասխանատու, և այդ հիման վրա Րաֆֆիից ապացույցներ է պահանջում: Կարծես թե վեպի հեղինակը պարտավոր է իր գրածի յուրաքանչյուր տողի համար նոտարիոսի մոտ հաստատած վկայականներ ունենալ և ուղարկել ընթերցողներին, որ նրան հավատան:

Պ. Հայկունին մոռանում է, որ ինքը կրիտիկոսի պաշտոն է կատարում, և եթե նա նկատում է վեպի մեջ անճշտություններ, պետք է ինքը ապացուցանե, որ նրանք անճիշտ են: Նա է դատավան, նա է բողոքողը, նա է գանգատավորը և ոչ թե Բաֆֆին: Ես հարծում եմ, որ Բաֆֆին նրան չէ հրավիրել «Կայծերի» մասին ամեն տեսակ հիմարություններ գրել, և նա շատ գոհ չի լինի, որ իր աշխատությունները քննում են կրիտիկայի դեռ այրուքներ չկարդացած հայկունիներ:

Պ. Հայկունին նայում է վեպի վրա որպես մի պոլիցիական ակտի վրա, որի մեջ վկաների ցուցումներով արձանագրվում է մի որևիցե պատահած անցք: Նա խստիվ պահանջում է, որ Բաֆֆին անպատճառ զրավոր փաստերով ապացուցանե, որ ս. Տիրամոր վանքում կատարվում են այն արարողությունները, որ նկարագրված են «Կայծերի» մեջ:

Ս. Տիրամոր վանքում կարող էին ամենևին կատարված չլինել այն արարողությունները և ս. Տիրամոր վանքը կարող էր մինչև անգամ ամենևին գոյություն չունենալ, բայց վիպասանը կատարյալ իրավունք ունի ստեղծել մի երևակայական վանք և տեղափոխել այնտեղ այս և այն վանքում կատարվող արարողությունները: Տեղը նշանակություն չունի, այլ նշանակություն ունի իրողությունը, որ կատարվում է: Բայց ես ավելին կասեմ, մինչև անգամ իրողություններն ևս իրանց իսկական կերպարանքով նշանակություն չունեն վիպասանի համար: Նա իրավունք ունի հավաքել փաստեր և հավանականության վրա հիմնվելով, նրանցից ստեղծել մի բոլորովին ուրիշ պատկեր, որը թեև իր ձևով եղածների նման չէ, բայց նրանց հատկությունն ու բնավորությունն ունի: Ես օրինակներով կբացատրեմ այդ միտքը:

Մի քանի տարի առաջ, հացի թանկության ժամանակ, Երևանյան նահանգի վանքերի մեկից ձայն տարածեցավ, թե այնտեղ արաք է կատարվել և միաբանների սաստիկ քաղցածության միջոցին, վանքի դատարկ կարասները լցվել են ալյուրով: Այդ ալյուրն այն հատկությունն ուներ, եթե նրանից մի փոքր տարվելու լիներ մի որևիցե տուն և ցրիվ տալին դատարկ կարասների մեջ, նրանք ևս կլցվեին ալյուրով: Շրջակայքի գյուղացիները բազմությամբ գիմում էին հիշյալ վանքը և մի բուռն հրաշալի ալյուրից ձեռք բերելու համար մի քանի ուրբիներ էին վճարում: Բարձր հոգևոր կառավարությունն այդ իմանալով, իհարկե, արգելեց վանահոր այդ խաբեբա վաճառականությունը:

Ծս ճանաչում եմ մի այլ վանք, որի տաճարի մեջ ուխտավոր-ներին ցույց են տալիս մի փոքրիկ ավազան, լցված ձկնով, նրա համար ասում են, թե ձկնով ինքն իրան բխում է և նրանով վառ-վում են վանքի բոլոր կանթեղները: Այդ սրբությունը կաթիլներով վաճառվում է ուխտավորների վրա, որոնք նրանով օծում են իրանց հիվանդոտ աչքերը և բժշկություն են սպասում:

Մի այլ տեղ արեղան ավետարանի վրա ըստ համայնության է առնում: Ուխտավորը աչքերը խփած, իր ձեռքերով բաց է անում սուրբ գիրքը, իսկ հետո վարդապետը պատահած երեսի առաջին համարը կարդալով, նրա իմաստի համեմատ գուշակում է ուխ-տավորի բախտը:

Վիպասանը տեսնում է այդ բոլորը և դրանց նման ուրիշ շատ արարողություններ և ստեղծում է մի բոլորովին այլ պատկեր, որի մեջ նույնպես երևում է կղերի խաբեությունը և ռամկի սնահա-վատությունը: Այդ երևույթի մեջ այնքան նշանակություն չունի գործողության ձևը, տեսակը, թե ինչպես է կատարվում, այլ նշա-նակություն ունի գործի բնավորությունը և նպատակը, որի համար կատարվում է: Եվ վիպասանը այդ վերջինից միայն օգուտ է քու-ղում և նրա հարմար պատկեր է ստեղծում:

Բայց ցույց տալու համար, որ Բաֆֆին իբրև վիպասան ան-գամ անձնատուր չէ եղած երեակայական հրապույցների, ցույց տալու համար, որ «Կայծերը» խորին հետազոտության և անցյալի ու ներկայի խղճատավոր ուսումնասիրության արդյունք է, ես կրեմ եմ ս. Տիրամոր վանքի մասին այն գրավոր ապացույցները, որ պահանջում է հեղինակից պ. Հայկունին:

Այդ ես չէի անի, եթե պ. Հայկունին թե իր նկատողություն-ները հիշյալ վանքի մասին և թե իր պահանջը, նենգավոր նպա-տակներով արած չլինելու նա աշխատել է, որպես առաջ ևս ասե-ցի, ընթերցող հասարակության մոլեռանդությունը գրգռել հեղի-նակի դեմ, իբր թե նա ցեխ է քսում հայոց վանքի ու վանական-ների վրա, նկարագրելով նրանց մեջ հեթանոսական արարողու-թյունների մնացորդները:

Իմ բերած ապացույցները կլինեն ոչ թե մի աշխարհակոհի գրվածքներից, այլ մի հարգելի վարդապետի գրվածքներից, Կար-ծեմ վարդապետի վկայությունը վանքի մասին ավելի մեծ կշիռ պետք է ունենա:

Մեր գրականության մեջ հայտնի է հայր Գարեգին վարդա-պետ Սրվանձտյանցը,— խրիմյան Հայրիկի առաջագեմ աշակիրտ-

ներից մեկը: Նա հայտնի է, ոչ միայն իրրեւ մի ուսյալ և լավ եկեղեցական, այլև որպէս հեղինակ զանազան գրքերի: Ոչ ոք նրա շփոխ չէ ուսումնասիրել և չէ հավաքել մեր ժողովրդական ավանդութիւնները, սովորութիւնները, մեր նախապաշարմունքները և մեր թե վանքերում և թե կյանքի մեջ կատարվող սնոտիապաշտութիւնները: Նա տվեց մեզ, բացի զանազան պարբերական թերթերի մեջ հրատարակված հոգվածներից և շորս ամենահետաքրքիր գրքեր¹, որոնք խիստ հարուստ գանձ են մեր հնագիտների հետազոտութեան համար:

Ահա թե ինչ է գրում հայր Սրվանձտյանցը միևնույն սուրբ Տիրամոր վանքի մասին, որի տոնախմբութեան հանդեսը իր «խեղձերով» և «ընկավորներով» նկարագրված է «Վայծերի» մեջ:

Խոսելով այն բանի վրա, թե վանքերից շատերը սկզբում մեհյանների տեղեր լինելով, մինչև այսօր մնացել են նրանց մեջ կոպաշտական սովորութիւններ, հայր Սրվանձտյանցը շարունակում է.

«Իբրև օրինակ խոսենք Խաթուն Տիրամոր վրայդ.

Վանեն դեպի հյուսիս իբր ութն ժամու շփոխ հեռավորութեամբ, Բզնունյաց ծովուն ափը, բարձրադիտակ դիրք մը ունի այս վանքը և քանի մը տուն հայ գյուղացիք կը բնակին անոր շուրջ. ծովն իր երկայնութեամբ կը տարածի ասոր առջևը, և իր եղջերածև սպառվածքը սույն դարևանդին ոտներուն ներքևն է, ուստի կընդունի իր մեջ Բանդիմահուլի գետը, որ է ձկանց առուն, իր առջև կերևի Արճեշ քաղաքը, տակավին շեն իր պարիսպներով, դռներով, շուկաներով, եկեղեցիով և մինարայով մը, զոր շրջապատած է ծովուն ջուրը և դարձուցած է կղզի մը, բայց անբնակ. —

Այս վանքը գերեզման մը ունի իր տաճարին մեջը և կսեն թե աստվածածին հագուստներն մաս մը գետեղված է հոն: Այս գերեզմանն է, որ կերպնուն «Խաթուն Տիրամոր» անունով. այն անունով օրհնութիւն և անեծք կուտան և շատ հրաշալի է. հոն կուգան ոչ միայն Վանա բոլոր գավառաց կողմերն, այլև Պարսկաստանի և Երևանի ու Նախիջևանա գավառներն ամեն տարի բազմաթիվ ուխտավորները: Ուրուկներու² ժողով մը կա անպակաս այստեղ, որ զանազան աշխարհներե կուգան և քանի մը տա-

¹ «Գրոց-Բրոց», ² «Հնոց-Նորոց», ³ «Մանանա», ⁴ «Թորոս աղբար»:

² Ուրուկ նայն նշանակութիւնն ունի, որ առևերեն ասում են урод: Ուրուկ ասում են բորոտներին, հաշմանդամներին, մարմնի հրեշալոր ալլանդակութիւն ունեցողներին:

րի կը ծառայեն, կաղոթեն ու գյուղացիներեն կը ղրկվին այս ֆայն գավառների ժողովք ընելու, բերելու գիրենք ղրկողին, վառեցի գյուղացիք բաժին ըրած են իրենց վրա, մեկը՝ վան քաղաք և անոր շրջապատի գյուղորայք, մեկը՝ Բաշգալան, մեկը՝ Պարսկաստան, մեկը՝ Մուշ, մեկը՝ Տիգրանակերտ, մեկը՝ Պայազիտ, մյուսը Երևան, մինչև Կարնո և Ախալցխայի կողմերը և այլն: Ամեն տարի իրենց մարդ կերթա շրջելու և հանուն տիրամոր եղած խառնումները թե մոմ, թե խունկ, շուշիա, խաշ, դրամ, կանանց խառն ըրած արծաթի զարդերը, մատաղցու կենդանիք, մանավանդ ռուսամոր նշան՝ ունեցող կով և եզ, որոնց ճուկատին վրա ճերմակ նշան մը կլինի, կը բերեն և այդ գյուղացիք կը տիրեն:

Ուրուկները հետզհետե կառողջանան և կերթան, ոմանք աչնույն կը մնան և հոն կը մնան: Այսպիսիք կանվանին «տիրամոր խեղճ» և իրենց ախտի անունն է «տիրամոր յարառ»¹:

Վանքի տոնախմբության հանդեսի մասին մի համառոտ նկարագիր տալուց հետո հայր Սրվանձտյանցը շարունակում է.

«Այս տոնը կանվանեն «ասպարածնի տոն» և գյուղն ու վանքը մեկ անոնով «ասպարածին» կանվանեն, սյնինչ զաստված՝ ասպած և աստվածածին՝ ասպածածին կարտասանեն վանցիք, միայն աչս տեղին ասպարածին անունը կուտան կամ խաթուն տիրամոր:

Արդ, այդ գիրքը, այդ արարողությունը, այդ անունը արդյոք հնախուզաց համար նոր լույս մը չընծայեր թե քրիստոնեությունն առաջ ի՞նչ վայր է եղել դա:

Եվ մի՞թե Մշո սուրբ Կարապետի վանքը իր վարդավառի տոնովը Զենովքի գրածին համեմատ նախնի գիսանյանց և վահանյանց տոնը չե՞ն հիշեցներ. ինչպես նաև հոն մինչև ցայսօր Աշոթշատ ուխտի երթալը նույն օրը... Սույնպես և Անձևացյաց գումաթի մեջ Հոգվոց վանից Դարբնաբարերուն² ականջ դնել, կռանի ձաշ-

1 Տիրամոր յարա նշանակում է տիրամոր վերք, խոց, բորոտություն:

2 Հոգվոց վանքի դարբնաց քարի մասին ընդարձակ գրում է **Խորենացին** օ. Տիրամոր պատկերի պատմության մեջ և հիշում միևնույն կախարհգեղած արարողությունները, որ այնտեղ կատարվում են և մեր օրերում: Ենե նկատել (Բարթողիմեոս առաքիալ) յաշխարհն Անձավացեաց՝ ի համբաւ քարի միոջ՝ քանդի դէք բազումք բնակեալ էին անդ, և պատրէին զմարդիկ տեղվոյն՝ տաճալ յայնմ տեղվո ի գեղոս ախտական առ ի կատարել զպղծութիւնս ախտից, Կռանո. Ժայնս դարբնից ահա վոր հրաշիվք արհաւիրս գործեին, յորս մարդիկ աշխարհն օտվորեայք՝ անդ առ քրային դեղերէին, առեալ ի շաստվածոցն ծրարս թաքաւ խածոր ի պատրիարխոցն... և անուանէին զանուն տեղվոյն այնորիկ դարբնաց քար: Հասեալ սուրբ առաքեալն Աստուծոյ անդ՝ հայածեաց զդարբինսն և զկռան

ներ լսելու և անկե փոշիներ առնուլ ի պահպանություն անձյունց» և այլն¹:

Գալով «ընկավորներին», զայսպես է գրում հայր Սրվանձըտյանցը.

«Ինկավորներն ալ մեր աշխարհի մեջ նշանավոր են. բացի ճշմարիտ լուսնոտներեն, կամավոր դաս մը կա կանանց մեջ «ինկավոր» ըսված, որոց թւերն ու թիկունքը նաև երեսներ ու ճակատները զանազան նկարներ ունին ասեղներով ծակած և կապույտ գունավորած, որոց յուրաքանչյուրը մեկ-մեկ սուրբի կամ վանքի, կամ անվանի հրաշագործ ավետարանի մը ինկավորներն են, տունետուն կըրջին և կանանց համար թիզ կշահեն, աղոթք կընեն և կհորդորեն անոնց ախտերուն կամ ուխտերուն համար իրենց սուրբին դիմել: Երբ ուխտավոր կանայք լցվեր են թագավոր ավետարանին առջև կամ որևիցե ուխտատեղ մը, ինկավոր առաջուց գիտակ եղած է անոնց յուրաքանչյուրի սրտի խորհուրդին, և անոնց ունեցած իրին, կամ վրաները կրած զարդին, ուստի հանկարծ կփրփրի և գետինը կիյնա ի մեծ զարհուրանս ներկայից. կանշնշանա պահ մը և խաշ կդնեն բերան կհանգարտի, ապա հափըշտակյալ իմն՝ գուշակութիւններ կսկսի ընել. «Կատիկ խաթուն, քո սրտի խորհուրդն այս ինչ է, բարի է, իմ աղեն (նույն սուրբը) քեզնից ի քնն կուզե ճակտիդ մաղչան (արծաթե զարդ է), կամ վզիդ ճտնոց ոսկին, կամ գինդերդ և այլն, որ քո սրտի մուրադը առաջ: Երանելի կդառնա այն տիկինը և մեծավ զվարթամտությամբ կհանե կծգե հոն ուզած բանը: Այսպես յուրաքանչյուրեն ուզած կողոպտուր կամավորապես կավարե թշվառականը, վերջը ավետարանի կամ խաչին տիրոջ հետը մեջերնին կբաժանեն:

Այսպիսիք են, որ բազում շահա տան տերանց յուրյանց մուշկուկն: Իսկ իրենց մարմնո վրա եղած նկարն և մյուս ձևերն ու հնարքները ավելի հին և հնդկական կթվին»²:

Փշրեաց, որ հանուն Անահտայ էր... Անդ հիմնարկեալ սուր առաքեալն զհիմն առնարի Սրբուհոյն յուրովք, իսկ ձեռքոքն՝ շինեա եկեղեցի և անվանեաց զնա Սուրբ Աստուածածին... և անուանե գտեղին ճոզեաց վանսս:

Գ. Թոխմախյանի ճանապարհորդության մեջ կարդում ենք, որ հիշյալ հոգւոց վանքում մշտապես պահվում է մի նվիրական արաղաղ, որի ձայնին կամ ազդարարությանը թե միաբանները և թե ուխտավորները ամենայն հնազանդությամբ խոնարհվում են: Ման. հեղինակի:

1 «Մանանա ժողովաց և ի լույս ընծանաց Գ. Վ. Սրվանձտյանց, Կ. Պոլս., 1876:

2 «Մանանա — եր. 126—128,

Հիմա համոզվում է պ. Հայկունին, որ ս. Աստվածամոր վանքում մինչև այսօր հայոց Պյութեաս քրմունիին ուխտավորների համար գուշակություններ է անում: Բայց մենք ավելին կասենք, որի վրա Բաֆֆին ուշադրություն չէ դարձրել իր «Կայծերի» մեջ: Մեր մի քանի վանքերում դեռ գոյություն ունեն, եթե ոչ հնդկացոց սպիտակ փղերը և եգիպտացոց ապիսները¹, բայց դրանց նման ուրիշ արթազան անասուններ: Ահա ի՛նչ է գրում այդ մասին հայր Սրբվանձտյանցը.

«Պարսկահայոց բահմանագուխը, Վասպուրականի գավառը, Բաշգալեին մերձ է ս. Բարդուղեմիոսի վանքը, հոն մշտնջենապես կգտնվի զույգ մը ճերմակ գոմեշ, արու և էղ, որքան ծնեն, որքան մեռնեն, միշտ երկու հատ կմնան. երբ մեկը քանի մը տարի աճնդու տանջվի, այն գոմեշներեն մաղ մը կրնրեն իրեն, վրան պահելու լինի, մեկեն կառողջանա»²:

Գալով այն հարցին, որ «Կայծերի» տեր Թողիկը, այդ քահանա-կախարդը երեակայական անձնավորություն չէ, այլ նրա նմանները բազմաթիվ են, այդ մասին մի քանի քաղվածքներ կրնրենք հայր Սրբվանձտյանցի «Մանասնայից»:

«Շըզու քաղաք կոչված՝ տասն քահանա ունին, հորում 80 տուն հայ կա: Թընդվան՝ ինը քահանա, 60 տուն հայ: Ասոնց քահանայք մուրացկանությամբ կապրին գեղեր ու քաղաքներ շրջելով, հասարակ կարգալի անգամ տգետ են, բայց շատերը կախարդություն կենն» (եր. 114):

«Սասնո և Մոտգանու քահանայից գործն ալ կախարդություն է ըստ մեծի մասին: Փոխանակ ավետարանի՝ մեկ-մեկ Ախտարք³ ունին ծոցերնին գյուղն գյուղ կշրջեն հիվանդաց թուղթ ընելու, ոմանք ալ աղջկանց սիրտը զինք սիրող երիտասարդին դարձնելու, կամ երիտասարդին սիրտը՝ զինքը սիրող աղջկան» (եր. 115—116):

«Այս կողմերը ծառապաշտություն և ջրապաշտությունն ընդհանուր է հայոց, քրդաց և եգիպտաց մեջ»:⁴ «Այս կարգի բաներ շատ կան, բայց մենք չենք կրնար պատմել» (եր. 117):

Պատմողը վարդապետ է, զգուշանում է...

1 Ապիս եգիպտացոց ամենանշանավոր աստվածներից մեկն էր, Օգիբոսի ներկայացուցիչը երկրի վրա, դա մի սև եզն էր և ճակատի վրա պետք է ունենար ուղիտակ քառանկյունի բիծ:

² «Մանանա» եր. 107—108:

³ «Ախտարք», աստղահայտության կախարդական գիրք է:

Այդ բոլորից հետո, եթե պ. Հայկունին չհամոզվի, կարծեմ «Կայծերի» ընթերցողները կհամոզվեն, որ Բաֆֆին ամենևին նպատակ չէ ունեցել, որպես ասում է պ. Հայկունին, հայոց վանքի և վանականների վրա «ցեխ քսելու» այլ նա նկարագրելով վանքի մեջ կատարվող հեթանոսական արարողությունները, կամեցել է, որ վանքերը սրբվեն այդ «ցեխերից» և քրիստոնեական տաճարները վայելու ձև ու կերպարանք ստանան: Բայց պ. Հայկունին ուրիշ կերպով է հասկանում այդ. ահա նրա խոսքերը.

«Այս կամ այն վանահոր կամ արքեպիսկոպոսի աշխատի եղեռնագործություն ամեն տեղ և ամեն ազգի մեջ եղած է և միշտ կարող է լինել: Բայց թե այդ բանից խրախուսված՝ մի ամբողջ ազգի դարավոր սրբությունները խեղկատակության և եղեռնագործության որջեր շինել — դա պետք է խոստովանեմ, միմիայն «Կայծերի» հեռատես հեղինակը կարող է անել: Եթե «Կայծերը» մի տեսակ փիլիսոփայական, ուսումնական գրվածք լիներ, ինչ ասել կուզի, որ նրա հեղինակը միանգամայն իրավունք ունեք վանական ամեն տեսակ երևույթ էլ մանրաքննին հետազոտության և խիստ քննադատության առնելով՝ վերջ ի վերջո այս կամ այն եզրակացության հասնել, բայց որովհետև պ. Բաֆֆի գիրքը որոշ ուղղության մեջ և որոշ տեղեղենիայի համար գրված է, ուստի ես չեմ հասկանում, ընթերցող, թե հայ «քաղաքական» թերթի «Մշակի» գաղափարների ամենամոլեռանդ քարոզիչը, հայ ազգի համար ի՞նչ շահ և օգուտ է տեսնում, երբ այդ սուտիճան գայթակղեցնում և մոլորեցնում է հայ ամբոխի ղեպի սրա դարավոր սրբությունները ու սրբավայրերն» և այլն:

Երբ բանը հասնում է կրոնական, եկեղեցական խնդիրներին, պ. Հայկունին իր դատողությունների թելը երկաբացնում է, այստեղ նա իր մթնոլորտի մեջն է:

Այդ պարոնը, որպես առհասարակ նրա նմանները մի տեսակ արդարանալու ձև ունեն: Երբ նրանց ասում են, թե մեր ժողովուրդը այս և այն անբարոյական սովորություններն ունի կամ մեր հոգևորականները այս և այն անկարգություններն են կատարում, նրանք միշտ խոսք են գտնում: Կատասխանելու ասելով, թե այդ ամեն ազգի մեջ կա: Լավ, մի՞թե մենք չի պիտի բողոքենք մեր մեջ գտնված գողերի, ավազակների, խաբեբաների դեմ, մտածելով թե գողեր, ավազակներ, խաբեբաներ ամեն ազգի մեջ գտնվում են: Ո՞ր ազգի մտածող և խելացի մարդիկը չեն բողոքում անբարոյականության դեմ: Մի՞թե խաբեբա արեղանների, կախարդ

քահանաների վարքի նկարագրությունը ի լույս ածելը նշանակում է մի ամբողջ ազգի դարևոր սրբությունները խեղկատակության առարկա դարձնել: Մի՞թե Բարթողիմեոս առաքելը վանքի սպիտակ «գոմեշները, Տիրամոր վանքի «ուրուկներն» ու «ընկավորները» և հոգվոց վանքի «դարբնաքարերն» ու «նվիրական աթաղաղը» ազգային սրբություններ են և նրանց դեմ խոսելը կարող է մեղք համարվել: Ծն կարծում եմ, ոչ թե Բաֆֆին, այլ եթե հայաստանայց եկեղեցու հիմնադիր ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որը անխնա ձեռքով խորտակում էր Հին Հայաստանի կուռքերն ու հեթանոսական հիշատակարանները,— եթե նա ինքը մյուս անգամ աշխարհ գալու լիներ և տեսներ, որ մեր արեղանները իրենց շահերի համար դեռ պահպանել են այս և այն վանքում կռապաշտական արարողություններ, անտարակույս, բոլորին դուրս կաներ, կըրկնելով Հիսուս Քրիստոսի խոսքերը. «Իմ տունը պետք է աստուծո տուն կոչվի, իսկ դուք արեցիք ավազակների այր»:

Պ. Հայկունին ասում է, եթե «Կայծերը» լինել մի փիլիսոփայական կամ ուսումնական գրվածք, նրա հեղինակը իրավունք ուներ վանական այս և այն երևույթները խիստ քննադատության ենթարկել, բայց քանի որ նա ոչ փիլիսոփայական և ոչ էլ ուսումնական գրվածք է, նրան ներելի չէ վանքերին կամ վանականներին դիպչել: Ամեն մի հարցում պ. կրիտիկոսը ցույց է տալիս իր խորին սոցիալությունը: Պարոնը չգիտե, որ ժամանակակից վեպի բարձր նշանակությունը հենց նրանումն է, որ վճռում է այն բոլոր հարցերը, ինչ որ փիլիսոփայությունն ու ուսումը անզոր են լինում վճռելու: Նրա մեջ քննադատվում են ամեն տեսակ հիմնարկություններ, ամեն տեսակ երևույթներ, ինչ որ ներկայացնում է մեզ կյանքը և մարդկությունը: Այդ հիմնարկությունների և երևույթների մեջ բացառություն չէ կազմում եկեղեցին իր եկեղեցականներով, վանքը իր վանականներով: Ի՞նչ է «Թափառական հրեան», եթե ոչ եզվիտների խաբեբայության նկարագիրը: Ո՞ր եվրոպական ազգի մեջ չկա մի ամբողջ գրականություն, որ նվիրված չլիներ հոգեբանականների վարքի նկարագրություններին: Իրանց վանքերը և արեղանները նկարագրում են նրանք ոչ միայն վեպերի մեջ, այլ մինչև անգամ թատրոնական բեմի վրա նն դուրս բերում:

Բայց պ. Հայկունու նպատակը ուրիշ է. նա աշխատում է գոգոել հայ ժողովրդի մոլեռանդությունը «Կայծերի» հեղինակի դեմ և նրա գրքին վնասել: Մի տեղում չկարողանալով զսպել իր կրքերը, պարզ ասում է նա.

«Գարշելի վարդապետներ: Ահա, երեւի, ինչի համար «Մշակը» և նրա գաղափարների ամենամոլեռանդ քարոզիչ Րաֆֆիները այդքան շերմ եռանդով ու ցանկութեամբ հայ եկեղեցու համար ռեֆորմ, վերանորոգություն են պահանջում»:

Մի՞թե վաճառք կախարդներից, սրբազան գոմեշներից, նվիրական աբաղաղներից և սուտ մարգարեությունների անող կնիկներից (ընկալորներից) մաքրելը նշանակում է եկեղեցու մեջ վերանորոգություններ կամ ռեֆորմ մտցնել: Ուրեմն պ. Հայկունին այդ կռապաշտական արարողությունները մեր եկեղեցու էական հիմունքներից մեկն է ընդունում, որ նրանց ոչնչացնելը համարում է եկեղեցու դավանությունները փոփոխել և նրա մեջ վերանորոգություններ մտցնել: Թող շողոքորթ փարիսեցիները խուճկ ծխեն ամեն տեսակ կուռքերի, բայց Հիսուս Քրիստոսի եկեղեցին սուրբ է և պետք է միշտ մաքուր մնա ամեն տեսակ արատներից:

Այժմ դառնանք դեպի պ. Հայկունու այն նկատողությունները, որոնցմով ցույց է տալիս, թե Րաֆֆին «Կյոթերի» զանազան տեղերը առել է այս և այն գրվածքից: Բայց նախքան նրա նկատողությունների վրա խոսելը, պետք է հասկանալ, թե ի՞նչ է նշանակում գրականական սեփականություն: Այդ մասին ես կրեմմ Սարգսի խոսքերը, որին շատ ժամանակ չէ, որ մեղադրում էին գրականական գողության մեջ:

Խոսելով գրականական սեփականության մասին, ասում է նա.— Այդ հարցի վճռելը շատ դժվար է, թեև նոր չէ: Ահա երկու հազար տարի է, որ նա հերթի վրա է և հասարակական կարծիքը միշտ քննում է նրան միևնույն կերպով: Իրավ է, գտնվել են մարդիկ, որոնք ասել են, թե գրականական սեփականությունը գտնվում է միայն այնտեղ, որտեղ կա ստեղծագործություն: Այդ նշանակում է լուծել հարցը մի նոր անլուծանելի խնդիրով, որովհետև, նախ և առաջ, պետք է լուծել, թե ի՞նչ է ստեղծագործությունը: Մյուսները ասում էին.— Շատ հասկանալի է, դուք ստեղծում եք մի մեծ աշխատություն, ոչ ոքի խելքին չէ գալիս փոխակերպել նրան, ահա հենց այստեղ է ձեր գրականական սեփականությունը: Իհարկե, լավ խորհուրդ է, բայց դժվար է կատարել: Երրորդները դրում էին.— Գրականական սեփականություն: Բայց դա ամենևին չկա: Այդ պպ. Վեյսի, Սարսեի և Ֆուկիեի կարծիքն է: Բայց դա մեր կարծիքը չէ: Ես հաստատ հավատ ունեմ գրականական սեփականության մասին, բայց ես հավատում եմ ճշմարիտ գրականական սեփականությանը: Գրականական սեփականությունը է այն

ինքնուրույն, առանձին ձևեր, որը մատենագիրները կամ արհեստագետները կարողանում են տալ ընդհանուր գաղափարին: Այդ որոշումը ինձ չէ պատկանում, այլ պատկանում է բոլորին: Եվ ինչպե՞ս կարող է այլ կերպ լինել: Մարդկությունը միշտ միևնույնն է: Նա անվերջ կերպով ինքն իրան կրկնում է: Այստեղ դուք միշտ հանդիպում եք միևնույն կրթերին, միևնույն ծիծաղելի կողմերին, միևնույն մոլություններին: Դրաման կամ կոմեդիան (բացառությամբ չեն կազմում և վնասերը), որ օգուտ են քաղում այդ կրթերից, ծիծաղելի կողմերից, մոլություններից, ստիպված են պտույտ գալ միևնույն կախարդված շրջանի մեջ: Այդ պատճառով, մեր ժամանակի մատենագիրները կամ արհեստագետները անում են այն, ինչ որ արել են նրանց նախորդները, միայն այն կերպարանափոխություններով, որոնք պայմանավորվում են հասարակական կյանքով, լեզվով, բարքովարքով և այլն: Իսկ էության մեջ, շնայելով ձևվերի զանազանությանը,— էությունը մնում է միևնույնը: «Համարում եմ — դա Օրեստն է, Օրեստանը—Օթելլոն է, Գրանդոնը—Հարպագոնն է... այսինքն, միշտ սեր, խանդառություն, ամուսինների անհավատարմություն, յլատություն, մի խոսքով, միշտ միևնույն մարդկություն: Բայց ամեն մեկը օգուտ է քաղում այդ ընդհանուր գաղափարներից իր ձևով: Թեև էությունը միշտ միևնույնն է մնում, բայց ձևը կարող է փոփոխվել անվերջ կերպով, հեղինակի իսկական և սեփական դրոշմի շնորհիվ, որը նա տալիս է ընդհանուր գաղափարին և բոլորովին մաշված սյուժետից նա կարողանում է ստեղծել մի նոր և ճշմարիտ ինքնուրույն աշխատություն: Եվ այդ է գրականական սեփականությունը: Նա կայանում է ոչ թե գաղափարի մեջ, որից մատենագիրը օգուտ է քաղում, այլ նրա մեջ, թե ինչ է շինում նա այդ գաղափարից: Եվ այսպես, գաղափարը, սյուժետը պատկանում է ամենին, իսկ ձևը պատկանում է ամեն մի մատենագրին առանձին կերպով»:

Կյանքի մեջ կատարվող այս և այն հասարակական երևույթը ամեն մի գրողի սեփականություն է, ամեն ոք իրավունք ունի նրանցից օգուտ քաղել և իր ցանկության համեմատ նրանց ձև ու կերպարանք տալ: Եվ այդ պատճառով, ազգերի գրականության մեջ չկա և չէ կարելի ցույց տալ կյանքի այս և այն երևույթներից գոնե մեկը, որի վրա հազարավոր գրողներ ուշադրություն դարձրած չլինեին և իրանց աշխատության նյութ չլինեին: Բայց դրանցից ամեն մեկը նկարագրում է իր ձևով: Իսկ պ. Հայկունին, իհարկե, այդ պայմանները հասկանալ չէ կարող, մասնավաճառ, որ

նա իրան նպատակ է դրել ցույց տալ, որ «Կայծերի» մեջ նոր քան չկա:

Օրինակ, «Կայծերի» հերոսները մի կռիվ են ունեցել մի կիրճի մեջ քրդերի հետ (եր. 248—253): Մերենցի հերոսներն ևս մի կռիվ են ունեցել մի կիրճի մեջ արաբացիների հետ: Պ. Հայկունին աշխատում է հասկացնել, որ Բաֆֆին այդ կռվի նկարագրությունը սովորել է Մերենցից: Բաֆֆին ամենևին պետք չունի Մերենցից քան սովորելու, քանի որ Մերենցի գրքի լույս տեսնելուց առաջ մի նույնպիսի կռվի նկարագիր Բաֆֆին պատկերացրել է իր «Ջալալեդդինի» մեջ: Բացի դրանից, «Դավիթ Բեկի» մեծ մասը զանազան ռազմագիտական և պատերազմական նկարագիրներ են: Եթե Բաֆֆին պետք լինի գաղափար կազմել այս տեսակ կռիվների մասին, ավելի շուտով կուսումնասիրի հունաց պատմությունն այն տեղը, ուր Լեոնիդաս մի կիրճի մեջ 300 հոգով ընդդիմացավ պարսից բազմաթիվ զորքերին: Հարյուրավոր ռոմաններ կարելի է ցույց տալ եվրոպական գրականությունից, որոնց մեջ կան զանազան կռիվների և մենամարտությունների նկարագրություններ: Բայց այդ ռոմանների կրիտիկոսները շատ ծիծաղելի կլինեին, եթե ասեին, թե հեղինակները գողացել են միմյանցից, քանի որ յուրաքանչյուրը առանձին կերպով է նկարագրում իր հերոսի կռվի հանդեսը:

Մի այլ օրինակ. «Կայծերի» հերոսներից մեկը, Կարոն, մի ճառ է խոսացել (197—201): Պ. Հայկունին ասում է, թե Աբովյանի Աղասին, Աղայանցի Հարությունը, Մերենցի քահանան (") և չգիտեմ այլևս ովքեր, նույնպես ճառեր են խոսացել: Շատ լավ են արել: Խիստ սակավ ռոմաններ կարող են պատահել, որի մեջ հերոսներից մեկը մի որևիցե ճառ ասած չլինի: Եթե պ. Հայկունին կամենում է ցույց տալ, որ Կարոյի ճառը Բաֆֆին առել է մի ուրիշ գրվածքից, ավելի լավ կաներ, որ Կարոյի ճառը նույնությամբ արտատպեր և նրա հանդեպ դներ մյուսը, որտեղից վեր է տռել Բաֆֆին: Այն ժամանակ մենք «Կայծերի» հեղինակի վարմունքը կհամարեինք գրականական գողություն: Բայց քանի որ այդ չէ արել պ. Հայկունին, մենք նրա ասածը կհամարենք բամբասանք և ավելի ոչինչ:

Մի այլ օրինակ ևս: Այստեղ պ. Հայկունին կատարյալ իդիոտություն է հասնում: «Կայծերի» մեջ Բաֆֆին նկարագրում է մի հայոց տուն (եր. 20): Պ. Հայկունին ասում է, թե Պոռչյանցն էլ ունի մի տան նկարագրություն «Հացի խնդրի» մեջ: Պ. Հայկունին

կամ իր կյանքում մի երկու հայերեն վեպ ,է կարդացել և ամեն տեղամ գիտում է այդ վեպերին, կամ թե շատ է կարդացել, ուրեմն պետք է նկատած լինեք, որ բոլոր ազգերի գրականության մեջ չէ կարելի ցույց տալ մի վեպ, որի մեջ տան նկարագրություն շլիներ, Հայտնի բան է, ուր մարդիկ են ապրում, այնտեղ էլ տուն կլինի:

Պ. Հայկունին իր այդ և դրա նման նկատողությունների մեջ փոքր է մտնում, որ ասե, թե Րաֆֆին «Կայծերի» ամբողջ գործադրությունները առել է ուրիշ վեպերից, որովհետև այստեղ էլ մարդիկ ուտում են, խմում են, խոսում են, պառկում են, այստեղ էլ մարդիկ երկու աչք, երկու ոտ ունեն: Եվ այդ բոլորը նա համարում է կրիտիկա:

Այժմ դառնանք այն կետերին, որոնցմով պ. Հայկունին «Կայծերի» մեջ անբնական երևույթներ և գործողություններ է ցույց տալիս:

Ֆարհադը և Սարոն սենյակի մեջ մեկմեկու հետ խոսում են. այդ միջոցին բակից լսելի է լինում շան կրնձկրնձոցի ձայնը: Գրիորդը և Ֆարհադը սենյակից դուրս են վազում, որ տեսնեն ինչ է պատահել (եր. 330): Պ. Հայկունին այդ անբնական է համարում:

Ֆարհադը հուսահատությունից գիշերը գնում է գետի մոտ, պատրաստվում է գետն ընկնել և խեղդվել: Այդ միջոցին պատահում է նրան իր 12 տարի առաջ անհայտացած ընկերը՝ Կարոն և թույլ շի տալիս (եր. 85): Պ. Հայկունին այդ անբնական է համարում:

Կարոն Ֆարհադին տանում է մի ավերակ մինարեթ: Գիշերը մութն է: Այդ միջոցին դուրս է գալիս լուսինը և լուսավորում է նրանց ճանապարհը (եր. 86): Պ. Հայկունին այդ անբնական է համարում, երևի, մտածում է, թե Պարսկաստանում լուսին չկա:

Բայց նշանավորն այն է, որ պ. Հայկունին «Կայծերի» մեջ անբնական գործողություններ ցույց տալու համար իր բերած փաստերը աղավաղում է:

«Կայծերի» մեջ (եր. 152) նկարագրված է, թե ինչպես Ֆարհադ մանուկը նստած մերկ, առանց սանձի ձիու վրա, բռնում էր նրա բաշից և արագությամբ պտտեցնում էր, այսինքն՝ ման էր լծում: Պ. Հայկունին «պտտեցնել» բառը դիտմամբ ուրիշ իմաստով է բացատրում, որպեսզի ցույց տա, որ Ֆարհադը բռնած ձիու բաշից, գնդակի նման իր ձեռքի վրա պտտեցնում էր: Իհարկե, եթե Ֆարհադ մանուկը Հերթուլես ևս լինեք, դարձյալ այդ շատ անբնական կլինեք ձիուն ձեռքի վրա պտտեցնելու: Բայց քանի որ նա

ինքը նստած էր ձիու վրա, այլևս ինչպես կարող էր ձեռքի վրա պտտեցնել ձիուն: Շատ հասկանալի է, որ պտտեցնել բառը ման ածելու մտքով է գրված:

Բացի վերոհիշյալ օրինակից, պ. Հայկունին ուրիշ օրինակներ էլ է բերում, որ ցույց տա, թե Բաֆֆին իր հերոսներին Հերքուլեսի ուժ է տալիս:

«Մըհնի համար մի ահագին քարը մի տաշեղ է», ասում է նա (եր. 354): Այդ քարը սովորաբար գիշերները դնում էին որսորդ Ավոյի բակի դռան ետևում, որ դուռը չկարողանան դուրսից բաց անել: Որսորդի աղջիկը, Մարոն, կարողանում էր նույն քարը երկու ձեռքով բարձրացնել: Ուրեմն այստեղ ի՞նչ անբնական մի բան կա, որ նույն քարը հսկա Մըհնի կարողանար տաշեղի նման շարժել: Բայց պ. Հայկունին Մարոյի գործողությունը դիտմամբ թաքցրնում է, որ Մըհնի գործողությունը չափազանց ցույց տա:

Նույն հսկա Մըհնի իր լախտի մի հարվածով ջախջախեց շան գլուխը և ուղեղը դուրս թափեց (եր. 330): Պ. Հայկունին այդ անբնական է գտնում: Շատ հովիվներ իրանց մահակի մի հարվածով շան գլուխը ջախջախում են:

Նույն հսկա Մըհնի մտնում է որսորդական վիրապը և զսպում է թակարդի մեջ ընկած գազանին (եր. 50): Պ. Հայկունին այդ անբնական է համարում: Ես էլ անբնական կհամարեի, եթե «կայծերի» մեջ այնպես նկարագրված լինեի, որպես պ. Հայկունին է ցույց տալիս: Նա գողանում է խեղճ Մըհնից նրա գլխավոր զենքը, ահագին երկաթե մահակը և նրան առանց զենքի թողնում է գազանի հետ կռվելու: Իհարկե, չէր կարող զսպել նրան: Բայց Բաֆֆին իր հերոսի ձեռքում զենք էր տվել, այդ զենքը ինչու է թաքցրիք, պ. Հայկունի:

Բայց պ. Հայկունու վերոհիշյալ նկատողության մեջ մի ուրիշ շատ հետաքրքիր կետ կա: Նա ասում է, թե ինքը կարդացել է, որ սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը և Դանիել մարգարեն իրանց աշքերով էին մագնիսացնում վիրապի օձերին և գուրի առյուծներին և այսպիսով զսպում էին նրանց:

«Մըհնի աշքերումն էլ մագնիսական զորություն չկա՞ր արդյոք», — հարցնում է նա: Ես զարմանում եմ, որ այդ տողերը տպվում են հալաստանեայց սուրբ եկեղեցու պաշտպան թերթի մեջ: Արդյոք այդ եկեղեցու հիմնադիր սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը գո՞րկ էր հրաշքներ գործելու զորությունից և միայն մագնիսացնելով էր զսպում գազաններին:

Սժ այսպես, իր նկատողությունների մեջ պ. Հայկունին բողոքովին ներելի է համարում իրողությունները սխալ կերպով պատմել, փաստերը հեղաշրջել, բնագիրը սղավաղել, որպեսզի կարողանա իր ցանկացած հետևանքը դուրս բերել:

Ահա մի օրինակ ևս.

«Զումրուտ տատը Կարոյին հայտնում է նրա հոր (ոչ թե հոր, այլ մոր) կտակը, ուխտը: Բավական երկար և ոգևորված կերպով խոսելուց հետո՝ հիվանդ պառավը վերջապես «հոգին ավանդում է», որ սովորաբար նշանակում է մեռնել, բայց պ. Բաֆֆին այդ բաները այլ կերպ է հասկացել: «Հոգին ավանդելուց» հետո Զումրուտ տատը նորից շարունակում է գրեթե մի ամբողջ երես խոսել և հետո վերջապես «մեռնում է» (եր. 126—128):

Ես կբերեմ Զումրուտ տատի պատմությունից այն կտորը, որտեղից պ. Հայկունին դուրս է բերել «հոգին ավանդեց» բառերը, որ ցույց տամ, թե մեռնողը ո՞վ է:

«Այն սարսափելի կոտորածի միջոցին (պատմում է Զումրուտ տատը) քո մայրը, Կարո, կուրծքից խենջարով խոցված, մի ձեռքով բռնել էր վերքը, մյուս ձեռքով քեզ հանձնեց ինձ ասելով. «Առ, Զումրուտ, եթե ասված կհաջողես աղատել երեխայիս, ուժուրեցուր նրան՝ վոժմխնդիր լինել»... Այդ խոսքերի հետ նազելի տիկինս ավանդեց հոգին» (եր. 126—128):

Հիմա նայեցեք, պարզ երևում է, որ հոգին ավանդողը Զումրուտ տատի «նազելի տիկինն» էր, այսինքն՝ Կարոյի մայրը և ոչ թե ինքը Զումրուտ տատը: Երկուսից մեկը կամ պ. Հայկունին մի ծխական դպրոցի առաջին դասատան աշակերտի չափ հասկացողություն չունի, որ ըմբռնե իր կարդացածը, կամ այնքան անազնիվ է, որ անբարեմտությամբ աղավաղում է վեպի բնագիրը: Ես հակված եմ ընդունել վերջինը: Պարոնին չէ կարելի այն աստիճան անգրագետ համարել, որ նա չհասկանա, թե ո՞վ է մեռնողը կամ ո՞վ է մեռնողի մասին պատմում: Բայց նա իրան թույլ է տալիս աղավաղել բնագիրը, հույս դնելով իր ընթերցողների միամտության վրա, որ կհավատան նրան և նրանցից ոչ ոք չի բաց անի «Կայծերը» ու համեմատություն չի անի իր ասածի հետ և այսպիսով առժամանակ իր ստախոսությունը առաջ կքշե ու «Կայծերի» վրա ստվեր կծգե, բայց պարոնը չէ մտածել, որ կգտնվեն մարդիկ և ցույց կտան նրա խարդախությունը: Պ. Հայկունին իրան նպատաշար է համարում մինչև անգամ «Կայծերի» մեջ գտնված ծաղրական կամ հեգնությամբ ասած խոսքերը ընդունել:

որպես ճշմարտություն և նրանցից իր ցանկացած եզրակացությունը դուրս բերել: Օրինակ, Ֆարհադը հարցնում է Սազոյից իրանց մի երրորդ ընկերի, Հասոյի մասին, թե ի՞նչ է շինում նա: Սազոն պատասխանում է.— Գրողը տանի նրան, հիմա տուն ու տեղի տեր է դարձել, վար է վարում, ցանք է անում, կնիկ ունի, ամեն տարի երկու հատ ծնվում են, տունը լիքն է երեխաներով, ճանճերի նման վժվժում են (եր. 156):

Պ. Հայկունին այդ խոսքերից դուրս է բերում այն միտքը, որ Հասոյի կինը «խոզի ցեղից» է եղել, որ կարողացել է ամեն տարի երկու հատ զավակ ծնել: Զվվելի է:

Խոսակցության մեջ, մանավանդ հեգեզական խոսակցության մեջ, այս տեսակ ասացվածները կարելի է պարզել հետևյալ օրինակով. Նա ասում եմ, որ տիրացու Գեղամը ամեն մի ընկերում յոթանասունյոթ անգամ սուտ է խոսում: Այդ չէ նշանակում, որ ոչ մի անգամ չէ պատահել, որ տիրացու Գեղամը յոթանասունյոթ անգամից պակաս սուտ խոսեր: Այլ այդ նշանակում է, որ նա չափազանց ստախոս է: Այնպես էլ Սազոյի խոսքերից երևում է, որ Հասոյի կինը բազմածին է և ոչ թե «խոզի ցեղից»:

Այս բոլորից հետո հասկանալի է, թե ինչ արժեք պետք է տալ պ. Հայկունու կրիտիկային: Հիմա դառնանք նրա մի քանի այլ նկատողություններին:

Որքա՞ն մեծ դժվարությունների պիտի հանդիպի վիպասանը, երբ ձեռնարկում է մեր ազգային թե ներկա և թե անցյալ կյանքից մի վեպ գրելու: Մեր գրականությունը վիպասանի համար համարյա ոչինչ պաշար չէ պատրաստել, որ նրա աշխատությունը հեշտացնե: Իմ խոսքը գլխավորապես տաճկաց և պարսկաց հայերի մասին է: Մենք չունենք այդ երկրների նոր քարտեզն անգամ, մենք չունենք լավ հետազոտված էտնոգրաֆիական գրվածքներ այդ երկրների ազգաբնակչության մասին, մենք համարյա ոչինչ չունենք, ինչ էլ որ ունենք, բոլորը թերի, անկատար, խառնիխառն և երկբայական են: Վիպասանը ստիպված է անձամբ ճանապարհորդել և ուսումնասիրել բոլորը: Իսկ այդ ամեն վիպասանի հագիվ կհաջողվի: Մինչդեռ մի եվրոպացի գրող իր կաբինետի մեջ կարող է ձեռքի տակ ունենալ այն բոլոր գրքերը, ինչ որ նրան պետք են: Հարյուրավոր մարդիկ նրա համար աշխատել, նրա գործը հեշտացրել են:

Չնայելով այդ բոլոր դժվարություններին, «Կայծերը» ներկայացնում է մեզ որպես կատարյալ նկարագիր իր պատմական, էտ-

նոգրաֆիական և աշխարհագրական ճշտություններով, որովհետև հեղինակը անձամբ ուսումնասիրել է բոլորը:

Բայց պ. Հայկունին ցույց է տալիս թվով 22 սխալներ, ավելացնելով, թե «Ըստ հավատացած եմ, որ պ. Ռաֆֆին այս և այսպիսի սխալանքներ (որո բոլորը ես առաջ չբերի) չէր անիլ, եթե այդ պատմական և աշխարհագրական կետերի վրա խոսեինս՝ մի փոքր աշխատություն տար իրան պետք եղած մի քանի գրքերից (") և ֆաբլեզներից (") տեղեկություններ հավաքել և ստուգել» և այլն:

Եթե պ. Հայկունին կամենում է, որ հավատային իրան, թե նրա նկատած սխալները իրավ սխալներ են, անպատճառ հարկավոր էր, որ փաստերով ապացուցաներ, թե իր նկատողությունները ո՞ր գրքերի և ֆաբլեզների հետ է համեմատել և անճիշտ է գտել: Նա ապացույցներ չէ բերում և կարծում է, թե կհավատան, որ նրա լսածները ուղիղ են, իսկ «Կայծերի» մեջ գրվածը սխալ է: Այսպես չեն քննադատում. մի փաստ հերքելու համար պետք է ուրիշ փաստ առաջ բերել:

Ըստ մի առ մի կվեր առնեմ պ. Հայկունու առաջ բերած նկատողությունները և ցույց կտամ, որ պ. Հայկունին, այդ դեպքում ևս, ոչ միայն չէ հիմնվում որևիցե գրական փաստի վրա, այլ խարդախությամբ կամ աղավաղում է վեպի բնագիրը, կամ իր ընթերցողներին մոլորեցնելու համար խաբուսիկ միջոցների է դիմում:

1. «Իր (երկրագործ Հասոյի) հայրը գնել էր այդ հողը մի քուրդ բեկի այրի կնոջից» (213), մինչդեռ հայտնի է, որ քուրդը սեփական հող չունի իսկապես: Դրա մի ապացույցն էլ նույն իսկ հեղինակի իրան խոսքերն են մի այլ տեղում, թե «քրդերը կալվածատերեր չէին» (286):

Զնչին բժախնդրություն: Ի՞նչ է ուզում ասել դրանով պ. Հայկունին, այն, թե Ռաֆֆին մի տեղում գրել է, թե Հասոյի հայրը այդ հողը գնել էր մի քուրդ բեկի այրի կնոջից, իսկ մի այլ տեղում ասում է, թե քրդերը կալվածատերեր չէին, ուրեմն, եթե քրդերը կալվածատերեր չէին, ինչպե՞ս կարող էին հող վաճառել: Ըստ երևույթին պ. կրիտիկոսի այդ նկատողությունը ճիշտ է և ցույց է տալիս Ռաֆֆիի հակասությունը: Բայց նայեցեք խարդախությունը ինչում է. «Քրդերը կալվածատերեր չէին» բառերը նա վեր է առնում մի նախադասությունից և թողնում է նույն նախադասության մնացած բառերը մինչև վերջակետը: Ինչո՞ւ: Որովհետև

եթե ամբողջ նախադասությունը վեր առնելու լիներ, դուրս կգար, որ քրդերը կալվածատերեր էին: Ահա ամբողջ նախադասությունը, «Բայց քրդերը կալվածատերեր չէին, նրանց մեջ աղաներից մեկը սեփականացնում էր սրի ուժով մի կտոր հող, մյուս աղան, ափելի գորեղ գտնվելով, խլում էր նրա ձեռքից և այսպես հողը անդադար անցնում էր մի աղայից դեպի մյուսը» (286): «Կայծերի» մեջ ամբողջ ինք-դ գլուխը (260—270) նվիրված է քրդերին և թուրքերին և այդ գլխի մեջ մանրամասն կերպով բացատրված է թե առաջինների և թե վերջինների կալվածատիրական պայմանները: Մի՞թե կարելի է ամբողջ գլուխներից միայն երեք բառ վեր առնել և նրանց վրա հիմնել իր կարծիքը: «Կայծերի» նկարագրած ժամանակներում քրդերը ոչ միայն մասնավոր կալվածատերեր էին, այլ ամբողջ գյուղերի և գավառների տերեր էին: Խան-Աբդալները, Խան-Մահմուդները, Բադիր-խան բեկը, Նուբուլլահ-բեկը դեռ մինչև 1850 թվականները տիրապետում էին միևնույն երկրին, ուր գործում են «Կայծերի» հերոսները:

2. «Հայտնի է նմանապես, որ քրդերը ունին խալիֆներ և ֆախիներ, այլ ոչ թե մուֆթիներ և դազիներ» (269):

Պարոնը չգիտե, որ մուֆթիները և դազիները կառավարությունից նշանակված դեռնականներ են, գլխավորապես դատական (շառլաթի) գործերի համար: Նրանց հպատակվում են ինչպես քրդերը, այնպես էլ սուննի աղանդին պատկանող բոլոր մուսուլմանները:

3. «Որ մահմեդականություն ընդունող քրիստոնեաները ոչ պարսկական, ոչ էլ տաճկական օրենքով, երբեք իրավունք չունեն — ինչպես այդ պնդում է պ. Բաֆֆին — «տեղի դառնալ ազգակիցների թե շարժական և թե անշարժ ժառանգությունը»» (280):

Պ. Հայկունին իր այդ խոսքերը այն աստիճան վստահությամբ է արտասանում, կարծես տարիներով ուսումնասիրել է պարսկական և տաճկական օրենքները: Պարոնի տգիտությունը ցույց տալու համար, ես կբերեմ մի քանի ապացույցներ մեր պատմագրներից, որ Բաֆֆին բանաստեղծության մեջ ևս հավատարիմ է մնացել թե պատմությանը և թե ներկային: Ահա ինչ է գրում այդ մասին Առաքել պատմագիրը իր գրքի գլ. Ե., եր. 66:

«Եւ դատաւորքն ըստ անօրէն օրինաց իրեանց իրաւացուցանեն զբանս ուրացողացն. թէ որովհետեւ նա եկեալ է յօրէնս Մահմեդի, նմա հասանի ամենայն ինչք իւրոց ազգակցաց, և այսպէս զբկեալ զողորմելի քրիստոնեայս՝ յափշտակեալ զամենայն ինչս տան ուրացողացն այնոցիկս:

1880 թվականում Նոր Զուղայի Ամենափրկչյան վանքի տպարանում տպվեցան պ. Հարություն Տեր-Հովհանյանցի հետաքրքիր պատմութեան երկու հատորները, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայերի մասին: Այդ պատմությունը կարելի է համարել Առաքել պատմագրի շարունակությունը մինչև մեր ժամանակները: Նրա առաջին հատորի 366 երեսում կարդում ենք հետևյալը.

«Մանրակշիռ եղև յոյժ վնասն՝ զոր յուրացողաց ընկալաւ Զուղայ (Նոր)»:

Սկիզբն այսր աղետից է ի ժամանակ երկրորդ Շահ-Աբասայ, ուժգնութիւն ի թագաւորութեան Շահ Սուլթան Հօսէյնի, և տևումն ցմեր ժամանակս: Դենպետք պաշտպան են օրինացն որ հրամայէ զի ինչք և ստացուածք վախճանեալ քրիստոնէի՝ ուրացեալ ազգականի նորա են ժառանգութիւն, այդ իրաւունք ժառանգութեան ըստ ոմանց մինչև ցշորս ազգն (սերունդ) և ըստ ոմանց մինչև ցեօթն ազգն ընտանեաց ուրացողին ունի ներգործութիւն»: Հետո նկարագրում է պատմագիրը, թե որպիսի բարբարոսութեամբ գործադրւում էր այդ օրենքը: Մինչև այսօր նույն բարբարոսությունը շարունակւում է մոլլաների ձեռքով, շնայելով որ պարսից շահերը շնորհել են քրիստոնյաներին շատ հրովարտակներ հիշյալ օրենքի չգործադրվելու մասին: Շառլաթի մոլեռանդութեան դեմ անզոր գտնվող այդ հրովարտակները պահւում են Թավրիզի և Սպահանի հայոց առաջնորդարաններում:

Ես շարունակում եմ պ. Հայկունու «Կայծերի» մեջ ցույց տված սխալների մասին խոսել:

4. «Որ ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ լսված կամ տեսնված չէ, որ պարսիկ խաները իրանց հրավերքի և կերուխումի ժամանակ հայ քահանաներին հրավիրելով իրանց տուն ստիպում էին նրանց խաների զվարճության համար «պատարագ» մատուցանել, եկեղեցական սպաս և ծես կատարել»: Որ «այդպիսի հանդեսներին մեկի մեջ, խանը հրամայեց քահանային սաղավարտը դնել յուր շան գլխին, շուրջառը գցել նրա վերա և ստիպեց տերաւերին յուր բուրվառով խնկարկել շանը» (281):

Կարծեմ մահմեդական մոլեռանդությունը պաշտպանող պ. Հայկունին, եթե հետեւել է մեր մամուլի վերջին տարիներում հաղորդած տեղեկություններին, պետք է շատ անգամ կարդացած լինի, թե ինչպիսի թուրքաց Հայաստանում մահմեդականները աղքատ ծնփում էին քրիստոնեական տաճարների պատերը, ինչպես խաչը շան վզից կախ տալով ման էին ածում փողոցներում, ինչ-

պես քրիստոնեական եկեղեցու բեմի վրա մութրուփներ էին պար ածում և այլն: Թողյալ ժամանակակից մամուլը, մեր պատմութունը լի է հազար ու մեկ այս տեսակ սրբապղծությունների նկարագրություններով: Բայց եթե ավելին ցանկանում է տեղեկանալ պ. Հայկունին, թող կարդա Կ. Պուսի հայոց պատրիարքարանի «Տեղեկագիրը», որը դուրս է բերած պատրիարքարանի քսանամյա պաշտոնական արձանագրություններից: Նրա մեջ Բաֆֆիի «Կայծերի» մեջ նկարագրածից ավելի զարհուրելի բաներ կտեսնես պ. Հայկունին:

5. «Որ Մշու (թե՛ վանա) դաշտի ծովակը կոչվում է ոչ թե «Արշակա ծովակ» (293), այլ Արջակա ծովակ: Սկզբում ես կարծեցի թե դա տպագրական սխալ է, բայց միևնույն բառը մի քանի տեղ կրկնված տեսա: Արշակա ծովակը ոչ Մշու դաշտումն է և ոչ Վանա դաշտում. երբ պ. կրիտիկոսը կամենում է ուղղել մի տեղագրական սխալ, նախ և առաջ պետք է գիտենա նրա տեղը: Սուտ է և այն, թե «Կայծերի» մեջ այդ բառը մի քանի տեղ կրկնվել է: «Կայծերի» մեջ միայն մի տեղում հիշվում է այդ բառը: Ուղիղը Արշակա ծովակ է, բայց ժողովրդի բերնում դարձել է Արջակա ծովակ շ-ն շ-եի փոխվելով, ինչպես Արշամը Արջամ է դարձել և ինչպես շատ պատմական անուններ ժողովրդի բերնում աղավաղվել են:

6. «Որ Կոփա վանքը Մուշի մոտ չէ (299), այլ Պուլանքի»: Կոփա վանքը ոչ Մուշի մոտ է և ոչ Պուլանքի: Կոփա վանքը գրտնըվում է Կոփ գյուղի մոտ, Կոփ գյուղը գտնվում է Պուլանքի վիճակում, իսկ Պուլանքի վիճակը գտնվում է Մուշի գավառում: (Տես հայր Ալիշանի «Տեղագիր հայոց մեծաց» եր. 46, պրակ 31):

7. «Որ Տարոնը և Վասպուրականը ավելի լեռնոտ երկիրներ» չեն (311), այլ ավելի դաշտային: «Կայծերի» մեջ «ափնի լեռնոտ» ասված է, համեմատելով հիշյալ երկու նահանգները Ատրուպատականի հետ:

8. «Որ այդ նահանգներում շատ քիչ, այլ ոչ թե «շատ տեղ սարերը ծածկված են անտառներով» (312): Իսկուպես անտառասած բանը Տարոնում և Վասպուրականում չկա անգամ:

Շատ տեղ սարերը ծածկված են անտառներով ասված է «Կայծերի» մեջ, դարձյալ համեմատելով հիշյալ նահանգները Ատրապատականի հետ: Իսկ թե բոլորովին անտառներից զուրկ են, այդ սուտ է:

9. «Որ այդ նահանգների հայերը քրդերի նման ոչ երբեք բնակվում են չլաղրներում (վրան) և լեռների քարձրավանդակների վրա» (312):

Սուտ է, «Կայծերի» մեջ չէ ասված, թե այդ երկրների հայերը բնակվում էին միմիայն չաղրներում, լեռների քարձրավանդակների վրա: Այլ ասված է որպես երկրագործ և միկնույն ժամանակ անասնապահ ժողովուրդ, բնակվում էին գյուղերում, տուններ ունեին, իսկ չաղրներում բնակվում էին այն ժամանակ, երբ լեռների արոտատեղիներում արածացնում էին իրանց ոչխարները:

10. «Որ Բարդուղիմեոս առաքելը վանքի կշտի դաշտը չէ որ Հաթիստան է կոչվում» (319), այլ համանուն գյուղը, որո անունով և դաշտն էլ կոչվում է Հաթստանու դաշտ»:

Նախ և առաջ, Հաթիստան չէ, այլ Հասթիստան է, երկրորդ, «Կայծերի» մեջ խոսքը դաշտի մասին է և ոչ թե գյուղի մասին, իսկ թե գյուղն էլ կոչվում է դաշտի անունով,— այդ ո՞վ է հերքում:

11. «Որ մուքրիներն (մուքուրիներ) և մամքաները (քրդական ցեղեր են) ոչ երբեք կարող էին միմյանց հետ շարունակ վեճեր և կռիվներ ունենալ (320), որովհետև առաջինները բնակվում էին և են Հաղբակում, իսկ երկրորդները — հնուսում,— մի ահագին տարածություն հեռու միմյանցից»:

«Կայծերի» մեջ չէ ցույց տված հիշյալ քուրդ ցեղերի բնակության տեղերը և ի՞նչ տեղ պետք է ցույց տալ թափառական քրդին, որը անդադար գաղթում է: Իսկ պ. Հայկունու ցույց տված տեղերը, որպես նա կարծում է, անագին տարածությամբ, հեռու չեն միմյանցից: Խնուսը հեռու է Աղբակից մի օրվա ճանապարհով միայն:

12. «Որ ծուլամերիկը գտնվում է ոչ թե «Կորդվաց լեռների մեջ» (322), այլ Մուկաց և Կորճեից լեռների»:

Մուկաց և Կորճեից լեռները միևնույն Կորդվաց լեռներն են: Մի՞թե պ. Հայկունին չգիտե, որ Կորդիք և Կորճեք միևնույն երկրներն են:

13. «Որ Արտամետը գտնվում է ոչ թե «Հայոց ձորում (323), այլ Վանա դաշտում»:

Սո՛ւտ է, «Կայծերի» մեջ չէ՛ ասված, թե Արտամետը գտնվում է Հայոց ձորում: Սխալ է և այն, թե Արտամետը գտնվում է Վանա դաշտում: Վան քաղաքը դաշտ չունի, նրա դաշտը ծովակի հարթ մակերևույթն է: Եթե պ. Հայկունին կամենում է Արտամետ գյուղի տեղն իմանալ, նա գտնվում է Հայոց ձորի մուտքի մոտ:

14. «Որ Հոգվոց վանքը գտնվում է ոչ թե «Շատախում» (323), այլ Վասպուրականի Անձևացյաց գավառում, ինչպես մի տեղ վկայած են (299) ինքը և հեղինակը»:

Սուտ է, «Կայծերի» մեջ չէ ասված, թե Հոգվոց վանքը գտնվում է Շատախում, այլ Անձևացյաց գավառում, ինչպես ցույց է տվել հեղինակը:

15. «Որ Միր-Մասումը եղիդի լինելով, իսկ բաղեշցին և մշեցին (**) քուրդ, սխալ է ասել թե «քուրդը քրդի դեմ զինել» (324):

Բուրբուկին անհասկանալի է: Ես այսքանն եմ միայն հասկանում, որ պ. Հայկունին ուզում է ասել, թե քրդին եզդիի հետ կրուվացնելը՝ չէ նշանակում «քուրդը-քրդի դեմ զինել», որովհետև եզդին քուրդ չէ: Պ. Հայկունին, ինչպես երևում է, քրդերի և եզդիների վրա դատում է նույն հայացքով, որպես նրա նմանները դատում են հայ-բողոքականների և հայ-լուսավորչականների վրա: Նա եզդին քուրդ չէ համարում, որովհետև եզդին ուրիշ կրոնքի է պատկանում: Եզդի անունը կրոնի անուն է և ոչ թե ցեղի. եզդին նույնպես քուրդ է, թեև մահմեդական կրոնին չէ պատկանում:

16. «Որ ս. Տիրամոր վանքը գտնվում է ոչ թե Լիմ անապատի հանդեպ, Կարդվաց լեռների մեջ (363—368), այլ Վասպուրականի Գնունիք կոչված գավառին մեջ»:

Վասպուրականի Գնունիք կոչված գավառը մի՞թե Լիմ անապատի հանդեպ չէ: Պ. Հայկունին թող նայե փնեռիկում տպված 1849 թվի քարտեզի վրա, բայց պետք է գիտենա, որ հիշյալ գավառը ուրիշ անուններ ևս ունի — Քաջբերունիք, Աղիովիտ, Արճիշակովիտ և այլն: Բաֆֆին վեպ է գրել, աշխարհագրությունից դասագիրք չէ գրել, որ այդ բոլոր անունները շարեր միմյանց մոտ:

17. «Որ «Տիրամոր վանք» ասածը չէ կարող վանահայր և վարդապետ միաբաններ ունենալ (365), վասնզի դա վանք չէ, այլ գյուղական եկեղեցի՝ միայն «Տիրամոր վանք» անունով: Եվ ուրեմն այդ վանքում ոչ երբեք կարող էին վանքի «մեղդսիներ» ձեռքով կատարվել այն եղեռնագործությունները, տարածվել այն տարափոխիկ հիվանդություններն, ինչ որ նկարագրած է պ. Բաֆֆի յուր վեպի 363—380 երեսներումը»:

Պ. կրիտիկոսի լոգիկան ինչ գարմացնում է: Գյուղական եկեղեցին չէ կարելի վանք կոչել: Իսկ եթե Տիրամոր վանքը պ. Հայկունու կարծիքով, այժմ միաբաններ չունի, դա չէ զրկում նրան վանք լինելուց: Հարյուրավոր վանքեր ունենք, որ զուրկ են միաբաններից: Իսկ թե «մեղդսիները» ինչ դեր են խաղում այնտեղ,—

այդ արդեն պ. Հայկունին կարդաց հայր Սրվանձտյանցի «Մանա-նա» գրքից բերած վկայությունների մեջ, որ իսկապես նրանք են կազմում վանքի միաշնչությունը և տաճկաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի բոլոր հայաբնակ վիճակները բաժանել են իրանց մեջ և «ուրուկները» տանում և մասն են ածում այդ երկրներում:

18. «Որ «հին Տմորիքը» չէ կարող այժմյան Ճուլամերիկը լինել (469), որովհետև թե Ճուլամերիկը (Փոքր Աղբակ) և թե Տմորիքը տարբեր գավառներ էին միևնույն Կորճայք կոչված նահանգում»:

«Կայծերի» մեջ այսպես է ասված. «Այս երկիրը (Ճուլամերիկը), որ մեր հին Տմորիք կամ Կորդիք գավառն է» և այլն: Պետք է գիտենալ, որ պատմական-աշխարհագրական անունները դարերի ընթացքում զանազան փոփոխություններ են կրել: Ինչո՞վ է հաստատում պ. Հայկունին, որ այժմյան Ճուլամերիկը հին Տմորիքը կամ Կորդիքը չէ, ինչո՞վ է հաստատում, որ նրանք տարբեր գավառներ են: Այժմյան Ճուլամերիկը չէ կարելի համարել պ. Հայկունու կարծիքով, Փոքր Աղբակը, որովհետև Փոքր Աղբակը ընկնում է Զար կամ Նճհրի գետի (Զավ, Զարոս, կամ Գայլ գետ) աջ կողմում, իսկ Ճուլամերիկը նույն գետի ձախ կողմում, ուր գտնվում էր հին Տմորիքը կամ Կորդիքը: Նայեցեք վենետիկում տպված 49 թվի քարտեզի վրա կամ հայր Ալիշանի «Տեղագիր հայոց մեծաց» գրքի եղած քարտեզի վրա:

19. «Որ «մի լեռնային բարձրավանդակություն (**) կազմող Փոքր Աղբակը» (426) ոչ երբեք կարող է «Վասպուրականում լինել, քանի որ նա Կորճայքումն է և թե Վասպուրականում եղածը Փոքր Աղբակը չէ, այլ Մեծ Աղբակը, որ այժմ կոչվում է Սեր Ալաղ, կամ Գարագոյունլու»:

Պ. Հայկունին ամեն ինչ խառնում է միմյանց, նախ Գարագոյունլու (Հին Վրնդունիք) կոչված վիճակը գտնվում է Պարսկաստանում (տես հ. Ալիշանի «Տեղ. հայոց մեծաց» եր. 57, պրակ 103), իսկ թե Մեծ Աղբակը և թե Փոքր Աղբակը գտնվում են Տաճկաստանում: Ուրեմն Գարագոյունլուն և Մեծ Աղբակը տարբեր երկիրներ են: Գարագոյունլուն Մեծ Աղբակից այնքան հեռու է, որ նրանց մեջ մի քանի ուրիշ վիճակներ են ընկած: Երկրորդ, այժմյան բաժանման համեմատ Մեծ և Փոքր Աղբակներ չկան: Իսկ Սեր Ալաղ (որ քրդերեն նշանակում է Աղբակի գլուխ) կոչվում է այդ երկրի այն մասը միայն, որ կազմում է տաճկաց այժմյան սահմանագլուխը պարսից Սալմաստ գավառի հետ:

20. «Որ «Ս. Ղազարու կամ Առաքելոց վանքը Մուշի մեջ (239) չէ գտնվում», այլ այդ քաղաքից բավական հեռու Միրենկոտար լեռան ստորոտը»:

Սո՛ւտ է, «Կայծերի» մեջ չէ՝ ասված թե ս. Ղազարու վանքը գտնվում է Մուշ քաղաքում, այլ «Մուշի մեջ» (299), ուր պետք է հասկանալ դաշտը և ոչ թե քաղաքը: Այս վանքը գտնվում է Մուշ քաղաքից 2 ժամ հեռավորությամբ միայն և հայտնի է անունովս «Մշու Սուրբ Առաքյալը» (տես հայր Ինճիճյանի «Ստորագրություն Հին Հայաստանե:սյց», եր. 102—103):

Ինչի՞ց են առաջ գալիս պ. կրիտիկոսի այդ բոլոր խառն-փրնթորությունները¹: Գիտության բացակայությունից: Ճշմարիտ գիտնականի մեջ զգուշությունը հասնում է մինչև երկշտություն: Նա երբեք չի վստահանա մի որևիցե միտք հայտնել, եթե շատ անգամ փորձած և ստուգած չլինի: Բայց պ. Հայկունու նման անուսները համարձակ են լինում, մինչև անգամ հանդուգն են լինում: Դրանք ամեն բանի վրա դատողություն են անում, առանց նախապես սովորած լինելու: Գիտնականը երկշտ է լինում, որովհետև հետև գիտե, որ մի ամենափոքր սխալ կարող է կոտրել նրա հեղինակությունը: Իսկ անուսը հանդուգն է լինում, որովհետև կորցնելու ոչինչ չունի: Ի՞նչ բան կկորցնե պ. Հայկունին, երբ նրան ցույց են տալիս, որ նա կեղծ փաստեր է հնարում և նրանից իր ցանկացած եզրակացություններն է դուրս բերում, որ նա իր քննելի առարկայի հետ այնպես է վարվում, «որպես մի կաշառված և խարդախ դատական քննիչ՝ մի անմեղ մեղադրվածի հետ»: Ի՞նչ պիտի կորցնե նա: Ոչինչ: Ով որ ոչինչ չունի կորցնելու, վտանգից ազատ է մնում:

Սուլլա նասրեդդինը էլի վրձա նստած անց էր կենում փողոցով, հանկարծ էլից վայր ընկավ: Տեսնողները սկսեցին ծիծաղել: Մուլլան պատասխանեց նրանց. «Ի՞նչ եք ծիծաղում, գետնի վրա էի, էլի գետնի վրա եմ գտնվում»: Այդ խոսքերով կամեցավ հասկացնել նրանց, որ էլի վրա նստած ժամանակ ևս գետնի մակերևույթից շատ բարձր չէր գտնվում: Այսպես էլ մեր գրականական սողունները, այդ ստորաքարչ զեռուները ի՞նչ հեղինակություն ունեն կամ ի՞նչ բարձրությունից պետք է ցած ընկնեն, երբ ցույց է տրվում նրանց մտավոր և հոգեկան բոլոր դատարկությունը: Նրանք գետնի վրա էին, էլի գետնի վրա կմնան:

¹ Մի մոռացք, որ ներսիսյան դպրոցի պատկանելի հոգաբարձությունը հանձնել է այդ մարդուն հին Հայաստանի աշխարհագրության դասերը:

Պ. Հայկունին, երբ նեղ տեղն է ընկնում, երբ դժվարանում է իր սովորության համեմատ, գոնե կեղծ փաստեր ստեղծել, անդադար կրկնում է. «Այդ իմ համոզմունքն է»։ Համոզմունքը լավ բան է, բայց նա պետք է հիմնված լինի առողջ դատողության վրա, եթե ոչ, դատարկ համոզմունքը ավելի վատ է ամենեկին համոզմունք չունենալուց։

Հիմա դառնանք դեպի պ. Հայկունու հողվածի այն մասը, որ տեղ նա խոսում է «Կայծերի» գաղափարների մասին։

— «Որո՞նք են «Կայծերի» գաղափարները, նրա տենդենցիան ինչո՞ւմ է», հարցնում է պ. Հայկունին։ Մենք սպասում ենք նրա պատասխանին, թե ինչպե՞ս կվճռե այդ հարցը, բայց մի որոշ պատասխան չենք լսում։

Վեպի հիմնական գաղափարը չէ կարելի ցույց տալ նրա այս և այն տողերի, նրա այս և այն գլխի մեջ։ Վեպի հիմնական գաղափարը տարածվում է, միախառնվում է նրա ամբողջության հետ, որպես հոգին մարմնի հետ։ Եվ դրա մեջն է նրա կենդանությանը։ Հեղինակից է կախված, թե ինչ ձև կամ ինչ պատկեր է ստեղծում ցանկացած գաղափարը նրա մեջ ամփոփելու համար։ Միայն այդ ձևը պետք է հարմարություն ունենա գաղափարը արտահայտելու և նրա հետ միասնալու, ոչ թե որպես լավ ձևած հագուստը մարմնի հետ, այլ որպես մի օրգանական մարմին, որ կրում է իր մեջ կենդանի հոգի։

Այդ ընդհանուր օրենքը մի կողմ դնելով, պ. Հայկունին, վեպի ամբողջության վրա ամենեկին ուշադրություն չէ դարձնում, այլ իր սովորության համեմատ, մի քանի տողերից, մի քանի նախագասություններից բռնելով, աշխատում է նրանցով ցույց տալ «Կայծերի» հիմնական գաղափարը։

Ինչպես կենդանի մարմնի մեջ ամեն մի անդամ իր հատուկ պաշտոնը և իր առանձին նշանակությունն ունի և բոլորը միասին կազմում են մարմնի ամբողջությունը, այնպես էլ վեպի մեջ նրա ամեն մի մասը իր հատուկ նշանակությունն ունի, որոնք, բոլորը միասնալով, կազմում են մի անբաժան ստեղծագործություն։ Բաժանել ամբողջությունից այն մասերը միայն, որոնցմով կրիտիկուսը նպատակահարմար է գտնում իր կարծիքները հաստատելու, դա ոչ միայն հակառակ է կրիտիկայի օրենքներին, բայց սխալ եզրակացության կհասցնե։ Պ. Հայկունին այդ եղանակին է հետեւում։ Նա ոչ միայն մասնատում է, այլանդակում է վեպի ամբողջ-

ցությունը, այլ աշխատում է միայն սև կետերի վրա ուշադրություն դարձնել:

Ի՞նչ հասկացողութիւն կարող ենք կազմել մի պատկերի գեղարվեստական արժանավորութիւնների մասին, նրա արտահայտած գաղափարի մասին, երբ կսկսենք նայել միայն նրա սև գույների վրա: Զէ՛ որ այդ սև գույները, որպէս ստվերներ, նրա համար են միայն, որ ավելի բացորոշ կերպով երևան նրա պայծառ գույները: Գույների համեմատական միավորութիւնից ստեղծվում է ամբողջ պատկերը, որպէս մուգիկայի մեջ զանազան հնչյունների ներդաշնակութիւնից կազմվում է մի ամբողջ պիեսսա:

Պ. Հայկունին, ինչպէս հիշեցի, մասնատում է, այլանդակում է վեպի ամբողջութիւնը և առնում է նրանից այն տեղերը միայն, որ իրան նպատակահարմար է համարում:

Ես կներեի նրան, եթե տգիտությամբ արած լիներ այդ, բայց չեմ ների, որովհետև նա այդ արել է գիտությամբ:

Որպեսզի ցույց տամ նրա քննադատության եղանակը, ես կհիշեցնեմ ընթերցողին, թե առհասարակ ինչպէս վերաբերվեցա՞մ նա դեպի իր քննելի առարկան և ապա կդառնանք դեպի այն հարցը, թե ինչպէ՞ս է վերաբերվում պ. կրիտիկոսը դեպի «Կայծերի» հիմնական գաղափարները:

«Կայծերի» գրական նշանակութիւնը վճռելու ժամանակ, նա այդ վեպը կոչեց հեքիաթ: Ես դրա դեմ չեմ վիճում: Մաղրել կարելի է ամեն բան և մինչև անգամ ամեն սրբութիւն, դրա համար ոչ շատ խելք և ոչ էլ շատ զարգացում է հարկավոր, բավական է փոքր-ինչ անպատկառ լինել, փոքր-ինչ համարձակ լինել: Բայց պ. կրիտիկոսը մի խոշոր սխալ գործեց, որ չկանգնեց հեքիաթի վրա և չքննեց «Կայծերը» իբրև հեքիաթ: Հեքիաթը շատ անմեղ բան է, որպէս անմեղ է նահապետական ժողովրդի հոգին, որ ստեղծում է նրան: Բայց նա թողեց անմեղ հեքիաթը և աշխատեց «Կայծերի» մեջ ցույց տալ վնասակար մտքեր, վնասակար գաղափարներ: Այստեղից ևս խույս տալով, նա աշխատեց ցույց տալ, որ «Կայծերը» մի ծրագիր է տաճկահայերի ապագա կյանքի և գործունեության: Թեև նա մանրամասնաբար չբացատրեց, թե ինչում պետք է կայանար այդ «ապագա գործունեութիւնը», բայց որքան էլ որ ասաց, այն էլ բավական էր, որ տեսնեինք, թե որպիսի շար հոգուց ներշնչված է եղել պ. կրիտիկոսը: Նա մատնացույց արեց Վանա բերդի գրավման վրա և այլն: «Կայծերի» ընթերցողները գիտեն, որ այդ տեսակ բաներ չկան այդ գրքի մեջ:

«Ծրագրից» և «հեթիաթից» անցնելով, այ. կրիտիկոսը հայտնեց այն միտքը, թե «կայծերը» ոչ ժամանակակից վեպ է և ոչ պատմական: Այդ հարցը պետք է լուծվի, որովհետև առանց որոշելու, թե «կայծերը» ի՞նչ վեպ է, դժվար կլինի նրա հայտնած գաղափարների մասին խոսել:

Պ. Հայկունին սխալ է հասկացել կամ չէ կամեցել հասկանալ, որ «կայծերը» ժամանակակից վեպ է, ժամանակակից վեպի կատարյալ նշանակությամբ:

Մեր կարգիքը հաստատելու համար, հարկավոր ենք համարում մի քանի խոսքով ցույց տալ, թե ի՞նչ բան է ժամանակակից վեպը:

Մեր գործնական դարում այլևս չէ պահանջվում գեղարվեստը միայն գեղարվեստի համար, այլ պահանջում են գեղեցիկի մեջ գտնել և օգտավետ և կենսականը: Ժամանակակից վեպը չէ կարող բավականություն տալ առասպելական պատմություններով, երևակայական հերոսների անհավատալի գործողություններով, և չի պիտի ապշեցնե ընթերցողին միայն զարմացք, հիացում ու սոսկում ազդող տեսարանների անբնական նկարագիրներով: Կարող է նա զվարճացնել, զբաղեցնել մեր միտքն ու հոգին, բայց միևնույն ժամանակ պետք է մի բան սովորացնե մեզ: Ամենադժվարին հարցերը, որ փիլիսոփայությունը և գիտությունը իրանց շոր ու ցամաք թեորիաներով դժվարանում են լուծել, լուծում է ժամանակակից վեպը բանաստեղծության ավելի գրավիչ, ավելի հասկանալի և ավելի շոշափելի շրջանակի մեջ:

Ժամանակակից վեպը իր նյութը առնում է իրական աշխարհից, որով շրջապատված ենք մենք: Նրա մեջ պատկերանում է ընթացող կյանքը, թե ընտանիքի և թե հասարակության մեջ, իր բոլոր լավ կամ վատ երևույթներով: Նրա մեջ վճռվում են ամեն տեսակ հարցեր թե բարոյական, թե քաղաքական, թե կրոնական և թե տնտեսական, որոնք զբաղեցնում են քաղաքակիրթ աշխարհի մտքերը: Նրա մեջ քննության են ենթարկվում այն պաղափարները, այն հասկացողությունները, այն հիմնարկությունները, որոնք թեև դարերով ընդունված էին որպես օգտավետ, բայց հնանալով և ներկա ժամանակի պահանջներին անհամապատասխան համարվելով, կորցնում են իրանց հեղինակությունը: Նրա մեջ երևան են հանվում, մշտվում են այն հրապուրիչ նորությունները, որոնք խոստանում են ապագայում բախտավոր հետևանքներ և այդ նորություններով խորտակվում է ինչ որ հին է, ինչ որ վաղուց

արդեն կորցրել է իր նշանակությունը: Նրա մեջ քննվում են հարաբերությունները ժողովրդի զանազան դասակարգերի մեջ, հարվածվում է հարստահարիչը և պաշտպանվում է հարստահարյալի անհատական իրավունքը և նրա բարեկեցության համար միջոցներ է առաջարկվում: Նրա մեջ քննվում են ընտանեկան կյանքի հիմունքները, որոնք խախտված են, որոնք նույն դրության մեջ մնալով չեն կարող ընտանիքի բարօրությունը պահպանել և առաջարկում են ավելի լավ պայմաններ ամուսնի և կնոջ, ծնողների և որդիների հարաբերության համար:

Այդ բոլորը, որպես մի կախարդական հայելի, ամփոփում է իր մեջ «Կայծերը» և երևան է հանում Պարսկաստանի և Տաճկաստանի հայերի կյանքի տխուր պատկերները:

Ես ինձ հեռու եմ պահում «Կայծերի» քննությունից, որովհետև «Կայծերը» քննելու, «Կայծերը» բացատրելու համար պետք է միևնույն չափով գիրք գրել և այդ ավելի ձեռնհաս, ավելի հմուտ անձինքների գործ է: Բայց այսքանը կասեմ, որ Բաֆֆիի այդ նոր աշխատությունը իբրև ժամանակակից վեպ իր ընդարձակ նշանակությամբ, ամենաճիշտ ֆոտոգրաֆիայի նման, մի կողմից պատկերացնում է մեզ Տաճկաստանի հայերի հասարակական հիվանդությունը իր բոլոր փտեցնող, օրըստօրե լուծվող և քայքայվող կողմերով,— իսկ մյուս կողմից, ցույց է տալիս այն դարմանները, որոնցմով պետք է բժշկել հիվանդին: Այդ դարմանները գուցե շուտով չեն օգնի, գուցե առաջին անգամ բոլորովին անաջող կանցնեն, բայց դրանով պետք չէ հուսահատվել, թե դարմանները անօգուտ են: Դարևոր հիվանդությունը մի ժողովրդի կյանքի մեջ երկարատև բժշկության պետք ունի: Բայց դարմանները փորձված են: Այդ հիվանդությունը ունեցող ժողովուրդները միշտ դիմել են նույն դարմաններին: Ուրիշ հնար չկա, հրաշքներով մեր դարում մարդիկ չեն բժշկվում:

Որպես ժամանակակից վեպը, այնպես էլ ժամանակակից վիպասանը իր ժամանակի արդյունքն է: Մեր գրականության մեջ նշմարվում է այդ երևույթը բայց պ. Հայկունու խելքի տեր մարդիկ ոչ հասկանալ կարող են և ոչ բացատրել:

Սկսվում է ռուս-թուրքական 26 թվականների պատերազմը: Պարսից լծի տակ ճնշված և դարևոր ստրկության մեջ մաշված հայերը, ընդհանուր ոգևորությամբ, սպասում են լազառության՝ ռուսաց զենքի շնորհիվ: Ներսիս 5-րդը քաղաքական դեր է խաղում: Հայերը ամենայն անձնավիրությամբ մասնակցում են ռուսաց կռիվ-

ների մեջ: Նրանցից ամեն մեկը ցանկանում է իր հայրենիքը փրկված տեսնել մահամեղականների բռնակալությունից: Ռուսաց և անգլիացի ողջ քաղաքականությունը մրցում են միմյանց հետ: Անգլիացիք խոստանում են հայերին արտոնություններ և հանգստություն պարսից երկրներում: Նույնը խոստանում են ռուսները իրանց նոր գրաված երկրներում: Ռուսաց քաղաքականությունը հաղթող է հանդիսանում և տեղի է ունենում Պարսկաստանի հալածի մեծ գաղթականությունը դեպի Նրասխ գետի այս կողմը:

Այդ ժամանակներում հայտնվում է Արուվյանը և որպես թարգման հայերի զգացմունքի և ցանկությունների, գրում է իր «Վերջ Հայաստանի» կոչված վեպը:

Անցնում է ուղիղ 50 տարի, սկսվում է ռուս-թուրքական 76 թվի պատերազմը: Տաճկաստանի հայերի թշվառ դրության վրա ուշադրություն են դարձնում: Ռուսաց զինվորների արյունով գրվում են Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածները: Խոստանում են թուրքաց Հայաստանում վերանորոգություններ մտցնել և հայերի համար մի լավ դրություն ստեղծել: Ներսես պատրիարքը դիվանագիտական դեր է խաղում: Բոլոր ինտելիգենտ հայերի մտքերը զբաղված են այն հարցով, թե ինչպե՞ս պետք է ստեղծել այդ լավ դրությունը, որ իրանց եղբայրակիցների վիճակը բարվոքվի Տաճկաստանում:

Բոլորովին անբնական կլիներ, որ մտածությունների այդ սաստիկ մաքառումների ժամանակ, ձգտումների այդ ջերմ շարժման ժամանակ և ցանկությունների այդ ուժեղ հոսանքի ժամանակ անտարբեր մնար ազգային բանաստեղծը: Այո՛, բոլորովին անբնական կլիներ, որ բանաստեղծը լուռ մնար այն ժամանակ, երբ Տաճկաստանի ստրկացած ժողովրդի մեջ տիրում էր մի տենդային գրգիռ բողոքելու և իր ցավերն ու վշտերը դնելու քաղաքակիրթ Նվրոպայի առջև: Բանաստեղծը պետք է արձագանք տար ժողովրդի ձայնին և նրա սրբազան ցանկությունները, նրա խորին զգացմունքները, և նրա լացն ու արտասուքը պետք է նյութ առներ իր երգերի և իր վեպերի:

Այդ ժամանակներում Գամառ-Փաթիպան թողնում է իր «Կոամպապուլին», թողնում է մայրաքաղաքներում կրթված աղջիկներին ու երիտասարդներին և սկսում է երգել մշեցի մշակների դժբախտությունը: Այդ ժամանակներում ալևոր Մերենցը մտնում է պատմության խորքը և հնության փոշիների միջից ի լույս է ածում «Քորոս Լեոնին», «Նրկունքը» և «Քեոդորոս Ռշտունին»: Այդ ժա-

մանակներում Բաֆֆին թողնում է իր «Հարեմները», «Ոսկի աքաղաղները», «Ուխտյալ Միանձնուհիները» և դրում է՝ «Ջալալեդդին», «Խենթը», «Դավիթ-Բեկը», «Խամսայի մելիքությունները», թարգմանում է «Ղարաբաղի Աստղագետը» և ապա ի լույս է ածում «Կայծերը»։ Այդ վեց գրքերը հայտնվում են միևնույն տարիների ընթացքում, երբ Տաճկաստանի հայոց մտքերը ընդհանուր խմորման մեջ էին, երբ Տաճկաստանի հայերի վիճակը զբաղեցնում էր բոլորին։

Եթե վեպը կյանքի ու նրա երևույթների նկարագիր է, եթե վեպը մի արտահայտություն է ժողովրդի մտավոր և հոգեկան տրամադրության, շատ բնական է, որ միևնույն ժամանակներում լույս տեսած զանազան վեպեր կարող են բավական նման լինել միմյանց, եթե ոչ իրանց բովանդակությամբ և տիպերով, բայց գոնե իրանց ոգու ընդհանուր ներշնչությամբ, իրանց գաղափարներով։

Հենց այդ պատճառով Աբովյանի, Մերենցի և Բաֆֆի վերոհիշյալ վեպերը իբրև ժամանակի մտածությունների և զգացմունքների արտահայտություն, իրանց հիմնական գաղափարներով բավական նման են միմյանց, թեև իրանց բովանդակությամբ և տիպերով բոլորովին տարբեր են¹։

Իմ բարեկամներից մեկը բավական ճիշտ համեմատությամբ բացատրում էր այդ երևույթի բնական պատճառը, թե ինչու մեր գրականության մեջ ժամանակ առ ժամանակ լույս են տեսնում միևնույն բնավորությամբ, միևնույն ոգով գրված վեպեր։ Երևակայեցեք, ասում էր նա, մի հրաբխային զորություն. նա դարերով իր ստորերկրյա կալարանի մեջ գործում է, աճում է, հավաքում է իր ուժերը, և վերջ ի վերջո այլևս չկարողանալով տեղավորվել իր նեղ արգելանի մեջ, սկսում է ժամանակ առ ժամանակ ժայթքումներ գործել։ Եվ այսպես կազմակերպում է նա միևնույն լեռնային շղթայի վրա մի շարք բլուրներ, գագաթներ և զանազան բարձրություններ։ Այդ բարձրությունները թեև միևնույն հրաբխային զորությունից են առաջ եկած, թեև կազմում են մի ամբողջ լեռնային շղթա, բայց թե իրանց ներքին բովանդակությամբ, և թե իրանց արտաքին կերպարանքով ամենևին նման չեն միմյանց։ Մեկը մեծ է, մյուսը փոքր է, մեկը բարձր է, մյուսը ցածր է, յուրաքանչյուրը առանձին անուն է կրում և յուրաքանչյուրի մեջ կան

1 Մեր մյուս վիպասանների, Աղայանցի, Գոռչյանցի, Սարգսյանցի վեպերը չեն կարող վիպասանության այդ տեսակի հետ դասավորվել, որովհետև նրանք բոլորովին այլ տենդենցիայով գրված են։

զանազան տեսակ հանքային մարմիններ, յուրաքանչյուրի զանգվածը առանձին բաղադրություն ունի:

Եթե Արովյանի, Ծեռենցի և Բաֆֆիի վեպերը ընդունելու լինենք որպես մի բնական երևույթ մեր գրականության մեջ և եթե վերևում բերած օրինակով քննելու լինենք նրանց հայտնվելու պատճառները, ահալուշտ կտեսնենք, որ համեմատության մեջ սխալված չենք: Արովյանի «Վերք Հայաստանին» հրարխային գործության առաջին ժայթքումն էր: Բայց այդ ժայթքումը կատարվեցավ բավական թույլ և դանդաղ կերպով և վեր հանեց դեռ ոչ կատարելապես կազմակերպված մի բարձրություն: Հետո ժայթքումները կատարվում են ավելի սաստիկ և սաստիկ կերպով երևան են հանում ավելի մեծ բարձրություններ, որոնց վերջինը և իր կազմակերպությամբ ավելի կատարելագործվածը պետք է համարել Բաֆֆիի «Կայծերը»:

Եթե բնության մեջ դադարում է այս տեսակ գագաթների հայտնվելը, մենք ասում ենք, թե հրաբուխը հանգել է և ստորերկրյա գործող գործությունը սպառվել է: Իսկ եթե գրականության մեջ դադարում է միևնույն ոգովով կազմված աշխատությունների երևան գալը, մենք մտածում ենք՝ կամ կյանքը մեռել ու սպառվել է և կամ ժողովուրդը հասել է իր ցանկացած նպատակին և հանգստացել է:

Ուրեմն, քանի որ դեռ երևան են գալիս միևնույն բնավորություններ, միևնույն հոգով ներշնչված վեպեր, մենք պետք է այդ երևույթը վերաբերենք ոչ թե այն պատճառին, որպես մտածում են Հայկունու նման կարճատես կրիտիկոսները, թե մեր վիպասանները ուրիշ նյութ չունեն իրանց ֆանտազիային բավականություն տալու և միշտ կրկնում են միևնույն մտքերն ու գաղափարներ — այլ պետք է մտածենք, որ ժողովրդի պահանջը դեռ լրացած չէ: Այդ պահանջը արտահայտվում է և շարունակվում է և արտահայտվել ոչ միայն ժամանակակից վեպերի ու բանաստեղծությունների մեջ, այլ մամուլի և գրականության ուրիշ ճյուղերի մեջ ևս:

Այդ կետից նայելով, թե այժմ և թե քսան, հիսուն տարիներից հետո, եթե մի կրիտիկոս հանձն կառնե քննել «Կայծերը» կամ Բաֆֆիի մյուս վեպերը, նա միշտ սխալանքների մեջ կընկներ, եթե ի նկատի չէր առնի ժամանակի պատմությունը և այն բոլոր հանգամանքներն ու շարժառիթները, որ պատճառ եղան այդ վեպերի ստեղծվելուն: «Կայծերը» խորին կապ ունի տաճկահայերի

ներկա դրության և Տաճկաստանի քաղաքական ու տնտեսական պայմանների հետ: Քննելով «Կայծերը», միևնույն ժամանակ պետք է քննել և այդ պայմանները: Եվ դրա մեջն է Բաֆֆի բարձր նշանակությունը, որ մեր գրականության ասպարեզում չէ հանդիսանում նա որպես լոկ վիպասան միայն, այլ որպես ժամանակի գործիչ, որպես առաջնորդող ժամանակի ձգտումների և գաղափարների: Եվ այդ է պատճառը, որ մենք համարում ենք «Կայծերը» կատարյալ ժամանակակից վեպ, և ոչ թե հեթաթ կամ մի ծրագիր գրված տաճկահայերի ապագա գործունեության համար, որպես աշխատում է ցույց տալ պ. Հայկունին:

— «Որո՞նք են «Կայծերի» գաղափարները, նրա տենդենցիան ինչո՞ւմն է», — հարցնում է պ. Հայկունին: Մենք սպասում ենք նրա պատասխանին, — դարձյալ մի որոշ պատասխան չենք լսում:

Ինչպես «Կայծերի» տիպերի քննության մեջ, ինչպես «Կայծերի» գեղարվեստական արժանավորությունների կամ նրա հոգեբանական կողմերի վրա խոսելով, պարոնը խույս է տալիս որոշ միտք հայտնելուց և բավականանում է մի քանի ընդհանուր և կոիտիկայի մեջ ոչինչ նշանակություն չունեցող ֆրազներով միայն, — այնպես էլ «Կայծերի» տենդենցիայի և նրա մեջ բովանդակված գաղափարների մասին խոսելով, նա մի որոշ միտք չէ հայտնում: Նա միայն աշխատում է ցույց տալ, թե «Կայծերի» հեղինակը սեփական գաղափարներ չէ ունեցել, այլ իր բոլոր մտքերը առել է «Մշակ» լրագրից: Այդ կարծիքը հիմնում է նա հեղինակի մի այլ առիթով հայտնած խոստովանության վրա, թե «ինքը «Մշակի» գաղափարների ամենամոլեռանդ փառազոհներից մեկն է»:

Եթե ընդունենք «Մշակը» որպես մի որոշ ուղղության արտահայտություն, այն ժամանակ շատ հասկանալի կլինի Բաֆֆի խոստովանությունը: «Մշակը» մի խումբի, մի հայտնի կուսակցության օրգան է: «Մշակը» մի հավաքական ուժ է: Նրա մեջ որպես խմբագիրը, այնպես էլ ամեն մի գրող իր մեծ և փոքր մասն ունի: Բաֆֆին այդ գրողներից մեկն է: Նա չէ սովորում «Մշակից», այլ իր գաղափարները և իր մտքերը սովորեցնում է կամ որպես ինքն է ասում՝ «Փառազու՞մ է» «Մշակի» միջոցով: «Մշակը» մտքերի մի հոսանք է, որի մեջ զանազան աղբյուրներից բխած վտակները միախառնվում են և կալմում են մի մեծ գետ: «Մշակի» խմբագիր պ. Արծրունին միայն հսկում է, որ գետը չփոխե իր ընթացքը և չշփվի իր ուղղությունից: Բաֆֆին այն վտակներից մեկն է, որ խառնվում է այդ գետին: Եվ որովհետև ամեն մի

վտակ ինչ հողի կամ հանքային բաղադրության մոտից որ անցնում է, իր հետ բերում է նրանց համը, հոտը և գույնը,— այդպես էլ Րաֆֆին ունի իր առանձին գույնը և հատկությունները:

Խոսելով «Մշակի» գաղափարների վրա և բավական շոգոքորթելով պ. Արծրունու բանաստեղծական տաղանդը, պ. Հայկունին դարձյալ մի որոշ միտք չէ հայտնում, թե որոնք են «Մշակի» գաղափարները, որ իբրև պատրաստի նյութ առել է Րաֆֆին և մտցրել է «Կայծերի» մեջ: Նա միայն ասում է, թե «պ. Արծրունին հիվանդության տափնապանների մեջ գտնվող Գյոթեի նման անդադար բացականչում է. «Լո՛ւյս, լո՛ւյս, ուրիշ ոչինչ, եթե ոչ լույս»:

Եթե այդ է միայն «Մշակի» քարոզած գաղափարը,— դա շատ հնացած և բոլորովին մաշված միտք է և ոչ մի ժամանակակից վեպի նյութ տալ չէ կարող: Ամենքը գիտեն, որ լույսը լավ բան է, և մինչև անգամ «Կայծերի» պատանի Ֆարհադն էլ է իմանում այդ և հիացած արեգակի ճառագայթներով, ասում է. «Ա՛խ, ինչ լավ բան է լույսը, որպես բաց է անում նա մարդի աչքերը և զորություն է տալիս նրա տեսողությանը: Չէ՞ որ միևնույնն է լինում և կյանքի մեջ,— մի ժողովրդի, մի ազգի և ամբողջ աշխարհի կյանքի մեջ: Երբ որ տիրում է մտավոր խավարը, մարդիկ չեն տեսնում իրանց ամենախոշոր թերությունները, նրանք չեն նշմարում այն ճանապարհի ուղղությունը կամ ծնունդները, որով գնում են. նրանք չեն նկատում այն խոչընդոտները, որ ամեն անգամ նրանց ոտքին է դիպչում և ճակատի վրա վայր է գլորում, նրանք ոչինչ չեն տեսնում, միայն խարխափում են մոլորության մեջ»... (եր. 238—239):

Այդ տողերը կարդալուց հետո, պ. Հայկունին դարձյալ «Մշակի» և Րաֆֆիի գաղափարների մեջ հակառակություն է գտնում: Նա ասում է. «Մշակը» անդադար բացականչում է՝ «Լույս, լույս»: Իսկ «Կայծերի» հեղինակը բղավում է. «Խավար, խավար»: Գ. Արծրունին պնդում է. «Գեպի առաջ, նրություն»: Իսկ Րաֆֆին քարոզում է. «Գեպի ետ, հսություն, վայրենություն»:

Արդյոք ի՞նչ փաստերի վրա է հիմնում պ. Հայկունին իր համամատությունները, այդ մասին լուր է, որովհետև «փաստեր առաջ բերելու ժամանակ չէ, ասում է նա, բայց եթե ալդ անհրաժեշտ է, դժվար էլ չէ, միայն սիրո ու հավես պետք է»:

Բայց քանի որ պ. Հայկունու «սիրտն ու հավեսը» իր տեղը չէ, քանի որ նա փաստերից փախչում է, նրա դիտողությունները կրիտիկական ոչինչ արժեք ունենալ չեն կարող:

Չէ կարելի այսպիսի ընդհանուր խոսքերով բացատրել մի որևիցե վեպի գաղափարները, ասելով.— «Կայծերի» արգո՝ հեղինակը ընդունում է (գոնյա ինչպես սեփական խոսքերիցն է երիվում), որ հայ ազգի նյութական և բարոյական անկման պատճառը նրա ընտանեկան, դպրոցական և ընկերական կյանքի տգիտությունիցն է առաջ գալիս: Բայց այդ ընկած վիճակը վերականգնեցնելու համար պարոնը առաջարկում է դարձյալ տգիտութուն, մինչև անգամ վայրենություն»:

Պարոնը չէ հասկանում, եթե վեպի մեջ նկարագրվում է մի որևիցե հիմնարկության անկարգ դրությունը, նրա վնասակար ազդեցությունը, այդ չէ նշանակում, որ հեղինակը մերժում է այն հիմնարկության կարևորությունը, այլ ընդհակառակը, ցույց տալով նրա թերությունները, հեղինակը ցանկանում է վերանորոգել և ավելի օգտավետ պայմանների մեջ դնել նրան: Օրինակ, «Կայծերի» մեջ նկարագրված է տեր Թոդիկի դպրոցը իր բոլոր ալլանդակությամբ, իր բոլոր ստրկացնող և բթամտացնող ազդեցությամբ (եր. 53—83): Նկարագրելով այդ դպրոցը կամ որպես նրա աշակերտ Ֆարհադը կոչում է՝ այդ «դժոխքը»,— հեղինակը դրանով չէ կամենում ցույց տալ, թե ուսումը կամ «լույսը» պետք չէ, այլ այդ «դժոխքի» նկարագրությունից ինքնըստինքյան ծագում է այն միտքը, թե «լույս» կամ ուսում ստանալու համար պետք է ունենալ ավելի կանոնավոր, ավելի նպատակահարմար դպրոցներ: Այնպես էլ, նկարագրելով հայոց ընտանեկան և ընկերական կյանքը իրանց բոլոր պակասություններով, հեղինակը ցանկանում է, որ այդ պակասությունները լրացվեն ավելի օգտավետ և կյանքի պահանջներին համապատասխան պայմաններով:

Իսկ թե «Կայծերի» հեղինակը «վայրենություն» կամ «վայրագություն» է քարոզում,— մեկ շատ մութն է, թե ի՞նչ է ուզում պ. Հայկունին հասկացնել այդ խոսքերով. մի՞թե նա վայրենություն է համարում անձնապաշտպանությունը: Մի՞թե նա վայրենություն է համարում վայրենի քրդի հափշտակությունից իր կյանքը, իր ընտանիքը պահպանելու: Եթե այդ վայրենություն համարվեր, մենք պետք է ամբողջ լուսավորյալ Եվրոպայի վայրենի համարներինք, որտեղ պետությունները իրանց երկրի հասույթների ամենամեծ մասը ծախսում են զինվորների պահպանության համար, որպեսզի պահպանեն իրանց երկրի շահերը:

Պ. Հայկունին ուրիշ հակառակություններ ևս գտնում է «Կայծերի» հեղինակի և «Մշակի» մտքերի մեջ: «Մշակը» քարոզում է,

որ սուրբ Ավետարանը աշխարհաբարի թարգմանելով, պետք է տալ ժողովրդի ձեռքը. որ նա կարդա և բարոյապես զարգանա, իսկ Րաֆֆին ասում է, որ սուրբ գրքերը վնասակար են, նրանց փոխարեն պետք է տալ ժողովրդին Ղորանը, որ նա կարդա և վսյրենություն սովորի:

Պետք է կամ վերին աստիճանի տգետ լինել, կամ վերին աստիճանի անամոթ լինել, այսպես անխղճաբար աղավաղելու համար «Կայծերի» արտահայտած մտքերը: Րաֆֆին չէ ասում, թե սուրբ գրքերը վնասակար են, այլ ասում է, որ մեր տեր թողիկեները այնքան տգետ են, որ սուրբ գրքերի մտքերին այնպիսի սխալ բացատրություններ են տալիս, որ փոխանակ օգուտ բերելու, վնասում են: Որի ընդհակառակն, մահմեդական մուլլան համեմատաբար ավելի նպատակահարմար կերպով է բացատրում Ղորանի իմաստները (հր. 255—257): Եվ այդ կարծիքը ոչ թե Րաֆֆի կարծիքն է. այլ որսորդ Ավոյի կարծիքն է:

Չնայելով, որ պ. Հայկունին, որպես տեսանք, մի կողմից աշխատում է ցույց տալ «Մշակի» և «Կայծերի» գաղափարների մեջ հակասականություն, մյուս կողմից, ինքն իրան հակասելով, հայտնում է այն միտքը, թե «Կայծերի» հեղինակը «Մշակի» խմբագրից փող ստանալով, նրա թերթի գաղափարները ամբողջապես մտցրել է իր գրքի մեջ:

«Ինչպես կկամենայիք, ասում է նա, որ ես իմ մեկենասից («Մշակի» խմբագրից) յուրաքանչյուր տողի համար մի որոշյալ գումար ստանայի, նրա բերանից իմ մասին ամեն օր մի-մի դրուլագ ու նեշրոզ լսեի և միևնույն ժամանակ նրա գաղափարները ամենամոլեռանդաբար չքարոզեի»:

Ես հետո ցույց կտամ, թե ի՞նչ է նշանակում յուրաքանչյուր տողի համար մի որոշյալ գումար ստանալը, կամ ի՞նչ է նշանակում «Մշակի» գաղափարները ամենամոլեռանդաբար քարոզելը: Այժմ հարկավոր եմ համարում մի քանի օրինակներով ավելի պարզել այդ հարցը:

Ընդունենք, որ «Կայծերի» գաղափարները մի քանի կետերում նման են «Մշակի» հայտնած մտքերին: Ի՞նչ է դրա պատճառը:— Արդյոք ա՛յն, որ «Կայծերի» հեղինակը սեփական համոզմունք, սեփական իդեալներ չէ ունեցել և կուրորեն հետևել է «Մշակին», թե մի այլ երևութի մեջ պետք է որոնենք իսկական պատճառը: Այդ հարցը պետք է լուծեր պ. Հայկունին, բայց նա ամենայն անբարեխղճությամբ աղավաղում է:

Շատ հասկանալի է, որ ժամանակակից հարցերը քննվում, վիճարանվում են ժամանակակից մամուլի և գրականության այն ճշուղների մեջ: Բանաստեղծը կատարյալ իրավունք ունի բոլորից յոգուտ քաղելու: Բայց բանը նրանումն է, որ այս և այն հարցը լրագրի մեջ քննվում է առաջնորդող հոգովածի ձևով, ամսագրի մեջ քննվում է ամսագրական հոգովածի ձևով, բայց վեպի մեջ նա բոլորովին ուրիշ կերպարանք է ստանում: Եվ դրա մեջն է վիպասանի առավելությունը, որ նա լրագրի արտահայտած մերկ մտքից ստեղծում է կյանք, մարմին և հոգի է տալիս նրան, շոշափելի կերպով ներկայացնում է մեզ: Ես օրինակներով կբացատրեմ իմ ասածը: Դիցուք թե լրագիրների մեջ քննվում է ապահարզանի հարցը: Այդ հարցին ի նպաստ և աննպաստ զանազան դատողություններ ենք կարդում,— բայց բոլորը խոսքեր և դատողություններ են միայն: Բանաստեղծը վեր է առնում այդ բոլորը, գրում է մի վեպ և ներկայացնում է մեզ մի զույգ ամուսիններ, որոնք անբաժան ամուսնությունով դժբախտ էին, բայց հետո բաժանվելով և քաղաքական ամուսնությունով ապրելով յուրաքանչյուրը իր սիրածի հետ, ավելի բախտավոր դարձան: Ո՞ր անփորձ կրիտիկոսը քննելով այդ վեպը, կասե, թե նա իր աշխատության գաղափարը առել է այս և այն լրագրից: Այս տեսակ դատողություններ կարող են անել միայն հայկուսիները, որոնք չգիտեն, թե ի՞նչ է վեպը, կամ ում պետք է վերաբերել նրա գաղափարները:

Մի այլ օրինակ ևս: Մի ժամանակ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի ամբողջ մամուլը զբաղված էր ստրուկների ազատության հարցով: Այդ հարցի առիթով տպվում էին հազարավոր բրդշլուրներ, այդ հարցի առիթով քահանան եկեղեցու բեմից կարդում էր քարոզներ, իսկ տնտեսագետը գիտության ամբիոնից կարդում էր դասախոսություններ,— բոլորը կամ ի նպաստ ստրուկների, կամ աննպաստ: Եկեղեցին, մամուլը, գիտությունը կատաղած կերպով վիճում էին միմյանց հետ և վիճարանության առարկան ստրուկներն էին: Մտքերի այդ կռվի ժամանակ հայտնվում է մի կին, Բիչեր Ստուու, և օգուտ քաղելով ժամանակի մտածություններից, գրում է մի վեպ ստրուկների կյանքից, «Բոմաս ադբադ տնակը»: Այդ կնոջ համար ասում են, որ ստրուկների ազատիչը եղավ ոչ այնքան հյուսիսային ամերիկացիների զենքը, որքան նրա վեպը: Եթե մի կրիտիկոս քննելու լինի նրա գեղեցիկ գիրքը, շատ ծիծաղելի կդառնա, Լթե ասե, նրա բոլոր գաղափար-

ները և տենդենցիան հազար անգամ հայտնված են եղել մամուլի մեջ:

Ռուսաստանում ծագում է ճորտերի ազատության հարցը: Նույն երևույթն է նշմարվում ռուսաց թե մամուլի և թե գրականության մյուս ճյուղերի մեջ, ինչ որ կատարվեցավ Ամերիկայում: Ինքը կառավարությունը զբաղված էր այդ հարցով: Այդ միջոցներում Տուրգենևը, օգուտ քաղելով ընդհանուր մտածություններից, գրում է «Записки охотника» ռոմանը: Բայց մինչև այսօր ոչ ոք չէ մեղադրել հարգելի վիպասանին գրականական գողության մեջ, թե նա իր վեպի գաղափարը առել է այս կամ այն գրվածքից: Եւ դրա մեջն է ժամանակակից վեպի բարձր նշանակությունը, որ նա ամփոփում է իր մեջ այն բոլորը, ինչ որ հազարավորները և միլիոնավորներն են մտածում: Բանաստեղծը խլում է թե թղթի վրա և թե շրջապատող մթնոլորտի մեջ տարածված մտքերը, պարզում է և իր սեփական գույնը տալով, վիպական կենդանի ձևով վերադարձնում է մեզ:

Նույնը արել է և Րաֆֆին. նրա գիրքը ժամանակի արդյունք է: Եթե նա ծնված լիներ հիսուն տարի առաջ կամ աշխարհ գալու լիներ մեզանից հիսուն տարի հետո, ես հավատացած եմ, որ «Կայծեր» չէր գրի, այլ կգրեր մի ուրիշ վեպ, որը կհետաքրքրեր իր ժամանակի ընթերցողներին:

Այդ բոլորից հետո, ես դարձյալ վերադառնալով դեպի պ. Հայկունին, հարկավոր եմ համարում նկատել, որ այդ պարոնը, խոսելով «Կայծերի» գաղափարների կամ տենդենցիայի վրա, ամենեին մի որոշ միտք չէ հայտնում, թե ինչումն է կայանում այդ տենդենցիան: «Վայրենություն», «վայրագություն», «խավար», «հետադիմություն» բառերը անդադար կրկնելով, հարցը պարզած է համարում: Բայց այդ մի քսնի լոկ բառերը բավական չեն կրիտիկայի համար: Ես նախորդ համարում հայտնեցի, թե վեպի հիմնական գաղափարները չի պիտի որոնել նրա այս և այն բառի, նրա այս և այն տողի մեջ, այլ վեպի ամբողջության մեջ: Բայց երբ կրիտիկոսը իրան նպատակահարմար է համարում վեր առնել տողեր, նախադասություններ, կամ ամբողջ կտորներ վեպից և նրանցով բացատրել նրա պարունակած գաղափարները,— դա բարեխիղճ կրիտիկոսի գործ չէ:

Հիմա դառնանք պ. Հայկունու այն կարծիքին, որով ցույց է տալիս, թե Րաֆֆին իր մեկենասից («Մշակի» պ. խմբագրից) փող ստանալով, նրա գաղափարները մտցրել է իր գրքի մեջ:

«Պ. Բաֆֆին իրան գրքի առաջին երեսում գտնում է, որ մեկենասությունը գրականության մեջ օգտակար է, այսինքն «մի ձեռքը» կարող է հառաջացնել ու ծաղկեցնել և գրականությունը (")։ Այդ կարծիքը անպայման կերպով ոչ մի հասկացող մարդ, ես կարծում եմ, չէ ընդունում։ Եվ ինչպե՞ս ընդունել, ինչպե՞ս Բոքլի նման չասել, որ մեկենասությունը փշացնող, շողոքորթող, անբարոյականացնող երևույթ է, երբ տեսնում ես որ այդ մեկենասը, լորինակի համար, ֆրանսիացիների մեջ մի Լուդովիկոս է, իսկ հայ գրականության մեջ մի «Մշակ»։ Ինչպե՞ս կկամենայիք, որ ես իմ մեկենասից յուրաքանչյուր տողի համար մի ուրաջալ գումար ստանայի, նրա բերանից իմ մասին ամեն օր մի մի դրվագ ու ներքող լսեի, և միևնույն ժամանակ նրա գաղափարները ամենամոլեռանգարաբար չքարոզեի»։

Ես նախորդ համարում այդ ևս ցույց տվի, թե ինչ է նշանակում «Մշակի» գաղափարները ամենամոլեռանգարաբար քարոզելը, այժմ պիտի խոսեմ գրականական վարձատրության մասին և մեկենասների նշանակության մասին։

Թե ինչ է ասել «Բոքլը», թե ինչ համեմատություն է արել «Մշակի» և ֆրանսիացի Լուդովիկոսի մեջ,— այս ես նրա գրքում չեմ կարդացել։ Միայն այսքանը գիտեմ, եթե «Մշակի» խմբագիր պ. Արծրունին իրան Բոքլին հրավիրելու լինեի «Մշակի» մեջ աշխատակցելու, նա անպատճառ կպահանջեր յուրաքանչյուր տողի համար մի ուրաջալ գումար։ Եվ եթե պ. Արծրունին նրան ասելու լինեի. «Պարոն Բոքլ, ինչո՞ւ եք ինձանից փող պահանջում, դուք չէի՞ք, որ ասում էիք, թե մեկենասությունը անբարոյականացնող միջոց է»։ Պարոն Բոքլը անպատճառ կպատասխաներ. «Ներեցեք պարոն, դուք ինձ լավ չեք հասկացել. ես իմ աշխատության վարձն եմ պահանջում ձեզանից, դա մեկենասություն չէ...»։

Պ. Հայկունին, որի դատողությունների տարածությունը իր կրթերի սահմանից այն կողմը չէ անցնում, աշխատում է մոլորեցնել իր ընթերցողներին ասելով, որովհետև Բաֆֆին «Մշակի» աշխատակից է, որովհետև այդ լրագրի խմբագիր պ. Արծրունին նրա գրած յուրաքանչյուր տողի համար մի ուրաջալ գումար է վճարում, այդ պատճառով էլ Բաֆֆին շողոքորթում է նրան և «Մշակի» գաղափարներին «ամենամոլեռանգարաբար» հետևում է։ Այժմ կպարզենք վարձատրության հարցը, որովհետև պ. Հայկունին անդադար չեղտում է հիշյալ հարցի վրա։

Թե Բաֆֆին գրում է «Մշակի» մեջ, թե յուրաքանչյուր տողի համար մի որոշյալ գումար է ստանում,— դա հանցանք չէ, ամեն մի նշանավոր լրագրի աշխատակիցները փող են ստանում, ձրի չեն գրում: Բայց ի՞նչ կապ ունի այդ «Կայծերի» հետ: «Կայծեր» խո «Մշակի» մեջ չէ տպվել, «Կայծերի» համար «Մշակի» խմբագիրը ոչինչ չէ վճարել: Կամ մի՞թե փողի համար հեղինակը կփոխե իր համոզմունքները: Կարծեմ, ինքը պ. Հայկունին իր հոգովածի մեջ աշխատում է ցույց տալ Բաֆֆիի և «Մշակի» դադափարների մեջ հակառակություններ: Մի՞թե մի մարդ կարող է միևնույն ժամանակ և հակառակ լինել և հլու հպատակ լինել:

Եթե Բաֆֆին յուրաքանչյուր տողի համար մի որոշ գումար է ստանում, այդ պատիվ է բերում նրան, որ կարողանում է ապրել գրական աշխատանքով. դա շատ գեղեցիկ երևույթ է, դա պետք է ուրախացնե մեզ: Ես չեմ սխալվի, եթե ասեմ, որ Բաֆֆին առաջինն է մեր գրականության մեջ, որ իր տոկուն աշխատությամբ կարողացավ ցույց տալ, որ տաղանդը նույնպես հարստություն է, որ գրական արդար վաստակով ևս կարելի է ապահովել կյանքը: Բայց որտե՞ղ, ի՞նչ հասարակության մեջ,— Իհարկե, ոչ մեզանում: Եվրոպական հասարակությունների մեջ մի կամ երկու հաջող վեպեր բավական են, որ հեղինակը սեփական կառք և վիլլա ունենա և շրջապատե իրան ամեն տեսակ հարմարություններով: Բայց Բաֆֆին, որ հայ հասարակությանը տվել է տասն հատոր գրքեր և նույնքան հատորներ կկազմեն նրա մեր պարբերական հրատարակությունների մեջ տպված մյուս աշխատությունները,— Բաֆֆին իր գրական վաստակով հազիվհազ կարողանում է ձեռք բերել մի կտոր արդար հաց և կյանքից ավելին չէ պահանջում: Մի ամբողջ քառորդ դար այդ մարդը աշխատում է, դեռևս իր ապրուստը ապահոված չէ: Այսօր ձգեց գրիչը, մյուս օրը, գուցե, ուտելու հաց չի ունենա: Մինչև այսօր մի ամբողջ ժողովուրդ չէ կարողացել ապահովել իր վիպասանին, և դեռևս գտնվում են մարդիկ, որ տրտնջում են նրա ստացած մի քանի կոպեկների համար: Ասացե՛ք խնդրեմ, ինչո՞ւ մեզ մոտ մի վարժապետ, մի տեսուչ կարող են չորս հազարներ, հինգ հազարներ ստանալ և թուղթ խաղալով իրանց ժամանակը սպանել, իսկ մի վիպասան, որ կրթում է մի ամբողջ հասարակություն, պատրաստում է մի ամբողջ սերունդ, որի գրական վաստակը կմնա ազգի համար իբրև հավիտենական ժառանգություն,— մի՞թե մի այսպիսի աշխատողը պետք է մնա առանց վարձատրության:

Պ. Հայկունին այն միտքն է հայտնում, որ փողը ոչ միայն հրապուրում է, այլ մինչև անգամ անբարոյականացնում է գրողին: Գուցե պ. Հայկունին փողի համար ամեն բան կաներ, բայց ճշմարիտ տաղանդը երբեք չէ կաշառվում: Եվրոպական լավ գրողները մեծ փողեր են ստանում, բայց դրանից նրանց աշխատությունները ամենևին չեն վատանում: Նույնիսկ Լուդովիկոսին շրջապատողները գիտե պ. Հայկունին, թե ովքեր էին,— Ռասին, Բուալո, Մոլիեր, Լաֆոնտեն, Ֆենելոն, Բոսուե,— այդ մարդիկը չփչացան իրանց մեկենասից օգնություններ ընդունելուց:

Ազգերի գրականության մեջ եղել են ժամանակներ, երբ մեկենասներն ևս իրանց օգտավետ ազդեցությունն են ունեցել: Այդ այն ժամանակներում է լինում, երբ գրականությունը դեռ նոր է սկսել ծաղկել, երբ ընթերցանությունը դեռ ժողովրդի պահանջ չէ դարձել, որ հեղինակների գրքերը վաճառվեին և նրանք իրանց սեփական արդյունքով կարողանային շարունակել իրանց աշխատությունը: Բայց երբ ընթերցանությունը ժողովրդի պահանջ է դառնում, մեկենասների կարևորությունը ինքնըստինքյան ոչնչանում է: Ծիծաղելի կլինեին այժմ մեկենասները Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Անգլիայում, ուր հեղինակների աշխատության դեռ թանաքը չցամաքած, հայտնվում է գրավաճառը, և հազարներ է առաջարկում տպագրության իրավունքը գնելու համար: Բայց մի ժամանակ այդ երկրներում մեծ բարերարություն էին անում մեկենասները:

Մեր գրականությունը դեռ այն շրջանի մեջն է, որ գիրքը, ընթերցանությունը պահանջ չէ դարձել: Գրողները բոլորովին աղքատ մարդիկ են, ինչո՞վ կարող են տպագրել իրանց աշխատությունները, եթե նրանց օգնողներ չլինեն: Բախտավոր պետք է համարի իրան այն հեղինակը, եթե դուրս կբերի տպագրության ծախսը: Բայց ինչո՞վ պետք է ապրե նա: Զե՞ որ պետք է միջոց տալ նրան գործելու: Եվ եթե այդ չէ անում հասարակությունը, անպատճառ պետք է անեն մասնավոր մարդիկ, եթե ցանկանում են, որ ընթերցանությունը տարածվի ժողովրդի մեջ:

«Կայծերի» տպագրության ծախքը հոգացել է գնդապետ Ա. Թ. Մելիք-Հայկազյանը: Ամենայն համակրության արժանի է հարգելի պարոնի առատաձեռնությունը, որ նրա շնորհիվ մեր հասարակությունը ամեն տարի կարդում է մի քանի գրքեր: Եթե պարոնի օրինակին հետևողներ շատ լինեին, մեր մանուկ գրականությունը

ազելի ևս կծաղկեր և կհարստանար և ոչ թե, որպես պ. Հայկունին է կարծում, գրողները սնրարոյական կգառնային:

Ես պ. Հայկունու դանազան մանր-մունր նկատողությունների վրա ուշադրութիւն չդարձրի, որովհետեւ ինչ էլ որ գրեցի, այդ էլ բավական է ցույց տալու համար, թե որքա՞ն անբարեխղճութեամբ, որքա՞ն վայրիվերո կերպով վերաբերվում է նա դեպի մի գործ, որ լուրջ, ծանր ու խորին քննադատութեան կարոտ է: Բայց չեմ կարող առանց ուշադրութեան թողնել պարոնի փոթորագութիւնը, եթե նա իր կրիտիկան գրել է լոկ թշնամական և վրեժխնդրական զգացմունքից զրոգված, — պետք է դոնե այնքան մեծահոգի լիներ, որ սպասեր մի հարմար ժամանակի: Երբ հարեանի տանը կրակ է ընկնում, շտապում են հանգցնելու և ոչ թե կրակի վրա լուղ են լեցնում: Պարոնի կրիտիկան տպվում էր հենց միևնույն օրերում, երբ «Կայծերի» հեղինակի դրութիւնը շատ նախանձելի չէր: Լավ մարդը հսկառակորդի այդպիսի դրութեան ժամանակ պատերազմ չէ հայտնում:

Երևում է պ. կրիտիկոսը սաստիկ վրդովված է եղել «Կայծերի» հերոսներից մեկի, Ասլանի, հետևյալ դատողութիւններով.

— «Ես չեմ զարմանում գործերի այսպես լինելու մասին, այլ ցավում եմ, որովհետեւ ամեն ժամանակ, երբ հայի համար որևէքե դավաճանութիւն է պատրաստվում, նրա մեջ խառն է լինում դարձյալ նույնիսկ հայի մատնիչ ձեռքը: Դա մի պատմական եղեռնագործութիւն է, որ սկսյալ ամենահին դարերից, խիստ հաճախ կրկնվել է մեր ազգի կյանքում: Դա հայի վատ հատկութիւններից մեկն է» (եր. 441):

Պ. Հայկունին Ասլանի այդ խոսքերից այն եզրակացութիւնն է դուրս բերում, թե Բաֆֆին (դարձյալ Բաֆֆին) բոլոր հայերին դավաճան կամ մատնիչ է կոչում: Բաֆֆին այդպիսի միտք չէ հայտնում, որովհետեւ, եթե բոլոր հայերը մատնիչ լինեին, այլևս մի արդար հայ չէր մնա, որին մատնեին:

Ես թողնում եմ մեր պատմութիւնը, որի մեջ դավաճանների բազմաթիվ օրինակներ ունենք: Ես թողնում եմ և մեր ներկան, որի մեջ նույնպես նրանց թիվը պակաս չէ, — ես հարցնում եմ պ. Հայկունուց. միթե նա ինքը իր վարմունքով չէ՞ սպառնացնում, որ Ասլանի հայտնած միտքը բովանդակում է իր մեջ մի դառն ճշմարտութիւն: Ի՞նչ են նշանակում այդ խոսքերը.

— «Սպասեցեք, սպասեցեք, պարոններ, ես գիտեմ, որ որսորդ Ավոն և Ընկ. («Կայծերի» մեջ) ուզում են լինել և կարծես թե

են նաև մի մի... Միլորդ, մի ժ... օֆ, մի Կ...իշ, մի Դ...ի Ը
tutti quanti»...

Դա մատնություն չէ՞:

Պ. Հայկունին ոչ միայն մեծ զրպարտություն է անում «Կայ-
ծերի» ու նրա հեղինակի վրա, այլև անխիղճ կնքպով կասկած է
հայտնում և ցենզուրայի վերաբերությամբ, որ թույլ է տվել հիշ-
յալ վեպի տպագրությունը:

Վերոհիշյալ զրպարտություններով չբավականանալով, պ. Հայ-
կունին, «Կայծերի» հեղինակին վնասելու համար, մի այլ մատ-
նություն էլ է անում: Նա ասում է, որ «Կայծերի» հեղինակը շատ
է կարդացել Չերնիշևսկու ուսմանը և իր վեպերը գրում է նրա ազ-
դեցության ներքո:— «Ինչպես, ավելացնում է նա, մի ժամանակ
«Խենթում», ուր Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի երազը իրա Վար-
դանի բերանն էր դնում»:

Պ. Հայկունուն պետք է լավ հայտնի լինի, որ Չերնիշևսկու
հիշյալ գիրքը Ռուսաստանում արգելված է և հեղինակը անհայ-
տության մեջ է ապրում: Պ. Հայկունին այն ևս գիտե, որ Րաֆֆիի
վեպերը տպվել են Թիֆլիսում, ցենզուրայի թույլտվությամբ: Ու-
րեմն ցենզուրան ինչպե՞ս թույլ կտար նրանց հրատարակությունը,
եթե նկատելու լինեք նրանց մեջ վնասակար գաղափարներ և մա-
նավանդ Չերնիշևսկու գրքին հետևողություն: Ի՞նչ նպատակ ունի
պարոնը, որ մեր անմեղ գրականության վրա տարածում է այս
տեսակ կասկածներ:

Երևում է պ. Հայկունին այս տեսակ կասկածներ տարածում է
աչնչ նպատակով միայն, որ Րաֆֆիի վեպերի վաճառումը արգել-
վի: Նրա նենգավորությունը սլարդ երևում է հետևյալ դեպքում:
Ամենքին հայտնի է, որ «Կայծերի» երկրորդ հատորը դեռ լույս
տեսած չէ. նրա բովանդակությունը դեռ ոչ ոքին հայտնի չէ: Բայց
պ. Հայկունին երկրորդ հատորի մասին՝ ևս իր վճիռը տալիս է,
ասելով, թե երկրորդ հատորը կվերջանա նրանով, որ առաջին հա-
տորի հերոսները կհարձակվեն Վանա բերդի վրա և այդ քաղաքը
կգրավեն...: Պարոնը որտեղի՞ց գիտե, որ երկրորդ հատորը այս-
պես է վերջանալու: Միթե այդ զրպարտություններով չէ՞ մտածում
«Կայծերի» մուտքը արգելել Թուրքիայի սահմաններից:

Եվ այդ բոլորից հետո պ. Հայկունին ինչո՞ւ է վրդովվում, երբ
«Կայծերի» հերոսներից մեկը՝ Ասլանը, ասում է, որ հայերին դա-
վաճանողները իրանք հայերն են լինում...

Պ. Հայկունին իր հոգվածը վերջացնում է զանազան պտտավական խրատներով, որ ուղղում է դեպի «Կայծերի» հեղինակը, խորհուրդ տալով նրան, որ իր չհասկացած բաների մասին գրիչ չշարժե, որ «երեսխայական դյուրագրգիռ ոգևորությամբ ինքնակոչ բժիշկ չձեռնա բռնե՛լու համար բարոյական այնպիսի վերքեր, որոնց արտաթին խոցերը նա միայն տեսնում է, այն էլ այնքան թույլ ակնոցավոր աչքերով», — ավելացնում է, որ Բաֆֆիի առաջարկած դեղը այն atrophiea nervorum-ն է, որով Չերնիշևսկու (դարձյալ Չերնիշևսկի) երեւի բժիշկները կամենում էին բժշկել Կատարինա Վասիլենային, բայց Կատարինա Վասիլենան այդ դեղով չբժշկվեցավ և այլն:

Եթե ամեն մի խրատ տվող իր խրատները նախ իր գլխի վրա փորձելու լիներ և չհասկացած ու չսովորած բաների մասին դատողություններ չաներ, կարծեմ, շատ հիմարություններ դուրս տալու վտանգից ազատ կմնար:

Պ. Հայկունին, այդ Խալիպյան դպրոցի առաջին, թե երկրորդ դասատանից արտաքսված համբակը, իր հոգվածի մեջ աշխատում է ձեռնալ ոչ միայն իբրեւ քաջ կրիտիկոս, այլ որպես լեզվագետ ևս, և այդ մտքով գործ է ածում զանազան ռուսերեն, ֆրանսերեն և լատինական բառեր ու առածներ, առանց նրանց նշանակությունը հասկանալու: Նա կարծում է, որ atrophiea nervorum-ը դեղի կսւմ դարմանի անուն է և զարմանում է, որ Կատարինա Վասիլենան այդ դեղով չբժշկվեցավ: Բայց atrophiea nervorum-ը դեղի անուն չէ, այլ հիվանդության անուն է և նշանակում է նյարդային անսննդակնություն: Մի՞թե հիվանդությունը կարելի է հիվանդությունով բժշկել: Ես կարծում եմ, որ պ. Հայկունին նույնպես ազատ չէ հիշյալ հիվանդությունից, բայց նա իզուր է դարմանը խարդախության մեջ որոնում...

«Կայծերի» կրիտիկայից հետո, պ. Հայկունին գրեց Բաֆֆիի «Խաչագողի հիշատակարանի» առաջին հատորի քննադատությունը: Այստեղ նա, ինչպես սովորաբար ասում են, երեսի փարդան բոլորովին պատռել է, — այստեղ նա երևում է իր կատարյալ տգեղությամբ: Ես իր ժամանակին կտեսնվեմ պարոնի հետ:

1 Վերջացնելով հոգվածս, հարկավոր եմ համարում հայտնել, որ ընդհանուր դատողությունների մեջ, մի քանի տեղերում հետեւել եմ Բելինսկու հայացքներին, Մաճ. ճեղ.:

ՄԵՐ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԲԱՐԵԳՈՐԾՆԵՐԸ

Ազգերի կյանքում լինում են այնպիսի դարաշրջաններ, երբ համարյա ամբողջ ժողովրդի ուշադրությունը, ձգտումները լարված են լինում դեպի մի նպատակ: Հարուստն իր արծաթը, աղքատն իր աշխատանքը, գիտնականն իր հմտությունները գործ են դնում նույն նպատակի իրագործվելուն: Մեկի արածը մյուսի համար օրինակ է դառնում և գործը ընդհանրանում է:

Տեսնում ենք, այսինչ ազգի մեջ, այսինչ դարում ծաղկում է արհեստը, մյուսի մեջ՝ գիտությունը, երրորդի մեջ՝ վաճառականությունը, մի այլ ազգ այդ ժամանակ զբաղված է պատերազմական պատրաստություններով, ամրացնում է իր երկրի սահմանները, բերդեր է կառուցանում, զինվորների թիվն է ավելացնում, իսկ նրա հարեանը նոր դպրոցներ է հիմնում, աշակերտների թիվն է ավելացնում, բայց մի ուրիշը անշարժություն մեջ է գտնվում և ոչինչ բանի վրա չէ մտածում:— Այդ բոլորը ամեն մի ժողովրդի մեջ, ժամանակի պայմանների և պահանջների համեմատ, ունեն իրանց բնական դրդիչ պատճառները: Նույն պատճառներից զարթնում է մի ժողովրդի մեջ և բարեգործական ոգին:

Բարեգործությունը և բարիի գաղափարը զանազան ժամանակներում զանազան տեսակ է հասկացել մարդկությունը: Ինչ որ մի քանի դար առաջ բարի էր, օգտավետ էր, այսօր կարող է չար և վնասակար համարվել: Որի ընդհակառակն, ինչ որ մի քանի դար առաջ վնասակար էր համարվում, այսօր բարիքը նրա մեջն են դառնում: Բարեգործությունը իր տեսակներով նույնպես ժամանակի ծնունդ է և կրում է յուր վրա իր դարի դրոշմը: Այդ է պատճառը, որ միևնույն ժամանակում արտահայտված, նույնատեսակ բարեգործական հիմնարկություններն ընդհանրանում են ժողովրդի մեջ, և բոլորը ձգտում են նրանց նպաստելու:

Մեր ազգի կյանքի մեջ ևս եղել են այնպիսի դարաշրջաններ, երբ ժողովրդի բարեգործության առարկան եղել են միևնույն հիմնարկությունները: Տեսնում ենք, միևնույն դարում, համարյա միևնույն ժամանակ Հայաստանում կառուցվել են բազմաթիվ վանքեր և եկեղեցիներ: Միայն մի քաղաք ունեինք, որը ուներ հազար և մի եկեղեցի, վերջին մեկը, ըստ ավանդության, շինել էր տվել մի հովիվ: Մեր թագավորները, իշխանները և մեծատուները ահագին ծախքեր էին անում վանքեր կառուցանելու, և ապագայում նրանց

նորոգությունների և միաբանության պահպանության համար ումանք սեփականացնում էին գյուղեր, ագարակներ և զանազան անշարժ կալվածքներ: Այդ բոլորը համարվում էր բարեգործություն: Տեսնում ենք, միևնույն դարում, համարյա միևնույն ժամանակ կառուցվել են զանազան մեծ ու փոքր գետերի վրա բազմաթիվ կամուրջներ: Շինողները նույնպես ապահովացրել են կամուրջների գոյությունը, թողնելով նրանց ապագա նորությունների համար անշարժ կալվածքների եկամուտներ: Այդ նույնպես բարեգործություն էր համարվում: Նույնպիսի բարեգործական նպատակներով մեր իշխաններից շատերը հարթել են ճանապարհներ և լեռնային բարձրավանդակների վրա, ընկույթյունից մեկուսացած տեղերում, կարավանները ցրտից և բուքից պատսպարելու համար, շինել են իջևաններ, պանդոկներ: Բարեգործություն էր համարվում և անապատ տեղերում աղբյուրներ անցկացնելը, որ ճանապարհորդները ջուր գտնեն խմելու: Բարեգործություն էր համարվում և ջրանցքներ բաց անելը, որ դուրսացնեն երկրագործությունը: Ամեն մի ջրանցքի, ամեն մի աղբյուրի հետ պահպանվել է բացանդի անունը և յուրաքանչյուր վայելող սրբազան պարտք է համարում «ողորմի» ասել հիմնողի հոգուն:

Երբ մի հասարակություն այնքան զարգացած չէ, որ համայնական ուժերով հոգա ընդհանուրի պետքերը, այդ դեպքում ժառանգորդ բարեգործների արածը ունի իր օգտավետ նշանակությունը:

Բայց որովհետև բարեգործությունն ևս ունի իր հրապուրիչ կողմերը, այդ պատճառով բարեգործներն ունենում են շատ հետևիկներ: Օրինակ, մեկը մի վանք է շինում, ժողովուրդը շնորհակալ է լինում նրանից, օրհնում է և հարգում է նրան: Այդ փառքը գրգռում է և մյուսների բարի նախանձը, և սկսում են բոլորը վանքեր շինել:

Այդ բոլորը շատ լավ է, բայց ունի և իր վնասակար կողմերը: Երբ մի բարեգործ, մյուսին հետևելով, անում է այն, ինչ որ մյուսն է արել, այսպիսով, միևնույն հիմնարկությունները այնքան բազմանում են, որ հասարակության պահանջի հետ համեմատելով, ոչ միայն ավելորդ են դառնում, այլ նրանց պահպանությունը մի ծանր բեռն է լինում հասարակության վրա: Մի ժամանակ վանքերն ու եկեղեցիներն այնքան բազմացան, որ եթե հասարակությունը իր բոլոր միջոցները գործ դնել, հազիվ թե կարող էր պահպանել նրանց գոյությունը: Եվ բարեգործության այդ արդյունքները ավելացրին Անդրկովկասի ավերակների թիվը:

Մյուս վնասակար կողմն այն է, որ երբ մի ժողովրդի բարեգործական նկրտումները ուղղված են լինում դեպի միևնույն հիմնարկությունները, այդ դեպքում հասարակության պետքերի մյուս ֆակտորները, որոնք նույնքան և գուցե ավելի անհրաժեշտ են, մնում են անգործադրելի և բոլորովին զանցառության են արվում: Ի՞նչ կլինե՞ր, եթե բոլորը եկեղեցիներ կառուցանեին և դպրոցի վրա ոչ ոք ուշադրություն չդարձներ:

Մեր ժամանակներում բարեգործները և բարեգործական հիմնարկությունները սկսեցին ուշադրություն դարձնել դպրոցների և ուսման վրա: Հարուստները մեռնելու ժամանակ իրանց հարստությունից մի մասն են հանում դպրոցների համար: Ոմանք առանձին դպրոցներ են կառուցանում: Ոմանք իրանց ծախքով որդեգիրներ են պահում թե յայտեղ և թե արտասահմանում: Ամեն ոք ցանկանում է, որ ամենահետին գլուղացիին անգամ գրել-կարդալ գիտենա. ամեն ոք ցանկանում է իր լուսման ձգել ժողովրդի կրթության գանձանակի մեջ: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, շատ օգտավետ է, բայց մի՞թե ժողովրդի առաջադիմությունը միայն դրպրոցներից պետք է սպասել: Ինչո՞ւ է շանազանվում այժմյան բարեգործությունը այն ժամանակների բարեգործությունից, երբ բոլորը վանքեր կամ կամուրջներ են հիմնում:

Ինչպես վանքերի թիվը բազմացնելով մենք ստացանք բազմաթիվ աբեղաներ, որ չգիտենք, թե ինչպես կերակրենք նրանց, աչնպես էլ միմիայն դպրոցների թիվը բազմացնելով մենք շուտով կստանանք մի ուսումնական պրոլետարիատ, որ չենք իմանա որտեղից հաց ճարենք նրանց համար:

Երբ ժողովրդի կրթության ֆակտորներից մեկը միայն զարգանում է, կրթության ջանքերը դառնում են միակողմանի, ժողովրդի կրթության բոլոր ֆակտորները պետք է ներդաշնակաբար և հավասար կերպով զարգանան և պետք է ներդաշնակաբար գործեն, որպես գործիչները մի որևիցե մեխանիզմի մեջ և որպես կենդանի մարմնի մեջ նրա բոլոր գործարանները: Գործարաններից մեկի չափազանց զարգանալը կթուլացնի մյուսների գործողությունը, և առողջությունն ու կյանքը կդադարի:

Մասնավորենք մեր խոսքը:

Այժմ թե մեր բարեգործական հիմնարկությունները և թե մեր մասնավոր բարեգործները, բոլորը իրանց խելքն ու միտքը տվել են դպրոցական գործին, բոլորը նպաստում են դպրոցների բարեկարգությանը և ուսումնական անձանց թիվը ավելացնելուն: Մեր

կրթության մյուս անհրաժեշտությունները կամ բուրժուական անուշադիր են թողնված, կամ խիստ աննախանձելի դրության մեջ են:

Մեր հոգևածի նպատակից դուրս է մի առ մի մատնացույց անել այն բուրժուականների վրա, որոնք անհրաժեշտ են մի ժողովրդի կրթության համար,— բայց որովհետև մեր խոսքը բարեգործական օժանդակությունների մասին է, ուստի սովորող չենք համարում մասնավորապես ցույց տալ, թե մեր բարեգործները ուրիշ ի՞նչ բանի վրա կարող էին ծախսել իրանց արծաթը:

Ահա հասարակության մեջ հայտնվել է մի երիտասարդ տաղանդ: Նա նկարիչ է, նրա նկարները մենք ամեն օր տեսնում ենք փողոցի վրա դրած և հիանում ենք: Երիտասարդը ցանկանում է գնալ արտասահման և ավելի կատարելագործել իր արհեստը: Բայց նա աղքատ է, միջոցներ չունի: Մեր բարեգործներից ոչ ոք նրան նպաստելու համար ուշադրություն չէ դարձնում, չնայելով, որ մի ժողովրդի մեջ կարելի է հարյուրավոր ֆիզիկոսներ, քիմիկոսներ և այլ մասնագետներ պատրաստել, բայց դարերի ընթացքում հագիվ թե ծնվում են մի կամ երկու լավ նկարիչներ: Մեր խոսքը այ. Բաշինջաղյանի մասին է: Այդ երիտասարդը գուցե մի օր Այվազովսկու արժանավոր հաջորդը կլինի, բայց ոչ ոք միջոց չէ տալիս նրան իր ձիրքերը զարգացնելու և իր արհեստը կատարելագործելու:

Մի ուրիշի մեջ երևում են մուզիկայի ձիրքեր, նա կամ ածում է և կամ նվագադիր (կոմպոզիտոր) է: Մանուկ տաղանդը դեռ կարոտ է կատարելագործության: Բայց ո՞վ է մտածում նրա վրա: Այսպիսիները իրանց թարմ ուժերը նվիրում են մասնավոր դասատվության, որ քաղցած շման: Բայց եթե շարունակելն սովորել, գուցե ժամանակով նշանավոր երաժիշտներ կդառնային:

Մի երրորդը գրող է. նա իր աշխատություններով արդեն ցույց է տվել, թե որքան կարող է պիտանի լինել իր հասարակությանը: Բայց ո՞վ է քաջալերում նրան: Նրա գրվածքները այնքան արդյունք չեն տալիս, որ կներակրեն հեղինակին, և նա ստիպված է իր թանկագին ժամանակը վատնել կողմնակի պարապմունքների վրա, որ ապրել կարողանա: Բայց այսպիսիները շուտ-շուտ չեն ծնվում...

Դեռ «Մշակի» երեկվա համարի մեջ տպվեցավ հանգուցյալ Իփեկճյանի մահագույժը: Նրա ցավալի մահը մի դառն նախատիք է հայ հասարակությանը, որ մենք հարգել գիտենք մեր զործիչների գերեզմանը միայն, իսկ նրանց կյանքը, որ այնքան թան-

կագին է, պահպանելու համար անփույթ ենք: Մի՞թե նույն թըշ-վառության մեջ չմեռան Դուրյանը, Պեշկիթաշլյանը, և ուրիշ շատ աշպիսի զոհեր...

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Պարոն խմբագիր-

Խնդրեմ այս մի քանի տողին տեղ տաք Ձեր պատվական շա-բաթաթերթի մեջ:

«Մեղուի» 90-րդ համարում տպված էր մի հոդված, որի մեջ ի միջի այլոց ասված էր, թե ես ստացել եմ Առաքել վարդապետ Կոստանյանցից նորա երկու հատոր աշխատությունները և մինչև այսօր չեմ վերադարձրել: Եվ նույն հոդվածի ներքև խմբագրի ծա-նոթության մեջ հիշված էր, որ ես հիշյալ աշխատությունները հանձնեմ «Մեղուի» խմբագրատանը, որպեսզի նա հասցնե ըստ պատկանելույն:

Բոլորովին ճշմարիտ է, ես Տող բերդում գտնված ժամանակ Առաքել վարդապետը հանձնեց ինձ երկու տետրակների մեջ ամ-փոփված մի հավաքածու, և ես այդ մասին յուր ժամանակին հախնել եմ «Խամսայի մելիքությունների» 382, 383, 384, 387 երեսներում: Հիշյալ հավաքածուն մինչև այսօր էլ պահված է ինձ մոտ, և եթե չեմ վերադարձրել, պատճառն այն է եղել, որ արժա-նապատիվ հայր սուրբը, երբեք չի դիմել ինձ ու չի պահանջել յուր տետրակները: Նա թողել էր այդ տետրակները ինձ մոտ բո-լորովին այլ նպատակով, և այդ նպատակը իրան հայր սուրբին լավ հայտնի է...

Բայց ինձ զարմացնում է այն, թե ի՞նչն է ստիպել «Մեղուի» խմբագրին ուրիշների հարաբերությունների մեջ մտնել և մի այդ-պիսի ինքնակոչ սուղեքնի պրիստավի դեր հանձն առնել: Եթե Առա-քել վարդապետը ցանկանում է ինձ հանձնած ավանդը ետ ստա-նալ, իմ հասցեն նորան հայտնի է, նա թո՛ղ ինձ գրե, այն ժա-մանակ ես մեծ հոժարությամբ ետ կուղարկեմ, և ավելի ապահով ձեռքով, քան թե «Մեղուի» խմբագրատան միջոցով:

9. Խմբագիր

Խնդրեմ այս նամակին տեղ տաք Ձեր պատվական շարաթաթերթի համարներից մեկում, որով մենք նպատակ ունենք փարատել մի քանի տարակուսանքներ, որ խոսակցության նյութ են դարձել մեր հակառակորդների բերանում:

Մինչև «Խամսայի մեխիթությունների» լույս տեսնելը, մեր նորագույն պատմության մի նշանավոր մասը բաց էր մնացած: Ոչ ոքի մտքին անգամ չէր գալիս, որ ամենամոտ ժամանակներում Ղարաբաղում վերջացել էր մի հայկական իշխանություն, որ յուր անցյալը և յուր պատմությունն ուներ: Թեև այս և այն հրատարակությունների մեջ տպված էին վանազան անկապ, հատուկտոր հողվածներ, բայց դրանք այնքան աղբատ էին իրենց բովանդակության կողմից, որ մի պարզ գաղափար չէին կարող տալ վերջացած իշխանության մասին: Զանազան խորշերում ընկած էին ծածկված, մոռացված ձեռագրեր, որոնք ղեռ գրականության սեփականություն չէին դարձել: Իսկ ժողովրդի բերանում մնացել էին կենդանի ավանդություններ, որոնք հավաքելու կարոտ էին: Ահա այդ բոլորը անհայտությունից ի լույս ածել և, ի մի ամփոփելով, նրանցից մի ամբողջական պատմություն կազմել Ղարաբաղի մեխիթությունների մասին,— շատ վաղուց ի վեր դարձել էր մեր աշխատության առարկան: Մենք տարիներով միշտ հետամուտ ենք եղած, ամեն հնարք գործ ենք դրել, որ ամեն տեղ ինչ բանավոր կամ գրավոր հիշատակարաններ կան, ազատենք խավարից և կորուստից և, նյութերի մի հարուստ պաշար մեր ձեռքի տակ ունենալուց հետո, սկսենք գրել մեր պատմությունը: Այդ իսկ նպատակով, զեռ 1881 թվականի հուլիս ամսում, «Մշակի» մեջ մենք տպեցինք մի հրավեր, որով դիմում էինք ձեռնահաս անձինքներին, խնդրելով օգնել մեզ մեր ձեռնարկության մեջ և եթե գտնվում էին նրանց մոտ որևէ գրավոր կամ բանավոր տեղեկություններ, ուղարկեին մեզ, որպեսզի մեր աշխատությունն ավելի լրացած և ճշիւ լիներ փաստերի կողմից: Զբաղականանալով հիշյալ պատվերով, նույն տարվա հուլիս ամսում մենք սկսեցինք ճանապարհորդություններ անել այն երկրներում, ուր դարերով գոյություն էր ունեցել մեխիթների իշխանությունը: Անցանք Գանձակի, Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Ղափանի գավառները, անցանք Սյունյաց աշխարհը: Մեր ճանապարհորդությունը տևեց երեք ամիս և ապար-

գլուխ շանցալ: Մեզ հաջողվեց ձեռք բերել բավականաչափ, բոլորովին անհայտ, գրավոր նյութեր և, որ ամենագլխավորն է, ժողովրդի մոտ լինելով, մենք առիթ ունեցանք հավաքել նրա մեջ պահպանված ավանդությունները: Վերադառնալով Թիֆլիս, սկզբիցինք «Մշակի» մեջ մաս առ մաս տպել մեր պատմությունը, որը հետո առանձին գրքով լույս տեսավ 1882 թվին:

Եվ այսպես մենք խավարից ի լույս ածեցինք մի ամբողջ պատմություն, մի կորած, մոռացված իշխանության պատմություն: Մենք մեր նպատակի համար ծախսեցինք մեր ամենաչքավոր նյութական միջոցները, և ոչ ոքից շնորհակալություն չէինք սպասում, և շատ շնորհակալ կլինեինք, եթե մեր հակառակորդները փոքր-ինչ բարեխիղճ լինեին և շխանգարեին մեզ առաջ տանելու մեր սկսած գործը:

Եվ որպեսզի կասկածանքի տեղիք չմնար, թե «Խամսայի մեկիբությունները» հեղինակի երեակայության ծնունդ է, և որպեսզի ցույց տայինք, թե այդ աշխատությունը հիմնված է պատմական հիշտ փաստերի վրա, այդ նպատակով մենք մեր գրքի վերջաբանի մեջ (եր. 369—414) մի առ մի տպեցինք այն բոլոր աղբյուրների անունները, մինչև անգամ նրանց բովանդակությունը, որոնցից մենք օգուտ էինք քաղել մեր պատմությունը կազմելու ժամանակ: Եվ այդ բավական չհամարելով մենք մինչև անգամ խոստացանք առանձին հատորով տպել մեր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր գովումենտների իսկականները: Ահա մեր խոսքերը.

«Եթե «Խամսայի մեկիբությունների» առաջին հատորը ընդունելություն գտավ ընթերցող հասարակությունից և տպված գրքերը վաճառվեցան, այն ժամանակ ես կտպեմ մի երկրորդ հատոր, որպես հավելված առաջին հատորի: Այս վերջին հատորի մեջ ղեկեղված կլինեն այն բոլոր նյութերը, որոնք ծառայել են ինձ իբրև աղբյուր առաջին հատորը կազմելու համար: Բովանդակությունը կլինի հետևյալ կարգով.— ղանզան անձինքների ղանազան ժամանակներում Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մելիքների մասին գրած և անտիպ մնացած պատմական աշխատություններ.— մեր պարբերական հրատարակությունների կամ այլ և այլ գրքերի մեջ ջրված հոդվածները Ղարաբաղի մելիքների մասին.— ռուսաց արտերի մեջ ղանազան տեղեկություններ Ղարաբաղի մելիքների մասին.— ռուսաց պատմագիրների՝ Սուլովևի, Բուտկովի, Դուրրովի, Յ. Արարատսկի (հայ) և այլոց գրքերի մեջ

գտնված տեղեկությունները Ղարաբաղի մելիքների մասին, այլև պարսից պատմագրության մեջ հայոց մելիքների մասին գտնված տեղեկություններ.— ուսաց կայսրների, պարսից շահերի, վրաց իշխանների և զանազան խաների Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին շնորհած անվանական հրովարտական, ֆիրմանների օրինակները.— մելիքների տոհմերի վերաբերությամբ գտնված անձնագրությունների օրինակները, եկեղեցիների, վանքերի, շիրիմների քարերի վրա և գրքերի հիշատակարանների մեջ.— մելիքների տոհմային ճյուղագրական աղյուսակը.— Այս բոլորը տպված կլինեն իմ սեփական բացատրություններով և ծանոթություններով (եր. 396, 399):

Եթե մենք խոստացել ենք մի այսպիսի հավաքածու տպել, որպես հավելված «Խամսայի մելիքություններին», այստեղից շատ պարզ է, որ մեր խոստմունքը թե դեպի հասարակությունը և թե դեպի գրականությունը կատարելու համար, ոչ միայն հարկավոր է, այլև անհրաժեշտ է, որ մի անգամ մեզ հանձնված և մեր ձեռքի թափ գտնված նյութերը մեզ մոտ մնային, որպեսզի մենք միջոց ունենայինք կազմելու մեր հավաքածուն:

Եվ հենց այդ նպատակով մենք մինչև այսօր պահել ենք մեզ մոտ Առաքել վարդապետ Կոստանյանցի տետրակները, ինչպես շատ ուրիշների մեզ հանձնած նյութերը, որպեսզի նրանց մեջ եղած փոքրիշատե պատմական նշանակություն ունեցող տեղերը քաղվածքեն տպելնք մեր հավաքածուի մեջ: Մենք այդ միտքը, որպես վերևում ցույց տվինք, յուր ժամանակին հայտնել ենք մեր պատմության վերջաբանի մեջ, ուրեմն Առաքել վարդապետին պետք է հայտնի լիներ, թե ինչու համար ենք պահել նրա տետրակները: Իսկ եթե արժանապատիվ հայր սուրբը կամենում է ետ ստանալ յուր տետրակները, մենք մեծ ուրախությամբ կվերադարձնենք իրան՝ հայր սուրբին, բայց ուրիշի ձեռքը չենք տա: Միայն մեզ պետք է նախ բանակցություններ անել նրա հետ, եթե նա չի ցանկանում յուր տետրակների այն տեղերը, որ պատմական նշանակություն ունեն, տպված տեսնել, այն ժամանակ ետ կուղարկենք: Իսկ նրանք, որ ուրիշի գործը իրանց գործ են շինել և անպատկառ հանդգնությամբ սպառնում են մեզ սուղերով, թող դիմեն, ուր դիմելու միշտ սովորություն ունեն... Մենք մեր հաշիվը առանց դատի հայր սուրբի հետ կվերջացնենք:

Այդ կլինի մեր վերջին պատասխանը: Եթե մենք մեր մասին խոսված կամ տպված բոլոր վայրահաշուքյուններին պատասխանելու լինեինք, դա մեզանից շատ ժամանակ կխլեր:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

«Արձագանքի» ներկա տարվա 29-րդ համարում՝ ոմն Հարություն-բեկ Սարգիս-բեկյան Հասան-Ջալալյան՝ դիմում է մեր հասցեին մի նկատողությամբ, թե մենք Հասան-Ջալալյանների տոհմագրության մեջ, որ տպվեցավ անցյալ տարի «Արձագանքի» 45 և 46 համարներում, սխալներ ենք արել. և այդ սխալները «յուր մոտ գտնված առավել հավատարիմ տեղեկություններով» պարոնն իբր թե ուղղում է:

Առանց մի բառով անգամ ցույց տալու՝ թե որտեղ կամ ինչու՞մն է մեր սխալը, պարոնը սկսում է Հասան-Ջալալ մեծից և, ամբողջ յոթ հարյուր տարիների տարածությունը լցնելով միայն մի քանի անհայտ անուններով, իսկույն թռչում և հասնում է յուր հորը՝ Սարգիս-բեկին, և վերջացնում է ճյուղագրությունը յուր անունով, երևի ցույց տալու համար, թե ինքն էլ մեծն Հասան-Ջալալ իշխանի որդիներիցն է:

Եթե պարոնը հայերեն կարդալ իմանում է և կարդացածը հասկանում է, մենք խորհուրդ կտանք նրան՝ կրկին բաց անել անցյալ տարվա «Արձագանքի» 45 և 46 համարները, և կարդալ մեր հրատարակած Հասան-Ջալալյանների տոհմագրության վերնագիրը: Ահա՛ նա.

«Ազգաբանություն և ծննդաբանություն ազգին Հասան-Ջալալյանց՝ հաննալ և հավաքեալ ի պատմութեանց Հայոց և Աղուանից, նաև ի յարձանագրաց ի խաչքարաց և ի տապանաքարաց, եղելոց ի վանոն Գանձասարայ և շրջակայ նորին վանորայս և տեղիս հանդերձ թուարանութամբ, զորս համառոտ շարահիւսեցի ես Բաղդասար Միտրապօլիտ Աղուանից հայոց, որդի Դանիէլ-բէկ իշխանի և թոռն Մէլիք-բէկ իշխանին Հասան-Ջալալյանց, նախկին տէրանցն երկրին Արցախոյ՝ գավառին Խաչենոյ, յաղագս տեղեկության ներկայ և ապագայ սերնդոց, տոհմայնոց և ազգականանց իմոց: Գրեցաւ ի ՌՄՂԸ թուին հայոց և ի 1849 ամի տեառն»:

Կարծեմ, վերոհիշյալ տողերից պարոնը կհամոզվի, որ «Ար-

ձագանքի» մեջ տպված Հասան-Ջալալյանների տոհմագրությունը ոչ մեր հեղինակությունն է և ոչ մեր ստորագրությունն է կրում յուր ներքո: Այլ այդ տոհմագրությունը կազմել է հանգուցյալ Բաղդասար Միսրոպովիտը և տպված է նրա անունով: Եթե սխալ-ներ կան, էրա սխալներն են, և ոչ թե մերը: Ուրեմն, պարոնի ուղղակի մեր հասցեին դիմելը՝ խորին անուշադրություն պետք է համարել:

Բայց ինչ որ հետաքրքիր է պարոնի հյուղագրության մեջ, այդ ա՛յն է, որ Հասան-Ջալալ մեծը և Մուղալ Խաչենու իշխանը (ևր-կուն էլ տղամարդ) ծնում են Աթաբեկ առաջինին (դարձյալ տղա-մարդ): Այդ, իրավ, շատ հետաքրքիր է, որովհետև, սկսյալ հայր Ադամից և մայր Եվայից տեսնված է, որ մի տղամարդ և մի կին միայն ընդունակ են ծնել երրորդ մարդուն: Իսկ պարոնի հյուղա-գրությա՜ն հենց սկզբի սուղերում՝ երկու տղամարդիկ, առանց կնոջ միջնորդության, ծնում են երրորդ տղամարդին: Եթե պարոնը «յուս մոտ ունեցած ավելի հավատարիմ տեղեկություններով» կարողա-ցավ ապացուցանել այդքանը միայն, անտարակույս, մեծ գյուտ առած կլինի ոչ միայն: Հասան-Ջալալյանների տոհմագրության վե-րաբերությամբ, այլ ամբողջ մարդկային սեռի պատմության վե-րաբերությամբ: Եվ մենք առնիվ խոսք ենք տալիս պարոն Հարու-թյուն-բեկ Սարգիս-բեկյան Հասան-Ջալալյանին, որ յուր նշանա-վոր գլուխը ապացուցանելուց հետո, նրա մյուս սխալները բոլ-րովին կներենք իրան:

ՊԱՐՈՆ Դ. ԱՂԱՅԱՆՑԻ ՀԱՍՑԵԻՆ

Երբ լույս տեսավ «Կայծերի» առաջին հատորը, պ. Աղայանցը այն աստիճան հափշտակվեցավ, որ խորին ոգևորությամբ նվիրեց մեր աշխատությանը մի շատ երկար ներբողյան բանաստեղծու-թյուն: Նրա մի օրինակը գտնվում է մեզ մոտ, իսկ մյուս օրինա-կը՝ «Աշքյուրի» յսմբագրի մոտ:

Իսկ երբ լույս տեսավ «Կայծերի» երկրորդ հատորը, պ. Աղա-յանցը նրա գլխավոր հերոսներին կոչում է «իմաստակներ», «շաա-լատաններ», «խոզէր», «խաշագողներ» և այլն, և նրանց գործու-նեության մեջ օգտավետ կամ բարոյական ոչինչ չէ գտնում:

Տե՛ս «Աղբյուր ՊՊ», 8—9, օգոստոս-սեպտեմբերի տետրակը:

Նույն հերոսները կային և նույն բնավորությամբ գործում էին «Կայծերի» առաջին հատորի մեջ ևս: Բայց այն ժամանակ այդ «շառլատանները» իրանց գործունեությամբ բորբոքում էին պ. Աղայանցի բանաստեղծական ոգևորությունը: Հանկարծ նա սառեց, և նրա իղեալները «խռզեր» դարձան:

Ինչո՞ւ բացատրել պարոնի հակասությունները:

Ծրկուսից մեկը. կամ նրա առաջին փառաբանությունները պետք է համարել պարզ շողոթորթություն, որով կամեցել է հանդանալ «Կայծերի» հեղինակին՝ մեզ, կամ վերջին հայհոյանքները պետք է համարել շարանախանձ զոխի ստոր վարմունք:

Բայց «Կայծերը» դարձյալ կմնան բարոյական կայծեր, և բնավ կարոտ չեն այնպիսի անձանց զովասանքներին, որոնք պատրաստ են իրանց համոզմունքները ամեն բույս փոխել, նախելով, թե քամին ո՞ր կողմից է փչում...

ՊԱՐՈՆ Ղ. ԱՂԱՅԱՆՑԻ ՀԱՍՑԵՒՆ

Շատերի սովորությունն է, երբ նրանց հետ որևէ հարցի մասին վիճում ես, աշխատում են վիճաբանության իսկական առարկան մի կողմ դնել, և մի այլ, հարցի հետ ոչինչ կապ չունեցող, խնդիր մեջ նետել, որպեսզի հարցը ավելի բարդվի, ավելի մըթնանա:

«Արձագանքի» 39-րդ համարում տպված մեր փոքրիկ նկատողությունը, որ ուղղված էր պ. Աղայանցի հասցեին, շատ պարզ էր և հասկանալի: Մենք պարոնին հիշեցրել էինք, որ սկզբում նա յուր համակրությունը արտահայտեց դեպի մեր աշխատությունը՝ «Կայծերը», նվիրելով նրան մի բանաստեղծություն, իսկ հետո նույն աշխատության մասին տպեց «Աղբյուրի» մեջ մի քննադատություն, որով թափել էր յուր սրտի ամբողջ մաղձը:

Շեշտելով պ. Աղայանցի հակասությունների վրա, մեր նպատակը երբեք այն չի եղել, որ ցույց տանք, թե մեր աշխատությունը որևէ ժամանակ վայելել է նրա համակրությունը: Այլ կամեցանք ապացուցանել, որ նա համոզմունքից բոլորովին զուրկ մարդ է, և նրա համակրությունը նույնքան նշանակություն ունի, որքան նրա հակակրությունը:

Ուրեմն, հարցը շատ պարզ էր դրված: Խնդիրը պարոնի նվիրած բանաստեղծության մասին էր: Նա պետք է կարճ կերպով պատասխաներ. արդյոք նվիրե՞լ է, թե ո՛չ:

Բայց պ. Աղայանցը, պատասխանելով մեր նկատողությանը, ոչ բոլորովին ուրանում է, և ոչ էլ պարզապես խոստովանում է, թե ճշմարիտ է, արել է մի այդպիսի նվեր: Նա միայն խուլ ակնարկներով ասում է. «Զեր հիշած ոտանավորը տպագրված է «Աղբյուրի» 1884 թվականի երկրորդ տևտում «Սառնամանիք» վերնագրով, ընթերցողները կարող են ստուգել, թե կա՞ արդյոք նրանում Ենիքոյանի հետք դեպի ձեզ և ձեր աշխատությունը»:

Կարծես, վեճը «ներբողյան» բառի մասին լիներ:

Պ. Աղայանցը, որպես սովորաբար ասում են, կամեցել է բուն խնդիրը կտուրը նետել, և միայն «ներբողյան» բառի պոչից բռնելով, պատասխանում է, թե ինքը «ներբողյաններ» չէ գրել, և մեղադրում է մեզ, որ մենք բառերը շփոթում ենք միմյանց հետ: Բառերի գործածությունը պ. Աղայանցից սովորելու բնավ պետք չունենք: Հիշյալ բառը մեր նկատողության մեջ գործ ենք ածել բոլորովին ծաղրական մտքով:

Ներբողներ այժմ ոչ ոք չէ գրում:

Հարցը նրանում չէ, արդյոք պ. Աղայանցը ներբողյան բանաստեղծություն է գրել, թե մի այլ տեսակ բանաստեղծություն: Հարցը նրանումն է, թե ի՞նչ առիթով և ո՞ւմ համար է գրել:

Երբ մի գրող յուր բանաստեղծությունը նվիրում է որևէ գրքի, շատ ծիծաղելի կլինեն, եթե նա ներբողյան լինեն, այսինքն՝ գովասանական ճառի ձևով գրված: Այլ հարկավոր է, որ նվերը ունենար մի ներքին հարաբերություն, կամ մի խորհրդավոր առնչություն նույն գրքի բովանդակության հետ, որին նվիրվում է:

Պ. Աղայանցի՝ «Կայծերին» նվիրած «Սառնամանիքը»² ուներ այդ հարաբերությունը: Մի կողմ թողնելով նրա իսկական իմաստը, բավական է, եթե «Սառնամանիք» և «Կայծեր» բառերը դնենք մի-

1 Պ. Աղայանցը, յուր դատը թողնելով, մի ուրիշի փաստաբանությունն և հանձն է առել յուր պատասխանի մեջ, հիշեցնելով մեզ «մտղալա» բառը, որի նշանակությունը, իբր թե մենք չհասկանալով, շփոթել ենք մի այլ բառի հետ. Ետ շնորհակալ կլինեինք պարոնից, եթե նա շարունակեր յուր պաշտպանությունը, որով ցույց տված կլիներ յուր պատմական և աշխարհագրական հոմոսթությունը:

2 Այդ բանաստեղծությունը առաջ ավելի խորհրդավոր վերնագիր ուներ. որը փոխել է պ. Աղայանցը:

մշանց մոտ,— մեկը սառցնող և ամեն աճեկութիւն սպանող զորութիւն, իսկ մշուար ջերմացնող և կենդանութիւն տվող զորութիւն:

Այդ բոլորից հետո պ. Աղայանցը, յուր ոչինչ չապացուցանող պատասխանի մեջ, միամտաբար դիմում է մեզ, ասելով. «Բայց գուր, որ ադրեն հասկացել եք ձեր սխալը (??), կարող եք երկու տողով շտկել, իբրև ազնիվ մարդ»:

Մենք պատրաստ կլինեինք ոչ թե երկու տողով, այլ տասն տողով «շտկել» մեր սխալը, եթե պ. Աղայանցը ցույց տար, թե ինչումն է մեր սխալը: Բայց ով որ առանց փաստերի ուրիշին ազնվութիւն է հրավիրում, պետք է նախ ինքը ազնիվ վարվի...

ՊԱՐԿԱՊԶՈՒԿ ԱԾՈՂՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ձեզանից ամեն մեկը, ընթերցող, անշուշտ տեսած կլինեք մի տեսակ թափառական երգիչներ, որոնք պարկապզուկը թևի տակ դրած, ամեն բակ մտնում են, ամեն լուսամտի առջև կանգնած են և իրանց նահապետական նվագարանը ածելով, մի քանի գրողներ են ստանում:

Այդ ողորմելի երգիչների ռեպերտուարը շատ փոքր է և համարյա բաղկացած է երկու երգից՝ մեկը գովասանութիւն, մյուսը պարսավ: Նրանք մտնում են հանդիպած տունը, սկսում են առաջին երգը՝ գովասանութիւնը, փառաբանում են տանտիրոջ առարկիւթիւնները, բարեգործութիւնները, առատաձեռնութիւնները, չորս բարձր հասակը, քաջութիւնը, գեղեցիկ դեմքը, մի խոսքով, տալիս են նրան ամեն տեսակ լավ հատկութիւններ, թեև գովասանութիւն առարկան ամենաանսլիտանի մեկը լինի:

Իսկ երբ իրանց շողոքորթութիւն ցանկացած վարձատրութիւնը չեն ստանում, ոկսում են երկրորդ երգը՝ պարսավը, պախարակում են այն բոլոր լավ հատկութիւններ, ինչ որ իրանք գովաբանել էին: Այժմ քաջը նրանց համար երկշտ է դառնում, առաքինին՝ շարագործ, առատաձեռն՝ ժլատ, գեղեցիկը՝ տգեղ և այլն:

Այս տեսակ պարկապզուկ ածողներ կան և մեր գրականության մեջ: Դրանց համար արդարությունը, ճշմարտությունը ոչինչ նշանակություն չունին, դրանք միշտ պատրաստ են թեքվել դեպի այն կողմը, ուր շահերի հրապույրը ձգում է նրանց:

Սեփական խելք, սեփական համոզմունքներ չունին, դառում են ուրիշի խելքով, իրանց համոզմունքները փոխում են, որքան փոխվում են հանգամանքները:

Իրանք ցած, կեղտոտ և պատվի զգացմունքից բոլորովին զուրկ մարդիկ են...

Դրականության մեջ ոչինչ այնքան զգվելի չէ, որքան այդ վարձկան գրիչները: Դրանք մի տեսակ ցինիկներ են, որ ում տանից հաց են ստանում, նրա օգտին էլ վայրահաշույթյուններ են անում:

Այդ անամոթները չլին լինի և երբեք ձայն հանելու վստահություն չէին ունենա, եթե ընթերցող հասարակության մեջ զարգացած լինեիր դատելու և լավը վատից, ճշմարիտը սուտից զանազանելու ընդունակությունը:

Բայց քանի որ ընթերցող հասարակությունը ամեն մի տպված խոսքին նշանակություն է տալիս, այդ դեպքում խարդախները, խաբեբաները, ստախոսները, ընթերցողներին մոլորության մեջ ձգողները ժամանակավոր հաշողություն են գտնում:

Զարգացած, լուսավոր հասարակությունների գրականության մեջ այդ տեսակները, անտարակույս, երևան գալու համարձակություն չէին ունենալ, իսկ մեր մեջ նրանք բազմությամբ վխտում են՝ քաջահույս լինելով, որ գեռ տիրում է խավարը և մթության խավարի մեջ նրանց մերկությունը, այլանդակությունը ոչ ոք չի նկատի:

Խոսքս մասնավորելով, ես կվերառնեմ մեր գրականության պարկապզուկ ածողներին մի քանիսին...

ՎԻՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԻ ՄԵՋ

Ռուսահայ նոր գրականության մեջ վիպագրության առաջին օրինակը տվեց Աբովյանցը: Նա գրեց մի գիրք միայն, և իր հետեւից քարշ տվեց հետևողների մի ամբողջ շարք: Նա գրեց ռամկական բարբառով, մյուսները նույնպես գրեցին ռամկական բարբա-

ռով: Նա նկարագրեց գյուղական կյանքը, մյուսները նույնպես գյուղական կյանքի շրջանակի մեջ գրին իրանց նկարները: Եվ այս բոլորը շատ բնական էր, որովհետև գրողները, առանց բացառության, լամենքը գյուղացիներ էին, և գեղջկական կյանքի պատկերները ավելի մոտ էին թե նրանց սրտին և թե երևակայությանը:

Պետք է մի առանձին բախտ կամ հանգամանքների պատահական դիպված համարել, որ մեզանում վիպագրության առաջին հիմնաքարը դրեց մի ճշմարիտ վարպետ, մի լավ պատրաստված մարդ, որ ինքը գյուղացի լինելով, սկսեց գյուղից: Եվ այսպես մեզանում դեռ քառասունական թվականներում, բոլորովին անգիտակցաբար ստեղծվեցավ այն, որ կոչվում է ժողովրդական գրականություն, և որը այժմ միայն սկսվել է ուրիշների մոտ կատարվել գիտակցաբար:

Բայց վիպագրությունը չէր կարող միշտ գեղջկական կյանքի նեղ, սահմանափակ շրջանակի մեջ մնալ, մանավանդ, որ Աբովյանից հետո չհայտնվեցան զորեղ տաղանդներ, որ ավելի խոր թափանցեին գյուղական կյանքի բոլոր ծալքերում և նրա մեջ նոր տարրեր, նոր երևույթներ գտնելով, ավելի հետաքրքիր դարձնեին իրանց աշխատությունները: Թողյալ այդ, Աբովյանի հետևողները, Աբովյանի անշնորհք աշակերտները եղան: Դրանց համար հայկական վեպ նշանակում էր այն, ինչ որ միմիայն հային է վերաբերում, առանց մտածելու, որ հայը յուր կյանքում շփվում է օտար ազգերի հետ, որոնք նրա դրացիներն են, և որոնք նրա հետ միասին բաժանում են կյանքի միևնույն հանգամանքները: Աբովյանը յուր գրքի մեջ տեղ տվեց օտարազգիներին, բայց նրա հետևողները ազգասիրաբար մերժեցին նրանց:

Հայկական վեպ դրանց համար նշանակում էր, որ անպատճառ պետք է ներկա լինեի գյուղի տերտերը, գյուղի տանուտերը, գյուղի խալիֆան և շատ շատ դրանց հետ ավելացնում էին մի հարստահարիչ չարի՛ կամ վաշխառու: Պատկերը ամբողջացած էր համարվում, և միևնույն տիպարները, միևն մյուսից առնելով, դանազան ձևերով ծամծմվում էին: Եվ ով որ մի այսպիսի գիրք էր գրում, արդեն գրականական մանդարինի փառքը ստացած էր համարում: Նրանց պահանջները սահման չունեին: Քնթները բարձրացրած զարմանում էին, թե ինչու ամեն կողմից մատուվ չեն ցույց տալիս նրանց: Եվ եթե մարդիկ ուշադրություն չէին դարձնում, իրանք իրանց մատուվ ցույց տալու անհամեստությունն ևս ունեին:

Դրանց համար հայի անցյալ, հայի պատմություն չկար։ Դրանց համար չկար և հայի ապագա։ Դրանք ծանոթ էին այն գլուղի հետ միայն, որի մեջ ծնված էին, և որի սահմաններից դուրս մի այլ կյանք չէին ճանաչում։ Դրանց աշխարհահայեցողության թոփախը իրանց գլուղի հորիզոնից ավելի հեռու չէր անցնում։ Եվ եթե պատահում էր, որ ոտքը դուրս էին դնում իրանց գլուղից, իսկույն մոլորվում էին և խրվում էին հիմարությունների մեջ։

Երկար ժամանակ վիպագրությունը նույն նեղ, միակողմանի շավղով ընթանալով, նույն շավղի վրա մնաց և քարացավ, առանց որևէ առաջադիմություն գործելու։ Նա չկարողացավ նոր լեզու մշակել, որովհետև գրվում էր գեղջկական բարբառով։ Նա չկարողացավ ընթերցանություն տարածել, որովհետև հասկանալի էր միայն այն շրջանին, որի բարբառով գրված էր։ Եվ այսպես իրանք հեղինակները իրանց աշխատությունները դատապարտեցին շուտափույթ մահվան և սկսեցին կատաղել, թե ինչու հաջողություն չգրտան։ Նրանց աշխատությունները մնացին գրականության համար իրրև լեզվագիտական ցամաք նյութ, իսկ գեղարվեստի համար իրրև և շատ հասարակ արդյունք։

Ահա այս էր Աբովյանի ստեղծած շկոլան։ Նրա ներկայացուցիչները մինչև այսօր ևս գոյություն ունեն, շարունակում են ապրել, ոչ նորոգվում են և ոչ փոխվում, այլ եգիպտական մումիաների նման պահպանում են մի տեսակ մեռած կենդանություն։

Մենք անունների հետ առայժմ գործ չունենք։ Մենք արդեն ձեռնարկել ենք կազմել հայոց վիպագրության պատմությունը սկսյալ Աբովյանից մինչև մեր ժամանակները։ Նույն աշխատության մեջ յուրաքանչյուրին երևան կհանենք յուր վաստակներով։

Մինչդեռ վիպագրությունը անդրկովկասյան հայերի մեջ այդ դրության մեջ էր, սարերի մյուս կողմում, հեռավոր Մոսկվայում, հրատարակվում էր «Հյուսիսափայլը»։ Կյանքից տարակած, օտար հողի վրա, շատ հասկանալի է, որ չէր կարող ստեղծվել բուն հայկական վիպագրություն։ Եվ դրանով պիտք է բացատրել «Հյուսիսափայլի» ամլությունը, որ նա իր ամբողջ տեղողության ընթացքում, բացի մի քանի աննշան պատկերներից, չտվեց ոչ մի հայոց վեպ։ Նա բավականացավ թարգմանություններով միայն։

Բայց Նազարյանի շուրջը, հակառակ նրա ցանկության, ծնունդ առեց մի այլ տեսակի վիպագրություն։ Որովհետև հայոց ընդհա-

նուր կլանք չկար, որովհետև նրա ամսագիրը հրատարակվում էր հայ գաղթականների մի շատ նեղ շրջանում, այդ պատճառով ևս վիպագրությունը այնտեղ բոլորովին նեղ և մասնավոր կերպարանք ստացավ: Փոխանակ ընդհանուր տիպարներ երևան հանելու, սկըսեց նկարագրել զանազան անձանց անձնական կամ ընտանեկան կյանքը:

Իբրև մասնավոր անձանց պատկերներ, կարող էին այս տեսակ նկարները իրենց առանձին նշանակություն ունենալ, եթե նկարիչները դրոված չլինեին միմիայն անձնական հաշիվներից: Կիրքը ստիպում էր նրանց ալլանդակել պատկերները: Այդ ուղղությունը առաջ բերեց մի քանի մուրացկան գրողներ, որոնք անբարոյականացրին վիպագրությունը և նրան բոլորովին անպատկառ պարսավարանության ձև տվին: Նրանք պատրաստ էին փառաբանել և ամենագեղեցիկ գույներով նկարագրել, եթե նրանց փոշկտային, և միևնույն անձին պատրաստ էին ցեխի մեջ թաթախել, եթե նրանց հաճույքները կմերժեին:

Եվ այսպես «Հյուսիսափայլը» հայոց վիպագրությանը շնչաստեց, և անկարող էր նպաստել, որովհետև նա հայոց կյանքից անջատված էր: Նա նպաստեց միայն բանաստեղծություն, և ավելի քնարերգական բանաստեղծություն:

1872 թվին սկսվեց հրատարակվել «Մշակը»: Մինչև այս լրագրի լույս տեսնելը, հայկական աշխարհի հորիզոնը այնքան նեղ էր, որ մի փոքր հեռավորության վրա ոչ ոք չգիտեր, թե ի՞նչ է կատարվում: Կյանք կարծես թե չկար կամ եթե կար նրա վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում: Հարցերը ինքնաբերաբար զարթնում էին և դարձյալ ինքնաբերաբար քնում էին: Ամեն ինչ մրափում էր մի տեսակ խուլ, մեռելային թմրության մեջ: Կար մի լրագիր, բայց մի քանի մարդիկ միայն գիտեին, թե նա կար: Նրա գոյության մասին հիշում էին այն ժամանակ միայն, երբ մեկին շողորորթում էր, իսկ մյուսին՝ պախարակում, կամ երբ մի փտած հիմնարկություն պաշտպանում էր, իսկ մի նոր միտք՝ հալածում: Կենսական հարցերը մնում էին բոլորովին լքյալ դրություն մեջ, իսկ անվերջ վիճաբանությունները պատվում էին մի փոքրիկ խմբակի շահերի շուրջը, որի պարագլուխն էր ինքը խմբագիրը:

«Մշակը» յուր մոգական հարվածով միանգամայն շարժեց հասարակական թմրած մարմինը: Մարդիկ հանկարծ աչքները բաց արին, սկսեցին մտածել իրանց գործերի վրա, սկսեցին մտածել իրանց պետքերի վրա: Լրագիրը դարձավ հասարակության դաստիարակ և, միևնույն ժամանակ, նրա ընդհանուր կարիքների արտահայտություն:

«Մշակը» ընդարձակեց, լայնացրեց հայկական աշխարհի նեղ հորիզոնը: Ոչ միայն ուսաստանցի հայի, այլ ամենուրեք, ուր որ հայեր էին ապրում,— բոլորի գործերն ու կյանքը նրա քննադատության առարկան դարձավ: Նա առաջինը եղավ, որ ծանոթացրեց ուսահայերին իրանց տաճկաստանցի, պարսկաստանցի, հնդկաստանցի և երկրագնդի զանազան կողմերում ցրված եղբայրների հետ, որոնք առաջ մոռացված և մինչև անգամ արհամարհված էին: Նա ուշադրություն դարձրեց և հայի դրացի օտարազգիներին վրա, որոնց վիճակի ուսումնասիրությունը հայոց լրագիրը յուր տարածքը չէր համարում:

Յուր բոլորովին թարմ, երիտասարդ խմբագրի ղեկավարության ներքո «Մշակը» հեղեղեց հասարակությանը մի նոր կենդանացուցիչ հոսանքով, որ ամենափոքր ժամանակում արգաստվոր արդյունք ունեցավ: Վաղեմի, ավանդական ինքնախաբեության փոխարեն, սկսեց տիրապետել կրիտիկական հայացքը: Ինքնաքննությունը և ինքնաճանաչությունը,— ահա այն դրդող և առաջ մղող տեսակետը, որով սովորեցրեց նա հայ հասարակությանը մտածել յուր պետքերի և յուր թերությունների վրա:

Այդ բոլորը իհարկե չէր կարող չգրգռել խավարասերների բարկությունը: Հին փարիսեցիին կատաղեց, հին դպիրը փրփրեց, և ամեն կողմից սկսեցին քարեր արձակել: Բայց բաջ մարտիկը անվեհեր կերպով առաջ տարավ յուր սկսած գործը և լավ տարավ:

«Մշակի» ուղղությունը խիստ բարերար ազդեցություն ունեցավ և վիպագրության վրա: Նրա օրերում վիպագրությունը ավելի լայն շրջանակի մեջ դրեց յուր պատկերները: Նա դուրս եկավ Արուսյանի շկուլայի գեղջկական նեղ շրջանից, և սկսեց հեղափոխել ժողովրդի կյանքի ամեն կողմերը: Նա ավելի խոր թափանցեց զանազան դասակարգերի բոլոր ծալքերի և բոլոր խավերի մեջ, և երևան հանեց նոր տիպարներ, նոր երևույթներ: Քննադատական ոգին միացավ արհեստի գեղեցկության հետ, և վիպագրությունը ավելի ռեալական հողի վրա գլորվեցավ:

«Մշակի» օրով գավառական բարբառներն ընկան, և գրական, լեզուն առաջին անգամ համարձակություն ստացավ վեպի լեզու լինելու: Գեղարվեստի հետ սկսեց գեղեցկանալ նա, և նյութի բազմակողմասնիության հետ՝ սկսվեց մշակվել և հարստանալ:

Այս լրագրի հենց սկսվելու օրից՝ նրա մշտական աշխատակից լինելու բախտն ենք ունեցել, և շարունակ 14 տարի նրա լծակի ծանրության մի մասը մեր ուսերի վրա ենք տարել:

Քող ներվի մեզ, որ մենք մեր մասին պիտի խոսենք: Յուր մասին անդադար խոսում էր բազմարդյուն Նազարյանցը, որովհետև թշնամիները միշտ վատ էին խոսում: Յուր մասին խոսել է և Գրիգոր Արծրունին, որովհետև խավարասերները, խաբեբաները միշտ հալածել են նրան, իսկ հայ հասարակությունը տակավին չէ ճանաչել յուր անկեղծ բարեկամին: Մեր մասին էլ մենք պետք է խոսենք, մինչև կլռեն շար գոիները, մինչև կպապանձվեն նեխած ճահիճների մեջ սնանկող զգվելի գեոունները, և կհայտնվեն անաշառ մարդիկ, որ ցույց կտան, թե ով ինչ է արել: Քանի գեո գործին հմուտ և արդարադատ անձինք հանձն չեն առնում քննադատել իրանց գործիչների արդյունքները, քանի դեռ ասպարեզը մնացել է վատերին և շաղատաններին, այդ դեպքում գործիչը ստիպված է, ոչ թե ինքնագովության համար, այլ գեթ ինքնապաշտպանության համար ցույց տալ, թե ինչ է արել ինքը: Մեր հասարակությունը սաստիկ մոռացկոտ է, պետք է միշտ հիշեցնել նրան:

Մեր գրական ասպարեզում գործել ենք՝ թե իբրև հրապարակախոս և թե իբրև վիպագիր: Առաջինի մասին չենք խոսում, բավական է միայն բացել «Հյուսիսսփայլի», «Մշակի», «Փորձի համարները համոզվելու համար, թե ինչ ենք գրել: Մենք մի փոքր հաշիվ կներկայացնենք միայն մեր վիպական վաստակների մասին:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել մի մոռյլ դասակարգի վրա, որ խավարի մեջ կեղևքում էր յուր զոհերին, և անհագ վամպիրի նման ծծում էր նրանց արյունը: Դա էր հարստահարիչ վաճառականների և վաշխառուների հասարակությունը, որ ոսկու փայլով սնգուրել էր յուր դեմքը, և մեծ հարգանք էր վայելում: Մենք պատառեցինք նրա ոսկեղեն դիմակը՝ մենք ցույց տվինք նրա ալանդակությունը, երբ գրեցինք «Ոսկի աքաղաղը», «Ուխտյալ միանձնուհին» և «Անմեղ վաճառքը»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել տաճկահայերի կյանքի վրա: Մենք ցույց տվեցինք նրանց թշվառ դրությունը, մենք երևան հանեցինք նրանց կյանքի ամենատխուր պատկերները, երբ գրեցինք «Կայծերը», «Խենթը», «Ջալալեդդինը» և «Ղարիբ մշեցին»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել Պարսկաստանի հայերի դրության վրա: Մենք նկարեցինք նրանց աննախանձելի կյանքի պատկերները, երբ գրեցինք «Գեղեցիկ Վարդիկը», «Սովը», «Կուսադրությունը», «Անբախտ Հոփսիմեն», «Մի օրավար հողը» և այլն:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել հասարակական կազմության մի բոլորովին նեխած, ապականված մասնի վրա, որ գործում էր մթին խորշերում: Մենք երևան հանեցինք այդ անծանոթ հասարակությունը, երբ գրեցինք «Խաչագողի հիշատակարանը»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել անցյալի վրա: Մենք եղանք առաջինը, որ մտանք պատմության խորքերը և մոռացության վիհից ի լույս ածեցինք հայոց հին ժամանկների հերոսներին, երբ գրեցինք «Դավիթ Բեկը», «Պարույր Հայկազը», «Սամուելը» և թարգմանեցինք «Ղարաբաղի Աստղագետը»:

Մեզանից առաջ հայոց պատմությունը սկսվում էր Հայկից և վերջանում էր Լևոն Զ-ով: Մենք եղանք առաջինը, որ անհայտության միջից գտանք մի կորած հայկական իշխանություն, երբ գրեցինք «Խամսայի մելիքությունները»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան չէր մտածել օտար ազգերի կյանքը հայոց վեպի նյութ դարձնել: Մենք տվեցինք առաջին օրինակը, երբ գրեցինք «Հարեմը», «Բիբի-Շարաբանին», «Խազ-փուշները» և այլն:

Մենք չենք խոսում մեր զանազան ուղեգրությունների և ժողովրդական նկարագրների մասին, ինչպես են «Հայ կինը», «Հայ երիտասարդությունը» և այլն, բայց հանգիստ խղճով մեզ թույլ ենք տալիս ասել, որ երկար տարիների տոկուն աշխատությամբ՝ կարողացել ենք դնել հայ հասարակության ընթերցանության սեղանի վրա հիսունի չափ վեպեր, վեպիկներ և զանազան պատկերներ:

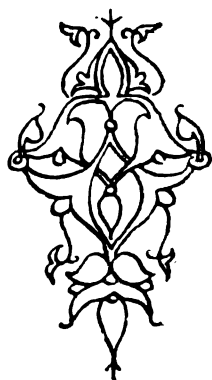
Մենք չենք ունեցել մեր նախորդը, այլ մեր հետևից բարձր ենք տվել մեր նոր գրողներին: Մենք առաջինն ենք եղել, որ վստահու-

Թյուն ենք ունեցել հայոց դեռ անմշակ, աղքատ գրական լեզուն վե-
պի լեզու դարձնելու և մեր աշխատությունների մեջ պահպանել
ենք մեզ հատուկ ինքնուրույնությունը:

Իբրև մի նոր ուղղության կարապետ, շատ բնական էր, որ
մենք պետք է թշնամիներ և նախանձորդներ վաստակեինք: Եվ
վաստակեցինք...

Շատ գործել և սակավ խոսել,— միշտ այս է եղել մեր կյան-
քի կանոնը... Թող ներվի մեզ, որ այս անգամ մեղանչեցինք մեր
սովորական համեստության դեմ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(1600—1827)

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԻՐ ՏԱՆՁՈՒՄԵՐԻ ՏԱՅՐ
ԸՆԴՈՒՄԻ ՄԻՐՁԱ-ԲՆԿԻ
ԱՆՈՒՍՏԱՆԻ ՏԻՂԱՏԱՆԻ
ԽՈՐԻՆ ԵՐԱՄԱՐԴԻ ՄԱՐԿԱՆ
ՏՎԻՐՈՒՄ Է ՈՐՈՇԵՐ
ՏՐԱ ՊԱՏԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՎԱՐՄՈՒՐՅՈՒՆՆԵՐ

I

Հայաստանը իր անկման զանազան շրջաններում, կորցնելով իր դահը, ամեն անգամ թողել է իր ներկայացուցիչներին, որպես զեռ շմարած կայծեր պահպանված նախկին փառքի մոխրի մեջ։ Հայկազանց թագավորող տունը վերջանալուց հետո, թողեց իր ետեկց մի շարք իշխողներ, որ կոչվում էին կուսակալներ։ Արշակունիք թողին մարզպաններին, կյուրապաղատներին, պատրիկներին և ոստիկաններին։ Իսկ Բագրատունիները և Ռուբինյանները թողին զանազան, միմյանցից բաժանված, անկախ իշխանություններ։

Հիշյալ իշխանությունների ներկայացուցիչները ըստ մեծի մասին եղել են հայոց հին նախարարական տների ժառանգները։ Դրանք հայոց թագավորության մի շրջանի վերջանալուց հետո պահպանում էին նրա իշխանությունը մինչև մի նոր շրջանի ստեղծվելը և այսպիսով, ծառայում էին որպես օղակներ, որոնք անխզելի կերպով պահպանում էին հայկական անկախության շարունակությունը, մինչև կործանված գահի կրկին վերականգնվելը։ Այդ իշխանությունները, թեև երբեմն օտարներից նշանակված և օտարների հարկատու են եղել, բայց երբեք չեն կորցրել իրանց ինքնավարության իրավունքները։

Վերջին դարերում նախարարական հին տների փոխարեն երեմյան եկան մեխիսեբեր, որոնց իշխանությունը ավելի կանոնավոր ձև ստացան Շահ-Աբաս մեծի օրերից (1603): Պարսից այդ աշխարհաշեն թագավորը, որի քաղաքական հայացքները օտարազգիների վերաբերությամբ բոլորովին տարբեր էին իր նախորդներից, ավելի բարվոք էր համարում իր հպատակ այլասեռ ժողովուրդներին կառավարել հենց իրանց ներկայացուցիչների ձեռքով և դրանով ամրացնել ամբողջ պետության մեջ համերաշխության կապերը: Նա առաջինը եղավ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մեխիթ»¹ տիրոջը, որ կրում էին ավելի հին ժամանակներից: Դրանով Շահ-Աբասը կամեցավ վարձատրել այն մեծ ծառայությունը², որ հայոց մեխիթները կատարեցին նրա՝ օսմանցիների դեմ ունեցած հաղթությունների մեջ:

Մեխիթների իշխանությունը տեևց շատ երկար, իսկ Անդրկովկասում, մինչև ռուսների տիրապետության օրերը: Ըս պիտի խոսեմ այդ իշխանություններից միայն մի խմբի վրա, որը ընդհանուր անունով կոչվում էր Խամսայի մեխիթությունները³:

Խամսայի մեխիթությունները բաղկանում էին հինգ փոքրիկ գավառներից, որոնք միմյանց սահմանակից լինելով, կազմում էին մի ամբողջ նահանգ, որը այժմ կոչվում է Ղարաբաղ, իսկ մեր պատմության մեջ հայտնի է Արցախ կամ Փոքր-Սյունիք անունով: Դա ավելի հին ժամանակներում Աղվանից աշխարհի մի մասն էր ներկայացնում:

Հիշյալ հինգ գավառները հետևյալներն են.

1) Գյուլիստան կամ Թալիշ, որ սկսվում է Քյուրակ-Չայ գետից. այսինքն՝ Գանձակի սահմաններից և տարածվում է մինչև Թարթար գետը:

2) Զրաբեդ կամ Չարաբեդ, որ սկսվում է Թարթար գետից և տարածվում է մինչև Խաչենի գետը:

3) Խաչեն, որը սկսվում է նույն անունով գետից և տարածվում է մինչև Բալու-Չայ գետը:

4) Վարանդա, որը սկսվում է այդ գետից և տարածվում է մինչև Դիզափայտի լեռնային գոտին:

1 Մեխիթ կամ մալիթ ել. իշխող, տիրապետող, այլև արքա:

2 Սյունյաց աշխարհի հայոց մեխիթները և էջմիածնի կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ, օսմանցիների լծից ազատվելու համար, իրանք գիմեցի Սպահան և հրավիրեցին Շահ Աբասին Հայաստանը տիրելու համար:

3 Խամսա արաբերեն ել. հինգ, իսկ խամսայի մեխիթություններ ել. հինգ մեխիթություններ:

5) Տիգրակ կամ Դուզախ, որը սկսվում է այդ լեռներից և տարածվում է մինչև Նրասխ գետը:

Այդ երկրները, որ, ինչպես վերևում հիշեցի, մի ժամանակ Աղվանից թագավորության մի մասն էին կազմում, հետո ապաստան դարձան հայոց մելիքների: Երկրի անմատչելի դիրքը նպաստում էր այստեղ հայոց իշխանության պահպանվելուն դառն ժամանակների փոթորիկներից: Վայրենի բնությունը, դարևոր խուլ անտառներով պատած ահագին լեռները, անդնդախոր ձորերի մթությունը, ստեղծել էին այստեղ մի մթին ժողովուրդ, որ իր շրջապատող ժայռերի նման ամուր կուրծք ուներ և իր ծավալների վազրների նման աներկյուղ սիրտ ուներ: Այդ ժողովուրդը ապրում էր իր սիրելի լեռների այրերի մեջ, քարանձավների խորքում, ապրում էր գետնի տակ, կերակրվում էր իր անտառների պտուղներով, իր անասունների բարիքներով և որպես մի դարանամուտ գազան, իր թաքստի միջից հարձակումներ էր գործում, երբ թշնամին հանդգնում էր վրդովել նրա խաղաղությունը:

Յուրաքանչյուր մելիք իր գավառի տերն էր. նա ուներ իր առանձին բերդը և իր ամրոցները: Գյուլիստանի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Գյուլիստան գյուղի մոտ՝ մի անմատչելի սարի գագաթի վրա. մի այլ ամրոց նույն գավառում գտնվում էր Թալիշ ավանի մոտ, Հոռեկա վանքի հանդեպ: Զրաբերդի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Թարթար գետի ափի մոտ: Երիցմանկանց վանքի հանդեպ: Այդ բերդի անունով ամբողջ գավառը կոչվում է Զրաբերդ, որովհետև բերդը կանգնած է համարյա թե չրի մեջ, մի ահագին սեպաձև ժայռի գագաթի վրա, որի ստորոտը բերելով, ունցնում են կատաղի Թարթարը և Թըրդին: Այդ երկու գետերը, կտրելով միմյանց, բերդին թերակղզու ձև են տալիս: Խաչենի մելիքների բերդերը գտնվում էին Խաչեն գետի մոտ. նրանցից մեկը կանգնած է Գանձասարի հռչակավոր վանքի հանդեպ, բարձր, անտառապատ լեռան գլխի վրա և կոչվում է Թարխանաբերդ (Խոխանաբերդ): Այս բերդում տասն և երրորդ դարու սկզբներում պաշտպանվում էր Հասան-Ջալալ իշխանը թաթարների արշավանքների դեմ: Մի այլ բերդ, դարձյալ Խաչեն գավառում, գտնը-

1 Ղարաբաղի մելիքների բերդերը, ամրոցները, մի թանիսը ավերակ, մի թանիսը ամբողջ գրության մեջ, գոյություն ունեն մինչև այսօր: Բայց պետք է նկատի առնել, որ այդ ամրոցներից շատերը Աղվանից թագավորների և իշխանների ժամանակներից մնացած են, մելիքները միայն նորոգեցին իրանց գործածության համար:

վում է հիշյալից մի քանի ժամ ճանապարհով հեռու, սուրբ Հայկոսի վանքի հանդեպ: Այդ բերդը արժանի է իր անվանը, նա կոչվում է Կաշաղակաբերդ (Սաղսաղան-կալասի), որովհետև սրաթուխ կաշաղակները միայն կարող են բարձրանալ մինչև նրա սրածայր գագաթը, որ կորչում է ամպերի մեջ: Վարանդայի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Չանախի (Ավետարանոց) ավանում, կուսանաց անապատի հանդեպ: Տիգրակի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Տող ավանում, Գտչի վանքի հանդեպ, որը բարձրացել է մինչև երկինքը:

Այդ երկրում աշխարհից հրաժարված աբեղաների վանքերի հանդեպ կանգնած էին իշխանական ամրոցները, նրանց սարսափելի բերդերը, իսկ խաչի հետ միացրած էր սուրբ:

Մելիքների իշխանությունը ժառանգական էր. հոր մահից հետո տիրում էր անդրանիկ որդին և կոչվում էր մելիք, իսկ մյուս եղբայրները կոչվում էին բեկ: Օրենքի փոխարեն կառավարում էր տիրոջ կամքը և ժողովրդական սովորությունները, որոնք դեռ պահպանված էին իրանց նահապետական ձևերի մեջ: Մելիքները անսահման իրավունք ունեին իրանց հպատակների վրա, նրանց դատելու, պատժելու և մինչև անգամ մահվան դատապարտելու:

Մելիքները թե քաղաքական շահերով և թե խնամություն կապերով միացած էին միմյանց հետ, և այսպիսով, համայնի բոլոր հինգ իշխանությունները կազմում էին մի ամբողջ դաշնակցական միություն: Պատասխարված իրանց անմատչելի լեռների և մթին անտառների մեջ, նրանք ոչ մի մահմեդականի թույլ չէին տալիս բնակություն հաստատելու իրանց երկրներում և ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը բաղկացած էր միայն հայերից, որոնց բնակչությունը բազմաթիվ էր:

Այժմ դառնանք համայնի հինգ գավառների տիրապետող մելիքների ծագմանը:

II

1. Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների ծագումը¹:

Մելիք-Բեգլարյանները բնիկ ուտեացիներ են, նիժ գյուղից՝ Թե ի՞նչ հանգամանքներ ստիպեցին նրանց թողնել իրանց հայրե-

¹ Մեր ձեռքում գտնված մի գրչագիր պատմություն Մելիք-Բեգլարյանների ծագումը դուրս է բերում Աղվանից ամենահին թագավորների մեկից՝ Առանից, որ ապրում էր Քրիստոսից շատ առաջ, Այդ ենթադրությունը խիստ ստուգաթյուն կարող է:

նիքը և գաղթելով Ղարաբաղի կողմերը, Գյուլիստան գավառում նոր բնակութուն հաստատել,— այդ մասին լուր է պատմութիւնը: Միայն այսքանը հայտնի է, որ առաջին գաղթականը, որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-Յուզրաշի» (սև հարյուրապետ), իսկ հայերի մեջ հայտնի էր անունովս սև Աբով, հասարակ մարդ չէր: Նա իր հայրենիքում ժողովրդի կառավարիչ էր, հարուստ էր:

Տասնվեցերորդ դարու սկզբներում, հանկարծ այդ «սև հարյուրապետը» հայտնվում է Ղարաբաղի կողմերում, բոլորովին աղքատ, իր հետ ունենալով միայն յոթ ընտանիքներ և մի քանի անասուններ, որ կրում էին նրանց ճանապարհի ծանրութունները: Երևում է, որ իրանց հայրենիքում մի աղետալի դեպք պետք է պատահած լիներ նրանց հետ, որով թե կողոպտված են եղել և թե տարագրված:

Գալով մի անծանոթ աշխարհ, նրանք ոչ բնակության տեղ ունեին և ոչ պատսպարան: Թեև աշնան ցրտերը արդեն սկսվել էին, նրանք դեռ բնակվում էին իրանց շագրներում, Թարթար գետի ձախ ափերի մոտ, այժմյան Թալիշ գյուղից փոքր-ինչ հեռու:

Գուցե «սև հարյուրապետը» կցանկանար իր նոր եկած աշխարհում առժամանակ անհայտության մեջ ծածկված մնալ, բայց մի դեպք երևան հանեց նրան: Մի օր նրա գրաստները դաշտում արածելու ժամանակ, վրա հասան մի խումբ ավազակներ և ավազի առին անասունները: Այդ միջոցին դուրս եկավ «սև հարյուրապետը» և նրա հետ մի քանի երիտասարդներ, նետվեցին ավազակների ետևից: Մի քանի ժամից հետո վերադարձան նրանք, բերելով իրանց հետ ոչ միայն կողոպտված անասուններին, այլև կողոպտող ավազակներին, որոնց բոլորին կալանավորեցին:

Մյուս օրը հայտնվեցան մի այլ խումբ ձիավորներ, որոնք դիմելով «սև հարյուրապետին», ասացին նրան, թե իրանք Բարդախ խանի մարդիկն են, թե իրանց հրամայված էր այդ ավազակներին բռնելու, որովհետև նրանք մեծ վնասներ են հասցրել երկրին և այժմ շատ ուրախ են, որ ավազակները կալանավորվեցան առանց իրաւից աշխատության: Այդ խոսքերով առնում են ավազակներին և տանում են Բարդախ խանի մոտ, առանց հայտ-

¹ Ղարաբաղի բոլոր մելիքների նախնիքը կրում էին «յուզրաշի» տիտղոսը. այդ տիտղոսը տրվում էր այն անձանց, որոնք սեփական երկրների տեր էին և իրավունք ունեին զորքեր պահելու:

նելու նրան, թե ով եղավ ավագանների բռնողը, որպեսզի խանի պարգևները իրանք ստանան:

Խանը հումամայում է ավագաններին գլխատել, իսկ իր մարդիկներին պարգևներով վարձատրել, նրանց քաջության համար: Այդ միջոցին ավագակապետը ասում է խանին. «Պատժեցեք մեզ, որպես ձեր կամքն է, որովհետև մենք թո երկրները ավերակ դարձրինք: Բայց մի անպատվեցեք մեզ, այդ ողորմելի մարդիկների չկատարած քաջությունները վարձատրելով, իբր թե դրանք են եղել մեզ հաղթողները...»:

Խանը ստուգելով իմանում է, որ իր մարդիկը խաբել են իրան և կանչել է տալիս «սև հարյուրապետին»: Նա մի այլ վարձատրություն չէ պահանջում իր մատուցած ծառայության համար, միայն որպես գաղթական մարդ, խնդրում է, որ իրան բնակության տեղ տան: Խանը որոշում է նրա համար որպես մշտական սեփականություն հին Թալիշ կամ Թարինջ գյուղը Գյուլիստանի գավառում, Հոռեկա վանքի մոտ: Ահա այսքանը միայն հայտնի է «սև հարյուրապետի» կյանքից: Նրա գերեզմանի քարի վրա, որ գտնվում է հիշյալ վանքի մոտ, փորագրված է մի տող միայն, որից երևում է. թե նա վախճանվեցավ հայոց ՌՁԱ (1081) թվականին, իսկ փրկչական 1632 թվականին:

Սև Աբովը ուներ մի քանի որդիներ, որոնցից երեցը՝ Մելիք-Բեգլարը, հաջորդում է հորը:

Մելիք-Բեգլար 1-ը իր նախնիքների քաջասրտության հետ ուներ և խելք: Նա հիմք դրեց Գյուլիստանի մելիքների իշխանությունը և տիրապետելով նոր երկրներ, ավելի ընդարձակեց իր իշխանությունը: Նա խլեց տեղային նախկին տիրապետողից, որ կռվում էր Աբրահամ Յուզբաշի¹ (Իբրահիմ գավուր), մի քանի գյուղեր, որպես իին՝ Վերին-շենը, Ներքին-շենը, էրքեջը և այլն: Եվ տիրապետելով Գյուլիստան բերդին, նորոգեց այդ անմատչելի ամրոցը և իր բնակությունը այնտեղ հաստատեց: Նա թողեց երկու որդի, երեցը կռվում էր իր պապի անունով Աբով, իսկ կրտսերը՝ Թամրազ (Թեյմուրազ):

Հոր մահից հետո հաջորդեց երեց որդին Աբով 2-ը, որի մի ոտքը հրացանի գնդակից վնասված լինելով, հայտնի էր անուսովս կաղ Աբով:

1 Աբրահամ Յուզբաշու ժառանգները այժմ բնակվում են Գյուլիստան գյուղում, որպես հասարակ շինականներ:

Կաղ Արովր իր ասպարտելի քաջագործություններով շատ նման էր իւ պապին՝ սև Արովին: Հափշտակությունը, ավարառությունը և հանդուգն ասպատակությունները նրա ժամանակներում երկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյականություն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպես քաջազնական արժանավորություններ, որոնց անպատճառ պետք է ունենար երկրի իշխողը, իր շրջակա թշնամիներին երկյուղի մեջ պահելու համար: Այդ հատկություններից զուրկ չէր կաղ Արովը: Նա ամեն ինչ ձեռք էր բերում հափշտակությունով. նա հափշտակեց մինչև անգամ իր կնոջը՝ գեղեցիկ Ղամարսուլթանին:

Մի անգամ, երբ իր խումբով գնում էր Գանձակի կողմերում ավարառություններ անելու, Գևտաշեն գյուղից բարձր, Դուլուլու գյուղի մոտ, լեռների վրա հանդիպում է Գանձակի Մամադ-խանի օրաններին (кочевка): Հարձակման միջոցին տեսնում է խանի աղջկան, որը իր «քառասուն» աղախինների հետ եկել էր, այնտեղ իր հոր հովիվների մոտ ամառը անցկացնելու: Սրիորդի գեղեցկությունը այն աստիճան հափշտակում է Արովին, որ նա մոռանում է Մամադ-խանի հոտերի հարուստ ավարը և առևանգում է միայն նրա դստերը: Արովը այդ ժամանակ ազապ երիտասարդ էր, բայց գեղեցիկ երիտասարդ, թեև ոչ այնքան հաղթանգամ, և դեմքով բավական թուխ, որպես լին առհասարակ սև Արովի ժառանգները: Բերելով իր չոնաղագեղ ավարը Գյուլիստանի բերդի մոտ գտնված Ամենափրկիչի վանքը, այնտեղ քրիստոնյա է մկրտել տալիս և ամուսնանում է նրա հետ:

Այդ առևանգությունը առիթ տվեց Արովի և Գանձակի խանի մեջ մի քանի արյունահեղ կռիվների, որոնք վերջացան խանի պարտությունով: Խանը միշտ անհաշտ մնաց թե իր դստեր և թե իր ինքնակոչ փեսայի հետ: Բայց ծերության հասակում նա հաշտվեցավ: Եվ որովհետև ինքը մի այլ ժառանգ չունեի բացի միակ աղջկանից, այդ պատճառով իր բոլոր գյուղերը, հարստությունը կտակով նրան թողեց: Կնոջ միջոցով Արովը տեղ եղավ ահագին ժառանգության:

Արով 2-ը վախճանվեցավ 1728 թ. նրա մահից հետո, մեկիքների սովորության համեմատ, պիտի հաջորդեր որդին՝ Մելիք-Յուսուբը: Բայց որովհետև Մելիք-Յուսուբը դեռ անփորձ պատանի էր, այս պատճառով Երկրի կառավարությունը հանձնվեցավ հանգուցյալի եղբայր Թամրազին և պատանի Յուսուբը մնաց նրա հոգաբարձության ներքո, մինչև չափահաս դառնալը:

Մեկիք-Քամրազը իր բնակության տեղ ընտրեց Հոռեկա վանքի մոտ գտնված լպալատը¹ և վարում էր իր իշխանությունը ոչ իբրև ժամանակավոր հոգաբարձու, այլ որպես լիակատար տերը: Նա խիստ դաժան մարդ էր և անգութ: Մտադրված լինելով իսպառ զրկել լպատանի Յուսուրին հոր ժառանգությունից, նա սկսեց հետզհետե ճնշել, հարստահարել նրան, մինչև անգամ մտածում էր իր ելլորորդու կյանքի դեմ որոգայթ լարել, որ իշխանությունը միանգամայն իրան մնա: Պատանի Յուսուրը ապրում էր Գյուլիստանի բերդում իր մոր հետ, աննախանձելի վիճակի մեջ:

Այդ միջոցներում Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի հարկահաններից մեկը, որ կոչվում էր Միրզա-Քահիր, և որը Ատրպատականի վեզիր էր, Դերբենդից սկսյալ արքունի հարկերը հավաքելով, գալիս է. հասնում է Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերը: Մեկիք-Քամրազը ընդունում է նրան իր տունը, և կամենալով շողորթել պարսից կառավարությանը, հրամայում է իր ժողովրդից ևս ավելորդություն մը հավաքել հարկերը, որը մինչև այնօր վճարելու սովորություն չունեին: Այդ բավական չէ. նա կամենում է մի արժանավոր ընծա տալ իր հյուրին: Նրա սիրտը գրավելու համար:

«Իմ եղբոր հրացանը», ասում է նրան, գտնվում է իմ եղբորորդի Յուսուրի ձեռքում. այդ զենքը մի հազվագյուտ բան է, և շահի գանձարանին վայել է»:

Պարսիկը խաբեություն մը կանչել է տալիս Յուսուրին և խնդրում է, որ հոր հրացանը բերե տեսնելու համար: Երբ նա բերում է, ձեռքիցը առնելով, ասում է նրան. «Այդ հրացանը շահի գանձարանին է վայել և ոչ թե քեզ»։ այլևս ետ չէ տալիս:

Մանկահասակ Յուսուրը բարկության արտասուքը աչքերում վերադառնում է մոր մոտ, պատմում է նրան այդ անցքը: Մայրը սաստիկ վշտանում է. նրան մնացել էր իր ամուսնի ժառանգությունից այդ նվիրական զենքը միայն, որ մի թանկագին հիշատակ էր նրա քաջագործությանը: Որդու սրտմտությունը ավելի սաստկանում է, երբ լսում է մոր հանդիմանությունը. «Քաջ հոր անարժան որդի, լավ էր, որ քո սպանված դիակը ինձ մոտ բերեին, և ասեին, որ դու կովեցուր, քո հոր հիշատակը չկորցնելու համար»:

1 Այդ հռչակապ պալատը կիսավեր դրության մեջ մնում է մինչև այսօր. նա մի խոտուն վկա է Գյուլիստանի վաղեմի փառքի և զորության:

— Ես կվերագործենեմ հորս հրացանը... — ասում է որդին, և խնդրում է մորից, որ իրան փող տա մի քանի զենքեր գնելու համար։ Մայրը տալիս է նրան իր զլխի ոսկիններից մի քանիսը։

Պարսիկ հարկահանը, հավաքելով տեղային հարկերը, բեռնում է ջորիների վրա և իր նոթարների հետ նանտպարհ է ընկնում։ Այդ ժամանակ մանկահասակ Յուսուբը, մի խումբ կազմելով իր բարեկամ երիտասարդներից, ծածուկ հետևում է հարկահանին։ Հարձակման պայմանական նշանը որոշվում է «ծրկըտ» բառը, իսկ դադարման նշանը՝ «մըկըտ» բառը։ Նրբ հարկահանը մտնում է Թարթար գետի նեւ ձորի մեջ, «ծրկըտ» կոչելով, Յուսուբը տալիս է հարձակման նշանը։ Նա իր ձեռքով կտրում է պարսիկի գլուխը և խլում է նրանից իր հոր հրացանը¹։

Նրա ջորիների բռնները, որ բռնանալով էին իրանց մեջ ամբողջ դավառներից հավաքած ոսկիները, ավար դարձան մանկահասակ Յուսուբի և նրա քույր ընկերների ձեռքով։ Նրա նոթարների մի մասը կոտորոցին, իսկ փախչողները ազատվեցան։

Երիտասարդ Յուսուբը, իր հափշտակած գանձը առնելով, ամբողջով Գյուլիստանի բերդում։ Նրա վարմունքը մնաց անպատիժ, որովհետև, որպես հետո կտեսնենք, այդ միջոցներում Պարսկաստանում մեծ խռովություններ և փոփոխություններ պատահեցան։ Շահ-Սուլթան-Հուսեինը գահընկեց եղավ. ավղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. և ույզ ժամանակվա պատերազմական շփոթությունների մեջ, ո՞վ պիտի մտածեր, թե Ղարաբաղի կողմերում մի այդպիսի անցք էր պատահել։

Երիտասարդ Տուսուբը հարստության տեր դառնալով, սկսեց օրըստօրե զորացնել իր ուժերը։ Նա դաշնակցություն կապեց Զրաբերդի մելիք Աթամի հետ, որի հաղթանակությունները իր հորեղբոր՝ Մելիք-Թամրազի, հետ բարեկամական չէին։ Այժմ մտածում էր ոչ միայն խել նրանից Գյուլիստանի իշխանությունը, որ նա բռնությամբ հափշտակել էր, այլ ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել այն բոլոր անիրավությունների և զրկումքների համար, որ իր անզուժ հոգաբարձուն, Մելիք-Թամրազը, կատարել էր, երբ ինքը դեռ անչափահաս էր։ Միտնալով Մելիք-Աթամի հետ, երիտասարդ Յուսուբը հարձակվեցավ Մելիք-Թամրազի ամբողջ վրա։ Մի քանի

1 Այդ հրացանը հետո Մելիք-Բեգլարյանների ժառանգները վաճառեցին 1000 ռուբլով գնեբրալ Երմուլովին և նա ուղարկեց Ս. Պետերբուրգի Արուժենի պալատը։

օրվա սաստիկ կոիվներից հետո աւրոցը գրավվեցավ և Մելիք-Թամարզը գերի բռնվեցավ: Յուսուրը հրամայեց նրան կախ տալ մի շինարի ծառից՝ և ինքը այնուհետև սկսեց կառավարել Գյուլիստանի իշխանությունը: Մելիք-Թամարզից մնաց մի որդի Սարուխան-բեկ անունով, որը 1723 թվականի հայոց գունդերի շորս քաջ զորապետներից մեկն էր:

Մելիք-Յուսուրի մայրը, իսկացի Ղամար-Սուլթանը, որ իր խորհուրդներով ոչ սակավ օգնեց բարձրանալուն, վախճանվեցավ 1753 թ.: Նրա մարմինը թաղվեցավ Մելիք-Բեգլարյանների տոհմային գերեզմանատանը Հոռեկա վանքի հանդեպ:

Մելիք-Բեգլարյանների մնացած պատմությունը ժամանակագրական կարգով կոտեսենք մեր հոգվածի շարունակություն մեջ:

2. Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների ծագումը:

Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների ծագման մասին մենք շատ փոքր տեղեկություններ բւենք: Մի գլխագիր պատմությունից քաղում ենք այսքանը միայն.՝ թե Մելիք-Իսրայելի որդի Մելիք-Ծսայի Սյունյաց աշխարհի գլխավոր խանին (?) սպանելու համար, որը անբարոյական նախատակներ ուներ նրա քրոջ վերաբերությամբ, 1687 թ. զաղթում է հարաբաղ, բերելով իր հետ բազմաթիվ ընտանիքներ: Խանի զորքերը հետամուտ են լինում նրան, բայց Մելիք-Ծսային Մռավ լեռան ձորերի մեջ շարդում է նրանց, և սպանում է խանի յոթ որդիներին, հափշտակելով նրանցից ահագին պատերազմական ավար, իսկ մնացածներին Հանդաբերդի և Ծար գավառի կողմերից փախցնում է:

Այնուհետև Մռավ սարի լեռնաբնակներին և վրանաբնակներին հետզհետե դեպի ինքը գրավելով, Մելիք-Ծսային ավելի զորանում է, տիրում է Կուսանք կոչված ձորին և սկսյալ Ռմբոստյան լեռներից մինչև Դյուլթական դյուղը, ու այժմ կոչվում է Կաթուղկասար, տարածում է իր տիրապետությունը:

Մելիք-Ծսայու աւհից հետո նրան հաջորդում են մյուս եղբայրները, նախ՝ Ալլահ-ղուլի-սուլթանը, հետո՝ Մելիք-Աթամը: Դրանք ավելի զորանալով, տիրում են Վերին Խաչենին, Հավթախաղսցին, Հանդաբերդին, Հաթերքին, Ականային և Զրաբերդին, այսպիսով, ավելի ևս ընդարձակում են իրանց իշխանությունը:

Ալլահ-ղուլի սուլթանը, որպես կոտեսենք, դավաճանություն

1 Այդ շինարի սահմաններից ծառը մինչև այսօր էլ ցույց են տալիս Գյուլիստանի և Զրաբերդի սահմանի վրա, և կոչվում է «Ղանլու շինար», որ նշանակում է արյունոտ շինարի:

ասլանվեցաւ Շուշի բերդի փանահ խանի ձեռքով, իսկ Մելիք-Աթամը երկար պատերազմեց այդ խանի հետ:

Մելիք-Աթամը իր բնակութեան համար նորոգեց քաղաքատեղ կամ մայրաքաղաք կոչված ավերակների մոտ մի հոյակապ պալատ, որի մեջ տասներկուերորդ դարու վերջերում բնակվում էր խաչենի և Շամքորի իշխան վահրամ շահը: Իսկ որպես ամրոց ընտրեց իր համար անմատչելի Ջրաբերդը¹:

3. Խաչենի Հասան-Ջալալյան մելիքների ծագումը:

Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մելիքական տներից միայն խաչենի իշխողները բնիկնիր են եղել, իսկ մնացած չորսը, որպես տեսանք և որպես հետո պլտի տեսնենք, օտար երկրներից գաղթականներ էին:

Խաչենի Հասան-Ջալալյան մելիքների ծագումը շատ հին պետք է համարել. նրանք սուրջ են եկել Հասան-Ջալալյան իշխաններից: Դարերի ընթացքում այնքան բազմացել և ճյուղավորվել էին նրանք, որ խաչենի փոքրիկ գավառը ամենամանր կտորներով բաժանված էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմյանց հետ: Այդ էր պատճառը նրանց վերջին ժամանակների թուլութեան, որ չէին կազմում մի զորեղ, միացյալ իշխանութուն: Բացի դրանից, միևնույն տոհմից ընտրվում էին հանձնարարի վանքի կաթողիկոսները, որոնց ճընշման ներքո այս երկրի մելիքները շատ չէին զորանում:

Տասն և վեցերորդ դարում Հասան-Ջալալյան իշխաններից նշանավոր էին Էրեք Էղբայրներ՝ Երեմյա կաթողիկոսը, Վելիջանբեկ 3-ը և Մուլքի-բեկը:

Երեմյա կաթողիկոսը վախճանվեցաւ 1700 թվին: Վելիջանբեկը վախճանվեցաւ 1656 թվին և նրա որդի Ծալիս Երեմյայի փոխարեն կաթողիկոս դարձաւ: (Դա միևնույն Ծալի կաթողիկոսն է, որ ինչպես հետո պլտի տեսնենք, Պետրոս Մեծի ժամանակ սկսեց ուսումը կառավարութեան հետ քանակցութեաննր անել Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութուն հիմնելու համար, ուսաց հովանավորութեան ներքո): Իսկ Մուլքի-բեկը վախճանվեցաւ 1716 թվին և թողեց երկու որդի. երեքը կոչվում էր Մելիք-Գրիգոր, կրտսերը կոչվում էր Մելիք-Ալլահվերդի:

¹ Մելիք-Աթամը ուներ մի քանի ամրոցներ, որոնցից մեկը այժմ ամբողջութեամբ մնում է Կապադոկ և Հին-Մոխրաթաղ գյուղերի մոտ, Ինժմասանք անպատի հանդեպ: Այդ գեղեցիկ շէնքը կարող է բավական լույս ձգել մեր նախնիների ճարտարապետական ճաշակի վերաբերութեամբ:

Մեկիք-Գրիգորը խելացի, ճարտարախոս մարդ էր. իր շեկու-
թյան համար պարսիկներից և օսմանցիներից մականուն ստացավ
«Տարի-մեկիք», որ նշանակում է շեկ մեկիք: Զանազան քաջագոր-
ծություններից հետո, նա հեռացավ աշխարհից, և մտնելով Գան-
ձասարի վանքը, վարդապետ ձեռնադրվեցավ: Մեկիք-Գրիգորից
հետո նրա եղբայր Մեկիք-Ալլահվերդին վարեց Խաչենի իշխանու-
թյունը, իսկ այդ վերջինի մահից հետո՝ իր որդի Մեկիք-բեկը, որը
ութ որդիներ թողեց: Նրա որդիներից մեկն էր Գանձասարի Հով-
հաննես կաթողիկոսը, որ սպանվեցավ Շուշի բերդի Իբրահիմ-
խանից:

4) Վառանդայի Մեկիք-Շահնազարյանների ծագումը:

Առաքել պատմագրի մեջ կարդում ենք հետևյալը. «Թիֆլիսից
դուրս գալով շահը (Աբաս մեծը) գնաց Գեղամա գավառը և այն-
տեղ դրեց իր արքունի բանակը, իսկ ինքը Շահ-Աբասը իջևանեց
Մեկիք-Շահնազարի տանը, որ գտնվում էր Մազրա գյուղում և ին-
քը (մեկիքը) բնիկ նույն գյուղացի էր: Եվ այս Մեկիք-Շահնազարը
հայոց սզգից էր, հավատով քրիստոնյա. նա փառավոր և հզոր
իշխան էր, որը այնպիսի հյուրընկալություն արեց շահին, որպես
վայել էր մի թագավորին: Եվ նա ինքը թագավորի մտերիմը ու
բարեկամն էր և հարգելի էր նրա առջև, Դրա համար թագավորը
պատվա կան ու ազնիվ զգեստներով շքեղացրեց նրան և խալաթներ
տվեց. այլև պարգևեց նրան այն գավառի մելիքության իշխանու-
թյունը, և ուրիշ դաստակերտներ և գյուղեր ընծայեց նրան և նրա
եղբայրներին: Եվ հաստատուն նստեց (հրովարտակ) գրեց և կնքեց
թագավորական կնիքով և տվեց նրանց, որ այդ ժառանգություն-
ները անփոփոխ լինեն, թե նրանց համար և թե նրանց զավակների
համար, սերունդից սերունդ մինչև հավիտյան»:

1682 թվին կովկասյան լեռնաբնակների փոթորկալից արշա-
վանքները Գեղարքունյաց երկիրը ավերակ դարձրին: Այդ ժամա-
նակ վերոհիշյալ Մեկիք-Շահնազարի որդի Մեկիք-Հուսեինը և նրա
եղբոր (Մեկիք-Միրզա-բեկի) որդի Մեկիք-Բադին թողին Գեղամա
լճի եզրից և գաղթեցին, իրանց ժողովրդի մի մասի հետ, դեպի
Ղարաբաղի կողմերը: Վարանդա գավառի Ավետարանոց (Չանախ-
չի) գյուղը ընտրեցին նրանք իրանց բնակության համար: Այստեղ
կառուցին եկեղեցի, կուսանաց անապատ և Ավետարանոցը շրջա-
պատեցին ամուր պարիսպներով և նրան բերդի ձև տվին: Նույն
բերդում հիմնեցին իրանց համար ամրոցներ, որոնց հոյակապ
շենքերը կիսավեր դրությամբ մեջ մինչև այսօր էլ մնում են:

1721 թվին, երբ կովկասյան լեռնաբնակները դարձյալ հեղձ-դի նման թափվեցան, ապատակեցին Շաքին, Շիրվանը, Գանձակը և անցան մինչև Նրախ գետը, — այդ ժամանակ, երբ մոտեցան Վարանդապին, նրանց առջև դուրս եկավ Մելիք-Քաղին և ազատեց երկիրը ավերմունքից։ Այդ և դրա նման մի քանի անցքեր այն աստիճան գրավեցին տեղային ժողովրդի համակրությունը դեպի Մելիք-Շահնազարյանները, որ ամբողջ Վարանդան ընդունեց իր վրա այդ տոհմի իշխանությունը։

5) Տիպակի Մելիք-ավանյանների ծագումը։

Մելիք-Ավանյանները նույնպես գաղթականներ են, լոռի գավառի Արտու անունով գյուղից։ Տասնվեցերորդ դարում այդ գավառում ղորացան լորիս-Մելիքյանները ալդ տոհմից էր Մելիք-Ավանը (Եգանը), որը Ղուկաս վարդապետի որդին էր։

Մելիք-Ավանը անընդհատ կռիվներ ուներ իր տոհմակից Մելիք-Էլիպարի հետ, որը բռնություն խլել էր Մելիք-Ավանից նրա հայրենի ժառանգությունը՝ Փամբակի ձորը և լոռի մի մասը։ Զկարողանալով հաղթել իր թշնամուն և հալածված նրանից, Մելիք-Ավանը իր հոր՝ Ղուկաս վարդապետի հետ և իր ժողովրդով գաղթեց Ղարաբաղի Տիգակ գավառի Տող գյուղը։ Այստեղ նրա հայրը նորոգեց Գտիչ վանքը, միաբանություն հաստատեց և բնակվեցավ նույն վանքում։ Իսկ որդին, Մելիք-Ավանը, Տող գյուղում հիմնեց հուլակապ եկեղեցի և ամրացրեց այդ գյուղը շրջապարիսպներով։ Նրա փառավոր պալատը նույն գյուղում մինչև այսօր էլ մնում է, հայկական արձանագրություններով, որի մեջ բնակվում են նրա ժառանգներից այն մնացորդները միայն, որոնք Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի հալածանքների ժամանակ ընդունեցին մահմեդականություն։ Այդ մահմեդականները ազնվականներ են և պարծանքով են հիշում իրանց նախահոր՝ Մելիք-Ավանի անունը, նրա գերեզմանը օրհնել են տալիս ամեն մի տոն օրերում, և ամեն տարի զատիկի ավագ կիրակի պատարագը տեղային եկեղեցում նրանց հաշվով է կատարվում։

1 1881 թվում, Սյունյաց աշխարհում ճանապարհորդելու ժամանակ, մի գիշեր մնացի Տող գյուղում. այստեղ ինձ պատմեցին, թե հիշյալ մահմեդականների գլխավոր ներկայացուցիչը իր երկու որդիներին հանձնեց Սարգիս Եպիսկոպոս Զալալյանցին, որ նա հայկական ոգով կրթել տար, հետո քրիստոնեություն ընդունեին և շարունակեին Մելիք-Ավանյանների ժառանգությունը իբրև հայեր։ Բայց բարեհոգի եպիսկոպոսը, փոխանակ նրանց դպրոց տալու, սկսեց ծառայեցնել իր մոտ որպես սպասավորներ։ Նրա խոհանոցում մանուկները լրբացան և գողացան եպիսկոպոսի թխի գդալները։ Եպիսկոպոսը այնուհետև ստիպվեցավ նրանց վճռե-գել իր անից։ Զալալյանը այդ ժամանակ Շուշիի առաջնորդն էր։

Մենք համառոտ կերպով ցույց տվեցինք Ղարաբաղի հինգ գավառների — Գյուլիստան, Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Տիգակ — սիրապետող մելիքների ծագումը: Տեսանք, որ այդ մելիքական տներից միայն Խաչենի իշխողները բնիկներ են եղել, իսկ մյուս բոլորը օտար երկրներից գաղթականներ, որոնք համարյա միօրինակ պատմական հանգամանքներից ստիպված, ապաստան են գտել Ղարաբաղի անտառների և անմատչելի լեռների մեջ և հիմենել են իրանց հզոր իշխանությունը: Այժմ դառնանք դեպի այդ մելիքների ապագա փորձունեությունը, որոնք նշանավոր տեղ են բռնում մեր նոր պատմության մեջ:

III

Տասնութերորդ դարու սկզբներում Պարսկաստանում պատահեցան նշանավոր փոփոխություններ, որոնք Ղարաբաղի մելիքների դրության վրա ոչ սակավ ազդեցություն ունեցան: Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի թուլլ կառավարությունը ամեն կողմից հրավիրեց Պարսկաստանի վրա նրա թշնամիներին: Ավղանները ապստամբվեցան. Ղանդահարի Միր-Մահմուդ-խանը, արշավանք գործելով, տիրեց պարսից մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, և շահին գահընկեց անելով. ինքը թագավոր դարձավ (1722): Կովկասյան լեռնաբնականները, Դաղստանի Ալի-սուլթանի և Սուրխեյ-խանի առաջնորդությամբ, հեղեղի նման թափվեցան, ավերակ դարձրին Վրաստանը և պարսկական այլ նահանգները մինչև Սևանա լիճը, մինչև Երասխ գետը (1721—22—23): Միևնույն ժամանակներում, Պետրոս Մեծի կայսրության օրերում (1722—1723) ռուսները տիրեցին Կասպից ծովափըյա պարսկական գավառները, որպես էին Դերբենդը, Բաբուն, Գիլանը, Մազանդարանը և Աստրապատը: Հենց այդ միջոցներում (1722—1723) օսմանցիք, տեսնելով ռուսների իրենց սահմաններին մոտենալը և մանավանդ տեղյակ լինելով Պետրոս Մեծի աշխարհակալական ձգտումներին դեպի արևելք, գրավեցին իրանց սահմանակից բոլոր պարսկական նահանգները: Երկու տարվա մեջ, մինը մյուսից հետո տիրեցին նրանք ամբողջ Աստրապատկանը, Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Գանձակը և այլ պարսկական երկրներ, մինչև հասան Ղարաբաղի մելիքների իշխանություններին:

Տեսնելով, որ քայքայված Պարսկաստանը բաժան-բաժան է դառնում, Ղարաբաղի մելիքները ևս մտածեցին մի մեծ պատառ

իրանց ձեռքը ձգելու: Մինչև այնօր մեկիքները համարվում էին պարսից ավատական իշխաններ, իսկ այժմ կամենում էին բուրդովին թոթափել պարսկական լուծը և հայոց անկախ պետություն հիմնել: Իրանց դիտավորությունների մասին խորհելու և կարգադրություններ սնելու համար, նրանք գաղտնի ժողովներ էին կազմում Գանձուհարի վանքում, նույն ժամանակվա Եսայի կաթողիկոսի նախագահությամբ:

Այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մեկիքները հետևյալ անձինք էին.

1) Գյուլիստանում տիրում էր Մեկիք-Բեգլարյան Մեկիք-Արով 2-ը:

2) Ճրաբերդում տիրում էր Մեկիք-Իսրայելյան Մեկիք-Եսային:

3) Խաչենում տիրում էր Հասան-Ջալալյան Մեկիք-Գրիգորը, հետո նրա եղբայր Մեկիք-Ալլահվերդին:

4) Վառանդյաում տիրում էր Մեկիք-Շահնազարյան Մեկիք-Հուսեինը:

5) Տիգակում տիրում էր Ղուկաս վարդապետի որդի Մեկիք-Եգանը (Ավանը):

IV

Ղարաբաղի մեկիքների ձգտումները, իրանց հայրենիքում մի անկախ հայկական իշխանություն հիմնելու վերաբերությամբ, նոր մտածություններ չէին: Դեռ 1701 թվին նրանք ուղարկեցին Պետրոս Մեծի մոտ որպես պատգամավոր Իսրայել Օրի անունով հընդկաստանցի հային Մինաս վարդապետի և մի քանի այլ անձինքների հետ: Նրանք ներկայացան կայսրին Սմոլենսկի մեջ: Այդ ղեկավարության նպատակն այն էր, որ նրանք համոզեին կայսրին ընդունելու հայերին իր պաշտպանության ներքո, և հայերը այն ժամանակ իրանց սեփական ուժերով կպատերազմեին պարսիկների հետ և կթոթափեին իրանցից մահմեդական լուծը և կընդունեին իրանց վրա ուսուց քրիստոնյա պետության հովանավորությունը: Իրանց հայրենիքի փրկության գործը առաջ տանելու համար, հայտնեց Սրին, հայերը արդեն պատրաստած ունեն Շամախու կողմերում 17 հազար զինվոր, Ղարաբաղում 60 հազար, իսկ Հայաստանի պարսկական 17 նահանգներից կարելի է հավաքել ավելի քան 100 հազար հոգի: Եվ եթե կայսրի զորքերը այդ կողմերը կչան, հայերը հանձն են առնում իրանց ծախքով պահպանել նրանց:

Որպես արևելքի հետ լավ ծանոթ մարդ, Օրին ցույց տվեց կայսրին Հայաստանի քարտեզը, ծանոթացրեց նրան հայոց հին պատմության և թագավորների¹ հետ և բացատրեց այն օգուտները, որ կայսրը կարող էր ունենալ Հայաստանը իր հովանավորության ներքո առնելով: Նա հայտնեց, որ ինքը դիմել է եվրոպական և այլ պետություններին և արդեն ստացել է Ավստրիայի կայսրի ու Բավարիայի կուրֆյուրստի հաճությունը, իրանց ուժերը միացնելու ռուսների հետ, Հայաստանի վերականգնման գործը հաջողեցնելու համար:

Մեծ կայսրի արծվի աչքերը իսկույն նախադիտեցին այն մեծ շահերը, որ նա կարող էր քաղել, ձեռք առնելով մի ճարպիկ առևտրական և միևնույն ժամանակ պատերազմող ժողովուրդ, որի հետ ծանոթ էր նա դեռ իր երիտասարդական հասակում²: Նրա աշխարհակալական ցանկությունների համար դեպի արևելք, նրա հեռատես նպատակների համար կապելու Հնդկաստանը Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերություններով, հարկավոր էին հմուտ միջնորդներ և լավ առաջնորդներ,— այդ գործիչներին նա գտնում էր հայերի մեջ: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ սիրով ընդունեց հայոց պատգամավորների առաջարկությունը և խոստացավ լիանայել իր օգնությունը հայերի իրանց հայրենիքի վերադարձումը ունեցած դիտավորությունները իրագործելու համար:

Բայց արևելքում մի վճռական գործ սկսելու համար Պետրոս Մեծը ժամանակ չունեց, որովհետև նա զբաղված էր շվեդական պատերազմով, որը այդ միջոցներում ավելի սաստիկ կերպով բորբոքված էր: Բացի դրանից, նա հարկավոր համարեց ավելի լավ ծանոթանալ Պարսկաստանի նույն ժամանակվա դրուժյան և քաղաքական հանգամանքների հետ: Այդ մտքով Պետրոս Մեծը կազմեց մի դեսպանություն, որի լիազորը կարգվեցավ նույն իսկ Իսրայել Օրին³ և ճանապարհ դրեց դեպի Պարսկաստան (1707) Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի մոտ:

1 Մինչև այսօր Գանձասարի վանքի գրադարանում կարելի է տեսնել հայոց թագավորների ձեռագիր պատկերների մնացորդները, որ պատրաստվեցան այն ժամանակ եվրոպայի թագավորներին ներկայացնելու համար:

2 Մեծն Պետրոս արտասահմանում գտնված ժամանակ, Հոլանդիայում ծանոթացավ մի Աբրոն անունով ղեկավարի վաճառականի հետ, որին հետո հրավերեց Ռուսաստանում առևտուր անելու:

3 Իսրայել Օրին այդ ժամանակ պոլկովնիկի աստիճան էր ստացել կայսրից:

նրա ընկեր Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստանում և շարունակում էր բանակցությունները Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» կողմից ուսաց արքունիքի հետ:

Օրին իր Պարսկաստանի հանապարհորդությունը կատարեց Հայաստանի վրալով, անցավ Շամախու, Ղարաբաղի, Նախիջևանի կողմերով, որպեսզի ավելի մոտից տեսնե հայոց պատրաստությունները, խախուսե նրանց և գրգռե պարսից դեմ հօգուտ Ռուսաստանի:

Բայց շնայելով, որ նրա դեսպանախումբը ծածկված էր Ղոմի սլապի դեսպանության անմեղ անունով, որը արևելքում որևէ քաղաքական շահեր ունենալ չէր կարող, այսուամենայնիվ, մինչև Սրիի պարսից մայրաքաղաքը հասնելը, Շամախու կառավարիչ Մուսարեկյան Հյուսեին-խանը՝ իմացում տվեց շահին, որ այդ Սրին աշխատում է հայոց թագավորություն հիմնել, պարսիկների իշխանությունը ոչնչացնել և այլն: Այդ տեղեկությունները ստանալուց հետո, շահը այն աստիճան վրդովվեցավ, որ մինչև անգամ չէր կամենում ընդունել սլապի պատրվակյալ դեսպանությունը: Բայց Օրին մի լավ դիպլոմատի հատուկ ճարպկությամբ կարողացավ փարատել շահի տարակուսանքները և Սպահանում փառավոր ընդունելություն գտավ:

Օրին մնաց Սպահանում մի քանի տարի, Այդ միջոցներում նրան հաջողվեցավ կատարել կայսրի զանազան հանձնարարությունները, հաջողվեցավ հավաքել նրա ցանկացած բոլոր տեղեկությունները և գաղտնի ուղարկել Ռուսաստան իր ընկեր Մինաս վարդապետին, որը իր կողմից ներկայացնում էր կայսրին:

Իր դեսպանության խորհուրդը հաջողությամբ կատարելուց հետո, Օրին վերադարձավ Ռուսաստան, տանելով իր հետ 200,000 ռուբլու արծեք ունեցող ընծաներ պարսից շահի կողմից Պետրոս Մեծին:

Կայսրը այնքան գոհ մնաց դեսպանի գործակատարության համար, որ խոստացավ տալ նրան 40 հազար զինվորներ իր հայրենիքը ազատելու համար, իսկ նրա Պարսկաստանից բերած ըն-

չ Այդ Հյուսեին-խանը ազուլեցի էր, ազգով հայ, Մուսարեկյանց տեղի, որ մի եղբայր, որ կոչվում էր Մեհմետ-Ղուլի-խան, նույն ժամանակ Երևանում պարսից փոխարքա էր: Այդ վերջինը մեծ տուգանքի ենթարկեց էջմիածնի վանքը, երբ կապածեց, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը գաղտնի բանակցություններ ունի վրաց իշխանների հետ և կամենում է միանալ նրանց հետ Հայաստանը պարսից լծից ազատելու համար: Առհասարակ մահմեդականություն ընդունած Մուսարեկյան եղբայրները մեծ վնաս տվեցին հայոց ապստամբության գործին:

ծաները հրամայեց գործ դնել պատերազմական ծախքերի վրա: Բայց Յոհն ազնիվ մարդու հատուկ մեծահոգությանը հրաժարվեցավ կայսրի ընծաներից, հայտնելով, թե հայերը կարոտության ունեն նրա ողորմածությանը միայն, իսկ զորքեր իրանք պատրաստ ունեն և որքան էլ հարկավոր լինի, կարող են պատրաստել:

Բայց Ղարաբաղի մեծիքները շուտով զրկվեցան այդ եռանդոտ հայրենասերից, որովհետև Յոհն, կայսրի մի այլ հանձնարարությանը Հաշտարխանից անցնելու ժամանակ, այնտեղ հիվանդացավ և Հայաստանի վերականգնման բոլոր ցանկությունները իր հետ գերեզման տարավ (1711)¹: Բայց նրա սկսած գործը չմեռավ:

V

Օրիի մահից հետո նրա ընկեր Մինաս վարդապետը շարունակեց նրա սկսած գործը: Նա Ռուսաստանից չհեռացավ և կատարում էր միջնորդի պաշտոն կայսրի և Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» մեջ, ուր խմբվում էին խորհրդի համար Ղարաբաղի մեծիքները: Այդ եռանդոտ վարդապետը, թեև նշանակված էր այն ժամանակ Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս, բայց ավելի քաղաքական գործերով էր զբաղված, քան թե եկեղեցական: Նա իր զաղտնի գործակատարները տարածել էր Պարսկաստանի բոլոր նշանավոր տեղերում, որոնք ամեն կողմից նրան տեղեկություններ էին հաղորդում²: Նրա գործակատարներից ոմանք արժանացան կայսրի առանձին ողորմածությանը³:

Այդ ժամանակներում Պարսկաստանում հետզհետե կատարվեցան 1721, 22 և 23 թվերի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր III զլխում: Շահ-Սուլթան-Հուսեինը գահընկեց եղավ. ավղանները

1 Օրիի մահից հետո Հաշտարխանի առաջատիճանավորները կողոպտեցին նրա կաշիքը և սկսեցին զրպարտել նրան զանազան խարդախությունների մեջ: Մեծ ջանք էր հարկավոր նրա ընկեր Մինաս վարդապետին, մինչև կարողացավ ձեռք բերել հափշտակված կայքի մի մասը և վերականգնել իր հանգուցյալ ընկերոջ պատիվը:

2 Այդ գործակատարներից մեկն էր Սարգիս դի-Գիլանյանց, որի հետաքրքիր օրագրությունը, Պարսկաստանի այն ժամանակվա անցքերի վերաբերությամբ, տպվեցավ «Կոռնկ» ամսագրում: Իսկ 1870 թվին պրոֆեսոր Ք. Պատկանյանը ռուսերեն թարգմանելով, որպես հարուստ պատմական նյութ, ներկայացրեց Ս. Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիային:

3 Դրանցից մեկն էր Նավասարդ անունով մի հայ, որի մատուցած ծառայությունների համար, երբ կայսրը կամեցավ վարձատրել նրան, Նավասարդին գտան Պարսկաստանում վախճանված, առանց անգամ ժառանգ թողնելու: Մեացել էր

տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. օսմանցիք սկսեցին գրավել իրանց սահմանակից պարսկական նահանգները: Սեֆեւիդների պետութունը իր կատարյալ քայքայման վիճակի մեջն էր գտնւում: Բայց ռուսները, փոխանակ Հայաստանի վրա ուշադրութուն դարձնելու, տիրում էին Կասպից ծովեզրյա պարսկական գավառները:

Մելիքները կրկին սկսեցին դիմել դեպի ռուսաց արքունիքը: Նրանց պատվիրակները, որպես էին՝ Հովհաննես երեցը, տեր Անտոնը, տեր Պետրոսը, Չելեքի-քյոխվան, Սիմոն Պապովը անդադար դիմում էին դեպի Ռուսաստան և Մինաս վարդապետի միջնորդությամբ հայոց մելիքների, Ծսայի և Ներսես կաթողիկոսների խնդիրքները ներկայացնում էին կայսրին: Պետրոս Մեծը միշտ պատասխանում էր նրանց իր ամենաողորմած խոստմունքներով, խորհուրդ էր տալիս սպասել, հուսադրելով, թե նրանց բոլոր բաղձանքները կատարված կլինեն: Այդ բանակցութունները տեւեցին մի քանի տարի: Եվ որովհետեւ Վրաստանն էլ այդ ժամանակ միևնույն դրության մեջն էր ինչպես Հայաստանը, այսինքն՝ օսմանցիք աշնտեղ էլ էին տիրել, այդ պատճառով վրացիներն ևս հայերի նման միևնույն խնդիրքներով դիմում էին կայսրին: Վերջը հայերը պատասխան ստացան, որ իրանց ուժերը միացնեն վրացիների հետ և սպասեն մինչև այն ժամանակ, երբ կայսրը ինքն անձամբ ռուսաց զորքերով կգա պարսկական նոր գրաված երկրները տեսնելու համար,— այն ժամանակ հայերը և վրացիները, միանալով ռուսաց զորքերի հետ, կարող են սկսել ապստամբության գործը:

VI

Վերջին խոստմունքը սաստիկ ուրախութուն պատճառեց թա հայերին և թե վրացիներին: Երկու վիճակակից քրիստոնյա ազգեր, ձեռք ձեռքի տված, քրիստոնյա մեծ կայսրի պաշտպանության ներքո, պիտի պատերազմեին մահմեդական բռնակալության դեմ, պիտի կռվեին իրանց հայրենիքի փրկության համար:

միայն Ղազար անունով մի հայ, որ ծառայում էր հանգուցյալի մօտ և ծանօթ էր նրա գործերի հետ, Կայսրը կանչել տվեց Ղազարին և արժանացրեց գնեթալի աստիճանի: Դա միևնույն գնեթալ Ղազար երիտաւորովիչն էր, որ հայերից կազմված մի առանձին զորախմբի հրամանատար զտնալով, բավական նշանավոր գործեր կատարեց Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքների ժամանակ: Հետո (1736) իր զորքով և հայ օֆիցերներով տեղափոխվեցավ Ղազար:

Ղարաբաղի մելիքները այդ ժամանակ դիմեցին վրաց թագավոր Գիորգի-Շահնավազին, խնդրելով, որ տա իրանց մի հմուտ և ընդունակ զորավար հայոց զորքերին առաջնորդելու համար։ Թագավորը ընտրեց հայազգի իշխան Դավիթ Բեկին¹, որը այն ժամանակ վրաց ծառայության մեջ էր գտնվում։ Դավիթ Բեկը եկավ Ղարաբաղ (1722) և ժողովեց մինչև 60 հազար զորք, որոնց վրա զորապետներ կարգեց Մելիք-Ավան-խանին (Մելիք-Նզանին) և Ավան-Միրզային (Ավան-Յուզբաշուն), իսկ ինքը իր զխավոր զորաբաժնի հետ գնաց դեպի Ղափանի նահանգը Չավնդուր կոչված առողում, որը իշխանի հայրենիքն էր։

Պետրոս Մեծի նոր արշավանքի նշանավոր պատրաստությունները դեպի Պարսկաստան մի կողմից, և Դավիթ Բեկի գործողությունները մյուս կողմից, առիթ տվեցին էրզրումի օսմանցոց փաշային բեկից բացատրություններ պահանջել Ղարաբաղի հայ զորքերի հավաքման մասին։ Գործը այն աստիճան ակներև ձև էր առաջել և ուռնների խոստմունքները այն աստիճան անկասկած էին համարվում, որ Դավիթ Բեկը, որքան էլ ցանկանար, ծածկել չէր կարող։ Նա համարձակ պատասխանեց, թե այդ բոլորը կատարում է թագավոր Պետրոս Մեծի հրամանով։ Այդ ժամանակ օսմանցիները փութապես սկսեցին գրավել իրանց սահմանակից պարսկական երկրները և տիրեցին Նրևանից սկսյալ մինչև Թավրիզ, որպեսզի առգեթ դնեն մեծ թագավորի արշավանքի հաջողությունների դեմ։

Դավիթ Բեկը և հայոց մյուս մելիքները, տեսնելով օսմանցոց առերի մոտենալը, որը իրանց նպատակներին միանգամայն վտանգ էր սպառնում, — շուտով այդ մասին տեղեկություն տվին Պետրոս Մեծին, խնդրելով, որ շուշանա, այլ փութացնե իր արշավանքը։ Կայսրը այս անգամ շուշացավ. նա իսկույն հրամայեց իր զորքերին (թվով 30 000) առաջ խաղալ դեպի պարսից սահմանը, իսկ ինքը, զորքերի ճանապարհ ընկնելուց հետո, անձամբ գնաց Գերբենդ (1722 թ. օգոստոսի 23)։

Մինչև Պետրոս Մեծի Գերբենդ հասնելը, հայերը և վրացիները, առաջուց բանակ դրած Գանձակ քաղաքի մոտ, սպասում էին քնդունելու կայսրին։ Վրաց զորքերը գտնվում էին Շահնավազ-Գիորգիի երկրորդ հաջորդ Վախթանգի հրամանատարության ներքո, իսկ հայոց զորքերը Դավիթ Բեկի հրամանատարության ներքո։

¹ Դա միևնույն անձնավորությունն է, որ մեր «Դավիթ-Բեկ» անունով վեպի մեջ ներկայանում է որպես հերոս։

Երկու կողմերի զորքերի թիվը հասնում էր 52 000 հոգու։ Հայոց բանակի մեջ գտնվում էր հայոց շարժման պարագլուխ Գանձասարի ծաայի կաթողիկոսը¹։ Բայց այդ փառավոր պատրաստությունը, թե հայոց և թե վրաց կողմից, մնաց անգործագրելի, որովհետև, հանկարծ մի տխուր լուր ստացվեցավ, որ կայսրը Գերենդից վերադարձել է Աստրախան և այնտեղից Ռուսաստան։

Կայսրի անակնկալ վերադարձի պատճառները բացատրում էին նրանով, որ մրրիկը Կասպից ծովի վրա մեծ մասամբ ոչնչացրեց նրա նավերը, որոնք զորքերի համար պաշար էին կրում, և կայսրը վախեցավ իր զորքերի սովամահ լինելուց, եթե նրանց դուրս կբերե Հայաստանի կողմերի ցամաքի վրա։ Բայց այսքանը չիշտ է, որ նա Աստրախանից ուղարկեց մի քանի զունդեր, որոնք պոկովնիկ Շիպովի և գեներալ Մատյուշկինի առաջնորդությամբ ոտք կոխեցին Կասպից ծովի հարավային եզերքի վրա և գրավեցին մի քանի պարսկական գավառներ, որպես էին՝ Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրապատը և Բաքուն։

Հայոց և վրաց զորքերը, տխուր, սրտաբեկ, խաբված իրանց հույսերի մեջ, վերադարձան իրանց տեղերը։ Վախթանգը գնաց Թիֆլիս և աղետալի դեպքերի պատահեց², իսկ Դավիթ Բեկը դեմեց դեպի Սյունյաց աշխարհը։

1 Այդ երևելի հոգևորականը, որ իր ժամանակի անցքերի ոչ միայն ակնատեսը, այլ գլխավոր գործիչն էր, օրագրության ձևով գրեց բոլոր անցքերի մանրամասն և ընդարձակ պատմությունը։ 1839 թվին Բաղդասար միտրոպոլիտը Շուշի քաղաքում տպագրել տվեց այդ պատմությունը, բայց սաստիկ համառոտած և անխնայ կերպով կրճատած։ Մենք այժմ ավելորդ ենք համարում բացատրել, թե ի՞նչ նպատակով է կատարել հանգուցյալ միտրոպոլիտը այդ գրականության սպանությունը, միայն այսքանը կասենք, որ ծաայի կաթողիկոսի պատմության իսկականը շատ ընդարձակ է եղել, ինչպես երևում է այդ մեր ձեռքը հասած մի գրչագրի օրինակից, որը դժբախտաբար կիսով չափ փտած է։ Ցանկալի կլիներ, որ գտնվեր այդ աշխատության ամբողջը և դա առատ նյութ կտար մեր նոր պատմությանը։

2 Նազար-Ալի-խանի (Հերակլ I) որդի Մահմադ-Ղուկի-խանը (Կոստանդին I), որը իր հոր և եղբոր Իմամ-Ղուկի-խանի (Դավիթ III) նման մահճադականություն ընդունելով, ստացել էր պարսից շահի Կախեթիայի իշխանությունը, — այդ շարագործը, դիմեց լեզգիների գլխավոր Ալի-սոթխանին, խոստացավ նրա զորքերի յուրաքանչյուրին 3 թուման վարձ տալ, եթե նրանք կօգնեն իրան Թիֆլիսի տիրելու և Վախթանգին սպանելու գործում, լեզգիները կատարեցին նրա խնդրերը, Թիֆլիսը գրավեցին և Վախթանգը փախավ դեպի Իմերեթիայի կողմերը։ Բայց Մահմադ-Ղուկի-խանը չկարողացավ վճարել իր խոստացած վաճառատնությունը, թույլ տվեց, որ լեզգիները դրա փոխարեն կողոպտեն Թիֆլիսը, և ամբողջ քաղաքը բարբարոսների ավարառության զոհ դարձավ։

Այդ անհաշողութիւնը սաստիկ վատթարացրեց հայերի սկսած գործը: Մինչև այնօր նրանք պարծենում էին ռուսներով, սպառնալիքներ էին կարդում մահմեդականներին մեծ թագավորի անունով, բայց հենց որ մահմեդականները նկատեցին, որ այդ բոլորը երեւակայական ցնորք էր, սկսեցին ավելի կատաղությամբ բռնանալ քրիստոնյաների վրա:

Հենց միկենույն ժամանակ (1723), երբ ռուսները տիրեցին պարսից ծովեզերյա գավառները, օսմանցիք սկսեցին առաջ խաղալ դեպի Հայաստանի խորքը: Տիրելով Նախիջևանը, Նրևանը, Թիֆլիսը և Գանձակը, նրանք հասան Ղարաբաղին:

Սարի-Մուստաֆա-փաշան, որ դեպի Ղարաբաղի կողմերը ուղարկված օսմանցոց գունդերի հրամանատարն էր, նստած էր Գանձակ քաղաքում և իր զորքերը տարածել էր դեպի ամեն կողմ: Հայոց մելիքները, այժմ սարսափելով տեսան, որ թուլացած, ուժից քնկած պարսիկների փոխարեն հայտնվեցավ մի նոր և ավելի զորավոր թշնամի, որ կարող էր ոչնչացնել նրանց բոլոր հույսերը:

Նրանք իրանց դաշնակից Վախթանգի¹ հետ փորձեցին երգող անգամ դիմել կայսրին, օգնութիւն խնդրելով օսմանցիների դեմ: Բայց կայսրը այդ ժամանակ այլևս վերականգնել Հայաստանի անկախութեան վրա չէր մտածում, այլ մտածում էր ավելի նրա վրա, որ նոր գրաված պարսկական ծովեզերյա երկրները՝ Գիւանը և Մազանդարանը բնակեցնէ մի քրիստոնյա և հավատարիմ ժողովրդով, որպէս էին հայերը: Այդ ժողովրդի ընտիր զորապետները իրանց հայկական գոնդերով նպաստեցին նրան հիշյալ երկրները տիրապետելու ժամանակ, այդ ժողովրդից դուրս եկած խելացի քաղաքագետները ճանապարհ ցույց տվին նրան, առաջնորդեցին, և համարյա առանց պատճառաւոր գրավեցան հիշյալ երկրները,— այժմ կայսրը ցանկանում էր, որ նույն ժողովրդորդ թողնէր իր սիրելի հայրենիքը, որի վերածնելութեան մասին այնքան ոգևորված էր և գաղթեց մի անծանոթ և հեռու աշխարհ: Այդ ժողովրդորդ պետք էր այդ նոր աշխարհի համար. նա հավատարիմ էր, հլու էր, և գլխավորն այն է, որ նրա ձեռքումն էր արեւելքի վաճառականութիւնը և նրա միջոցով մեծ կայսրը կարող էր իրա-

1 Թիֆլիսը գրաված լինելով օսմանցիներից, Վախթանգը այդ ժամանակ հալածված էր իր հայրենիքից և գտնվում էր Լմբերթիայի կողմերում, հետո բռնորոշին հուսահատված, իր ընտանիքով գնաց Մոսկվա (1724):

գործել իր մեծ նպատակները՝ արևելքի վաճառականությունը կապել Եվրոպայի հետ Ռուսաստանի վրայով և իր պետությանը մի նոր կյանք տալ:

Բայց որպես հայերը, նույնպես և վրացիները չէին դադարում կայսրի պաշտպանությունը խնդրել իրանց հայրենիքի փրկության համար: Նրանք ավելի բարձր էին համարում մնալ իրանց հայրենիքում, միայն ազատ լինել մահմեդական լծից:

Իսկ այդ միջոցներում կատարվեցան մի քանի դիպլոմատական կապակցություններ, որոնք իսպառ զրկեցին թե հայերին և թե վրացիներին իրանց բաղձանքներից:

Հենց նույն ժամանակ, երբ կայսրը Աստրախանից վերադարձավ Ս. Պետերբուրգ (1723, 3 սեպտեմ.), այնտեղ եկավ Շահ-Քահմասի՝ դեսպանը, ռուսաց և պարսից մեջ խաղաղության դաշն կապվեցավ, որի հիման վրա պարսիկները թողեցին ռուսների տիրապետության ներքո Դերբենդ և Բաքու քաղաքները, այլև Գիլանի, Մազանդարանի և Աստրաբատի նահանգները, իսկ կայսրը իր կողմից պարտավորվեցավ զորք ուղարկել Շահ-Քահմասին օգնելու համար ավղանների և օսմանցիների դեմ: Թեև այդ դաշնագրին վերջը չստորագրեց շահը, այսուամենայնիվ, օսմանցիները սաստիկ վրդովվեցան, երբ նկատեցին ռուսների միջամտությունը պարսից գործերի մեջ: Բայց կայսրը հանգստացրեց Երանց, Բ. Դռան հետ կապած իր դաշնագրությամբ (1724, 12 հունիսի), որի հիման վրա համաձայնվեցավ, որ օսմանցիք տիրեին Վրաստանին, ստորին Դաղստանին և հայոց նահանգներին, որպես էին՝ ամբողջ Աստրախանյանը, Նախիջևանը, Երևանը, Գանձակը, Ղարաբաղը և այլն, մինչև Շիրվանի մի մասը: Այդ դաշնագրության զորությամբ իզուր էին հայերի հույսերը Ռուսաստանից օգնություն սպասել, որովհետև որքան էլ ցանկանային ռուսները, չէին կարող օգնել:

Այդ էր պատճառը, երբ հայոց կաթողիկոսները և մելիքները կրկին անգամ դիմեցին Պետրոս Մեծին, իր հրովարտված (1824, 10 նոյեմ.), կայսրը բարեհաճեց հայերին ընդունել իր բարձր հովանավորության ներքո և ամենաողորմածաբար հրամայեց Դերբենդի բերդապահ գեներալ Կրոպոտովին, որ հայերին բնակության տեղ տա Սուրբ Խաչ բերդի մոտ, Սուլակու, Ագրախանա և Թերեկ գետերի ափերի մոտ: Մինևնույն ժամանակ կայսրի կանցլեր գրաֆ Գավրիլո Գուլովկինը գաղտնի հրահանգներ է ու-

1 Շահ-Քահմասը Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի որդին էր:

դարկում իրանց նոր գրաված պարսկական նահանգների կառավարիչներին, որ համոզեն հայերին թողնել իրանց հայրենիքը և գաղթել Կասպից ծովագերից երկրների վրա, որպես էին Գիւլանը և Մազանդարանը: Որովհետև օսմանցոց Բ. Դուռն հետ կապած դաշնագրի պատճառով կայսրը չէր կարող օգնել հայերին, քանի որ նրանք իրանց հայրենիքումը կմնան: Դեռ դրանից առաջ Կասպից ծովագերքի կառավարիչ գեներալ Մատյուշկինը հրաման էր ստացել, որքան կարելի է աննկատելի կերպով աշխատել մաքրելու Գիւլանը և Մազանդարանը մահմեդականներից, հանդարտ կերպով ոչնչացնելով նրանց, որպեսզի հետո կարելի լինի նրանց տեղը լցնել հայ գաղթականներով:

Բայց Պետրոս Մեծի վաղահաս մահը (1725, 28 հունիսի) թողեց Ղարաբաղի հայերի գաղթականության խնդիրը անկատար: Կայսրի մահից հետո ռուսաց գահի վրա նստեց նրա ամուսինը՝ Եկատերինա I, որի թագավորության ժամանակ հայերի վիճակը ավելի ծանրացավ:

Թեև Պետրոս Մեծը չկարողացավ իր կողմից օգնել հայերին մահմեդականների դեմ, այսուամենայնիվ, մեծ թագավորի մահվան բոթը հայերին սուգի մեջ դրեց: Հայոց Սասյի և Ներսես կաթողիկոսները և Ղարաբաղի մելիքները Դերբենդից ուղարկեցին մի պատգամավորություն կայսրուհի Եկատերինա I մոտ, հայտնելու իրանց խորին ցավակցությունը: Այդ պատգամավորության գլխավորներն էին Յուզբաշի Բադին, Չելեբի քյոխվան և ուրիշ նշանավոր անձինք: Նրանք միևնույն ժամանակ հայտնեցին, որ Սարի-Մուստաֆա փաշան 40 հազար հոգով հարձակվեցավ Ղարաբաղի վրա և հայերը ութ օր հուսահատ կերպով պատերազմելով, հաղիվ կարողացան հաղթել օսմանցիներին: Պատգամավորները ավելացրին, թե դժվար կլինի հայերին երկար պաշտպանվել, եթե նրանց օգնություն չհասնի:

Կայսրուհին իր հրովարտակով (1726, 22 փետրվարի) բարեհաճեց արտահայտել իր ողորմածությունը և համակրությունը դեպի հայերը, իսկ ինչ որ գործին էր վերաբերում, գրվեցավ, որ Չելեբի քյոխվան բերանացի կհաղորդե:

Հայոց պատգամավորներին պատվիրված էր հաղորդել Ղարաբաղի ապստամբներին, որ նրանք հաստատ մնան իրանց ապստամբության շարժման մեջ, շարունակեն իրանց կռիվները մահմեդականների դեմ, շուտով նրանց ռզնության կհասնեն վրաց փախթանգ իշխանը և գեներալ Դուգորուկի իշխանը:

Այնուհետև հայերը մի քանի անգամ կրկնեցին իրանց խընդիրները, բայց ոչ ոք նրանց օգնության չհասավ և ստիպված էին իրանց սեփական ուժերով պատերազմել թշնամու դեմ: Բայց երեւի հայերին վիճակված չէր մի լավ օր տեսնել, որովհետև Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագավորության ժամանակ (1732) հայտնրվեցավ սարսափելի Նադիրը և Պարսկաստանում նշանավոր փոփոխություններ կատարվեցան, որոնք մեծ ազդեցություն ունեցան հայերի սկսած գործի ապարդյուն մնալու վրա:

VIII

Նադիրը¹ հայտնվեցավ այն ժամանակ, երբ որպէս տեսանք վերևում, Պարսկաստանը բաժան-բաժան էր եղած և պարսից գահի վրա նստում էին օտարները: Պարսկաստանի մի մասին տիրում էին ավղանները, մի մասը զրավել էին ռուսները, իսկ պարսկական Հայաստանը, Վրաստանը և մի քանի այլ նահանգներ օսմանցիների ձեռքումն էին:

Նադիրը հայտնվեցավ ինչպես մի կատաղի փոթորիկ, որը զորավոր ձեռքով նախ մաքրեց Պարսկաստանը ավղաններից, տիրեց Հնդկաստանի մի մասը, հետո իր սուրը դարձրեց օսմանցիների դեմ: Նրա զարմանալի հաջողությունները նոր ուժ, նոր խրախույս ներշնչեցին Ղարաբաղի հայոց մելիքներին: Այդ վերջինները սկսեցին իրանց սեփական ուժերով մաքրել իրանց հայրենիքը օսմանցիներից:

Այդ ժամանակ օսմանցիների սերասկեր (գլխավոր հրամանատար) Սարի-Մուստաֆա փաշան իր գլխավոր բանակով զետեղված էր Գանձակ քաղաքում, իսկ մնացած զորքերը տարածել էր Ղարաբաղի մելիքների երկրներում: Մելիք-Ավանը, որ բոլոր մյուս մելիքների գահերեցն էր, օգուտ քաղելով փաշայի դեպի ինքն ունեցած բարեկամական հարաբերություններից, և առերես հնազանդություն ցույց տալով, գաղտնի կերպով սարքեց մի մեծ դավադրություն: Ղարաբաղի բոլոր մելիքները միաբանվեցան նրա հետ:

1 Նադիրը կոչվում է և Քահմազ-Ղուլի-խան, նա սկզբում մի հասարակ ժողովրդական էր, ասպատակություններ էր գործում խորասանի անպատեհներում. հետո Շահ-Քահմասի մոտ զորապետ և ապա ընդհանուր սպարապետ ցարժավ վերջը Շահ-Քահմասին սպանել տալով, ինքը թագավոր եղավ:

Այստամբուլթյան նշանաբանը բովանդակվում էր հետևյալ խոսքերի մեջ. «պահպանեցե՛ք հին սերմերը, որպես բուսնելու հույս տվողներ և ոչնչացրե՛ք նորը, որ պտուղ չէ խոստանում»։ Այսինքն՝ խնայել պարսիկներին և կոտորել օսմանցիներին։ Կոտորածը պետք է կատարվեր մեծ պասի առաջին գիշերվա մեջ։ Այդ բարթոլոմյան գիշերում հայերը ոչնչացրին թե Ղարաբաղի և թե Գանձակի կողմերում գտնված բոլոր օսմանցի զորքերին։ Ձմեռվա ցրտի պատճառով զինվորները հայերի տներումն էին բնակվում։ Ամեն մի տանտեր սպանեց իր ինքնակոչ հյուրին։ Սարի-Մուստաֆա փաշան հազիվ կարողացավ ազատվել փախչելով Երևան։ Այդ հիշատակի արժանի անցքը կատարվեցավ 1733 թ.։

Որպես մի փոքրիկ միջնավեպ, ես ավելորդ չեմ համարում նկարագրել մի դեպք, որ նույն գիշերը տեղի ունեցավ Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում։ Դրա մեջ փայլում է հայ կնոջ հերոսությունը։ Ավետարանոցը Վարանդայի մելիքության բերդավանն է։ Այստեղ իր զինվորներով զետեղված էր օսմանցիների զորապետներից մեկը, որ կոչվում էր Սուլեյման-բեկ։ Դա լսելով տեղային Մելիք-Հուսեինի դստեր Գայանեի գեղեցկությունը, մտածում էր տիրապետել նրան։ Բայց չհամարձակվելով հայտնի բռնություն դրո՞ծ դնել, առաջարկում է ամուսնանալ Գայանեի հետ։ Հայրը և մայրը անպատկառ մահմեդականին միամտացնելու համար խոստանում են տալ աղջիկը, բայց միշտ հետաձգում են, հայանելով, թե հայերի ազգային և կրոնական սովորությունների համեմատ պետք է դեռևս այս և այն ծեսերը կատարված լինեն։ Այսպես օրըստօրե ժամանակ են խլում, մինչև հասնում է նշանակյալ գիշերը։ Սկսվում է կոտորածը։ Մելիք-Հուսեինը այն գիշեր տանը չէ լինում. նա գնացել էր իր գավառի մյուս տեղերում գործելու համար։ Ավետարանոցի կոտորածին առաջնորդում էր նրա քաջասիրտ կինը՝ Աննա խաթունը¹։ Երբ այդ զինված հերոսուհին ավանի փողոցների մեջ կոտորել էր տալիս օսմանցիներին, այդ միջոցին նրա ինքնակոչ փեսացուն՝ Սուլեյման-բեկը, իր կյանքը ազատելու համար, փախչում է դեպի Աննա խաթունի տունը։ Նույն րոպեում Գայանեն, նույնպես զինված, կանգնած է լինում տան դռան մոտ։ Տեսնելով իր աստիի փեսացուին ներս մտնելիս, օրիորդը իր խենջարը խրում է նրա սրտի մեջ... Այդ սպա-

¹ Աննա խաթունը Տիգրակի գավառի Մելիք-Ավանի (Մելիք-Նզանի) բուլբուլ էր, նույն անձի, որ սարբեց ընդհանուր ապստամբություն։

նությունից հետո Գայանեն իր անձը նվիրեց կուսակրոնության և մտավ Ավետարանոց գյուղի կուսանաց անապատը¹։

Աննա խաթունի և Գայանեի քաջագործության հիշատակը պահպանված է միայն ժողովրդական ավանդության մեջ, իսկ Մելիք-Հուսեինի հիշատակը մնում է արձանագրված իր գերեզմանի քարի վրա, որը գտնվում է Ավետարանոց բերդի կուսանաց անապատի գավթում²։

Ղարաբաղի մելիքների կոիվները օսմանցիների հետ մի մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմության մեջ, որը դեռ ոչ ուսումնասիրված է և ոչ տպագրված։ Մենք այժմ այսքանը միայն կ'ստենք, որ հայերը սրի ուժով մաքրելով իրանց հայրենիքը օսմանցիներից, բավական հեշտացրին Նադիրի հաղթությունները օսմանցիների դեմ, և պարսիկ սպարապետը թագավոր դառնալուց հետո, որպես կտեսնենք, շմոռացավ հայոց մելիքների ծառայությանը։ Նա ավելի երախտամատույց գտնվեցավ, քան թե քրիստոնյա կայսրները։

Մինչ Ղարաբաղում հայոց մելիքները շարդում էին օսմանցիներին, հենց միևնույն ժամանակներում Սյունյաց իշխան Դավիթ Բեկը Ղափանի կողմերում հրաշքներ էր գործում։ Մահմեդական տիրապետողների բերդերը մինը մյուսից հետո ընկնում էին նրա ահեղ զորության առջև։ Հալիձորի բերդի պաշարման ժամանակ մի բուռն քաջերով ցրվեց նա օսմանցիների ավելի քան քսան հազար լորքերը³։ Ղափանը, Բարգյուշատը, Չավնդուրը, Գենուազը և Գողթանը բոլորովին մաքրեց օսմանցիներից, խլեց նրանցից Մեղրի և Սրգուբադ քաղաքները։ Այդ բոլորը լսելով պարսից Շահ-Թահմասունը⁴ թե որքան նա օգնեց իրան, պատերազմելով Պարսկաստանի թշնամիների հետ, վարձատրեց քաջի հաղթությունները, զանազան

1 Իմ 1831 թվի ճանապարհորդության ժամանակ, Ավետարանոց գյուղում ինձ հաղդվեցավ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր ավետարան, որ գրված էր նույն Գայանեի ձեռքով։

2 «Այս է տապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Հուսեինին. թվ. Ռ. Ճ. 9. 1185» (1736)։

«Ողբեմ բանս գովեստի ի վերա Մելիք Հյուսեինի, զոր գրեցի այս տապանի. սա էր տեր երկրին Վարանդի, երեսուն և հինգ մասն գեղի. սա էր հացով սեղանով լի. ողոր մեր ամեն ազգի. կերպարանոթն էր գովելի. սա ոչ ետ ճարկ քաղափորի. ամուր պարիսպ էր աշխարհի. թագ պարծանք հայոց ազգի. պատեհազմեաց ետ օսմանցի. յայժ կոտորյաց ազգեն տաճկի»։

3 Պատմության մեջ 70 հազար է նշանակված. այդ թիվը լավագույնս է։

4 Պետք չէ մոռանալ, որ մինչև Շահ-Թահմասունի սպանվելը, Նադիրը շահի սպարապետն էր. Շահի մահից հետո նա թագավոր դարձավ։

արտոնություններ շնորհելով Դավիթ Բեկին: Նա ուղարկեց բեկին մի զրոշակ, մի պատվական նժույգ ձի և թագավորական ֆիրմանով հաստատեց, որ նա ժառանգաբար իր տիրած երկրների տերը և իշխանաց-իշխանը լինի, նա իրավունք տվեց բեկին իր անունով դրամ կտրելու: Բայց հանկարծակի մահը թույլ չտվեց այդ հերոսին երկար վայելելու իր հաղթությունների փառքը... 1728 թվին դավաճանի թույնը նրան գերեզման տարավ: Միևնույն տարվա մեջ մեռան Ղարաբաղի երեք նշանավոր գործիչները՝ Մելիք-Բեգլարյան Աբով II, Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Ծսային և Գանձասարի Ծսայի կաթողիկոսը: Մելիք-Աբովին հաջորդեց իր որդի Մելիք-Յուսուբը, Ծսայի կաթողիկոսին հաջորդեց Երիցմանկանց վանքի Ներսես կաթողիկոսը, իսկ Մելիք-Ծսայուն հաջորդեց իր եղբայր Ալլահ-Ղուլին, որ իր քաջագործությունների համար Նադիրից ստացավ սուլթանության տիտղոս և կոչվեցավ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան:

Նազիրը, հաջողությամբ առաջ տանելով իր արշավանքները, մի քանի տարվա մեջ հետգհետե խլեց այն բոլոր պարսկական նահանգները, որ օտարները և օսմանցիները տիրել էին (Ատրպատահանը, Նախիջևանը, Երևանը, Վրաստանը, Գանձակը և այլն): Նրա հաղթությունները երկյուղի մեջ դրին մինչև անգամ ռուսաց կառավարությանը, որը առանց պատերազմի, Աննա Իվանովնա կայսրուհու օրերում (1732—1735), վերագործրեց Նազիրին Պետրոս I-ի գրաված բոլոր պարսկական գավառները (Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրաբատը, Բաքուն և Դերբենդը):

Իր հաղթությունները փառավոր կերպով կատարելուց հետո, 1736 թ. ձմեռը, Նազիրը բանակ դրեց Երասխ գետի մոտ, Մուղանի լայնատարած անապատում: Այնտեղ կանչված էին Պարսկաստանի բոլոր նահանգապետները, այնտեղ էր Կախեթիայի վալին՝ Իմամ Ղուլի-խանի (Դավիթ III) որդի մահմեդականացած Ալի-Միրզա-խանը. այնտեղ հրավիրված էր էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը¹ և Ղարաբաղի Ներսես կաթողիկոսը, այնտեղ էին Ղա-

1 Այդ Աբրահամ կաթողիկոսը, որ կոչվում էր կրիտացի, վայելում էր Նազիրի առանձին սերը և համակրությունը: Պարսից քաջ զորապետը նրա մոտ հյուր եղավ էջմիածնի վանքում և իր արշավանքների ժամանակ, Հայաստանի և Վրաստանի կողմերում, նրան չէր հեռացնում իր բանակից: Այդ հեշտացրեց կաթողիկոսին ավելի մոտից ծանոթանալ նրա գործողությունների հետ և օրագրության ձևով թողեց մեզ մի հետաքրքիր պատմություն, որ կոչվում է Աբրահամ կաթողիկոսի կրիտացի պատմագրություն անցիցն յուր և Նազիր-Շահին պարսից, տպված էջմիածնում 1870 թ.:

րաբաղի, Նախիջևանի, Երևանի հայոց բոլոր մելիքները և քալան-
թարները, այնտեղ էր Քիֆլիսի իշխան Մելիք-Աշխալ-բեկի որդի
Աղա-բեկը (իշխան Բհհրուդյանների պապը), որը մասնակցեց Նա-
դիրի հնդկական արշավանքներին:

Նույն տարվա փետրվար ամսում, Մուղանի անապատում, կա-
տարվեցավ Նադիրի թագադրության հանդեսը: Հայոց Աբրահամ
կաթուղիկոսը օրհնեց նրա սուրը և իր ձեռքով կապեց պարսից նոր
թագավորի մկրթին:

Թագադրությունից հետո, Նադիր-շահը այնտեղ հավաքված
ավսգներին վանազան պաշտոններ և աստիճաններ շնորհելու ժա-
մսնակ, վարձատրեց և հայոց մելիքների կատարած քաջազործու-
թյունները, որոնք այնքան եռանդ էին ցույց տվել օսմանցիներին
կոտորելու գործում: Առանձին ֆիրմաներով նրանց կրկին հաս-
տատեց իրանց հայրենական իշխանությունների մեջ, իրավունք
տալով յուրաքանչյուրին անկախ կերպով կառավարելու երկիրը,
վճարելով ամեն տարի մի որոշյալ քանակությամբ հարկ: Այնու-
հետև մելիքները կախումն ունենալով միայն շահից, իսկ իրանց
իշխանության մեջ վայելելով ինքնավարության կատարյալ իրա-
վունքներ, որպես վալլներ (ավատական իշխաններ) ավելի հան-
գիստ և ապահով զրություն ստացան և սկսեցին ավելի ևս զո-
րացնել իրանց ուժերը:

Մի հանի մելիքներ առանձին աստիճաններ ստացան: Զրա-
բերդի Մելիք-Իսրայելի որդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլին ստացավ սուլ-
թանի աստիճան¹ և կոչվեցավ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան: Շահի առան-
ձին շնորհը վայելում էր Տիզակ գավառի Մելիք-Ավանը (Եգանը),
որին շահը «բաբալըլ» էր կոչում, որ նշանակում է հոգևոր հայր:
Մելիք-Ավանը Ղարաբաղի մելիքների գահերեցն էր. դա մի ամբողջ
տարի իր ծախքով կերակրեց շահի զորքերին. դա էր պարագլուխը
մեր վերև հիշած սարսափելի կոտորածի, որով մի գիշերվա մեջ
հայերը ոչնչացրին Ղարաբաղում գտնված բոլոր օսմանցիներին:
Շահը շնորհեց նրան խանության աստիճան, կոչվեցավ Մելիք-
Ավան-խան և կարգեց խամսայի հինգ մելիքությունների գլխավոր.
դրա մոտ էին հավաքվում վճարելիք հարկերը և դրա ձեռքով էին
հանձնվում արքունի դանձարանին:

¹ Սուլթանը չպետք է հասկանալ այն մտքով, ինչ նշանակություն ու ունի
այժմ Թուրքիայում: Սուլթանը այժմյան Պարսկաստանում զինվորական աստի-
ճան է, իսկ Նադիրի ժամանակ այդ տիտղոսը տրվում էր առանձին գավառների
կամ փոքրիկ վիճակների տիրապետողներին:

Երբ Հովհաննես կաթողիկոսը Մուղանի անապատում, շահի խնդրելով, Երասխ գետի ափի մոտ կատարեց սուրբ ծննդյան և մկրտության տոնի հանդեսը, ներկա էին, բացի քրիստոնյաներից, մինչև երեք հարյուր պարսիկ ազնվականներ, Շեյխուլիսլամը, դազին և այլ նշանավոր անձինք։ Բոլորի մեջ միայն Մելիք-Ավան-խանը արժանացավ այն պատվին, որ խաչը շրից դուրս հանեց։

Ալվերդդ չեմ համարում հիշել մի փոքրիկ դեպք, որը ինքնուտիւնքյան, թեև շատ ծաղրական է, բայց ցույց է տալիս, թե որ աւետիճան հայոց այդ ավագը մտերիմ և բարեկամ էր Պարսկաստանի ահարկու թագավորին։

Նադիր-շահը սովորություն ուներ շուտ-շուտ ճաշել Մելիք-Ավան-խանի տանը, որի ճոխ սեղանը հռչակված էր, թե այնտեղ ամեն բարիք կարելի է գտնել։ Մի անգամ շահը կամենալով փոքր-ինչ ս.մաշացնել իր հյուրընկալին, պատվիրեց ճաշի համար թարմ սունկ պատրաստել։ Թեև ձմեռն էր, թեև տարվա այն ժամանակին Ղարաբաղի անտառներում թարմ սունկ գտնելը անկարելի բան էր, այսուամենայնիվ, Մելիք-Ավան-խանը ցույց տվեց, թե շահի փափագը կատարված կլինի։ Ծաշի ժամանակ, երբ թագավորը պահանջեց ցանկացած կերակուրը, մելիքի սպասավորները դրեցին նրա առջև մի մատուցարան, լիքը դիզած ոսկիներով։ — Ես սունկ էի պատվիրել, — ասաց շահը։ — Մենք առանց սունկի ևս կարող ենք կշտանալ, պատասխանեց մելիքը, — իսկ ձեր գինվորներին ոսկի է հարկավոր թշնամու հետ պատերազմելու համար։ Շահին խիստ հաճո թվեցավ մելիքի պատասխանը և ընդունեց ուկիները։

Մելիք-Ավան-խանը հարգված էր և ռուսաց կառավարութայնից։ Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագավորութայն ժամանակ (1734) նա իր աստիճանավորներով գնաց Ռուսաստան, փառավոր ընդունելութայն գտավ և արժանացավ կայսրուհու առանձին ուշադրութայնը։ Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքների ժամանակ, իր ցույց տված նշանավոր ծառայութայնների համար Մելիք-Ավան-խանը ստացավ գնեերալ-մայորի աստիճան և զանազան շքանշաններ։ Նրա ամբողջ սվիտային նույնպես աստիճաններ, շքանշաններ շնորհեցին և թոշակ նշանակեցին։

Հետո Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհու թագավորութայն ժամանակ, Մելիք-Ավան-խանը, արդեն ծերացած հասկում, կրկին անգամ գնաց Ռուսաստան, իր ընտանքը իր հետ տանելով։ Ղարաբաղի երևելի տիրապետողը կրկին անգամ արժանացավ դա-

նազան շքանշանների և պատվի, թեև նրա այցելությունների նպատակը իր անձնական փառասիրությունը չէր, այլ նա աշխատում էր իր գծաթախ հայրենիքի փրկության համար, Մեծն Պետրոսի օգոստափառ դուստրը ցանկացավ ծերունի հերոսին անձամբ տեսնել Ս. Պետրբուրգում և նշանակեց առանձին աուդենցիա: Գրաֆ Մինիխը և գրաֆ Բազումովսկին Մեխիք-Ավան-խանին իր ամբողջ ընտանիքի հետ ներկայացրին կայսրուհուն: Ընդունելության ժամանակ կայսրուհին տեսնելով մի մանկահասակ զեղեցկուհի, որը մեխիքի թոռն էր, այնքան սիրեց նրան, որ ցանկացավ պահել իր արքունիքում, իրրև պալատական օրիորդ (ֆրեյլեյն): Մինչև Ավան-խանի Ս. Պետրբուրգից հեռանալը, կայսրուհին պահեց նրան իր պալատում և միայն ծերունի մեխիքի շատ խնդրելու համար, թույլ տվեց օրիորդին, որ իր ծնողների հետ վերադառնա իր հայրենիքը, պարզեցնելով նրան շատ ընծաներ:

Վերադառնալով իր հայրենիքը՝ Տիգրակ, Մեխիք-Ավան-խանը երկար չապրեց. նա վախճանվեցավ 1744 թ. և մարմինը թաղվեցավ իր Տոդ անունով բերդի եկեղեցու գավթում: Նրա մահից հետո, երեց որդին՝ Մեխիք-Արամը, միայն մի տարի իշխեց և մեռավ. հետո իշխանությունը ձեռք առեց կրտսեր եղբայրը՝ Մեխիք-Սասյին, որը, ինչպես հետո կտեսնենք, սպանվեցավ Շուշիի իրաահիմ-խանի դավաճանությամբ: Մեխիք-Ավան-խանի ժառանգների մեծ մասը դավաճանության զոհ եղան: Այդ էր պատճառը, որ նրա այրի կինը՝ Գոհար-խանումը (ґаһаг) ստիպված եղավ թողնել իր հայրենիքը և մնացած զավակների հետ գաղթել Աստրախան, որտեղից իր բնակությունը տեղափոխեց Ղզլար, երբ այդ քաղաքը շինվեցավ: Մեխիք-Ավան-խանի և նրա եղբոր ժառանգներից առաջ եկան իշխան Սուլթառայանները, իշխան Մեխիքովները և Հայրապետյանները, որոնք մի ժամանակ Աստրախանում, Ս. Պետրբուրգում և Մոսկվայում ուսաց նշանավոր պաշտոնների մեջ մտան:

IX

Փառաճ-խանի հայտնվելը

Երբ նադիր-շահը Մուղանի դաշտում իրան պարսից թագավոր հայտնեց, այդ ժամանակ Կուր գետի աջ եզերքի մոտ գտնված անապատների վրա թափառող մի թուրք ցեղից, որ տեղի անունով կոչվում էին շուանշիրցիք, բավական մեծ բազմություն գաղթեց-

րեց Խորասանի կողմերը, բնակեցնելով նրանց Սարխաս կոչված գավառում: Զուանշիրցիք, որպես հովվական կյանքով ապրող մի ժողովուրդ, իրանց գլխավոր պարապմունք էին ընտրել խաշնարածությունը և ավազակությունը: Երկրի խաղաղությունը պահանջում էր համար նադիրը ավելի բարվոք համարեց այդ անհանգիստ, կիսավայրենի ցեղը հեռացնել դեպի Պարսկաստանի խորքերը:

Այդ ցեղի մի տոհմից, որ առանձին անունով կոչվում էր Սարիջալու, առաջ եկավ Փանահ անունով մի մարդ, որը Պարսկաստան գաղթելուց հետո, շնորհ գտավ շահի դռանը և ստացավ մի աննշան պաշտոն: Այդ պաշտոնի համար մի այլ արժանավորություն պետք չէր, բայց միայն ունենալ զորեղ ձայն և երկրի սովորության համեմատ, թագավորի հրամանները քաղաքի հրապարակում բարձր ձայնով հրատարակել: Փանահը ուներ այդ արժանավորությունը և թագավորի դռան մուներտիկը դարձավ, կոչվեցավ այնուհետև «ջաուշի» Փանահ: Իրկար այդ պաշտոնը կատարում էր նա, բայց մի անկարգության համար, երբ պիտի գլխատման դատապարտվեր, Պարսկաստանից փախավ և կրկին եկավ իր հայրենիքը: Որպես հանցավոր, նա անհայտ կերպով թափառում էր Ղարաբաղի անապատներում, աննշան, աստանդական կյանք էր վարում:

Հետո դիմեց նա Զրաբերդի Մելիք-Ալլահ-ղուլի սուլթանին և նրա մոտ ապաստան գտավ: Սուլթանը նշանակեց նրան իր գյուղերի վրա որպես դարուղա, այսինքն՝ տուրքեր հավաքող: Թեև Պարսկաստանից մի քանի անգամ սաստիկ հրամաններ ստացվեցան, որ բռնեն Փանահին և ետ ուղարկեն, բայց նա պահպանվելով հայ սուլթանի պաշտպանության ներքո, ազատ մնաց:

Երբ Խորասանում, գիշերն իր վրանի մեջ քնած ժամանակ իր դրանիկների դավաճանությունից, նադիր-շահը սպանվեցավ հենց իր վրանի պահապանների ձեռքով (1747), այդ ժամանակ պարսից գահը ժառանգելու համար սարսափելի խռովություններ բարձրացան: Զանազան տեղերում զանազան թագավորներ նստեցին, նահանգներից շատերը ապստամբվեցան: Մաշհադի մեջ թագավորեց նրա թոռը՝ Շահ-ռուխ կոչվածը. Ասրպատականում թագավորեց նրա եղբորորդի Ադիլ-շահը, որի եղբայրը՝ Միրզա-Իբրահիմը հետո կուրացնելով հարազատ եղբորը, ինքը թագավոր դարձավ: Այդ երկպառակությունների ժամանակ, երբ Պարսկաստանում շատ իշխողների պատճառով երկիրը անխառնության մեջ

էր գտնվում, Նադիրի խորասան տարած ջուանշիրցի գաղթականները վերադարձան իրանց հայրենիքը՝ Ղարաբաղի անապատները:

Այդ ժամանակ «չառչի» Փանահը իրան ազատ զգաց. այլևս պատժվելու, գլխատվելու երկյուղ չունի: Այդ մարդը, այդ հովի, անապատների պարզամիտ որդին, երկար տարիներ ապրելով պարսկական Բարձր Դռան ինտրիգների մեջ, սովորեց պարսիկների խորամանկությունը, վարժվեցավ նրանց խաբեությունների մեջ.

Նա արդեն Զրարերդի հզոր մելիքի՝ Ալլահ-Ղուլի-սուլթանի ծառայության մեջ բավականին նշանակություն էր ստացել: Սրբ լսեց Նադիր-շահի մահը և իր ցեղակիցների վերադարձը խորասանից, թողեց այդ ծառայությունը և մտավ ջուանշիրցի խաշնարածների մեջ, սկզբում նրանց նման կյանք էր վարում, որպես մի հասարակ հովիվ: Բայց հետո սկսեց փոքր առ փոքր դեպի իր կողմը գրավել միամիտ խաշնարածներին, մինչև հաջողվեցավ նրան հրաժարեցնել տալ ցեղի նախկին տանուտերին (старшина; և իրան ընտրել տալ նրա տեղը:

Այդ շնչին պաշտոնը միայն մի առիթ էր, որով Փանահը կարողացավ փոքր ժամանակում խաշնարածների մի քանի ցեղեր իր հրամանին ենթարկել: Բայց նրա փառասիրությունը դրանով չհագեցավ: Նադիրի մահից հետո, երբ նրա եղբոր որդի Ադիլ-շահը Թավրիզում թագավոր դարձավ, նա ուղարկեց դեպի Ղարաբաղի կողմերը Ամիր-Ասլան-խան անունով մեկին, տեղային խռովությունները խաղաղեցնելու համար: Այդ ժամանակ պարսից շահերը այն անհաստատ դրության մեջ էին, որ մի օրվա համար ևս իրանց վիճակը ապահով չէին համարում: Այդ պատճառով, շտապելով շուտափույթ օգուտ քաղել իրանց դիրքից, մի քանի թումանով վաճառում էին պաշտոններ, աստիճաններ, տիտղոսներ և այլն: Զառչի Փանահը նույնպես օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից, հիշյալ Ամիր-Ասլան-խանի միջնորդությամբ ստացավ Ադիլ-շահի խանութքան տիտղոսը:

Բայց նա խելացի մարդ էր. նա մտածում էր ստեղծել մի ավելի հիմնավոր իշխանություն, որի գլուխը, իհարկե, ինքը պետք է լիներ: Իսկ այդ նպատակը իրագործելու համար շատ դժվարություններ կային. գլխավորը իր ցեղի կենցաղավարության պայմաններն էին:

Ջուանշիրցիները, որպես մի խաշնարած և թափառաշրջիկ ժողովուրդ, ձմեռը անց էին կացնում Կուր գետի աջ ափերի մոտ տարածված տափարակների վրա, բնակվելով շարժական տաղա-

վարեների մեջ, կամ գետնափոր խրճիթներում, իսկ գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը սփռվում էին Ղարաբաղի լեռների վրա, իրանց անասունները արածացնելու համար: Զուրկ լինելով հաստատ բնակությունից, նրանք զուրկ էին և հողի սեփականությունից: Ամբողջ Ղարաբաղը գտնվելով հայ մելիքների իշխանության ներքո, ջուանշիրցիները ստիպված էին իրանց ոչխարներից տա-ւանորդ վճարել, որպեսզի թույլ տրվի իրանց անասունները արածացնել մելիքների արոտատեղերում:

Երկրի աշխարհագրական դիրքն այնպես էր, որ լեռնային անտառապատ բարձրավանդակները, հովասուն հովիտները, որոնց վրա ամառային տոթերի ժամանակ կարող էր խաշնարածը ապաստան գտնել, հայ մելիքների ձեռքում էին: Իսկ լեռներից սկսած անջուր, ցամաք տափարակների վրա, որ տարածվում էին մինչև Կուր գետի ափերը, թափառում էին ջուանշիրցիները: Փանահ-խանը մտածում էր Ղարաբաղի լեռների վրա, մի տեղում հաստատ ոտքի տեղ ունենալ: Մի ամուր դիրք ռազմագիտական նպատակով նրան պետք էր իր նպատակները իրագործելու համար:

Սկզբում նա գնաց Բայաթ¹ և այնտեղ սկսեց մի բերդ հիմնել: Բայց Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Յուսուբը և Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Ալլահ-ղուլի սուլթանը, միանալով Շիրվանի Հաջի-Չելեբի անունով կառավարչի հետ, ոչնչացրին այդ հիմնարկությունը: Հետո նա սկսեց Շահ-բուլաղի մոտ, Թարանակյուրտ (Տիգրանակերտ) կոչված ավերակների վրա մի այլ բերդ կառուցանել Ասկարան անունով: Բայց Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը, Զրաբերդի Մելիք-Ալլահ-ղուլի սուլթանը և Խաչենի Հասան-Ջալալյան Մելիք-Ալլահվերդին, այդ բերդը մոտ գտնելով իրանց երկիրների սահմաններին, սկսեցին պատերազմել նրա հետ և դարձյալ ոչնչացրին:

Տեսնելով այդ արգելքները հայ մելիքների կողմից, խորամանկ Փանահ-խանը մտածեց երկպառակել նրանց միաբանությունը և այսպիսով, թուլացնել նրանց ուժերը, որպեսզի կարողանա իրագործել իր նպատակները: Նրան նպաստեցին մի քանի անցյալ, որ կատարվեցան այդ միջոցներում և որոնք սկիզբ դրեցին Ղարաբաղի մելիքների քայքայմանը... Այդ էջերն այնքան տխուր տեղ են բռնում Ղարաբաղի մելիքների պատմության մեջ, որ մենք ավելորդ չենք համարում մի փոքր ընդարձակ խոսել այդ մասին:

¹ Բայաթ ավերակ քաղաքատեղ է Գարգար գետի մոտ:

Տիգրակի Մելիք-Ավան-խանը, Պեսարոս Մեծի և Նադիր-շահի սիրելին, Ղարաբաղի մելիքների գահերեցը, վաղուց արդեն վախճանված էր (1744): Նրա մահից հետո Ղարաբաղի իշխանների մեջ չկար մի այնպիսին, որ նրա չափ հանճար և հեղինակություն ունենար, որ կարողանար պահպանել մելիքների մեջ խաղաղ ներդաշնակություն: Հանգուցյալի երեք որդին, Մելիք-Արամը, միայն մի տարի իշխեց: Նա այնքան թույլ մարդ էր, որ երբ Նադիր-շահի միակ որդին վախճանվեցավ և հարկավոր եղավ շահին մխիթարելու համար մի պատգամավորություն ուղարկել, փոխանակ ինքը գնալու կամ ուրիշ արժանավոր մարդիկ ուղարկելու, ուղարկեց իր կնոջը: Խելացի կինը զարմացրեց պարսից բոլոր պալատականներին, երբ իր սվիտայի հետ, սգազգեստ ներկայացավ շահին: Իր մխիթարական ճառից հետո, տիկինը, բավական խորամանկ քաղաքավարությամբ, մատուց շահին 6,000 թուման փիշքեշ, ասելով. «Դուք այնքան ողորմած էիք, որ գնահատելով Մելիք-Ավան-խանի ձեզ մատուցած ծառայությունները և հարգելով նրա ծերությունը, ձեր «բարալըդ» (հոգևոր հայր) էիք կոչում: Նրա վախճանից հետո արժան էր, որ դուք ևս ձեր մասը ստանալիք ձեր հայրացուի ծառանգությունից: Եվ ես ահա բերեցի ձեր բաժինը: Շահին այնքան հաճո թվեցավ այդ ընծան, որ հրամայեց երկու այն չափով պարգևներ տալին նրան իր գանձարանից և մեծ հարգանքով ճանապարհ դրեց, նրա ձեռքով ուղարկելով նրա ամուսնի, Մելիք-Արամի, հաստատության ֆիրմանը:

Վերադառնալով Պարսկաստանից, տիկինը գտավ իր ամուսնին վախճանված: Փանահ-խանի թելադրությամբ մի դավաճան հայ թունավորել էր նրան:

Մելիք-Արամի մահից հետո Տիգրակի իշխանությունը իր ձեռքն առեց հանգուցյալի կրտսեր եղբայր Մելիք-Ծուային, որը իր հատկություններով բոլորովին նման էր իր հորը:

Մինչև այսօր Տիգրակ գավառի բնակիչները հիշում են հին ավանդությունը, թե երբ Մելիք-Ծուային ծնվեցավ, մանկաբարձ պառավները նկատեցին, որ տղայի աչ ձեռքի մատները խփված էին: Երբ բուռը բաց արին, տեսան ափի մեջ լիքն էր արյունով: Այն օրից նախագուշակեցին, որ երբ այդ մանուկը կմեծանա, դրա ձեռքով շատ արյունահեղություններ կլինեն: Եվ իրավ, Մելիք-Ծուային իր ամբողջ կյանքը անցկացրեց պատերազմներով: Տի-

զակը պարսից սահմանի վրա լինելով, Երասխ գետի ափի մոտ, ենթարկված էր պարսիկների անընդհատ հարձակումներին: Քաջ իշխանը իր երկիրը նրանց արշավանքներից պահպանելու համար ստիպված էր անդադար պատերազմել նրանց հետ:

Մելիք-Սսային առաջինն էր Ղարաբաղի մելիքների մեջ, որ հասկացավ կանոնավոր զորքի և ընդհանուր զինվորագրության անհրաժեշտությունը երկրի ապահովության համար. նա տուգանք նշանակեց գյուղացիների վրա, եթե նրանց զենքերից մեկը պակաս կլիներ, կամ եթե իրանց զենքերը չէին պահպանի անխանգար դրության մեջ: Որոշյալ օրերում, երկրագործական պարապուներին հետո, գյուղացի երիտասարդները զբաղվում էին զինվորական մարզություններով. նրանց վրա կարգված էին տասնապետներ, հիսնապետներ, հարյուրապետներ կրթելու համար: Շնրա ժամանակում, գրում է մի վարդապետ, մեր երկրում այնպիսի ասլահովություն էր տիրում, որ դեռահաս աղջիկները այգիների ծառերի տակ նստած, կար էին կարում, մնում էին այնտեղ, մինչև մութը պատում էր. հարսները զուգված, զարդարված դուրս էին գալիս տներից և աներկյուղ զբոսնում էին լեռների վրա, բոլորովին չմտածելով, թե թուրքը կամ պարսիկը կգա, կհափշտակի և կտանն նրանց: Երբ թշնամին հայտնվում էր, երկրի երիտասարդները զենքը ձեռքում միշտ պատրաստ էին նրան հանդիպելու համար»:

Նադիր-շահի մահից հետո Մելիք-Ավան-խանի տան բարեկամական հարաբերությունները պարսից արքունիքի հետ կտրվեցան: Մելիք-Սսային տեսնելով Պարսկաստանում տիրող անիշխանությունը, խռովությունները և ներքին պատերազմները և մանավանդ ձանձրացած լինելով պարսից հարկահաններից, վճռեց միանգամայն չճանաչել նրանց և մերժել հարկապահանջներին: Այդ առիթից օգուտ քաղեց Փանահ-խանը և Մելիք-Սսայուն մատնեց Քավրիղում նստող Ադիլ-շահին: Շահը հրամայեց Ղարաբաղի՝ կառավարիչ Քազմ-խանին գնալ և պատժել Մելիք-Սսայուն: Ղարաբաղի խանը եկավ զորքերի մեծ բազմությամբ. ինքը Փանահ-խանը մի քանի հազար հոգով միացավ նրա հետ, պաշարեցին Մելիք-Սսայու Տող բերդը: Ով որ տեսել է Տողը, կարող է երևակայել, որ թշնամու զորքերի բազմությունը չէր կարող սարսափեցնել Մելիք-Սսայուն, երբ որ իր քաջ զինվորների փոխարեն առավելապես

¹ Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղը (հին Փայտակարանի մի մասը) և Տիգակ գավառը սահմանակից են բաժանվում են միայն Երասխ գետով:

րնության ամրությունները պիտի պատերազմեն թշնամու զորության դեմ: Հայոց զինվորները մասամբ պաշտպանված բերդի մեջ, մասամբ թաքնված շրջակա լեռների խիստ անտառների մեջ, անակրկալ հարձակումներ են գործում, և չարդում են պարսիկներին: Ղարադաղի խանը հաղթված, իր զորքերի մեծ մասը կորցրած. ետ է դառնում Պարսկաստան: Հետևյալ տարին նա արշավանք է գործում ավելի մեծ բազմությամբ. Փանահ-խանը դարձյալ միանում է նրա հետ, բայց երկուսի ջանքերը ևս ապարդյուն են անցնում, Մելիք-Ծսային հաղթող է հանդիսանում:

Այնուհետև Փանահ-խանը ամբողջ յոթն տարի պատերազմեց Մելիք-Ավանյան Մելիք-Ծսայու հետ, երբ նկատեց, որ հնար չկա նրան հնազանդեցնելու, ստիպվեցավ հաշտվել մտածելով, գուցե բարեկամական միջոցներով կարող կլինի ոչնչացնել նրան, և որպես հետո կտեսնենք, խորամանկ խանի այդ մտադրությունը հաջողվեցավ...

XI

Փանահ-խանը մի քանի անհաջող փորձերից հետո վերջապես համոզվեցավ, որ Ղարաբաղի մելիքների միաբանությունը քանդելու համար և Ղարաբաղի մեջ մի հաստատ դիրք բռնելու համար, անպատճառ հարկավոր է, որ մելիքներից գոնե մեկին գրավե դեպի իր կողմը: Մի աղետալի անցք կատարեց նրա ցանկությունը:

Որպես վերևում հիշեցինք, Նադիր-շահը Մուղանի անապատում իրան պարսից թագավոր հրատարակելուց հետո, Ղարաբաղի հինգ մելիքներին հաստատեց իրանց իշխանությունների մեջ, տալով նրանց հայրենական վաղեմի իրավունքները: Բայց միևնույն տարվա մեջ (1736) վախճանվեցավ Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազուրյան Մելիք-Հուսեինը, որի կինը Ավետարանոց գյուղում կոտորել տվեց օսմանցիներին: Մելիք-Հուսեինի փոխարեն Վարանդային սկսեց կառավարել նրա աղգական Մելիք-Միրզա-բեկ II¹: Դա իր հանդուգն անհնազանդությամբ գրգռեց շահի բարկությունը և շահը հրամայեց գլխատել նրան: Մելիք-Միրզա-բեկ II փոխարեն շահը Վարանդայի մելիք նշանակեց Մելիք-Հուսեինի որդի Մելիք-Հովսեփին: Այդ Մելիք-Հովսեփը, որին պարսիկները Հուսեին էին կոչում, չափազանց հեզաբարո, գրասեր և խելացի

¹ Մելիք-Միրզա-բեկ II Մելիք-Քաղիի որդին էր, իսկ այդ վերջինը՝ Մելիք-Հուսեինի հորեղբայր Մելիք-Միրզա-բեկ I որդին էր:

մարդ էր, բայց մի ոտքով կաղ և փոքրահասակ: Նա ուներ մի եղբայր ևս, որը ընդհակառակն վայելչահասակ, գեղեցիկ և շահագանջ փառասեր տղամարդ էր: Դա էր Մելիք-Շահնազար II¹, Ղարաբաղի կործանիչը...

Իր ընտանեկան կյանքում Մելիք-Շահնազարը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. պարսիկների սովորությանը հետևելով, իր տունը լցրել էր բազմաթիվ հարճերով: Բացի դրանից, նա ուներ իր առաջին օրինավոր կինը Թագում (Թագուհի) անունով, որը խաչենի Հասան-Ջալալյան իշխանների տնից էր: Թագումի մեռնելուց հետո Մելիք-Շահնազարը բռնությամբ խլեց կենդանի ամուսնից նրա գեղեցիկ կինը Սոնա անունով (որը Տիզակի իշխան Մելիք-Ծալու աղչիկն էր) և պսակվեց նրա հետ: Նույնիսկ Սոնայի կենդանության ժամանակ Մելիք-Շահնազարն ամուսնացավ իր հանգուցյալ կնոջ, Թագումի, հարազատ եղբոր Մալայիկ անունով դստեր հետ, և այսպիսով, մտքրեց իր ընտանիքի մեջ մահմեդական բազմակնությունը: Մելիքի այդ տեսակ վարմունքները սաստիկ վիրավորեցին ժողովրդի կրոնական զգացմունքը և նրան ատելի դարձրին Ղարաբաղի մյուս մելիքների մոտ: Բայց նրա կատարած մի եղեռնագործությունը հրավիրեց իր վրա բոլոր մելիքների վրեժխնդրությունը:

Մելիք-Շահնազարը փառասեր, հանդուգն և ոխերիմ մարդ էր. նա չկարողացավ համբերել, որ իր եղբայր Մելիք-Հովսեփը վարձր Կարանդայի իշխանությունը, թեև նա կարգված էր Նադիր-շահից: Մի գիշեր հարձակվելով Մելիք-Հովսեփի տան վրա, իր ձեռքով սպանեց եղբորը և նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տվեց: Կոտորածից ազատվեցավ մի երեխա միայն, փոքրիկ Սայի-բեկը, որին դալակը ծածուկ փախցրեց խաչեն գավառի Հասան-Ջալալյան Մելիք-Ալլահվերդու մոտ, որը երեխայի քեռին էր²:

¹ Մելիք-Հովսեփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, Վերջինը ծնված էր Մելիք-Ավան-խանի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը Տիզակի իշխան Մելիք-Ավան-խանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Զուրա-խանու-մից, որը Նախիջևանի խանի աղչիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Հուսեյնը նրան իբրև հրի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ:

² Ավանտարանոց (Չանախչի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արյունոտ գործերի: Մենք նկարագրեցինք Մելիք-Հուսեյնի մեծի ժամանակ տեղի ունեցած օսմանչիների կոտորածը այդ բերդում: 1723 թ. օգոստոս 20-ին, զափանցի Ղանու-Շաբան անունով հայ իշխանը 300 ձիավորներով հյուր է զալիս Ավանտարանոց բերդի Մելիք-Միրզա-բեկի մոտ (Մելիք-Բադրի որդին): Չնայելով, որ Մելիք-Միրզա-բեկը հին ոխ ուներ Ղանու-Շաբանի հետ, այսուամենայնիվ, սիրով ընդունում է նրան իր տանը և նրա սպիտային որպես հյուրի բաժանում է իր գյու-

Սպասելով իր եղբորը, Մելիք-Շահնազարը բռնությամբ իր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանությունը, Բայց նրա եղբեռնագործությունը սաստիկ բորբոքեց իր դեմ 'Ղարաբաղի մյուս շրջանների բարկությունը: Նրանք միաբանվեցան Մելիք-Շահնազարից վրեժխնդիր լինելու համար: 'Իրանք էին' Գյուլիստանի Մելիք-Քեզլարյան Մելիք-Յուսուբը, Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյան Ալլահ-Ղուլի-սուլթանը, Խաչենի Մելիք-Ալլահվերդին և Տիգակի Մելիք-Ավանյան Մելիք-Սասյին: Իրանց զորքերով այդ շրջանները դիմեցին դեպի Վարանդա: Մելիք-Շահնազարը ամրացավ իր Ավետարանոց բերդի մեջ: Պաշարումը երկար տևեց, ձմեռը վրա հասնելով, բերդը չկարողացան գրավել, բայց Վարանդայի գյուղերի մեծ մասը ավարի առնելով, ավերակ դարձնելով, մելիքները վերադարձան իրանց տեղերը, պայման դնելով, որ հետևյալ գարունին կրկին արշավանք գործեցին, Ավետարանոց բերդը կործանելու համար:

Փանահ-խանը այժմ հասավ իր նպատակին: Ղարաբաղի մելիքների մեջ սկսվեցավ ներքին պատերազմը: Նա շտապեց օգուտ քաղել այդ հանգամանքներից:

Մելիք-Շահնազարը որքան էլ հանդուգն, աներկյուղ մարդ լիներ, դարձյալ գիտեր, որ իր ուժերը չէր կարող հավասարեցնել: Բոլոր շրջաններին անհամեմատ մեծ զորությունը: Այդ պատճառով նա սաստիկ անհանգստությամբ սպասում էր դարնան արշավանքին: Նրան պետք էր մի դաշնակից, մի օգնական, և նա ձեռք մեկնեց իր հայրենիքի ոխերիմ թշնամուն,— ջուանշիրցի ավադալիին...

Մյուս մելիքները ավելի կատաղեցան, երբ նկատեցին, որ Մելիք-Շահնազարը միացավ Փանահ-խանի հետ, որի շար դիտավորությունները, Ղարաբաղի հայկական բոլոր իշխանությունները ոչնչացնելու մասին, ամենքին հայտնի էին:

Փանահ-խանը իր կողմից շատ ուրախ եղավ, երբ մելիքների միաբանությունը քանդված տեսավ, երբ նրանցից մեկը, և ամենանշանավորը, անցավ իր կողմը:

Վաղուց նա դիտավորություն ուներ մտնելու անմատչելի Ղա-

դացիների տներում: Գյուղացիները պատվեր են ստանում, հենց որ գիշերը Մելիքի տեղի լսելի կլինի հրացանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իր հյուրին սպանելու, Այսպիսով մի գիշերվա մեջ կոտորում են բոլոր 300 ձյավորներին՝ իրենց իշխանի հետ: Դա միևնույն Մելիք-Միքա-բեկն էր, որին Նադիր-շահը գլխառեկ տվեց:

րաբաղի սրտի մեջ և մի հարմար դիրքի վրա ցանկանում էր մի ամուր բերդ հիմնել: Նրա Բայաթի և Ասկարանի բերդերը, ինչպես սուսանք, հայոց մելիքները ոչնչացրին:

«Զեռ Զանախչին պաշտպանության համար խիստ անհուսալի դիրք ունի,— ասաց Փանահ-խանը Մելիք-Շահնազարին,— պետք է որոնել մի ավելի ամուր դիրք և ես մի այսպիսի տեղ ի նկատի ունեմ, որի վրա բերդ հիմնելով, կլինենք այնուհետև բոլորովին ասպահովված...»:

Փանահ-խանը ցույց տվեց Վարանդայի գավառում մի տեղ, Գարգուր գետի վրա, որը Մելիք-Շահնազարի սեփական կալվածքն էր և բնությունը, իրավ որ, այդ անմատչելի լեռնային բարձրավանդակը ստեղծել էր ամուր բերդ լինելու համար: Երկու դաշնակիցները սկսեցին բերդի հիմնարկությունը: Մելիք-Շահնազարը իր ձեռքով դրեց նրա առաջին քարը, որ իր և ամբողջ Ղարաբաղի մելիքությունների գերեզմանը դարձավ...

Մի կողմից բերդի կառուցումը առաջ տանելու, մյուս կողմից՝ մելիքների հետ պատերազմ մղելով, երկու դաշնակիցները շուտով վերջացրին շինությունը (1752) և մերձակա Շոշի ավանի հայ բնակիչներին տեղափոխելով այնտեղ, բերդը կոչվեցավ Շոշի կամ Շուշի:

Փանահ-խանը մտնելով Ղարաբաղի սրտի մեջ, իր դաշնակից Մելիք-Շահնազարի աջակցությամբ, ոչ միայն կարողացավ պաշտպանվել մյուս հայ մելիքների հարձակումների դեմ, այլ իր իշխանությունը տարածեց և այն թուրք ցեղերի վրա, որոնք առաջ չէին խնարհվում նրան:

Ինքը Փանահ-խանը իր ժագումը ստացած լինելով ավելի աննշան և ստուր ցեղից, որպես էին սարուշալուցիք, մյուս ավելի զորեղ և նշանավոր ցեղերը (չուանշիրցիք, քաբիրլուցիք և օթուզիքի՝ այսինքն՝ Լեհսունեքիլու կոչված ցեղը) արհամարհանքով էին նայում նրա վրա: Իվ մանավանդ իրենց նահապետական սովորություններին խիստ հակառակ էր թվում խոնարհվել մեկ միապետի հրամանի ներքո, որը պարսից խանի տիտղոս էր կրում: Բայց Մելիք-Շահնազարի օգնությամբ այդ բոլորին կարողացավ հետդհետ՝ զսպել նա:

Իսկ հայոց մելիքների վերաբերությամբ դեռ վճռական քայլ չէր անում նա, աշխատում էր առանձնացնել նրանց, աշխատում էր երկպառակություն սերմանել նրանց մեջ և փոքր առ փոքր նրանց ուժերը թուլացնել:

Սկսեց հաշենի մելիթություններից, որը մնացածներից ավելի մոտ էր Շուշի բերդին: Այստեղ ամենահին ժամանակներից իշխում էին Հասան-Ջալալյան իշխանների ժառանգները: Դրանք դարերի ընթացքում այնքան բազմացել էին, որ հաշեն գավառը ամենամանր կտորներով բաժանված էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմյանց հետ: Փանահ-խանը մտածեց ստեղծել այստեղ մի նոր մելիթություն, նրանց բոլորին հետզհետե ոչնչացնելու նպատակով: Նրան գորավիգ եղավ ինքը Մելիք-Շահնազարը:

Մենք տեսանք, երբ Մելիք-Շահնազարը սպանեց իր եղբորը՝ Մելիք-Հովսեփին և բռնությամբ գրավեց Վարանդայի իշխանությունը, սպանվածի որդիներից մեկին դայակը փախցրեց հաշեն գավառը և թաքցրեց իր քեռիների տանը: Մանուկի քեռին էր Հասան-Ջալալյան իշխան Մելիք-Ալլահվերդին: Մտածելով, որ մի ժամանակ այդ մանուկը կմեծանա և իր քեռիների օգնությամբ վրեժխնդիր կլինի իր հոր արյան համար և գուցե ետ կխլե հոր իշխանությունը,— Մելիք-Շահնազարը վճռեց ոչնչացնել թե մանուկին և թե նրա քեռիներին: Փառասեր մելիքը այդ ձեռնարկության մեջ իր առանձին հաշիվները ուներ, իսկ այդ հաշիվները նպաստավոր էին Փանահ-խանի համար այն կողմից, որ նա հաշենի մելիթությունները ոչնչացնելով այնտեղ կնշանակեր իր ցանկացած մարդուն և այսպիսով, մի ամբողջ գավառ իր ձեռքը կառնե: Մելիք-Ալլահվերդին բնակվում էր սեփական ամրոցում, որ իր պապերից մեկի անունով կոչվում էր Ուլու-պապի բերդ¹: Նա խայտի էր որպես քաջ և անպարտելի պատերազմող: Երբ Փանահ-խանը, միանալով Մելիք-Շահնազարի հետ, իրանց հայ և թուրք զորքերով արշավեցին նրա վրա, Մելիք-Ալլահվերդին այնպիսի մի սաստիկ ջարդ տվեց նրանց, որ երկու դաշնակիցները հաղիվ կարողացան իրանց կյանքը ազատել, փախչելով և մտնելով Շուշի բերդը:

Այդ ժամանակ Փանահ-խանը, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով՝ գլուխն ի կրպով կանչեց իր մոտ ինդիրիստան գյուղի տանուտը: Միրզա-խանին, որը Մելիք-Ալլահվերդուց կարգված, նույն գյուղի կառավարիչն էր: Խանը առաջուց իմացած լինելով տանուտերի փառասիրական ձգտումները, խոստացավ նրան, եթե Մելիք-Ալ-

¹ Ուլու-պապի բերդը գտնվում է հաշեն գետի մոտ, Քարամեջ կամ Օրախս: ղյուղում, Պոկեսի սուրբ Գևորգ անունով մատուռի մոտ: Այդ ամրոցին թուրքերը կոչում են Բալու-Կայա:

լահճվերդուն մի հնարքով կրոնի և իր ձեռքը կտա, նրան ամբողջ
հաշին դավաճի վրա մեղիք կկարգեն:

Միրզա-խանը, հրապուրված խանի խոստմունքներից, դիմեց
Մելիք-Ալլահվերդու մոտ, հայտնեց նրան, թե իրան հայտնի է, որ
Փանահ-խանը ավելի մեծ պատրաստություններով հարձակվելու
է նրա վրա և թե նրա սեփական ամրոցը այնքան հուսալի մի տեղ
չէ, որի մեջ կարելի լինի պաշտպանվել թշնամու այս անգամվա
ահագին զորության դեմ և խորհուրդ տվեց ամրանալ Կաշաղակա-
բերդի մեջ, որը անառիկ և անմատչելի դիրք ուներ: Որպես ստո-
րադրյալ և պաշտոնյա, Միրզա-խանը առաջարկեց իր պատրաս-
տականությունը ամեն կերպով օգնելու իշխանին, ավելացնելով,
թե ինքը արդեն պատրաստած ունի Կաշաղակաբերդի մեջ մի քա-
նի ամիսների համար պաշար, ուր նա կարող է ապահով կերպով
պաշտպանվել թշնամու դեմ, եթե այդ բերդը պաշարված կլինի:
Նա իշխանին հրավիրեց իր տունը, որ այնտեղից միասին գնան
Կաշաղակաբերդը, որը շատ հեռու չէր Խնդիրխատանից: Բայց նույն
գիշերը ընթրիքի ժամանակ, դավաճանը սենյակից դուրս եկավ և
իր ետևից կողպեց դուռը, իշխանին այնտեղ մենակ թողնելով: Այդ
միջոցին Փանահ-խանի և Մելիք-Շահնազարի մարդիկը, որ առա-
ջուց պահված էին նրա տան մեջ, վրա հասան և կաշանավորեցին
իշխանին: Փանահ-խանը նրան տվեց դահիճների ձեռքը և գլխա-
տեցին, նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տվեց: Այդ ժամանակ
Մելիք-Շահնազարը սպանել տվեց իր եղբորորդի փոքրիկ Սայի
բեկին, որ նույն ընտանիքի մեջ պահված էր: Եղեռնագործը իր
եղբոր արյան մեջ շաղախված ձեռքերը թաթախեց դժբախտ զա-
վակի արյուն մեջ...

Փանահ-խանը կատարեց իր խոստմունքը. դավաճան Միրզա-
խանին կտրեց հաշինի վրա մեղիք (1755) և այն օրից Հասան-
Ջալալյան իշխանների տիրապետությունը համարյա թե ընկավ:
Թե ինքը Մելիք-Միրզա-խանը և թե նրա ժառանգները (Մելիք-
Ալլահվերդին և Մելիք-Ղահրամանը) հավատարմությամբ ծառա-
յեցին Շուշիի խաներին և կտրվելով հայոց մեղիքների դաշնակցու-
թյունից, անթիվ վնասներ հասցրին Ղարաբաղի հայոց իշխանու-
թյուններին:

Եվ այսպես Ղարաբաղի հինգ մելիքություններից երկուսը,
Վարանդան և հաշինը, անցան Փանահ-խանի կողմը:

¹ Այդ Մելիք-Ալլահվերդուն պետք չէ շփոթել Հասան-Ջալալյան Մելիք-Ալ-
հահվերդու հետ:

Մնում էին երեք մելիքություններ՝ Գյուլիստանը, Զրաբերդը և Տիգակը:

Գյուլիստանում տիրում էր Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Յուսուբը, Զրաբերդում տիրում էր Մելիք-Իսրայելյան Ալլահ-Կուլի-սուլթանը, իսկ Տիգակում տիրում էր Մելիք-Ավանյան Մելիք-Ծասային:

Տեսնելով, որ մի կողմից Մելիք-Շահնազարը իր բերդը, Շուշին, պարզեց Փանահ-խանին և նրա ամենահավատարիմ դաշնակիցը դարձավ, մյուս կողմից եաշենում մի նոր մելիքություն կազմվեցավ, որը նույնպես մահմեդական խանի դաշնակից եղավ:— Վերոհիշյալ երեք մելիքները ոչ միայն չվհատեցան, այլ իրանց միացած ուժերով սկսեցին սաստիկ պատերազմներ մղել Փանահ-խանի և նրա հայ դաշնակիցների հետ: Այդ արյունահեղ պատերազմները, որպես կտեսնենք, տևեցին ամբողջ քսան տարի, որոնք խիստ զգալի վնասներ պատճառեցին Ղարաբաղին:

Վերջը Փանահ-խանը անճար մնալով, մտածեց հաշտություն խոսել Ալլահ-Կուլի-սուլթանի, Մելիք-Յուսուբի և Մելիք-Ծասայու հետ: Խաղաղության պայմանների վրա բանակցելու համար որոշվեցավ ոչ թե Շուշի բերդը, այլ մի շեղոթ տեղ՝ Ամարասա վանքը: Զրաբերդի Ալլահ-Կուլի-սուլթանը ուղարկվեցավ հայոց դաշնակից մելիքների կողմից իբրև հավատարմատար Ամարասա վանքը: Այնտեղ եկավ և Փանահ-խանը իր հավատարիմ Մելիք-Շահնազարի հետ:

Այդ միջոցներում Փանահ-խանի մոտ միևնույն վանքում տեսուծյան է դալիս Նախիջևանի Հեյդար-Կուլի-խանը: Երբ նրան հերս են տանում, Փանահ-խանի մոտ նստած է լինում հայոց մելիքների հավատարմատարը՝ Ալլահ-Կուլի-սուլթանը: Տեսնելով չքեղ կերպով հագնված, հսկայատիպ սուլթանին, Նախիջևանի խանը շփոթվում է, և կարծելով, թե այդ գեղեցիկ տղամարդը լինելու է ինքը Փանահ-խանը, ողջունում է նրան և ամենայն խոնարհությամբ սկզբից նրան է գլուխ տալիս: Բայց հետո, երբ հասկացնում են նրան իր սխալը, նա հիշեցնում է Փանահ-խանին պարսից երևելի բանաստեղծի, Սաադիի խոսքը. «Տասը դերվիշներ կարող են մի փալասի կտորի վրա պառկել, բայց երկու թագավորներ չեն կարող մի աշխարհի մեջ հաշտ ապրել...»:

Այդ խոսքերով նեղզավոր Նախիջևանցին կամեցավ հասկացնել Փանահ-խանին, թե նրա իշխանությունը չէ կարելի ապահով-

ված համարել, մինչև որ Ղարաբաղում կգտնվեն այս տեսակ նշանավոր հայ պեաներ: Փանահ-խանը, արդարև, դավաճանեց իր պայմանին. Ալլահ-Կուլի-սուլթանին կալանավորեց, տարավ Շուշի բերդում բանտարկեց և մի քանի օրից հետո գլխատել տվեց (1756): Այսպես վարվեցավ իր բարերարի հետ, որի մոտ առաջ ծառայում էր նա և որը ազատեց նրա կյանքը Նադիր-շահի դահճների ձեռքից...

Այդ անցքը, որի իսկութունը չէ ուրանում և պարսից պատմությունը, Ղարաբաղի ժողովրդական ավանդությունների մեջ լեգենդական ձև է ստացել: Մինչև այսօր շեն մոռացվել ժողովրդի բերանում այն երգերը, որ հսկա կալանավորը երգում էր իր բանտի մեջ, նա կոչում էր իր քաջ եղբորը՝ Մելիք-Աթամին, նա կոչում էր իր անպարտելի նիզակակցին՝ Դալի-Մահրասային, հորդորում էր Շուշին քարուքանդ անել, արյունով շաղախել նրա մոխիրն ու հողը և իրան ազատել բանտից: Դրանցից և ոչ մեկը չէ հայտնվում. հսկայի ձայնին օգնության է հասնում սիրող կինը. նա Փանահ-խանի հարեմի ամենագեղեցիկն էր: Գիշերը, կալանավորին ընթրիք տանելու ժամանակ, սիրահարված գեղեցկուհին թաքցնում է փլավի մատուցարանի մեջ բանտի և նրա երկաթյա ոտնակապերի բանալիները, որ նա բաց անե և փախչի: Բայց հսկան պատասխանում է, հայոց քաջերը փախչելու սովորած չեն. եթե ինքը ցանկանա, այդ բանալիներին կարոտություն չունի: Եվ նա զորավոր ձեռքով փշրում է իր շղթաները և նրանց կտորտանքը լցնելով փլավի մատուցարանի մեջ, ետ է ուղարկում, ասելով. «Դավաճանությունը կպատժվի... իր արյունը առանց վրեժխնդրության չի մնա...»:

Ալլահ-Կուլի-սուլթանի աղետալի մահից հետո Ջրաբերդի մելիքության կառավարությունը անցավ նրա կրտսեր եղբոր՝ Մելիք-Աթամի ձեռքը: Դա իր բոլոր հատկություններով շատ նման էր իր քաջ եղբորը: Մանկության հասակից իբրև պատանդ պահված լինելով Դաղստանի Խոսրով-սուլթանի մոտ, Մելիք-Աթամը վարժվեցավ տեղային լուսնաբնակների հերոսական հատկությունների մեջ: Նրան ազատեց այնտեղից Նադիր-շահը իր Դաղստանի արշավանքի ժամանակ:

Զրկելով Ջրաբերդը իր հզոր իշխանից, Փանահ-խանը կարծեց դաշնակից մելիքների ուժերը բոլորովին թուլացած, և նա հանդդոնարար հրաման գրեց Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուփին, բացարձակ կերպով պահանջելով նրանից, որ հպատակություն ընդունե: Այդ

ժամանակն էր, որ Մելիք-Յուսուփի որդի Մելիք-Քեղլար II, որը սաստիկ գողոզ ու դյուրաբորբոք երիտասարդ էր, թույլ չտվեց իր հուր պատասխանելու, ասելով, թե ինքը կտա Փանահ-խանի պատասխանը։ Նա իր սուրը բռնելով խանի պատգամավորի գլխի վրա, ստիպեց նրան կու տալ բերած հրամանագիրը։ Երբ խեղճ պատգամավորը սարսափելով կու տվեց թղթի վերջին պատառը, երիտասարդը ասաց նրան. «Էհմա գնա ինչ որ կերար այստեղ, նրա արտադրությունը... կլինի Փանահ-խանի պատասխանը...»¹։

Այդ անցքերից հետո ավելի սաստիկ կերպով բորբոքվեցաւ պատերազմը Փանահ-խանի և դաշնակից մելիքների մեջ։ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը և խաչնի Մելիք-Միրզախանը, ինչպես առաջ, Նույնպես և այժմ հավատարիմ մնացին հայոց ոխերիմ խանին։ Ոչ թե միայն իրանց խորհուրդներով, այլ շատ անգամ իրանց ղոյքերով օգնում էին նրան։ Բայց շնայելով այդ բոլորին, դաշնակից մելիքները (Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուփը, Ջրաբերդի Մելիք-Աթամը և Տիղակի Մելիք-Նսային) այն աստիճան նեղության մեջ էին դրել Փանահ-խանին, որ նրա Շուշի բերդը մշտական պաշարման դրության մեջ էին պահում։

Մինչև այսօր առակ է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մեջ, թե Թյուլի-Արզումանը, Դալի-Մահրասան և Զալաղան-Յուզբաշին ամբողջ յոթն տարի թույլ չտվեցին, որ մի թուրք անցկենար Մազեկ-կամուրջից² դնալի Ջրաբերդի և Գյուլիստանի կողմերը։

Հիշյալ երեք անձնավորությունները երեք հերոսներ են, որոնց դեռ ժողովուրդը չէ մոռացել։ Ես ավելորդ չեմ համարում ծանոթացնել նրանց մեր ընթերցողներին։

Դալի-Մահրասա թուրքաց լեզվով նշանակում է զիծ արեղա։ Եվ իրավ, այդ մարդը արեղա էր, Ջրաբերդի նդիշն առաքելու վանքի միաբան։ Ամեն ուխտավոր և այսօր կարող է տեսնել հիշյալ վանքում այն բարձր աշտարակը, որի մեջ, առանձնացած վանականների աղոթող միաբանությունից, բնակվում էր «գիժը»։ Նրա իսկական անունը Ավագ վարդապետ էր, բայց ժողովուրդը նրան ղալի (գիժ) տիտղոսը տվեց։ Մի այսպիսի տիտղոս կրում էին արևելքի տասնվեցերորդ դարու հերոսը՝ Քոր-օղլին և նրա խմբի մեջ գտնված քաջերը. դրանք կոչվում էին Քոր-օղլու ղալիներ (գժեր)։

¹ Այդ պատմական փաստը չէ մոռացված և «Ղարաբաղի Աստղագետը» կոչված վեպի երկրորդ հատորի 9-րդ գլխում։

² Մազեկ-կամուրջը կոչվում է Գաբար գետի վրա գտնվող կամուրջը Շուշի բերդի մոտ։

Դալի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց Քոր-օղլին էր. ժողովուրդը գուցե մինչև հավիտյան կհիշե այն բոլոր հրաշքները, որ կատարել է նա իր կռիվների մեջ: Երբ նստում էր իր նշանավոր մոխրագույն (բող) նոսրագի վրա և կայծակի նման նետվում էր շեպի պատերազմի դաշտը, նրա ահարկու, որոտալից ձայնը բաժնական էր թշնամուն սադսափեցնելու համար: Եկեղեցու մուկեռանդությունը պատժեց գլխի աբեղային իր կատարած արյունահեղությունների համար: Սիմոն կաթողիկոսի ժամանակ նրան տարան էջմիածին և բանտարկեցին սառցատան մեջ, որ ապաշխարե: Մի օր իր բանտի մեջ լսեց նա, որ վանքում ինչ-որ աղմուկ և իրարանցում է տիրում: Նրա հարցին պատասխանեցին, թե Ջալալի բրդերը եկել վանքի անասունները թալանեցին, հիմա վտանգ կա, որ վանքն էլ կողոպտեն: Կարող եք տալ ինձ մի ձի և մի քանի զենքեր, ասաց ապաշխարողը: Երբ նրա խնդիրը կատարվեցավ, նա նստեց ձին և նետվեցավ ջալալների ետևից: Մի քանի ժամից հետո վերադարձավ նա, հոտ բերելով բրդերի տարած ավարը: Այդ օգուտը վանքին տալուց հետո, նրան արձակեցին, խոստմունք առնելով, որ այլևս մարդասպանություն չանե: Բայց նա չկատարեց իր խոստմունքը: Հայրենիքի թշնամիներին սպանելը նա մեղք չէր համարում, և շարունակում էր մասնակցել մելիքների բոլոր պատերազմների մեջ: Մի անգամ Գանձակ քաղաքի մոտ, լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, գիշերը վրա հասավ: Նա կովից հոգնած, նստել էր մի դերեզմանաքարի վրա, որ փոքր-ինչ հանգըստանա: Նրա շուրջը ծածկված էր դիակներով, որ ընկել էին իր ձեռքով: Այդ միջոցին չիրավոր լեզգիներից մեկը, որի շունչը դեռ չէր կտրված, ատրճանակը բարձրացրեց և գնդակով զարկեց նրան: Քաջի մարմինը թաղվեցավ Գանձակի մայր եկեղեցու գավթում:

Գլխի հետ ծանոթացանք, հիմա անցնենք Թյուլի-Արզումանին:

Թյուլի թուրքաց լեզվով նշանակում է ավազակ, բայց ոչ այն տեսակ մանր ավազակներից, որոնք գիշերը ծածուկ կերպով մըտնում են քնած քաղաքացու տունը և կողոպտում են նրան: Թյուլին բացարձակ կերպով է գործում. օր-ցերեկով քարավաններ, գյուղեր և քաղաքներ է կողոպտում: Այդպես էր և Արզումանը: Նա Մելիք-Աթամի հոր (Մելիք-Իսրայելի) հովիվի որդին էր, մանկության օրերում ռախարներ էր արածացնում, իսկ հետո Մելիք-Աթամի ընտիր զորավարներից մեկը դարձավ:

Փանահ-խանը այն աստիճան նեղված էր Թյուլի-Արզումանից, որ մի հեարքով նրա հորը, Սարգսին, բռնել ուվեց, տարավ Շուշի

բերդում իբրև պատանդ պահեց, գուցե դրանով աղատվեր որդու հասցրած վնասներից: Մի օր խանը ասաց Սարգսին.— Խրատիր քո որդուն, որ դադարե չարագործությունից. նա Ղարաբաղի երկիրում ավերակ դարձրեց. Մաղե-կամուրջը թողեց կարոտ մարդիկների անցուղարձից:— Ես Արզուման անունով որդի չունեմ, պատասխանեց ծերունի հայրը սառնասրտությամբ:— Ինչպե՞ս չունես, հարյուրեց խանը բարկանալով:— Մի՞թե այն արյունարբու Արզումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ շինականների տները հրդեհում է, որը ինձ ամեն օր հանգստություն չէ տալիս, մի՞թե այդ ավազակը քո որդին չէ:— Այո՛, իմ որդին չէ, պատասխանում է դառնացած ծերունին, — եթե նա իմ որդին լիներ, քեզ մինչև այսօր կենդանի չի պիտի թողներ և քո բերդի ավերակները քո գերեզմանը պիտի դարձներ...»:

Խանը հրամայեց, իսկույն զլխատեցին հանդուգն ծերունուն: Իսկ Արզումանը սպանվեցավ Գանձակի պաշարման ժամանակ, որի մանրամասնությունները կտեսնենք հետո:

Չալաղան-Յուզբաշու պատմությունը կարճ է. նա բովանդակվում է հենց իր մականունի մեջ, որ ժողովուրդը տվել էր նրան: Ի՜նչ բառացի թարգմանությամբ նշանակում է հափշտակող կամ ասպատակող հարյուրապետ: Եվ իրավ, նա ավելի մի ավազակապետ էր, քան թե զորապետ: Մինչև այսօր Զրաբերդի գավառում, Երեցմանկաց վանքի հանդեպ, մի նեղ ձորի մեջ, որի երկու կողմից բարձրանում էին ահագին անտառ:սպառ լեռներ, Թրդդի գետի ափի մոտ ցույց են տալիս մի հին ամրոցի ավերակներ: Այստեղ էր բնակվում «հափշտակող և ասպատակող հարյուրապետը»: Նրա իսկական անունը հայտնի չէ. ժողովուրդը իր սիրելի հերոսին կոչում էր իր արհեստի անունով: Այն ևս հայտնի չէ, թե որպիսի վախճան ունեցավ այդ քաջը: Միայն պատմում են, թե դա էր այն պատգամավորներից մեկը, որոնք անդադար դիմում էին դեպի ոռոսաց արքունիքը և իրանց հայրենիքի փրկության համար օգնություն էին խնդրում: Երբ տեսան դիպլոմատիան չօգնեց, սկսեց գործել սրով:

XIII

Հայոց դաշնակից մելիքները նկատեցին, որ Փանահ-խանին իսպառ ոչնչացնելու համար և նրա կողմնակից երկու հաջ մելիքներին (Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզախանին) պատժելու համար պետք էր արտաքին ուժերից ևս օգուտ քաղել:

Երբ Պարսկաստանից եկավ Ղարաբաղի կողմերը ուրմեցի օվ-
շար Ֆաթալի խանը (1761), Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը և Զրա-
բերդի Մելիք-Աթամը միացան նրա հետ: Այդ Ֆաթալի-խանը Նա-
դիր-շահի սիրելի և քաջ զորապետներից մեկն էր: Շահի մահից
հետո, Պարսկաստանում հուզված խռովությունների ժամանակ,
Ֆաթալի-խանը սրի ուժով հնազանդեցրեց ամբողջ Ատրպատակա-
նը, հետո սերշավեց դեպի Ղարաբաղի կողմերը: Միանալով հայոց
մելիքների հետ, նա պաշարեց Շուշի բերդը: Փանահ-խանը և Մե-
լիք-Շահնազարը առժամանակ կարողացան քաջությամբ պաշտ-
պանվել, բայց հետո անճարացած, ստիպված եղան անձնատուր
լինել: Ֆաթալի-խանը մեղանչեց այն պայմանի դեմ, որ դրել էր
րրան օգնող երկու մելիքների՝ Աթամի և Յուսուբի հետ: Այդ պայ-
մանը կայանում էր նրանում, որ Ֆաթալի-խանը պիտի բավակա-
նանար միայն Շուշի բերդի կողոպուտով, իսկ Փանահ-խանին պի-
տի հանձնել Մելիք-Աթամի և Մելիք-Յուսուբի ձեռքը, որպես կա-
մենային, այնպես վարվեին նրա հետ: Բայց նա ստանալով Փա-
նահ-խանից տասն հազար թուման փող, և նրա որդի երիտասարդ
Իբրահիմ-աղային պատանդ առնելով, իր հետ տարավ Պարս-
կաստան:

Այդ պարտությունը երկար մոռանալ չկարողացավ Փանահ-
խանը, պահելով իր սրտում այն ոխը, որ եթե հայոց մելիքները
չօգնեին, պարսիկ խանը չէր կարող գրավել իր բերդը և իր որդուն
որպես գերի տանել Պարսկաստան: Այդ անցքն ավելի զրգոեց Փա-
նահ-խանի թշնամությունը դեպի հայոց դաշնակից մելիքները և
նորանոր կռիվների առիթ տվեց:

Հայոց դաշնակից մելիքներին հարկավոր էին նոր ուժեր:
Պետք է ի նկատի առնել, որ Ղարաբաղի մելիքությունների աշխար-
հադրական բաժանումներն այնպես էին դասավորված, որ երեք
դաշնակից մելիքները խիստ դժվարությամբ կարողանում էին միա-
նալ և ընդհանուր ուժերով դեմ դնել թշնամուն: Որպես մեզ հայտ-
նի է, դաշնակից երեք մելիքությունները՝ Գյուլիստանի, Զրաբեր-
դի և Տիզակի մելիքություններն էին: Գյուլիստանը և Զրաբերդը
ուսմանակից էին և այդ պատճառով կարող էին իրանց ուժերը
միացնել, իսկ Տիզակը իր աշխարհադրական դիրքով բաժանված
էր այդ երկու գավառներից: Տիզակի և հիշյալ երկու գավառների

1 Դա միևնույն օվշար (ցեղի անուն է) Ֆաթալի-խանն էր, որ Տաթևի վանքը
կողոպտեց (1762), մի մասը ավերակ դարձրեց և Տաթևի վանահայր Հովհաննես
Եպիսկոպոսին սպանել տվեց:

մեջտեղում ընկած էին՝ հաշենի մելիքությունը, Շուշի բերդը և Վարանդայի մելիքությունը, որոնք կապված էին Փանահ-խանի հետ։ Ուրեմն թշնամին մտել էր դաշնակիցների մեջտեղում։ Այդ էլ պատճառը, որ Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքները շատ օգուտ չէին կարողանում քաղել իրանցից անջատված Տիղակի մելիքից, որը այդ ժամանակ Մելիք-Նսային էր։

Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը և Զրաբերդի Մելիք-Աթամը դիմում են վրաց իշխան Հերակլեի հայր Թեյմուրազին, առաջարկում են միանալ նրա հետ, Փանահ-խանի իշխանությունը ոչնչացնելու համար, խոստանում են, որ իրանք ևս պատրաստ կլինեն ամեն մի հարկավորած դեպքում օգնել վրաց իշխանին, որպես հավատարիմ դաշնակիցներ։ Թեյմուրազն ընդունում է հայոց մելիքների առաջարկությունը, որովհետև ինքն ևս թշնամություն ուներ Փանահ-խանի հետ։ Նա հավաքում է վրացիների, օսերի, խևսուրների և այլ լեռնցիների ահազին խառնիճազանք բազմություն, արշավում է դեպի Ղարաբաղի կողմերը (1762)։ Մելիք-Աթամը և Մելիք-Յուսուբը իրանց զորքերով միանում են նրա հետ։ Ասկարանի ավերակների¹ մոտ բանակ է դրվում, հայոց մելիքները մատակարարում են իրանց դաշնակից հյուրերի բոլոր պաշարեղենները։

Այդ միջոցին Փանահ-խանը նույնպես անգործ չէ մնում. նա ամրացնում է իր բերդը՝ Շուշին, օգնության է կանչում իր երկու հավատարիմներին՝ Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզա-խանին, որոնք իրանց ուժերով միանում են նրա հետ։

Ճակատամարտը կատարվում է Գարգար գետի ափերի մոտ, Ասկարանի ավերակներից փոքր-ինչ հեռու։ Փանահ-խանի զորքերը ջարդվում են և ինքը փախչում է դեպի Պարսկաստան։ Բայց երկու քաջեր՝ Դալի-Մահրասան (Ավադ վարդապետը) և Թյուլի-Արզումանը փախստականին խուզափորի լկամուրջից² բռնելով, ևտ են բերում։

Մելիք-Շահնազարը հաղթվելուց հետո փախչում է և ամրանում իր Ավետարանոց բերդում։ Մելիք-Միրզա-խանն էլ նրա մոտ ապաստան է գտնում։ Այդ միջոցին հայոց և վրաց միացած ուժերը պաշարում են Ավետարանոց բերդը, և մի քանի օրվա ընդդիմադրությունից հետո, գրավում են նրան։ Մելիք-Շահնազարը և Մելիք-Միրզախանը գերի են ընկնում։ Ավետարանոց բերդը ավերակ

¹ Ասկարանի ավերակները Շուշի բերդից մոտավորապես 30 վերստ հազիվ հեռավորություն ունեն։

² Երասխ գետի վրա։

է գառնում. այդ երկու մելիքների և Փանահ-խանի երկրները բոլորովին ավարի են առնում, հրդեհում են և ամեն ինչ ոչնչացնում են:

Այդ բոլորից հետո Թեյմուրազը հիշյալ երկրների իշխանությունը տալով Մելիք-Աթամին և Մելիք-Յուսուբին, կամենում է վերադառնալ զեպի Վրաստան, Փանահ-խանին, Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզա-խանին իր հետ տանելով որպես գերիննր: Բայց հայոց դաշնակից մելիքները, Թեյմուրազի հետ սկզբից դրած պայմանի համեմատ, պահանջում են, որ Փանահ-խանին և հիշյալ Լրկու մելիքներին իրանց ձեռքը տա, որպես կամենան, այնպես վարվեն նրանց հետ, իսկ ինքը պետք է բավականանա միայն պատերազմական ավարով: Թեյմուրազը կամենում է նույն խաբեությունը գործ դնել իր դաշնակիցների հետ, ինչ խաբեություն, որ գործ դրեց օվշար Ֆաթալի-խանը: Նա բացարձակ կերպով չէ մերժում Մելիք-Աթամի և Մելիք-Յուսուբի պահանջը, բայց զանազան պատրվակներով հետաձգում է, մինչև իր զորքերի և գերինների հետ դուրս է գալիս Ղարաբաղի սահմանները:

Մելիք-Աթամը և Մելիք-Յուսուբը հասկանում են, որ վրաց ընչաքաղց իշխանը դիտավորություն ունի մեծագումար փրկանք ընդունել Փանահ-խանից և նրա երկու մելիքներից, և այնուհետև նրանց բաց թողնել: Այդ առիթ է տալիս սաստիկ հակառակության, հայ և վրաց դաշնակցությունը քանդվում է, և Մելիք-Աթամը ու Մելիք-Յուսուբը վերավորված բաժանվում են Թեյմուրազից:

Բայց Մելիք-Աթամը և Մելիք-Յուսուբը այն տեսակ մարդիկներից էին, որ չէին կարող անպատիժ թողնել խաբեբային: Նրանք իսկույն դիմում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի-Չելեբի՝ անունով

1 Հաջի-Չելեբին ծագումով հայ էր: Տասն և յոթերորդ դարու վերջերում, Շիրվանի Ղարալա կոչված գավառի Սոգուբլու գյուղում բնակվում էր Բարսեղ անունով մի քահանա, որին թուրքերը կոչում էին «ղարա-քեշիշ» (սե քահանա): Դա գողթական էր Ղարաբաղի խաչեռ գավառից և տեղային մելիքների տոհմից էր: «Սե քահանան» իշխանական փառասիրութուն ուներ, դիմեց Սպահան պարսից շահից մելիքության ֆիրման ստացալ: Բայց նա ուներ մի հակառակորդ՝ Մելիք-Մուհամմեդ անունով Ղարալա գավառի Ղուրթլաշին գյուղում, որը թույլ չտվեց «սե քահանայի» ստացած ֆիրման գործ դրվել: Այդ Մելիք-Մուհամմեդը, ինչպես երևում է, նույնպես հայոց ծագումից էր, բայց մահմեդականություն ընդունած: «Սե քահանան» նույնպես ընդունում է մահմեդականություն, որ կարողանա իր ֆիրմանը գործ դնել: Բայց հակառակորդը ավելի զորավոր է լինում և քահանայի երեսնափոխությունը անցնում է ապարդյուն: «Սե քահանայի» որդին էր Ղասար-Ղուրբանային, որը մի հասարակ մտավաճառ էր: Իսկ այդ հասարակ մտավաճառի ծնվեցած Հաջի-Չելեբին, որը Շիրվանի զորավոր խաների նախահայրը եղավ:

բանին և առաջարկում են նրանց իրանց դաշնակցությունը, միանալու մասին վրաց իշխանի դեմ: Այդ Հաջի-Չելերին հաշտ էր հայոց մելիքների հետ: Մենք տեսանք, ղեռ մի քանի տարի առաջ նա միացավ Մելիք-Աթամի և Մելիք-Յուսուբի հետ և միասին քանդեցին Փանահ-խանի Ասկարան անունով բերդը: Բայց նա սաստիկ ստեղծություն ուներ ղեպի վրացիները, այդ պատճառով սիրով ընդունեց Մելիք-Աթամի և Մելիք-Յուսուբի առաջարկությունը:

Մինչև Հաջի-Չելերիի Կուր գետը անցնելը, մինչև հայոց երկու մելիքների հետ միանալը, կատարվեցավ մի այլ անցք: Վրաց իշխան Թեյմուրազը Գանձակի մոտից անցկենալու ժամանակ, նրա զորքերը կողոպտում էին ճանապարհի վրա պատահած գյուղերը: Նրա առաջը դուրս եկավ սեղախին իշխան Շահվերդի-խանը, Երկուսի մեջ սաստիկ կռիվ ծագեց: Շահվերդի-խանը գերի բռնվեցավ: Այդ միջոցին վրա հասավ Հաջի-Չելերին հայոց երկու մելիքների հետ: Մի թեթև ճակատամարտից հետո, որ կատարվեցավ Շեյխ-Նիզամի կռիված տեղում, վրացիները հաղթվեցան և թողնելով իրանց հափշտակած բոլոր ավարը, սկսեցին փախչել ղեպի Խիֆլիս: Հայոց և Հաջի-Չելերիի զորքերը հետամուտ եղան, հալածեցին նրան մինչև Սընըղի կամուրջը, անցան Ղազախի և Շամշադինի գավառները, և, ամեն տեղ թալանելով, ետ դարձան:

Բայց այն, ինչ որ հայոց մելիքների ամենագլխավոր ցանկությունն էր, զոքախտաբար չկատարվեցավ: Նրանք չկարողացան ձեռք ձգել ոչ Փանահ-խանին, ոչ Մելիք-Շահնազարին և ոչ էլ Մելիք-Միրզա-խանին: Որովհետև մինչև նրանց հասնելը, Թեյմուրազը հիշյալ գերիներից մեծ գումար ստանալով, բաց էր թողել: Հայոց մելիքները կարողացան ազատել միայն Գանձակի Շահվերդի-խանին և այդ երախտիքը ապագայում մեծ օգուտ ունեցավ, որովհետև, որպես պիտի տեսնենք հետո, Գանձակի խանների և հայոց մելիքների մեջ կազմվեցավ սերտ բարեկամական հարաբերություն: Գանձակի բերդը դարձավ հայոց մելիքների և նրանց ժառանգների ապահով ապաստարան. ամեն մի տագնապի և դժվարին դեպքերի ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում:

XIV

Գանձակի Շահվերդի-խանը¹, բացի վերոգրյալ պատճառներից, վաղուց արդեն երախտապարտ էր Մելիք-Աթամին և նրա լավ

¹ Շահվերդի-խանը Ուզուրու-խանի որդին էր:

բարեկամը: Երբ Շահվերդի-խանի հայրը մեռավ, նրա եղբայրը՝ Մամատ-խանը, կամենում էր սպանել նրան Գանձակի խանությունը գրավելու համար: Այդ միջոցին Շահվերդի-խանը փախավ Զրաբերդ՝ Մելիք-Աթամի մոտ և իր կյանքը ազատեց: Հետո Մելիք-Աթամը հայոց զորքերով նրան տարավ Գանձակ, և Մամատ-խանին խեղդել տալով, Շահվերդի-խանին հաստատեց իր հոր իշխանության մեջ: Այդ օգնությունը շնորհագրով Շահվերդի-խանը, շնորհագրով և նրա որդի Զավադ-խանը Մելիք-Աթամի ժառանգ Մելիք-Մեջլումի վերաբերությամբ, որպես պիտի տեսնենք մեր պատմության ընթացքում:

Իսկ Մելիք-Յուսուբը, որպես մեր ընթերցողին հայտնի է, մոր կողմից տոհմակից էր Շահվերդի-խանին: Մելիք-Յուսուբի մայրը, Ղամար-սուլթանը, Շահվերդի-խանի եղբոր աղջիկն էր, քրիստոնեացիություն ընդունած: Նրա պատմությունը հիշեցինք մեր հոգվածի սկզբներում:

Թելմուրազի հետ ունեցած պատերազմներից հետո, Մելիք-Աթամը և Մելիք-Յուսուբը առժամանակ մնացին Գանձակում: Շահվերդի-խանը նրանց հյուրասիրեց իր մոտ: Շահվերդի-խանը բարեսիրտ մարդ էր, որպես առհասարակ և ղեկ են Գանձակի խաները: Նա ծագումով թուրք չէր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար ավելի բարի են եղել դեպի քրիստոնյաները, քան թե վալդերենի, մանգոլական թուրքերը: Իր սահմանակից և հեռավոր խաների մեջ (որպես էին Շաքիի, Շիրվանի Շուշիի, Գերբենդի, Բաքվի և այլ խաները) Շահվերդի-խանը ավելի բարձր դիրք ուներ և ձայն. նա պարսից կառավարությունից ձանաչված էր որպես բեգլեր-բեգի, այսինքն՝ իշխանների իշխան:

Շահվերդի-խանը կամեցավ հաշտեցնել Մելիք-Աթամին և Մելիք-Յուսուբին Փանահ-խանի հետ: Քսանամյա անընդհատ պատերազմները, որոնք այնքան արյան և դժբախտությունների պատճառ դարձան, մաշել էին երկու կողմերի ուժերն ևս: Ժողովուրդը բոլորովին ծանձրացել էր շարունակ կռիվներից, հանգստանալ էր ուզում: Այդ էր պատճառը, որ Մելիք-Աթամը և Մելիք-Յուսուբը հաճությամբ ընդունեցին Շահվերդի-խանի առաջարկությունը: Հաշտության գլխավոր պայմանները դրանք էին, որ Փանահ-խանը տեր լինի Շուշի բերդին, առանց իրավունք ունենալու միջամտել մելիքների երկրի և հպատակների գործերի մեջ. եթե հարկավոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ, պետք է վճռվի ընդհանուր համաձայնությամբ. Փանահ-խանը ինքնազուրկ ոչ ոքի

հետ պատերազմելու իրավունք չի պիտի ունենա. հայոց մեկիքնների երկրներից հավաքված հարկերը պետք է գործ դրվեն տեղային պետքերի համար. Փանահ-խանը Ղարաբաղի մեջ նոր նվաճումներ անելու համար ձևավորվում չի պիտի ունենա և այլն:

Փանահ-խանը, քանի կենդանի էր, պահպանեց խաղաղության այդ պայմանները: Նրա մահից հետո որդին, Իբրահիմ-խանը, թեև առժամանակ հետևեց հոր օրինակին, բայց հետո ոչնչացրեց հոր դաշնադրությունը և հանգամանքները փոխվեցան...

Ավելորդ չէր լինի մի քանի խոսք ասել Փանահ-խանի մահ-վան մասին:

Մենք տեսանք, որ ուրմեցի օվչար Ֆաթալի-խանը, միանալով հայոց մեկիքների հետ, պատերազմեց Փանահ-խանի հետ և նրան հաղթելով, որդուն, Իբրահիմ-աղային, իբրև պատանդ տարավ Պարսկաստան: Այդ Ֆաթալի-խանը հետո Պարսկաստանում պատերազմ ունեցավ Ասկար-խանի հետ (որը զենդ Քերիմ-խանի եղբայրն էր) և սպանեց նրան: Երբ Քերիմ-խանը զորացավ և Պարսկաստանում շատ նվաճումներ կատարեց, կամեցավ պատժել Ֆաթալի-խանին իր եղբոր սպանման համար: Շիրազից գալով, պաշարեց նա Ֆաթալի-խանի Ուրմի բերդը (1762) և նրան կալանավորելով, տարավ Շիրազ: Այդ ժամանակ Քերիմ-խանը ազատեց Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղային, որը Ուրմի բերդում պահված էր, նրան ևս իր հետ Շիրազ տարավ:

Փանահ-խանը լսելով այդ դեպքը, մեծ ընծաներով գնաց Պարսկաստան Քերիմ խանի մոտ, իր որդուն ստանալու դիտավորությամբ: Երկու տարի մնաց Շիրազում, վերջը տեսնելով, որ ոչ իրան են բաց թողնում և ոչ որդուն են տալիս, իր հատուկ խորամտնկությամբ հնարեց մի խաղ, որ փոքն իր անձը կարողանա ազատել: Որովհետև Քերիմ-խանը, որ այդ ժամանակ իրան ամբողջ Պարսկաստանի թագավոր էր համարում, երկրի խաղաղությունը պահպանելու համար չէր ցանկանում Ղարաբաղի խռովարարին կրկին բաց թողնել իր հայրենիքը: Փանահ-խանը իրան ձեվացրեց մեռած և դրվեցավ դագաղի մեջ: Նրա մարդիկը, դիմելով Քերիմ-խանին, խնդրեցին, որ թույլ տա կատարելու հանգուցյալի կտակը, նրա մարմինը տանելով իր հայրենիքը, այնտեղ թաղելու համար: Քերիմ-խանը հասկացավ խորումանկությունը:— Ես նրան պետք է պատվով հուղարկավորեմ...— ասաց նա,— նրա մարմինը անապարհին կհոտի. հարկավոր է զմոսել նրան...

Քերիմ-խանի հրամանով դահիճները դուրս թափեցին կենդա-

նի հանգուցյալի փորձութիւնը, որպէս անում են դիակները զմոսելու համար, հետո հանձնեցին նրա մարդիկներին, ասելով, թե հիմա կարող եք տանել: Նրա մարմինը բերվեցավ Զարաբադ:

Այս մահով մեռավ Փանահ-խանը (1763): Այնուհետև Քերիմ-խանը յտածելով, որ որդին ավելի հավատարմությամբ կծառայէ Պարսկաստանին, քան թե խորամանկ հայրը, նրան խանության աստիճան շնորհեց և ուղարկեց Զարաբադ: Իբրահիմ-աղան դարձավ Իբրահիմ-խան և հաջորդեց հորը:

XV

Իբրահիմ-խանը սկզբում պահպանեց իր հոր կապած դաշնադրության պայմանները հայոց մելիքների հետ, որովհետև դեռ թույլ էր և բոլորովին չէր ամրացած իր տեղի մեջ: Բայց հետո մի քանի հանգամանքներ նպաստեցին նրան զորանալ և հայոց մելիքների հետ բռնությամբ վարվել:

Այդ հանգամանքներից մեկն այն էր, որ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը, այդ հայրենիքի դավաճանը, որ իր Շուշի բերդը տալով Փանահ-խանին, նրան ռւժ և շորություն տվեց, որը իր աջակցությամբ այնքան բարձրացրեց հասարակ շուանշիրցի խաշնարածին, որ Զարաբադի հայ իշխանությունների քայքայման պատճառը դարձավ,— այժմ միևնույն Մելիք-Շահնազարը, Փանահ-խանի մեռնելուց հետո, իր վաղեմի բարեկամությունը նրա որդու հետ պահպանելու համար, կատարեց մի այլ ամոթալի գործ: Նա իր աղջկան, գեղեցիկ Հյուրի-զադին տվեց Իբրահիմ-խանին կնության: Մելիք-Շահնազարի այդ վարմունքը սաստիկ վրդովեցրեց հայոց մյուս մելիքներին, մանավանդ Տիգլակի Մելիք-Սաայուն, որովհետև Հյուրի-զադը իր աղջկանից ծնված էր¹:

Այդ դեպքը առիթ տվեց սարսափելի կոիվների Մելիք-Շահնազարի և Մելիք-Սաայուն մեջ, որոնք լուեցին մի քանի տարիներ: Մելիք-Շահնազարը միացավ Խաչենի Մելիք-Միրզա-խանի հետ, և երկուսը միասին հարձակումներ էին գործում Մելիք-Սաայուն Տոդ քերդի վրա: Մի ճակատամարտի մեջ Մելիք-Միրզա-խանը գերի բռնվեցավ: Մելիք-Սաային² իր սուրբ բռնելով նրա գլխի վրա, արտասանեց հետևյալ խոսքերը. «Դո՛ւ, Միրզա-խան, շատ նման

¹ Մելիք-Շահնազարն ուներ մի քանի կնիկներ. նրա Սոնա անունով կինը Հյուրի-զադի մայրն էր և Մելիք-Սաայու աղջիկը:

² Մելիք-Սաային կարգացած մարդ էր, նա բավական հաստիքներ ուներ հայոց, պարսից և արաբական դպրության մեջ:

ևս այն գավառներն, որին կոչում էին Մեհրուժան: Նա ուրացած մեր կրոնը, նա պարսից ձեռքում գործիք եղավ և սկսեց մեր հայրենիքը ավերակ դարձնել: Նրան, որպես վարձատրություն իր կատարած շարագործությունների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագը: Մի ճակատամարտի մեջ նա ևս քեզ նման գերի ընկավ հայերի ձեռքը: Այդ միջոցին հայոց զորավարներից մեկը, որին կոչում էին Սմբատ Բագրատունի, կրակի մեջ շիկացած շամփուրին պսակի ձև տվեց, և դնելով նրա գագաթի վրա, ասաց. «Դու ցանկանում էիր հայոց թագավոր լինել, ահա՛ նա, իբրև ասպետ և թագադիր, պսակում եմ քեզ...»: Բայց դու գոնե Մեհրուժանի չափ փառասիրություն չունեիր. դու միայն լի ցած գավառներ էիր, որ առօրյա շնչին փառքի համար թուրք խանի և Մելիք-Շահնազար շարագործի արբանյակը դարձար: Քեզ հետ պետք է վարվել ինչպես մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպեսզի մյուս արարածները նրա կծոտելուց չվարակվեն...»: Վերջին խոսքերի հետ նա իջեցրեց իր սուրը (1775):

Մելիք-Միրզա-խանի փոխարեն իբրահիմ-խանը նաչենի կառավարիչ կարգեց նրա որդի Մելիք-Ալլահվերդուն, որը հոր նման հավատարիմ մնաց թուրք խանին: Դրանով կոիվը ավելի բորբոքվեցավ: Եվ որովհետև կոիվների սկզբնապատճառը գեղեցիկ Հյուսիս-Պարսիկան էր, այդ պատճառով իբրահիմ-խանը նույնպես խառնվեցավ կոիվների մեջ, իհարկե, բռնելով Մելիք-Շահնազարի կողմը:

Մելիք-Շահյին միայնակ պիտի պատերազմեր իր երեք թշնամիների դեմ, որպես էին՝ իբրահիմ-խանը, Մելիք-Շահնազարը և Մելիք Ալլահվերդին: Նրա հզոր դաշնակիցները այլևս չկային: Մենք հետո կտեսնենք, որ Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Յուսուբը վախճանվեցավ (1775) և նրա որդին, Մելիք-Աբով III, ավելի զբաղված էր իր երկրի կառավարությունով, քան թե պատերազմներով: Մելիք-Յուսուբից հինգ տարի հետո՝ 1780 թվին վախճանվեցավ Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Աթամը, այն «արսափելի մարդը, որից դողում էր իբրահիմ-խանը: Հանգուցյալի մահից հետո հաջորդեց որդին՝ Մելիք-Մեջլումը: Այդ երիտասարդը թե հոր քաջությունը և թե նրա հայրենասիրությունն ուներ: Բայց չափազանց դյուրագրգիռ և բարկացկոտ բնավորության տես լինելով, նա հրացանի բռնել տվեց մի քանի նշանավոր հայ ազնվականների՝ և այդ պատճառով բարձրացրեց իր իշխանության

¹ Դրանցից մեկն էր Գյուլ-Յաթաղ գյուղի Միսայել-բեկը, մյուսը նրա քեռս-Հակոբ-Յուզբաշին:

մեջ ներքին կոիվ: Դրա համար ժամանակ չունեցավ Մելիք-Եսա-յուն օգնելու:

1781 թվին Իբրահիմ-խանը իր բարեկամ երկու մելիքների հետ պաշարեցին Մելիք-Եսայուն Տոդ բերդը: Նա քաջությամբ պաշտպանվում էր: Պաշարումը տեղեց երկար: Հետո խանը Մելիք-Շահ-նազարի խորհրդով ուղարկեց նրա մոտ մի քահանա և մի նշանա-վոր հայ մարդ, երդումով, խաչով և Ավետարանով, որ Մելիք-Եսային ցած իջնե իր բերդից հաշտվելու համար: Նա հավատաց և դուրս եկավ բերդից: Իբրահիմ-խանը նրան բանտի մեջ խեղ-դել տվեց. նրա ամբողջ կայքը հափշտակեց և տունը ավերակ դարձրեց²:

Մելիք-Եսային խաբեության զոհ դառնալուց հետո, նրան հա-ջորդեց իր եղբոր (Մելիք-Աթամի) որդի Մելիք-Բախտամը:

Իբրահիմ-խանը ունեցավ մի երկրորդ ամուսնություն ևս, որը ոչ սակավ նպաստեց նրա զորանալուն: Նա կին դարձրեց Դադըս-տանի Ավարիա գավառուկի իշխող Օմար-խանի (Ումայի-խան) աղջկան, որ կոչվում էր Բիքա: Այդ Օմար-խանը Նուխալ-խանի որդին էր: Փեսա դառնալով, մի կողմից վարանդայի հայոց իշ-խանին, մյուս կողմից, Դադստանի լեռնաբնակների խանին, Իբ-րահիմ-խանը սկսեց օրըստօրե զորանալ: Ամեն մի սպառնալից դեպքում, նա կամ Դադստանից օգնություն էր ստանում, կամ փախչում էր իր աներոջ մոտ, կյանքը ազատում էր:

Բայց միայն Մելիք-Շահնազարը և Օմար-խանը չէին Իբրա-հիմ-խանի զորանալու պատճառները. տեղի ունեցան և ուրիշ առիթներ, որոնք ոչ սակավ ուշադրության արժանի են:

XVI

1775 թվին, որպես հիշեցինք, վախճանվեցավ Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Յուսուբը ծերության հասակում: Ղարա-

1 Անունները հայտնված չեն այն գրչագիր պատմության մեջ, որից մենք ծագում ենք այդ անցքը:

2 Նրա գերեզմանը գտնվում է բերդի եկեղեցու գավթում. տապանաքարի վրա կարդացվում է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան քաջ իշխանին, Սայի անուն մեծ մելիքին. կարգեալ իշխան Նադիր-շահին. եռեսուն երեք ամ տիրեաց Տիգրակ երկրին. զքաջութիւն և զհաշթու-թիւն՝ արար բազում ձեռամբ նորին: Ընդ անօրինաց էր հակառակ. ի սուր մաշեր գթնամիւ: Ինքն պարթև և զորավոր, քան զառաջինսն էր ահալւոր: Մինչ վաթսուն և վեց ամաց եղևալ, ի յաշխարհէ վերափոխեալ:

Վախճանվեցավ թիվին ՌՄԼ (1781)»:

բաղի մելիքների մի հայրենասեր և եռանդոտ դաշնակիցը պակ-
սեցավ: Նա կտակեց որդուն իր սուրբ պատյանի մեջ չղնել, մինչև
Ղարաբաղը իսպառ մաքրված չլինի մահմեդականներից:

Նա թողեց երկու որդի. երեքը կոչվում էր Բեգլար, կրտսերը՝
Արով: Հոր մահից հետո հաշտուղեց Բեգլարը:

Դա Մելիք-Բեգլար II է, որը սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ և
պատերազմասեր երիտասարդ էր: Նա դեռ հոր կենդանության ժա-
մանակ մասնակցում էր նրա կռիվների մեջ և հայտնի էր իր զար-
մանալի հաղթություններով:

Բայց այդ անպարտելի տղամարդը, որ իր երիտասարդություն-
նը անցուցել էր պատերազմների մեջ, երկար չվարեց իր նրկրի
իշխանությունը: Մի անգամ լեզգիների հետ ունեցած ճակատա-
մարտում, որ տեղի ունեցավ Գյանձակից ոչ այնքան հեռու, Գո-
րանի գետի ափին, նույն անունով գյուղի մոտ Մելիք-Բեգլարը
հրացանի զնդակից սպանվեցավ:

Նրա մահվան մասին ավանդությունը ստեղծել է մի այսպիսի
լեգենդա. Թե այն ռոպեում, երբ մելիքը պատրաստվում էր պա-
տերազմ գնալու, նրա մայրը, բարեսիրտ Հերիքնազը դուրս եկավ
որդու առջև և արտասուքը աչքերում բռնեց նրա ձեռքից, աղա-
չում էր, որ իրան հեռու պահե արյունահեղությունից, որ գոնե այս
անգամ պատերազմ չգնա, որովհետև ինքը վատ երազ է տեսել...
Խիտուր կասկածներ տանջում են նրա սիրտը... Խստասիրտ որդին
մերժեց մոր աղաչանքը և ձեռքով մի կողմ հրելով նրան, ցած
ձգեց և ձին նստելով գնաց: Բայց այլևս չվերադարձավ. մոր անեծ-
քը պատժեց նրան...

Բայց Մելիք-Բեգլարի սպանման մեջ կար մի ամբողջ ոռոման:

Մելիք-Բեգլարը ամուսնացած էր Վարանդայի Մելիք-Շահնա-
զարի դստեր Ամարնանի (Մարիամի) հետ: Բացի օրինավոր կնո-
ջից նա պահում էր մի սիրուհի Բալա անունով:

Մինչև այսօր, երբ ուղևորը անցնում է Գյուլիստանի Խարխա-
փուտ գյուղից և մտնում է նույն անունով ձորի մեջ, ճանապարհի
աջ կողմում ցույց են տալիս մի հին այգի: Անտառային ծառերը
աճելով, խառնվել են պտղատու ծառերի հետ և այգու վաղեմի գե-
ղեցիկությունը ծածկվել է վայրենի մացառների տակ: Այդ տեղին
կոչում են Մելիք-Բեգլարի այգի: Այստեղ հատկապես շինել տված
գեղեցիկ ամառանոցում ապրում էր իշխանի սիրուհին: Ամառանո-
ցի ավերակներն են մնացել այժմ:

Ամուսնի այդ տեսակ վարմունքը չէր կարող չգրգռել նրա

օրինավոր կնոջ, Ամարնանի, խանդոտությունը: Այդ կինը, ինչպես վերևում հիշեցի, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի աղջիկն էր: Իր հոր նման միջոցների մեջ ընտրություն անել չգիտեր նա. վաղուց մտածում էր վրեժխնդիր լինել Բալայից: Նա ընտրեց հենց այն գիշերը, Լուր իր ամուսինը զբաղված էր պատերազմական պատրաստություններով, իսկ առավոտյան պետք է կռվելու գնար: Նա կաշառեց իրանց ծառաներից մեկին, որ կոշվում էր կալա և ուղարկեց իր ախոյանուհուն սպանելու համար: Եղեռնագործությունը կատարելու համար մի այլ զենքի կարոտություն չկար, ասում են՝ գեղեցիկ կնոջ մազերի հյուսերն այնքան երկար էին, որ շարագործը փաթաթեց նրա պարանոցով և իր մազերով իրան խեղդեց: Մարմինը ձգվեցավ հորի մեջ:

Առավոտյան հենց այն րոպեում, երբ Մելիք-Բեգլարը պատրաստվում էր նստել ձին, որ գնա կռվելու, նրան լուր տվին, թե Բալան սպանված է: «Երբ կվերադառնամ պատերազմից, ես գիտեմ, թե ի՞նչ կանեմ սպանողներին...», — ասաց նա և գնաց:

Մելիք-Բեգլարի խստասրտությունը հայտնի էր եղեռնագործին: Նա հասկացավ, որ մելիքը ամեն հնարներ գործ կդնե՝ երեվան հանելու սպանությունը և այն ժամանակ ոչ միայն իրան մահով կպատժեր, այլ իր ամբողջ ընտանիքը սրից անց կկացներ: Երկյուղը նրան մի հանցանքից մի ավելի մեծ հանցանքի մեջ ձգեց: Նա հետևեց մելիքին, որպես նրա թիկնապահներից մեկը, պատերազմի դաշտը: Կռիվի խռովության ժամանակ թուփերի միջից անցավ հրացանի գնդակը և մելիքին ցած գլորեց: Իհարկե, այն խառնաշփոթության մեջ ոչ ոք չէր կարող ստուգել, թե գնդակը արդյոք մի որևիցե լեզգու հրացանից արձակվեցավ, թե՞ մելիքի անձնական թիկնապահից:

Մելիք-Բեգլար II մահից հետո, նրա որդի Ֆրեյդունը անչափահաս լինելով, Գյուլիստանի կառավարությունը անցավ հանգուցյալի եղբայր Աբով III ձեռքը: Այդ Աբովն իր նախկին մյուս Աբովների նման, նույնպես հայտնի եղավ որպես մի քաջ պատերազմող: Դրա կառավարության օրերում, որպես պիտի տեսնենք, կատարվեցան Ղարաբաղի բախտավոր և ամենադժբախտ անցքերը:

Եվ այուպես, Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը մեռավ. նրա որդին՝ Մելիք-Բեգլարը սպանվեցավ. Տիվակի Մելիք-Սաային իբրահիմ-խանի խաբեությանը զոհ դարձավ. Զրաբերդի Մելիք-Աթամը մեռավ: Նշանվոր փորձված մարդիկը անհետացան, մնացին դուրագրգիռ, տաքարյուն երիտասարդները...

Մնացած մելիքների մեջ Իբրահիմ-խանն ավելի երկյուղ չունեւ Ջրաբերդի Մելիք-Խորայեւյան Մելիք-Մեջլումից, Այդ երեւասարդն իր հոր՝ Մելիք-Աթամի նման ամենակատաղի թշնամի էր Շուշի բերդի մահմեդական բռնակալներին, նրան ոչնչացնելու համար Իբրահիմ-խանը հետեց իր հոր՝ Փանահ-խանի, քաղաքականությանը, Այդ խորամանկ ջուանշիրցին, ինչպես իր տեղում տեսանք (XI գլ.), հաշենի Հասան-Ջալալյան մելիքների իշխանությունը թուլացնելու համար ստեղծեց այնտեղ (հնգիրիստան գյուղում) մի նոր մելիքութուն՝ Մելիք-Միրզախանյանների տունը, որոնք ոչ սակավ, քան մահմեդականները վնասեցին Ղարաբաղի հայկական իշխանությունների քայքայմանը, Այժմ Իբրահիմ-խանը, իր հոր օրինակին հետեւով, Ջրաբերդի Մելիք-Խորայեւյանների իշխանությունը թուլացնելու համար, մտածեց ստեղծել այնտեղ մի նոր մելիքութուն։ Այստեղ Դյուլ-Յաթաղ գյուղում ապրում էին Ալլահ-վերդի-Յուզբաշու ժառանգները, Իրանց հայրը ծառայում էր Մելիք-Աթամի մոտ, իսկ ժառանգները ծառայում էին Մելիք-Աթամի որդի Մելիք-Մեջլումի մոտ։ Իբրահիմ-խանը կանչեց իր մոտ Ալլահ-վերդի-Յուզբաշու որդի Սիսայել-բէկին, հայտնեց նրան, եթե մի կերպով Մելիք-Մեջլումին կոչնչացնե, ինքը խոստանում է նրան, օգնել, որ ամբողջ Ջրաբերդի վրա մելիք դառնա։ Սիսայել-բէկը, հրապարակած խանի խոստմունքով, համաձայնվեցավ կատարելու նրա ցանկությունը։

Սիսայել-բէկը իր փեսա Հակոբ-Յուզբաշուն¹ իր հետ առնելով զնաց Մելիք-Մեջլումի մոտ իբրև հյուր։ Մելիքը այդ ժամանակ գտնվում էր իր սեփական ամառանոցում։ Թարթար գետի ափի մոտ, Ղազախ կոչված տեղում², նա առանց կասկածանքի ընդունեց հյուրերին, որովհետև մեկը իր գյուղերի կառավարիչն էր, իսկ մյուսը՝ նրա փեսան։

Ընթրիքից հետո, երբ հյուրերը առանձնացան իրանց համար պատրաստված սենյակում քնելու, երկար նրանց ճրագը վառ մնաց։ «Է՛լիմա հարկավոր է ճրագը հանգցնել...» — ասաց Սիսայել-բէկը։ — «Այո՛, ժամանակն է...» — պատասխանեց նրա փեսան։ Այդ ինքնըստինքյան անմեղ խոսակցությունը գրավեց մելիքի սպասա-

¹ Այդ Հակոբ-Յուզբաշին (հարյուրապետը) հայտնի էր անունովս Քյուլի-Հակոբ, այսինքն՝ աղազակ Հակոբ. իր հատկանիշները բացատրվում են իր ստացած մականունով։

² Այդ տեղը այժմ կոչվում է Մարաղա, որովհետև բնակեցրած է 1828 թվի Պարսկաստանի Մարաղա անունով քաղաքից բերված գաղթականներով։

վորեն երկից մեկի ուշադրութիւնը, և նա սկսեց ծածուկ լրտեսել խոսակցութեան շարունակութիւնը, որից նկատեց, որ հյուրերը ինչոր շար դիտավորութիւն ունեն: Նա իսկույն իմացում տվեց մեկիքի կնիշը, որը հրամայեց ծառաներին գաղտնի հսկել իր ամուսնի բնակարանի մոտ և սպասել հետեանքին: Եվ իրավ, գիշերից բավական անցած, նրանք նկատեցին, որ հյուրերը մոտեցան մեկիքի բնակարանին և փորձում էին ներս մտնել: Երկուսին ևս կալանավորեցին:

Մյուս օրը Մեկիք-Մեջլումը քննելով այն դրդիչ պատճառները, որոնցից հրաւիրւած իր հյուրերը կամենում էին սպանել իրան, հրամայեց թե Միսայել-բեկին և թե նրա փեսա Հակոբ-Յուզբաշուն, երկուսին էլ հրացանի բռնեցին: Մեկիքը այն աստիճան զայրացած էր, որ հրամայեց նրանց ամբողջ ընտանիքը բնաջինջ անել, բայց Միսայել-բեկի փոքր եղբայր Ռուստամ-բեկը առեց նրանց և փախաւ Շուշի բերդը Իբրահիմ-խանի մոտ:

Այդ անցքը ոչ միայն ներքին երկպառակութիւնների պատճառ դարձաւ, այլ հիշյալ Ռուստամ-բեկը, Իբրահիմ-խանի ձեռքում գործիք դառնալով, շատ շարիքներ գործեց Մեկիք-Մեջլումի դեմ: Այդ կտեսնենք մեր պատմութեան շարունակութեան մեջ, բայց այժմ այսքանը պետք է հիշել, որ Ռուստամ-բեկը մի նշանավոր մարդու Ապրես աղայի փեսան էր: Իր աներոջ հետ կազմեց մի զորեղ կուսակցութիւն ոչ միայն Մեկիք-Մեջլումի դեմ, այլև բոլոր այն մեկիքների դեմ, որոնք դաշնակից էին Մեկիք-Մեջլումին, որպես էին՝ Գյուլիստանի Մեկիք-Բեգլարյանները և Տիզակի Մեկիք-Ավանյանները:

Եվ այդպես, թեև Իբրահիմ-խանին չհաջողվեցաւ Մեկիք-Մեջլումին սպանել տալ և Ջրաբերդում ստեղծել մի նոր մեկիքութիւն իր հովանավորութեան ներքո, այսուամենայնիւ, նա հասաւ իր նպատակին: Նա կարողացաւ կազմել մի նոր և հակառակ կուսակցութիւն, որի մեջ կար և կաթողիկոս: Այսպիսով, Ղարաբաղի մեկիքները երկու հակառակ կուսակցութիւնների բաժանվեցան. մեկը, Մեկիք-Շահնազարյանների կուսակցութիւնը, որին պատկանում էին խսնին համակրողները և Երիցմանկաց վանքի կաթողիկոս-

¹ Այդ Ապրես աղան կսապատեց իր. նա ամուսնացած էր Երիցմանկաց վանքի ներսես կաթողիկոսի քրոջ հետ: Այդ ամուսնութիւնից ծնվեցաւ մի որդի Իսրայել անունով և մի աղջիկ՝ Վարդ-խաթուն անունով: Իսրայելը Երիցմանկաց վանքի կաթողիկոս դարձաւ, իսկ Վարդ-խաթունը ամուսնացաւ Ռուստամ-բեկի հետ:

ները, մյուսը, Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Քեզլարյանների կուսակցությունը, որոնք հակառակ էին խանին և միացած էին Փանծասարի վանքի կաթողիկոսի հետ:

XVII

Որպես մի միջանկյալ պատմություն, մենք հարկավոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ծանոթացնել վերև հիշած երկու, միմյանց հակառակ, կաթողիկոսությունների հետ, որոնցից մեկը գտնվում էր Փանծասարի վանքում, իսկ մյուսը՝ Նրիցմանկաց վանքում, որոնք ոչ սակավ ներգործություն ունեցան Ղարաբաղի հայկական իշխանությունների կործանման վրա:

Մեր պատմության մեջ սակավ չէ ալն տխուր երևույթների թիվը, որ ամեն անգամ, երբ ծագել է մի որևիցե ազգային կարեւոր հարց, ամեն անգամ, երբ հայրենիքը տալենապի մեջ է գտնվել, ամեն անգամ, երբ ժողովրդի բարօրության համար մխիթարական երևույթներ են նշմարվել, — մի խոսքով, ամեն մի բախտավոր և դժբախտ ընդհանրում, երբ ժողովրդի ուշադրությունը լարված է եղել դեպի իր դրությունը, — հանկարծ ծագել են կրոնական կամ եկեղեցական վեճեր: Ժողովուրդը թողել է իր կենսական հարցերը և զբաղվել է այդ վեճերով:

Մենք կարող էինք շատ օրինակներ բերել անցյալից¹, բայց կվեր առնենք հենց նույն պատմությունից, որը մեր հոգվածի նյութ ենք ընտրել:

Հայտնի է, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը, սկսյալ Գրիգորիսի² օրերից, ավանդական կերպով շարունակվեցավ մինչև 1828 թվականը. ուրեմն նա ամբողջ 15 դար գոյություն ուներ: Այդ կաթողիկոսության ներկայացուցիչները նստում էին Աղվանից աշխարհի զանազան վանքերում, իսկ վերջին ժամանակներում նրանց աթոռատեղին եղավ Ղարաբաղի հաշն գավառի Փանծասարի վանքը:

Խաչենը Հասան-Ջալալյան իշխանների ժառանգությունն էր. այնտեղ տիրում էին վերջին ժամանակներում այդ տոհմից սուռչ

¹ Մի քանի ներկայումս միանումն չէ. Բեռլինի 61-րդ հոդվածը մնացել է թղթի վրա. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը նստած է իր տանը. Սսի կաթողիկոսը դեղերվում է թուրքաց նախարարների դռներում և նորանոր շարիքների ճանապարհ է բաց անում, իսկ Մանկունի հայտնի է, թե ինչով է զբաղված...

² Գրիգորիսը սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի թոռն էր:

էկած մելիքները: Կաթողիկոսներն ընտրվում էին դարձյալ միևնույն տոհմից: Եվ այսպիսով քահանայապետությունը և մարմնավոր իշխանությունը գտնվում էր միևնույն տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում:

1651 թվին խոտորաշենցի Սիմեոն¹ անունով մեկը (որը Հասան-Ջալալյանների տոհմից չէր, այլ մի հասարակ քահանայի որդի էր), Մուավ լեռան մթին ձորերի մեկի մեջ հիմնեց մի վանք Երիցմանկաց անունով և այդ վանքի կաթողիկոսը դարձավ: Նրանից սկսվեցավ մի նոր և Աղվանից վաղեմի կաթողիկոսարանին հակաթու կաթողիկոսություն²: Այդ երկու միմյանց հակառակ կաթողիկոսարանները (Գանձասարի վանքը և Երիցմանկաց վանքը), կանգնած էին միմյանց հանդեպ, ոչ ավելի, քան 24 ժամ ճանապարհի հեռավորությամբ: Առաջինը գտնվում էր Խաչենի գավառում, իսկ երկրորդը՝ Ջրաբերդի գավառում:

Երիցմանկաց վանքի կաթողիկոսների աթոռակալությունը տևեց 1651 թվից մինչև 1800 թվականի վերջը: Դա այն ժամանակամիջոցն էր, երբ Ղարաբաղի հայերի ամեն մի իզուր վատնած ռոպեն նրանց համար մեծ կորուստ էր: Այդ ժամանակամիջոցում զարթնել էին Ղարաբաղի մելիքների անկախության ձգտումները, նրանք, սկսյալ Պետրոս Մեծի օրերից, ծանրակշիռ բանակցություններ ունեին ռուսաց արքունիքի հետ, պատերազմում էին պարսիկների և օսմանցիների հետ. ամբողջ Ղարաբաղը շարժման մեջ էր: Այդ տարիները Ղարաբաղի պատմության ամենատաքնապալի ժամանակներն էին...

Բայց ի՞նչ էին շինում կաթողիկոսները:

Բաղդասար միտրոպոլիտի կազմած և մեր ձեռքում այժմ գտնված զանազան ֆիրմանների և հրովարտականների հավաքածուից երևում է, որ Գանձասարի և Երիցմանկաց կաթողիկոսարանների միմյանց հակառակ աթոռակալները³, հիշյալ ժամանակամիջոցում, երբ Ղարաբաղի ժողովուրդը զբաղված էր իր հայրենիքի անկախության խնդրով, — կաթողիկոսները, ընդհակառակն, զբաղված են եղել կոիվներով, միմյանց վրա զանգատներ անելով, միմյանց ձեռքից վիճակներ խլելու համար:

¹ Սիմեոնի հաջորդեց նրա ազգական Ներսեսը, հետո Ներսեսի քրոջ սրբի Իսրայիլը, հետո Սիմեոնի եղբորորդի՝ փոքր Սիմեոն կաթողիկոսը, որ վերջինն էր:

² Երիցմանկաց վանքի կաթողիկոսների ժամանակակիցները Գանձասարի վանքում էին՝ Երեմիա, Եսայի, Հովհաննես և վերջինը Սարգիս, որ վախճանվեցավ 1828 թվին: Բուրբը Հասան-Ջալալյան իշխանների տոհմից էին:

հՀարկն, կաթողիկոսներից յուրարանչյուրն ունեւր իր կուսակցությունը, և այդ պատճառով կոիվների մեջ մասնակցում էին թե ժողովուրդը և թե ժողովրդի ներկայացուցիչները — մեկիքները:

Զէ կարելի հերքել, որ կաթողիկոսների մեջ կային և օրինավոր մարդիկ, ինչպես Ծապին և Ներսեսը, որոնք մեկիքների հետ միացած, գործում էին հայրենիքի փրկության համար: Բայց մի օրինավորի շինածը մյուս անպիտանները ոչնչացնում էին...

Այդ կտեսները հետո. հիմա շարունակենք մեր պատմությունը:

Երբ Իբրահիմ-խանը հաջորդեց Փանահ-խանին, միևնույն տարվա մեջ (1763) Գանձակում վախճանվեցավ Երիցմանկաց վանքի Ներսես կաթողիկոսը: Դարձյալ միևնույն տարվա մեջ Ղարաբաղի մեկիքները, գլխավորապես Զրաբերդի իշխան Մելիք-Աթամը¹ օծել տվին Հովհաննեսին Գանձասարի վանքի կաթողիկոս:

Նույն միջոցում, երբ Հովհաննեսը Գանձասարի կաթողիկոս դարձավ, նրա հակառակ, Գանձակի հայերը, տեղային խանի օգնությամբ, օծել տվին Իսըռայել եպիսկոպոսին կաթողիկոս Երիցմանկաց վանքի անունով (1763):

Երկու կաթողիկոսների մեջ երկար հակառակություններ եղան: Մեկիքները դիմեցին էջմիածին, որը ավելի խառնեց գործը: Խռովությունները վերջացան նրանով, որ Հովհաննեսը ընդունվեցավ որպես Գանձասարի օրինավոր աթոռակալ, իսկ Իսրայելը մնաց Գանձակում որպես նրա հակաթոռ: Նա համարձակություն չունեցավ մինչև անգամ Գանձակից գալ իր վանքը (Երիցմանկաց վանքը), որի անունով օծված էր և այդ վիրավորանքի համար միշտ մի հարմար առիթ էր որոնում վրեժխնդիր լինելու իր հակառակորդից՝ Հովհաննես կաթողիկոսից: Այդ առիթը գտավ նա. և իր վրեժխնդրությամբ ոչ միայն սպանել տվեց Հովհաննես կաթողիկոսին, այլ սպանեց այն մեծ գործը, որ Ղարաբաղի մեկիքները ստեղծել էին...

XVIII

1762 թվին ռուսաց գահը ժառանգեց Նկատերինա II կայսրուհին: Նա սկսեց ուշադրություն դարձնել Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Հայոց հարցը կրկին զարթնեցավ:

¹ Հովհաննես կաթողիկոսը Մելիք-Աթամի հետ խնամություն ունեւր. նրա քույր՝ Ղամար-սուլթանը Մելիք-Աթամի կինն էր:

Յկատերինա II կամեցավ իրագործել Պետրոս Մեծի նպատակները Հայաստանի և Վրաստանի վերաբերությամբ: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի հայոց առաջնորդն էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղության-Երկայնաբազուկը: Վայելելով կայսրուհու առանձին ողորմածությունը և ավելի մոտ հարաբերություններ ունենալով ռուսաց արքունիքի հետ, Հովսեփ արքեպիսկոպոսը դարձավ թարգման հայ ժողովրդի բաղձանքների, որ վաղուց սնուցանում էր նա իր հայրենիքի վերականգնման մասին:

Նա ավելի մեծ եռանդով սկսեց հետևել իր նախորդի, Մինաս արքեպիսկոպոսի, օրինակին: Այդ արժանահիշատակ եկեղեցականը, որպես տեսանք մեր պատմության ակզբում, գործում էր Պետրոս Մեծի օրերում, իր ընկեր Իսրայել Օրիի հետ: Իսկ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը գործում էր Հովհաննես Լազարյանի հետ: Թ՛չ Օրին և թե Լազարյանը միևնույն հայրենիքից էին, այսինքն՝ Սպահանից գաղթած հնդկաստանցիներ:

Սպահանի և Հնդկաստանի հայերը թեև պատմական հանգամանքների պատճառով տարագրվեցան իրանց հայրենիքից, բայց իրանց սրտերը թողեցին Հայաստանի ավերակների մեջ: Նրանք արևելքի հեռավոր խորքերում բախտ և հարստություն գտան, բայց ինդոս գետի ափերից միշտ խորին կարոտով հիշում էին հայկական աշխարհը, որպես տարագրված Իսրայելը Տիգրիսի ափերից հիշում էր սուրբ Երուսաղեմը:

Նրանք չէին խնայում իրանց հարստությունը, եթե կարելի լիներ առանց արյունի ոսկով գնել հայրենիքի փրկությունը: Յկատերինա II կայսրուհու գահակալությունից երկու տարի առաջ (1760) Անգլիայից Ս. Պետերբուրգ եկավ հայազգի էմին Հովսեփյանը, որը բնիկ Պարսկաստանի Համադան քաղաքիցն էր, իսկ Հնդկաստանում միլիոններ էր վաստակել: Նա առաջարկեց իր բոլոր հարստությունով օգնել ռուսներին, եթե կընդունեին իրանց զորքերով մասնակցել հայերի հետ, Հայաստանը պարսից լծից ազատելու գործում: Նրա առաջարկությունը համակրությամբ ընդունվեցավ: Էմինը Ս. Պետերբուրգից եկավ Հայաստան: Ղարաբաղի մելիքները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին նրան: Իրանը պատերազմելու համար սիրտ և զորեղ բազուկներ ունեին, իսկ էմինը փող էր տալիս զինքեր գնելու համար: Ուրեմն ամեն ինչ պատրաստ էր: Վրաց և հայոց մեջ մի ղորեղ դաշնակցություն կապելու համար էմինը դիմեց և Քարթլիխնայի իշխան Հերակլին, հայտնեց նրան իր միտքը: Բայց այդ երկերեսանի իշխանը, որը

այդ ժամանակ մի կողմից պարսիկների փնջիցն էր բռնած, իսկ մյուս կողմից աչքերը դարձրած ունեւր դեպի Ս. Պետերբուրգ, անհամակրությամբ վերաբերվեցաւ դեպի էմինի առաջարկությունը. Հայոց կրեստսը գնաց այնուհետեւ Կալկաթա քաղաքական առանձին խորհուրդներով: Բայց վաղահաս մահը թողեց նրա նպատակները անկատար: Նրա միլիոնները անտեր մնալով անգլիական բանկում, այնպես էլ կորան...

Հովսեփ արքեպիսկոպոսն այն աստիճան ոգևորված էր Հայաստանի փրկության գաղափարով, որ նա իր հայրենիքի վերականգնման հարցը կայսրուհու ողորմածությամբ արդեն իրականացած էր համարում: Վերանորոգված Հայաստանը պիտի գտնվեր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, որպես առանձին ավատական իշխանութիւն: Հովսեփ արքեպիսկոպոսին մինչև անգամ առաջարկեցաւ կազմել դաշնակցության ծրագիրը, թե որպիսի հարաբերութիւններ պիտի ունենար հայոց ազգը իրան հովանավորող պետության հետ: Այդ դաշնագիրը, որպես հետո կտեսնենք, բաղկացած էր 19 հոդվածներից և բովանդակում էր իր մեջ գլխավոր հիմունքները, թե որպիսի կազմակերպութիւն պիտի ստանար վերանորոգված Հայաստանը և ինչ պարտավորութիւններ պիտի հանձն առներ նա ռուսաց պետության վերաբերությամբ:

Հիշյալ դաշնագիրը գրվեցաւ 1790 թվին. միևնույն ժամանակ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որի մեջ մանրամասնաբար նկարագրեց Ղարաբաղի մելիքների ունեցած հարսբերութիւնները ռուսաց արքունիքի հետ, սկսյալ Պետրոս Մեծի օրերից մինչև իր ժամանակը, և հիշեցրեց նրանց մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանին: Այդ տեղեկագիրը վերոհիշյալ դաշնագրի հետ արքեպիսկոպոսը ներկայացրեց կայսրուհուն գններաւ Ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինի միջնորդությամբ:

Պոտյոմկինը Հովսեփ արքեպիսկոպոսի լավ բարեկամը և մտերիմն էր: Ինչպես երևում է շատ պատմական փաստերից, նա արդեն իրան հայկական նոր իշխանության աթոռի կանգիդատ էր համարում:

Ընդհանուր հայերի ոգևորութիւնը լափ չկար. աշխարհի ամեն ծագերում սփռված հայերը արդեն գիտեին, թե շուտով Հայաստանը կվերականգնի: Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, այդ եռանդոտ, անխոնջ եկեղեցականը, շարունակ թղթակցութիւններ ուներ ամեն երկրների հետ, ուր որ հայեր կային: Սկսյալ Հնդկաստանից մինչև

Ղեհաստան, սկսյալ Եգիպտոսից մինչև Պարսկաստան նա տարածում էր իր թղթերը և ամեն տեղ բորբոքում էր հայրենասիրության: Նա թղթակցություն ուներ Վրաստանի իշխանների, էջմիածնի կաթողիկոսի, Աղվանից կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մելիքների հետ:

Ոգեորությունը այնքան մեծ էր, և Հայաստանի ազատության գործը այնքան իրականացած էր համարվում, որ Հնդկաստանում Հակոբ Շահամիրյանի հեղինակությամբ տպագրեցին մի գիրք, որ լույսն ահարկում էր իր մեջ հայոց և վրաց միացյալ թագավորությունների վարչական և դատաստանական օրենքները:

Հնդկաստանի գրամատերերը չէին խնայում իրանց փողերը հեռավոր Հայաստանի ազատության գործին ծառայեցնելու համար: Այդ միջոցներում հայտնվեցավ մի այլ հնդկաստանցի հայրենասեր, որ ցանկանում էր Հայաստանի ազատությունը գնել Պարսկաստանից և Թուրքիայից ոսկով: Նա արգեն գնել էր վրաց Գիորգի իշխանից Լոռու գավառը և դիտավորություն ուներ գնելու նաև Բորչալուի գավառը, Երևանի նահանգը և ուրիշ երկրներ, որպեսզի այդ կողմերում զարգացներ բամբակի, շաքարեղենի, լեղակի և դահլիճի մշակությունը, գործարաններ բաց անել տար և իր հայրենիքը տնտեսապես կենդանացներ:

Ռուսաց կառավարության այն ժամանակվա քաղաքական շահերը պահանջում էին, որ պետության արևելյան սահմանները պարսից և օսմանցոց հարձակումներից ազատ պահելու համար, որպես մի ամուր պատնեշ, վերականգնեցնեին հայ-վրաց միացյալ իշխանությունը, որը Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, խոստանում էր հավատարիմ սահմանապահ լինել: Արևելյան մահմեդականությունը միշտ մեծ վտանգ էր սպառնում Ռուսաստանին: Հարկավոր էր մի միջնապարիսպ նրանց կատաղի հոսանքի առաջն առնելու համար, և այդ միջնապարիսպը պետք է լինեին քրիստոնյա հայերը և վրացիները:

Դեռ 1783 թ. ապրիլի 6-ին իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինը, որը հրապուրված էր անկախ Հայաստանի իշխանության գլուխ անցնելու բաղձանքով, հրամանագրեց նույն ժամանակվա կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար գնեբրալ պորուչիկ Պավել Սերգեյի Պոտյոմկինին, որ նա իշխանությունից հեռացնե Շուշիի իրաւահիմ-խանին, օգնե հայոց մելիքներին հաստատելու համար Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանություն: Միևնույն բովանդակությամբ հրաման կրկնվեցավ 1783 թ. մայիսի

10-ին, միևնույն գեներալ պորուչիկ Պոսյոմկինին, որ հայերին հուսադրեւ, որպեսզի նրանք գործակցեն ռուսաց կառավարութեան նպատակներին, որը դիտավորութեամբ ռուս կազմելու նրանցից մի զորեղ քրիստոնյա պետութեամբ, Ռուսաստանի քարծրագրւոյն հովանավորութեան ներքո:

Այդ բոլորը գիտեին Ղարաբաղի մելիքները. այդ բոլորը հայտնի էր Կանձասարի Հովհաննէս կաթողիկոսին, որը մելիքներին խորհրդակիցն էր. այդ բոլորը հայտնի էր և էշմիաժնի կաթողիկոսին, որը գաղտնի մասնակցում էր ընդհանուր գործին: Ղարաբաղի մելիքները խոստանում էին մատակարարել ռուսաց զորքերի բոլոր պաշարները և այլ պիտույքները, երբ նրանք իրանց կողմը կգային, խոստանում էին իրանց ուժերով միանալ ռուսաց զորքերի հետ: Պատերազմը նշանակված էր 1784 թվի ամառը. գեներալ-պորուչիկ Պոսյոմկինը պատրաստված էր պարսիկների դեմ պատերազմ գնալու: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մելիքների կողմից Ստեփան Դավթեան անունով մի պատվիրակ գնաց գնն. պորա Պոսյոմկինի մոտ, հայոց պատրաստութեանների և Անդրկովկասի քաղաքական դրութեան մասին նրան մանրամասն տեղեկութեաններ հաղորդելու: Այդ Ստեփան Դավթեանը իր արժանավոր ծառայութեան համար վարձատրվեցաւ պրեմիեր-մայորի աստիճանով:

XIX

Մինչ ռուսաց կողմից այսպիսի պատրաստութեաններ էին կատարվում, մինչ Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս Հովսեփը, վառված հայրենասիրութեան հոգով, անխնջ կերպով աշխատում էր իրագործել իր սկսած գործի մեծ գաղափարը, այդ միջոցներում Ղարաբաղում կատարվեցան մի քանի աղետալի դեպքեր:

Մենք տեսանք. մինը մյուսից հետո (1775—1780) վախճանվեցան Ղարաբաղի երկու նշանավոր իշխողները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը և Զրաբերդի Մելիք-Աթամը, որոնք իրանց հայրենիքի պատմութեան համար ամենաեռանդոտ գործիչներ էին, որոնք ամբողջ քսան տարի պատերազմեցին Փանահ-խանի հետ և թույլ չտվեցին, որ նրա իշխանութեանը տարածվի Ղարաբաղի վրա. Մելիք-Յուսուբին հաջորդեց որդին՝ Մելիք-Աբով III, իսկ Մելիք-Աթամին հաջորդեց որդին Մելիք-Մեջլումը: Դրանք պահպանեցին նույն գաղնակցութեանը, որ կապել էին իրանց հայրերը և շարուն-

նակեցին նույն բանակցութիւնը, որ սկսել էին նրանք ռուսաց կառավարութեան հետ, իրանց հայրենիքի ազատութեան վերաբերութեամբ:

Իարձյալ տեսանք, որ Մելիք-Աթամի վախճանվելուց մի տարի հետո (1781) Տիգրակի տիրապետող Մելիք-Ավանյան Մելիք-Ծառային Իբրահիմ-խանի խաբեութեանը զոհ դարձավ: Նրա հաջորդը, Մելիք-Քախտամը, ամենայն հավատարմութեամբ պահպանեց իր նախորդի դաշնակցութիւնը վերոհիշյալ երկու մելիքների հետ:

Նույնպէս տեսանք, երբ Հասան-Ջալալյան Հովհաննեսը Գանձասարի վանքի կաթողիկոս ձեռնադրվեցավ (1763), նրա հակառակ նույն տարվա մեջ, Գանձակում Իսրայել անունով մեկը նույնպէս Աղվանից կաթողիկոս ձեռնադրվեցավ և մնաց տեղային Ջավադ-խանի պաշտպանութեան ներքո: Այդ հակաթոռ Իսրայել կաթողիկոսը կործանեց այն մեծ շէնքը, որը Հովհաննեսը և Ղարաբաղի երեք մելիքները մեծ ջանքերով կառուցել էին...

Մինչ Ղարաբաղի մելիքները մի կողմից քաղաքական բանակցութիւններ էին վարում ռուսաց կառավարութեան հետ, իսկ մյուս կողմից, ներքին երկպառակութիւնը չլատում էր նրանց ուժերը, այդ միջոցներում Իբրահիմ-խանը քնած չէր, նա խիստ արթուն էր և գիտեր ամեն հանգամանքներից օգուտ քաղել:

Նւ, նկատում էր ռուսների պատրաստութիւնները. նրան աղոտ կերպով հայտնի էր, որ այդ պատրաստութիւնների և Ղարաբաղի մելիքների շարժումների մեջ կար մի գաղտնի կապ: Նրան հայտնի էր և այն, որ վրաց Հերակլ իշխանը ծածուկ բանակցութիւններ ունի մելիքների հետ: Նա գիտեր, որ այդ բոլորը իր իշխանութեան կործանմանը վտանգ էր սպառնում: Նա սկսեց ամրացնել Շուշի բերդը, պատրաստվեցավ վտանգի առաջն առնելու:

Ռուսները խոստանում էին օգնութիւն հասցնել հայերին և վրացիներին, բայց ուշանում էին:

Իբրահիմ-խանը տեսնում էր, որ առանց ռուսների օգնութեան ևս, հայոց և վրաց միացյալ ուժերը կարող էին նրան միանգամայն ոչնչացնել, մտածեց Վրաստանին կողմնակի կերպով մի հարված տալ, իսկ հետո դառնալ դեպի հայերը:

Մենք XV գլխում հիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը, բացի Մելիք-Շահնազարի աղջիկը իրան կին առնելուց, ամուսնացավ Ավարիայի տիրապետող Օմար-խանի քրոջ հետ: Այդ խնամութիւնը մի առիւթ դաշնակցական կապ դարձավ նրա և Օմար-խանի մեջ: Իրահիմ-խանը մտածեց վրաց Հերակլ իշխանին զբաղեցնել իր անհ-

որոշ քաղաքաբնակիչների հետ, որպեսզի նա ժամանակ չու-
նենա հայերի հետ միանալու և իր դեմ գործելու:

Նրա դրդելով Օմար-խանը կովկասյան լեռնաբնակիչների ահա-
գին, բազմություն մարտավարական վրա (1782): Նախ
Բորչալուն ավերակ դարձրեց, հետո մտավ Լոռու գավառը, պաշա-
րեց Գյումուշ-խանա կոչված բերդը¹: Այդ բերդում ամրացած էին
այն հույները, որոնք հանքերում աշխատում էին, այնտեղ էին
ապաստանած և մերձակա հայոց գյուղերի բնակիչները: Օմար-
խանը գրավեց բերդը և բոլոր հույներին կոտորել տվեց, իսկ հա-
յկերից բաղմամբիվ գերիներ վեր առեց: Թեև Հերակլ իշխանը բացի
վրացիներից, իր հետ 300 ռուսաց զինվորներ ունենալով, շտապեց
Սմար-խանի քաղաքաբնակչությունների առաջը առնել, բայց չհամար-
ձակվեցավ մոտենալ նրան: Օմար-խանը կատաղի կերպով ամեն
ինչ ավերակ դարձնելով, գերիների բազմությունը անցավ Ախալ-
ցխա, որը այդ ժամանակ օսմանցիների ձեռքումն էր, և ձմեռը
անցկացրեց տեղային կառավարիչ Սուլեյման-փաշայի մոտ: Այս-
տեղից Օմարը իր զորքերը ուղարկեց վրաց Վախամու բերդի վրա,
Այնտեղ ընտանիքով բնակվում էր իշխան Աբաշիձեն: Օմարի զոր-
քերը հիշյալ բերդը գրավեցին, բնակիչներին գերի վեր առին,
որոնց թվումն էին Աբաշիձեի երկու աղջիկները, որոնցից մեկը
Օմարը իր համար պահեց, իսկ մյուսին ընծա ուղարկեց Իբրահիմ-
խանին:

Գյումանը Օմարը թողեց Ախալցխան և Երևանի նահանգի մի-
ջով անցավ Ղարաբաղի կողմերը և այնտեղից գնաց իր երկիրը.
տունելով իր հետ բաղմամբիվ գերիներ և կողոպուտ: Բայց Երևանի
և Ղարաբաղի բնակիչներին շատ վնասել չկարողացավ, որովհետև
մինչև նրա հասնելը, բոլորը ամրացած էին անմատչելի տեղերում:
Այսուամենայնիվ, լեռնային գաղանի կատարած այդ փոթորկալիս
չորջանը Վրաստանի և Հայաստանի միջով մի ազդու ցույց էր,
որով Իբրահիմ-խանը կամեցավ զգալ տալ քրիստոնյաներին իր
զորությունը:

XX

Ղարաբաղի մեկիքները սպասում էին 1784 թվի ամառին և
գեներալ-պորուչիկ Պոտյոմկինի զորքերին, որ նրա հետ միանա-

¹ Գտնվում է Հաղպատի և Սանահնի մոտ և տեղային հանքերի անունով կոչ-
վում է Գյումուշ-խանա, որ նշանակում է արծաթի տուն կամ արծաթի հանք:

լով, սկսեն պատերազմել մահմեդականների դեմ: Անցավ մի տարի ևս, խոստացած օգնությունը չհասավ:

1785 թ. ապրիլ ամսում մի մարդ մուրացկանի հագուստով, ձեռքին բռնած մի ծանր ճանապարհորդական մահակ, Գանձասարի վանքից հանապարհ ընկավ դեպի Գանձակ: Այդ մուրացկանին սաստիկ արագընթացության համար կոչում էին «յորդա» Գրիգոր: Նույն ամսի նույն օրում մի այլ մարդ Շահ-Մանսուր գյուղից ուղևորվեցավ դեպի Շուշի բերդը: Այդ վերջինը մուրացկան չէր, ազնվական էր: Նա ուղիղ ներկայացավ Իբրահիմ-խանի մոտ, հայտնեց նրան, թե հայոց մեկիքները, Գանձասարի Ղովհաննես կաթողիկոսի հետ միացած, մի նոր թուղթ գրեցին ռուսաց կայսրուհուն, և հրավիրում են ռուսներին, որ գան տիրեն քո երկրները,—մի խոսքով, դավաճանը մանրամասնաբար տեղեկություններ տվեց այն բոլոր պատրաստությունների և ռուսաց հետ ունեցած հարաբերությունների մասին, որ մինչև այնօր կատարել էին մեկիքները և Ղովհաննես կաթողիկոսը:

Թեև մեկիքները իրանց պատրաստությունները սաստիկ զգուշությամբ էին կատարում, թեև նրանց մեջ պահպանվում էր խորին գաղտնապահություն, բայց այդ դավաճանը Ղովհաննես կաթողիկոսի ընտանիքն էր, իրա հարազատ եղբայրն էր, նա ինքը մասնակցում էր խորհուրդների մեջ: Դա Հասան-Ջալալյան Մեկիք-բեկի որդի Ալլահ-Ղուլի-բեկն էր: Մի եղբոր շինածը մյուս եղբայրը քանդում էր: Մեր պատմությունը բավական աղքատ է լավ մարդիկներով, իսկ հարուստ է դավաճաններով:...

Իբրահիմ-խանին հայտնի էին ռուսաց պատրաստությունները. նա վստույց արդեն սկսել էր ամրացնել Շուշի բերդը: Նրան անորոշ կեփպով հայտնի էին և հայոց գաղտնի հարաբերությունները ռուսների հետ, բայց այդ մասին նա մի հաստատ փաստ չուներ իր ձեռքում հայերին պատժելու համար: Դավաճանը ցույց տվեց նրան փաստը: Նա հայտնեց, թե մի սուրհանդակ, մուրացկանի հագուստով, իր ձեռքի գավազանի մեջ թաքցրած, նոր թղթեր տարավ Գանձակ, իսկ այնտեղից պիտի գնա Թիֆլիս: Այդ թղթերին, ավելացրեց նա, ստորագրել են իմ եղբայր Ղովհաննես կաթողիկոսը, Գյուլիստանի Մեկիք-Բեգլարյան Մեկիք-Արովը, Ջրաբերդի Մեկիք-Խորաշլյան Մեկիք-Մեջլումը, Տիգրակի Մեկիք-Ավանյան Մեկիք-Բախտամը և այլ նշանավոր եկեղեցական ու աշխարհական անձինք:

Վարանդայի Մեկիք-Շահնազարը, Խնդիրիստանի Մեկիք-Ալլահ-

վերդին, Դյուլ-Յաթադի Ռուստամ-բեկը, խանի կողմնակիցները լինելով և միանգամայն հակառակ մյուս մեկիքների ձգտումներին,— այդ պատճառով դաշնակից մեկիքները չէին հրավիրել նրանց մասնակցելու իրանց խորհրդի մեջ:

Խանի հարցմունքին, թե կարելի՞ է արդյոք սուրհանդակի տարած թղթերը մի հնարքով ձեռք բերել, դավաճանը պատասխանեց, թե սուրհանդակը ներկայանալու է Գանձակում Իսրայել կաթողիկոսին, որ նրանից ևս թղթեր առնե ու հետո գնա. բավական է ձեզ հայտնել Իսրայել կաթողիկոսին, նա իսկույն կկալանավորե քուլոր թղթերը:

Իսրայելը վերջին ժամանակներում, թաքցնելով իր հին թշնամությունը, որ ուներ Հովհաննես կաթողիկոսի դեմ, առերես ցույց էր տալիս, թե նրա հետ համամիտ և համակամ է այն բոլոր խորհուրդներին մեջ, որ պիտի կատարվեին հայրենիքի փրկության համար: Նա Գանձասարի վանքում խաչի և ավետարանի վրա հանդիսավոր կերպով երգում տվող եկեղեցականներից մեկն էր, որոնք ուխտեցին հավատարիմ մնալ հայրենիքի ազատության գործին: Բայց միևնույն ժամանակ այդ շարագործը շատ անգամ գաղտնի կերպով պիմել էր Իբրահիմ-խանին, հայտնելով նրան, որ եթե Հովհաննես կաթողիկոսին կհեռացնե և Գանձասարի վանքի կաթողիկոսական աթոռը իրան կտա, ինքը խոստանում է հավատարիմ լինել խանին:

Խանը այժմ հարմար առիթ գտավ փորձելու նրա հավատարմությունը: Գանձակի Զավադ-խանը իր հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ լինելով, ինքը չէր կարող մարդ ուղարկել սուրհանդակին կալանավորելու համար: Նա մի նամակ գրեց Իսրայել կաթողիկոսին, հայտնելով, թե նրա մոտ գալու է մի թղթատար՝ մուրացկանի հագուստով, որի ձեռքի գավազանի մեջ թաքցրած կան կասկածավոր թղթեր. եթե այդ թղթերը կկալանավորե և իրան կուղարկե, ինքը խոստանում է ամեն միջոցներով օգնել նրան, որ զրավի Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը: Նամակը ուղարկվեցավ միևնույն դավաճանի՝ Հասան-Ջալալյան Ալլահ-Ղուլի-բեկի ձեռքով:

Թեև Իսրայել կաթողիկոսը շատ լավ գիտեր, որ խանի կամքը կտարեւելով, ո՞րպիսի սարսափելի վտանգի պիտի ենթարկեր հայոց մեկիքներին և Հովհաննես կաթողիկոսին, թեև նա կարող էր հասկանալ, որ իր մատնությունով պիտի սպաներ հայրենիքի ազատության դրոժը, այսուամենայնիվ, իր փառքի և Գանձա-

սարի կաթողիկոսական աթոռն ավելի բարձր դասելով ամեն ազգային գործերից, նա կալանավորեց թղթերը և ուղարկեց Իբրահիմ-խանին:

XXI

Իբրահիմ-խանը Իսրայել կաթողիկոսի ուղարկած թղթերը ստանալուց հետո լուռ մնաց, այնպես ձևացնելով, թե ինքը մեկիքների գործողություններից ամենևին տեղեկություն չունի: Հետո բարեկամաբար հրավիրեց իր մոտ Մելիք-Մեշլումին, Մելիք-Աբովին և Մելիք-Բախտամին, իբր թե երկրի կառավարության գործերի վերաբերությամբ նրանց հետ կարևոր խորհելիքներ ունի: Երբ նրանք եկան, Մելիք-Մեշլումին և Մելիք-Աբովին կալանավորեց Շուշի բերդում, իսկ Մելիք-Բախտամին, որի հետ ավելի մեծ թշնամություն ուներ, մատնեց պարսից կառավարությանը, իբրև քաղաքական հանցավոր, որ ձգտում էր պարսից երկրների մեջ մտցնել ռուսներին: Մելիք-Բախտամին տարան Պարսկաստան և բանտարկեցին Արդավիլի բերդում: Պետք է ի նկատի առնել, որ այդ բերդում, պարսից վաղեմի սովորությունների համեմատ, բանտարկվում էին ոչ թե հասարակ հանցավորները, այլ միայն նշանավոր քաղաքական հանցավորները իշխանական բարձր տոհմերից: Մելիք-Բախտամը, Մելիք-Ավան-խանի թոռը, նույնպես փոքր մարդ չէր: Նրա ազգատոհմը ծանութ էր Պարսկաստանին սկսյալ Նադիր-շահի օրերից: Մելիք-Բախտամի կալանավորությունից հետո նրա երկիրը (Տիզակը) պարսկական գավառ դարձավ:

Մելիքներին իր ճանկերի մեջ պահելուց հետո, նա մի խումբ ձիավորներ ուղարկեց, Գանձասարի հարուստ վանքը կողոպտեցին. կայքերի մի մասը միայն կարողացան առաջուց թաքցնել: Հետո Հովհաննես կաթողիկոսին բռնելով, իր հինգ եղբայրների հետ՝ բերեցին Շուշի բերդը: Բոլորը բանտարկվեցան: Այնուհետև սկսեց զանազան բարբարոսական տանջանքներով շարշարել նրանց: Հովհաննես կաթողիկոսին թունավորելով բանտի մեջ սպանեց (1736). իսկ նրա եղբայրներին և մյուս ազգականներին ամբողջ ինն ամիս բանտի մեջ մաշեց: Քսան օր շարունակ Սար-

¹ Հովհաննես կաթողիկոսը յոթ եղբայրներ ուներ, որանցից մեկն էր Սարգիս եղիսկոպոսը, որ հետո կաթողիկոս դարձավ. մյուս վեց եղբայրները դոռնք էին՝ Գարրիել-բեկ, Գանիել-բեկ, Իսրայել-բեկ, Միսայել-բեկ, Զալալ-բեկ և Ալահ-Ղուլի-բեկ գավաճներ, որ մատնեց բոլորին:

զիս եպիսկոպոսի ոտները փայտով ծեծել էր տալիս, որ նա ցույց տա ուսաց կառավարութիւնից ստացած թղթերը: Բայց թղթերը առաջուց կրակի մեջ ձգելով այրել էին: Վերջը Գանձասարի վանքը ութն հազար թուման¹ տուգանքի ենթարկելով, Սարգիս եպիսկոպոսից ստացավ այդ գումարը, հետո նրան իր նղրայների հետ արձակեց բանտից:

Բայց Մելիք-Մեչլումը և Մելիք-Արովը երկար շմնացին բանտում: Նրանք կալանավորված էին առանձին տեղում: Հենց որ նրանց կալանավորութիւնը լսեց Մելիք-Մեչլումի քաջ զորապետ Արզումանը, նա իր հետ առեց իր երկու աներկյուղ ընկերներին,— Դայի Մահրասային (Ավագ վարդապետին) և զարգար Մելքումին, գիշերով մտան Շուշի բերդը և բանտի դռները խորտակելով, ազատեցին մելիքներին:

Իսրայել կաթողիկոսը իր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացավ Իբրահիմ-խանից Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը, այն աթոռը, որի գրավելու համար նա սպանել տվեց Հովհաննեսին: Բայց նրան թույլ տվեցին նստել Ամարասս վանքում, որ ավելի մոտ լինի խանին և թնա նրա ձեռքի տակ: Գանձասարի վանքում այդ ժամանակ ստատ էր նահատակված Հովհաննես կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսը:

Եվ այսպես, Խամսայի հինգ տիրապետող մելիքներից մնաց երկուսը՝ Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Արովը և Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Մեչլումը: Մյուս երեքը համարյա թե ոչնչացան: Տիգակի Մելիք-Ավանյան Մելիք-Բախտամը քսոսովեցավ Պարսկաստան և որպէս Արշակ Երկրորդը պահվում էր Անուշ բերդում, դա էլ նույնպէս պահվում էր Արդավիլի բերդում: Խաչենի Հասան-Ջալալյան մելիքները, որպէս հետո կտեսնենք, Հովհաննես կաթողիկոսի մահից հետո, բոլորը ցրիվ եկան, տարագրվեցան: Խաչենում տիրում էին Իբրահիմ-խանից կարգված մելիքները: Մնում էր Վաթանդայի իշխողը — Մելիք-Շահնազարը, բոլոր շարիքների հորինողը, Իբրահիմ-խանի սիրելին:

1787 թվին գնեբրալ Բուրնաշովը վրաց Հեռակ իշխանի հետ ուսաց զորքերով մոտեցավ Գանձակին: Մելիք-Մեչլումը և Մելիք-Արովը Շուշի բերդից փախչելուց հետո անմիջապէս գնացին Հեռակի և Բուրնաշովի մոտ: Նրանք հույս ունեին, որ իրանց շատ անգամ հաղորդված խոստմունքների համեմատ, օգնական զորք կստանային, որ գնան Իբրահիմ-խանի հետ պատերազմեն և

¹ Մի ձեռագիր պատմութեան մեջ գրված է 56 հազար թուման:

իրանց հպատակներին կրկին տիրեն: Եվ իրավ, նրանց խոստացան տալ շորս հազար զինվորներ իշ. Օրբելյանիի հրամանատարության ներքո:

Բայց միևնույն ժամանակ (1787) ծագեց ռուսաց երկրորդ պատերազմը օսմանցիների հետ. գններալ Բուրնաշովը անսպասելի հրաման ստացավ, որ իր գունդերով վերադառնա Ռուսաստան: Այդ պատճառով Բուրնաշովը և Հերակլը շկարողացան կատարել իրանց խոստմունքը:

Հերակլը ռուսաց զորքերի հետ գնաց Թիֆլիս, իսկ Մելիք-Մեշլումը և Մելիք-Աբովը, զրկված օգնությունից, գնացին նրա հետ

Այդ տեսնելով, Իբրահիմ-խանը ավելի վստահություն ստացավ. սովելի հպատակի դարձավ: Մինչև այնօր նա երկյուղ ուներ ռուսներից. բայց ռուսները հայտնվեցան և երազի նման դարձյալ աներևութացան: Այնուհետև այլևս ի՞նչը կարող էր նրան զսպել: Մելիքների միաբանությունը քայքայված էր. հայոց կաթողիկոսն անգամ նրա ձեռքում մի անարգ գործիք էր դարձել իր հայրենիքի կործանման համար: Մնացել էին երկու մելիքներ միայն,—Աբովը և Մեշլումը — ճշմարիտ հայրենասերներ, պատվի և զգացմունքի տեր տղամարդիկ,— դրանք ևս օտարների դռներում օգնություն էին մուրում,— այն մարդիկը, որոնց զարույթյունից սարսափում էր Իբրահիմ-խանը:

Իբրահիմ-խանը, երբ լսեց, որ երկու մելիքները ռուսաց զորքերի հետ գնացել են Թիֆլիս, Մելիք-Մեշլումի մորը և Մելիք-Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնել տվեց, և բերելով Շուշի բերդը, այնտեղ պահեց իբրև պատանդ: Հետո Մելիք-Մեշլումի երկիրը կողոպտեց, ավերակ դարձրեց. նրա տեղը կարգեց Կուլ-Յաթաղ գյուղի Ռուստամ-բեկին¹, որը խանի սիրելի Խսրայել կաթողիկոսի քրոջ ամուսինն էր: Մելիք-Աբովի տեղը նույնպես ուրիշին կարգեց:

Իբրահիմ-խանը այժմ հասավ իր նպատակին. նա իրան ամբողջ Զարաբադի տերն էլ համարում: Այնտեղ մնացած մելիքները, թեև դեռևս վայելում էին իրանց վաղեմի արտոնությունները, բայց բացի Վսլրանդայի Մելիք-Շահնազարից, մյուսները խանի ստորադրյալներն էին համարվում:

¹ Այդ Ռուստամ-բեկը Մխսայել-բեկի եղբայրն էր. մեր պատմության մեջ տեսանք, որ Մխսայել-բեկը, կաշաված Իբրահիմ-խանից, կամենում էր Մելիք-Մեշլումին սպանել, որ Զրաբեդդի մելիքությունը ինքն ստանա: Այժմ ստացավ նրա եղբայրը, անպատիվ հպատակություն խոստանալով մահմեդական խանին:

Բայց Մելիք-Մելլումը և Մելիք-Արուվը հանգիստ չմնացին. նրանք չէին կարող անպատիժ թողնել մահմեդական խանին, որ իրանց հալրենիքը ավերակ դարձրեց...

XXII

Մելիք-Մելլումը և Մելիք-Արուվը Թիֆլիսում երկար չմնացին:

Այնքան ղոհողութուններ կրելուց հետո, հայրենիքը, ընտանիքը թշնամու ձևքում թողնելուց հետո, մեծ հույսերով Թիֆլիս գալուց և այնտեղ հուսահատ մնալուց հետո, երկու մելիքները — Մելլում և Արուվ — դարձյալ իրանց երեսները հետ չէին դարձնում Ռուսաստանից, դարձյալ մեծ ակնկալություններ ունեին նրա պաշտպանության վրա:

Նրանք նամակով դիմեցին գեներալ-անշեֆ Տեկելլուն, նկարագրելով այն բոլոր դժբախտությունները, որ կրեցին իրանք, սկսյալ այն օրից, երբ գեներալ-պորուչիկ Պոտյոմկինի խոստմունքներից հրապուրված, անձնատուր եղան Ռուսաստանին, սկզբնեցին պատճառաբանել իրադրությունները, որ կատարեց այդ խանը:

Նրանք դարձյալ խնդրում էին կայսրուհու պաշտպանությունը՝ հետևյալ պայմաններով.

1) Բարբարոսների լուծը իրանցից հեռացնելու համար տալ իրանց իսկույնամբ օգնություն զորքերով, թեև փոքր թվով: Որովհետև նրանք միացնելով իրանց ուժերը ռուսաց զորքերի հետ, կարող էին միայն իրանց ահարկու անունով ոչնչացնել պարսից զորությունը և ջնջել Շուշվա խանի իշխանությունը: Միևնույն ժամանակ խնդրում էին՝ տալ իրանց մի գլխավոր հրամանատար, որ իր արժանավորություններով և հատկություններով ընդունակ լինեի գործին:

2) Եթե իրանք հիշյալ պաշտպանությունը ստանալ չէին կարող, խնդրում էին, որ թույլ տրվի իրանց տեղափոխել Կասպից ծովի ափերի մոտ, Դերբենդի շրջակայքում, այնտեղ նոր գաղթականություն հիմնելու համար: Իսկ իրանց տրվելիք նոր երկրները պիտի համարվին իրանց սեփականություն, տալով մելիքներին և նրանց ժառանգներին լիակատար իշխանություն իրանց հպատակների վրա տիրելու:

Միևնույն ժամանակ Ղարաբաղի մելիքների պատգամավոր և ռուսաց զորժակատար Ստեփան Դավթյանը խնդրում էր Պոտյոմ-

կինիս շուտափույթ օգնություն հասցնել մեկիքներին: Նա էլ խոստանում էր ուղարկել Դերբենդ վեց գունդ զորք, ցանկացողներին ռուսաց հովանավորության ներքո ընդունելու համար:

Հիշյալ գաղթականության մասին Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս Հովսեփը իր ընդարձակ տեղեկագրի մեջ, որը իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինի միջնորդությամբ ներկայացրեց եկատերինս II կայսրուհուն, ի միջի այլոց գրում է հետևյալը.

«Սևաստեմոբերի 19-ին, 1789 ամի Ղարաբաղի մեկիքները, իրանց ստացած միլիթարական թղթերի համար, հայտնեցին ինձ՝ հայոց արքեպիսկոպոսիս իրանց շնորհակալությունը, և իմացում են տալիս հետևյալի մասին.— թե իրանք, մեկիքները, տեղեկություն են ստացել, իբր թե նորին պայծառափայլությունը, իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինը, հրամայել է գեներալ Պետր Աբրամովիչ Տեկելլուն, որ մեկիքներին կանչե Ռուսաստան և թե հիշյալ գեներալ Տեկելլու կողմից այդ գործի մասին իրանց ուշինչ հաղորդած չէ: Այդ պատճառով ինձանից (արքեպիսկոպոսից) հատկապես խնդրում են, որ նրանց ճիշտ տեղեկություն տամ: Մեկիքները հայտնում են ինձ իրանց մեջ վճռած բոլոր պայմանները իրանց պահանջների վերաբերությամբ և խնդրում են, որ նրանց իմացում տամ նորին պայծառափայլության բարի կարգադրության մասին:

Հիշելով այն խնդիրքները, որ իրանց նսխնիքը մատուցել են Պետրոս Մեծին, և հիմնվելով կայսրի ողորմածության վրա, որ նա ցույց էր տվել նույն խնդիրքների առիթով,— մեկիքները այժմ նույնպես խնդրում են, որ իրանց թույլ տրվի գաղթել Դերբենդի կողմերը և այդ երկրները վավերացվին նրանց անունով որպես մշտական ժառանգություն: Իսկ եթե հարկ կհամարվի նրանց գաղթել Ռուսաստան, խնդրում են Վրաստանում գտնված ռուսաց զորքից օգնություն, որպեսզի իրանց ժողովրդի հետ միասին կարողանան անվտանգ կերպով հեռանալ Ղարաբաղի իշխանությունից: Միևնույն ժամանակ հայտնում են, որ իրանց ամբողջ հասարակությունը, այդ երկու առաջարկության մեջ, համաձայնվելով մեկիքների հետ, խնդրում են, որ նրանց տեղեկություն տան, թե արդյոք որտե՞ղ, ո՞ր երկրում նրանց հողեր կտան,— եթե Ռուսաստանում, ուրեմն ի՞նչ պայմաններով: Մեկիքները պահանջում են, որ բարեհաճեն վերահաստատելու իրանց ունեցած վաղեմի արտոնությունները, որ ամենահին ժամանակներից վայելում

լին իրանք, և որը մինչև անգամ իրանց թշնամիները չեն կամեղել խափանել: Այսինքն, որ նրանք իրավունք ունենան տիրելու իրանց հպատակների վրա, և իրանց հաջորդները նույնպես իրավունք ունենան ժառանգելու հոր իշխանությունը: Նույնպես և այն Երկրները, որ կտրվեն նրանց բնակության համար, կաթողանան անփականացնել իրանց միևնույն իրավունքներով:

Հիշյալ երկու մեխիթները, Մեջլում և Արով, իրանց խնդիրքը մատուցանելուց հետո, հավատացնում են, որ մնացյալ երեք մեխիթներն ևս, որ մնացել են Ղարաբաղում, համաձայն են իրանց հետ: Այդ բոլորը հաղորդելով ի գիտություն ձերդ պայծառափայլության (Պոտյոմկինին) նորին կայսերական մեծությանը զեկուցանելու համար, հատկապես և ամենախոնարհաբար խնդրում եմ, որ շնորհվի նրանց բարձրագույն ողորմած հովանավորություն, որով նշանավոր օգուտ կլինի Ռուսաստանին: Իսկ ինձ պետք է հրահանգ տալ, թե ի՞նչ կարող եմ հայտնել նրանց: Որովհետև ես առանց առանձին թույլտվության, առանց բարձրագույն բարեհաճության կամ ձեր պայծառափայլությունից տեղեկություն ստանալու, նրանց պատասխանել կարող չեմ: Իսկ հիշյալ երկու մեխիթների, Մեջլումի և Արովի, նամակների իսկականը, իրանց թարգմանության հետ, ուղարկում եմ այդ թղթով»:

Թե ի՞նչ պատասխան ստացան մեխիթները, մեզ հայտնի չէ, միայն այդքանը հայտնի է, որ ռուսները այդ միջոցներում զբաղված էին թուրքական պատերազմով և հազիվ թե ժամանակ ունեին մի հիմնավոր կարգադրություն անելու մեխիթների ծանր դրությունը փոքր-ինչ հեշտացնելու համար:

Նրանք առժամանակ միայն մնալով Հերակլ իշխանի մոտ, առաջարկում էին նրան միանալ իրանց հետ և ոչնչացնել Իբրահիմ-խանի իշխանությունը, հիշեցնում էին նրան այն բարբարոսական ասպատակությունները, որ մի քանի տարի առաջ Վրաստանում կատարեց Ավարիայի Օմար-խանը Իբրահիմ-խանի դերդելով: Հերակլը խոստանում էր կատարել նրանց ցանկությունը, միայն խորհուրդ էր տալիս փոքր-ինչ սպասել: Բայց մեխիթները սպասելու համբերություն չունեին, նրանց հպատակները, նրանց ընտանիքը մինչև անգամ գտնվում էին Իբրահիմ-խանի ձեռքում:

Այդ միջոցներում Հերակլը նամակ է ստանում Իբրահիմ-խանից: Խանը գրում է նրան, որ Մեխիթ-Մեջլումին և Մեխիթ-Արովին բռնե և իր մոտ ուղարկե: Իսկ դրանց փոխարեն խոստանում էր խանը հետ ուղարկել այն 3000 թուրք ընտանիքներին, որոնք

առաջ վրաց հպատակներ էին, բայց Բորչալուի կողմերից փախել
և կել էին Ղարաբաղ, բնակվում էին Ասկարանի բերդի մերձա-
կայքում:

Վրաց իշխանը ոչ այնքան իր հպատակները հետ ստանալու
ցանկությամբ, որքան երկյուղ կրելով Իբրահիմ-խանի վրեժխնդ-
րությունից, մտածում է կատարել նրա հրամանը և իր մոտ ապաս-
տանաժ հյուրերին վատություն բերող կալանավորելով, ուղարկել դահ-
ձի մոտ:

Նրա խորհուրդը հայտնվում է հայոց մելիքներին: Հերակլի
քարտուղարը, որը կոչվում էր Միրզա-Գիրգին, և գիտեր պարս-
կերեն ու արաբերեն, ազգով հայ էր: Նա Իբրահիմ-խանի նամա-
կը կարդալուց հետո, բովանդակությունը հայտնում է մելիք-
ներին:

Որպես պատմում են, Հերակլը Թիֆլիսի Օրթա-Ճալա կոչված
այգիներում ճաշ է պատրաստում, այնտեղ հրավիրում է երկու
մելիքներին, որ արբեցնեն, այնուհետև իր սեղանի վրա կալանա-
վորեն հյուրերին: Մելիքներին արդեն հայտնի էր նրա դիտավորու-
թյունը. դեռ ճաշից առաջ ձի են նստում, պատճառելով, թե կա-
մենում են մերձակայքում որսորդություն անել իշխանի սեղանի
համար: Նրանք այլևս չեն վերադառնում: Երկու մելիքները ունեին
իրանց մոտ հարյուր ձիավորներ միայն, թողնում են անհյուր-
ընկալ Թիֆլիսը և ուղևորվում են դեպի Գանձակ: Ծանապարհին
հանդիպում են նրանց վրացի սալապալաններ, որ գնում էին դեպի
քաղաքը. դրանց միջոցով Մելիք-Մեջլումը լուր է տալիս Հերակ-
լին, ասելով, թե գնացեք հայտնեցեք ձեր իշխանին, որ Մելիք-
Մեջլումը չի մոռանա նրա հյուրասիրությունը:»

Եվ իրավ, Մելիք-Աթամի պատվասեր որդին շնորհացավ վրեժ-
խնդիր լինել վրաց իշխանի խաբեություն համար. նրա սարքած
ճաշը մի քանի տարուց հետո Թիֆլիսի կործանման պատճառը
դարձավ:»

Վրաց իշխանի նենգավորությունը սաստիկ վիրավորեց Մե-
լիք-Մեջլումի զգալուն սիրտը: Ռուսաստանի հայոց Հովսեփ արք-
եպիսկոպոսը այնքան մեծ համարում ուներ Հերակլի վրա, որ
մինչև անգամ մտածում էր, եթե չհաջողվի իշխան Պոտյոմկինին
հաշ-վրաց միացյալ իշխանության աթոռի վրա բազմեցնել, նրա-
նից հետո ի նկատի ուներ միայն Հերակլին: Իսկ այդ երկշտը,
ւարսափած Իբրահիմ-խանի նամակից, կամենում էր նրա ձեռքը
մատնել Ղարաբաղի երկու նշանավոր մելիքներին, որոնց նույն

խանի դեմ օգնական զորք տալու հույսով հրավիրեց իր մոտ Քիֆլիս:

Երկու մելիքները Քիֆլիսից հկան Դանձակ. տեղային Զավադ-խանը սիրով ընդունեց նրանց, բնակության տեղ տվեց իր քաղաքում և նրանց կեցության համար ոռճիկ նշանակեց: Քեև իր-րահիմ-խանը մի քանի անգամ դիմեց Զավադ-խանին և զանազան խոստմունքներով խնդրեց նրանից, որ մելիքներին իր ձեռքը տա, բայց Զավադ-խանը ավելի մեծահոգի գտնվեցավ, քան թե վրաց իշխանը և մերժեց նրա խնդիրքը:

XXIII

Երբ Մելիք-Մեջլումը և Մելիք-Արովը հանգստություն գտան Գանձակ քաղաքում, այստեղ լսեցին այն բոլոր բարբարոսությունները, որ Իբրահիմ-խանը գործ էր դրել Հովհաննես կաթողիկոսի և առհասարակ Հասան-Ջալալյան տոհմի վրա,— լսեցին Գանձասարի հարուստ վանքի կողոպտվիլը և շարունակ հալածանքները, որ բռնակալը կատարում էր այդ վանքի միաբանության վրա, շարլարելով նրանց և պահանջելով, եթե այլևս վանքային թաքցրած կայքեր են մնացել, իրանց ցույց տան: Մելիք-Մեջլումը, որպես գիտնեք, նահատակված Հովհաննես կաթողիկոսի քրոջ որդին էր: Նա Գանձակից ուղարկեց մի խումբ ձիավորներ Քյուլի-Արզումանի և զարգար Մեջլումի առաջնորդությամբ, որ գնան Գանձասարի վանքը, և Հովհաննես կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին մյուս միաբանների հետ բերեն Գանձակ:

Արզումանի խումբը, գալով Խաչեն, թաքնվում է Գանձասարի վանքի մոտ, անտառի մեջ, Կրատափ կոչված տեղում, և իմացում են տալիս Սարգիս եպիսկոպոսին, որ պատրաստվի փախչելու: Կրտեանների թիվը այդ ժամանակ այնքան բազմացել էր հայերի մեջ, որ Սարգիս եպիսկոպոսը ստիպված է լինում սկզբից մի խորամանկություն գործ դնել, որպեսզի իրանց փախուստի մասին խանին չմատնեն: Նա հանկարծ լուր է տարածում, թե ասպատակներ են հայտնվել, պետք է հարձակում գործեն: Այդ լսելով շրջակա գյուղացիները հավաքվում են Գանձասարի վանքի ամրության մեջ, որ այնտեղ պատսպարվեն: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը նրանցից, որին որ կասկածավոր էր համարում, բռնել է տալիս և վանքում բանտարկում է: Բայց շնայելով նրա

գործ գրած նախազգուշությանը, թշնամու համար միշտ պատ-
րաստ հայ լրտեսներից մեկը արդեն խանին իմացում էր տվել
բոլորը, թե Սարգիս եպիսկոպոսը փախչելու է Գանձակ և վանքի
մնացած հարստությունը տանելու է իր հետ:

Խանը ուղարկեց մի խումբ ձիավորներ, որ փախստականնե-
րին կալանավորեն և վանքային բոլոր իրեղենները հափշտակեն:
Նրանք այնպես շուտափույթ կերպով վրա հասան, որ փախստա-
կանները միշտ չունեցան իրանց հետ վեր առնել վանքային իրե-
ղենները, որոնք մնացին իրանց թաքցրած տեղերում:

Թեև վանքային հարստությունը ազատվեցավ, այսուամենայ-
նիվ, Մեխր-Մեշլումի ուղարկած մարդիկներին մեծ քաջություն
էր հարկավոր, որ կարողանային եպիսկոպոսին և նրա ընկերնե-
րին ազատել խանի ձիավորների ձեռքից: Այդ միջոցին օգնության
հասավ ինքը բնությունը: Մոավ լեռների վրա պատեց Ղարաբաղի
այն սովորական թանձր մառախուղը, որ մի քայլ հեռավորության
վրա ոչինչ չէ կարելի տեսնել: Արզումանը իր խումբը երկու մասի
բաժանեց, մի մասը հանձնեց զարգար Մեխրումին և պատվիրեց
նրան, որ եպիսկոպոսին մյուսների հետ առանձին ճանապարհով
տանե դեպի Գանձակ, իսկ ինքը մնացած մասի հետ ետ մնաց և
սկսեց կռվել խանի ձիավորների հետ: Նրան հաջողվեցավ մեծ
հաղթություն գործել մի քանի հարյուր ձիավորների դեմ, որոն-
ցից շատերին բռնելով, ականջները և քթները կտրեց, և ետ
ուղարկեց, ասելով. «Գնացե՛ք ձեր խանին խաբար տարե՛ք, որ
Արզումանը հեշտ կուլ տալու պատառ չէ...»:

Սարգիս եպիսկոպոսը իր եղբայրների հետ եկան Գանձակ
1791 թվին. նրա հետ էր պատանի Բաղդասարը¹, որ այդ ժա-
մանակ 22 տարեկան էր: Զավադ-խանը² սիրով ընդունեց նրան,
եպիսկոպոսին բնակության տեղ տվեց, ոռճիկ նշանակեց և այ-
նուհետև Սարգիսը Գանձակի գավառի հայոց առաջնորդը դար-

¹ Բաղդասարը Սարգիս եպիսկոպոսի եղբայր Հասան-Զաւալյան Գանիկ-բեկի
որդին էր. նա եպիսկոպոս ձեռնադրվուց հետո, Ղարաբաղի միտրոպոլիտ նշա-
նակվեցավ և շատ նշանավոր գործեր կատարեց:

² Զավադ-խանը իր հոր՝ Շահ-Վիրդի-խանի նման շատ հայասեր մարդ էր.
նա շարունակ հայոց եկեղեցի էր գնում և ներկա էր գտնվում հայոց բոլոր կրոնա-
կան տներին և հանդեսներին: Գանձակի մայր եկեղեցու սյուներից մեկի վրա կա
փոքրիկ արձանագրություն. «Զավադ-խանի սյունը» — այդ սյունի մոտ էր կանգ-
նում նա, երբ որ գալիս էր հայոց եկեղեցին: Հին, ցեղական թշնամություն ունե-
նալով Մուշի խաների հետ, Զավադ-խանը ավելի բարվոք էր համարում բարե-
կամություն պահպանել հայոց մեխրների հետ, և Ինչահիմ-խանի հակառակ գործել:

ձափ: Գանձասարի վանքը մնաց ավերակ դրությամբ մեջ, զուրկ հողերը միաբանությունից:

Միևնույն տարում (1791), երբ Հասան-Ջալալյան Սարգիս եպիսկոպոսը եկավ Գանձակ, իր երկու եղբայրներին՝ Դանիել-րեկին և Ջալալ-րեկին այնտեղից ուղարկեց Գանձասար, որ վանքի թաքցրած կայքերը դուրս հանեին և բերեին Գանձակ: Այդ վանքի անբավ հարստությունը Իբրահիմ-խանը հափշտակելու ժամանակ՝ կարողացել էին մի մասը միայն թաքցնել, որովհետև Սարգիս եպիսկոպոսի փախուստը այն աստիճան շուտափույթ կատարվեցավ, որ նա ժամանակ չգտավ վանքի կայքերը իր հետ վեր առնելու:

Բայց նրա եղբայրներին նույնպես չհաջողվեցավ: Դանիել-րեկը և Ջալալ-րեկը, թեև գաղտնի եկան Գանձասար, բայց իսկույն մատնվեցան: Իբրահիմ-խանի մարդիկը բռնեցին նրանց. Ջալալ-րեկի զուբը կտրեցին, իսկ Դանիել-րեկին կենդանի տարան խանի մոտ: Խանը հրամայեց բանտարկել նրան, ասելով. «Գնա այնտեղ մնա՛, թող ունեները գան և աղատեն քեզ...»: Այդ խոսքերով զոռոզ խանը կամեցավ ծաղրել հայերի այն հույսերը, որ դրած էին ունեների վրա: Մի քանի օրից հետո նրան բանտից դուրս բերելով, հրամայեց մաս-մաս կտրատել...:

Նրա քույրը, տիկին Ղամար-սուլթանը (Մելիք-Մեջլումի մայրը) այդ ժամանակ պահված էր Շուշի բերդում իբրև պատանդ: Նա հավաքեց եղբոր մարմնի կտորտանքը և թաղել տվեց տեղային գերեզմանատնում:

Մենք վերևում հիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը դավաճան Իսրայել կաթողիկոսին մատուցած ծառայությունների համար, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով, նրան տվեց Ամարասա վանքը, և Ղարաբաղի վրա հովիվ կարգեց: Այդ ժամանակ Երիցմանկաց վանքում նստած էր փոքր Սիմոն անունով մեկը կաթողիկոս: Եվ այսպես, Ղարաբաղում երկու կաթողիկոսներ կային, Իբրահիմ-խանի հովանավորության ներքո:

¹ 1851 թվին Դանիել-Րեկի որդի Բաղդասար միտրոպոլիտը մի արձան կահեղ-նեցնելով հոր շիրիմի վրա, փորագրել տվեց հետևյալ տողերը. «Ծարձանիս շիրմի ամփոփեալ դնի՛ մարմին իշխանին Խաչէն գավառի, վնճ իշխանազնեայ Դանիել-րեկի, օրդոյ Մելիք-բէկ իշխանապետի, ի տանէ հայկազն մեծ Ջալալ-Դօլի, տեառն Արձախայ հայոց աշխարհի, որ Ղարաբաղայ կամ Շուշվոյ նահանգ՝ նա առվարաբար արդ վերաձայնի: Առ սուրբ հավատոյ սա լուսահոգին՝ նահատակի աստ յամբոցիս Շուշի, դառն տանջանից Իբրահիմ-խանի, որ թշնամի էր Խաչին Քրիստոսի: Ի 1240 թվին հայոց (1791):

Այդ տեսնելով Գանձակում գտնված հայոց մելիքները՝ Մեջլումը և Արուլը, Զավադ-խանի հետ միաբանելով, Իրրահիմ-խանի հակառակ, Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձակում կաթողիկոս օծել տվին (1794): Պատմում են, օծության խորհուրդը կատարելու ժամանակ եպիսկոպոսների թվից մեկը պակաս էր. այդ պակասը լրացնելու համար ինքը Զավադ-խանը կանգնեց եպիսկոպոսների շարքում, ասելով. «Օծեցեք, թող մեկն էլ ես լինեմ»:

Գանձակի հայերը այնտեղ գտնված մելիքների հետ դիմեցին էջմիածին, խնդրելով, որ Սարգսին հաստատեն Աղվանից կաթողիկոսության մեջ¹: Բայց էջմիածինը մերժեց նրանց խնդիրը, պատճառ բերելով, թե Ղարաբաղում կան արդեն երկու կաթողիկոսներ՝ Իսրայելը և Սիմոնը, — թեև այդ երկու կաթողիկոսներն ալեքի մահմեդականների հոգևորականներ էին, քան թե հայոց:

Եվ այսպես ծագեցան երկպառակություններ երեք միմյալից հակառակ կաթողիկոսների մեջ, որոնցից Սիմոնը նստած էր Երեցմանկաց վանքում, Իսրայելը նստած էր Ամարասա վանքում, իսկ Սարգիսը՝ Գանձակում:

Այդ երկպառակությունները երկար զբաղեցրին Ղարաբաղի և Գանձակի հայ հասարակություններին, մի այնպիսի ժամանակում, երբ Ղարաբաղի հայկական իշխանությունները Իրրահիմ-խանի ոտքերի տակ հետզհետե խորտակվում էին... և հայերը պետք է լուծեին մի մեծ ազգային խնդիր...

XXIV

Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Արուլի Գանձակում գտնված ժամանակ, Իրրահիմ-խանը իրան դեռևս այդ երկու մելիքների վտանգից ազատված չէր համարում, մանավանդ, երբ տեսնում էր, որ նրանք միացել են իր թշնամու, Զավադ-խանի, հետ: Նա նկատում էր, որ Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Արուլի Ղարաբաղում թողած ժողովրդի մեջ ինչ-որ գաղտնի շարժում կա: Այդ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ իր սիրելի մելիքներին և հպատակել այնպիսի հայ դավաճանների, որոնք մահմեդական խանից կարգված և մահմեդականի հլու էին: Մենք տեսանք, որ Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Արուլի Ղարաբաղից հեռանալուց հետո, նրանց հպատակներին, Իրրահիմ-խանի օգնությամբ, սկսեցին տիրել նոր

¹ Պետք չէ մոռանալ, որ ոչ միայն Ղարաբաղը Աղվանից կաթողիկոսության թեմ էր համարվում, այլև Գանձակի գավառը, Շամախու, Նուխու Դեբեդեղի և ուրիշ մի քանի գավառներ:

մելիքներ: Այդ օտար և խորթ մելիքներն անտանելի էին ժողովրդին:

Այդ էր պատճառը, որ Իբրահիմ-խանը կասկածելով, թե Գյուլիստանի և Զրաբերդի հայերը (այսինքն՝ Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Աբովի հպատակները) կարող են միանալ Գանձակի հայերի հետ, և մեծ ուժ կազմելով, կարող են իրանյ վտանդ սպառնալ, — այդ մտքով սկսեց նրանց Գանձակի սահմանների մոտից տեղափոխել ուրիշ տեղ: Գյուլիստանի բնակիչներին տարավ Խաչենի գավառը, իսկ Զրաբերդի բնակիչներին տարավ Տիգրակի գավառը¹ և այսպես ցրեց նրանց դեպի ամեն կողմեր: Այդ ժամանակներում էր (1788), որ Մելիք-Աբովի հպատակներից (Գյուլիստանից) 500 բնականիք, չկարողանալով համբերել Իբրահիմ-խանի բռնությունը, թողեցին իրանց հայրենիքը և գաղթեցին Գանձակի գավառը: Զավադ-խանը նրանց բնակության տեղ տվեց Շամքորի մեջ, որը իր իշխանության տակ էր գտնվում: Դարձյալ այդ ժամանակներումն էր, որ Մելիք-Մեջլումի հպատակներից մոտ հազար ընտանիք թողեցին Զրաբերդը, նույնպես գաղթեցին Գանձակի գավառը: Զավադ-խանը նրանց բնակության տեղ տվեց Շամշադիում:

Այդ գաղթականները, թեև անցան մի օտար հողի վրա, բայց դարձյալ գտնվում էին իրանց մելիքների հպատակության ներքո: Զավադ-խանը չէր իշխում նրանց վրա: Մելիք-Մեջլումը տիրում էր իր ժողովրդին, իսկ Մելիք-Աբովը տիրում էր իր ժողովրդին: Դրանք բնակվում էին Գանձակի գավառում որպես ժամանակավոր հյուրեր:

Այժմ ի դեպ է հիշել, որ ինչպես Ղարաբաղում կային հինգ հայկական մելիքություններ, այնպես էլ Գանձակի գավառում կային չորս հայկական մելիքություններ², որոնց մասին մեր պատմության մեջ ոչինչ չենք խոսացել:

¹ Այդ տեղափոխություններին պետք է վերաբերել այն երևույթը, որ այսօր Ղարաբաղի դանազան վիճակներում հանդիպում ենք շատ միևնույն անունով գյուղերի, որպես են՝ Հին-Խենթակ, Նոր-Խենթակ, Հին-Ջելվա, Նոր-Ջելվա և այլն:

² Բարսեղի մելիքները, որպես էր Մելիք-Ռուստումը և այլն: 3) Խաչակապի մելիքները, որպես էր Մելիք-Մովսեսը և այլն: 4) Ոսկաճապատի մելիքները, որպես էր Մելիք-Յուսուբը և այլն: 5) Գետաշենի մելիքները, որպես էր Մելիք-Էդգարի որդի Մելիք-Մանգականը և այլն: Այդ մելիքները նույնպես ժառանգաբար իշխում էին իրանց ժողովրդի վրա, միայն դրանց և Գանձակի խանի մեջ այն հակառակությունը չկար, որպես Ղարաբաղի մելիքների և Շուշիի խաների մեջ: Այդ մելիքները միշտ հաշտ են եղել Գանձակի խաների հետ և համարվել են նրանց օտորադրյալներ:

Ղարաբաղի հայերի մի մասը խմբվելով Գանձակի գավառում, իրանց վաղեմի մեկիքների իշխանության ներքո, սկսեցին այս-տեղից արշավանքներ գործել Իբրահիմ-խանի վրա: Նրանց երբեմն օգնում էին և Գանձակի գավառի հայ մեկիքները Զավադ-խանի դրոշմով: Այդ արշավանքները տևեցին մի քանի տարի: Արշավանքները ոչ այնքան տիրապետական նպատակներով էին կատարվում, որքան ասպատակության և ավարառության նպատակներով: Ամեն մի հարձակում վերջանում էր կոտորածով, հրդեհով, ավերածով և գերիվարությամբ: Ղարաբաղի թուրքերը սկսեցին այդ ժամանակ հայի ձևով հագնվել, որ չճանաչվեն: Ամեն մի թուրք, որ հայերի ձեռքն էր ընկնում, անխնա կերպով սպանվում էր: Արշավանքներին առաջնորդում էին Գալի-Մահրասան (Ավագ վարդապետը), Թյուլի-Արզումանը և շուշեցի զարգար Մելքումը: Նրանք այն աստիճան նեղի մեջ դրին Իբրահիմ-խանին, որ բոլորովին կտրեցին Թարթար գետի անցքը և ոչ մի մահմեդական չէր համարձակվում դեպի Գանձակի կողմերը անցկենալ:

Իբրահիմ-խանը հարկադրվեցավ մի քանի անգամ դիմել Զավադ-խանին, խնդրելով նրա միջնորդությունը, որ իրան հաշտեցնեն Մելիք-Մելչումի և Մելիք-Աբովի հետ, որ նրանք դադարեցնեն իրանց թշնամական գործողությունները, և վերադառնալով իրանց հայրենիքը, վայելեն իրանց վաղեմի իրավունքները, տիրելով իրանց երկրներին: Բայց մեկիքները չէին հավատում խաբեքայի խոստմունքներին, առաջարկում էին, թե իրանց հաշտությունը կկայանա այն ժամանակ միայն, երբ Շուշի բերդը կթանդվի և Իբրահիմ-խանը դուրս գալով այդ որջից, կհեռանա Ղարաբաղից, հիմնելով իր համար նոր բնակություն Զուանշիրի անապատներում, ուր ապրում էին նրա նախնիքը: Այդ առաջարկությունը խիստ ծանր էր. զրկվել Շուշի բերդի ամրությունից, նշանակում էր զրկվել ամեն բանից: Պետք է ասած, որ Զավադ-խանը նույնպես համակրում էր այն մտքին, որ Շուշի բերդը դառարկված և քանդված լինի: Նրան անտանելի էր տեսնել իր հարևանության վրա մի նորաբուսիկ խանություն, ամրացած Շուշիի անմատչելի բարձրության վրա: Նա անդադար կրկնում էր այդ խոսքը. «նզովյալ լինի Մելիք-Շահնազարը, որ կյանք տվեց սառած օձին, իր կուրծքի վրա շերմացնելով նրան: Եթե լինեն Շուշի բերդը, չէր լինի և չուանշիրցիների խանությունը...»:

Եվ իրավ, այդ բերդը հիմնեց Մելիք-Շահնազարը և տվեց

Փանահ-խանին, նա Ղարաբաղի կուրծքի վրա սկսեց զարգացնել մի նենգավոր, օժարարո մահմեդական խանություն...

Փանահ-խանը համեմատաբար ավելի լավ էր. նա փոքրիշատե պահպանել էր իր ցեղի պարզությունը, նա ազատ էր մահմեդական մոլեռանդությունից և հայոց մելիքների հետ վարվում էր ոչ իբրև իշխող, այլ որպես դաշնակից: Բայց Իրաահիմ-խանը հոր նման չէր: Մանկությունից կրթված լինելով Պարսկաստանում, սովորել էր նա՝ մահմեդական կրոնի բոլոր մոլեռանդությունները: Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնեությունը, այլ բռնությամբ ստիպում էր շատերին ընդունել մահմեդականություն: Մելիքների տիրապետության ժամանակներում Ղարաբաղում ոչ մի թուրք բնակիչ չկար: Եթե այսօր հանդիպում ենք Ղարաբաղում ամբողջ գյուղերի հալ-մահմեդական բնակիչներով, եթե տեսնում ենք հայոց գյուղերում թուրք բնտանիքներ, որոնք խոստովանվում են, թե իրանց նախնիքը հայեր են եղել,— այդ բոլորը Իրաահիմ-խանի ժամանակների պտուղներն են:

Խանի այդ վարմունքը սաստիկ վիրավորում էր հայոց մելիքների կրոնական զգացմունքը: Նրանք մի այլ հնար չէին գտնում կրոնափոխության առաջը առնելու, միայն պատահած ժամանակ սպանում էին Քրիստոսի հավատքը ուրացողներին: Դալի-Մահրա-սան (Ավագ վարդապետը) այլապես էր վարվում: Նա երգվել էր, թե որքան թվով Իրաահիմ-խանը հայերից մահմեդական կդարձնե, ինքը նույնքան թվով թուրքեր պիտի կոտորե: Իսկ Թյուլի-Արզումանը միսիոնարի դեր էր կատարում: Նա իր ձեռքն ընկած մահմեդականներին ստիպում էր խոստովանվել քրիստոնեական կրոնի ճշմարտությունը և մահմեդականության ստությունը, իհարկե, ոչ թե քարոզներով, այլ սրի ուժով: Մի դեպք, որ Ղարաբաղի հայերի բերանում առակի ձև է ստացել, արտահայտում է այդ մարդու կրոնական նախանձախնդրության հատկանիշները: Մի անգամ Արզումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մուլլայի, որը իր ծառաների հետ գնում էր Շուշի բերդը: Բռնում է մուլլային, և իր սուրը նրա պարանոցի վրա դնելով, ասում է. «Եթե կխոստովանվես, որ Քրիստոսն աստված է, ես քեզ չեմ սպանի»: Մուլլան խոստովանվում է: Արզումանը այդ խոստովանությունը երեք անգամ կրկնել է տալիս և ապա բաց է թողնում մուլլային: Այդ անցքը իմացում են տալիս Իրաահիմ-խանին: Խանը մուլլային իր մոտ կանչելով, բարկությամբ հարցնում է. «Մի՞թե դու խոստովանվեցար, որ Քրիստոս աստված է:— «Այո՛, խոս-

տովանվեցա, պատասխանում է մոլլան:— Իսկ եթե դուք, վեհափառ խան, Արզումանի ձեռքը ընկնեիք, կասեիք, ոչ թե միայն Բրիտանոսը աստված է, այլ և դու ինքդ, Արզուման, աստվածների աստվածն ես...»:

XXV

Մի քանի տարի Գանձակի գավառում մնալուց հետո, Մելիք-Մեջլումի և Մելիք-Աբովի մեջ տիրող միաբանությունը սկսեց փոքր առ փոքր խախտվել: Մելիք-Մեջլումը մի տղամարդ էր խոհեմ, զգաստ և սուր դատողությունով: Իսկ Մելիք-Աբովը, թեև պատերազմների մեջ քաջ, աներկյուղ և անպարտելի էր, բայց բնավորությամբ սաստիկ դուրագրգիռ և անհեռատես էր: Զավադ-խանը ավելի հարգում էր Մելիք-Մեջլումին. այդ գրգռեց Մելիք-Աբովին նախանձը:

Նրանց հակառակությունը ավելի սաստկացավ այն պատճառով, որ Մելիք-Աբովը ցանկանում էր իր ժողովրդով թողնել Գանձակի գավառը և գաղթել Վրաստան և Բուլնիսում նոր գաղթաշենք հիմնել: Բայց Մելիք-Մեջլումը չէր համաձայնում այդ մտքի հետ: Նա այժմ բոլորովին ցանկություն չուներ թողնել հայրենիքը և ապաստան գտնել մի նոր գաղթականության մեջ: Նրանք առանց գրան ևս իրանց հայրենիքից դուրս էին ապրում: Բայց Գանձակի գավառը, Մելիք-Մեջլումի մտածելով, ավելի մոտ էր Ղարաբաղին, այստեղից ավելի հեշտ կլինեք պատեհ ժամանակում կրկին անցնել Ղարաբաղ: Բայց Վրաստան դնալ և վրաց իշխանի գործ գրած նենգավորություններից հետո վրացիների հետ դարձյալ գործ ունենալ,— նա ամենևին չէր կամենում:

Զավադ-խանի բոլոր ջանքերը իզուր անցան երկու մելիքների հաշտեցնելու համար: Մի անգամ ամենաշնչին առիթով Մելիք-Աբովը կովեց Մելիք-Մեջլումի հետ: Երկուսն էլ Զավադ-խանի մոտ ճաշի էին հրավիրված. օրը պաս էր. Մելիք-Մեջլումը անխորտիր ուտում էր բոլոր կերակուրներից, իսկ Մելիք-Աբովը հրաժարվում էր ասելով, թե ինքը մեղք է համարում պասը լուծել: Այդ առիթ տվեց վիճաբանության և Մելիք-Աբովը սկսեց սաստիկ նախատել Մելիք-Մեջլումին, թե նա մեղանշում է հայոց կրոնի գեմ և այլն: Այդ օրից նա թողեց Գանձակը և իր ժողովուրդը վեր առնելով գնաց Բուլնիս:

Բուլնիսում ևս Մելիք-Աբովը հակառակություն ունեցավ վրաց

իշխանների հետ, երկար այնտեղ մնալ չկարողացավ: Հետո (1795) թողեց Բուլնիսը և Իբրահիմ-խանի հետ հաշտվելով, վերադարձավ Ղարաբաղ, բնակվեցավ իր հայրենի երկրում, Գյուլիստանում: Բայց հանգամանքները, որպես հետո կտեսնենք, կրկին ստիպեցին նրան թողնել հայրենիքը...

XXVI

1791 թվին վախճանվեցավ Մելիք-Շահնազար II: Ղարաբաղը աղատվեցավ իր կործանողից: Բայց խամսայի մելիքություններին հասցրած նրա հարվածը այն աստիճան մահացու էր, որ այլևս ոչինչով բժշկել չէր կարելի...

Մահվան անկողնում զղջաց նա, կամեցավ հաշտվել իր խղճի և աստծո հետ: Եվ որպես այդ տեսակ մարդիկ միշտ կրոնական բարեպաշտություն մեջ են որոնում իրանց մեղքերի թողությունը, նա ևս շրջապատեց իրան արեղաներով, բաց արեց հարստահարությամբ մթերած ցորենի ամբարները և մի սովի ժամանակ ձրի կերակրեց ժողովրդին իր հացով:

Մելիք-Շահնազարը շատ հարուստ մարդ էր: Նա մտածեց ավելի նշանավոր գործերով քավել իր նշանավոր հանցանքները: Ամարասա վանքը, որի մեջ ամփոփված էին լուսավորչի թոռի՝ սուրբ Գրիգորիսի նշխարները, խիստ անշուք և կիսավեր դրության մեջ էր նրա ժամանակում: Նա սկսեց այդ վանքի շինությունները վերանորոգել. շրջապատեց վանքը ամուր և բարձր պարիսպներով, աշտարակներով, միաբանության համար խուցեր, սենյակներ շինեց, վանքային տնտեսության համար ընդարձակ սեղանատուն, ամբարանոցներ և ախոռատուն հիմնեց, բոլորը սրբատաշ քարից, բոլորը մեծ և վայելուչ: Բայց դեռ տաճարի կառուցմանը չձեռնարկած, մահը վրա հասավ, նրա բաղձաւնքը թողեց անկատար: Հանգուցյալի արկղների մեջ գտան մի քանի քսակներ լիքը ոսկիներով, որ կտակել էր տաճարի շինվածքը ավարտելու համար: Ժառանգները չկատարեցին կտակը:

Մելիք-Շահնազարը թողեց չորս որդի՝ Զումշուդ, Հուսեին III, Զհան-բախշ և Զհանգիր:

Դեռ մեռնելուց առաջ նա կարգեց որդիների վրա հոգաբարձու իր բարեկամ Իբրահիմ-խանին, հանձնելով նրան, որ ժառանգներից որին որ հարմար կհամարե, կարգե իր փոխարեն հաջորդ:

Օրենքով պետք է հաշորդեր Զումշուդը, որովհետև նա ծնված էր Մելիք-Շահնազարի օրինավոր ամուսնությունից: Բայց Իբրահիմ-խանը իր կնոջ, Հուրիզատ-խանումի ազդեցությամբ ընտրեց նրա հարազատ եղբորը՝ Հուսեինին: Խանի կամայականությունը առիթ տվեց ժառանգների մեջ երկպառակության: Զհան-բախշը դիմեց պարսից շահին, նրանից ֆիրման ստացավ, աշխատում էր ինքը իշխել: Բայց Մելիք-Հուսեինը, Իբրահիմ-խանի օգնությամբ, հարձակվեցավ Զհան-բախշի տան վրա, նրա կայքը կողոպտեց և Զհան-բախշը հազիվ կարողացավ իր կյանքը ազատել, իր եղբայր Զհանգիրի հետ փախչելով Շամախի Մուստաֆա-խանի մոտ: Ժառանգների մեջ այդ երկպառակությունները տևեցին մինչև Աղա-Մահմատ-խանի գալուստը, երբ ինքը՝ Իբրահիմ-խանը, իր կյանքը պարսից ներքին շահի ձեռքից ազատելու համար, ստիպվեցավ փախչել Բալաքան:

XXVII

Մելիք-Շահնազարի մեռնելուց հետո Իբրահիմ-խանի զորությունը թուլացավ: Այդ մարդու ձեռքումն էր բռնված այն շղթայի մի ծայրը, որով հայոց մի քանի նորաբուսիկ մելիքներ հնազանդվում էին թուրք խանին: Այդ մելիքները, որոնք առաջ իշխանություն և աստիճանի տեր լինելու բաղձանքով դիմեցին թուրք խանի օգնությանը և նրան անձնատուր եղան, Մելիք-Շահնազարի մահից հետո, սկսեցին փոքր առ փոքր զգալ իրանց սխալը, սկզբեցին վերջապես հասկանալ, որ իրանք իրանց ձեռքով քանդեցին իրանց տունը և մահմեդական բռնավորին բարձրացրին իրանց գլխի վրա:

Այդ ինքնաճանաչությունը առաջ եկավ զանազան հանգամանքներից, որոնց հարկավոր ենք համարում համառոտ կերպով անցնել, ցույց տալու համար, թե իսկապես ի՞նչ նշանակություն ունեին Շուշի բերդի խաները, և իրանց հարաբերությունների մեջ հայոց մելիքների հետ ո՞ր աստիճան իրավունքներ ունեին և արդյոք կարելի՞ է համարել նրանց երկրի տերը կամ իշխանը:

1 Մելիք-Շահնազարի ուներ մի քանի կնիկներ, Թագուհի-խանումից ձեռվեց Մելիք-Զումշուդը, Սոնա-խանումից ձեռվեց Մելիք-Հուսեին III և մի աղջիկ՝ Հուրի-զատ անունով, որին հայրը կնության տվեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալալիկ-խանումից ձեռվեց Զհան-բախշը, Զհանգիրը և մի աղջիկ Հումայի անունով:

Մենք գիտենք Փանահ-խանի ծագումը. մենք գիտենք և այն, որ Պարսկաստանը կառավարող զենդ-Քերիմ-խանը (որը թագավոր չէր, այլ Պարսկաստանի մի մասը բռնությամբ տիրացած մի անշնան լուծեցի՝ Փանահ-խանին սպանել տալուց հետո, նրա որդի Իբրահիմին խանության աստիճան շնորհեց և կարգեց Շուշի բերդի կառավարիչ։ Ուրեմն Իբրահիմ-խանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ Պարսկաստանից կարգված, պարսից մի հասարակ խան, որը Պարսկաստանի նույն ժամանակվա երկպառակությունների և անիշխանության պատճառով, կարողացավ հրկար ժամանակ իր տեղում մնալ,— կարողացավ հայոց անմիաբան մելիքների հաշվով նրանց գլխին նստել։ Բայց իսկապես նա հրկրի տերը կամ իշխանը չէր. նա մի ժամանակավոր կառավարիչ էր, որի նմանների պարսից կառավարությունը անդադար փոփոխում էր։ Նա ինքը պարսից հարկատու էր. իր պաշտոնի մեջ մնալու համար ամեն տարի ահագին փիշքեշներ և ընծաներ էր ուղարկում Պարսկաստան։

Մելիքների անմիաբանության շնորհիվ նա կարողացավ և կարողանում էր իր դիրքը պահպանել։ Եթե մելիքներից մի քանիսը նրան թշնամի էին, ընդհակառակն, մի քանիսն էլ բարեկամներ էին, և այսպիսով, նրա կացության հավասարակշռությունը պահպանվում էր։

Իբրահիմ-խանը դեռ չէր դրպել հայոց մելիքների ուղղակի և զգալի շահերին։ Թեև նրա հայրը և ինքը, օրինակ, հաշնում և Ջրաբերդում երկու նոր մելիքություններ վերականգնեցին, բայց այդ կատարեցին նրանք որպես օգնողներ և ոչ որպես կարգողներ կամ հիմնողներ։ Եվ այդ պատճառով խաների հարաբերությունները դեպի այդ մելիքները ավելի դաշնակցական էին, քան թե իշխողի և ստորադրյալի հարաբերության բնավորությունն ունեին։

Բայց Մելիք-Շահնազարի մահից հետո Իբրահիմ-խանը հետ քաշեց դիմակը և օգուտ քաղելով հանգուցյալի դեպի ինքն ունեցած հավատարմությունից, որով իրան հոգաբարձու էր կարգել իր ժառանգների վրա,— նա բացարձակ իրավունք համարեց հաջորդ նշանակելու մելիքի որդիներից նրան, որ բոլորից անընդունակն էր, բայց որը իր կնոջ եղբայրը լինելով, ավելի հավատարմության մի կծառայեր իրան։ Այդ էր պատճառը, որ վրդովեցրեց ժառանգներին, որովհետև խանի միջամտությունը միանգամայն հա-

¹ Դա մեր Լուին չէ, հարավային Պարսկաստանում մի գավառ նույնպես կոչվում է Լուի կամ Լուիստան։

կառավարում էր նրանց ավանդական սովորություններին հաջորդության կարգերի վերաբերությամբ:

Բայց Իբրահիմ-խանը ավելի հեռու գնաց: Նա դիպավ ժողովրդի և մելիքների ամենազգալի շահերին. նա սկսեց միջամտություն գործել երկրի հողային խնդիրների մեջ, որոնք մինչև այնօր թողված էին անձեռնմխելի և կառավարվում էին միմիայն հայոց վաղեմի սովորություններով, որոնք օրենքի ձև էին ստացել: Մեր պատմության նպատակից դուրս է մանրամասնաբար բացատրել, թե ի՞նչ դրության մեջ էր հողային հարցը Ղարաբաղում, կամ ի՞նչ պարտավորություններ ունեին գյուղացիները մելիքների վերաբերությամբ ընդհանրապես, իսկ խանի վերաբերությամբ մասնավորապես¹: Միայն այսքանը կասենք, այն աղետալի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր XXIV գլխում, միջոց տվին Իբրահիմ-խանի կամայականությանը բացարձակ կերպով հողային բաշխումներ և կարգադրություններ անելու,— մի իրավունք, որից նա առաջ զուրկ էր: Մենք տեսանք, որ Զրաբերդի Մելիք-Մեջլումը և Գյուլիստանի Մելիք-Աբովը, իրանց ժողովրդի մի մասը առնելով, գաղթեցին Գանձակի գավառը: Նրանց գյուղերը, նրանց հողերը մնացին անտեր, դատարկ: Այդ ժամանակ խանը սկսեց նրանց հողերը բաժանել ում որ կամեցավ, նրանց տեղերում բնակեցրեց նոր գաղթականներ²: Եվ այսպիսով, հանգամանքների շնորհիվ նա իրավունք գտավ հայոց հողերի վրա, որը մինչև այնօր չուներ:

Այդ կամայականությունը վրդովեցրեց մինչև անգամ խանին անձնատուր եղած մելիքներին, առավել այն ժամանակ, երբ տեսան, որ խանը հայոց հողերի վրա բնակեցրեց և թուրք գաղթականներ, որպես էին գուլանիները, մի վայրենի և ավազակ դեղ, որ թափառում էր Զուանշիրի անապատներում: Բոլորովին հայաբնակ Ղարաբաղում մտան թուրք բնակիչներ, որոնք առաջ չկային: Խանի այդ վարմունքը հուզեց ընդհանուր դժգոհություն թե Ղարաբաղի հայ ժողովրդի և թե խանի բարեկամ մելիքների մեջ:

Բայց այդ մելիքները դեռևս ոչինչ չէին ցույց տալիս իրանց ունեւակահանությունը, միայն իրանց սրտերում սնուցանում էին մի խուլ բողոք և սպասում էին հարմար ժամանակի:

¹ Այդ հարցերը մենք դիտավորություն ունենք հրատարակել առանձին բրոշյուրով, որ կկրե այսպիսի վերնագիր. «Հողային հարցը Ղարաբաղում մելիքների տիրապետության ժամանակ»:

² Խանի այդ բախշումները այնքան անհիմն և անհաստատ էին, որ երբ հայոց գաղթականների մի մասը վերադարձավ, կրկին տեղ գարձան իրանց հողերին, և արտաքսեցին խանի նոր բնակեցրած գյուղացիներին:

Առաջին բողոքը բարձրացրեց Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Ջումշուղը, որը իր բոլոր եղբայրների մեջ ավելի հառաջագիմը և ավելի խելացին էր: Նա արդեն հառկացել էր, թե որքան կորցրեց իր հայրը և որքան կորցնել տվեց Ղարաբաղի մյուս մելիքներին, բարեկամություն պահպանելով Շուշի բերդի խաների հետ:

Հասարակության վրա տարածված բռնությունը այնքան զգալի չէ լինում անհատներին, մինչև իրանց անձի վրա դեռ չեն փորձել նրա ճնշող ներգործությունը: Մելիք-Ջումշուղը անձամբ նրա փորձը առեց: Բռնավորը նրան զրկեց օրինավոր հաջորդությունից և նրա փոխարեն կարգեց անարժան եղբորը: Նրա երկու մյուս եղբայրները, Ջհանգիրը և Ջհան-բախշը, հալածված նույն բռնավորից, փախան Մուստաֆա-խանի մոտ: Ինքը մնաց միայնակ և անօգնական:

Նրա տոհմային հպարտությունը սաստիկ վիրավորված էր: Նրա նախնիքը՝ Մելիք-Շահնազար մեծը, ամբողջ Գեղարքունյաց տերը, բարեկամություն ուներ Շահ-Աբասի հետ, որից սարսափում էր արեւելքը: Նրա պապը, Մելիք-Հուսեին մեծը, հարաբերություն ուներ կայսրների հետ: Իսկ այժմ այդ մեծ մարդկանց ավելի քան մի քանի հարյուր տարի գոյություն ունեցող հոյակապ տան մեջ կարգադրություններ էր անում մի նորելուկ չուանշիրցի խան, որի իշխանության թվականը իր հասակի տարեթվից հեռու չէր անցնում: Բայց ո՞վ բարձրացրեց չուանշիրցուն, ո՞վ օգնեց նրա զորանալուն: Դարձյալ մի հայ, մի անբարիշտ և խռովարար հայ, որը հայրենիքի ազատությունը զոհեց իր մանր անձնակալի շահերին և նրա ավերակների պատճառը դարձավ: Մելիք-Ջումշուղը չէր կարող լառանց վրդովմունքի հիշել, որ այդ հայը իր հայրն էր...

Այդ բոլորը անվերադառնալի կորուստներ էին: Բայց Մելիք-Ջումշուղը մտածում էր կարելիվոյն չափ կորուստը ետ դարձնել և զարման տանել հայրենիքի վերքերին: Նա պարզ տեսնում էր, որ այդ վերքերը առաջ եկան անմիաբանությունից, երկպառակությունից և հային հատուկ օտարասիրությունից: Մելիք-Ջումշուղը բավական կարգացած երիտասարդ էր: Նա չէր զարմանում, երբ հիշում էր, որ մի ժամանակ հայոց նախարարները դիմեցին պարսից արքային, խնդրում էին նրանից, որ Հայաստանի հարազատ թագավորին վեր առնե և նրա տեղը պարսիկ մարզպան դնե: Նա չէր զարմանում, նա միայն ցավում էր հայերի օտարասիրությամբ:

վրա, նա միայն վրդովվում էր, երբ նույնը տեսնում էր կատարված իր ժամանակում, իր աչքերի առջև:

Նրա հայրը անմատչելի Ղարաբաղի մեջ մտցրեց մի օտար ցեղ, որը ուտելով, մաշելով խախտեց տեղային բոլոր հայկական իշխանությունների հիմքը և վերջապես կործանեց այն հաստատուն շենքը, որ դարերով կառուցված էր: Այդ ավերմունքին գլխավորապես նպաստեցին իրանց՝ հայերի զործակցությունները: Մելիք-Ջումշուդը մտածում էր վերականգնել խորտակված շենքը: Նա գիտեր, որ կործանման պատճառը եղավ նույնիսկ հայ մելիքների երկպառակությունը. ուրեմն շինությունը կարող էր հաջողվել դարձյալ նույն մելիքներին միաբանությամբ: Նա աշխատում էր կրկին նորոգել միաբանության խզված կապերը մելիքների մեջ: Բայց որտե՞ղ էին մելիքները:

Մեկը, Տիգրակի Մելիք-Բախտամը, շղթաների մեջ պահված էր Արդավիլի բերդում, երկուսը, Գյուլիստանի Մելիք-Արովը և Ջրաբերդի Մելիք-Մեջլումը, գտնվում էին հայրենիքից դուրս, պանդխտության և գաղթականության մեջ ապահովություն էին որոնում: Երկրի նշանավոր և հիմնական ուժերը ցրվել էին եկած օտար աշխարհներում: Իսկ հայրենիքի մեջ մնում էին դավաճանները — խանին անձնատուր եղած մելիքները: Մելիք-Ջումշուդը մտածում էր այդ վերջիններին իր կողմը ձգել և նրանց բարեկամական հարաբերությունները անջատել խանից: Մի դեպք նպաստեց նրա ցանկությանը: Այդ դեպքը թեև ընտանեկան էր, բայց բաղաբական կերպարանք ստացավ:

Իբրահիմ-խանը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. նրա հարեմը լի էր հայոց աղջիկներով. և ամեն տեղ, եթե գտնվում էր մի գեղեցիկ հայ աղջիկ, հազիվ թե կարող էր ազատ մնալ նրա կրքերից: Մենք գիտենք, որ նրա հավատարիմ մելիքներից մեկը, Ռուստամը, ամուսնացած էր կապապտցի Ապրես-աղայի դստեր՝ Վարդ-խաթունի հետ: Երբ Վարդ-խաթունը դեռ օրիորդ էր, Իբրահիմ-խանը ցանկացավ նրան իր կին ունենալ: Օրիորդի հայրը աղջկան մահմեդական հարեմից ազատելու համար տվեց Մելիք-Ռուստամին, թեև աղջիկը դեռ փոքրիկ էր և կին լինելու հասակին չէր հասած: Բայց դրանով Իբրահիմ-խանը շահագոյացավ. նա շատ բաներ էր լսած Վարդ-խաթունի գեղեցկության մասին, ցանկանում էր նրան իր մոտ ունենալ:

Մենք տեսանք, երբ Մելիք-Մեջլումը և Մելիք-Արովը հեռացան Ղարաբաղից, Իբրահիմ-խանը նրանց ընտանիքներից մի քա-

նի հագի բերեց Շուշի բերդը, պահեց այնտեղ իրրև պատանդ: Այդ ժամանակ պահանջեց նա Մելիք-Ռուստամից պատանդի անունով նրա կնոջը՝ Վարդ-խաթունին: Մելիք-Ռուստամը անճարացած տվեց, թեև նրան լավ հայտնի էր, որ խանը ավելի իր համար սիրունի է տանում, քան թե պատանդ, որովհետև իր հավատարմության վրա կասկածելու առիթ չունենր նա:

Մենք գիտենք և այն, որ Մելիք-Ռուստամը համայնի մելիքներից չէր, այլ Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Մեյլումի կյանքի դեմ դավադրություն սարքելու համար, որպես վարձատրություն ստացավ խանից Զրաբերդի իշխանությունը: Իսկ այժմ հիշյալ ընտանեկան անպատվությունն այն աստիճան վիրավորեց նրան, որ նա թողեց Իրրահիմ-խանի ծառայությունը և իր մնացած ընտանիքով՝ գնաց Շամախի Մուստաֆա-խանի մոտ, որը այդ ժամանակ թշնամական հարաբերության մեջ էր Իրրահիմ-խանի հետ:

Մուստաֆա-խանը սիրով ընդունեց Մելիք-Ռուստամին և Դաշրուլադ անունով գյուղը լնծայեց նրա ընտանիքի համար: Այնտեղից Մելիք-Ռուստամը սկսեց հարձակումներ գործել Շուշի բերդի վրա և շատ վնասներ տալ Իրրահիմ-խանին:

Թեև մի առանձին մեծ նշանակություն չունեին նրա հարձակումները, որովհետև Իրրահիմ-խանին ոչնչացնելու համար հարկավոր էր, որ հայոց բոլոր մելիքները հավաքական ուժերով պատերազմեին: Բայց այդ էլ բավական էր, որ խանի հավատարիմ մելիքներից մեկը, ոչ միայն անջատվեցավ նրանից, այլև թշնամացավ նրա հետ:

Խանին բարեկամ մնացին միայն երկու մելիքներ՝ Խնդիրիստանի Մելիք-Միրզախանյան Մելիք-Ալլահվերդին և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Հուսեին III, որը Իրրահիմ-խանի կնոջ (Հուրի-գատ խանում) հարազատ եղբայրն էր, և քրոջ ազդեցությամբ իր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանությունը: Այդ անցքը, որպես վերևում ցույց տվեցինք, սաստիկ գրգռեց Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդի թշնամությունը, և նա սկսեց այնուհետև մտածել Իրրահիմ-խանի կործանման վրա, միայն սպասում էր մի հարմար ժամանակի: Նա սկսեց գաղտնի թղթակցել Մելիք-Մեջլումի, Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ռուստամի հետ, որոնք խանից հալածված նույնպես թշնամի էին խանին:

¹ Չարաբադի մելիքներից շատերը բաղձակնության սովորություն ունեին. Մելիք-Ռուստամը ուներ երկու կին, մեկը վերև հիշած Վարդ-խաթունը, մյուսը՝ Մարիամ անունով մի կին:

Ռուս-տաճկական երկրորդ պատերազմի հետ (1787—1791) միևնույն ժամանակ ծագեց շվեդական պատերազմը։ Ռուսաց կառավարությունը այն աստիճան զբաղված էր այդ պատերազմներով, որ ամենեին ժամանակ չունեին մտածելու Անդրկովկասի քրիստոնյաների վրա, թեև այդ վերջինները անդադար տեղեկություններ էին տալիս իրանց աննախանձելի դրոթյան մասին։ Իշխան Պոտյոմկինը և Հովսեփ արքեպիսկոպոսը մասնակցում էին ոռոսաց արշավանքներին. դրանք ևս, որ խիստ հետաքրքրված էին Անդրկովկասով, այդ ժամանակ հաղիվ թե կարող էին իրանց ցանկությունները իրագործել։

Իսկ վերոհիշյալ պատերազմների ընթացքում, որպես տեսանք, Ղարաբաղում կատարվեցան մի շարք աղետալի անցքեր։ Իբրահիմ-խանը ձեռք բերելով հայոց մելիքների ռուսաց հետ ունեցած թղթակցությունները, սկսեց հալածել նրանց։ Նույն խանի ձեռքով Հովհաննես կաթողիկոսը սպանվեցավ, Գանձասարի վանքը կողոպտվեցավ, Տիգլակի Մելիք-Բախտամը աքսորվեցավ, Խաչենի Հասան-Ջալալյաններից երկու մելիքները սպանվեցան և ամենացավալին այն էր, որ նշանավոր մելիքներից երկուսը, Մեջլումը և Աբովը, իրանց ժողովրդի հետ դուրս եկան Ղարաբաղից, այնտեղ մնացին կամ խանին համակրող, կամ նրանից վախեցող մելիքները։

Այդ բոլոր տխուր անցքերը առիթ տվին Հովսեփ արքեպիսկոպոսին շտապելու, կրկին ողորմած կայսրուհու ուշադրությունը դարձնելու հայերի վրա։

Այդ ժամանակ արքեպիսկոպոսը կազմեց իր նշանավոր պատմական տեղեկագիրը, որ բովանդակում էր իր մեջ Ղարաբաղի տիրապետող մելիքների հարաբերությունները ռուսաց կառավարության հետ, սկսյալ Պետրոս Մեծի օրերից, և նրանց մատուցած նշանավոր ծառայությունները Ռուսաստանին, և հասցրեց մինչև իր օրերը։ Հիշյալ տեղեկագիրը իշխան Պոտյոմկինի միջնորդությամբ ներկայացվեցավ կայսրուհուն 1790, 23 հունվարի։

Այդ տեղեկագիրը իր առանձին ազդեցությունն ունեցավ։ Օսմանցոց հետ ունեցած պատերազմը միայն արգելք էր լինում կայսրուհուն Անդրկովկասի քրիստոնյաների վերաբերությամբ մի վճռական գործ սկսելու։ Այդ պատճառով եռանդոտ, արքեպիսկոպոսի խնդիրքները հետաձգվում էին, հուսադրելով նրան, թե իր

բազմանքները կկատարվեն, միայն հարկավոր է փոքր-ինչ ևս համբերել:

Բայց մի ցավալի կորուստ թե արքեպիսկոպոսին և թե Ղարաբաղի մելիքներին սաստիկ հուսահատություն պատճառեց: Թուրքաց պատերազմը վերջանալու վրա էր, երբ իշխան Պոտյոմկինը կռվի դաշտից կանչվեցավ Ս. Պետերբուրգ, և ապա կրկին ետ ուղարկվեցավ (1791) թուրքերի հետ հաշտության պայմանների մասին բանակցելու համար: Նույն տարվա աշնան սկզբում իշխանը վախճանվեցավ: Նրա մահը սուգի մեջ դրեց հանգուցյալի մտերիմ բարեկամ Հովսեփ արքեպիսկոպոսին: Սրբազանը ոչինչով իրան մխիթարել չէր կարողանում. նա իր հիմնած մեծ շենքը բոլորովին կործանված էր համարում և նրա ավերակների տակ խորտակված էր տեսնում իր սրտին խիստ մոտ ցանկությունները...

1791 թվի դեկտեմբերի 29-ին հաշտության պայմանը ստորագրվեցավ Ռուսաստանի և Թուրքիայի մեջ: Կայսրուհին կրկին ուղադրություն դարձրեց Անդրկովկասի վրա: Այդ ժամանակ թե հայերը և թե վրացիները ավելի մեծ տազնապի մեջ էին: Պարսկաստանում զորացել էր Աղա-Մամադ-խան ներքինին և մի քանի տարի անդադար արշավանքներ էր գործում դեպի Արարատյան նահանգը, վտանգ էր սպառնում Վրաստանին: Վրաց Հերակլ իշխանը մի կողմից, Թիֆլիսի հայերը մյուս կողմից, սարսափած ներքինի խանի բարբարոսություններից, սկսեցին օգնություն խնդրել: 1795, 4 սեպ. բարձրագույն հրովարտակով հրամայվեցավ կոմս Գուղովիչին, ռուսաց զորքով օգնության հասնել և պաշտպանել Վրաստանը: Բայց նա ուշացավ...

XXIX

Աղա-Մամադ-խանի արշավանքներ: Կուրացրած Շահ-Ռուխից հետո Պարսկաստանը ամբողջ ութն տարի խռովության մեջ էր, կեղեքվում էր զանազան ինքնիշխան տիրապետողների ձեռքում, որոնք շարունակ միմյանց հետ պատերազմելով, երկիրը, դարձրել էին արյան ընդարձակ դաշտ: Այդ տիրապետողները էին՝ Ալի-Մուրադ-խանը, զենդ-Քերիմ-խանը, Ազատ-խանը, Մուհամեդ-Հասան-խանը և ուրիշ շատեր:

Վերջը հաղթող հանդիսացավ լորիստանցի զենդ-Քերիմ-խանը, նստեց Շիրազ քաղաքում, թեև ոչ իբրև թագավոր, բայց

Պարսկաստանի իշխողը Այդ միջոցներում նրա մոտ իբրև պատանդ Շիրազ քաղաքում պահվում էր ներքինիացրած Աղա-Մամադ-խանը, որը վերոհիշյալ Մուհամմեդ-Հասան-խանի որդին էր, ցեղով ղաչար, իսկ տեղով մազանդարանցի:

Քերիմ-խանի մահից հետո (1779) Աղա-Մամադ-խանը փախավ Շիրազից, և զալով Մազանդարանի կողմերը, հավաքեց իր շուրջը մեծ բազմություն, ապստամբվեցավ և տիրելով Արաղստանին, իրան պարսից թագավոր հրատարակեց, Թեհրան քաղաքը իր համար աթոռանիստ ընտրելով¹:

1795 թվի գարնանը Աղա-Մամադ-խանը Թեհրանից արշավանք գործեց դեպի Ատրպատական, նվաճեց այդ պարսկական ընդարձակ նահանգը, տիրեց Թավրիզը և ուրիշ շատ քաղաքներ, հետո իր եղբայր Ալի-Ղուլի-խան սարդարին ուղարկեց դեպի Երևանի կողմը: Այդ վերջինը, տիրելով Նախիջևանը, նույն տարվա հուլիս ամսում, բանակ դրեց Երևանի պարիսպների մոտ: Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը, սարսափելով նրա մոտ եկավ և ներկայացնելով ժանրագին ընծաներ, աղաչում էր խնայել իր վանքը: Ներքինի շահի եղբայրը պատվով ընդունեց կաթողիկոսին, խոստանալով, թե ոչ հայերին և ոչ վանքին վնաս չի հասցնի, եթե հայերը հավատարիմ կմնան Պարսկաստանին, ինչպես միշտ եղել են: Երևանը առանց պատերազմի անձնատուր եղավ. տեղային խանը իր կնոջը և որդիներին պատանդ տալով, հպատակություն խոստացավ: Այդ միջոցին ինքը Աղա-Մամադ-խանը, ուրիշ ճանապարհով դիմում էր դեպի Ղարաբաղի կողմերը, որ այնտեղից անցկենա Թիֆլիս: Նա խուզափիրինի կամրջով անցավ Երասխ գետը և լուր տվեց եղբորը, որ դադարեցնե արշավանքը Երևանի կողմով և շտապեց իր մոտ: Նրկուսի նպատակն էլ այն էր, որ նվաճեին Վրաստանը, պատժեին Հերակլ իշխանին:

Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Վրաստանը այն ժամանակ և նրանից առաջ, ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ մի պարսկական նահանգ, որ հարկ էր վճարում Պարսկաստանին: Նրա մի մասը օսմանցիների ձեռքումն էր և Ախալցխայի մեջ նստած էր թուրք փաշա: Իսկ երբ Հերակլը, պարսիկներից ազատվելու համար, Վրաստանը դրեց ռուսների հովանավորության ներքո,— նրա վարմունքը, իհարկե, չէր կարող չգրգռել պարսից շահի բարկությունը, որը ճանաչում էր Վրաստանը իբրև պարսից պետության մի մաս:

¹ Աղա-Մամադ-խանի տոհմից սկսվեցավ Պարսկաստանի այժմյան թագավորող տան գահակալությունը:

աբ, իսկ վրաց իշխաններին՝ իբրև պարսից Դոնից նշանակված կառավարիչներ կամ վալիներ:

Աղա-Մամադ-խանը մտադիր էր անցկենալ դեպի Քիֆլիս, Ղարաբաղի և Գանձակի գավառների միջով: Ահարկու ներքինիի արշավանքը մի նոր և ամենասառտիկ հարված պիտի տար Ղարաբաղի մելիքների նպատակներին և միանգամայն պիտի ոչնչացներ նրանց ունեցած հույսերը իրանց հայրենիքի ազատության մասին: Նրանք վաղուց իմացում էին տվել ռուսաց կառավարությանը ներքինիի դեպի Հայաստան և դեպի Վրաստան կատարելիք արշավանքի մասին: Թեև կոմս Գուդովիչին հրամայված էր հայերին և վրացիներին օգնության հասնել, բայց Աղա-Մամադ-խանի բանակն արգեն դրած էր Շուշի բերդի մոտ, իսկ կոմսը տակավին չէր հայտնվել:

Պետք չէ մոռանալ, Աղա-Մամադ-խանը, թեև սիրում էր իր նախկին «խան» տիտղոսով կոչվել, բայց նա արդեն Պարսկաստանի ինքնակալ շահն էր: Նրան հայտնի էին Ղարաբաղի մելիքների ձգտումները, նրանց հարուբերությունները ռուսների հետ և այդ վերջինների խոստմունքները հայերի վերաբերությամբ և այլն: Նրան հայտնի էին նաև Իբրահիմ-խանի բռնակալությունը և նրա գործ դրած բարբարոսությունները հայերի դեմ: Այդ էր պատճառը, որ դեռ Ուրասխ գետից չանցած, նա հրաման ուղարկեց Ղարաբաղի մելիքներին, հրավիրելով նրանց, որ խոնարհվեն իրան, խոստանալով, որ ինքը կվերահաստատե նրանց իրանց վաղեմի իշխանությունների և արտոնությունների մեջ, և կոչընչացնե Իբրահիմ-խանին:

Աղա-Մամադ-խանը թեև բարբարոս, բայց միևնույն ժամանակ խելացի և քաղաքագետ մարդ էր: Նա շատ լավ հուսկանում էր, որ հայերի առաջնորդությամբ ռուսները ավելի հեշտությամբ կարող էին մուտք գործել իր տերության մեջ, — ուրիմն հայոց մելիքներին գոհացնելով, նա կփակեր ռուսների հառաջադիմության ճանապարհը դեպի Պարսկաստան:

Բայց հայոց մելիքները ավելի բարվոք համարեցին հավատարիմ մնալ ռուսներին, և Աղա-Մամադ-խանին ընդդիմադրելու

¹ Աղա-Մամադ-խանը մի քանի անգամ պատրաստվեցավ արշավանք դրծելու դեպի Հայաստան և Վրաստան, բայց ժամանակ չունեցավ անցնելու Ուրասխ գետը, որովհետև ամեն անգամ Պարսկաստանի խորքերում նորանոր ապստամբություններ էին ծագում, և նա ստիպված էր լինում հետ դառնալ, ապստամբությունները զսպելու համար:

համար միացան մինչև անգամ իրանց վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանի հետ, մտածելով, որ նրան հետո հեշտ կլինի ոչնչացնել, բայց եթե մի անգամ հպատակվեցան Աղա-Մամադ-խանին, այնուհետև հայրենիքը պարսից լծից ազատելը անհնարին կլինի։ Միայն Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Մեջլումը չհամաձայնվեցավ մյուս մելիքների հետ։

Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը և Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Աբովը հայոց զորքերով ամրացան Շուշի բերդի մեջ և Իբրահիմ-խանի հետ միասին սկսեցին պաշտպանել բերդը։

Բերդի պաշարումը տևեց ամբողջ քառասուն օր։ Հայ և թուրք զորքերի քաջությունը, միացած բերդի բնական ամրությունների հետ, ի չիք դարձրին Աղա-Մամադ-խանի բոլոր ջանքերը բերդը գրավելու համար։

Այդ ժամանակ Աղա-Մամադ-խանի բանակի մեջ իր զորքերով գտնվում էր Մելիք-Իսրայելյան Մելիք-Մեջլումը և Գանձակի Զավադ-խանը, որոնք երկուսն էլ Իբրահիմ-խանի թշնամիներն էին և միացած էին Աղա-Մամադ-խանի հետ։

Մելիք-Մեջլումի վարմունքը բացատրության կարոտ է։

Մելիք-Մեջլումը ազնիվ երիտասարդ էր, բայց չափազանց վրեժխնդիր և ոչինչ միջոցների դեմ չդողացող՝ թշնամուն ոչնչացնելու համար։ Մենք հիշում ենք այն սպառնալիքը, երբ Թիֆլիսից վիրավորված դուրս գալու ժամանակ, վրացի սայլապանների բերանով ուղարկեց նա Հեռակլ իշխանին. «ասացեք ձեր իշխանին, որ Մելիք-Մեջլումը չի մոռանա նրա հյուրասիրությունը...»։

Այդ երիտասարդը վշտացած էր, դառնացած էր անդադար իր բարեկամներից խաբված լինելուց։ Հոր մահից հետո նա տարիներով շարունակ պատերազմում էր Իբրահիմ-խանի հետ։ Նրան հույսեր էին տալիս, օգնություններ էին խոստանում, բայց խաբում էին... Վերջը դարձյալ մեծ խոստմունքներով նա հրավիրվեցավ Թիֆլիս, կամենում էր իր հյուրին կալանավորել և մատնել նրա թշնամու, Իբրահիմ-խանի ձեռքը...

Մեր նախընթաց գլուխներում տեսանք, որ ամեն կողմից խաբված, ամեն տեղից հուսահատված, Մելիք-Մեջլումը ապաստան գտավ իր հոր վաղեմի բարեկամի՝ Գանձակի Զավադ-խանի մոտ։ Նրա ժողովուրդը թողեց Ղարաբաղը և հյուրասիրվեցավ նույն խանի երկրում։ Զրաբերդի հայրենագուրկ իշխանը իր ժողովրդի հետ օտար հողի վրա էր բնակվում, որպես մի ժամանա-

կապոր հյուր, իսկ նրա հայրենի երկրին տիրել էր Իրրահիմ-
խանը...

Մելիք-Մեջլումը խելացի երիտասարդ էր: Նա շատ լավ էր
իմանում, եթե իրանց նախնիքը ունեցել են և պահպանել են Ղա-
րաբաղի լեռների մեջ մի ինքնուրույն հայկական իշխանություն,—
այդ եղել է ոչ թե քրիստոնյա թագավորների օգնությամբ, այլ
պարսից շահերի շնորհիվ: Այդ էր պատճառը, երբ Աղա-Մամադ-
խանը անցավ Երասխ գետը և հրավիր կարդաց Ղարաբաղի մե-
լիքներին, խոստանալով, եթե կմիանան իր հետ, նա կոչնչացնե
Իրրահիմ-խանին և կհաստատեն նրանց իրանց հայրենական իշ-
խանությունների մեջ,— բոլոր մելիքները մերժեցին շահի հրավե-
րը, միայն Մելիք-Մեջլումը միացավ նրա հետ:

Պետք է խոստովանվել, որ բացի ընդհանուր շահերից, Մե-
լիք-Մեջլումը ուներ և իր նեղ անձնական հաշիվները ևս: Նա հին
թշնամի էր Իրրահիմ-խանի հետ. նա նոր թշնամացել էր Հերակլ
իշխանի հետ. Աղա-Մամադ-խանի ձեռքով կամենում էր պատժել,
թե առաջինին և թե երկրորդին:

Բայց Շուշի բերդի պաշարումը երկար տևեց: Այդ բերդը, որ
Ղարաբաղի մելիքությունների քայքայմանը պատճառ դարձավ,
այժմ նույն մելիքները նույն բերդի միջից պատերազմում էին
պարսից շահի դեմ, որը խոստանում էր կրկին վերանորոգել
նրանց վաղեմի իշխանությունը, եթե կթողնեն Իրրահիմ-խանին և
կանցնեն իր կողմը:

Ժամանակ չկորցնելու համար, Մելիք-Մեջլումը խորհուրդ
տվեց շահին թողնել Շուշի բերդի պաշարումը, ասելով, թե ավելի
նպատակահարմար կլինի նախ գնալ Թիֆլիսը գրավել, իսկ Շու-
շին այնուհետև ինքն իրան անձնատուր կլինի:

Աղա-Մամադ-խանին հավանական երևեցավ Մելիք-Մեջլումի
խորհուրդը, նա իր զորքերի մի մասը թողեց Շուշի բերդի մոտ, իսկ
մնացածը իր հետ առնելով, դիմեց դեպի Թիֆլիս: Նրան առաջ-
նորդում էին Մելիք-Մեջլումը և Գուսնակի Զավադ-խանը:

XXX

Աղա-Մամադ-խանը դեռ Գանձակից չէր անցել, Թիֆլիսը ար-
դեն սարսափի մեջ էր գտնվում: Հերակլը հրավիրեց իր ազնվա-
կաններին, որ պատրաստվեն թշնամու առաջը առնելու: Բայց նրա

հրավերքին աչ ոք ուշադրություն չդարձրեց: Ազնվականները զբաղված էին իրանց քեֆերով: Նրան օգնության հասավ միայն Իմերեթիայի Սուլումոն իշխանը մի քանի հազար հոգով:

Բայց պետք է ասած, որ Հերակլի երկշտությունը սաստիկ վհատեցրեց նրա զորքերին: Նա իր ընտանիքը Թիֆլիսից տեղափոխեց Վրաստանի խորքերում: Այդ տեսնելով, նրա զորապետները և զորքերը նույնը խնդրեցին, որ իրանց ընտանիքները հեռացնեն, հետո կգան պատերազմելու: Բայց գնացողը այլևս հետ չդարձավ: Եվ այսպես, դեռ թշնամուն չհանդիպած, զորքերի մեծ մասը ցրիվ եկավ:

Իր մոտ մնացած զորքերով Հերակլը դուրս եկավ Թիֆլիսից և Ղազախի ինչա կոչված գետի մոտ բանակ դնելով, սպասում էր թշնամուն: Բայց երբ լսեց, որ Աղա-Մամադ-խանը արդեն անցավ Գանձակից, նա թողեց իր դիրքը և վերադառնալով կրկին մտավ քաղաքը:

Նա սկսեց կարելվույն չափ ամրացնել քաղաքը: Այստեղ նրան օգնության եկած իմերեկները քաղցածությունից սկսեցին, նախքան թշնամու ավարառությունը, իրանք կողոպտել քաղաքացիներին:

1795 թ. սեպտեմբեր ամսի 12-ին Աղա-Մամադ-խանը հասավ Սոդանլու գյուղի մոտ, և գիշերը այնտեղ բանակ դնելով, վաղ առավոտյան հարձակվեցավ Թիֆլիսի վրա: Հերակլը դուրս եկավ նրա առաջ, բայց մի փոքրիկ ճակատամարտից հետո վրացիները ջարդվեցան և փախչելով մտան քաղաքը:

Այդ միջոցին պարսից զորքերի մի մասը Մելիք-Մեջլումի առաջնորդությամբ Սուլուկի կողմից, իսկ մյուս մասը իրա՝ Աղա-Մամադ-խանի առաջնորդությամբ բաղանիքների կողմից, նույնպես մտան քաղաքը: Հերակլը Հավլաբարի կամուրջով մի ջորեպանի հետ փախավ դեպի Կախեթիայի կողմերը, թաքնվեցավ լեռների մեջ: Իսկ նրա ավելի ևս երկշտ զորքերը ցիրուցան եղան:

Անպաշտպան քաղաքը մնաց զազանաբարո պարսիկների ձեռքում: Ամբողջ ութն օր շարունակվում էր կոտորածը և ավարառությունը: Աղա-Մամադ-խանը, 12 հազար զերիներ իր հետ առնելով, հեռացավ ավերակ քաղաքից: Մելիք-Մեջլումը առեց իր վրեժը Հերակլ իշխանից, բայց նրա անզթությունը ոչինչով արդարացնել չէր կարելի: Մինչև այսօր Հավլաբարի հին կանանց բերանում կարդացվում է մի այսպիսի անեծք:

Մեկիք-Մեջլումը շուն դառնա,
Ջավադ-խանը պստիկ կունի,
Մեկիք-Մեջլումի ազգեմեն
Թո՛ղ չմնա մեկը Շուշի...

Որովհետև Աղա-Մամադ-խանը իր հաղթությունով առավել պարտական էր Մեկիք-Մեջլումին, ճանապարհին, հենց առաջին իջևանում, հրամայեց իր զորապետներին, որ ավարից նրա մարդիկնեղի համար բաժին հանեն, ասելով, «քրիստոնյային պատկանածը քրիստոնյային տվեցեք»։ Մեկիք-Մեջլումի ձիավորները իրանց յափուռները տարածեցին գետնի վրա և պարսից զորքերը որքան խաչեր, եկեղեցական անոթներ և զենքեր կողոպտել էին Քիֆլիսի եկեղեցիներից, բոլորը թափեցին նրանց յափուռներին վրա։ Մեկիք-Մեջլումը այս բոլորը հետ ուղարկեց Քիֆլիս, բայց դրանով չկարողացավ գրավել Քիֆլիսեցիների սիրտը...

Շահը շնորհեց Մեկիք-Մեջլումին այդ երեք արտոնությունները. 1. երբ և կամենա, կարող է անարգել կերպով ել և մուտ գործել իր մոտ. 2. ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կկատարվի. 3. արքունի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի։

Բայց Մեկիք-Մեջլումն այն աստիճան հպարտ և անշահասեր երիտասարդ էր, որ շահից ուրիշ ոչինչ չպահանջեց, միայն Քիֆլիսը ավերակ դարձնելուց հետո, խնդրեց նրա օգնությունը Շուշի բերդը նույնպես կործանել, Իբրահիմ-խանին ոչնչացնել և ավելի հաստատություն տալ Ղարաբաղի մելիքների իշխանությանը։

Շահը հոժարվեցավ ուղղակի գնալ Ղարաբաղ, Շուշին գրավելու, և Մեկիք-Մեջլումի ցանկությունները կատարելու համար։ Բայց գծրախտաբար այդ միջոցներում Ղանդահարի և Հերաթի կողմերում խռովություններ ծագեցան, և նա ստիպվեցավ շտապել դեպի Պարսկաստան ապստամբությունները զսպելու համար։ Նա հանձնեց Ջավադ-խանին և Մեկիք-Մեջլումին սպասել, խոստանալով, որ շուտով կվերադառնա։

Ջավադ-խանը Մեկիք-Մեջլումի հետ գնացին Գանձակ, իսկ շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դեպի Պարսկաստան։

Քիֆլիսը ավերակ դառնալուց 25 օրից հետո, Հերակլը մտավ մոխիր դարձած քաղաքը։

Աղա-Մամադ-խանի հեռանալուց հետո, Հերակլը իր դժբախտությունը հայտնելով Եկատերինա կայսրուհուն, սկսեց նրանից օգնութիւն խնդրել: Բոլորը սարսափով սպասում էին, որ այդ գազանը կրկին պիտի վերադառնա:

Աղա-Մամադ-խանի արշավանքը մեծ հարված տվեց ռուսաց արևելյան շահերին: Ռուսները աշխատում էին իրանց ազդեցութիւնը տարածել Անդրկովկասի ոչ միայն քրիստոնյաների, այլև մահմեդականների վրա: Բայց Աղա-Մամադ-խանը բոլորովին վայր ձգեց նրանց վարկը: Դեռ 1783 թվին, Եկատերինայի թագավորության հենց առաջին տարում, իշխան Պոտյոմկինի աշխատությամբ, Վրաստանն ընդունեց իր վրա Ռուսաստանի գերիշխանութիւնը և մտավ նրա հովանավորության ներքո: Հասկանալի է, թե ռուսները որքան պիտի կորցնեին իրանց համարումը, որ չկարողացան պաշտպանել իրանց հոգաբարձության ներքո առած երկիրը, որին շատ բան էին խոստացել:

Իրանց համարումը վերականգնելու համար ռուսները ստիպված էին սկսել մի նոր արշավանք պարսիկների դեմ: 1796, 19 փետրվարի գրված հրովարտակով հրամայվեցավ կոմս գեներալ Վ. Ա. Զուբովին, որ Անդրկովկասի քրիստոնյաներին օգնության հասնե: Նույն հրովարտակի մեջ, ի թիվս այլոց, հիշված էր, որ Ռուսաստանը զենք է բարձրացնում հանուն ճնշյալ ազգերի ազատության:

Ռուսաստանի հայոց Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, որպես երեւում է նրա՝ Հերակլ իշխանին գրած մխիթարական նամակներից, սաստիկ հուսահատված և վշտացած էր Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսութիւններից և Թիֆլիսի ավերակ դառնալուց: Բայց ռուսաց զորքերի նոր արշավանքը պարսիկների դեմ նրան կրկին սիրտ և հոգի տվեց, կրկին կենդանացրեց նրա հույսերը հայրենիքի ազատության մասին:

Հովսեփ արքեպիսկոպոսը հրավիրվեցավ ռուսաց կառավարութիւնից, որ անձամբ մասնակցե արշավանքին: Մերացած, ուժից ընկած արքեպիսկոպոսը պատրաստ էր ամեն զոհողութիւններ, ամեն տեսակ նեղութիւններ հանձն առնել, միայն թե ռուսաց սուրբ հաջողութիւն դտներ,— ասէր, որ պիտի պատերազմեր Անդրկովկասի քրիստոնյաների ազատության և նրանց մի խաղաղ կյանք տալու համար:

1796 մարտ ամսում, Ղզլարում արքեպիսկոպոսը տեսնվեցավ կոմս Զուբովի հետ արշավանքի մասին խորհրդակցելու և զանազան նախապատրաստություններ կարգադրելու համար։ Այդտեղից արքեպիսկոպոսը գաղտնի նամակներ գրեց հայոց մելիքներին, ավետում էր նրանց ռուսաց զորքերի գալուստը, հորդորում էր պատրաստվել, թե զենքով և թե պաշարներով ուսաներին օգնելու համար։ Բացի արքեպիսկոպոսի մասնավոր նամակներից, լույս ընծայվեցավ կայսրուհու հրովարտակի բովանդակության մտքով մի շրջաբերական հրավերք, որ ուղղված էր Անդրկովկասի և Պարսկաստանի բնակիչներին։ Արքեպիսկոպոսը այդ շրջաբերականի թարգմանությունը Հաշտարխանում տպել տվեց և մի քանի հազար օրինակ տարածեց հայերի մեջ։

Նույն տարվա գարունքին ռուսաց զորքը Ղզլարից ճանապարհ ընկավ։

Զուբովը մոտեցավ Դերբենդին (մայիս ամսում), տեղային Ֆաթալի-խանի որդի Շեխալի-խանը ընդդիմացավ նրան, պատրաստվում էր պատերազմելու։ Բայց Դերբենդի հայ բնակիչները քաղաքը մատնեցին Զուբովի ձեռքը, բացի դրանից, բռնեցին Շեխալի-խանին նույնպես մատնեցին Զուբովի ձեռքը։ Ռուսները համարյա առանց պատերազմի, հայերի աջակցությամբ, տիրեցին Դերբենդին։

Զուբովը Դերբենդից անցավ Ղուբա, իր հետ տանելով Շեխալի-խանին։ Ղուբան նույնպես առանց արյունի գրավվեցավ։ Այստեղ մի օր ձիարշավի հանդես կատարելու ժամանակ, որին հանդիսատես էր ինքը Զուբովը, Շեխալի-խանը, մտրակելով իր նժույգին ասպարեզից դուրս եկավ, փախավ դեպի Պարսկաստան. ոչ ոք չկարողացավ բռնել նրան։ Քայց Բաքվի մեջ նրան կալանավորեցին, երբ այդ քաղաքը առանց պատերազմի անձնատուր եղավ ռուսներին։

Նույն թվի հուլիս ամսում Զուբովը մոտեցավ Շամախի քաղաքին։ Տեղային Մուստաֆա-խանը պատրաստվել էր պատերազմելու։ Բայց Հովսեփ արքեպիսկոպոսն առաջուց անձամբ՝ գնաց նրա մոտ, աշխատեց համոզելու, որ ընդդիմությունն ապարդյուն կլինեք, ավելի լավ էր առանց արյունահեղության ընդունել ռուսաց հպատակությունը։ Մուստաֆա-խանը համաձայնվեցավ ընդունելու արքեպիսկոպոսի առաջարկությունը, բայց երբ նրանից մի հուսալի պատանդ պահանջեցին նա դրժեց իր խոստմունքին և դիմեց Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանին, որ միանա նրա հետ, և

երկուսը միասին պատերազմեն ռուսաց դեմ: Այդ ժամանակ (օգոստոս ամսում) արքեպիսկոպոսը կրկին ուղարկվեցավ Մուստաֆա-խանի մոտ, և տեսնվեցավ նրա հետ սուրբ Ստեփաննոսի վանքում: Այս անգամին արքեպիսկոպոսին կատարելապես հաջողվեցավ կատարել իր միջնորդության խորհուրդը, և Շամախին նրա աշխատությանը առանց արյունահեղության անցավ ռուսների ձեռքը:

Վերոհիշյալ քաղաքները դյուրությամբ գրավելուց հետո, ձմեռն անվտանգ անցկացնելու համար, Զուբովը անցավ Մուղանի անապատը և ձմեռեց Սալխանում:

Հետևյալ տարվա զարունքին Զուբովը դիմեց զեպի Գանձակ:

Մեխիթ-Աբովը այդ ժամանակ գտնվում էր Գանձակում, տեղային Զավադ-խանի մոտ: Մինչև ռուսաց զորքերի հասնելը, Մեխիթ-Աբովը Հովսեփ արքեպիսկոպոսի խորհրդով կարողացավ համոզել Զավադ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին: Զավադ-խանը պատրաստեց իր սեփական պալատը և հարգանքով ընդունեց թե կոմս Զուբովին և թե Հովսեփ արքեպիսկոպոսին իր քաղաքում:

Այդ ժամանակ Զավադ-խանը ընծայեց նորին սրբազանությանը Կենաց փայտի մի մասը, որ Հաղբատա վանքից բերված էր Թիֆլիս և այդ քաղաքի ավարառության ժամանակ ընկել էր պարսից զինվորների ձեռքը, որոնցից գնել էր խանը:

Այդ միջոցներում Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը տեսնելով, որ հայերը միասիրտ և միահռչակ կերպով միացած են ռուսների հետ, — տեսնելով, որ մյուս գավառների մահմեդական խաները հնազանդվեցան, ինքն ևս անճար մնալով, իր որդի Աբդուլ-Ֆաթիհ-խանին ուղարկեց կոմս Զուբովի մոտ և հայտնեց իր հպատակությունը: Կոմսը սիրով ընդունեց նրա որդուն և հարգանքով ճանապարհ դրեց, ուղարկելով նրա ձեռքով ընծաներ Իբրահիմ-խանին, այլև մի թանկագին գավազան Շուշի բերդի մահմեդական հոգևորականների գլխավոր մուլլա Փանահին:

Կոմսի բարեկամական ցույցերը զեպի Շուշի բերդի բռնակալը բավական խախտեցին Ղարաբաղի հայոց մեխիթների հավատը զեպի ռուսները: Նրանք բոլորովին ուրիշ բան էին սպասում. նրանք հույս ունեին, որ Իբրահիմ-խանի իշխանությունը կունչացնեն և Ղարաբաղում կրկին կհաստատեն մեխիթների վաղեմի իշխանությունը: Դրա համար էլ մեխիթները ամեն զոհողություն հանձն առին ռուսների տիրապետությունը հեշտացնելու համար: Բայց

Հովսեփ արքեպիսկոպոսը դարձյալ հանգստացնում էր նրանց, ասելով, թե դա քաղաքագիտական առժամանակյա խաղ է միայն, թե իբրահիմ-խանը երկար չի մնա իր տեղում և թե մելիքները դարձյալ տեղ կլինեն Ղարաբաղին, ինչպես միշտ եղել են և այլն:

Գուցե արքեպիսկոպոսի հույսերը երազներ չէին, գուցե այդ բոլորը կկատարվեր, բայց երևում է, որ ինքը նախախնամությունը վճռել էր պատժել հայերին իրանց մեղքերի համար...

Հանկարծ հասավ Եկատերինա կայսրուհու մահվան բոթը (1796, 6 նոյեմ.): Եվ մինչդեռ կոմս Զուբովը պատրաստվում էր կատարելու իր արշավանքի այլ խորհուրդները, հրաման ստացավ վերադառնալ Ռուսաստան: Նրա հետ ուսաց զորքերը թողնցին Անդրկովկասը (1797, գարունքին):

Այդ անանկկալ դժբախտությունից հետո, հասկանալի է Հովսեփ արքեպիսկոպոսի անմխիթար սրտի դառնությունը: Նրա ողորմած կայսրուհին վախճանվեցավ: Նրա բոլոր բարձր գաղափարները, որոնցով ոգևորված առաջնորդում էր նա ուսաց զորքերին,— նրա բոլոր պլանները հայրենիքի ապաստության մասին, միանգամայն խորտակվեցան:

Նա անմխիթար, հուսահատ սրտով ինքն ևս վերադարձավ Ռուսաստան:

XXXII

Ռուսաց զորքերի հանկարծ հեռանալը բոլորովին այլ կերպով էին բացատրում Անդրկովկասի մահմեդականները: Արդեն Պարսկաստանից լսվում էր, որ Աղա-Մամադ-խանը պատրաստվում է մի նոր արշավանք գործել դեպի Անդրկովկաս: Այդ պատճառով ուսանների հեռանալը վերաբերում էին նրանց վախճանալուն, նրանց կրկնությունը, իբր թե շահի գալուստը լսածին պես, սկսեցին վախճել: Թեև այդ ենթադրությունը պարծենկոտ մահմեդականների հրեակայության ցնորքն էր միայն, այսուամենայնիվ ուսաց հեռանալը մեծ հարված տվեց անդրկովկասյան քրիստոնյաներին; առավելապես հայերին:

Մենք տեսանք, թե ո՛րպիսի եռանդով, թե ո՛րքան անձնազոհությամբ աշխատում էին հայերը ուսաց հաղթությունները հեռացնելու համար: Բոլոր գավառների տիրապետող խաները, համարյա առանց պատերազմի, անձնատուր եղան: Ինչո՞ւ,— որովհետև ժողովուրդը խաների դեմ էր և ուսանների բարեկամ: Իսկ ժո-

ղովուրդը բաղկացած էր ըստ մեծի մասին հայերից: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ խաները և առհասարակ մահմեդական ամբոխը, ռուսների հեռանալուց հետո, պիտի սկսեին իրանց բոլոր վրեժխնդրության թույնը թափել հայերի վրա:

Մենք տեսանք, որ Ղուբայի և Դերբենդի հայ բնակիչները իրանք բաց արին այդ քաղաքների դռները ռուսաց զորքերի առջև և տեղային Շխալի-խանին բռնելով, մատնեցին կոմս Զուբովի ձեռքը: Իհարկե, ռուսաց զորքերի հեռանալուց հետո նույն հայերը այլևս չէին կարող մնալ իրանց տեղերում. նրանք թշնամացան մահմեդականների հետ.— նրանք դավաճան հայտնվեցան խանի աչքում: Եվ այդ էր պատճառը, որ Դերբենդի ու Ղուբայի հայերը համարյա բոլորը գաղթեցին ռուսաց զորքերի հետ և զնացին Ռուսաստան: Դրանցից ավելի քան հազար ընտանիք կոմս Զուբովը բնակեցրեց Ղզլարի գավառում:

Շամախու Մուստաֆա-խանը, նույնպես վիրավորված իր քաղաքի հայերից, նրանց դեպի ռուսները ունեցած համակրության մասին, սկսեց հալածել նրանց: Նա սպանել տվեց Հովհաննես վարդապետին, որ գրգռում էր հայերին խանի դեմ հօգուտ ռուսների:

Իբրահիմ-խանը միայն լուռ մնաց, պահելով իր սրտում Ղարաբաղում գտնված մելիքների վերաբերությամբ սաստիկ ոխակալություն: Նա խորամանկ, միևնույն ժամանակ իր գործը հասկացող մարդ էր. նա մելիքների մեջ դեռևս շատ պետքեր ուներ. մի կողմից լսվում էր Աղա-Մամադ-խանի նոր արշավանքի ձայնը դեպի Ղարաբաղ, մյուս կողմից, նա մտադիր էր վրեժխնդիր լինել Մելիք-Մեջլումին, որը Աղա-Մամադ-խանի հետ միանալով, պաշտրեց նրա բերդը՝ Շուշին:

XXXIII

Վրաց Հերակլ իշխանը չէր մոռացել Թիֆլիսի ավերումը Մելիք-Մեջլումի և Զավադ-խանի ձեռքով: Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը նույնպես չէր մոռացել, որ հիշյալ երկու անձինքը, առաջնորդելով Աղա-Մամադ-խանին, պաշարեցին իր բերդը և ահագին վնասներ պատճառեցին: Ուստի երկուսն էլ միաբանվելով, կամեցան իրանց այդ ոխերիմ թշնամիներից վրեժխնդիր լինել:

Համարյա կոմս Զուբովի Դերբենդը տիրելուց մի ամիս հետո (1796, ապրիլ ամսում) Հրակյր վրացի և վարձված լեզգի զորք-

բով, այլև իր հետ վեր առնելով Թիֆլիսում գտնված ոռոսաց զորքերի մի մասը, իսկ Իրրահիմ-խանը Ղարաբաղի հայ և թուրք զորքերով պաշարեցին Գանձակի բերդը: Նրանց օգնություն հասավ և Ավարիայի Օմար-խանը:

Իրրահիմ-խանի զորախմբի մեջ գտնվում էր Մելիք-Ռուստամը, բացի նրանից, Ղարաբաղի մյուս մելիքներից ոչ ոք չմասնակցեց խանի արշավանքին: Այդ փոփոխամիտը, որպես տեսանք ԱՄՄՂ գլխում, իր կնոջ պատճառով թշնամացավ խանի հետ, բայց Մելիք-Մեջլումի դեմ պատերազմելու համար կրկին հաշտվեցավ: Նա վաղեմի թշնամություն ուներ Մելիք-Մեջլումի հետ, որովհետև այդ վերջինը, որպես ցույց տվինք XXVI գլխում, մի դավադրության համար հրացանի բռնել տվեց Մելիք-Ռուստամի եղբորը և փեսային:

Գանձակի բերդի մեջ իր զորքերով գտնվում էր Մելիք-Մեջլումը, տեղային Ջավադ-խանի մտերիմ բարեկամը: Բացի նրանից, Գանձակի հայ մելիքները իրանց մարդիկներով նույնպես բերդի մեջն էին, պաշտպանում էին նրան: Բերդի ութն աշտարակներից չորսը հայերի պաշտպանության ներքո էր, իսկ մնացածը պաշտպանում էր ինքը Ջավադ-խանը:

Պաշարումը տևեց երկար, ավելի քան չորս ամիս: Ռուս, թուրք, վրացի և լեզգի զորքերը, ահագին քանակությամբ շրջապատել էին բերդը և անդադար հարձակումներ էին գործում, բայց պաշարվածները քաջությամբ պատասխանում էին նրանց: Վերջը Հերակ: իշխանը անճարացած մի գաղտնի պատգամավորություն ուղարկեց Ջավադ-խանի մոտ, հայտնելու նրան, եթե Մելիք-Մեջլումին իր ձեռքը կտա, դրանով ամեն ինչ կվերջանա:

Ջավադ-խանը խիստ արհամարհանքով պատասխանեց, ուսելով թե մի այդպիսի վարմունք միայն իրան Հերակլին կվայելե, իսկ ինքը չէ կարող իր բարեկամին և դաշնակցին մատնել թշնամու ձեռքը: Այդ խոսքերով Ջավադ-խանը կամեցավ հիշեցնել վրաց իշխանին նրա անազնիվ վարմունքը Մելիք-Մեջլումի վերաբերությանը, երբ նա Թիֆլիսում կամենում էր կախնավորել իր հյուրին և մատնել Իրրահիմ-խանի ձեռքը, որի համար սուստիկ պատժվեցավ, Թիֆլիսը ավերակ դարձավ...

Այդ պատասխանից հետո Հերակլը և Իրրահիմ-խանը ուսուկացրին իրանց հարձակումները: Երկու կողմից ևս սարսափիկ կռիվներ էին լինում, բայց բերդի գրավելը օրըստօրե անհնարին

էր դառնում: Թշնամին սկսեց ավարի առնել, ավերակ դարձնել Գանձակի շրջակա գյուղերը:

Կռիվների մեջ առանձին հերոսությամբ հանդիսացան Մելիք-Մեջլումի երկու քաջերը՝ Դալի-Մահրասան (Ավագ վարդապետը) և Թյուլի-Արզումանը. առաջինը լեզգիների դեմ, իսկ երկրորդը վրացիների դեմ: Այդ երկուսը իրանց խումբերով շատ անգամ դուրս էին գալիս պաշարված բերդից և կայծակի նման նետվելով թրշնամու բանակի վրա, սարսափելի կոտորածներ գործելով, հետ էին դառնում: Բայց երկու քաջերն ևս իրանց հանդուգն հարձակումների զօհ դարձան. Թյուլի-Արզումանը գնդակի հարվածք ստացավ Գանձակի ալգեստանի մեջ տեղի ունեցած կռվում, իսկ Դալի-Մահրասան, որպես նկարագրեցինք XII գլխում, սպանվեցավ Գանձակի գերեզմանատան մեջ: Այդ քաջերի կորուստը Մելիք-Մեջլումին սաստիկ ցավ պատճառեց:

Երեք ամիս անցավ, բայց բերդը դեռ աներկյուղ պաշտպանվում էր: Այդ միջոցներում մի ծերունի, որ շնայած գլխի ալևոր մազերին դեռ պահպանել էր մարմնի ժրությունը և սրտի աշխույժը, թշնամու բանակից բաժանվելով, աննկատելի կերպով մտավ բերդի մեջ: Նա մոտեցավ այն աշտարակներից մեկին, որ գտնվում էին հայերի պաշտպանության ներքո: Այդ ծերունու ներկայությունը, կարծես, մի դյութական զորությամբ ազդեց աշտարակի հայ պահակների վրա, որոնց թիվը մի քանի հարյուր հոգի էր, և գիշերը բոլորն էլ ապստամբվեցան, աշխատում էին բաց անել թշնամու առջև բերդի դռները: Մելիք-Մեջլումը այդ լսելով թողեց իր բռնաց դիրքը, շտապեց զսպելու ապստամբությունը: Գիշերային խռովության մեջ նա գնդակի հարվածք ստացավ. նրան վիրավորված տարան Զավադ-խանի պալատը: Ծերունին բռնվեցավ՝ Ո՞վ էր այդ չարագործը:

Դա Իսրայել կաթողիկոսի հայր Ապրես-աղան էր: Նորա օծյալ որդին դավաճանություն գործեց Ղարաբաղի բոլոր հայ մելիքների դեմ, և նրանց թղթերը բռնելով, մատնեց Իբրահիմ-խանին, և Ղարաբաղի կործանման պատճառը դարձավ: Այժմ ծերունի հայրը նույն հղեղնագործության դերը կատարեց: Նրա փեսան¹, Մելիք-Ռուստամը, թշնամու բանակի մեջն էր, կամեցավ նրան և Իբրահիմ-խանին մի մեծ ծառայություն անել:

Նույն գիշերվա առավոտյան պահուն Զավադ-խանը Ապրես-

¹ Ապրես-աղայի աղջիկը, Վարդ-խաթունը, Մելիք-Ռուստամի կինն էր:

աղայի գլուխը կտրել տվեց և որպես ընծա ուղարկեց թշնամու բանակը նրա փեսա Մելիք-Ռուստամին: Իսկ ապստամբներից շատերը նույնպես պատժվեցան:

Մելիք-Մեջլումը, այդ վիրավոր առյուծը, խնամվում էր Ջավադ-խանի պալատում: Երրորդ օրում նա վախճանվեցաւ: Բայց Ջավադ-խանը երկու ամբողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իր տան մեջ, բժիշկը գնում-գալիս էր, իր ժամանակին նրա սենյակը ընթրիք և ճաշ էին տանում, և ամեն օր Ջավադ-խանը ուրախությամբ հայտնում էր հայոց զորքերին, թե շուտով Մելիք-Մեջլումը բոլորովին առողջացած դուրս կգա: Դրանով խանը կամենում էր պահպանել հայոց զորքերի եռանդը, որպեսզի իրանց իշխանի մահը լսելով չվհատվեն, մինչև ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնե:

Գանձակի բերդի պաշարման շորրորդ ամիսը լրանալու մոտ էր, երբ Ջավադ-խանը, առանց որևիցե զիջում անելու, հաշտվեցավ իր թշնամիների հետ: Իբրահիմ-խանը հեռացավ դեպի Ղարաբաղ, Հերակլը գնաց Թիֆլիս, իսկ Օմար-խանը՝ դեպի Գաղղստան: Մելիք-Մեջլումի մահը իմացան նրանք այն ժամանակ միայն, երբ հաշտության պայմանները արդեն կնքված էին:

Չնայելով, որ Թիֆլիսը ավերակ դարձնելուց հետո Մելիք-Մեջլումը փոքր-ինչ կորցրել էր իր համարումը հայ հասարակության աչքում, բայց Ջավադ-խանը, հարգելով իր հանգուցյալ բարեկամի հիշատակը, ուշադրություն չդարձրեց հայերի դժգոհության վրա և նրա մարմինը հանդիսավոր կերպով թաղել տվեց Գանձակի եկեղեցու տաճարի աջակողմյան խորանի մեջ: Նույն եկեղեցու գավթում ամփոփվեցան Դալի-Մահրասայի (Ավագ վարդապետի) և Թյուլի-Արզումանի մարմինները:

Ջավադ-խանը իր հոգաբարձության ներքո առեց Մելիք-Մեջլումի միակ որդի Մելիք-Աթամ II:

Նրա հայրը, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, նշանադրել էր իր որդու համար տեղացի երեւելի ազնվական Յասսեի՝ կրտսեր աղջկան, գեղեցիկ Ռեհանին: Երբ Մելիք-Մեջլումի մահից հետո Ջավադ-խանը հարսնախոսներ ուղարկեց Թիֆլիս Ռեհանին բերելու, նրա հայրը փոխանակ գեղեցիկ Ռեհանին տալու, տվեց երեք քոռը, Քամարին, որը բավական տգեղ էր: Այդ դժբախտ ամուս-

¹ Այդ Յասսե չգիտենք Թիֆլիսի հայոց որ ազնվականների տոհմից էր:

նության պատճառով, Մելիք-Աթամ II, երկար շապրեց, նա մեռավ երիտասարդական հասակում, թողնելով մի աղջիկ միայն՝ Սըհար-նազ անունով:

Իսկ Քամարը թեև շատ զեղեցիկ շէր, բայց խելացի և ճարպիկ կին էր: Ամուսնի մահից հետո նա երկար կարողացավ կառավարել Մելիք-Իսրայելյանների թողած մեծ ժառանգությունը և նրանց հպատակներին, որ այն ժամանակ գտնվում էին Գանձակի գավառում: Հետո իր աղջկան, Սըհար-նազին, կնության տալով նախիջևանցի Ասրի-բեկի որդի Սայի-բեկին, տիկին Քամարը ընտրեց նրան իբրև տնային փեսա, և Մելիք-Իսրայելյանների ժառանգությունը անցավ այդ Սայի-բեկի ձեռքը, որը սկսեց այնուհետև կրել իր կնոջ տոհմանունը:

XXXIV

Մելիք-Մեջլումի մահը զրկեց Զավադ-խանին լավ դաշնակցից, իսկ Ղարաբաղը զրկվեցավ իր քաջ հայրենասերից: Նա իր հետ գեղեզման տարավ ավելի ընդարձակ և հիմնավոր ծրագիրը՝ Ղարաբաղի մելիքությունների վերականգնման մասին, որը բոլորովին տարբերվում էր մյուս մելիքների և Հովսեփ արքեպիսկոպոսի գաղափարներից: Երբ մի անգամ նրա նիզակակից Դալի-Մահրասան (Ավագ վարդապետը) համարձակվեցավ հանդիմանել նրան Քիֆ-լիսի ավերակ դարձնելու պատճառով, երիտասարդ մելիքը դառնացած կերպով պատասխանեց նրան. «բավական խաբվեցանք... մինչև երբ պետք է երազներով հրապուրվենք... մեր բարեբարները մեզ կռվեցնում են իրանց թշնամիների հետ, իսկ իրանք մեջտեղից շահվում են... Մենք ավելի հաստատ պատճառներ ունենք հավատալու պարսից շահերին, քան թե ուրիշներին: Ծահ-Աբասը հաստատեց Ղարաբաղի մելիքություններ, նադիրը վերահաստատեց, իսկ Աղա-Մամադ-շահը խոստացել է ինձ ավելի, քան թե իր նախորդները...»:

Ինչ էլ որ լիներ Աղա-Մամադ-խանի խոստմունքը, Մելիք-Մեջլումը այժմ նրանից օգուտ քաղել չէր կարող: Նրա թշնամիները — Իբրահիմ-խանը և Հերակլ իշխանը — ավելի լավ էին հա-

¹ Մի հին ձեռագրի մեջ կարգում ենք, որ Աղա-Մամադ-խանը խոստացել էր Մելիք-Մեջլումին, ոչ միայն Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելով բարձրացնել Ղարաբաղի մելիքությունները, այլև պիտի հանձներ նրան և Վրաստանի կառավարությունը:

կանում այդ բոլորը. և այդ էլ պատճառը, որ մինչև Աղա-Մամադ-խանի կրկին վերադարձը, աշխատեցին Մելիք-Մեջլումին ոչնչացնելու:

Հերաթի և Ղանդաճարի ապստամբությունները զսպելով, Աղա-Մամադ-խանը վայելում էր իր հաղթությունների փառքը իր նոր աթոռանիստ Թեհրան քաղաքում, երբ Գանձակի Զավադ-խանից նամակ ստացավ Անդրկովկասում պատահած անցքերի մասին: Նամակագիրը տեղեկացնում էր նրան կոմս Զուբովի արշավանքների և խաների ռուսաց հպատակությունը ընդունելու մասին, հետո կոմս Զուբովի անակնկալ վերադարձի մասին դեպի Ռուսաստան, — տեղեկացնում էր Հերակլ իշխանի միաբանության մասին իբրահիմ-խանի հետ, և իր բերդի, Գանձակի, պաշարման մասին հիշյալ երկու դաշնակիցներից, և վերջապես Մելիք-Մեջլումի սպանման մասին, որը շատ սիրելի էր շահին: — Այդ բոլորը լսելով, Աղա-Մամադ-խանը 1797 թվի ամառը կատարեց մի նոր արշավանք դեպի Անդրկովկաս:

Դեռ նա Երասխ գետից չէր անցած, իբրահիմ-խանը տեսնելով, որ չէ կարող ընդդիմադրել պարսից ահագին զորությունը, և մանավանդ հույս չունենալով, որ հայոց մելիքները այս անգամ ևս կօգնեն իրան Աղա-Մամադ-խանի դեմ, վեր առեց իր ընտանիքը, և գիշերով թողնելով Շուշի բերդը, փախավ Բալաբան իր աներ Օմար-խանի մոտ:

Այդ ժամանակ հայոց մելիքները նույնպես մեծ երկյուղի մեջ ընկան: Նրանք դեռ Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշավանքի ժամանակ մերժել էին շահի հրավերքը, որով կոչում էր նրանց ընդունել Պարսկաստանի հովանավորությունը, խոստանալով ոչրնչացնել իբրահիմ-խանին և վերահաստատել Ղարաբաղում մելիքների վաղեմի իշխանությունը: Բայց մելիքները այնքան անխոհեմ գտնվեցան, որ բռնեցին իբրահիմ-խանի կողմը, և որպես տեսանք ՄԽԻՄ զլխում, սկսեցին իրանց բոլոր ուժերով պաշտպանել նրան և Շուշի բերդը շահի ահագին զորության դեմ: Իսկ այժմ ի՞նչ պիտի անեին, երբ նույն շահը ավելի մեծ պատրաստությամբ հարձակվեցավ Ղարաբաղի վրա:

Մելիքների դորքը իրանց ժողովուրդն էր, իսկ ժողովուրդը սկսել էր ցրիվ գալ, ոչ այնքան Աղա-Մամադ-խանի երկյուղից, որքան մի նոր և ավելի անգութ թշնամուց, որը այդ միջոցներում վրա հասավ: — Դա էր Ղարաբաղի սարսափելի սովը, որին հետեւեց ժանտախտը:

Մենք հետո ցույց կտանք, թի սովը և ժանտախտը, խառնվելով քաղաքական տագնապանների հետ, որպիսի կործանիչ ներգործություն ունեցան Ղարաբաղի հայ իշխանությունների վրա, իսկ այժմ այդքանը կասենք, որ մելիքները որքան էլ ցանկանային, չէին կարող դեմ դնել Աղա-Մամադ-խանին, որովհետև նրանց ժողովուրդը այդ ժամանակ միայն հացի համար էր մտածում և վազում էր դեպի այն կողմը, ուր կարող էր հաց գտնել:

Դեռ Աղա-Մամադ-խանը չհասած Շուշի բերդին, Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Աբովը գնաց Վրաստանի կողմերը, իսկ Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը կամենում էր գնալ Քիֆլիս, բայց ճանապարհին պատահեց Աղա-Մամադ-խանի խումբերին, և նրանց հետ կռիվ ունենալով, գլխից վերք ստացավ: Նրան վիրավոր բերեցին Աղա-Մամադ-խանի մոտ, երբ նա արդեն բանակ էր դրած Ասկարանի ավերակների մոտ, Շուշի բերդից մի քանի մղոն հեռավորության վրա:

Քսան հազար թուման տուգանքը հազիվ կարողացավ ազատել Մելիք-Ջումշուդի գլուխը շահի դահիճների ձեռքից: Նրա տունը կողոպտելուց և կայքը հափշտակելուց հետո շահը նրան ներում չնորհեց:

Մելիք-Ջումշուդն անձամբ առաջնորդեց նրան, տարավ Շուշի բերդը, որը առանց ընդդիմության իր ղոները բաց արեց ներքինի թագավորի առջև: Հայոց հոգևորականությունը հանդեսով դուրս եկավ նրա առջև և տարավ Իբրահիմ-խանի պալատը:

Այդ հանգստի ժամանակ շահի մանկահասակ սենեկապետներից մեկի, որ կոչվում էր Սաֆարալի-բեկ, ուշադրությունը գրավեց սուրբ աստվածածնի պատկերը, ոսկեզօծ շրջանակի մեջ, որ կրում էր իր կուրծքի վրա մանուկ Հիսուսին: Նա հարցրեց՝ ո՞ւմ պատկերն է այդ, երբ պատասխանեցին, մոտեցավ և համբուրեց: Նույն լուպեում նրա աչքերում երևացին մի քանի կաթիլ արտասուքներ, իսկ այդ մի քանի կաթիլները պատճառ եղան շատ արյան կաթիլների...

Աղա-Մամադ-խանը մնաց Շուշի բերդում 25 օր: Այդ ժամանակ կամեցավ նա պատժիլ այն բոլոր հայ և թուրք ավագներին, որոնք իրան ընդդիմություն էին գործել Շուշի բերդի առաջին պաշարման ժամանակ և որոնք Իբրահիմ-խանի կուսակիցներ էին: Դրանք թվում էին՝ Մելիք-Ռուստամը, Մելիք-Միրզախանյան Մելիք-Ալլահվերդին և մի քանի հայ հոգևորականներ, յուզբաշխներ և տանուտներ: Դրանց թվումն էին Իբրահիմ-խանի եղբոր որդի

Մամադ-բեկը և մի քանի ուրիշ բեկեր: Ամենքն էլ բանտարկված էին:

Մի գիշեր, որի առավոտը բանտարկյալներին պիտի դուրս բերեին հրապարակի վրա գլխատելու համար, շահի մոտ մտավ մեր վերև հիշած սենեկապետը՝ պատանի Սաֆարալի-բեկը: Նա այնքան սիրելի էր շահին, որ համարձակվեցավ նրա ոտները համբուրելով աղաչել, որ ներումն շնորհն այն դատապարտյալներին, որոնց մյուս օրը պիտի գլխատեին: Երբ շահից մերժում ստացավ, նա սկսեց խնդրել, որ գոնե խնայե հայերին...: Վերջին խնդիրը սաստիկ բարբոթեց շահի բարկությունը և նա ասեց հետևյալ խոսքերը. «կարմիր արյունով ցողելով «սև սլզգին»¹, ես նրան վարդի գույն պիտի տամ... առավոտյան այն բոլոր դավաճանների գլուխներից հրապարակի վրա մի լաշտարակ պիտի կազմել տամ, իսկ քո գլուխը, Սաֆարալի-բեկ, այդ աշտարակի գագաթի վրա պիտի դնեմ...»:

Պատանին սարսափած դուրս եկավ շահի սենյակից:

Նրան ծանոթ էր իր թագավորի խստասրտությունը. նա գիտեր, ինչ որ ասեց նա, անպատճառ կկատարե: Հղացավ մի շար խորհուրդ...

Նույն գիշերը պալատում սենվեցավ նա շահի մի այլ սենեկապետի հետ, որ իրան խիստ մտերիմ էր: Այդ վերջինը կոչվում էր Աբաս-բեկ: Դեռ առավոտյան լույսը չբացված, երկուսն էլ մտան շահի քնարանը: Աբաս-բեկը այնքան սրտի արիություն չունենալով, երկյուղից ուշաթափ եղավ և ընկավ քնարանի հատակի վրա: Շահը խորին քնի մեջ էր. նրա թանկագին մահճի շորս կողմերում, ոսկյա աշտանակների վրա, դեռ վառվում էին ճրագները: Սաֆարալի-բեկը մոտեցավ և խենչարի մի քանի հարվածներով վերջացրեց գործը...

Առավոտյան ամբողջ բերդի մեջ շշուկ տարածվեցավ, թե Աղա-Մամադ-խանը սպանված է: Բայց ոչ ոք չէր հավատում, մինչև նույն Սաֆարալի-բեկը, թագավորի կտրած գլուխը իր ձեռքին բռնած, դուրս եկավ պալատից, բերեց և ձգեց հրապարակի վրա: Այդ միջոցին բերդի հայ և թուրք բնակիչները թափվեցան պալատի վրա, սկսեցին կողոպտել շահի գանձերը:

Պարսից զորքերը անմիջապես թողեցին բերդը և փախան դեպի Պարսկաստան: Սատղ-խան շաղաղին, որը Աղա-Մամադ-խանի նշանավոր զորապետներից էր, հագիվ կարողացավ երկու արջա-

¹ Դարա-բաղ թուրքաց լեզվով նշանակում է սև ալգի:

յասպաններից մեկին միայն՝ Արաս-բեկին, կալանավորել և իր հետ տարավ Պարսկաստան, իսկ Սաֆարալի-բեկը թաքնվեցավ:

Մեզ համար շատ պարզ չէ այդ արքայասպանի ի՞նչ ազդից կամ ո՞վ լինելը, միայն մի ձեռագիր պատմության մեջ, որը գրված է Ղարաբաղի վանքերից մեկում, կարդում ենք, որ Սաֆարալի-բեկը ազգով հայ էր. մանկության հասակում իրրև գերի տարված էր Պարսկաստան և այնտեղ բռնի մահմեդականություն էին ընդունել տվել: Բայց նրա սրտում դեռ բուրրովին չէին հանգած հայության և քրիստոնեական կրոնի կայծերը, որոնք իսկույն բորբոքվել սկսան, երբ նա Շուշի բերդը մտնելու ժամանակ տեսավ հայոց եկեղեցական հանդեսը և համբուրեց սուրբ աստվածածնի պատկերը¹...

Չնայելով, որ Աղա-Մամադ-խանի սպանման լուրը տարածվեցավ ամեն տեղ, բայց Իբրահիմ-խանը տակավին չէր համարձակվում Բալաքանից վերադառնալ Շուշի բերդը: Նրա բացակայությունից օգուտ քաղելով, բերդին սկսեց տիրել Իբրահիմ-խանի եղբորորդի Մամադ-բեկը:

Այդ Մամադ-բեկը առաջարկեց հայոց Մելիք-Ռուստամին միանալ իր հետ, հակառակել Իբրահիմ-խանին, պայման դնելով,

¹ Մեր ծանոթության մեջ հարկավոր ենք համարում դնել մի քանի քաղվածքներ հիշյալ ձեռագիր պատմությունից. «Բայց նա (Աղա-Մամադ-խանը) զօրքն եկն մտանել ի բերդաքաղաքն Շուշի: Հայք վասն երկյուղի ելին ընդ առաջ նորա դասուք քահանայից, խաշիվ և խաշվառավ և ամենայն զարդուք: Իբրև ետես զխումբս հայոց մեծ բռնավորն, զկայ առեալ անդ ի տեղի, և եհարց ի մերձակայ նախարարաց իւրացոց. թե արդյոք ո՞րք են դոքա, զի այդպես հրաշափառ զգեստուք և զարդուք գան ընդ առաջ մեր: Եվ որք հմուտք էին և տեղեակք իրանց գործելոց, ետուն զարժանն պատասխանի, թե ի հայս կան հասկան սովորութիւնք այսպիսիք, գնալ ընդ առաջ թաղավորաց ի մեծարանս և ի պատիվ երեսաց նոցա, առ շարժել ի գթածութն և ի խնամս վասն ողորմելի ազգին իւրեանց: Առ այս պատասխան սիրայորդոր բանիւք միիթարեաց և քաշալերեաց զազգս մեր տառապեալ, բայց վերին երեսօք, զի գաղեալ ննկութիւնն ծարեալ պահեր ծածկաբար ի մտի իւրում:

Մինչ խօսքի բռնավորն ընդ ազգիս մերոյ իշխանաց, ընդ իւր ունելով պատանեակ մի մտնիմ, և ամենայն ինչ ի ձեռս նորա էր. ի ձեռաց նորա կերակրուր: Պատանին էր յազգիս հայոց ի վաղուց գերեալ և տարեալ քեծաեալ էին նմա: Ետես ի նմին ժամու զպատկեր տիրամօրն, որ ուներ ի գիրկս զմանկացելն Հիսուս, կարի իմն գեղեցկազարդ և ոսկեզօծ նկարեալ: Ծնարց պատանին, թե պատկերս այս որո՞յ է. նոքա շժանեան, զի այդ հիշեաց զտառապանս ազգի մերոյ...»:

Հետո մանրամասնաբար նկարագրում է այն շարժառիթները, որ դրդեցին պատանուն սպանելու թագավորին:

որ Ղարաբաղի հայերի գլխավորը ինքը, Մելիք-Ռուստամը, կլինի, իսկ թուրքերի գլխավորը՝ Մամադ-բեկը:

Հայերը ըստ մեծի մասին տիրասեր են դեպի օտարները, իսկ անհավատարիմ դեպի իրանց հարազատ ազգայինները, — այդ իսկ պատճառով Մելիք-Ռուստամը մերժեց Մամադ-բեկի առաջարկությունը և չկամեցավ անհավատարիմ լինել Իբրահիմ-խանին, որը այնքան շարիքներ էր հասցրել Ղարաբաղի հայ ժողովրդին:

Մելիքը նամակով հայտնեց Իբրահիմ-խանին բոլոր անցքերը, խոստացավ նրան իր օգնությունը, փութացնելով, որ առանց ժամանակ կորցնելու վերադառնա Բալաքանից և կրկին ձեռքն առնեն Շուշի բերդի իշխանությունը: Իբրահիմ-խանը ինքը չվստահացավ զալ և ուղարկեց իր որդի Մենտի-խանին: Մելիք-Ռուստամը կես ճանապարհի վրա իր ձիավորների խումբերով հանդիպեց Մենտի-խանին, և նրան գիշերով մտցնելով Շուշի բերդը, ուղղակի տարավ նրա հոր պալատը, որի մեջ այդ ժամանակ բնակվում էր Մամադ-բեկը:

Մամադ-բեկը իրան արդեն բերդի տերը համարելով, ընդունեց Մենտի-խանին իբրև մի հյուր: Բայց Մելիք-Ռուստամը առանց ժամանակ կորցնելու, հայերից պահապաններ դրեց նրա տան վրա, և կալանավորեց Մամադ-բեկին:

Այդ միևնույն Մելիք-Ռուստամը, որը նույն տարվա մեջ Իբրահիմ-խանին առաջնորդելով, պաշարեց Գանձակի բերդը և Մելիք-Մեջլումին սպանել տվեց, — այժմ նույն մարդը, Մամադ-բեկին կալանավորելով, և Իբրահիմ-խանի որդուն պաշտպանելով, կրկին հաստատեց Ղարաբաղի բռնակալների իշխանությունը, մի այնպիսի ճգնաժամի ժամանակ, որ խիստ հարմար միջոցներ կային ոչնչացնելու նրանց...

Երբ ամեն ինչ խաղաղացած էր Շուշի բերդում, Իբրահիմ-խանը վերադարձավ Բալաքանից: Մամադ-բեկը այդ ժամանակ բանտից փախավ, գնաց Շամախու Մուստաֆա-խանի մոտ: Այնտեղից երկու աշբերը կտրացրած, կրկին հետ բերեցին փախստականին:

Ավելորդ չէր լինի մի երկու խոսք ասել, թե ի՞նչ եղավ արքայասպան Մաֆարաի-բեկը:

Աղա-Մամադ-խանի սպանումից հետո պարսից գահը ժառանգեց Ֆաթալի-շահը:

Իբրահիմ-խանը, ցույց տալու համար, թե սպանությունը կատարվել է ոչ միայն ատանց իր կամքի, այլ հակառակ իր կամքի, վատությունը կալանավորեց նրան և ուղարկեց Պարսկաստան: Այս-

տեղ մեջ ենք բերում աշխարհաբար թարգմանությունը այն տողերի, որ քաղում ենք վերոհիշյալ անտիպ պատմությունից:

«Բռնելով ողորմելի պատանու ձեռքից, տվեցին մարդախանձ և գիշատիչ գազանների ձեռքը: Այդ կատաղիները կանչեցին նույն ժամում մի պայտառ՝ արհեստավոր, պատվիրեցին նրան կտրել և կազմել մի նոր օրինակով պայտ, որ վշտակիր պատանու ոտների չափին համեմատ լիներ: Նա փութաց անմիջապես կատարելու նրանց պատվերը: Հետո նրա ոտները մերկացնելով, և ամեն կողմից երկաթե կապանքներով պնդացնելով, դրեցին մահացու պայտերը նրա ոտների տակ, և սրածայր մեխելով գամեցին: Առվակի նման վազում էր հորդահոս արյունը տանջվողի վերքերից և ներկում էր այն տեղը: Հետո շղթաներով կապեցին նրա ձեռքերը, ոտները, նաև պարանոցը, և վեր առնելով, տարան Տավրեժ քաղաքը: Այնտեղ կանգնացրին նրան աստանում դատավորի առջև և բազմատեսակ հարցաքննություններից հետո, մահվան դատապարտեցին, հրամայելով, որ շարաշար կերպով տանջեն նրան, և անդամ-անդամ կտրատեն, հետո թողնեն գազաններին ու թռչուններին ուտելու համար: Դատավորի հրամանի համեմատ, արյունաբու դահիճները խստագույն շարշարանքներով տանում էին նրան կատարման տեղը: Այդ միջոցին մահապարտը բաց արեց իր բերանը, սկսեց անարգել Մուհամեդի աղանդը, և խոստովանվեց թե խկապես ինքը հավատում էր քրիստոնյաների կրոնին: Երբ որ լսեցին նրա հայհոյությունները, կատաղի գազանների նման հարձակվեցան նրա վրա, և ամեն մարդ իր սրի ծայրը ներկում էր նրա արյունով: Այսպես տանջելով, հասցրին նրան մահապարտների տեղը, քաղաքից դուրս: Այնտեղ անտանելի շարշարանքներ տալով, մաս-մաս կտրատեցին նրա մարմինը, և թողեցին այնտեղ, որ արքունի հրամանի համեմատ թռչունների ու գազանների կերակուր դառնա:

Որովհետև հայերը վաղուց գիտեին նրա քրիստոնյայի զավակ լինելը, նաև Քրիստոսի հավատալը, այդ պատճառով մեծ աղաչանքով խնդրում էին, որ նահատակի մարմինը տան իրանց թաղելու համար: Ասեցին նախարարները. թույլ տվեցե՞ք, որ հայերը իրանց անարգ օրենքի համեմատ թաղեն: Որովհետև ավելի վատթար էին համարում հայոց թաղումը, քան գազանների կերակուր լինելը»:

և Պայտառ եշ. պայտ կամ նալ շինող:

Շարունակության մեջ նկարագրված է, թե ինչպես գիշերը լույս ծագեց նրա գերեզմանից և այլն:

Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ այդ սենեկապետը առանձին համակրություն ուներ դեպի հայերը, նա Մելիք-Միջլումի լավ բարեկամն էր, և մելիքը նրա միջնորդությամբն էր օգղում Ֆղա-Մամադ-շահի վրա:

XXXV

Մենք համարյա մոռացության տվեցինք, թե ի՞նչ եղավ Տիգակի իշխան Մելիք-Ավանյան Մելիք-Բախտամը, որը իրեն քաղաքական հանցավոր աքսորված էր Պարսկաստանի Արդավիլ բերդում (տե՛ս գլ. XXI):

Այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, այդ հերոսը դեռ մաշվում էր հեռավոր բանտարկության մեջ:

Երբ Աղա-Մամադ-խանը վերջին անգամ արշավանք գործեց Ղարաբաղի կողմերը և Շուշի բերդում սպանվեցավ (1797), նա գալու ժամանակ անցավ Արդավիլի բերդաքաղաքով: Այստեղ գտնվում է այն երեւելի մեշիղը, որի մեջ զետեղված են Շեյխ-Սեֆիի և մյուս Սեֆեվի թագավորների շիրիմները: Պարսից նոր թագավորների սովորության համեմատ, Աղա-Մամադ-խանը, որպէս ուխտավոր, այցելություն գործեց արքաների գերեզմաններին: Այդ ծեսը կատարելուց հետո, նա պետք է այցելություն գործեր բերդի բանտարկյալների մոտ, ում որ արժանի էր, ներումն շնորհելու համար:

Այդ բերդում պահվում էին նշանավոր քաղաքական հանցավորները միայն: Աղա-Մամադ-խանը նրանց շատերին ներումն շնորհեց, որոնց թվում և Մելիք-Բախտամին, մանավանդ երբ իմացավ, որ նա Մելիք-Ավան-խանի թոռն է, և նրա նախնիքը Պարսկաստանին մեծ ծառայություններ են արել:

Շահը առաջարկեց Մելիք-Բախտամին իր հետ գնալ Ղարաբաղ և այնտեղ վարել իր հայրենի իշխանությունը: Իսկ մելիքը թեև քաջ, պատերազմական մարդ էր, բայց ուներ և իր կրոնական մոլեռանդությունները: Երկար տարիներ պարսկական աքսորանքի մեջ ապրելով, զուրկ եկեղեցուց, զուրկ պահեցողությունից,— այդ համարում էր նա մի մեծ հանցանք կրոնի և եկեղեցու դեմ: Այդ պատճառով, փոխանակ Աղա-Մամադ-խանի զորքերի հետ իր հայ-

րենիքը գնալու, նա ուղղակի դիմեց էջմիածին իր մեղքերը քավելու համար:

Էջմիածնից վերադարձավ նա Ղարաբաղ այն ժամանակ, երբ Աղա-Մամադ-խանը Շուշի բերդում սպանված էր և Իրրահիմ-խանը ավելի մեծ վստահությամբ վարում էր տեղային իշխանությունը:

Մելիքը գտավ իր հայրենիքը թշվառ վիճակի մեջ. սովը սարսափելի կոտորածներ էր անում և ժողովրդի մեծ մասը ցրիվ էր եկած: Իսկ ինքը ավելի անբախտ գտնվեցավ: Իրրահիմ-խանը լսելով նրա գալուստը, սկսեց բարեկամական կեղծ ցուլցերով հրապուրել նրան, մինչև իր սեղանի վրա կարողացավ թունավորել նրան¹:

Տիզակի տիրապետողների իշխանությունը ամենավտանգավորն էր Իրրահիմ-խանի համար: Նրանք Պարսկաստանին ավելի մոտ լինելով, ուղղակի հարաբերություններ ունեին պարսից բարձրը Դուան հետ: Մելիք-Բախտամի ազատություն գտնելը Արգավիլի բանտից Աղա-Մամադ-խանի շնորհիվ, և վերջինի սպանվելը Շուշի բերդում, շատ հասկանալի է, որ ավելի կասսկացներ Իրրահիմ-խանի երկյուղը Տիզակի տիրապետողներից, և այդ պատճառով, Մելիք-Բախտամին տմարդությունը ոչնչացնելուց հետո, սկսեց նա որոգայթներ լարել նրա ժառանգների համար:

Մելիք-Բախտամին հաջորդեց որդին, Մելիք-Աբասը:

Մեր ձեռքում գտնված մի ձեռագիր պատմությունից քաղում ենք հետևյալը Մելիք-Աբասի հատկանիշների մասին.

«Նրանց (Մելիք-Ավանյանների) ազգի և սերունդների մեջ տակավին չէր ծնված, արդարև, մի այնպիսի տղամարդ պարթևակա՞ն, հսկայազոր կերպարանքով և ահագնակերպ հասակով: Իր քաջագործություններով սկսեց հետզհետե նվաճել նա ոչ միայն իր բոլոր հայրենիքը, այլև մահմեդականների ազգը: Այդ պատճառով, տարածվելով սփռվեցավ նրա քաջության և անաչառ դատաստանների համբավը, որով պատժում էր հանցավորներին և վնասակար անձինքներին: Առանց արժաթաիրության և կաշառքի էր կատարում նա իր դատավճիռները. մահապարտներին պատժում էր առանց

¹ Նրա գերեզմանի արձանագրության մեջ պահպանված է նենգավոր խանի ցած դավաճանություն հիշատակը. «Ցայսմ տապանի հանգչի մարմին՝ քաջ և արի Մելիք-Բախտամին. սա էր որդի Մելիք-Աթամին. մահ և վախճան պատճեն սուրին ամեռեղով Իրրահիմ-խանին. և որք հանդիպի ի տապան սորին, միով բանի: ողորմի ասէք, ամէն»:

խնայելու՝ շատերին կախում էր մեծ ճանապարհների վրա կախազաններից, և շատերին տալիս էր իր ծառաների ձեռքը, որ սրախողխող անհն հասարակության և ավազակ մարդիկների աշքերի առջև, որպեսզի ոչ ոք այնուհետև չվատահանա նույն շարությունները գործելու։ Արդարև, սարսափելով դողում էր ամբողջ զավառը նրանից։ Նրա քաջագործությունների համբավը շատ վաղ հասել էր մեծ բռնավորի (Իբրահիմ-խանի) ականջներին... Բայց նա իր սըրտի ոխը ծածկած ուներ, չէր կամենում հանկարծ հայտնել մեր նախարարին (Մելիք-Արասին), որովհետև նրա նպատակը այն էր, որ դարձնի նրան հայկական դավանությունից մահմեդական դեմին...

Հետո երկար խոսվում է այն միջոցների մասին, որ Իբրահիմ-խանը գործ դրեց իշխանի հավաքը խախտելու համար։

Իբրահիմ-խանը, արդարև, այժմ փոխել էր իր քաղաքականության եղանակը հայոց մելիքների վերաբերությամբ։ Նա տեսնում էր, որ դավադրությունը, սպանությունը, թույլը և այլ որոգայթները նրանց կյանքի դեմ, չեն հասցնում իր ցանկացած նպատակին։ Սպանված հոր փոխարեն իշխում էր որդին, կամ նրա տոհմակիցներից մեկը։ Վերջ ի վերջո համոզվեցավ, որ փոխանակ թույլի, ավելի լավ էր նրանց ընդունել տալ մահմեդական կրոնը։ Կրոնը փոխելով նրանք ավելի հեշտությամբ կոշնջանային և կխառնվեին թուրքերի հետ։

Առաջին փորձը կատարեց նա Մելիք-Արասի վրա, բայց նրա բոլոր խորամանկությունները փշրվեցան առաքինի իշխանի հաստատամտության առջև։ Իբրահիմ-խանը մինչև անգամ աշխատեց հրապուրել նրան իր աղջիկների գեղեցկությամբ, բայց երբ նկատեց, որ նրա հավատքը խախտելու հնար չկա, կրկին ձեռք առեց սպանության հնարները...

Մի անգամ Մելիք-Արասը անձամբ գնացել էր Յոր գյուղը մի քրեական գործ քննելու համար. գիշերը ստիպվեցավ մնալ և հյուրասիրվեցավ տեղալիի ավագ քահանայի տանը։ Գիշերը նույն տան վրա հարձակվեցան մի խումբ ձիավորներ, որ պատրաստված էին Իբրահիմ-խանից։ Նրանք գտան մելիքին քնած և անպատրաստ վիճակի մեջ։ Սրերի տակ կտրատեցին նրան։

Սպանվածի մարմինը բերվեցավ իր Տող բերդը։ Նույն ժամում, երբ եկեղեցու մեջ պատարագ էր մատուցվում և պատրաստվում էին թաղման հանդեսը կատարելու, Իբրահիմ-խանի հրամանով կատարվեցավ մի այլ շարագործություն։ Հանկարծ եկեղեցում ներս մտան խանի զինված մարդիկը, աշխատում էին հափշտակել

հանգուցյալի մարմինը, ասելով, թե նա կենդանության ժամանակ խոստովանվել էր մահմեդական կրոնը, իրավունք չէ նրան քրիստոնեական ծեսերով թաղել: Զայրացած ժողովուրդը մի կողմից, հանգուցյալի բարեկամները մյուս կողմից, հարձակվեցան խանի մարդիկների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, ջարդեցին, տեղի ունեցան բավական մեծ թվով սպանություններ: Խանի մնացած մարդիկը փախչելով, իրանց ջարդվելու մասին լուր տարան Շուշի բերդը: Այս անգամ զայրացած խանը զորքեր ուղարկեց, բայց մինչև զորքերի հասնելը թաղման խորհուրդը կատարված էր:

Նրանք կամեցան գերեզմանից դուրս հանել հանգուցյալի մարմինը: Այդ հանդգնությունը պատճառ տվեց մի ավելի սարսափելի կռիվի հայերի և թուրքերի մեջ: Բայց որովհետև հայերը անպատրաստ էին և չէին սպասում մինչև այս աստիճան բռնություն խանի կողմից, այս պատճառով հաղթվեցան: Հանգուցյալի մարմինը դուրս հանեցին իր տոհմային գերեզմանատնից¹ և տարան մահմեդականների գերեզմանատան մեջ թաղեցին:

Ի՞նչ նպատակ կար այդ բարբարոսության մեջ:—Այն, որ հետո Իբրահիմ-խանը առիթ ունենա ասելու հանգուցյալի ժառանգներին, թե ձեր հայրը մահմեդականների և մահմեդականության մեջ մեռավ, դուք ևս պետք է ընդունեք նույն կրոնը: Այդպես էլ եղավ: Այնուհետև խանը, բավական ուժից ընկած ժառանգներին, սկսեց բացարձակ կերպով կրոնական հալածանքի ենթարկել նրանց:

Այդ միջոցներում Ղարաբաղում սովը և ժանտախտը սարսափելի կոտորածներ էին անում: Գյուղերը հետզհետե դատարկվում էին, ժողովուրդը գաղթում էր: Այդ ժամանակն էր, որ հանգուցյալ Մելիք-Աբասի որդի Մելիք-Ղահրամանը (որ և կոչվում էր Բաղրբեկ) Տիգրակի ժողովրդի մի մասը իր հետ առնելով գաղթեց դեպի Վրաստան:

Մելիք-Ավանյան Բաղդադ-Բեկը (Մելիք-Նսայու որդի²) մնաց Իբրահիմ-խանի բանտում: Երկար շարշարանքներ կրելուց հետո, ստիպվեցավ նա իր երկու որդիների հետ, որոնք կոչվում էին Ասլան և Վահան, ընդունել մահմեդականություն: Դրանց իշխանությունը կարճատև եղավ, որովհետև Բաղդադ-բեկը մի հակառակության համար խեղդամահ եղավ նույն Իբրահիմ-խանի ձեռքով: Իսկ

¹ Մելիք-Ավանյանների տոհմային գերեզմանատունը գտնվում է Տոդ բերդի եկեղեցու գավթում:

² Տե՛ս X, XI և հետևյալ գլուխներում:

ներա որդի Ասլանը, կամենալով կրկին վերադառնալ դեպի քրիստոնեական կրօնը, նույն խանի մահադեղով սպանվեցաւ: Վահանի վախճանը մեզ հայտնի չէ:

Եվ այսպէս, Մելիք-Ավանյանների, Տիզակի հզոր տիրապետողների, համարյա ամբողջ սերունդը կամ մահադեղով կամ սպանութիւնով ոչնչացաւ Իբրահիմ-խանի ձեռքով: Եւ շմոռանանք, որ այդ նշանավոր տոհմի առաջին ներկայացուցիչն էր այն մեծ մարդը, որը Պետրոս Մեծի հետ թղթակցութիւններ ունէր, որը փառավոր ընդունելութիւն գտաւ Աննա Իվանովնա և Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհիների պալատում, որը ուսաց կառավարութիւնից ստացաւ գնէրալի աստիճան, իսկ Նադիր-շահից խանության աստիճան:— Դա գեներալ Մելիք-Ավան-խանն էր, որի կատարած մեծագործութիւնների հետ ծանոթացանք մեր պատմութեան սկզբի գլուխներում:

Մելիք-Ավանյանների տոհմի վերջին ներկայացուցիչների մի ճյուղը մահմեդական դարձաւ, մյուսը մնաց քրիստոնյա: Նրանց ընդարձակ կալվածներին, Շուշի բերդի խաների օգնությամբ, տիրեցին մահմեդական ժառանգները, իսկ քրիստոնյա մնացածները զրկվեցան ժառանգութիւնից: Այդ տոհմի մի այլ ճյուղը, որպէս էին՝ իշխան Մելիքովները, իշխան Սումբատովները, Հայրապետյանները, Ռուսաստանում մեծ-մեծ պաշտոնների մեջ մտան, փայլեցին, իսկ հետո ի՞նչ եղան,— մեզ հայտնի չէ:

XXXVI

Մովր, ժանտախտը և Ղարաբաղի գաղթականութունը: 1795 թվից մինչև 1798 թվի սկիզբը պարբերաբար կատարվեցան մի քանի, մինը մյուսից ավելի կորստաբեր, ավելի փոթորկալի արշավանքներ: Ղարաբաղը և նրա շրջակա գավառներն անընդհատ պատերազմների, ասպատակութեան և արյան ասպարեզ դարձան: Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշավանքից հետո տեղի ունեցաւ կոմս Զուբովի արշավանքը, հետո Գանձակի պաշարումը, հետո

¹ Տող բերդում, Մելիք-Ավան-խանի պալատում այժմ բնակվում է մի Ճարհադ-բեկ անունով թուրք ազնվական, որը պարծանքով հիշում է, թե ինքը Մելիք-Ավանյանների նշանավոր տոհմի ժառանգներիցն է: Եվ իրավ, նա Բաղդադ-բեկի թուրք և Մելիք-Ասլանի որդին է: Իսկ Մելիք-Ավանյանների քրիստոնյա մնացած ժառանգները այժմ Բշվառ աղքատութեան մեջ բնակվում են նույն Տող բերդում, թեև ազնվականներ են համարվում:

Աղա-Մամադ-խանի երկրորդ արշավանքը: Այդ արյունահեղ կռիվների ժամանակ, որ տեեցին ամբողջ երեք տարի, շինականների կյանքը այն աստիճան անապահով դրության մեջ էր, որ չկարողացան ոչ իր ժամանակին ցանել և ոչ իր ժամանակին հնձել: Ընկեր տեղի ունեցավ 1797 թվի սարսափելի երաշտությունը, որ ցամաքացրեց բոլոր բուսականությունը,— այդ ժամանակ եղած ցանքերն էլ իսպառ ոչնչացան:

Կարծես, ինքը բնությունը միաբանվել էր մարդկային գաղա-նությունների հետ Ղարաբաղը բոլորովին ամառի և անապատ դարձնելու համար: Մարդիկ սպառեցին բոլորը, ինչ որ կարելի էր ուտել, հետո անասունների նման սկսեցին կերակրվել խոտերով և արմատներով: Դա այն զարհուրելի սովերից մեկն էր, որոնց սարսափելի նկարագրությունները մեծ տեղ են բռնում Հայաստանի պատմության մեջ, լանկթեմուրների և այլ ալապիսի մարդկային հրեշների կատաղի արշավանքներից հետո:

Անկարգ, անսովոր սնունդի պատճառով երկրները ծածկվեցան գիականերով: Սովից հետո տեղի ունեցավ 1798 թվի ժանտախտը, որը լրացրեց ժողովրդի դժբախտության պակասը:

60 հազար տուն հայ բնակիչներ ունեցող Ղարաբաղը համարյա թե դատարկվեցավ: Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ Սյունյաց աշխարհի մեծ գաղթականությունը: Սարսափած ժողովուրդը սկսեց ցրիվ գալ, սկսեց թողնել հայրենիքը և հեռանալ գեպի Տաճկաստան, դեպի Պարսկաստան, դեպի Ռուսաստան և դեպի Վրաստան:

Թե ի՞նչ եղան Տաճկաստան, Պարսկաստան և Ռուսաստան գաղթողները,— մենք նրանց մասին խիստ փոքր տեղեկություններ ունենք, բացի դրանից, մեր պատմության նպատակից դուրս է նրանց վրա խոսելը. կիսոսենք Վրաստանի գաղթականների մասին:

Ղարաբաղի հայոց գաղթականությունը գլխավոր պատճառը դարձավ Ղարաբաղի հայկական իշխանությունների կործանմանը: Փանահ-խանը, Իբրահիմ-խանը և այլ դրանց նմանները այնքան չվնասեցին հայոց մեկիթություններին, որքան վնասեցին իրանք մեկիթները, հրք թողնելով հայրենի հողը, սկսեցին իրանց ժողովրդի հետ օտար հողի վրա ապահովություն որոնել: Կտրվելով հայրենի աշխարհից, նրանք զրկվեցան ամեն բանից...

Թեև Ղարաբաղի մեկիթները այն նախատեսությունն ունեին, որ ամեն անգամ, երբ հայրենիքում կյանքը անտանելի էր դառնում, երբ ստիպված էին լինում գաղթել մի օտար երկիր, նրանք միշտ պահանջել են թե իրանց համար և թե իրանց ժողովրդի հա-

մար առանձին արտոնություններ: Բայց այդ արտոնական կացությունը մի օտար հողի վրա չէր կարող կատարելապես լրացնել այն կորուստը, որ նրանք պիտի կրեին հայրենիքը թողնելով:

1798 թվի հունվար ամսում վախճանվեցավ վրաց Հերակլ իշխանը, նրան հաջորդեց որդին Գիորգի XII:

Հերակլի մահից հետո իշխանական ընտանիքի թե տղամարդերի և թե կանանց մեջ ծագեցան անհաշտ կռիվներ և անվերջանալի հրկապոռակություններ: Ռուսաստանի Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, որը վրաց իշխանական գերդաստանի մտերիմ բարեկամներից մեկն էր, շատ աշխատեց միաբանությունը և խաղաղությունը նրանց մեջ վերականգնելու համար: Բայց նրա բոլոր ջանքերը ցանկացած արդյունքը չունեցան: Արքեպիսկոպոսը այդ հրկապոռակությունները վնասակար էր համարում Վրաստանի համար:

1797 և 1798 թվականներում, այսինքն՝ սովի և ժանտախտի ամենասաստիկ ժամանակներում, Վրաստանում խմբվեցավ Ղարաբաղի հայերի ահագին բազմություն: Այդ միախմբումը հայերի և վրացիների Հովսեփ արքեպիսկոպոսն ավելի նպաստավոր էր համարում իր նպատակների իրագործմանը: Բայց այդ բոլորը շատ ուշ էր արդեն: Եթե հարգելի արքեպիսկոպոսը իր անչափ եռանդի և հայրենասիրության հետ փոքր-ինչ լուրջ քաղաքագիտություն ունենար, կարելի է այն սխալանքների մեջ չընկնեիր, որոնց հանդիպեց նա իր ամբողջ քաղաքական գործունեության ասպարեզում: Նա սաստիկ շուտ հափշտակվող և հեշտ խաբվող մարդ էր...

Եկատերինա II վախճանվելուց և Պողոս I կայսրի գահակալությունից հետո ռուսաց կառավարության քաղաքական հայացքը Անդրկովկասի քրիստոնյաների վերաբերությամբ բոլորովին փոխվեցավ: Այժմ ոչ ոք չէր մտածում իրագործելու Պետրոս Մեծի և Էկատերինա II ունեցած նպատակները արևելքի քրիստոնյաների մասին: Այժմ Վրաստանն ուրիշ ոչինչ չէր, հիմն ոչ մի ոչ ռուսական նահանգ:

Այդ էր պատճառը, երբ Ղարաբաղի հայոց երկու իշխանները, Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը և Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Ֆրեյդունը, կամեցան Վրաստանում հաստատ գաղթականներ հիմնել, նրանք վշտացած Հերակլ իշխանի և նրա հաջորդ Գիորգիի վարժունքից, այլևս չկամեցան վերջինի հետ բանակցություններ ունենալ, ուղղակի դիմեցին Ս. Պետկերուրզ Պողոս I կայսրի մոտ:

Վրաստան գաղթած Ղարաբաղի հայերը սկզբում խիստ անմարդասիրաբար ընդունվեցան վրացիների կողմից: Սովից տանչ-

ված, աղքատ եկան նրանք այդ երկիրը. շատերը վրացիների զոհները ընկած մուրացկանություն էին անում: Վրաց իշխանները ստիպում էին նրանց, որ ճորտ գրվեն, որպեսզի փոխարենը կերակրեն նրանց: Ողորմելիները մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրանց զավակներին և ստրկության էին մատնում: Վրաց ազնվականների այդ անողորմ վարմունքն էր գլխավոր պատճառը, որ ստիպեց հայոց մելիքներին Ս. Պետերբուրգ դիմել:

Հայոց մելիքները իրանց հպատակների հետ¹ գաղթել էին մի երկիր, ուր այդ ժամանակ տիրում էր ճորտությունը: Բայց հայ ժողովուրդը սովորած չէր ճորտության: Թե Հայաստանի անկախության ժամանակ, թե պարսից և թե օսմանցիների տիրապետության ժամանակներում հայ գյուղացին վայելում էր կատարյալ ազատություն: Մելիքները ցանկանում էին, որ իրանց ժողովուրդը պահպաներ իր վաղեմի ազատությունը, իսկ իրանք վայելեին նույն իրավունքները, որ միշտ ունեին իրանց հպատակների վերաբերությամբ: Նրանք պահանջում էին, որ Վրաստանի սահմաններում, որը այդ ժամանակ գտնվում էր ռուսաց հովանավորության ներքո, տալին նրանց ազատ հողեր, որպես մշակման սեփականություն, և այդ հողերի վրա նրանք հիմնեին իրանց գաղթարանները: և բնակվեին իրանց վաղեմի օրենքներով ու սովորություններով:

Այդ նպատակներով Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Ֆրեսյունը² և Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը գնացին Ս. Պետերբուրգ³

¹ Վրաստանում մինչև վերջին ժամանակները գտնված հայ ճորտերի մեծ մասն այս տեսակ հանգամանքների զոհ պետք է համարել:

² Վրաստան գաղթեցին գլխավորապես Գյուլիստան և Վարանդա զավառների ժողովուրդը, այսինքն՝ Մելիք-Բեգլարյանների և Մելիք-Շահնազարյանների հպատակները: Մելիք-Մշլուրմի հպատակները (որը արդեն մեռած էր) մնացին Գանձակի գավառում Ջավադ-խանի հովանավորության ներքո: Իսկ Խաչենի և Տիգրակի ժողովուրդը մասամբ մնացին իրանց տեղերում, մասամբ գաղթեցին ուրիշ երկրներ և մասամբ եկան Վրաստան, խառնվեցան վերոհիշյալ երկու մելիքների ժողովրդի հետ:

³ Մելիք-Ֆրեսյունը Մելիք-Աբովի եղբոր՝ Մելիք-Բեգլար II որդին էր (տե՛ս դր. XVI):

⁴ Մելիքների սփոթայի մեջ գտնվում էր և պատանի Ռոստոմը, որը Մելիք-Շահնազարի չորեպանի որդին էր: Նրա հորը կոչում էին Մեհրաբենց Գյուլթի: Դեռ 14 տարեկան հասակում Ռոստոմը Ղարաբաղից փախչելով գնաց Աստրախան, այնտեղ մի պլիկովոյ մարկիտանտի մոտ աշակերտ դարձավ: Այդ պարագայումը միշտ տվեց նրան սովորելու ռուսաց լեզուն: Երբ մելիքները Աստրախանից անցնում էին Ս. Պետերբուրգ գնալու, պատանի Ռոստոմը խառնրվեցավ նրանց սփոթայի հետ, որը բավական բազմաթիվ էր: Նրան վեր առին, մտածելով, թե ճանապարհին հարկավոր կլինի, որպես ռուսաց լեզվի թարգման:

անձամբ աղերսամատույց լինելու կայսրի մոտ իրանց պահանջներին մասին:

Մեխիքները Ս. Պետերբուրգում արժանավոր ընդունելություն գտան: Պողոս I կայսրի 1799 թ. 2 հունիսի բարձրագույն հրովարտական հրամայվեցավ տալ մեխիքներին Ղազախի գավառը բնակության համար, և պահպանել իրանց հպատակների վերաբերությամբ միևնույն իրավունքները, որ նրանք վայելում էին իրանց հայրենիքում: Այդ հրովարտակր գրվեցավ Վարանդայի իշխան Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի և Գյուլիստանի իշխան Մելիք-Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանի անունով: Նույն մեխիքներին շնորհվեցան գերազանցության մեդալներ (МЕДАЛИ ОТЛИЧИЯ) և նշանակվեցավ մշտական թոշակ. Մելիք-Ջումշուդի համար տարեկան 1400 ռ., նրա որդու համար տարեկան 600 ռ., իսկ Մելիք-Ֆրեյդունի համար 1000 ռ.:

Հիշյալ բարձրագույն հրովարտակի մտքի համեմատ կայսրը նույն թվով առանձին հրովարտակ ուղղեց վրաց իշխան Գիորգիին, բացի դրանից, նույն թվի ապրիլի 16-ից առանձին բարձրագույն հրահանգով հրամայվեցավ ստատսկի սովետնիկ Կովալենսկուն (որը այդ ժամանակ նշանակված էր Վրաստանի մինիստր) հետևյալը.

«Հայոց մեխիքները՝ Ջումշուդ և Ֆրեյդուն, որոնք գտնվում են այստեղ (Ս. Պետերբուրգ) և մյուսները, որոնք մնացել են Վրաստանում և Պարսկաստանում (Ղարաբաղում) իրանց այլ հայրենակիցների հետ, դիմեցին նորին կայսերական մեծության հովանավորության ներքո, և ստացան ամենաողորմած թույլտվություն բնակվելու Վրաստանում, այն պայմանով, որ թագավորը (վրաց Գիորգի XII) պետք է տա նրանց հողեր բնակության համար թե իրանց հպատակների հետ և թե Պարսկաստանի այն բնակիչների հետ, որոնք կարող կլինեն հետո դուրս գալ այնտեղից: Թագավոր կայսրը, ցանկանալով, որ մի այսպիսի քրիստոնյա ժողովուրդը, որքան կարելի է, ծաղկեր Վրաստանում, հենց նույն իսկ երկրի օգուտների համար,— դուք (Կովալենսկին) պետք է աշխատեք, որ

Ս. Պետերբուրգը այն աստիճան զբաղեց պատանի Ռոստոմին, որ նա այլևս վերադառնալ լցանկացավ: Մելիք-Ջումշուդը իր հոր ջորեպանի որդուն ազնվականության թուղթ չուրհեց, և նրա խնդրելով պատանի Ռոստոմը մտավ զինվորական դպրոց: Եվ այդ պատանին էր, որ վերջը դարձավ հռչակավոր իշխան գեներալ Մադաթովը, որը այնքան նշանավոր գործեր կատարեց ռուսաց, լեհական, ֆրանսիական և պարսկական արշավանքների ժամանակ:

Թագավորը (Գիորգի) հողերի այնպիսի զիջումներ անեւ, որ մելիքների համար ամենաշահավետ պայմաններով լինեւ. և որովհետեւ մի այսպիսի հասարակութիւն չէ կարող բնակութեան հաստատ հիմք ունենալ և ընդարձակել իր հառաջագիմութիւնը, մինչև որ պահպանված չլինեն նրա սովորութիւնները և կառավարութեան ձևերը, որոնք հին ժամանակներից հատուկ են եղել նրան,— այդ պատճառով և ցանկալի կլինեւ, որ նա (հայոց հասարակութիւնը) ոչ այլ տեսակ կախումն ունենար վրաստանից, բայց միայն վասալներէ տեսակով, վճարելով այնուամենայնիվ թեթև հարկ թագավորին, և բաժանելով նրա հետ այն ամենը, ինչ որ հարկավոր կլինեւ թե ծախքերի վերաբերությամբ, և թե մարդիկների գործակցությամբ երկրի պաշտպանութեան դեպքում»:

Վրաստանն այդ ժամանակ այն աստիճան խռովյալ դրութեան մեջ էր, որ իշխան Գիորգիին խիստ նպաստավոր համարեց հայոց մելիքների և նրանց հպատակների ահագին բազմութեամբ վրաց հողի վրա բնակութիւն հաստատելը: Մելիքները կարող էին նրան զորավոր դաշնակիցներ լինել: Կովկասյան լեռնաբնակների հարձակումները մի կողմից, վրաց իշխանական գերդաստանի անդամների երկպառակութիւնները մյուս կողմից, երկիրը անդադար ալեկոծութեան մեջ էին պահում: Գիորգիի եղբայրները, նրա ազականները ամեն օր նորանոր խռովութիւններ էին հարուցանում: Եղբայրներից մեկը, իշխանազն Ալեքսանդրը, հակված էր պարսիկների կողմը և գործում էր հակառակ ռուսների և հակառակ իր եղբորը:

Այդ հանգամանքներն էին պատճառը, որ մելիքների պահանջը կատարվեցաւ: Մելիք-Շահնազարյան Մելիք Զումշուղը ստացաւ Գիորգի իշխանից Լոռիի գավառը իր սահմաններով և Բորչալուի մի մասը, որոնց մեջ նա իր հպատակների հետ բնակութիւն հաստատեց: Իսկ Մելիք-Քելարյան Մելիք-Ֆրեյդունը ստացաւ Բորչալուի մնացած մասը և Աղջա-Կալան: Իսկ Մելիք-Արովը (Մելիք-Ֆրեյդունի հորեղբայրը) ստացաւ Բունիսը իր սահմաններով: Այնուհետև մելիքները ձեռք բերեցին և ուրիշ հողեր, այն չափով, ինչ չափով որ հետզհետեւ ավելանում էր նրանց հպատակների թիվը:

XXXVII

Երբ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի մի մասը իրանց մելիքների հետ զետեղվեցան Վրաստանում, այդ ժամանակ Ղարաբաղի երեք

կաթողիկոսները գտնվում էին զանազան տեղերում: Նրանցից երկուսը մնացին Ղարաբաղում. Իսրայել կաթողիկոսը նստած էր Ամարասա վանքում, իսկ փոքր Սիմոն կաթողիկոսը՝ Նրիցմանկաց վանքում: Նրբորդը, Հասան-Ջալալյան Սարգիս կաթողիկոսը գտնվում էր Ղարաբաղի սահմաններից դրսում, Գանձակ քաղաքում (տե՛ս գլ. XVII):

Բայց մի ճակատագրական դժբախտություն, կարծես, անխուսափելի էր դարձել, որ Ղարաբաղի մելիքները ուր և գնային, պետք էր, որ մի եկեղեցական կոթվ չար դեմ նման հետևեր նրանց:

Հենց նույն տարվա մեջ, երբ մելիքները իրանց ժողովրդի հետ գաղթեցին Վրաստան, Հասան-Ջալալյան Սարգիս կաթողիկոսը, իր եղբորորդի Բաղդասարի հետ (որը արդեն վարդապետ էր ձեռնադրված) և իր այլ ազգականների ու մերձավորների հետ, Գանձակից տեղափոխվեցան Թիֆլիս (1798, 25 մարտի): Հերակլ իշխանը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին և մեռնելուց առաջ հանձնեց իր ժառանգ Գիորգիին, որը ավելի հարգանք ցույց տվեց իր վեհափառ հյուրին:

Թիֆլիսում այդ ժամանակ, որպես Վրաստանի հայոց առաջնորդ, էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանության կողմից նստած էր Հովհաննես արքեպիսկոպոս պոլսեցին, որը հայտնի էր «գեղարդակի» մականունով: Դա խիստ գործույնյա և բնավորության տեղ մի եկեղեցական էր և մեծ ազդեցություն ուներ էջմիածնի վրա:

Սարգիս կաթողիկոսի Թիֆլիսում բնակություն հաստատելը, իհարկե, շատ հաճելի չէր կարող լինել «գեղարդակին», մանավանդ, երբ նկատում էր նա իշխան Գիորգիի համակրությունը դեպի կաթողիկոսը և վերջինի ձգտումները Վրաստանում այդ ժամանակ զետեղված ղարաբաղցի գաղթականների հովիվը լինելու:

Պետք է ասած, որ ղարաբաղցի գաղթականների ցանկությունն էլ հենց այդ էր: Այդ ժողովուրդը սովորած էր էջմիածնից անկախ իր առանձին հոգևոր կառավարությունն ունենալ, որպես էր բազմադարյան Աղվանից կաթողիկոսությունը: Իսկ Սարգիսը այդ կաթողիկոսության ներկայացուցիչներից մեկն էր:

Ղարաբաղի հայերը մի ժամանակ Գանձակի գավառում գետեղվելով, նույն Սարգսին իրանց համար կաթողիկոս օծել տվին: Այժմ Վրաստան գաղթելով, դարձյալ ցանկանում էին ունենալ իրանց առանձին հոգևոր իշխանությունը, անկախ էջմիածնից, նույն Սարգսի հովվության ներքո:

Իշխան Գիորգիի հարաբերություններն այդ ժամանակ էջ-

միաժանի հետ լարված լինելով, նպաստում էր ղարաբաղցոց ցանկության իրագործելուն¹։

Այդ բոլորը, հայտնի բան է, պիտի հակառակեին «գեղարդակրի», որպես Վրաստանի հայոց առաջնորդի, շահերին մի կողմից, իսկ էջմիածնի իրավասությանը մյուս կողմից։ Այդ էր պատճառը, երբ իշխան Գիորգին առաջարկեց էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին, խնդրելով, որ Սարգիս կաթողիկոսը Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ նշանակվի, Ղուկասը բացարձակապես մերժեց իշխանի խնդիրքը, և այդ առիթ տվեց երկար դժգոհությունների վրաց իշխանի և էջմիածնի մեջ։

Գիորգին Ղուկասի համառությունից վշտացած հայտնեց, եթե իր խնդիրքը չկատարվի, ինքը այնուհետև կարգելե, որ էջմիածնից ոչ մի հոգևորական իրավունք չունենա Վրաստանի սահմաններից անցկենալու և տեղային հայերից հոգևոր տուրք հավաքելու։

Ղուկաս կաթողիկոսը տեսնելով, որ դրանով Վրաստանի հայերը բոլորովին պիտի կտրվեն էջմիածնից, ստիպվեցավ զիջումն անել։ Նա խոստացավ, թե իշխանի ցանկությունը կկատարե, միայն պետք է Սարգիս կաթողիկոսը անձամբ գնա էջմիածին, իր խոնարհությունը հայտնելու և իր պաշտոնը ստանալու համար։

Սարգիս կաթողիկոսը իր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետի հետ գնացին էջմիածին։ Թեև այնտեղ խիստ սառն ընդունելություն

1 իշխան Գիորգիի հարաբերությունների էջմիածնի հետ լարված լինելու պատճառները, թեև ինքնըստինքյան, շատ հասարակ բաներ էին, բայց կրոնական կետից նայելով, մեծ նշանակություն ունեին։ Ղարաբաղում ժանտախտ հայտնվելու ժամանակ, երբ ժողովուրդը տեղափոխվեցավ Վրաստան, այդ սարսափելի ախտը տարավ իր հետ։ Այդ ժամանակ վրաց Գիորգի իշխանը դիմեց էջմիածին, խնդրելով Ղուկաս կաթողիկոսից, որ ուղարկեն Քիֆլիս Գեղարքը, որը էջմիածնի հրաշագործ սրբություններից մեկն է, և հույակված է որպես փառատուղ վարակիչ հիվանդությունների։ Ղուկաս կաթողիկոսը չկատարեց իշխանի խնդիրքը, նախ այն պատճառով, որ ժանտախտը Վաղարշապատում էլ հայտնվել էր և սուր Գեղարքի օգնությամբ իրանք ավելի կարոտություն ունեին, իսկ երկրորդ պատճառն այն էր, որ վստահություն չունեին վրաց իշխանի վրա, թե չարոք էր հիշյալ սրբությունը Վրաստանից կրկին հետ ստանալ։

Երբ Գիորգին սկսեց ավելի և ավելի թախանձել, կաթողիկոսը ստիպված եղավ հիշյալ «գեղարդակիր» Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկել։ Բայց սրբությունը Քիֆլիս հասնելուց և հանդիսավոր թափոռներ կատարելուց հետո կայանավորվեցավ։ էջմիածնից քանիցս անգամ խնդրեցին հետ ուղարկել, բայց վրաց իշխանը, միշտ զանազան պատճառներ բերելով, խաբում էր։ Վերջը Հովհաննես արքեպիսկոպոսը Մելիք-Աբովի օգնությամբ այն գիշեր վեր առնց սրբությունը և մի քանի ձիավորների հետ ժածուկ փախավ էջմիածին։ Գուցե այդ դեպքի պատճառով նա ստացավ «գեղարդակիր» մականունը։

գտան, այսուամենայնիվ, Ղուկաս կաթողիկոսը վրաց իշխանի հետ ունեցած վիճաբանություններին վերջ տալու համար, Սարգսին կարգեց Հաղպատու վանքի վանահայր և միևնույն ժամանակ Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ։ Նույնը հաստատեց իշխան Գիորգին իր երկու հրովարտականերով, որոնցից մեկը ուղղած էր Ղարաբաղի գաղթականների հասարակությանը, իսկ մյուսը՝ իրան Սարգսին։

Բայց էջմիածնում Սարգսից խոստումն առին, որ նա իրավունք չունենա կաթողիկոսական կնիք կամ տիտղոս գործածելու, այլ պետք է կրե արքեպիսկոպոսի սուտիճան, և գործածե առաջնորդական կնիք։ Թեև Սարգսը պահպանեց այդ պայմանները, այնուամենայնիվ, նրա հակառակությունները Թիֆլիսի էջմիածնական ներկայացուցիչների հետ իսպառ չվերջացան։

Սարգսի գործը հազիվ թե փոքր-ինչ կարգի էր դրված, Ղարաբաղից հայտնվեցավ մի նոր կաթողիկոս։ Դա էր Երիցմանկաց վանքի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որը, Իրահիմ-խանից նեղվելով, փախավ Թիֆլիս։

Բայց այս անգամ Թիֆլիսի էջմիածնականները նրա հետ ցերեմոնիա չարեցին։ «Շահագեղան» Հովհաննես վարդապետի՝ քթախոտի տուփը, ձեռնածուի արկղիկի նման երկու խորշեր ունեք. մեկից ինքն էր քաշում, մյուսից առաջարկում էր այն անձինքներին, որոնց հարկավոր էր ուղարկել ոգինների աշխարհը։ Սիմոն կաթողիկոսին վիճակվեցավ վերջին խորշի մեջ ածած քթախոտով կազդուրել իր պնչերը։ Նա թունավորվեցավ և թողեց Թիֆլիսը, գնաց Գանձակ։ Մինչև այնտեղ չհասած, կաթողիկոսի մորուքի և գլխի մազերը թափվեցան և Գանձակում վախճանվեցավ։ Դա Երիցմանկաց վանքի վերջին կաթողիկոսն էր։

XXXVIII

Մեր պատմության նախընթաց գլուխներից մեկում, 'Ղարաբաղի միևնույնը մյուսին հակաթու, բազմաթիվ կաթողիկոսների առիթով նկատեցինք, թե դարերի ընթացքում, ամեն անգամ, երբ ծագել են բուն ազգային կամ ժողովրդական ամենակարևոր խնդիրներ, միև-

¹ Մեզ հայտնի չէ Հովհաննես վարդապետի ով լինելը, կամ ի՞նչու էր կրում նա «շահագեղան» մականունը, որ նշանակում է շահի մոտ զնացող։ Միայն այսօր հայտնի է, որ նա եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակներում էջմիածնում գեր խաղացող միաբաններից մեկն էր։

նույն ժամանակ սատանան մեջ է ձգել մի որևիցե եկեղեցական կռիվ, երկպառակություն: Դա թեև շատ տխուր է, բայց փաստ է: Ռուսները արդեն տիրել էին Վրաստանին և պետք է տիրեին ամբողջ Անդրկովկասին: Հայերի համար սկսվում էր մի նոր կյանք. պարսկական բռնապետությունը քայքայվում էր և տեղի էր տալիս քրիստոնյա պետության կառավարությանը: Հայոց մելիքները աշխատում էին պահպանել իրանց վաղեմի իրավունքները այդ նոր պետության հովանավորության ներքո: Ժողովրդի կյանքը գտնվում էր փոխանցական տագնապի մեջ, հազար ու մեկ կարիքներ կային, հազար ու մեկ հարցեր պիտի վճռվեին,— հենց այդ ժամանակներում էջմիածնում սկսվեցան կաթողիկոսական կռիվները, որ զբաղեցրին հայոց մտքերը այնքան ժամանակ, մինչև ռուսները բոլորովին հաստատվեցան Անդրկովկասում:

1799, 27 դեկտեմբերի վախճանվեցավ էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը: Հայրապետական աթոռը ժառանգելու համար հայտնվեցան բազմաթիվ նախանձորդներ, որոնք մինը մյուսին տեղի տալով, կռվի դաշտի վրա մնացին հինգը: Դրանք էին՝ Ռուսաստանի արքեպիսկոպոս Հովսեփը, Կ. Պոլսի պատրիարք Դանիելը, Աստրախանի եպիսկոպոս Նիքեմը և էնագետցի Դավիթ եպիսկոպոսը, որը սաստիկ խորամանկ մարդ էր և միջոցների ընտրության մեջ ամենևին խտրություն չէր չգիտեր, իսկ հինգերորդն էր Թեֆլիսեցի «բոկոտն» (բռլիկ) կոչված Ստեփան արքեպիսկոպոսը¹:

Ռուսաց կառավարության նպատակն այն էր, որ էջմիածնի հայրապետական աթոռի վրա նստեր մի մարդ, որը նշանավոր ժողովրդներ էր մատուցել Ռուսաստանին, մանավանդ նրա արեւելյան պատերազմների ժամանակ թե պարսիկների և թե օսմանցիների հետ: Դա էր մեզ նախածանոթ Արղության Հովսեփ արքեպիսկոպոսը: Այդ գործունյա, եռանդոտ եկեղեցականը դեռևս պետք էր ռուսաց տիրապետություններն առաջ տանելու համար: Պարսիկների հետ գործը տակավին վերջացած չէր. Երևանյան նահանգը և ուրիշ շատ խանություններ դեռ մահմեդականների ձեռքումն էին:

Ինքը Հովսեփ արքեպիսկոպոսը վաղուց ձգտում էր այդ նպատակին, որ ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը դառնա, և նրա մի այդպիսի փառասիրական ձգտումը սաստիկ վայր ձգեց նրա հա-

¹ Համարյա այդ ժամանակից սկսվեցան Դավթի և Դանիելի կռիվները, որոնք էջմիածնի վերջին կաթողիկոսների պատմության մեջ խիստ տխուր. մինչև ժամանակ բավական ընդարձակ տեղ են բռնում:

մարումը մտածող հայերի աչքում, երբ նա իր ավելի ընդարձակ և ավելի ազգագուտ գաղափարները թողնելով, սկսեց հետևել նեղ, եսական շահերին...

Թեև նա էջմիածնում և հայ հասարակության մեջ բաղմամբով հակառակորդներ ուներ, բայց ուսաց կառավարության և օսմանցոց Բ. Պռան հաճությունը ստացած, Ռուսաստանից ճանապարհ ընկավ դեպի Անդրկովկաս, որ գնա էջմիածին հայրապետական օժումն ընդունելու համար։ Արքեպիսկոպոսի վարմունքը, որ բոլորովին հակառակ էր հայոց վաղեմի ընտրողական կարգերին, շատ կարելի է, որ մեծ խռովությունների պատճառ տար, եթե ճակատագիրը այլ կերպ շտնօրիներ։ 1801 թ. փետրվարի 10-ին փառավոր հանդեսով մտավ նա Թիֆլիս։ Նա գտավ իր բարեկամ վրաց Գիորգի իշխանին արդեն դրած դազադի մեջ¹։ Իշխանի մահը արքեպիսկոպոսին սաստիկ տխրություն պատճառեց։ Նրա հետ մեռան արքազանի սրտի խիստ մոտ խորին բաղձանքները...

Իշխանի դազադը դեռ դրված էր Սիոնի մայր եկեղեցում, երբ 1801 փետրվարի 16-ին, նույն եկեղեցում կատարվեցավ Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միավորության տոնախմբությունը և կարգացվեցավ Պողոս I կայսրի հրովարտակը, որ ավետում էր այդ միավորությունը։

Այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնվում էր գեներալ-մայոր Լազրեր, որ կարգված էր իբրև Վրաստանի զինվորական իշխանության ներկայացուցիչ։

Կայսրի հրովարտակի ընթերցումից երեք օր հետո կատարվեցավ իշխան Գիորգիի թաղման հանդեսը, որին ներկա էր ինքը Հովսեփ արքեպիսկոպոսը։ Գիորգիի թաղման հետ վրաց իշխանությունը վերջացավ։

Այդ թաղումից հետո ինքը Հովսեփ արքեպիսկոպոսն անկողին մտավ և կարճատև հիվանդությունից հետո վախճանվեցավ, առանց էջմիածինը տեսնելու, առանց կաթողիկոսական օժումն ընդունելու։ Նրա հետ մեռան և հայոց մեկիքների մնացած հույսերը...

Նույն տարվա մեջ (1801, 12 մարտի) վախճանվեցավ Պողոս I կայսր և ուսաց գահի վրա նստեց Ալեքսանդր I։

Գիորգիի մահից հետո ավելի սաստիկ կերպով հուզվեցավ երկպառակությունը վրաց իշխանազն ժառանգների մեջ։ Գտնվե-

1 Գիորգին վախճանվեցավ 1800 թ. գեկտեմբեր ամսում։

ցան նրանց մեջ այնպիսիները, որ սկսեցին բողոք հայտնել Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միավորության մասին, սկսեցին զրգռել կովկասյան լեռնաբնակներին և պարսիկներին ռուսների դեմ¹։

Այդ բողոքողներից ամենանշանավորը և ամենահաստատա-միտն էր հանգուցյալ Գիորգիի եղբայր Ալեքսանդրը։ Նրա գործողությունները բավական մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմության մեջ, բայց մենք համոռոտ կերպով մեջ կրերենք այնքանը միայն, որ վերաբերություն ունեն հայոց մելիքների հետ։

Վրաստան գաղթած հայոց մելիքներից ավելի ուժ և նշանակություն ստացավ Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Արովը։ Նա որպես քաջ և պատերազմասեր էր Ղարաբաղում, նույնը եղավ և Վրաստանում։ Բացի Ղարաբաղից իր հետ բերած հպատակներից, նա իր իշխանության ներքո հետզհետե հավաքում էր և այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանի զանազան կողմերից փախչելով, Վրաստանում ապաստան էին գտնում։ Այսպիսով, նա այնքան բազմացրեց իր ժողովրդի թիվը, որ կարող էր ամեն անգամ մի քանի հազար ձիավորներ կռիվի դաշտ դուրս բերել։ Դրանով չբավականանալով, Մելիք-Արովը աշխատում էր 1000 հայ ընտանիքներ Ախալցխայի վիճակից (որը այդ ժամանակ օսմանցոց իշխանության ներքո էր գտնվում) տեղափոխել Վրաստան իր կալվածների վրա։ Այդ մտքով նա իր ձիավորների խումբերով անդադար արշավանքներ էր գործում, անցնում էր Տաճկաստանի պահմաններից և ամեն անգամ ահագին ավարով հետ էր դառնում։ Շատ անգամ նրա ասպատակները հասնում էին մինչև էրզրումի պարիսպների մոտ։ Եվ որովհետև այդ բոլորը այն ժամանակ սովորական իրերի կարգում էր, այդ պատճառով Մելիք-Արովի վստահություններին սահման չէր դրվում։

Մելիք-Արովն այնքան նշանակություն ստացավ իր քաջ ձիավորների խումբերով, որ երկրի մեջ վաճառականական հարաբերությունները ապահով դրության մեջ պահելու համար և ճանապարհների վրա կարավանների երթևեկությունը ավազակների հարձակումներից անվտանգ պահպանելու համար հանձնվեցավ նրան Բաղվան-բաշխայան պաշտոնը։ Այդ պաշտոնի նշանակությունն այն էր, որ նա պիտի պահեր ճանապարհների վրա պահանոցներ, նրա ձիավորները պետք է ուղեկցեին կարավաններին մի իջևանից մինչև մյուսը, որ վտանգ չպատահեր։ Այդ հսկողու-

¹ Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ Ավարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշավանքը Վրաստանի վրա։

թյան համար Մելիք-Աբովի մարդիկը յուրաքանչյուր բռնից հարկ էին ստանում 1 ռուբլի, հօգուտ մելիքի, որի տարեկան գումարը հասնում էր 500 թումանի¹, որպես խոստովանվում է Մելիք-Աբովը իր նամակներից մեկի մեջ:

Այդ բոլորը նկատելով, վրաց իշխանազն Ալեքսանդրի տեսնում էր Մելիք-Աբովի մեջ մի լավ օղեսական իր նպատակները իրագործելու համար: Դեռ Գիորգիի կենդանության ժամանակներում, նա թափառում էր երբեմն Դաղստանի լեռնաբնակների մեջ, երբեմն Ղազախի և Շամշադինի թաղաքամանների մեջ և երբեմն Երևանի կողմերում, և ամեն տեղ զրգուում էր մահմեդականների ուսանների և իր եղբոր՝ Գիորգիի դեմ:

Նա շատ անգամ թե նամակներով և թե առանձին սյուսովի-րակներ ուղարկելով, դիմում էր Մելիք-Աբովին, առաջարկում էր միանալ իր հետ և ուսանների հակառակ գործել: Թեև Մելիք-Աբովը, հավատարիմ մնալով այն երդմանը, որ տվել էր ռուսաց կառավարությանը, ամեն անգամ մերժում էր իշխանազն Ալեքսանդրի առաջարկությունները, այսուամենայնիվ, Թիֆլիսի ռուս աստիճանավորները, կասկածելով նրա վրա, Մելիք-Աբովին կալանավորեցին: Նա մի քանի ամիս մնաց բանտում, մինչև Վրաստանի համար նշանակված մինիստր Կովալենսկին Թիֆլիս գալով (1800) արձակեց նրան:

Մելիք-Աբովը ուներ երեք որդի՝ Ռոստոմ-բեկ, Սայի-բեկ և Մանաս-բեկ: Դրանցից իր քաջությամբ նշանավոր եղավ Ռոստոմ-բեկը:

XXXIX

1804 թվին ռուսաց զորքերը իշխան Ցիցխանովի հրամանատարության ներքո մոտեցան Երևանի պարիսպներին, բանակ դրեցին էջմիածնի մոտ: Միևնույն ժամանակ պարսկական բազմաթիվ զորքեր, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնակազմի հրամանատարության ներքո, շտապեցին Երևանը ազատելու և Ցիցխանովի արշավանքների առաջն առնելու: Պարսից զորապետների

¹ 500 թումանը մոտավորապես հավասար է 1500 ռուբլուս Եթե յուրաքանչյուր բռնից ստացվում էր 1 ռուբլ., այդ հաշվով ամբողջ տարվա մեջ Վրաստանի մոտոդ և դուրս եկող մթերքների քանակությունը պետք է համարել 1500 բռն: Դա ցույց է տալիս երկրի այն ժամանակվա վաճառականության ամենաօտոր աստիճանի վրա կանգնած լինելը:

Թվում գտնվում էր վրաց իշխանազն Ալեքսանդրը մի քանի վրաց պաշտականների հետ: Դրանք իրանց հետ առնելով մի քանի գունդ պարսկական հեծելազորներ, և միանալով Ղազախի ու Շամշադինի թաքաթամանների հետ, և մի կողմից էլ ապստամբեցնելով լեզգիներին, բուլղոլիկ կտրեցին Վրաստանի հաղորդակցությունը Ֆիցիանովի բանակի հետ, որը գտնվում էր Երևանի պարիսպների մոտ:

Ֆիցիանովը, որ կամենում էր պաշարել Երևանը, ինքը պաշարման գրության մեջ մնաց: Պարսիկները ամեն կողմից շրջապատեցին նրան: Այդ ժամանակ պակասեց Ֆիցիանովի զորքերի պաշարը: Թեև էջմիածնի վանքը իր հացի ամբարներից մեծ օգնություն մատակարարեց, բայց Ֆիցիանովը կարողություն ուներ և ռազմամթերքի. վառողը սպառվելու վրա էր. նրան պետք էին ավելի շատ թվով թնդանոթներ:

Այդ միջոցին Մելիք-Աբովի որդի Ռոստոմ-բեկը, իր սեփական հեծելազորների խումբով, այլև իր հետ առնելով 500 ռուսաց զինվորներ, երկու անգամ զարմանալի քաջությամբ անցավ պարսիկների միջից և Ֆիցիանովի բանակին Թիֆլիսից վառող, թնդանոթներ և այլ ռազմամթերք հասցրեց:

Երբ նա այդ նպատակով պիտի կատարեր իր երրորդ արշավանքը, Փամբակի ձորում, Ղուրսալու գյուղի մոտ պատահեց պարսից զորքերի: Նրանց թիվը 800 հոգի էր, գտնվում էին Փիր-Կուլիխան անունով մեկի գլխավորության ներքո: Այդ միջոցին պարսից զորքերի հետ միացավ վրաց իշխանազն Ալեքսանդրը 3000 ձիավորներով: Չնայելով պարսից ուժերի անհամեմատ գերազանցությանը, նրանք ամբողջ երեք օր կանգնած մնացին և չէին վրստահանում կռիվ սկսել Ռոստոմ-բեկի փորթաթիվ խումբի հետ: Երբ վերջապես սկսվեցավ կռիվը, Ռոստոմ-բեկն ընկած ռուսաց զորքերի առջև, երկար քաջությամբ պատերազմում էր: Հանկարծ նրա ձին զնդակահար լինելով, ցած գլորվեցավ: Ռոստոմ-բեկը իստեց մի այլ ձիու վրա, և կրկին նետվեցավ կռիվի մեջ: Չնայելով, որ նա արդեն երկու վերք էր ստացել, բայց տակավին շարունակում էր կռվել: Երբ երրորդ վերք ստացավ աջ ձեռքի վրա, այդ ժամանակ արյունաշաղախ ցած ընկավ: Նրա ընկնելուց հետո պարսիկները մայրը Կոնդրատին սպանեցին և ռուսաց բոլոր զինվորներին կոտորեցին:

Ռոստոմ-բեկին տարան պարսից թագաժառանգի, Աբաս-Միրզայի, բանակը:

Վրաց իշխանազն Ալեքսանդրը լավ ծանոթ էր Ռոստոմ-բեկի հետ, ճանաչում էր և նրա հորը՝ Մելիք-Արովին, որը, ինչպես ցույց տվինք նախընթաց գլխում, մերժեց Ալեքսանդրի առաջարկությունները, երբ նա խնդրում էր միանալ իր հետ, ուստի նրա հակառակ գործելու համար։ Այժմ համառ մելիքի ավելի ևս համառ որդին, առաջնորդելով ուսուսաց գինվորներին, ընկավ թշնամու ձեռքը։ Ալեքսանդրը կամեցավ հոր վրեժը առնել որդուց։ Եվ առաջուց տեղյակ լինելով, թե պարսից թագաժառանգ Արաս-Միրզան ո՞ր աստիճան աստիճաթյուն ունի դեպի Ղարաբաղի մելիքները, որոնք Աղա-Մամադ-խանի սպանման պատճառը դարձան Շուշի բերդում, — այդ մտածություններ, իբրև մի լավ առարկա Արաս-Միրզայի վրեժխնդրությանը բավականություն տալու, — Ալեքսանդրը ուզարկեց Ռոստոմ-բեկին Արաս-Միրզայի մոտ։

Պարսից թագաժառանգը իսկույն սպանել շտվեց նրան, այլ չղթյալակապ ուղարկեց Քավրիզ, հրամայելով, որ այնտեղ բանտարկեն և խնամք տանեն նրա վերքերը բժշկելու համար։

Այդ հերոսը երեք ամիս բանտարկված մնաց Քավրիզում։ Միևնույն բանտում կալանավորված էր այդ ժամանակ էջմիածնի ուսուսաց կուսակից Դանիել կաթողիկոսը։ Այդ վերջինը հետո Քավրիզից Օհանես-աղայի երաշխավորությանը ազատվեցավ։ Բայց Ռոստոմ-բեկը մնաց բանտում այնքան ժամանակ, մինչև Արաս-Միրզան ուսանեալից հաղթված և բարկացած վերադարձավ Քավրիզ։ Նա իսկույն տվեց քաջին դահիճների ձեռքը և հրամայեց գլխատել նրան։ Քավրիզի հայերը մեծ սուգով նրա մարմինը թաղեցին իրանց եկեղեցու բակում գտնված գերեզմանատեղում, և սովորեցրին իրանց զաւակներին երգել մի երգ, որը ինքը երիտասարդը գրել էր բանտում եղած ժամանակ։ Երևում է, Ղարաբաղի հերոսը որքան հաջողակ էր զենք գործ ածելու մեջ, նույնքան հմուտ էր և բանաստեղծության մեջ։ Այժմ այդ երգը բոլորովին մոռացված է։ Վաղեմի ախուր հիշողությունները կրկին զարթեցնելու համար մենք կդնենք նրա ամբողջ օրինակը.

Մունետիկն ի ձայն բարձր աղաղակէ,
Ժանտ դահիճն սուր ի ձեռին անյագ սրէ,
Վազեր հանգոյն զիմ կենաց թել կտրել խնդրէ,
Ի կախաղան և կամ ի սպանդ,— «՛ւր զիս տանէ՞
Քաղաքս համայն մահմեդական, աստ խուռն գան,
զիմ մահ սգան,

Դառնագին լան զիս Աբովյան՝ քաջ ախոհան:
Մի՞թե չիք ոք աստ քրիստոնեայ, զիս փրկեցէ
Յայս ամենհի և մահագուժ վայրագ դահճէ:
Նուիրական զենման իմոյ լերուք վկայ:
Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,—

ուրախ մեռայց,

Եվ դասեցայց ընդ դյուցազանց իմոց նախնեաց:
Փշրանք մնացեալ եմ սիրելի հայոց ազգի,
Որք գտանիք ի ձեռս պարսից յայս քաղաքի,
Մի՛ մոռասցիք պատմել և զայս յորդոց յորդի,
Թէ քաջն Ռոստոմ վասն հայրենեաց ի սպանդ վարի:
Թէպէտ ցաւիմ զի շմեռանիմ ի մարտ ընդդեմ
Թշնամեաց իմ,

Այլ յօժարիմ, զի զոհ լինիմ յայսպես վսեմ:
Այս քաջ բազուկք յարեաց պարսից հսկայ հզօրս
Տապաստ արկին ի բազում նուազս հարիւրատրս.
Ակա՛ղ, կնատ անգութ դահճի եղէ ես որս,
Պատմեսցի՛ք զայս վեհ դիւցացին՝ զառամյալ հօրս
Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վայրագ պարսից
էանկ,

Իւր յաղթական մահ դժնդակ էառ պսակ:
Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս Միրզա,
Սուր ի ձեռին դահիճն հեզ առ ընթեր կայ,
Զիս թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ի մահ
Զիս՝ ող կամիս սպանանել՝ շո՛ւտ հրամայեալ:
Միայն սգամ, զի կապեալ կամ. թե մյուս անգամ
հրացան, սուր իմ
Ի ձեռս ունիմ,— զբազուկս իմ ձեզ ցուցանեմ...

Սիրելի որդու աղետալի վախճանից հետո, նրա ալեւոր հայրը Մելիք-Աբովը, երկար շապրեց: Մերունի հերոսի վերջին օրերը ան ցան ցավերով և տրտմությամբ...

Ահա ինչ է գրում նա Ս. Պետերբուրգ իր 1807 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակի՝ մեջ աղա Մինաս Լազարյանին, որին, Հովսեփ

¹ Այդ նամակի հայերեն բնագիրը մեր ձեռքում չունենալով, Թարգմանված ուսաներենից, որ տպված էր պ. Երեցյանի «Кавказская старина» ամսագրի համար 2, դեկտեմբերի ամսի 1872 թվի տետրակում:

արքեպիսկոպոսի վախճանվելուց հետո, ստեպ դիմում էին Ղարաբաղի մելիքները, իրանց զանազան վշտերը հայտնելով:

Եւմ մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանի սուրբ զահին և Շուշիում իմ ցույց տված քաջագործութիւնները, դեռ Զուրով զորավարի ժամանակից,— բոլորին հայտնի են: Կարելի է, որ ձեզ ևս անհայտ չէ, թե որպէս հալածական արինք և ցրվեցինք երկրի երեսին Աղա-Մամադ-խանի ահարկու զորախումբը: Այս պատճառով Հերակլ թագավորը, կամենալով մեզ (Ղարաբաղի մելիքներին) իրան օգնական ունենալ, երդումներով և թղթերով հավատացրից մեզ, որ պայինք նրա մոտ, լինակվեինք նրա տերութեան մեջ, և համարվեինք հավասար նրա առաջնակարգ թավադներին ու կնյազներին հետ: Մենք եկանք: Իր խոստման համեմատ թագավորը տվեց մեզ Բոլնիսը, իսկ իր պալատում մեզ տեղ նշանակեց իր բոլոր ավագներից բարձր: Մեր մի այսպիսի դրութիւնը տեղեց Հերակլի և Գիորգիի թագավորութեան ընթացքում: Իսկ այժմ մենք զրկված ենք թե հողից, թե կալվածներից և թե հարգանքից. որովհետև ամենքը նեղացնում են մեզ, աշխատում են խլել մեզանից Բոլնիսը և պահանջում են տասներորդ մասը մեր հունձքերից: Այդ բոլորը այն աստիճան անախորժ է մեզ, որ մենք այսուհետև ամենևին ցանկութիւն չունենք այլևս բնակվել այստեղ (Բոլնիսում): Երբ որ ես շինութիւններով և բնակիչներով ծաղկեցրի այդ գավառը, մաքրեցի նրան բոլոր թշնամիներից և վայրենիներից,— ապա այսուհետև միայն հայտնվեցան զանազան տերեր, որոնցից մեկը տեր է կանգնում ջրանցքներին, մյուսը աշխատում է սեփականացնել իրան լեռները, երրորդը — հողը... Այդ բոլորից հետո, եթե Բոլնիսի բոլոր քարերը ոսկի դառնալու լինեն, այն ժամանակ ես, հրաժարվելով կհրաժարվենք այդ երկրից: Ո՛ւ փող մնաց մեր քսակներում և ոչ համբերութիւն... մեր օրերը անց ենք կացնում ատենական տեղերի դռներում և ոչ մի տեղից ոգնութիւն չենք գտնում...

Այդ բոլորի առիթով ես մատուցի հանուն կայսրի ամենախոնարհաբար խնդիրը, որպէսզի ամենաողորմածաբար թույլ տրվեր մեզ մեր ժողովրդի հետ տեղափոխվել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ, ապրելու և բնակութիւն հաստատելու այնտեղ: Բոլորը, ինչ որ ես թղթի վրա խոստացել եմ ամենաողորմած թագավորին, միևնույնը այժմյանից երդումով խոստանում եմ կատարել հօգուտ արքունի գանձարանի:

Ո՛րքան մեծ է եղել իմ ծառայութիւնը իմ ամենաողորմած թագավորին,— այդ մասին դեռ չգիտեմ բարձր կառավարութիւնը: Այլևս ի՞նչ է մնում ինձ անել: Ունեի ես անդրանիկ որդի — Ռոստոմ-բեկը, իմ ծերութեան զավակը և իմ նախնայաց ժառանգը, և նրան ևս զո՛հ բերեցի իմ ամենաողորմած և ինքնակալ կայսրին... Ինչ որ ես գործել եմ և ինչ որ արժամ կատարում եմ, դրանից ավելին ոչ ոք կարող չէ անել:

Ծառնեմ մի կաթիլ արյուն, և այն ամեն ռուպե պատրաստ է թափվելու իմ թագավորի անվան համար: Դրանից ավելի էլ ի՞նչ կարող եմ անել ես:

Իսկապես երևում է մի բան միայն, այն է, որ ես հայ եմ, և այդ պատճառով բոլոր գլխավոր հրամանատարները և զորավարները շարանում են ինձ վրա, իմ կատարած հաղթութիւնների և քաջագործութիւնների համար: Իմ գործողութիւնների մասին նրանք չեն կամենում տեղեկութիւններ տալ ուր որ հարկն է, որովհետեւ ցանկանում են, որ ես հուսահատվեմ և տխրութիւնից մեռնեմ անհայտութեան մեջ: Աստուծո օգնութեամբ այդ չի լինի: Մինչև գերեզման չմտնեմ, տխրութիւնը և հուսահատութիւնը չեն կարող վհատեցնել ինձ: Ընդհակառակն, ես և այսուհետև նպատակ ունեմ կատարելու այնպիսի հաղթութիւններ, որ զարմացնեն բոլորին: Իսկ գերեզման կմտնեմ իմ քաջագործութիւնների և արիւթութիւնների ժամանակ. երբեք չեմ մեռնի տկարների ու հիւժանդների նման, որոնք հոգի են տալիս անկողնի մեջ:

Հետո մի առ մի թվելով իր կատարած ծառայութիւնները՝ Ռոստաստանին, ծերունի հերոսը ավելացնում է:

«Ես շատ անգամ խնդրել եմ կոմսին (Գուդովիչին), որ թույլ տա մեզ, Մելիք-Զումշուդի նման տեղափոխվել մեր հայրենիք՝ Ղարաբաղ: Բայց նա չճշտարկեցավ, պատասխանելով, որ եթե մենք թողնելու լինենք այդ երկիրը (Վրաստանը), այն ժամանակ Բոլնիսը կոչնչանա, իսկ ախալցխացիները, լեզգիները և այլ վայրենիներն ու ավազակները կոչնչացնեն Թիֆլիսի շրջակա գյուղերը: Բայց երբ որ մենք ասում ենք. որովհետեւ Հերակլ թագավորը շնորհել է մեզ Բոլնիսը իր բոլոր հողերով, ջրերով, անտառներով և այլ պատկանելիքներով,— ուրեմն խնդրում ենք ձեզ, որ այդ բոլոր հաստատեք մեր անունով: Այն ժամանակ կոմսը մեր պահանջներին պատասխանում է, ասելով, ես չեմ կարող ուրիշների կալվածները տալ ձեզ, և դրա նման խոսքեր: Ես չեմ կամենում ձանձրացնել ձեզ բոլոր մանրամասնութիւններով...»:

Վերջացնում եմ նամակը, խնդրելով Հազարյանի միջնորդութ-
յունը կայսրի մոտ, իր առաջարկած մի քանի պահանջների մա-
սին, որոնց մեջ դառնացած ծերունին առանձին կերպով շեշտում
է, որ թույլ տրվի իրան իր հպատակների հետ վերադառնալ Ղա-
րաբադ¹:

Մեր ընթերցողներին հայտնի է, որ Պողոս I կայսրի բարձրա-
գույն հրովարտակի համեմատ, վրաց Գիորգի իշխանը իր առան-
ձին հրովարտակներով Բոլնիսի գավառը շնորհեց Մելիք-Արուվին,
իսկ Լոռիի գավառը շնորհեց Մելիք-Ջումշուղին, որոնց մեջ նրանք
առանձին արտոնություններով գաղթականություն էին հիմնել դեռ
Հերակլ իշխանի օրերում (տե՛ս գլ. XX XVI): Մելիք-Ջումշուղը, որ-
պես հետո կտեսնենք, նկատելով Գիորգիի մահից հետո Վրաստա-
նում տեղի ունեցած անախորժ հանգամանքները, և մելիքների
հարաբերությունների տեղային ոուս պաշտոնականների հետ անը-
պաստ կերպարանք ստանալը, վշտացավ, և վաճառելով Լոռին ուս-
աց կառավարությանը, իր հպատակների հետ վերադարձավ Ղա-
րաբադ: Նույնը, նույն հանգամանքների պատճառով, կամենում էր
անել Մելիք-Արուվը: Բայց նրան արգելում էին, որովհետև վրա-
ցիները այժմ մելիքների մեջ շատ պետքեր չունեին....

Որքան էլ մեծ լինեք Մելիք-Արուվի ցանկությունը իր հայրե-
նիքը տեսնելու, իր ժողովրդի հետ իր նախահարց հողի վրա ապ-
րելու, այսուամենայնիվ, իր բաղձանքին հասնել չկարողացավ նա:

Հետզհետե նրա հարաբերությունները վրաց ազնվականների
հետ, Բոլնիսի և այլ կալվածական խնդիրների պատճառով, ավելի
և ավելի թշնամական կերպարանք ստացան: Եվ որպես պատմուս-
են, մի հրավերքի մեջ, Թիֆլիսում, թունավորված լուրին կարճատև
հիվանդությունից հետո նրան գերեզման տարավ (1808): Նույն
հրավերքի մեջ թունավորվելով մեռավ նրա քարտուղարը՝ Միրզա-
խաթախշը:

Մելիք-Արուվի մահից հետո հաջորդության մասին երկպառա-
կություններ ծագեցան Մելիք-Բեգլարյանների տոհմի մեջ: Հան-
գուցյալի անդրանիկ որդին, Խոստոմ-րեկը, որը մելիքների սովո-
բությամբ պետք է հաջորդեր նրան, որպես տեսանք, Թավրիզում
մահվան դատապարտվեցավ: Նրա մյուս երկու որդիները, Մանաս-
թեկը և Սայի-բեկը, դեռ բուվական երիտասարդներ էին: Տոհմի մեջ
նշանավոր մնում էր հանգուցյալի եղբորորդի՝ Ֆրեյդյունը, որը

¹ Մելիք-Ֆրեյդյունը Մելիք-Բեգլար II որդին էր:

շատ խելացի և քաջ տղամարդ էր, և դեռ Մելիք-Աբովի կենդանության ժամանակ հայտնի էր իր արժանավորություններով: Նա Հարաբարդի մելիքների կողմից Ս. Պետերբուրգ ուղարկված (1799) պատգամավորներից մեկն էր, որը ներկայացավ Պողոս I կայսրին և արժանացավ նրա ամենաողորմած շնորհներին (տե՛ս գլ. XXVII):

Ամենի ցանկությունն այն էր, որ Մելիք-Աբովի հաջորդը լինի Ֆրեյդունը, և նա ընտրվեցավ, բայց նրա իշխանությունը կարճատև եղավ: Նա գրգռեց իր եղբոր՝ Սամի նախանձը, որը սաստիկ կատաղի մարդ էր: Մի անգամ տաք վիճաբանության ժամանակ, Սամը հարձակվեցավ Ֆրեյդունի վրա և խենջարով այնպիսի դարկ տվեց նրա գլխին, որ սպանեց հարազատ եղբորը (1808): Այդ ցավալի անցքից հետո եղբայրասպանը ատելի դարձավ իր տոհմի մեջ և չհասավ այն փառքին, որին ձգտում էր: Մելիք-Ֆրեյդունի՝ փոխարեն հաջորդ ընտրվեցավ հանգուցյալ Մելիք-Աբովի որդի Մանաս-բեկը:

Այդ վերջինի ժամանակներում մելիքների նշանակությունը վրաստանում բավական ընկավ: Հակառակ Պողոս I կայսրի բարձրագույն շնորհված արտոնությունների, հակառակ այն իրավունքների, որ նրանք վայելում էին Հերակլ և Գիորգի իշխանների օրերից, — այժմ սկսեցին փոքր առ փոքր սահմանափակել նրանց իրավունքները, իսկ հետո աշխատում էին իսպառ ոչնչացնել:

Այդ բոլորի պատճառը էր այն ժամանակվա ռուս կառավարիչների կամայականությունը, որի դեմ սաստիկ բողոքում էին մելիքները, շատ անգամ դիմելով ռուսաց բարձր կառավարությանը: Երբ Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրեյդունի մահից հետո Մանաս-բեկը դիմեց գլխավոր հրամանատար գեներալ Տորմասովին, խնդրելով, որ հաստատեն իրան ժառանգական տիրապետողի իրավունքներով Բոլնիսի բնակիչների վրա, նրան բոլորովին մերժեցին, պատասխանելով, թե ոչ Բոլնիսը և ոչ այդ գավառի բնակիչները ոչ ոքին չեն պատկանում, բացի թագավորից: Եվ մինչև անգամ հրամայվեցավ կալանավորել Մանաս-բեկին, պահել Քիֆլիսում խիստ հսկողության ներքո, որ նա Բոլնիսի բնակիչների մեջ այլևս վրդովմունք չհարուցանե:

Հայտնի է, որ Բոլնիսը բնակեցրած էր զարաբաղցի գաղթականներով, որոնք Մելիք-Քեզլարյանների հպատակներն էին և տե-

1 Մելիք-Ֆրեյդունը թողեց վեց որդի՝ Մելիք-Հովսեփ, Շամիրխան, Դավիթ, որ տեղափոխվեցավ Հնդկաստան, Քալիշ, Քեյմուրազ և Բեզլար III:

դափռւած էին նրանց հայրենի Գյուլիստան գաւառից: Այն ևս հայտնի է, որ Բոլնիսը շնորհակցաւ որպէս մշտական սեփականութիւն Մելիք-Քեզլարյաններին իրանց հպատակների հետ բնակւելու համար: Վրաստանում այդ ժամանակ տիրում էր ճորտատիրութեան իրավունքը: Թեև մելիքները Վրաստան գաղթելով, չկամեցան իրանց հպատակների վերաբերութեամբ ընդունել ճորտութեան իրավունքներ, այսուամենայնիւ, նրանք պահպանեցին տիրապետողի և հպատակի իրավունքները, այն ձևերի մեջ, որպէս վաղուց սովորական էին Ղարաբաղում: Երբ այդ իրավունքներից ևս կամենում էին զրկել նրանց, այնուհետև ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բայց միայն թողնել Վրաստանը և կրկին սեղափոխվել Ղարաբաղ:

Այդ էր պատճառը, որ Մելիք-Քեզլարյանների ժառանգները և նրանց հպատակները, երկու վերջին նշանավոր իշխողների, Մելիք-Արսլի և Մելիք-Ֆրեյդունի մահից հետո սկսեցին հետզհետե թողնել Վրաստանը և տեղափոխվել Ղարաբաղ: Նրանք մնացին Վրաստանում մոտավորապէս տասներկու տարի (1797—1809): Մելիք-Քեզլարյանների բացակայութեան ժամանակում նրանց գլուղները, կալվածները, մի խոսքով, ամբողջ Գյուլիստանի գաւառը, որ այդ տոհմի հայրենական ժառանգութիւնն էր, անցել էր Իրանի միջին-խանի ձեռքը: Բայց Մելիք-Քեզլարյանները կրկին հետխլեցին խանից բոլորը և իրանց հայրենի երկրի տերը դարձան²:

XL

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը Վրաստանում³ բախտավոր լինել չկարողացաւ: Դրա պատճառները այնքան մթին են, որ այժմ անհարմար կլինեն ամբողջութեամբ երևան հանել: Թե մե-

¹ Մելիք-Քեզլարյանների տոհմը Ղարաբաղի մյուս տիրապետող մելիքների մեջ կարելի է առաջինը համարել, որ կարողացաւ պահպանել մինչև վերջին ժամանակները իր հայրենի ժառանգութեան եթե ոչ ամբողջը, այլ նրա մեծ մասը: Այժմ Գյուլիստանի գաւառում, այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում մնացել են 15 գլուղներ, որ գտնվում են ավելի քան հարյուր հազար զեսլատին հողի տարածութեան վրա: Գլուղները բոլորը հայաբնակ են, մեկը միայն բնակեցրած է մալականներով:

² Փողովորդի ամենափոքր մասը միայն մնաց Վրաստանում, որը գաղթեց 1812 թվին դարձյալ զեպի Ղարաբաղ:

³ Թեև մենք անդադար գործ ենք անում Վրաստան բաղը, բայց այն գաւառները, որպէս էին Բոլնիսը, Լոռին, Բորչալուն, որ տվել էին հայ գաղթականներին բնակութեան համար, իսկապէս հայկական գաւառներ էին:

լիքները և թե նրանց ժողովուրդը շատ դժբախտութիւնների հանդիպեցան: Ժանտախտը, որի պատճառով նրանք ցիրուցան եղան և հկան Վրաստան, այստեղ ևս հայտնվելով, շատ զոհեր տարաւ:

Մեփիքներից ալիւի խելացի գտնվեցաւ Մեփիք-Շահնազարյան Մեփիք-Ջումշուղը: Հերակլի և Գրիգորի մահից հետո, զգվելով տեղային անախորժ հանգամանքներից, կամեցաւ Լոռին վաճառել և կրկին տեղափոխվել Ղարաբաղ, իր հայրենի երկիրը՝ Վարանդա:

Նույն ժամանակվա Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինը օգտավետ համարեց գնել Մեփիք-Ջումշուղից Լոռին, գնահատելով այդ երկիրը 6000 ռուբլով: Դրա հակառակ, նույն ժամանակվա գլխավոր հրամանատար իշխան Յիցիանովը (վրացի) զանազան պատճառներ բերելով, կամենում էր ցույց տալ, որ Լոռին Մեփիք-Ջումշուղի սեփականութունը չէ, և վաճառելու իրավունք չունի: Բայց Ս. Պետերբուրգում արդեն գիտեին իշխան Յիցիանովի անհամակրութունը դեպի հայոց մեփիքները, որը արտահայտել էր նա շատ դեպքերի մեջ: Այդ էր պատճառը, որ իշխանի կարծիքներին Ս. Պետերբուրգում չհամաձայնեցան, և ֆինանսական մինիստրի 1805 թ. 22 մայիսի կարգադրությամբ իրավունք տրվեցաւ Մեփիք-Ջումշուղին Լոռին վաճառելու և տեղային կառավարութիւնը հրամայվեցաւ կալվածագիրը հաստատելու: Իհարկե, եթե մի քանի տարի ևս ուշացնելու լինէր Մեփիք-Ջումշուղը, նա ամեն բանից կզրկվեր, որպէս Մեփիք-Աբովի ժառանգները զրկվեցան Բուխխից: Բայց Լոռին վաճառելուց հետո, նույն տարվա մեջ (1805) Մեփիք-Ջումշուղը թողեց Վրաստանը և իր հպատակների հետ տեղափոխվեցաւ Ղարաբաղ, իր հայրենի գավառը՝ Վարանդա:

Այդ քաջ, միևնույն ժամանակ խելացի պատերազմողը շատ նպաստեց ռուսաց տիրապետութիւնն տարածվելուն Անդրկովկաս-

Նույն կոմս Մուսին-Պուշկինը իր 1802 թ. 9 սեպտեմբերի առաջադրությամբ խնդրեց թագավոր կայսրից պարգևատրել Մեփիք-Ջումշուղին նրա ռուսաց կառավարութիւնը ցույց տված ծառայութիւնների համար սուլյա թրով: Իսկ իշխանովը դրա հակառակ իր 1804 թ. 20 հունվարի զեկուցումով հաղորդեց, որ մի այդպիսի պարգևատրութիւն հայոց մեփիքին կարող էր վերաժողել վրաց իշխաններին, և ամեն մի համեմատութիւն հայ իշխանների վրաց իշխանների հետ, վերջինների համար վերավորական պիտք է համարել:

Իր 1804 թ. 30 դեկտեմբերի հաղորդագրութիւն մեջ, ի թիւս այլոց, գրում է իշխան Յիցիանովը թագավորին. «Երբահիմ-խանը (Շուշի բերդի) ուներ մինչև 60,000 տուն միայն Ղարաբաղի հայեր, որոնք կառավարվում էին հինգ նշանավոր մեփիքներով, որոնցից ոմանք, որպէս ես յտածում եմ, ճիշտաբար իրանց ծագումը զուրք էին բերում հին Հայաստանի թագավորներից...»:

սում: Դեռ 1803 թվի դեկտեմբեր ամսում, երբ իշ. Ցիցիանովը պաշարեց Գանձակը, Մելիք-Ջումշուղը իր սեփական ձիավորներից կազմված հայկական գունդով կանգնած էր այդ բերդի պարիսպների մոտ: Նրա զորքերի թվում գտնվում էին Քիֆիսի հայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը և Նևրսես վարդապետը, որը վերջը հայոց անմոռանալի Նևրսես Ս-րդ կաթողիկոսը դարձավ: Այդ եռանդոտ եկեղեցականը, իր հայրենիքը պարսից լծից ազատելու համար, մասնակցում էր իշ. Ցիցիանովի արշավանքներին, որպես Երկայնաբազուկ-Արղության Հովսեփի արքեպիսկոպոսը մի ժամանակ մասնակցում էր կոմս Ջուրովի արշավանքներին: Բերդի պաշարումը երկար տևեց: Ջավադ-խանը, որը արդեն ծանոթ է մեր ընթերցողներին, քաշուխամբ պաշտպանվում էր: Վերջը, 1804 Յ հունվարի, ուսաց և հայոց զորքերը, սաստիկ հարձակում գործելով, պարսպի մի մասը խորտակում են և ներս են մտնում: Բերդի մեջ մի քանի ժամ շարունակվում էր կոխիլը և կոտորածը, որը դադարեց այն ժամանակ, երբ Ջավադ-խանը սուրը ձեռքում իր որդիների հետ ընկավ:

Այնուհետև Մելիք-Ջումշուղը մյուս մելիքների հետ իրանց զորքերով մասնակցեցին իշ. Ցիցիանովի շիրվանյան և երևանյան արշավանքներին, և ոչ սակավ ծառայություններ ցույց տվին:

Մելիք-Ջումշուղի խորհրդով և աշխատությանը Գանձակի բերդը գրավելուց հետո, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը, Ղարաբաղի մելիքների վաղեմի թշնամին, բռնորոշին առանց պատերազմի ընդունեց ուսաց հպատակությունը (1805):

Իսկ երբ մի քանի ամսից հետո (1806, 8 փետ.) իշ. Ցիցիանովը սպանվեցավ Բաքվի Հուսեին-Կուլի-խանի դավադրությամբ¹,

¹ Իշխան Ցիցիանովի սպանման մանրամասները հայտնի են Անդրկովկասի պատմության մեջ, բայց մեզ, հայերիս համար, հետաքրքիր է այն, որ Բաքվի ամրոցը հայ հասարակությունը, պետք է ուսաց գլխավոր հրամանատարի վիճակին ենթարկվեր, եթե մի բարեսիրտ պարսիկ շազադեք նրանց: Դեռ Ցիցիանովը Բաքվին չհասած, տեղային հայերը ցույց տվին ուսաներին սաստիկ համակրություն և աջակցություն այդ բերդը տիրելու համար: Բացի դրանից, մի հայ, որ ավելի մոտ էր Հուսեին-Կուլի-խանին, և տեղյակ նրա շար գիտավորություններին, իր գաղտնի նամակով առաջուց իմացում տվեց իշխանին, որ զգուշանա, որովհետև նրա դեմ դավադրություն կա: Իշ. Ցիցիանովը նրա նախազգուշության վրա ուշադրություն չդարձրեց և պատմվեցավ: Այնուհետև խանը կամեցավ պատժել Բաքվի ամրոցը հայ հասարակությանը, նրանց ուսաներին ցույց տված համակրության համար: Նա խորհրդակցեց քաղաքի մահմեդականների նշանավորների հետ և ստացավ նրանց հավանությունը բոլոր հայերին կոտորելու: Այդ մտքով խանը հրամայեց հայերին հավաքեցին իկեղեցիների մեջ: Բայց մի պարսիկ հա-

այդ քաղաքը ներս մտնելու միջոցին,— նույն ժամանակ, հենց որ ոռոսաց զորքերի գլխավոր հրամանատարի մահվան լուրը տարածվեցավ, Անդրկովկասի ամբողջ մահմեդական ժողովրդաբնակությունը մեծ հուզմունքի մեջ ընկավ, համարյա ամեն տեղ սկսեցին ապստամբական ցույցեր անել:

Այդ ժամանակ պարսից զորքերը գտնվում էին Երասխ գետի աջ ափերի վրա, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնական հրամանատարության ներքո:

Նույն ժամանակ Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը, շնայելով, որ մի քանի ամիս առաջ հպատակության երդում էր տվել ոռոսաց կառավարությանը, հենց որ լսեց իշ. Յիցիանովի մահը, կրկին դավաճանեց իր երդմանը: Նա զաղտնի կերպով ուղարկեց իր եղբայր Մամադ-Հասան-աղային Աբաս-Միրզայի մոտ, և հայտնելով նրան երկրի թափուր դրությունը ոռոսաց զորքերից, այլև մահմեդականների կատաղությունը ոռոսների դեմ, հրավիրեց նրան փութով անցնել Երասխը, խոստանալով, թե ինքն էլ կմիանա պարսից զորքերի հետ, և կառաջնորդե նրանց ոռոսներին ջարդելու:

Աբաս-Միրզան զորքերի ահագին բազմությամբ անցավ Երասխը և մոտեցավ Շուշի բերդին: Այնտեղ գտնվում էին մի քանի հարյուր ոռոս սալդատներ միայն, փոքրաթիվ կազակների հետ. պողպտիկովնիկ Լիսանեիչի հրամանի ներքո, որը հայտնի էր տեղացիներին անունովս դալի-մայոր, որ նշանակում է գիժ մայոր:

Աբաս-Միրզայի բանակը արդեն դրած էր Շուշի գյուղի¹ մոտ գտնված լեռան բարձրավանդակի վրա և այնտեղից պատրաստվում էր ուժեղացնել Շուշի բերդը: Այդ միջոցին Իբրահիմ-խանը, իր հետ առնելով իր ընտանիքը, որ բաղկացած էր 24 հոգուց, գիշերով ծածուկ դուրս եկավ բերդից, և կամենում էր դիմել դեպի Աբաս-Միրզայի բանակը: Ոչ ոք չկարողացավ նկատել այդ, բացի Մելիք-Ջումշուդից, որին առաջուց հայտնի էին խանի դիտավորությունները: Մելիք-Ջումշուդն այդ ժամանակ իր հեծելախմբով գտնվում էր բերդի մեջ: Նա անմիջապես իմացում տվեց պողպտիկովնիկ Լիսանեիչին, և երկուսը միասին, վեր առնելով իրանց հետ

չի. որը խոհեմ բարեսիրտ մարդ էր, շտապում է խանի մոտ, և ցույց տալով նրա բարբարոսության վատ հետևանքները, կարողանում է ամոքել նրա բարկությունը և աղատում է հայերի կյանքը: Այնուհետև Բաքվի հայերը միշտ մեծ հարգանքով և երախտագիտությամբ են վերաբերվել դեպի այդ մարդու տունը:

¹ Շուշի հայաբնակ գյուղը գտնվում էր մոտավորապես երեք վերստ հեռավորության վրա Շուշի բերդից:

մի խումբ ձիավորներ, փութով հետամուտ եղան Իբրահիմ-խանին, նրան բռնեցին կես ճանապարհի վրա: Խնայեցին կնիկներին և երեսխաններին միայն, իսկ Իբրահիմ-խանին և նրա հետ եղող բոլոր ազգականներին կոտորեցին՝ (1806, մայիս ամսում):

Ղարաբաղի հայոց իշխանությունների կործանողը սպանվեցավ: Մելիք-Ջումշուղը առեց ոչ միայն իր, այլ բոլոր մելիքների վրեժը Իբրահիմ-խանից: Նրա հայրը, Մելիք-Շահնազարը, բարձրացրեց այդ գազանին, և բոլոր զարաբաղցիների անեծքի ու նախատինքի առարկան դարձավ: Իսկ անպիտան հոր պիտանի որդին քավեց հոր մեղքերը... Բայց, արդեն շատ ուշ էր... Իբրահիմ-խանի մահը չէր կարող բժշկել այն վերքերը, որ ստացել էին Ղարաբաղի մելիքները Շուշի բերդի խաններից...

Այս բոլոր ծառայությունների համար Մելիք-Ջումշուղը ստացավ պոկովնիկի աստիճան:

Ահա ինչ է գրում Մելիք-Ջումշուղը իր 1806 ամի 2 դեկտեմբերի նամակի մեջ. Ս. Պետերբուրգ աղա Մինաս Լազարյանին.

«Քեւ դրանից առաջ մի քանի անգամ պատասխանել եմ ձեր նամակներին, բայց որովհետեւ չգիտեմ, արդյոք հասնո՞ւմ են նրանք ձեր ձեռքը, այդ պատճառով հարկավոր եմ համարում նորից պատասխանել ձեր բոլոր հարցերին:

Նախ, դուք դժգոհ եք այն մասին, թե ինչո՞ւ մեր (մելիքների) անունները չեն հիշվում վրաց կնյազների անունների թվում, որոնք նշանավոր են գտնվել զանազան կոիվներում:

Այդ առարկայի մասին թեև ես ինքս վշտացած եմ, բայց դարձյալ կասեմ, որ մենք՝ խամսայի մելիքներս, ավելի, քան թե նրանք (վրաց իշխանները) գերազանցել ենք պատերազմների մեջ և պետք է արժանի լինենք ավելի բարձր պարգևների ու շնորհների,— բայց հանգուցյալ իշխան Յիցիանովի սրտում արմատացած ատելությունը դեպի հայոց ժողովուրդը (թեև Վրաստանում ծնված հայերին նա վրացիներ էր համարում) թույլ չէր տալիս նրան հասցնել ի տեղեկություն ամենատղորմած թագավորի մեր կատարած ամենադժվարին ծառայությունները, և այն քաջությունները, որ մենք ցույց տվինք Գանձակի գրավման ժամանակ, այլև Շիրվանի ու Նրևանի արշավանքների միջոցներում: Այնտեղ իշխանը (Յիցիանովը) տեսնելով ինձ իմ գեղեցիկ կերպով կազմակերպած զոր-

¹ Իբրահիմ-խանի որդի Մահա-խանը հիվանդության պատճառով չկարողացավ հետևել հորը, մնաց Շուշի բերդում և այսպիսով ազատվեցավ կոտորածից: Ռուսները հետո զրան նշանակեցին Իբրահիմ-խանի տեղը:

քերի հետ, որ ծառայում էին ոռոսաց կառավարությանը առանց որևէ շահի (ձրի, առանց ոռճիկ ստանալու), խոստացավ աղերսա-մատուցյց լինել ինձ համար կայսրից դռնակ բերել տալու, որը, կարելի է, ես կստանայի, եթե չպատահեր իշխանի հետ մի այն-պիսի դժբախտություն (Բաբելի մեջ սպանվելը)։

Իշխան Ցիցիանովի մահից հետո, ես դանկնելով այստեղ (Թիֆ-լիսում) և տեղյակ լինելով պարսիկների բոլոր շար գիտավորու-թյուններին,— և որպեսզի կարելի լինի հաստատել Լեւոսաստանի տիրապետությունը Ղարաբաղի նոր գրաված երկրի վրա,— գրավոր կերպով բացատրեցի իմ մի քանի խորհրդածությունները գեներալ-մայոր Նեսվետաևին, իսկ ես ինքս անձամբ գնացի Շուշի բերդը և միացա ոռոսաց զորքերի հետ։

Երբ որ պարսիկները լսեցին իշխան Ցիցիանովի մահվան լու-րը, իսկույն Բաբա-խանի՝ որդի Արաս-Միրզայի առաջնորդու-թյամբ, նրանց բազմաթիվ զորքերը թափվեցան Ղարաբաղի վրա, և միանալով տեղային թաթարների հետ, կամենում էին կոտորել ոռոսաց ամբողջ զորքերը, և այն բոլոր հայերին, որ գտնվում էին բերդում (Շուշում)։ Այդ մտքի հետ համաձայն էր և Շուշիի տի-րապետող Իբրահիմ-խանը և այդ պատճառով էլ ստացավ իր ար-ժանավոր պատիժը (սպանվեցավ)։

Միևնույն ժամանակ գեներալ-մայոր Նեսվետաևին հաճո թվե-ցան իմ գրավոր առաջադրությունները, և նա իմ խորհրդով ուղար-կեց տրոիցկի զորագունդը Ղարաբաղ, օգնություն այնտեղ գալը-ված ոռոսաց զորքերի։ Հիշյալ զորագունդը, Գանձակից անցկենա-լու միջոցին, առեց իր հետ պոլկովնիկ Կարյագինին նրա զորքերի հետ, և շտապեց մեզ մոտ (Շուշի) օգնություն հասցնելու։ Մայց դեռ ճանապարհի վրա գտնված ժամանակ, նրանք գրեցին ինձ, որ իմ ձիավորների խումբով դուրս գամ նրանց առաջ։ Թողնելով իմ զորքերից բավականաչափ թվով բերդի (Շուշիի) պահպանության համար, ես վեր առի իմ ձիավորների մի մասը և գնացի միացա նրանց հետ, իսկ երեք օրից հետո մենք ամենքս միասին կոպում էինք, և ամենաբարձրալի օգնությամբ կատարելապես հաղթեցինք մեր թշնամիներին (պարսիկներին) և նրանց հալածեցինք մի այն-պիսի արագությամբ, որ (Արաս-Միրզայի) 20,000-ի չափ հեծելա-զորքը սարսափելի երկյուղով անցավ Երասխի մյուս կողմը։

Գեներալ-մայոր Նեբոլսինը, միևնույն տրոիցկի զորագունդով

Ա Բաբա-խան կամ Բաբա-խան-շահ կոչում էին պարսից Ճաթալի-շահեր

շեֆը, և պոլկովնիկ Կարյազինը, և գերյան զորագունդի շեֆը, տեսան ինձ կովելու ժամանակ, տեսան իմ և իմ զորքերի քաջությունները, վերջապես տեսան իմ հավատարմությունը, — որովհետև հացի պակասության ժամանակ ևս մատակարարեցի պաշար ուսաց զորքերին և ցույց տվի նրանց բազմաթիվ ծառայություններ, — այդ բոլորը խիստ հաճելի թվեցան նրանց, և այդ պատճառով, հաղորդագրելով իմ մատուցած բոլոր ծառայությունների մասին, նրանք խնդրեցին գնե՞րալ-մայոր նկատեալից, որ նա հասցնե ի տեղեկություն մեր ամենաողորմած թագավորին: Բայց դժբախտաբար, և ինձ անհայտ պատճառներով, նա (նկատեալը) չներկայացրեց:

Իսկ երբ որ ես եկա այստեղ (Թիֆլիս), այն ժամանակ խնդիր մատուցի նորին պայծառափայլության կոմս Ի. Վ. Գուգովիչին, որը, հույս ունեմ, այն սիրո համար, որ ունի դեպի ձեզ և դեպի մեր ժողովուրդը (որին նա խնամք է ցույց տալիս), կվարձատրե ինձ այն ամենի համար, ինչ որ ես մինչև այսօր կատարել եմ, իհարկե, ես զրկված չեմ լինի այդ դեպքում ամենաբարձրալի օգնությունից և ձեր ողորմածությունից:

Երկրորդ, դուք գրում եք, թե ինչո՞ւ մենք չենք կազմակերպում կանոնավոր զորագունդեր: Դուք հավատացած եղեք, որ մենք հեշտությամբ կարող էինք անել այդ, և այն ևս առանց ուրիշ օգնության, եթե մենք այժմ տեր լինեինք մեր առաջվա հարստության և ժողովուրդին, որը, սովի և ժանտախտի պատճառով, ցրվեկավ դեպի Շիրվան և Վրաստան: Իմ հայրը (Մելիք-Շահնազարը) և մեր նախնիքը միշտ պահում էին իրանց մոտ այնպիսի զորագունդեր, որոնց կազմակերպելը դուք ինձանից պահանջում եք: Բայց այն ժամանակ նրանք տիրում էին ամբողջ Ղարաբաղի վրա, և բոլոր հայերն ու թուրքերը նրանց հպատակներն էին: Ուրեմն, եթե դուք ցանկանում եք, որ հայոց ժողովուրդը ազատվեր բարբարոսների (թաթարների) բռնակալությունից, — եթե ցանկանում եք, որ բոլորը (գաղթածները) կրկին վերադառնային դեպի իրանց հայրենիքը, պահպանեին կանոնավոր զորագունդեր և լավ ծառայություններ մատուցանեին մեր ամենաողորմած թագավորին, — պետք է որ դուք միջնորդեք, 1-ին, որ հրամայեին մեր ցրվեկավ սմբողջ ժողովուրդին, որոնք գտնվում են Շիրվանում և Վրաստանում, որ նրանք կրկին վերադառնային իրանց հայրենիքը (Ղարաբաղ): 2-րդ, որ նրանք ազատ լինեին բոլոր հարկերից և տուրքեր-

րից երեք տարի ժամանակով: Իսկ 3-րդը այն է, որ մեր հայերը չի-
նեին թուրքերի իշխանության ներքո, որովհետև դրանք չեն կա-
րող միշտ հավատարիմ մնալ մեր քրիստոսապաակ թագավորի կա-
ռավարությանը¹, այլ ընդհակառակն, աշխատում են օրըստօրե
ուժաթափ անել հայոց ժողովուրդը, որպեսզի դյուրությամբ կարո-
ղանան կատարել իրանց շար դիտավորությունները: 4-րդ, որ նշա-
նակեին մեզ համար մի գումար, որով մենք կարողանայինք պատ-
րաստել հարկավոր եղած զենքերը այն զորագունդների համար, որ
պետք է կազմակերպել, որպեսզի, միշտ առանց որևիցե պակա-
սության պատրաստ լինեին պատերազմ գնալու ուսաց զորքերի
հետ:

Եթե մեր ամենաողորմած թագավորը ցույց կտա մեզ այսպի-
սի գթածություն, այն ժամանակ դրանով նա իրականապես կվե-
րանորոգե հայերի ուժերը և կհարկադրե նրանց ամեն կողմից դի-
մել նորին կայսերական մեծության քաղցր հովանավորության
ներքո:

Ես հարկավոր չեմ համարում այդ մասին երկար ծանձրացնել
ձեզ իմ խնդիրքներով, որովհետև դուք հազար անգամ ավելի, քան
թե ես, աշխատում եք հայոց ժողովրդի ծաղկելու համար, և գիշել
ու ցերեկ չեք դադարում այդ մասին հոգ տանելուց: Դրա համալ
ես հուսով եմ, որ առանց իմ խնդրելու, դուք եռանդով կաշխա-
տեք այդ գործի ի կատար ածելու համար, որով կթողնեք ձեզանի,
հետո հավիտենական հիշատակ, ձեր մի այսպիսի բարեգործու
թյան համար...»:

Ստորագրված է Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյան².

¹ Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նույ
մելիքների վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանին թողեցին որպես այդ երկրի զխաժո
կառավարիչ: Իբրահիմ-խանը դավաճանեց ռուսներին և սպանվեցավ: Նրա տեղ
նշանակեցին դավաճանի մեծ որդի Մեհտի-խանին, ավելի ընդարձակ իրավունք
ներով: Ղա ևս ավելի մեծ դավաճանություն գործեց. 1822 թվին Ղարաբաղից փա
խավ Պարսկաստան և պարսից զորքերի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազ
մել ռուսների հետ: Անհասկանալի է, թե նույն ժամանակվա ուսաց պաշտոնակա
ները ի՞նչ էին գտնում այդ նենգավոր խաների մեջ, որ նրանց գերադասում էլ
հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն զոհարերությամբ անձնատուր էին եղած Ռու
սաստանին:

² Թե այս նամակը և թե հետևյալը, որից բաղվածքներ ենք անում, թար
մանված են պ. Երիցյանի «Кавказская страина» ամսագրի № 2, 1872 թ.
սետրակից:

1806 թվին, Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մելիքները¹, բոլորը միասին, համարյա միևնույն բովանդակությամբ նամակ են գրում աղա Մինաս Լազարյանին Ս. Պետերբուրգ։ Այդ նամակի մեջ մելիքները դարձյալ արտահայտում են միևնույն գանգատները, թե նրանց մատուցած ծառայությունները ոչ միայն չեն գնահատվում, այլ մինչև անգամ հարկավոր չեն համարում հաղորդել ի տեղեկություն թագավոր կայսրի և այլն։

«Դուք (Լազարյանը) ասում եք, թե ափսոսում եք և միանգամայն զարմանում եք, որ մեր անունները և մեր մատուցած ծառայությունները ոչ մի տեղ չեն հիշատակվում, և թե մեր աշխատությունները իդուր կորչում են։ Այդ հարցին մենք պատասխանում ենք, թե ահա հենց դրա մեջն է կայանում մեր ցավն ու դժբախտությունը. որովհետև մենք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը չենք խնայում մեր անձը ողուաց հայրենիքի համար և միշտ աշխատում ենք, որ մեր ամենահավատարիմ հպատակության զգացմունքները հասնեին մինչև նորին կայսերական մեծության ամենաողորմած գահը, բայց ի՛նչ օգուտ, որ այդ բոլորը մնում է ծածկված վարագույրի տակ...»։

Հետո իրանց նամակում ի միջի այլոց մելիքները խնդրում են. 1-ին, որ թույլ տրվի նրանց հավաքել իրանց զանազան երկրներում ցրիվ եկած ժողովուրդը Ղարաբաղում, իրանց՝ մելիքների կառավարության ներքո. 2-րդ, որ նրանք ազատ լինեին խանի իշխանությունից և նրանց ժողովուրդը բաժանված լիներ թուրքերից, և խանի փոխարեն նշանակված լիներ մի ուս աստիճանավոր. 3-րդ, որ մելիքներին տրվեր, որպես առաջուց խոստացել էին նրանց. նույնպիսի ամենաողորմած արտոնություններ, որպիսին վայելում էր նախիջևան քաղաքը (Դոնի վրա), այսինքն, նրանց օրենքները և դատարանները հիմնված լինեին իրանց երկրի վաղեմի սովորությունների և ավանդությունների վրա։ Եվ եթե նրանց այսպիսի արտոնություն կտային, մելիքները խոստանում էին կազմել ավելի կանոնավոր զորքեր, օգնելու համար ուսաներին ամեն դեպքերում։ Բացի դրանից, խոստանում էին, որպես հարկ վճարել

¹ Այդ նամակին ստորագրել են 1. Վառանդայի տիրապետող պողպուկովնեիկ Մելիք-Ջումշուշ Մելիք-Շահնազարյան։ 2. Զաքարիի տիրապետող Մելիք-Ադամ Մելիք-Մեխումյան։ 3. Գյուլիստանի տիրապետող Մելիք-Բադիր (հանգուցյալ Մելիք-Ֆրեյդունի կրթալոր) և Մելիք-Սրով Մելիք-Բեգլարյան։ 4. Խաչենի տիրապետող Մելիք-Ալլահվերդի Մելիք-Միրզախանյան։ 5. Տիգրանի տիրապետող Մելիք Ղահրաման Մելիք-Ավանյան։

ռուսաց կառավարությանը յուրաքանչյուր տարի 4000 շետվերտ հաց և 4000 ոսկի փող:

Այդ նամակից երևում է, որ մելիքներն այժմ իրանց պահանջները բավական չափավորել էին. նրանք այլևս չէին մտածում Ղարաբաղի վաղեմի հայկական իշխանությունները վերականգնելու մասին, այլ պահանջում էին մի տեսակ ինքնավարություն, ռուսաց հովանավորության ներքո, խոստանում էին պահպանել իրանց երկիրը իրանց զորքերով, ամեն տարի վճարելով մի որոշյալ քանակությամբ հարկ:

Մելիքների զորության թուլանալու գլխավոր պատճառը պետք է որոնել նրանց հպատակների դաշթականության մեջ: Սովը, ժանտախտը և զանազան քաղաքական հանգամանքներ նրանց ցիրուցան արեցին դեպի ամեն կողմեր: Ամեն տեղ նրանց արեցին փախլուն խոստմունքներ և ամեն տեղ նրանք խաբվեցան իրանց հույսերի մեջ:

Կրկին ի մի վայր գումարել այդ ժողովուրդը, հայրենի հողի վրա, նրանց ոչ միայն թույլ չէին տալիս, այլ մինչև անգամ արգելում էին: Այդ քաջ ժողովուրդն ավելի հարկավոր էին համարում այն երկրների պահպանության համար, ուր որ զետեղված էին: Թեև Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը Վրաստանից տեղափոխվեցավ իր հայրենիքը, բայց դարձյալ դեռ բավական թվով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գավառը գաղթողներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել:

Ամենակորստաբերն այն էր, որ գաղթականության պատճառով, Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բացակայության ժամանակ, նրանց երկրները, գյուղերը, հողերը մնացին անտեր, դատարկ: Այդ դեպքից օգուտ քաղելով, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը և նրա հաջորդ Մեհտի-խանը գրավեցին մելիքների երկրները, և բնակեցրին մահմեդականներով: Երբ Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը կրկին վերադարձավ իր հայրենիքը, մելիքներին մեծ ջանք էր հարկավոր, որ կարողանային խաններից հետ խլել իրանց գյուղերն ու հողերը, և նոր բնակեցրած մահմեդականներին հեռացնելով, նրանց տեղը հաստատեին երկրի վաղեմի բնակիչներին — հայերին: Ռուսաց նոր տիրապետությունն այդ ժամանակ դեռ այն աստիճան օրորվող դրության մեջ էր, որ ռուսները ոչ միայն ժամանակ չունեին, այլ մինչև անգամ հարկավոր չէին համարում մելիքների և խանների կալվածական վեճերի մեջ մտնել, և այդ էր պատճառը, որ մելիքներից շատերը կորցրին իրանց ընդարձակ կալվածները,

կամ ձեռք բերեցին նրանց մի մասը միայն: Ինչպես ասում են, խաների «խաթրին» այդ ժամանակ չէին ուզում դիպչել, իսկ հաստարիմ, քրիստոնյա մելիքներին շողոքորթելու հարկ չկար:

XLII

Մենում է մեկ մի քանի խոսք տեսել Գյուլ-Յաթաղ բերդի Մելիք-Ալլահվերդյան և Մելիք-Ռուստամի մասին, և մենք շուտով կվերջացնենք Խամսայի մելիքությունների հետ:

Ընթերցողը հիշում է, որ Մելիք-Ռուստամը Խամսայի տիրապետող մելիքների կարգից չէր, այլ Շուշի բերդի մահմեդական խաներին մատուցած ծառայությունների համար մելիքություն ստացավ: Նա իր զորքերով օգնեց Իբրահիմ-խանին Գանձակի պաշարման ժամանակ և Մելիք-Մեջլումի սպանման պատճառը դարձավ (տե՛ս գլ. XXXIII): Նա Աղա-Մամադ-խանի սպանվելուց հետո օգնեց Իբրահիմ-խանին, և վերջինը կրկին Շուշի բերդի տերը դարձավ (տե՛ս գլ. XXXIV): Նա ուրիշ շատ ծառայություններ կատարեց Շուշի բերդի բռնակալի օգտին ի վնաս հայոց մելիքների,— այդ բոլորը իրանց տեղեկում պատմել ենք:

Ղարաբաղի մելիքների վերջին գաղթականության ժամանակ Մելիք-Ռուստամը իր հայրենիքից չհեռացավ: Նրա հարաբերությունները Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի հետ այնքան լավ էին, որ նա կարիք չունեւ օտար երկրներում ապաստանություն որոնելու: Բայց մյուս կողմից նրան սպառնում էր մի վտանգ, այն էր Գանձակի Զավադ-խանի վրեժխնդրությունը:

Զավադ-խանը չէր կարող մոռանալ, որ նա Իբրահիմ-խանի հետ միանալով, պաշարեց իր բերդը, դավաճանությամբ իր աներ Ապրես-աղային մտցրեց բերդի մեջ, տեղային հայերին ապստամբեցրեց իր դեմ, Մելիք-Մեջլումին սպանել տվեց և այլն:

1799 թվին, այսինքն՝ Մելիք-Մեջլումի մահից երեք տարի հետո, Զավադ-խանը հարմար ժամանակ գտավ Մելիք-Ռուստամից վրեժխնդիր լինելու: Նա իր զորապետներից մեկի առաջնորդությամբ, որին կոչում էին Մորդ-հաջի, որը ավելի հսկա էր, քան թե հասարակ մարդ, բազմաթիվ ասպատակներ է ուղարկում Մելիք-Ռուստամի երկիրը ավերակ դարձնելու և նրան գերի բերելու համար: Մելիք-Ռուստամը այս լսելով, վեր է առնում իր ձիավորների խումբը, և գուրս է գալիս թշնամու հանդեպ: Մելիքի հետ է լինում

ներա քաջ նիզակակից տեր-Հարություն քահանան¹։ Նրանք հանդիպում են թշնամուն Սուլթանի տափ կոշված դաշտում²։ Թշնամին մի քանի անգամ ավելի բազմաթիվ է լինում, քան մելիքի զորքերը։ Բայց որովհետև այդ ժամանակվա կռիվների մեջ հակառակ կողմերի բախտը վճռվում էր շատ անգամ առաջնորդող անձինքների մենամարտությամբ, քան թե զորքերի հավաքական պատերազմով, այդ պատճառով Մըրդ-հաջին կայծակի արագությամբ նետվում է Մելիք-Ռուստամի վրա։ Վերջինը ժամանակ չէ տալիս նրան իր մոտ հասնելու և հեռվից հրացանի գնդակով ցած է գլորում նրա ձին, և հսկան մնում է ձիու տակը։ Այդ միջոցին Մելիք-Ռուստամն արծվի արագությամբ վրա է հասնում, թուրը մերկացնում է, պատրաստվում է սպանել նրան։ Բայց հսկան աղաչում է խնայել իր կյանքին, հայտնելով, թե անձնատուր է լինում։ Մելիքը մեծահոգությամբ խղճում է նրան, և իր թուրը պատյանում դնելու միջոցին, ուխտազանց թուրքը, որ լծավալված էր նրա ոտների մոտ, տակից հանկարծ արձակում է ատրճանակը և մելիքին մահացու վերք է պատճառում։ Այդ միջոցին վրա է հասնում մելիքի նիզակակից տեր-Հարությունը, գտնում է նրան հոգևորքի մեջ։ Թողնելով նրան նույն դրություն մեջ, հարձակվում է Մըրդ-հաջիի վրա և սպանում է նրան։ Բայց ինքն էս սպանվում է նույն կռվի մեջ, երբ կատաղած մահմեդականները տեսնելով իրանց առաջնորդի դիակը, ավելի սաստկացնում են կռիվը։

Մելիք-Ռուստամի գլուխը կտրում են և տանում Գանձակ, նվիրում են նրա թշնամի Զավադ-խանին, որից տեղային հայերը խնդրելով առնում են քաջ մարդու գլուխը, և թաղում են իրանց եկեղեցու դռան մոտ։ Իսկ մարմինը թաղվում է իր հայրենի Գյուլ-Յաթաղ բերդի գերեզմանատանը³։

Մելիք-Ռուստամը որդի չթողեց⁴, այդ պատճառով նրա մահից հետո մելիք եղավ նրա եղբոր՝ Միրզա-բեկի որդի Րովշանը։

¹ Այդ տեր-Հարությունը Աստվածատուր քահանայի որդին էր և Նշանավոր 'Իլի-Մահրասայի (Ավագ վարդապետի) տոհմիցն էր, Զրաբերդի Մեծ-շեն կոչված գյուղից, ուր մինչև այսօր ապրում են Դալի-Մահրասայի ժառանգները և հայտնի են իրանց քաջությամբ։

² Սուլթանի տափը գտնվում է Մարդակերտ գյուղի մոտ, Թարթար գետի աջ ափի մոտ։

³ Մելիք-Ռուստամի և նրա քաջ նիզակակից տեր-Հարություն քահանայի շիրիմները կից են, դրած են միմյանց մոտ. երկուսի տապանաքարերն էս կրում են միևնույն թվականը՝ հայոց ՌմեհԸ (1799)։

⁴ Մելիքի մահից չորս ամիս հետո նրա կին Վարթ-խաթունը, ծնեց Բալաբեկին։

Մեկիք-Րովշանն իր նախորդների նման բարեկամ չմնաց Շուշի բերդի խաներին և մասնակցում էր ուսաց կոիվներին խաների դեմ: Գանձակի պաշարման ժամանակ նա իր խումբով գտնվում էր իշ. Ցիցիանովի բանակի մեջ, և քաջության կոչվում էր Զավադ-խանի դեմ, որի հետ ունեցած թշնամությունը, թե Մեկիք-Ռուստամի սպանման պատճառով և թե առաջ, մեր ընթերցողներին հայտնի է:

Երբ իշ. Ցիցիանովը գրավեց Գանձակը, Մեկիք-Րովշանը թողեց Զրաբերդը և իր ընտանիքով տեղափոխվեցավ այդ քաղաքը, վայելում էր իշ. Ցիցիանովի առանձին համակրությունը:

Այնուհետև նա շատ ծառայություններ արեց ուսաց զորքերին, թե նյութապես և թե իր քաջ ձիավորների խումբերով օգնելով նրանց: Երբ պոլկովնիկ Կարյազինը, Շուշի բերդի մոտ ջարդվելով պարսից բազմաթիվ զորքերից, փախավ և ամրացավ Շահրուլզի բերդի մեջ¹, այստեղ նրա հրամանատարությունները հանձնված պարսից զորքերով, անպատճառ կոչնչանալով քաղցածությունից, եթե Մեկիք-Րովշանը նրանց օգնություն չհասցնեք: Նա իր ձիավորների խումբով պատռեց, անցավ պարսից զորքերի միջով, և Կարյազինի զորագնդին ուսեստի պաշար հասցրեց:

Այդ բոլորը այն աստիճան հռչակեցին Մեկիք-Րովշանի անուներ, որ ուսաները կամենում էին ուղարկել նրան իր ձիավորների հետ դեպի Կարսի կողմերը տաճկաց սահմանների վրա: Երբ նա պատրաստվել էր գնալու, մի գիշեր Գանձակի կամուրջից անցնելու միջոցին, անհայտ ձեռից հրացանի մի գնդակ արձակվեցավ, և նա մեջքից վերք ստացավ:

Մեկիք-Րովշանը ոչ ոքի վրա չէր կարող կասկածել, բացի Մեկիք-Մեջլումի որդի փոքր Մեկիք-Աթամից, որ այդ ժամանակ Գանձակումն էր գտնվում: Հին տոհմային թշնամությունը նորից զրգրվեցավ երկու ոխերիմ ընտանիքների մեջ, որոնք, որպես տեսանք մեր պատմության ընթացքում, շատ շարիքներ էին գործել միմյանց դեմ: Մեկիք-Րովշանը զանգատվեց և Գանձակի ուս բերդապահը կալանավորեց փոքր Մեկիք-Աթամին: Բայց երբ ոչինչ չհաստատվեցավ, մի քանի օրից հետո Մեկիք-Աթամին արձակեցին: Այդ սաստիկ վիրավորեց Մեկիք-Րովշանին, և նա բողոքեց ուսաց բարձր կառավարությունը ընդդադարի դեմ: Վերջինս սաստիկ

¹ Շահ-Րուլզի բերդը մի ամառի բերդ էր այդ ժամանակ, կառուցած Թառնադյուրտի (Տիգրանակերտի) հին ավերակների վրա: Այդ բերդը շատ մոտ է Շուշի բերդին:

հանդիմանությունն ստացավ և մի քանի օր տնային քանտարկության ենթարկվեցավ:

Բայց երբ իշ. Յիցիանովը Բաքվի մոտ սպանվեցավ, այնուհետև Մելիք-Րովշանը կորցրեց իր պաշտպանին, և նրա հարաբերությունները Գանձակի բերդապահի հետ հետզհետե թշնամական դարձան: Մելիք-Րովշանը մտածեց հեռանալ Գանձակից: Նա իր հայրենիքը՝ Ջրաբերդ, գնալ չկարողացավ, որովհետև Շուշի բերդի իբրահիմ-խանի հաջորդ Մեհտի-խանի հետ նույնպես լավ հարաբերությունների մեջ չէր: Կարյազինի անցքի պատճառով, նա հրավիրել էր իր վրա Շուշի բերդի խաների ատելությունը, որոնք թեև ուսներին առերես հպատակություն էին ցույց տալիս, բայց սրտով կապված էին պարսիկների հետ:

Իր անձնանվեր, բայց չվարձատրված ծառայությունների համար վշտացած, Մելիք-Րովշանը թողեց Գանձակը և գնաց Շաքի Դաշ-բուլաղ գյուղը, որ հիմնել էր մի ժամանակ (տե՛ս գլ. XXVII) նրա հորեղբայր Մելիք-Ռուստամը, և այնտեղ առանձնացավ, իրան առժամանակ հեռու պահելով պատերազմի դաշտից: Դաշ-բուլաղում դեռ բնակվում էին Մելիք-Ռուստամի Ջրաբերդից տարած հայ գաղթականները: Մելիք-Րովշանը նրանց իր հպատակության ներքո առեց և խաղաղ կյանք էր վարում: Այնտեղ մի քանի տարուց հետո վախճանվեցավ նա, այն վերքի պատճառած հիվանդությունից, որ ստացել էր նա Գանձակի կամուրջի վրա: Նա թողեց մի որդի Ալլահվերդի-բեկ անունով, որը այդ տոհմի մեջ Մելիք-Ալլահվերդի II էր¹, որի հետ այդ տոհմի մելիքությունը վերջացավ:

Խոսելով Կարյազինի անցքի մասին, մենք չենք կարող չհիշել, մի քաջ տղամարդի անունը, որը նշանավոր եղավ ռուսաց զանազան կոիվների մեջ: Դա էր կսուպատցի Մելիք-Վանի Աթաբեկյանը:

Թեև Աթաբեկյանները հայոց հին ազնվականների ժազումի էին, բայց Վանիի հայրը, զարգար Թունին (Հարություն) մի հասարակ արհեստավոր էր, պարապվում էր ոսկերչությանը: Վանի իր պատանեկության հասակում աշխատում էր հոր արհեստանոցում և նրա լավ օգնականն էր: Բայց այդ զբաղմունքը շուտով ձանձրացրեց նրան, երբ Ղարաբաղում ամեն րոպե լսվում էր զենքի շառաշյունի ձայնը, որոտում էր պատերազմների աղմուկը, — նրա տոհմային արյունը եռեկավ, մտածեց թողնել ոսկերչի փուքս ու մուրճը, վճռեց զենք կրել և նետվել կոիվի դաշտը: Նա առան

¹ Մելիք-Ալլահվերդի II մնացին երեք որդիներ՝ Միսայել-բեկ, Ղահրամաձե Բեկ և Մեջլում-բեկ:

իր դիտավորութիւնը հայտնելու իր ծնողներին, ծածուկ հետադաշ հայրենի տնից: Մի ժամանակ իմացան, որ Վանին Զրաբերդի Մելիք-Րովշանի մոտ ծառայութեան է մտել, նրա հեծելազորքի խումբերից մեկի գլխավորն է դարձել և կոչվում է Վանի յուզբաշի (հարյուրապետ Վանի):

1804 թվին Զրաբերդի բնակիչներից 300 ընտանիք, Իբրահիմ-խանի գազանութիւնից ազատվելու համար, գաղթեցին Գանձակ և բնակվեցան այդ քաղաքի շրջակայքում: Տոթի և անսովոր կլիմայի պատճառով նույն տարվա ամառը այդ գաղթականներից մոտ 500 հոգի մեռան, մնացածները փախան Գանձակի գավառի Ոսկանապատ գյուղը, ուր օդը համեմատաբար ավելի հովասուն էր:

Այդ գաղթականների հետ գտնվում էր և Վանի յուզբաշին: Գանձակում նա ծանոթացավ պոլկովնիկ Կարյազինի հետ այն ժամանակ, երբ Կարյազինին հրամայված էր Շուշի բերդին օգնութեան հասնել: Դա այն ժամանակն էր (1806), երբ պարսից թագաւաւանգ Արաս-Միրզան բազմաթիւ զորքերով պաշարել էր Շուշի բերդը, երբ տեղային Իբրահիմ-խանը, թեև ուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էր տվել, բայց հենց որ Արաս-Միրզայի զորքերը մոտեցան Շուշի բերդին, նա իր ընտանիքով դիմեց ուսաց նենգավոր թշնամու՝ Արաս-Միրզայի բանակը և կես ճանապարհի վրա սպանվեցավ Մելիք-Ջումշուդի և մայոր Լիսանեիշի ձեռքով (տե՛ս գլ. XXXIX): Բայց Շուշին դարձյալ պաշարված մնաց Արաս-Միրզայի բազմաթիւ զորքերով: Մայոր Լիսանեիշը և Մելիք-Ջումշուդը, փակված բերդի մեջ, ունեին իրանց ձեռքի տակ խիստ աննշան թվով զինվորներ թշնամուն ընդդիմադրելու համար: Նրանց գլխավորապէս օգնում էին բերդի մեջ բնակվող հայերը և դրսից օգնութիւն էին սպասում:

Օգնութիւնը պիտի հասցնէր պոլկովնիկ Կարյազինը, որը արդեն Գանձակից ճանապարհ էր ընկել և հայ հեծելախումբով նրան առաջնորդում էր Վանի յուզբաշին: Ռուսաց զորախումբը բաղկացած էր 600 զինվորներից և ունեին 2 թնդանոթներ միայն: Նրանք Գարգար գետի մոտ հանդիպեցին պարսից առաջապահ զորքերին, թվով ավելի քան 10,000, որ գտնվում էին Փիր-Ղուլի-խանի հրամանատարութեան ներքո: Կռիւլը սկսվեցավ հիշյալ գետի ափերի մոտ: Չնայելով, որ թշնամու զորքը թվով անհամեմատ ավելի էր, քան թե ուսաց զինվորները և Վանի յուզբաշու հեծելախումբը, այսուամենայնիւ, պարսիկները սկզբում սարսափելի կերպով չարդվեցան, և իրանց թնդանոթները և այլ ռազմամթերքը թող-

նելով պատերազմի դաշտի վրա, պատրաստվում էին փախչել, երբ նրանց օգնություն հասավ ինքք Աբաս-Միրզան ավելի բազմաթիվ զորքերով: Վանի յուզբաշուն հեծելախումբը և ռուսաց զինվորները մի քանի օր քաջությամբ պաշտպանվում էին, բայց ի՞նչ կարող էր անել մի բուռն զորք Աբաս-Միրզայի ահագին բազմության դեմ: Կարյազիներ վերք ստացավ. նրա զինվորներից կեսը շմնաց, մեծ մասն ընկան կռիվի դաշտում, մնացածները ամրացան մերձակա Շահ-բուլաղի ամայի բերդում:

Իռուսաց զորքը բոլորովին կոշնչանալ այդ ամայի բերդի մեջ, թե քաղցածությունից և թե թշնամու կրակից, եթե ութն օրվա սարսափելի պաշարումից հետո Վանի յուզբաշին նրանց գիշերով դուրս չբերեր այնտեղից և չազատեր բոլորին, փախցնելով հայոց Մոխրաթաղ գյուղը: Այստեղ նա իր սեփական ծախքով բավական ժամանակ պահեց և կերակրեց ռուսաց զորքերին, մինչև նրանք նոր օգնություն ստացան, և Աբաս-Միրզայի ահագին զորությունը ցրիվ տալով հալածեցին մինչև Երասխ գետի աջ կողմը: Այդ կռիվների ժամանակ մեծ քաջություններ գործեցին Մելիք-Ջումշուղը, Մելիք-Րովշանը և Վանի յուզբաշին:

Այնուհետև Վանի յուզբաշին իր սեփական հեծելախումբով մասնակցում էր ռուսաց զանազան կռիվների մեջ և ամեն տեղ հայտնվում էր իր զարմանալի քաջություններով: 1812 թվի ձմեռը Աբաս-Միրզան զորքերի ահագին բազմությամբ կրկին անգամ հարձակվեցավ Ղարաբաղի վրա: Այդ ժամանակ ռուսաց տրոհիցկի պուլկի բաժառիկներ, մայոր Ժինեի զորապետության ներքո, գտնվում էր Թարթար գետի մոտ, Սուլթան-բուղ կոչված ձմեռանոցում: Պարսից հեծելազորները Զաֆար-Ղուլի-խանի՝ առաջնորդությամբ հարձակվում են հիշյալ ձմեռանոցի վրա և ռուսաց ամբողջ բաժառիկներ ջարդում են: Այդ միջոցին Շուշի բերդից օգնություն ուղարկեցին Վանի յուզբաշուն 200 ռուս զինվորներով, 2 թնդանոթներով և իր սեփական հայ ձիավորներով: Բայց մինչև նրա հասնելը պարսիկները գործը արդեն վերջադրել էին: Վանի յուզբաշին այդ տեղեկությունը ստացավ կես ճանապարհի վրա, այն ժամանակ, երբ պարսիկները վերադառնում էին կոտորածից և պատահեցան նրան:

¹ Այդ ժամանակն էր, որ Մելիք-Րովշանը, ուսեհտի պաշար հասցնելով, ազատեց նրանց սրվամահ լինելուց, իսկ Մելիք-Ջումշուղը, Շուշի բերդից իր ձիավորների խումբով վրա հասնելով ազատեց նրանց իսպառ կոտորվելուց:

² Զաֆար-Ղուլի-խանը Մամադ-Հասան-աղայի որդին էր. իսկ այդ վերջինը Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի որդին էր:

նա ստիպվեցավ ամրանալ Շահ-բուլաղի բերդում, որը իսկույն պաշարվեցավ Ջաֆար-Ղուլի-խանի զորքերով: Մեծ քաջություն էր հարկավոր Վանի յուզբաշուն, որ կարողանար իր փոքրաթիվ զորքերով պատերազմել պարսից ահագին բազմության դեմ, իսկ այդ քաջությունը ունեցավ նա, մի քանի օր շարունակ պատասխանելով թշնամու ամեն կողմից տեղացող կրակներին:

Վերջը թնդանոթների հարվածներից բերդի դռները խորտակվում են, պարսից զորքերը կատաղությամբ ներս են թափվում, բայց մեծ է լինում նրանց զարմանքը, երբ բերդի մեջ ոչ ոքի չեն գտնում: Վանի յուզբաշին մի օր առաջ իր զորքերը գիշերով դուրս էր բերել բերդից և լեռների վրայով, սարսափելի բարձրավանդակներից տարել էր հայոց Ֆարուղ կոչված գյուղը: Բերդի մեջ թողել էր նա իր մարդիկներից մի քանի հոգի միայն, որոնք թշնամուն խաբելու համար ժամանակ առ ժամանակ պատասխանում էին: Հենց որ պարսիկները ներս մտան, այդ մարդիկը սատանայի նման աներևութացան:

Իրանց կամավոր զորքերով ռուսաց տիրապետությունը Անդրրկովկասում հաստատելու գործին ամենայն անձնանվիրությամբ նպաստող հայոց քաջերից մեկն էր Վանի յուզբաշին: Երբ 1812 թվին, 20 հոկտեմբերի գեներալ Կոտլարևսկին շարդեց Արաս-Միրզայի զորքերը Երասխի աջ ափի վրա, Ասլանդուզի ճակատամարտում, Վանի յուզբաշին իր մարդիկներով կռվում էր պարսից դեմ: Հետևյալ տարին (1813, 1 հունվարի) լենքորանի բերդը գրավելու միջոցին, Վանի յուզբաշին նույն գեներալ Կոտլարևսկիի քաջ գործակիցներից մեկն էր:

Բայց հայերը առհասարակ օտարի ծառայության մեջ մի առանձին համեստություն ունեն, մեծ գործեր կատարել, բայց փոքր պահանջներով բավականանալ:

Վանի յուզբաշին իր մատուցած ծառայությունների համար ստացավ ռուսաց կառավարությունից պրապորշչիկի աստիճան. մեղալ և մշտական թոշակ: Իսկ Շուշի բերդի Մեհտի-խանը (Իբրահիմ-խանի որդին) ընծայեց Վանի յուզբաշուն որպես սեփականություն իր հայրենի Կսապատ գյուղը և շնորհեց մելիքության տիտղոս: Նա կոչվելու էր այնուհետև Մելիք-Վանի:

Ջրաբերդի հին տիրապետող մելիքների (Մելիք-Իսրայելյանների) վերջին ժառանգները (Մելիք-Աթամ II) տեղափոխված լինելով Գանձակի գավառը, իսկ նոր մելիքների (Մելիք-Ալլահվերդյանների) վերջին ժառանգը (Մելիք-Ռովշանը) տեղա-

փոխված լինելով նույնպէս գաւառը,— Զրաբերդը մնացել էր առանց մելիքների կառավարութեան: Իր արժանավորութիւններով Զրաբերդը կառավարելու և այդ գաւառը ժամանակի փոթորիկներէն պահպանելու համար ընդունակ էր միայն Մելիք-Վանին, և նա ստացավ Մեհտի-խանից ամբողջ Զրաբերդի մելիքութիւնը:

Մելիք-Վանին իր պատերազմական արժանավորութիւնների հետ ունեւր և կառավարչական ընդունակութիւններ: Նա ամբողջ 42 տարի խաղաղութեամբ վարեց Զրաբերդի մելիքութեան պաշտոնը, աշխատեց այդ երկրի ցրված բնակիչներին հետգհետե վերադարձնել իրանց հայրենիքը և ծաղկացրեց երկրագործութիւնը ու արհեստը: Նա վախճանվեցավ խորին ծերութեան մեջ (1854) և նրանից հետո Աթաբեկյանների տոհմը ավելի և ավելի նշանակութիւն ստացավ Ղարաբաղում:

XLII

1808 թվին վախճանվեցավ Ղարաբաղի Իսրայել կաթողիկոսը: Դա այն շարագործն էր, որ մատնեց հայոց մելիքներին, որ Հովհաննես կաթողիկոսին սպանել տվեց և իր դավաճանութեամբ Իրահիմ-խանի սիրելին դարձավ (տե՛ս գլ. XX և XXI):

Սեզ հայտնի է, որ նույն շարագործից հալածվելով, Հովհաննես կաթողիկոսի եղբայր Հասան-Ջալալյան Սարգիս կաթողիկոսը, Ղարաբաղի գաղթականների հետ ապրում էր Վրաստանի Հաղպատա վանքում: Այնտեղ մնաց նա ամբողջ 14 տարի (տե՛ս գլ. XXVII):

Երբ Սարգիս կաթողիկոսը լսեց իր ռիսիմ հակառակորդի՝ Իսրայել կաթողիկոսի մահը, երբ իմացավ, որ Իբրահիմ-խանը, հայերի անհաշտ թշնամին, սպանված է, և երբ տեսավ, որ հայոց մելիքները իրանց հպատակների հետ Վրաստանից տեղափոխվեցան Ղարաբաղ, ինքն ևս մտածեց վերադառնալ Գանձասարի վանքը, և կրկին տիրանալ Աղվանից կաթողիկոսութեան աթոռին, որից բավական ժամանակ անջատված էր:

Նախ ուղարկեց նա իր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետին, որ հետո ինքը գնա:

¹ Մելիք-Վանին թողեց չորս որդի՝ Հովսեփ-բեկ, Սարգիս-բեկ, Աթաբեկ (պոլիովնիկ) և Միքայել-բեկ: Իսկ Մելիք-Վանիի եղբայր Հակոբ-յուզբաշին ունեւր մի որդի միայն՝ Ասլան-բեկը, որանից ծնվեցան՝ Ներսես-բեկ, Մովսէս-բեկ և Նիկողոս-բեկ:

1808 թվին, այսինքն՝ հենց նույն տարվա մեջ, երբ Իսրայել կաթողիկոսը վախճանվեցավ, Խաղպասար վարդապետը Քիֆլիսից ճանապարհ ընկավ դեպի 'Ղարաբաղ': Նա գտավ Գանձասարի վանքը բոլորովին ամայի դրություն մեջ: Սուանդոտ, գործունյա և ժրջան վարդապետը կարողացավ փոքր ժամանակում ոչ միայն կարգի դնել վանքը, այլ նրան հաջողվեցավ մասամբ նախել վանքի ընդարձակ կալվածները, որ զանազան թուրք բեկեր կամ հայ ազնվականներ տիրացել էին:

Երբ Գանձասարի վանքում ամեն ինչ կարգի էր դրված, Սարգիս կաթողիկոսը թողեց 'Վրաստանը և Հաղպատա վանքից տեղափոխվեցավ Ղարաբաղ (1812): Նրա հետ գնացին Ղարաբաղի գաղթականներից նրանք, որ դեռևս մնացել էին 'Վրաստանում:

Սարգիս կաթողիկոսը Գանձասար տեղափոխվելով, շուտով նրա և էջմիածնի մեջ նոր վիճաբանություններ ծագեցան: Այդ վիճաբանություններին առիթ տվեց կաթողիկոսի փառասիրական վարմունքը:

Մեր պատմության XXXVII գլխում տեսանք, որ Սարգիս կաթողիկոսը 'Վրաստանում գտնված ժամանակ, այնտեղից էջմիածին գնալով, խոստումն տվեց, որ այլևս չի պիտի գործածե կաթողիկոսական տիտղոս և կնիք, այլ պիտի բավականանա միայն արքեպիսկոպոսական տիտղոսով ու կնիքով, և դրա համար նրան հանձնեցին Հաղպատա վանքի վանահայրությունը և 'Վրաստանում գտնված դարաբաղցի գաղթականների առաջնորդությունը: Եվ ամբողջ 14 տարի 'Վրաստանում կառավարում էր իր հոտը որպես արքեպիսկոպոս: Բայց հենց որ վերադարձավ Ղարաբաղ, կրկին սկսեց իրան Աղվանից կաթողիկոս կոչել և կաթողիկոսական իրավունքներ ի գործ դնել: Սարգսի այդ վարմունքը, իհարկե, պետք է հուզեր նոր կոիվ նրա և էջմիածնի մեջ:

Էջմիածնից նրան ազդարարեցին, որ պահպանե իր խոստմունքը, բայց նա ոչ միայն ուշադրություն չդարձրեց, այլ դիմելով

¹ Բաղդասար վարդապետի հետ 'Ղարաբաղ գնաց Սարգիս կաթողիկոսի մյուս եղբոր (Գաբրիել-բեկի) որդի Մելիք-Գրիգորը: Այդ ծանոթության մեջ հարկավոր ենք համարում նկատել և այն, որ Սարգիս կաթողիկոսի ազգականների թվում 'Վրաստանում գտնվում էր և նրա եղբայր Ալլահ-Ղուլի-բեկը: Այդ զավանճակը նույն անձնավորությունն է, որ Իբրահիմ-խանի մոտ մասնեց 'Ղարաբաղի մելիքներից, նրանց ուսուց կառավարության հետ ունեցած զաղտնի հարաբերությունների համար (տես գլ. XX): 'Վրաստանում նա մի ժամանակ անպատիվ կերպով թափառում էր, մինչև 'Ղարաբաղի մելիքները վրեժխնդիր եղան նրանից, և գլուխը կտրելով մարմինը անհետացրին...

Իբրահիմ-խանի հաջորդ Մեհտի-խանի պաշտպանությանը, իրան բոլորովին էջմիածնից անկախ հայտնեց։ Այդ երկպառակությունները տեղի ունեցան երեք տարի, մինչև 1815 թվին էջմիածնի բարձր հոգևոր կառավարությունը, ռուսաց իշխանության ուժով, հարկադրեց Սարգսին հրաժարվել կաթողիկոսության տիտղոսից և տվեց նրան միաբնակությունը՝ տիտղոս արքեպիսկոպոսի աստիճանով։ Այնուհետև վերջացավ Աղվանից կաթողիկոսությունը, որ սկսված էր լուսավորչի թուրքերիսի ժամանակից։

Դեռ իր կենդանության ժամանակ Սարգիս միտրոպոլիտը իր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետին ուղարկեց էջմիածին, որ եպիսկոպոս ձեռնադրվի, որպեսզի իր հաջորդը նա լինի։ Որպես Աղվանից կաթողիկոսությունը դարբերով շարունակվում էր Հասան-Ջալալյանների տոհմի մեջ, Սարգիսը ցանկանում էր, որ Աղվանից միտրոպոլիտությունը ևս, որը իրանից սկսվեցավ, նույնպես շարունակվեր նույն տոհմի մեջ։

Բաղդասարը էջմիածին գնալով, 1820 թվին Եփրեմ կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ, և վերադառնալով Գանձասարի վանքը, Սարգսի ժերության պատճառով, համարյա ինքն էր կառավարում վիճակի հոգևոր իշխանությունը։

1826 թվին Ղարաբաղը ենթարկվեցավ մի նոր դժբախտության. պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 80,000 հոգով անցավ Երասխը, տիրեց Ղարաբաղին. տեղային մահմեդականները միացան պարսիկների հետ. Շուշիի բերդապահ պոլկովնիկ Րեուտը, ռուսաց փոքրաթիվ զորքերով մնաց փակված բերդի մեջ։ Աբաս-Միրզան 48 օր պաշարված դրության մեջ պահեց բերդը։ Միևնույն ժամանակ Ֆաթալի-շահի փեսա Ամիր-խան սարդարը և Աբաս-Միրզայի երեք որդի Մահմուդ-Միրզան, զորքերի ահագին բազմությանմբ, անցան Գանձակի գավառը, տիրեցին Գանձակի բերդին, և այնտեղից առաջացան մինչև Շամքոր, պատրաստվում էին գնալու, որ Թիֆլիսը տիրեն։ Երկրի քրիստոնյա ազգաբնակչությունը գտնվում էր սարսափի և մահվան տագնապի մեջ։

Մեր պատմության հետագա գլուխներում ցույց կտանք, թե որպես հայազգի իշխան զենեկավար Մադաթովի փառավոր հաղթություններով պարսիկները ջարդվեցան, և կրկին փախան զպի Պարսկաստան,— իսկ այժմ կասենք այնքանը միայն, որ վերաբերում է Սարգիս միտրոպոլիտին։

Հայերին սպասում էր ընդհանուր կոտորած։ Սարսափած ժողովուրդը, ամեն ինչ թողած ցրիվ էր եկել, թաքնվել էր լեռների

և անտառների մեջ: Աբաս-Միրզան, Պարսկաստանի այդ հայրենասեր թագաժառանգը, Ղարաբաղի ոռոսաց զորքերով գրավելը վերաբերում էր ոչ այնքան ոռոս զինվորների հաղթական ավիսներին, որքան հայերի զործակցությանը հօգուտ ոռոսների (և իրավ, ոռոսները Ղարաբաղը տիրելու համար ամենևին արյուն չէին թափել): Այդ էր պատճառը, որ նա կամենում էր պատժել հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, դավաճանել էին Պարսկաստանի դարևոր հպատակության դեմ:

Աբաս-Միրզայի բարկությունն ամոքելու համար և հայ ժողովրդին նրա վրեժխնդրությունից ազատելու համար ժերունի Սարգիս միտրոպոլիտը վեր առեց իր հետ Ջրաբերդի իշխող Մելիք-Վանի Աթաբեկյանին և Գյուլիստանի իշխող Մելիք-Հովսեփի II¹, Մելիք-Քեզլարյանին, և երեքը միասին զնացին Աբաս-Միրզայի մոտ: Պարսից թագաժառանգն ընդունեց նրանց խան-քենդի գյուղում, որը գտնվում է Շուշի բերդից մի քանի վերստ հեռավորության վրա:

Ծերունի միտրոպոլիտը իր արտասուքով և Աթաբեկյան Մելիք-Վանին իր պերճախոսությամբ կարողացան ոչ միայն ամոքել թագաժառանգի բարկությունը, այլ արժանացան նրա առանձին հարգանքին: Աբաս-Միրզան շնորհեց նրանց փառավոր «խալաթներ», և հանգստացնելով ճանապարհ դրեց, խոստանալով, թե հայոց ժողովրդին ոչինչ վնաս չի հասցնի, եթե հայերը հավատարիմ կմնան Պարսկաստանին և կդադարեն ոռոսներին օգնելուց:

Իհարկե, հայերը չէին կարող չհամակրել ոռոսներին, և որպես հետո կտեսնենք, նրանք եղան, որ ամեն հնարներով նպաստեցին իշխան Մադաթովի հաղթություններին Աբաս-Միրզայի դեմ և Ղարաբաղը բոլորովին մաքրեցին պարսից զորքերից: Այսուամենայնիվ, Սարգիս միտրոպոլիտի և նրա ընկեր երկու մելիքների տեսությունը Աբաս-Միրզայի հետ բավական թանկ նստեց նրանց համար:

Երբ պարսից զորքերը հեռացան Ղարաբաղից, իշխան Մադաթովը նրանց երեքին էլ կալանավորել տվեց: Ռուսաց անհաշտ թշնամու հետ տեսություն անելը համարվեցավ նրանց համար մի տեսակ դավաճանություն: Սարգիս միտրոպոլիտին ուղարկեցին Քիֆլիս, այնտեղ բանտարկվեցավ: Իսկ Աթաբեկյան Մելիք-Վանին և Մելիք-Քեզլարյան Մելիք-Հովսեփին աքսորեցին Բաքու, որ այնտեղից տանեն Սիբիր:

¹ Մելիք-Հովսեփի II հանգուցյալ Մելիք-Ֆրեյդունի երեք որդիներից էր:

Ութն ամիս թե մեկիքները և թե Սարգիս միտրոպոլիտը բանտարկված մնացին: Վերջը նրանց անմեղությունը հայտնվելով ազատվեցան:

Սարգիս միտրոպոլիտը ազատվեցավ Ներսեսի (վերջը կաթողիկոս) աշխատությանմբ: Բայց այն տանջանքները, որ նա կրեց իր բանտարկության ժամանակ, սաստիկ մաշեցին նրա ծերացած կազմվածքը: Նա բոլորովին հիվանդ վերադարձավ Թիֆլիսից և նույն հիվանդությունով 1828 թվին վախճանվեցավ:

Սարգսի մահից երկու տարի հետո (1830) Ղարաբաղի մելիքները խնդիրքով դիմեցին էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսին, որ հանգուցյալի եղբորորդի Բաղդասար եպիսկոպոսը նրա փոխարեն միտրոպոլիտ նշանակվի: Բաղդասարը կանչվեցավ էջմիածին և նույն տարվա մեջ ստացավ միտրոպոլիտության աստիճան:

Պետք է մի առանձին բախտ համարել, որ այն ժամանակներում, երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին և Երևանյան նահանգին, էջմիածնում գտնվում էր Ներսեսի նման մի եկեղեցական, իսկ Գանձասարի վանքում՝ Բաղդասար միտրոպոլիտը: Այդ երկուսը իրանց գործունեությամբ բավական նման էին միմյանց, այն զանազանությամբ միայն, որ Ներսեսը ուներ քաղաքական իդեալներ, իսկ Բաղդասարը՝ եկեղեցական և վանքային բարեկարգության եռանդ:

Եթե չլիներ Բաղդասար միտրոպոլիտը, այսօր Գանձասարի վանքը և Ղարաբաղի մյուս վանքերը չէին ունենա մի քանի հարյուր հազար դեսյատին տարածությամբ վանքային կալվածներ:

Ղարաբաղի մելիքների և Սարգիս միտրոպոլիտի Վրաստանում գաղթած ժամանակ, Ղարաբաղի վանքապատկան կալվածներն անտեղ մնալով, ընկել էին զանազան թուրք բեկերի ձեռքը: Բաղդասար միտրոպոլիտի մեծ ջանքերին ենք պարտական, որ կարողացավ ազատել և կրկին վանքերի անունով հաստատել, եթե ոչ կորուսած կալվածների ամբողջը, այլ գոնե նրանց մեծ մասը:

Պատմության դեմ չմեղանչելու համար պետք է խոստովանել և այն, որ Բաղդասար միտրոպոլիտը, որպես առհասարակ մեր բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականները, ուներ և իր թույլ կողմերը: Այն է, որ իր աղքատ ազգականների—Հասան-Ջալալյանների վիճակը ապահովելու համար, նրանց օգտին վանքային կալվածներից փոքրիկ բաժիններ հանեց... Այդ բաժիններից իր մասը ստացավ և միտրոպոլիտի վեզիրը:

Բայց այդ բոլոր թուլությունները, համեմատելով այն մեծ

ծառայությունների հետ, որ նա կատարեց, վանքապատկան կալվածքները կորզելով զանազան հափշտակիչների ձեռքից,— այդ թուլությունները, կրկնում ենք, պետք է ներելի համարել...

Ղարաբաղի վանքապատկան կալվածքների վերաբերությամբ ավելի անազնիվ կերպով վարվեցավ Իսրայել կաթողիկոսը, Սարգիս կաթողիկոսի (հետո միտրոպոլիտի) ժամանակակիցը։ Զմոռանալ, որ այդ Իսրայել կաթողիկոսը, Իբրահիմ-խանի սիրելին, հայոց մելիքների մատնիչը, Գանձասարի վանքի Հասան-Ջալալյան կոթողիկոսների տոհմից չէր, այլ Երիցմանկաց վանքի ինքնիշխան և հակաթոռ կաթողիկոսներից մեկն էր։ Գուցե ընթերցողը հիշում է, որ Ղարաբաղի մելիքների և Սարգիս կաթողիկոսի Վրաստան գաղթած ժամանակ, Իբրահիմ-խանի պաշտպանություն, այդ Իսրայելն էր վարում Աղվանից կաթողիկոսության իշխանությունը։ Այդ դավաճանը վախճանվեցավ իր ազգականներից մեկի տանը, որի մոայլոտ անունը հիշելուց ցանկություն չունենք։ Նույն տան մեջ կաթողիկոսը հավաքած ուներ Ղարաբաղի մի քանի հարուստ վանքերի արծաթեղեն անոթները, սրբությունները և թանկագին զգեստները։ Կաթողիկոսի վախճանվելուց հետո այդ բոլորը մնացին որպես սեփականություն նրա ազգականի։ Դա մի մեծ կորուստ չէր լինի, եթե նույն տան մեջ չմնային և զանազան վանքերի կալվածագրերը։

Եթե Բաղդասար միտրոպոլիտին չհաջողվեցավ ձեռք բերել Ղարաբաղի վանքապատկան բոլոր կալվածքները, դրա գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ կալվածագրերը մնացել էին նույն մարդու մոտ, որի տանը վախճանվեցավ Իսրայել կաթողիկոսը։ Այդ պարունը զանազան զարտուղի և մթին ճանապարհներով կամ ինքը տեղ եղավ նույն կալվածքներին և կամ թույլ տվեց, որ թուրքերը տիրեն, ծածուկ նրանցից փողեր ստանալով և վանքային կալվածագրերը ոչնչացնելով, որ իր գողությունը չհայտնվի։

Բաղդասար միտրոպոլիտը սկզբում ուշադրություն դարձրեց Խաչենի գավառում գտնվող և Գանձասարի վանքին պատկանող կալվածները թափել հափշտակողների ձեռքից։ Այդ կալվածները այնքան լայնատարած էին, որ նրանց վրա զետեղված էին 60-ի չափ վանքապատկան գյուղեր, իրանց հարուստ անտառներով, արգավանդ վարելահողերով և արոտատեղիներով։ Բայց նա կաթողացավ միայն 30,000 դեսյատինի չափ կրկին սեփականացնել վանքին, իսկ մնացյալ մեծ մասը մնաց վիճելի։

Բաղդասար միտրոպոլիտի աշխատությունների նպատակը վանքապատկան կալվածների վերաբերությամբ այն չէր, որ նա դրանցով ապահովեցներ վանականների և վանքերի գոյությունը, այլ գլխավորապես այն էր, որ նրանք լինեին եկամուտների մըշտական և հաստատուն աղբյուր Ղարաբաղի զանազան տեղերում դպրոցներ հիմնելու համար:

Ինքը, Բաղդասար միտրոպոլիտը, թեև անուս, և որպես դարաբաղցի, կոշտ-կոպիտ մարդ էր, բայց, որպես դարաբաղցի, ուներ և բնական խելք, տոկունություն և հեռատեսություն¹: Նա ուսում չունեի, բայց սաստիկ ուսումնասեր էր: Սկզբում հիմնեց նա Գանձասարի վանքում մի դպրոց և Նուխի կողմերից հրավիրեց ճարտասան և լավ հայկաբան Հովսեփ վարդապետին², որպես վարժապետ և նույն դպրոցի կառավարիչ:

1836 թվին Շուշի բերդում հաստատվեցավ վիճակային հոգեվոր կառավարության կոնսիստորիա: Բաղդասար միտրոպոլիտը հրավիրվեցավ էջմիածին, և այնտեղ հավատարմության երդում տալով, կարգեցի Հովհաննես կաթողիկոսից նշանակվեցավ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ (1837): Շատ հասկանալի է, որ դրանով Բաղդասարի իրավունքները սահմանափակվեցան: Մինչև այն օր նա համարվում էր Աղվանից միտրոպոլիտ և ազատ էր իր հոգևոր իշխանության մեջ, բայց կոնսիստորիայի հաստատվելուց հետո նա բոլորովին ենթարկվեցավ էջմիածնի իրավասությանը, որը ոչ սակավ խոչընդոտներ դրեց միտրոպոլիտի ազատ գործունեությանը...

Կոնսիստորիայի հաստատվելուց հետո նա հարկադրվեցավ թողնել Գանձասարի վանքը, Աղվանից բազմադարյան կաթողիկոսարանը, և տեղափոխվեցավ Շուշի բերդը: Այստեղ սպասում էր միտրոպոլիտի գործունեությանը ընդարձակ ասպարեզ, մինևույն ժամանակ ծանր աշխատանք:

Միտրոպոլիտի առաջին ջանքն եղավ դուրս կորզել Մհհտի-խանի Խուրշիտ անունով դստեր և ուրիշ մի քանի թուրք բեկերի

¹ Բաղդասար միտրոպոլիտի զվարճախոսությունները, նրա կյանքից ստեղծված անեկդոտները, Ղարաբաղի հայ հասարակության մեջ նույն օրոգորդականություն են ստացել, որպես Մուլա-Նասրատտինի առակները:

² Այդ Հովսեփ վարդապետը, որը բազմաթիվ հասցրած աշակերտներ և մինչև այսօր լավ անուն է թողել Ղարաբաղում, որպես հետո իմացվեցավ, նա իսկապես հայիսկոպոս է եղել, բայց իր բարձր աստիճանը թաքցնելով, պարպում էր մանկավարժությամբ իբրև մի հոսարակ վարդապետ:

ձեռքից *Խոթա* վանքի՝ լայնատարած կալվածները, որոնց, միևնույն հանգամանքների պատճառով, որպես *Ղարաբաղի մյուս վանքերի* կալվածները, անիրավությամբ տիրել էին:

Այս անգամ *միտրոպոլիտի* հակառակորդները բավական զորավոր և ազդեցություն տեր անձինք էին: Բայց տոկուն և ամեն դժվարություններից չհուսահատվող *Բաղդասարը*, մի քանի տարի շարունակ դատ վարեց խանի դատեր և մյուս բեկերի հետ, մինչև կարողացավ վերջապես նրանցից հետ խլել *հիշյալ վանքի* կալվածները, որոնք մոտ 150,000 դեսյատինի չափ ընդարձակությամբ տարածվում են *Թարթար գետի* հյուսիսային և հարավային ափերի երկարությամբ և ընդհանուր անունով կոչվում են՝ *Դողխու-Փալ-բաշար*, *Լեա* և *Մարջումակ*: Իր դատավորության ծախքերի համար *միտրոպոլիտը* գործ դրեց մինչև 30,000 ռուբլի, որը այն ժամանակ մեծ գումար էր:

Խոթա վանքի կալվածները, այդ միլիոնների արժեք ունեցող ազգային մեծ հարստությունը, կարելի է մի ամբողջ գավառ համարել: Նրանց մեջ բացի *հրաշալի*, կուսական անտառներից, բացի ընդարձակ արոտատեղիներից և լեռներից, բացի լայնատարած և արգավանդ վարելահողերից, գետեղված էին թվով մինչև 100 գյուղեր: Նրանց լեռների բարձրավանդակների վրա և հովիտներում թափառում էին թվով մինչև 20 զանազան խաշնարած ցեղեր, զանազան անուններով: *Դրանք Խոթա վանքին* (այսինքն՝ *Ղարաբաղի հոգևոր իշխանությանը*) շնչին հարկ էին վճարում, եթև ասեմ որքան,— շատ ծիծաղելի կլիներ...

Բաղդասար միտրոպոլիտը արդարև թողեց ազգի համար մի մեծ հարստություն, բայց նրա անպիտան հաջորդները հետզհետե վատենցին այդ հարստությունը²:

1 *Խոթա* կամ *Խոթա* վանքը գտնվում է վերին *Խաչենի* մեջ, *Թարթար գետի* ափի մոտ 1214 թվին իր սեփական ծախքով այդ վանքը հիմնեց *Իշխանուհի Արզուխ* թաթուր *Թադեոս* առաքյալի անունով: Չնայելով, որ մի ամենահարուստ լորդի չափ կալվածքներ ունի այդ վանքը, բայց, այսօր մեր ծով եկեղեցականների անհոգությունից, նա գտնվում է բոլորովին ամայի դրության մեջ և ծառայում է խաշնարած թուրքերի համար որպես գոմանոց:

2 Մեր 1881 թվի Սյունյաց աշխարհի ճանապարհորդության մեջ, որը գեռևս ի նույն ընծայված չէ, մի օր կկարդան *Ղարաբաղի վանքապատկան կալվածների* թշվառ դրության նկարագիրները ընդհանրապես, իսկ *Խոթա վանքի կալվածների* բարբարոսաբար վատնումը մասնավորապես: Իսկ առայժմ այսքան կասեցք, որ *Բաղդասար միտրոպոլիտի* վախճանվելուց հետո, էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանության անհոգությունից, և *Ղարաբաղի* թեմական առաջնորդների մի քանիսի կաշառակերությունից, *Խոթա վանքի* կալվածների մի մասը դաբձյալ անցավ *Մհ-*

Բաղդասար միտրոպոլիտի օգտավետ աշխատությունների թվում կարելի է հիշել նրա 1843 թվին կառուցած հոյակապ առաջնորդարանը, որը Շուշի բերդի փառավոր տներից մեկը կարելի է համարել: Նույն առաջնորդարանին կից գնեց նա ընդարձակ գետին, որի վրա դիտավորություն ունեւր իր արդեն բաց արած հոգևոր դպրոցի համար առանձին շենք կառուցախել, բայց վաղահաս մահը միտրոպոլիտի այդ ձեռնարկութունը թողեց անկատար¹:

Բաղդասար միտրոպոլիտի աշխատութուններից մեկն էլ այն եղավ, որ թուրքերի և ռուսների ձեռքից ազատեց Ամարասա սուրբ Գրիգորիսի վանքը: Այդ վանքը բավական ժամանակ անտեր մնալով, թուրքերը գրավել էին, և տալով նրան իրանց հասկանալի մի անուն, Աղ-օղլան², համարում էին իրանց սրբավայր: Վանքի շըրջակա հողերը և Ամարասա ձորի ամբողջ կալվածները թուրքերի տիրապետության ներքո էին: Իսկ վանքի ընդարձակ սենյակները և ամբողջ շինութունը, բացի տաճարից, ռուսները ծառայեցնում էին որպես մաքսատուն:

Միտրոպոլիտի աշխատությամբ 1848 թվին, ռուսաց կառավարության հրամանով մաքսատունը տեղափոխվեցավ Երասխի ափի մոտ, Զարբայելում, իսկ վանքը իր կալվածներով դարձավ սեփականութուն հայոց հոգևոր կառավարության:

Բացի հոգևոր դպրոցից, Բաղդասար միտրոպոլիտը հիմնեց Շուշի բերդում տպարան, որի մամուլները և տառերը գնեց նա Ղարաբաղում այն ժամանակ գտնված գերմանացի միսիոներներից, երբ նրանց ռուսաց կառավարության հրամանով հեռացրին Ղարաբաղից: Նա բավական նշանավոր գումար ուղարկեց Վենե-

տի-խանի խորշիտ անունով դստեր ձեռքը, մի մասին տիրեց գնեհաւ Հասանբեկ Աղալարովը, մի մասը անցավ ուրիշ ընգերի ձեռքը, մի մասը ևս անտեր, անխնամ մնալով, տիրեցին կամ մասնավոր անձինք և կամ արքունի գանձարանը: Այժմ զուտ անվիճելի կալվածքը խոթա վանքի տիրապետության ներքո մնացել է մոտ 100,000 դեսյատին, իսկ մնացյալ կեսը վիճելի է, և այդ մի քանի տարի է, որ հոգ[ևոր] կառավարութունը սկսել է նորից դատ վարել, գուցե հետ դարձնել իր կորուստը:

¹ 1872 թվին Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան Զալայանը ավարտեց զբարոցի շենքը և առաջնորդարանի շինութունը ափելի ընդարձակվեց: Այն օրից այդ տան մէջ զետեղվեցան Շուշիի թեմական դպրոցը, առաջնորդարանը և կոնսիստորիան:

² Աղ-օղլան Նշանակում է սպիտակ տղա: Ամարասա վանքում ամփոփված էր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի մարմինը, որը իր մանկության հասակում կաթողիկոս ձևնադրվեցավ: Երեկ, հենց դրա համար էլ այլազգիք նրան կոչեցին «սպիտակ տղա»:

տիկի Մխիթարյանների վանքը և բերել տվեց մի-մի օրինակ նրանց բոլոր հրատարակություններից, և կազմեց հոգևոր դպրոցին կից մի հարուստ գրադարան, այնտեղ հավաքելով և Ղարաբաղի վանքերում գտնված նշանավոր գրչագիր մատյանները: Այդ գրքերը հետզհետե տպագրելու դիտավորություն ուներ իր սեփական տպարանում¹:

Գուցե այդ գործունյա և եռանդոտ մարդն ավելի մեծ օգուտներ կհասցներ Ղարաբաղին, եթե մի քանի տարի ավելի ևս ապրելու լիներ: Մաշոզ հողացավը, որ ստացել էր նա վերջին ժամանակներում, սկսեց սաստկանալ և 1854 թ. հունիսի 27-ին նրան գերեզման տարավ 79-ամյա հասակում: Նրա մարմինը թաղվեցիւմ Գանձասարի վանքի գավթի մեջ, իր երկու հորեղբայրների՝ Հովհաննես կաթողիկոսի և Սարգիս միտրոպոլիտի շիրիմների մոտ²: Նրա մահից հետո Աղվանից միտրոպոլիտությունը բոլորովին վերջացավ:

Բաղդասար միտրոպոլիտից հետո, Հասան-Ջալալյանների տոհմից միայն Սարգիս արքեպիսկոպոսը բավական ժամանակ վարեց Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի պաշտոնը. նրա մահից հետո Հասան-Ջալալյաններից այլևս նշանավոր եկեղեցականներ չհայտնվեցան:

Խաչնիկի Հասան-Ջալալյան վերջին մելիքներից նշանավոր եղավ Բաղդասար միտրոպոլիտի եղբայր Մելիք-Ալլահվերդի II, որը վախճանվեցավ 1827 թվին և նրանից հետո այդ տոհմի մելիքությունը վերջացավ: Նա թողեց չորս որդի՝ Երեմիա քահանա, Մովսես վարդապետ, Աբրահամ-բեկ և Հովսեփ-բեկ:

XLIII

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կայացավ Գյուլիստանի դաշնագրությունը Զեյվա բերդի³ մոտ, որի զորությամբ պարսից պետությունը թողեց հօգուտ Ռուսաստանի, Ղարաբաղի, Շամախու, Գան-

¹ Այդ հարուստ գրադարանը այժմ համարյա բոլորովին կողոպտված է. բազմաթիվ գրչագիր մատյանները այս և այն անձանց ձեռքն են անցել. մենք գտանք այնտեղ մի գրչագիր Աղվանից պատմություն միայն, որի կես մասը կորած էին:

² Գերեզմանը կրում է հետևյալ տապանագիրը.

«Այս է տապան միտրոպոլիտին՝ Բաղդասարա: մեծի Արհիև, կայսերապսակ հովուապետին, տանս Աղուանից հայոց ազգին: Յաղդէ Զալալ մեծ իշխանին. տեան արցախական աշխարհին: Թուին ՌՅԳ. 1854, յուլիս 9:

³ Զեյվա բերդը Մելիք-Բեգլարյանների բերդն է:

ձափի, Շաքիի, Քալիշի, Բաքվի, Ղուբայի և Դերբենդի խանությունները:

Երևում էր, որ այդ դաշնադրությամբ պիտի վերջանային պարսից կոիվները ոռոսաց հետ, և պիտի դադարեին պատերազմասեր Աբաս-Միրզայի անընդհատ հարձակումները ոռոսաց նոր զորաված երկրների վրա: Բայց հաշտությունը երկար չտևեց: Այդ հաշտությունը Աբաս-Միրզայի կողմից ավելի ժամանակ վաստակելու համար էր, որ Պարսկաստանը կազդուրե իր ուժերը և նորոգված զորությամբ հետ խլել իր կորցրած գավառները:

Վերոհիշյալ խանությունները պահպանելու համար և դեռ չզսպված կովկասյան լեռնաբնակներին նվաճելու համար հարկավոր էր մի մարդ, որ ծանոթ լիներ տեղային պայմանների հետ:

Այդ ժամանակներում իր զարմանալի հազթություններով արդեն մեծ փայլ և հռչակ էր ստացել հայազգի իշխան գեներալ Մադաթովը, մանավանդ այն կոիվների մեջ, որ Ռուսաստանը ունեցավ թուրքերի հետ: Այդ հերոսը համարվում էր ոռոսաց քաջ և ընդունակ զորավարներից մեկը, և նրա արևելյան ազգերի սովորություններին և նրանց հետ պատերազմելու եղանակներին ծանոթ լինելը միշտ նպաստում էր նրա անվրեպ հաջողություններին:

Իշխանի այդ հատկություններն ի նկատի առնելով, գեներալ Երմոլովի առաջարկությամբ, երբ այդ վերջինը նշանակվեցավ Անդերկովկասի գլխավոր կառավարիչ, միևնույն ժամանակ, 1816 թվին, բարձրագույն հրամանով իշխան Մադաթովը նշանակվեցավ Անդերկովկասի առանձին զորաբաժնի հրամանատար:

Իսկ 1817 թ. նշանակվեցավ նա Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանությունների զինվորական-նահանգային գլխավոր (военно-окружной начальник): Նրան հանձնված էր հսկել հիշյալ խանությունների կառավարության և բարեկարգության վրա:

Իշխան Մադաթովը դուրս էր եկել Ղարաբաղից տրեխներով, բայց վերադարձավ իր հայրենիքը գեներալ-լեյտենանտի աստիճանով, կուրծքը զարդարած բազմաթիվ շքանշաններով: Բոլորը ինչ որ ուներ նա, ստացել էր տոկուն զինվորի և քաջ պատերազմողի աշխատությամբ: Հայրենիքը ուրախությամբ ողջունեց նրան. բոլոր հայերի սրտերը լցված էին պարծանքով և հպարտությամբ: Մելիքների ոգևորությանը չափ չկար. բոլորը հույս ունեին, որ իշխանի շնորհիվ կվայելին իրանց վաղեմի իրավունքները:

Երկու տարի զբաղվեցավ իշխանը կովկասյան լեռնաբնակների հետ ամենադժվարին կոիվներով, և նա պսակեց իր հազթու-

թյունները ամբողջ հյուսիսային Դաղստանը նվաճելով և տեղային կիսավայրենի, ավաղակարարո ցեղերը հանգստացնելով:

Վերադառնալով Ղարաբաղ, նա սկսեց զբաղվել իր հսկողությանը հանձնված երեք խանութայինների բարեկարգություններով: Հիմնեց նրանց մեջ գավառական դատարաններ կամ դիվաններ, և ինքը շատ անգամ ներկա էր գտնվում գործերի քննությանը:

Իսկ Ղարաբաղի կառավարիչը դարձյալ մնացել էր Իբրահիմ-խանի հաջորդ Մեհտի-խանը, որը այդ ժամանակ ռուսներից գեներալի աստիճան էր ստացել և պահպանում էր խաների, թեև սահմանափակված, բայց վաղեմի իրավունքները: Սահմանափակված ասում ենք նրա համար միայն, որ նրան արգելված էր պատժել, մահվան դատապարտել, իսկ մյուս արտոնությունների վերաբերությամբ, կարելի է ասել, որ նա այժմ ավելի իրավունքներ էր բանացնում, քան թե ուներ պարսիկ տիրապետության ժամանակներում: Նա ինքնակամ կերպով հողեր, գյուղեր, կալվածներ էր ընծայում, ուր որ ցանկանում էր (իհարկե, ոչ իր սեփականությունից) կամ խլում էր մեկից և մյուսին էր տալիս, մի խոսքով, վարվում էր երկրի հողի և հպատակների հետ իբրև նրանց լիակատար տեր:

Մեհտի-խանի այդ կամայականությունը առաջ եկավ Ղարաբաղի նոր տիրապետող ռուսների սխալ հասկացողությունից ևսահասարակ խաների նշանակության մասին և նրանց իրավունքների ո՛ր աստիճան տարածվելու մասին: Ռուսները, որոնք իրանց երկրում տեսել էին ճորտություն, տեսել էին կալվածատերերի անսահման իրավունքները իրանց հողերի և ճորտերի վերաբերությամբ, որոնց մինչև անգամ որսորդական շների հետ էին փոխում,— հասկանալի է, որ ռուսներին չէր կարող օտարոտի երևնալ խանի վարմունքը, մանավանդ, որ արդեն համարում էին նրան իբրև Ղարաբաղի տիրապետող և ժառանգական իշխան (владельческий князь):

Այդ ժամանակ ռուսները շատ փոքր ծանոթություններ ունեին Պարսկաստանի կառավարչական կարգերի, օրենքների և սովորությունների մասին: Խանը, եթե ուներ մի գյուղ կամ այլ կալվածք, իբրև հասարակ սեփականատեր, կարող էր վաճառել: Բայց նա երկրի տերը և թագավորը չէր, որ իրավունք ունենար հասարակաց հողերը բաշխելու, ընծայելու ում որ ցանկանար, կամ հետ խլելու ումից որ ցանկանար: Կրկնում ենք, որ խանի այդ կամայականությունը առաջ եկավ ռուսաց այն ժամանակվա պաշտոնակալների սխալ հասկացողությունից խաների նշանակության մասին, և

այդ սխալից աշխատեցին օգուտ քաղել խաները: Այդ կտեսնենք հետո:

Մեր պատմության նպատակից դուրս է և շատ երկար կլիներ բացատրել, թե այն ժամանակ կալվածական կամ հողատիրական (մուլքադարության) որպիսի օրենքներ կամ սովորություններ էին տիրում Պարսկաստանում ընդհանրապես և Ղարաբաղում, իբրև պարսկական մի գավառ, մասնավորապես: Բայց այսքանը կասենք, որ Ղարաբաղում, ինչպես ամբողջ Պարսկաստանում, հողը համայնֆի (էլլիգի) սեփականություն էր, ոչ այն կարգով, որ համայնքը պարտավոր էր յուրաքանչյուր ընտանիքը կազմող անդամների թվի համեմատ հողը բաժանել գյուղացիների մեջ, այլ յուրաքանչյուր գյուղացի իր ձեռքում գտնված հողի տերն էր. նա իրավունք ուներ վաճառելու, գրավ դնելու կամ իր դրացուց վաճառել գնելու: Իսկ միևնույն ժամանակ, յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր գյուղատերը. այդ գյուղատերը կարող էր լինել մի որևէ մեկից, խան կամ այս և այն վանքը: Գյուղատերը վայելում էր այն իրավունքը միայն, որ ստանում էր գյուղացիների վարուցանքի կամ առհասարակ մշակության բերքի մի երրորդ մասը (չոփբաշի): Բայց նա իրավունք չուներ մեկ գյուղացու ձեռքում գտնված հողը խլել և մյուսին տալ և մինչև անգամ, եթե ինքը, գյուղատերը, ցանկանալու լիներ իրան պատկանող գյուղի հողերի վրա վարուցանք անել, գյուղացիները նրան թույլ չէին տա: Դրա համար գյուղատերը ուներ իր ազատ հողերը, որոնց վրա նա վարուցանք էր անում:

Ամբողջ Ղարաբաղի գյուղատերությունը¹ պատկանում էր կամ հայոց մելիքներին կամ հայոց վանքերին: Խաները սկզբում ոչ գյուղեր և ոչ մասնավոր կալվածներ չուներին:

Մի քանի փաստեր բավական են այդ իրողությունը ապացուցանելու համար: Փանահ-խանը, որպես մեր ընթերցողներին հայտնի է, առաջինը եղավ, որ հետզհետե տկարացնելով մելիքների դորությունը, Ղարաբաղի մահմեդական խանության հիմքը դրեց: Նա Ղարաբաղի ամբողջ գավառում մի տեղ չուներ, որի վրա բերդ հիմներ. Շուշի բերդի տեղը գնեց Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահ-նազարից: Նա ամբողջ Ղարաբաղում մի կտոր գետին չուներ, որ ծառայեցներ իր տոհմային գերեզմանատան համար, և այդ պատճառով Խաչենի Հասան-Ջալալյան իշխաններից գնեց Աղդամը

¹ Գյուղատերություն ասելով պետք է հասկանաք մշակության բերքից մի երրորդ մասը ստանալու իրավունքը:

(Ասկարանի մոտ), որ մինչև այսօր ծառայում է նրա ժառանգների համար իբրև տոհմային գերեզմանատուն:

Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-խանը, որը ավելի զորավոր եղավ, քան թե իր հայրը, նույնպես զուրկ էր կալվածներից. Ղարաբաղում հողեր չունեի նա, թեև համարվում էր այդ զավառի իշխող խանը: Իր ժառանգների և եղբայրների ապրուստը ապահովացնելու համար, Ղարաբաղի սահմաններից դուրս, Բարդախի մահալում, գնեց նա կալվածներ նուխվա բեկերից: Այդ բոլորից երեւում է, որ խաները ոչ թե երկրի տերն էին, այլ երկրի կառավարիչներն էին, նշանակված պարսից պետությունից:

Երկրի արմատական տերը հայոց հինգ մելիքական տների ներկայացուցիչներն էին, որոնք դարերով, սերունդից սերունդ, ժառանգաբար տիրում էին Ղարաբաղին:

Երբ հայոց մելիքները իրանց հպատակների հետ, որպես ցույց տվեցինք նախընթաց գլուխներում, գաղթեցին Վրաստանի, Շիրվանի և Գանձակի գավառները, այդ ժամանակ նրանց հողերն ու գյուղերը անտեր ու դատարկ մնալով, իրավ է, Իբրահիմ-խանը տիրապետեց, և գաղթածների տեղը լցրեց մահմեդական բնակիչներով: Բայց երբ, տարիներից հետո, մելիքները իրանց ժողովրդի հետ վերադարձան գաղթականությունից, այդ ժամանակ հեռացրին մահմեդականներին և կրկին տեր եղան իրանց վաղեմի գյուղերին և հողերին:

Բայց, որովհետև գաղթականների մի մասը մնաց օտար երկրներում, և մելիքներից մի քանիսի (որպես էին Զրաբերդի Մելիք-Խարայելյանները և Տիգրակի Մելիք-Ավանյանները) վերջին ժառանգները բոլորովին ոչնչացան, այդ պատճառով, նրանց հողերը անտեր մնալով, Իբրահիմ-խանը տիրեց, այսինքն, սկսեց ինքն ստանալ մշակութային բերքի այն մասը, որ առաջ ստանում էին այն հողերի նախկին տիրապետողները: Բայց իսկապես Իբրահիմ-խանը միայն վայելող էր, և ոչ թե սեփականատեր իր ընդարձակ նշանակությամբ: Նա բացի բերքի մի որոշ մասը ստանալուց, ուրիշ իրավունքներ չունեի ոչ հողի և ոչ հողը մշակող գյուղացիների վրա: Գյուղացիները ազատ հպատակներ էին պետության, իսկ հողը սեփականություն էր գյուղական համայնքի նույն ձևով, որպես ցույց տվինք վերևում:

Իբրահիմ-խանի հաջորդ Մեհադի-խանի ժամանակ հանգամանքները փոխվեցան: Այդ ժամանակ ռուսները թեև տիրել էին Ղարաբաղին, բայց կալվածական հարցը, և խաների իրավունքներ-

րի շափը դեռևս որոշված չէր: Թողյալ այդ, ուսաները, որպես վերևում հիշեցինք, խիստ բարձր կարծիք ունեին խաների նշանակության մասին: Այդ հանգամանքներից օգուտ քաղելով, Մեհտի-խանը սկսեց ավելի իրավունքներ բանացնել, քան թե որ ուներ առաջ:

Թե խանը և թե նրա շրջապատողները շատ լավ հասկանում էին, որ իրանց իշխանությունն արդեն անցել էր, — հասկանում էին, թե որքան ժամանակավոր և անհաստատ էր իրանց գրությունը, և այդ պատճառով շտապեցին ժամանակից օգուտ քաղել:

Մեհտի-խանը սկսեց աչ ու ձախ իր մերձավորներին, բարեկամներին, ազգականներին ամբողջ գյուղեր, կավածներ և հողեր պարզեցնել: Նրա կամայականությանը ավելի վստահություն տվողը եղավ ինքը իշխան Մադաթովը, որը իբրև նահանգային-գինվորական գլխավոր, ռուսաց կառավարությունից նշանակված էր խանի գործողությունների վրա հսկելու և նոր գրաված երկրի մեջ կարգ պահպանելու համար:

Իշխան Մադաթովի ծագումը մենք մասնավորապես ցույց տվինք մեր պատմության XXXI գլխի մի ծանոթության մեջ: Նրա հայրը, Մեհրաբյանց Գյուբին, հասարակ գյուղացի էր, բնակվում էր Չանսխի (Ավետարանոց) բերդում, և մի ստոր պաշտոն էր կատարում Վարանդայի տիրապետող Մելիք-Շահնազարյանների տանը: Նրա մոր եղբայր Պետրոս յուզբաշի Մադաթյանը Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդի տան նազիրն (տնտեսն) էր: Իշխանը կրեց իր մոր տոհմի ազգանունը, որը փոքր-ինչ պատվավոր էր, և իր Ռոստոմ անունը փոխելով, կոչվեցավ Վալերիան Գրիգորովիչ Մադաթով:

Որպես իր իշխանական տիտղոսը ստացավ նա Ս. Պետերբուրգում Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդի շնորհած վկայականով (տե՛ս գլ. XXXVI), այժմ իր բարձր փառքով իր հայրենիքը, Ղարաբաղ, վերադառնալուց հետո, ցանկացավ նույն Մելիք-Շահնազարյանների, իր բարերարների, հայրենական կավածքների վրա ինքը կավածատեր լինել: Մեհտի-խանը ընծայեց նրան Վարանդայի գավառում 15 գյուղեր իրանց ընդարձակ հողերով, սահմաններով և բնակիչներով: Այդ գյուղերը Մելիք-Շահնազարյանների զարևոր կավածներն էին: Ամբողջ Վարանդան, որպես ընթերցողին հայտնի է, ամենահին ժամանակներից Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետության ներքո էր գտնվում:

Հիշյալ 15 գյուղերի թվում գտնվում էր և Չանսխի (Ավետա-

բանոց) բերդը, որի մեջ գետեղված էին Մելիք-Շահնազարյանների ժմորոցները. այնտեղ էին՝ Մելիք-Հուսեին I, Մելիք-Բաղդիի և Մելիք Շահնազար II պալատները: Իշխան Մաղաթովը այդ վերջինի պալատը քանդել տվեց և նրա տեղում իր համար մի նոր պալատ հիմնեց: Երբ նրանից հարցրին, ինչո՞ւ եք քանդել տալիս, նա ժիժաղելով պատասխանեց. «Երբ Մելիք-Շահնազարը այդ պալատը շինել էր տալիս, ես դեռ մանուկ էի. նա ինձ շատ քարեր է կրել տվել այդ պալատի շինվածքի համար. մինչև այսօր էլ այն ցավը ղզում եմ մեջքիս վրա...»:

Մեհտի-խանի պարզեզորի բովանդակությունը, որով հիշյալ 15 գյուղերը ընծայվեցան իշխան Մաղաթովին, ինքնատիքյան ցույց է տալիս այդ պարզեզորի ինչ բնավորությամբ հեղինակված լինելը: Խանը իր պարզեզորի մեջ հայտնում է, որովհետև իշխան Մաղաթովի նախնիքը վաղեմի ժամանակներից Ղարաբաղում տիրապետում էին հիշյալ 15 գյուղերին իրանց ընդարձակ սահմաններով, իսկ իշխանի բացակայության ժամանակ այդ կալվածքները խլվեցան (ո՞վքեր խլեցին), ուստի ինքը՝ խանը, այդ գյուղերը կրկին վերագործնում է իշխանին, որպես իր նախնիքների օրինավոր ժառանգին և այլն:

Իսկ ովքե՞ր էին նրա նախնիքը,— հայտնի է: Ունեի՞ն արդյոք նրանք կալվածներ,— այն ևս հայտնի է...

Քե ո՞ր աստիճան իշխան Մաղաթովի մասը գործել էր այդ պարզեզորի խմբագրության մեջ, հայտնի է նրանից, որ իշխանը ստացավ այդ գյուղերն իրանց բնակիչների հետ ճորտության իրավունքներով: Ճորտությունը թե պարսկական և թե տաճկական Հասաստումում երբեք գոյություն չէ ունեցել:

Իշխանը թեև ծնված էր Ղարաբաղում, բայց իր կրթությունը ստացած լինելով ռուսաց մայրաքաղաքների բարձր ազնվական շրջաններում, նույն ժամանակվա արխատկրատիայի ոգովով էլ զարգացած էր: Ռուսաստանում այն ժամանակ ճորտություն կար. իսկ ճորտությունը նրա համար մի անհրաժեշտություն էր. նույնը ցանկացավ մտցնել իրան ընծայված գյուղերի մեջ:

Հասկանալի է, որ մի այսպիսի օտարոտի, միևնույն ժամանակ անմարդասեր նորաձևությունը պիտի գրգռեր նրա դեմ գյուղացիների դժգոհությունը մի կողմից, իսկ Մելիք-Շահնազարյանների ժառանգների բողոքը մյուս կողմից, որովհետև հիշյալ կալվածները նրանց տոհմին էին պատկանում:

Բայց ամենավնասակարն այն էր, որ իշխան Մադաթովի վարձուները թուլացրեց Ղարաբաղի բոլոր տիրապետող մելիքների ժառանգական իրավունքները և դրա հակառակ բարձրացրեց խանի նշանակությունը:

Երբ որ նա խանի պարգևագրով ընծա ստացավ 15 գյուղեր, շատ հասկանալի է, որ այդ պարգևագիրը վավերական դարձնելու համար, ինքը, իբրև տեղային նահանգային-գիւնլորական գլխավոր, որ կարգված էր խանի գործողությունների վրա հսկելու համար, ոչ միայն ստիպված էր ճանաչելու խանի մեջ բախշելու և ընծայելու իրավունքը, այլ պիտի աշխատեր այդ իրավունքը ճանաչել տալ և ուսաց կառավարությանը, որը դեռևս տեղային գործերի հետ լավ ծանոթ չէր: Մյուս կողմից, նա պիտի աշխատեր ունշացնել մելիքների տիրապետական իրավունքները, երկրի տեր և իշխանը ցույց տալով միայն խանին: Այսպես էլ վարվեց նա:

Դրա հետևանքն այն եղավ, որ Մեհտի-խանը սկսեց Ղարաբաղի բուն, արմատական կալվածատերերին (որպես էին հայոց մելիքները, վանքերը և հայ ժողովուրդը) զրկել և նրանց հողերը աչ և ձախ բաժանել իր ազգականներին և միրձավորներին: Հայոց մելիքներից այդ ժամանակ նշանավոր մարդիկ չէին մնացել, որ կարողանային խանի զեղծումների մասին բողոքել, տեղեկություններ տալ, ուր որ հարկն էր: Իսկ իշխան Մադաթովը, որպես ասում են, մատների միջից էր նայում խանի անկարգությունների վրա, և թույլ էր տալիս նրան բախշումներ անել, պարգևներ տալ, որպեսզի իր ստացածը ևս օրինական ձև ստանա, այսինքն՝ խանի մեջ հաստատվի ընծայելու, պարգևելու իրավունքը:

Ով որ ուշի-ուշով քննել է Ղարաբաղի խռոռ կամ մանր կալվածատերերի ձեռքում գտնված թղթերը, անպատճառ նկատած կլինի, որ այդ թղթերը, խիստ մասնավոր բացատրությամբ, գրված են Մեհտի-խանի ժամանակներում և վավերացրած են նրա կնիքով: Իսկ Մեհտի-խանի նախորդների՝ Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի ժամանակներից, որոնք ավելի զորավոր մարդիկ էին, որոնք մի ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը իրանց իշխանության ներքո տնեին, այդ խաններից տված խիստ հազիվ են գտնվում այնպիսի թղթեր, որ դրանք որևիցե մեկին գյուղ կամ մի մեծ կալվածք ընծայած լինեին:

Այդ առատ բախշումները կատարվեցան Մեհտի-խանի ժամանակ, երբ ուսները տիրել էին Ղարաբաղին և երբ իշխան Մադաթովը կարգված էր տեղային նահանգային-գիւնլորական գլխա-

վոր և նրան հանձնված էր հսկել խանի գործողությունների վրա: Քե ա'րապիսի մարդիկ էին ստանում գյուղեր, ընդարձակ կալվածներ, մենք կրեւրենք մի քանի օրինակներ:

Յարաջուլլայ-բեկ, Ռահիմ-բեկ, Իբրահիմ-բեկ և Հասան-բեկ եղբայրները ստացան Մեհտի-խանից 8 գյուղեր: Դրանց հայրը (Ուղուրուն) Մեհտի-խանի հոր մոտ դահճի պաշտոն էր կատարում:

Մեհտի-խանի զաթրչի (չորեպան) Մուրադի որդիքը՝ Վալի-բեկ և Քալիբ-բեկ նույնպես ստացան մի քանի գյուղեր:

Տեղ անունով հայաբնակ գյուղը, որը մի քանի հարյուր տուն բնակիչ ունի, պատկանում էր հայազգի Մելիք-Գեորգին: Այդ գյուղից մի հասարակ հայ մշակ տարել էին Շուշի բերդի պարիսպների վրա բանեցնելու. որովհետև նրան շատ էին աշխատեցնում, նա բարկությունից մահմեդականություն ընդունեց և կոչվեցավ Ղասմ: Այդ Ղասմի որդի Ռոստոմ-բեկը դարձավ Մեհտի-խանի տան նազիրը (տնտեսը), իսկ վերջինի որդի Ասատ-բեկը խանից պարգև ստացավ Տեղ գյուղը:

Պատմում են, երբ Մեհտի-խանի եղբորորդի Ջաֆար-Ղուլի-խանը նկատեց, որ նա Ղարաբաղի գյուղերը այսպես առատությամբ բաժան-բաժան է անում, ինքն ևս 12 գյուղերի ցուցակ կազմեց, և որովհետև իր հարաբերությունները իր հորեղբոր հետ լավ չէին, վերոհիշյալ նազիր Ռոստոմ-բեկի միջնորդությամբ ներկայացրեց Մեհտի-խանին, խնդրելով, որ իր անունով հաստատեցույց տված գյուղերը: Ռոստոմ-բեկը 12 գյուղերի պարգևագիրը գրել տվեց, և խանի կնիքով վավերացնելով, հանձնեց Ջաֆար-Ղուլի-խանին: Իսկ այդ վերջինը, մի քանի օրից հետո փոշմանեց, ինչու՞ հայոց խնածակ գյուղը ևս չէ մտցրել այն ցուցակի մեջ, որովհետև այդ գյուղը Շուշի բերդին բավական մոտ էր և կարելի էր իր համար լավ ամառանոց լինել: Նա կրկին դիմում է նազիր Ռոստոմ-բեկի միջնորդությանը: Նազիրը, պարսից սովորության համեմատ, խանի պարգևագիր լուսանցքի (հաշիա) վրա ավելացնում է խնածակ գյուղի անունը և ներկայացնում է կնքելու: Բայց Մեհտի-խանը զարմանում է, նա բնավ չէ հիշում, որ մի աղապիսի պարգևագիր տված լինեի իր եղբորորդուն, որին սաստիկ ատում էր: Նա փոխանակ կնքելու, թուղթը պատում է և մի կողմ է ձգում: Բանից դուրս է գալիս, որ սկզբում այդ թուղթը խանին վավերացնել էին տվել այն բովանդակի մեջ, երբ նա բնական դրությամբ չէր գտնվում...

Մեհտի-խանը սովորութիւն ուներ սաստիկ մեծ քանակութեամբ ռոմ գործ ածելու և խիստ հազիվ էր պատահում, որ նա զգաստ դրութեան մեջ գտնվեր:

Եվ այսպէս Մեհտի-խանի ազգականները, չորեպանները, ախոռականները և այլ մերձավորները, «բեկ» ախտոտ ստանալով, միեւնոյն ժամանակ ստացան գլուղներ, ընդարձակ հողեր և այլն: Իսկ այդ բոլորը խլիճցան հայոց մելիքների սեփականութիւնից:

Բայց այդ անկարգութիւնները երկար շարունակվել չէին կարող: Ամենքը գիտեին, որ ռուսաց կառավարութիւնը վերջ ի վերջոյ կհասկանար այդ զեղծումները և խանի կամայականութեանը սահման կդնէր:

Միեւնոյն ժամանակ գիտեին և այն, որ մշտական արբեցութեան մեջ գտնվող Մեհտի-խանը խիստ վատ հիշողութիւն ունի. նա իր երեկվա ասած խոսքը, տված թուղթը կարող է այսօր մերժել: Այդ էր պատճառը, որ խանի դրութիւնից օգուտ քաղողները աշխատեցին մի կերպով հեռացնել նրան Ղարաբաղից, որպէսզի նրանից ստացած թղթերը պահպանեն իրանց նշանակութիւնը:

Մեհտի-խանը բավական երկշտ մարդ էր: Ամեն կողմից սկըսեցին վախեցնել նրան, թե ռուսները դիտավորութիւն ունեն նրան սպանել տալու, Սիբիր ուղարկելու և այլն: Ասում են, թե ինքը իշխան Մադաթովը նույնպէս կողմնակի կերպով նպաստում էր խանի անվստահութեանը:

1822 թվին Մեհտի-խանը փախավ Պարսկաստան¹: Բայց նրա փախուստը ճանապարհ բաց արեց պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի 1826 թվի մի նոր արշավանքին դեպի Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերը, որը ռուսներին բավական հոգսեր պատճառեց, և որի ժամանակ հայերը դարձյալ ցույց տվին իրանց անձնանվիրութիւնը:

XLIV

1826 թվի ամառը պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 50,000 զինվորներով դարձյալ անցավ Երասխ գետը: Ֆաթալի-շահի անձնավստահ որդին, որը առաջին փորձն էր արել իր զորքերի մեջ մտցնելու եվրոպական կրթութիւն, որը նպատակ էր դրել վե-

¹ Պատմում են, որ խանի փախուստը այն աստիճան շտապով կատարվեցավ, որ կնիքը մոռացութեամբ թողնց իր քարտուղար Միրզա-Ջամալի մոտ. և խանի քաջակալութիւնից հետո այդ կնիքը երկար ժամանակ գործ էր ածվում...

րականգնելու Պարսկաստանի վաղեմի փառքը, չէր կարող համբերել, որ Պարսկաստանի մի ամենալավ մասը, որպիսին էր Անդերկովկասը, տիրեն ուսանիրը:

Նրա քանակի միջ գտնվում էին Ղարաբաղի Մեհտի-խանը, Շաքիի Սելիմ-խանը և Շիրվանի Մուստաֆա-խանը, որոնք առաջ ուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էին տվել, իսկ հետո դավաճանելով, փախել էին Պարսկաստան, և պարսից զորքերի հետ վերադառնալով, աշխատում էին ապստամբեցնել Անդրկովկասի մահմեդականներին ուսանների դիմ: Նրա գորապետների թվում գտնվում էր և վրաց իշխանադն Ալեքսանդրը մի քանի վրացի ազնվականների հետ, որոնք հուզում էին Ղազախի, Բորչալուի և Շամշադինի թարաքամաններին ուսանների դեմ:

Անցնելով Երասխը և մտնելով Զանգեզուրի մահալը, Արաս-Միրզան բոլորովին չարդեց ուսաց մի բատալիոն, որ գտնվում էր Կորիս գյուղում: Այստեղից արագութեամբ մտավ նա Ղարաբաղի գավառը և տիրեց ամէն տեղ:

Ղարաբաղի պահպանութեան համար ուսաները թողել էին Լգերյան գորագունդից 6 ուսա միայն, պոլկովնիկ Ի. Ա. Բեուտի հրամանի ներքո, որոնք գտնվում էին Չանախչի ավանում, որը այդ ժամանակ պատկանում էր իշխան Մադաթովին: Երբ պարսից զորքերը մոտեցան, պոլկովնիկ Բեուտը թողեց Չանախչին, և իր զինվորների հետ փախչելով, հազիվ կարողացավ ամրանալ Շուշի բերդում:

Պարսիկները գրավեցին Չանախչին և Արաս-Միրզայի առաջին գործը եղավ հրամայել, որ քանդեն իշխան Մադաթովի պալատը, որը կառուցել էր նույն ավանում:

Նախընթաց գլխում տեսանք, որ իշխան Մադաթովը ստացավ Մեհտի-խանից 15 գյուղեր, որոնց թվում գտնվում էր և Չանախչին: Այդ գեղեցիկ ավանը Մելիք-Շահնազարյանների ամրոցն էր: Երբ տեսնեց ինչ գտնվում այդ տոհմի վաղեմի պալատները: Իշխան-Մադաթովը այդ պալատները քանդել տալով, նրանց ավերակների վրա հիմնեց իր նոր պալատը, որի փառքը երկար վայելել չկարողացավ նա...

Արաս-Միրզան Չանախչին սովերակ դարձնելով, անցավ և պաշարեց Շուշի բերդը: Իր սուսաշապահ զորքերը իր բեռն ուղի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան սարգարի՝ առաջնորդութեամբ

¹ Ամիր-խան-սարգարը Արաս-Միրզայի հոր՝ Յաթալի շահի փեսան էր:

ուղարկեց նա դեպի Գանձակի գավառը, որոնք տիրեցին Գանձակի բերդին, բոլորովին ոչնչացւին մերձակա գերմանական կալոնիաները, առաջացան մինչև Շամբորի գետը, այնտեղից պատրաստուում էին գնալ Թիֆլիսը տիրելու համար:

Ամբողջ անդրկովկասյան քրիստոնյաները գտնվում էին սարսափի մեջ. բոլորը սպասում էին, որ Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսությունները պետք է կրկնվեն: Տեղային մահմեդականությունը մեծ հուզմունքի մեջ էր, բոլորը պատրաստված էին միանալու պարսիկների հետ, ուսններին շարդելու համար և պարսկական իշխանությունը կրկին Անդրկովկասում վերականգնելու համար:

Իշխան Մադաթովը այդ ժամանակ գտնվում էր Կովկասյան հանքային ջրերի մոտ, ուր գնացել էր իր առողջությունը կազդուրելու: Այնտեղ տեղեկություն ստացավ Վրաստանի գլխավոր հրամանատար գեներալ Երմոլովից, թե որպիսի վտանգ էր սպառնում Անդրկովկասին: Նա մոռացավ իր հիվանդությունը և երկու օրվա մեջ ջրերից հասավ Թիֆլիս: Անմիջապես (10 օգոստոսի) նրան առաջարկվեցավ ընդունել այն զորքերի հրամանատարությունը, որ պատրաստել էին ուղարկելու պարսիկների դեմ: Իշխանը մեծ ուրախությամբ ընդունեց, որովհետև վտանգը գլխավորապես իր հայրենիքին էր սպառնում:

Մինչև իշխան Մադաթովի հասնելը, դառնանք դեպի Շուշի բերդը, տեսնենք այնտեղ ինչ էր կատարվում:

Աբաս-Միրզայի բոլոր ջանքերը բերդը տիրելու համար իզուր անցան: Իզուր նրա մոտ գտնված ֆրանսիացի և իտալացի ինժեներները գործ էին դնում իրանց բոլոր արհեստը: Բնությունից անառիկ ստեղծված բերդը գրավելու հնար չկար: Նա ընդդիմացավ 48 օրվա սարսափելի պաշարման:

Բայց միայն բերդի բնական ամրությունը չէր, որ նրան պահպանեց թշնամու հարձակումներից: Նրան պահպանեց գլխավորապես հայերի անձնագոհությունը:

Բացի բերդի մեջ բնակվող հայերից, այնտեղ շրջակա գյուղերից հավաքվել էին բազմաթիվ հայեր: Այնտեղ կային, որպես վերևում հիշեցինք, 6 ուտա ուու գինվորներ միայն, պոլկովնիկ Բեուտի հրամանի ներքո: Թե ինչպես էին գործում հայերը, մենք իբրև ապացույց, մեջ կբերենք մի փոքրիկ կտոր իշխան Մադաթովի կենսագրությունից:

«Ոչինչ չէր կարող խռովւոյնել մի բաւուն ուուսներին, որոնք ընկերաբար միանալով հայեւրի հետ (դրանք ըստ մեծի մասին իշ-

խան Մադաթովի կալվածներին (էին), քաջությամբ պատասխանում էին պաշարված բերդի բոլոր կեսերի վրա թշնամու հարձակումներին, որը թվով երեսուն տնգամ ավելի էր, քան թե բերդի մեջ գտնված գարնիզոնը, որը շունեք ոչ բավականաչափ ուտելու պաշար և ոչ հրանոթներ, որոնք մնացել էին Չանախչիի մեջ, 42-րդ հեծրյան զորագունդի ինակության տեղում։ Տեսնելով վարենիզոնի այդքան համառ ընդդիմադրությունը, և հույս չունենալով ուժով նվաճելու նրան, Աբաս-Միրզան աշխատում էր տկարացնել նրան գիշերային անընդհատ հարձակումներով և կրակ թափելով... Վերջապես և դրա մեջ հաջողություն չգտնելով, սկսեց գանաղան խոստմունքներով հրապուրել բերդի մեջ գտնված հայերին, աշխատելով համոզել նրանց, որ բաժանվեն ռուսներից։ Բայց և այդ ձեռնարկության մեջ հանդիպեց հայերի կողմից միահռոգի և հաստատուն մերժման։ Սահմանագլխի այդ նշանավոր բերդի դրավումը անպատճառ կունենար մեզ (ռուսների) համար չափազանց վատ հետևանքներ. որովհետև, Աբաս-Միրզան տիրելով նրան, այլևս արգելք չէր ունենա կանգնեցնել իր արշավանքը, և ուղղակի առաջ կխաղար դեպի Թիֆլիս, ուր կարող էր հասնել, նախքան թե մեր զորքերը ժամանակ կգտնեին միանալու, որ պաշտպանեին այդ քաղաքը։ Շուշիի մեջ կատարված գործողությունները սբանջելի էին։ Գիշերով պատրաստված վառոդի և գնդակների բանակությունը գործ էր ածվում ցերեկով։ Մինչև անգամ (հայոց) կնիկները և մանկահասակ աղջիկները ցույց էին տալիս եռանդ և քաջություն, օգնում էին պաշարվածներին հենց պատենների վրա, կռվելու ժամանակ բաժանելով նրանց պատրոններ։ Դեռ մինչև այսօր պատմվում են շատ զրույցներ Շուշիի բնակիչների այդ ժամանակի ինքնագոհությունների մասին...»¹։

Այդ ինքնագոհության օրինակներից մենք կհիշենք մեկը միայն, որի մեջ փայլում է դարաբաղդի կնոջ հերոսությունը։

Հենց նույն օրը, երբ Աբաս-Միրզայի զորքերը պաշարում են Շուշի բերդը, մի աղքատ կին իր ամուսնի հետ տարել էին մի պարկ ցորյան չրաղացը աղալու համար։ Շուշի բերդի չրաղացները գտնվում են Գարգար գետի ձորի մեջ, Հյուսիս անունով գյուղի մոտ։ Ով որ տեսել է այդ անդնդախոր ձորը, ով որ տեսել է այն նեղ ճանապարհը, որ քարափների կուրծքի վրայով, սարսափելի զահավածներից բարձրանում է դեպի բերդը, կարող է երկա-

¹ «Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова». Издание второе. Санкт-Петербург, 1863. стр. 115—116.

կայել, թե ո՛րքան քաջություն, ո՛րքան սրտի ամրություն պետք էր մի կնոջ, որ նա կարողացավ այդ ճանապարհով գնալու ժամանակ, ոչ միայն իր անձը ազատել պարսիկ սարվազների ձեռքից, այլ կոտորեց նրանցից շատերին:

Աղքատ կնոջ ամուսինը ալյուրի պարկը շալակած, երկուսը միասին բարձրանում էին քարափներից, հանկարծ վրա են հասնում մի խումբ սարվազների: Ամուսին այրը պարկը ցած է գցում և սկսում է փախչել: Իսկ կինը մնում է, սկսում է քարերով կռվել սարվազների հետ: Նրան հաջողվում է մեկին ցած գլորել և խել նրանից հրացանը ու սուրը: Այնուհետև, մի կողմից պատերազմելով սարվազների հետ, մյուս կողմից՝ ալյուրի պարկը իր ետևից քարշ տալով, նա բարձրանում է դեպի բերդը: Բերդի միջից հեռվից տեսնում են նրա կոփվր և աղաղակներով քաջալերում են: Նա ազատում է իր զավակների ապրուստի պաշարը և մինչև բերդը մտնելը սպանում է մի քանի սարվազներ:

Մինչև այսօր ամեն մի շուշեցի չէ մոռացել այդ կնոջ անունը. նրան կոչում էին *Խաթայի*¹:

Շուշի բերդը հայերի օգնությամբ ամբողջ 48 օր պաշտպանվեցավ Աբաս-Միրզայի բազմաթիվ զորքերի դեմ: Այդ սահմանագրված բերդը մի հզոր խոշորոտ էր, մի մեծ արգելք էր նրա արշավանքի առաջադիմությանը դեպի Անդրկովկասի խորքերը: Եթե Աբաս-Միրզան այստեղ աշոգություն գտներ, զորքերի դրություները շատ պիտի դժվարանար ռուսների համար: Ղարաբաղի Մեհտի-խանը, այդ ռուսներից հարգված և գեներալի աստիճանի հասցրած դավաճանը, արդեն ոտքի էր կանգնեցրել Ղարաբաղի մահմեդական բոլոր խաշնարած, կիսավայրենի ցեղերին ռուսների դեմ: Բացի Աբաս-Միրզայի կանոնավոր զորքերից, ռուսաց սահմանների մոտ թափառող պարսից բոլոր ավազակ ցեղերը, ինչպես էին շահսեանները, ղարաբաղցիքը, ահազին խումբերով անցել էին Երասխը ավարառության և կողոպուտի նպատակով:

Բայց Շուշին պաշտպանվում էր:

Այդ ժամանակ Աբաս-Միրզայի առաջապահ զորքերը նրա էրեց որդի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան-սարդարի առաջնորդությամբ, տիրելով Գանձակին, անցել էին մինչև Շամքորի գետը ասյտեղից պատրասվում էին գնալ Թիֆլիսը գրավելու համար:

Դեռ օգոստոսի 4-ին ռուսաց զորքերը Թիֆլիսից ճանապարհ

¹ Պոկոմնիկ Բեուտի առաջարկությամբ ռուսաց կառավարությունը նշանակեց այդ կնոջ համար ցմահ պենսիա:

էին ընկած թշնամու առաջը առնելու համար: Իշխան Մադաթովը սկզբում նրանց հետ չէր. նա արագությամբ հետո հասավ իր հրամանատարությունը հանձնված զորքերին Կարմիր-կամուրջի մոտ, և այնտեղից առանց ժամանակ կորցնելու ճանապարհ ընկավ դեպի Գանձակ:

Զագամ գետի մոտ իշխան Մադաթովը հանդիպեց վրաց իշխանագն Ալեքսանդրին, որը 2,000 պարսիկ զորքերով և մի քանի վրացի ազնվականների հետ կամենում էր անցնել դեպի Նուխվա գավառը, լեզգիներին և տեղային մահմեդականներին ապստամբեցնելու ուսանքի դեմ: Իր զորարարության իշխան Մադաթովը առեց փոքրաթիվ ձիավորներ և հարձակվեցավ Ալեքսանդրի վրա: Կարճատև կռիվից հետո վրաց իշխանագնը ստիպվեցավ խույս տալ դեպի Շամքորի լեռները:

Հաջողակ ձեռքով ջարդելով թշնամու առաջապահ գունդերը, իշխան Մադաթովը սեպտեմբերի սկզբներում հասավ Շամքոր գետի մոտ, որի աջ ափի վրա ապաստում էր նրան պարսից զիլավոր զորությունը, պատերազմական կարգով: Նրանց թիվը անցնում էր 10,000-ից, չհաշվելով Ղազախի և Շամշադինի թուրքերին, որոնք ահագին խումբերով միացել էին պարսիկների հետ: Այդ խառնի-ճաղանջ բազմությունը առաջնորդում էր Ամիր-խան-սարգսրը, որը շահի փեսան և նրա լավ զորապետներից մեկն էր, բացի նրանից, զորապետների թվում գտնվում էր Աբաս-Միրզայի երեք որդին:

Իսկ իշխան Մադաթովը ուներ իր հրամանի ներքո միայն 2 բատալիոն, 2 ռոտա և 4 թնդանոթներ: Բայց քաջ և փորձված զորավարի անձնավստահությունը փշրեց թշնամու ահագին զորությունը: Նրա ահարկու անունը, որը արդեն մահմեդականների մեջ առասպելական նշանակություն էր ստացել, բավական էր թըշնամուն սարսափեցնելու համար: Եվ իշխան Մադաթովը իր պատերազմական ճարպկությունների մեջ գիտեր այնպիսի հնարքներ բանացնել, որ ազդեր արևելքիների երևակայության վրա: Որպես Հոմերոսի հերոսները Տրոյան գրավելու համար կազմեցին իրանց ամենի փայտեղեն երիվարը, այնպես էլ իշխան Մադաթովը սարքեց մի ահագին սայլ, որը, իբրև մի հրեշավոր մեքենա, հանդարտ ընթացքով առաջ էր տանում իր զորքերի առջևից: Սայլի միջից որոտում էին թնդանոթները, որ կապված էին նրա վրա: Սարսափած թշնամին կարծում էր, որ այդ վիթխարի հրեշը իր բերանիցն էր հոսում անընդհատ կրակը ու գնդակները:

Պարսիկները չարաշար կերպով ջարդվեցան: Նրանց զիլավոր

հրամանատարը, Ամիր-խան-սարգարը, սպանված ընկավ կռվի զաշտում: Աբաս-Միրզայի որդի Մահմեդ-Միրզան տաջիկներ եղավ, որ փախչելով խույս տվեց պատերազմի դաշտից: Նրան հետևեցին հաղթված սարվազները, թողնելով Շամքոր գետի ափերի մոտ իրանց բոլոր ռազմամթերքը:

Իշխանը սկսեց հալածել թշնամուն, որ նա Գանձակի մոտ կանգ շառն տեղային հայերին վնասելու համար: Սեպտեմբերի 4-ին հասավ նա Գանձակի պարսիկների մոտ: Քաղաքի հայ հասարակությունը մեծ հանդեսով հանդիպեց նրան, շնորհավորում էր նրա փառավոր հաղթությունը: Ամբոխը երգում էր նրա անունով սրդեն հորինված ժողովրդական երգերը:

Շամքորի հաղթությունը ազատեց Գանձակը թշնամու բարբոտությունից¹ և փոքր-ինչ հանգստացրեց հուզված մահմեդականներին²: Բայց դեռ ամենագլխավորը մնացել էր. Շուշի բերդը դեռևս գտնվում էր պաշարված դրուժյան մեջ Աբաս-Միրզայի զորքերով, որոնց հետ միացան Շամքորի պարտությունից հետո փախած պարսիկները:

Իշխան Մադաթովը արդեն պատրաստված էր գնալու Շուշին ազատելու համար, հանկարծ հրաման ստացավ գեներալ Պասկևիչից (որը այդ ժամանակ եկել էր Թիֆլիս), որ Գանձակում սպասե իրան:

11 սեպտեմբերի ինքը Պասկևիչը անձամբ եկավ Գանձակ և ընդունեց բոլոր զորքերի հրամանատարությունը:

«13 սեպտեմբերի, գիշերը, պարսից բանակից հայտնվեցան երկու հայեր, որոնցից մեկը, իբրև ռուսաց լեզվի թարգմանի, գտնվում էր Աբաս-Միրզայի մոտ, և մի ժամանակ ծառայել էր իշխան Մադաթովի տանը: Նրանք թախանձանք պահանջում էին, որ իրանց թողնեն իշխանի (Մադաթովի) մոտ, և հաղորդեցին նրան, թե պարսիկները, իրանց բոլոր ծանրությունները թողնելով Թարթար գետի մյուս կողմում, արդեն անցան Քուրակ-շայ գետը,

¹ Աբաս-Միրզայի Նազար-Ալի-խան անունով զորապետը, 1,500 մարդեցիկ սարվազներով թողված էր Գանձակի բերդի պահպանության համար: Այդ գահանը պատրաստվել էր կոտորել տալ տեղային հայերին, բայց հենց որ լսեց իշխան Մադաթովի Շամքորի հաղթությունը, շտապով թողեց Գանձակը և փախավ:

² Պարսիկները տեղային մահմեդականներին հուզելու համար գործ էին դնում ամեն միջոցներ: Պարսկաստանի նշանավոր հոգևորականներից մեկը, որը իրան կոչում էր Իմամ-Հուսեյն, հավատացնում էր տեղային մահմեդականներին, որ իր ազդեցիկների զորությամբ ուսաների գնդակները չեն կարող վնասել նրանց: Իշխան Մադաթովը բռնել տվեց այդ երևելի ֆանատիկոսին և հրամայեց խեղդել:

և առաջ են ընթանում, որ հանկարծակի հարձակում գործեն մեր (ռուսաց) զորքերի վրա: Իշխան Մաղաթովը անհապաղ այդ մասին տեղեկություն տվեց գեներալ-ադյուտանտ Պասկևիչին, որից տեղեկացան այդ գեպքի համար բոլոր հարկավոր եղած հրամանները¹:

Եվ իրավ, Արաս-Միրզան Շամբորի պարտությունից հետո իր զորքերի մի մասը թողնելով Շուշի բերդի մոտ, և առնելով իր հետ 15,000 կանոնավոր հետևակներ և 20,000 ձիավորներ, 26 թնդանոթներով, այնքան առաջ էր եկել, որ գտնվում էր 7 վերստ հեռավորության վրա Գանձակ քաղաքից: Եվ ռուսները նրա շարժման մասին հազիվ թե տեղեկություն կունենային, եթե վերահիշյալ հրկու ճայները, որոնք Արաս-Միրզայի ծառայության մեջ էին գտնվում, լրտեսի պաշտոն չկատարեին:

Գանձակի մոտ ռուսաց զորքերը բաղկացած էին միայն 6 բատալիոն հետևակներից և երեք պոլկ ձիավորներից, ունեին 24 թնդանոթներ: Զորքերի այդ անհամեմատ սակավությունը Արաս-Միրզայի ահագին զորության դեմ կարող էր միայն պաշտպանողական դիրք պահպանել և ոչ հարձակողական, և այսպես էլ վարվելու դիտավորություն ուներ գեներալ Պասկևիչը: Բայց իշխան Մաղաթովը, որ ավելի լավ ծանոթ էր արևելքիների հետ, համոզեց նրան, որ թշնամուն ժամանակ տալով, նրա զորությունը ավելի կբարդվի, տեղացի մահմեդականները կմիանան նրա հետ, բացի դրանից, հասկացրեց, որ ասիացիների հետ պատերազմելու համար զորքերի թիվը այնքան նշանակություն չունի, որքան համարձակ և վճռական հարձակումները:

Վճռեցին կռվել: Իշխան Մաղաթովի պատերազմական տաղանդը, որպես Շամբորի ճակատամարտում, նույնպես և Գանձակի մոտ կատարված կռիվում, ցույց տվեց նրա զինվորական բարձր արժանավորությունները:

Արաս-Միրզան հաղթվեցավ: Պարսիկները այնքան շտապով սկսեցին փախչել, որ պատերազմի դաշտում և ճանապարհների վրա թողեցին իրանց բոլոր ծանրությունները: Արաս-Միրզան սեպտեմբերի 15-ին, իսկ նրա ջարդված զորքերը նույն ամսի 17-ին անցան Երասխ գետը: Իշխան Մաղաթովը հալածեց նրանց մինչև պարսից սահմանները:

Թշնամու հետանալով Շուշի բերդի պաշարումն ինքնրստիչյան լուծվեցավ: Իշխան Մաղաթովը շտապից այնտեղ բերդի դուռ-

¹ «Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова». Издание второе 1863. стр. 116:

թյունը տեսնելու համար՝ Մի քանի վերստ հեռավորության վրա, ահագին բազմություն մը նրա առաջ դուրս եկավ պուլկովնիկ Ռեուտր հայոց հոգևորականության հետ։ Մինչև անգամ կանայքը, երեխաները ուրախության աղաղակներով արտահայտում էին իրանց շնորհակալությունը իրանց ազատչին։

Այստեղ իմացավ նա, որ թշնամին ոչ միայն ավերակ էր դարձրել նրա Չանախչի ամրոցը, այլ բոլորովին ոչնչացրել էր նրա գյուղերից 6-ը։ Ինչ որ կարողացել էին տանել, տարել էին, ինչ որ չէին կարողացել, այրել էին։

Բայց կողոպտված Ղարաբաղը տակավին հուզման մեջ էր։ Մեսհի-խանը դեռևս գրգռում էր մահմեդականներին զանազան անկարգություններ գործելու, հորդորում էր նրանց թողնել Ղարաբաղը, անցնել Երասխի մյուս կողմը, պարսից հողի վրա, և այնտեղից հարձակումներ գործել։

Իշխան Մադաթովը պետք է իրան ցույց տար Ղարաբաղի բնակիչներին, մանավանդ, որ պարսիկները նրա մասին սուտ լուրեր էին տարածել, որ կոխվի մեջ սպանված է։

Բայց նա իր ձեռքի տակ զորքեր չունեի, որովհետև նրա հրամանատարության ներքո գտնված զորքերը այդ ժամանակ հանձնրված էին գեներալ Պասկևիչին։ Այդ դեպքում ևս նրան օգնության հասան հլու և հնազանդ հայերը։ Շուտով կազմվեցան կամավորների խումբեր, որոնց իր հետ առնելով, իշխանը սկսեց թռչել դեպի Ղարաբաղի զանազան կողմերը, և ամեն տեղ հանդչընել Մեսի-խանի բորբոքած խռովությունները։

Հայերի օգնությամբ իշխանը խաղաղացրեց մահմեդականների խռովությունը։ Նրանց անհավատարմությունը շուտով մոռացվեցավ, մոռացվեցավ և հայերի անձնագոհությունը։ Այդ բավական չէր, իշխանը սկսեց այնուհետև ավելի շողոթորթել, ավելի նշանակություն տալ մահմեդականներին, որպես դաստիարակության մեջ սոգեստ մայրերը ավելի լրբացնում են չար երեխաներին, նրանց խոստումներ առնելով, քաղցրավենիք տալով, որ ձայները կտրեն, անկարգություն չգործեն։ Այսպես էին վարվում մահմեդականների հետ. իսկ հայերի համար ասում էին՝ «դրանք մերն են...»։

XLV

Բայց ովքե՞ր էին այն երկու հայերը, որոնք դեռ Գանձակի առաջ թողնեցին Աբաս-Միրզայի բանակը, եկան իշխան Մադաթո-

վի մոտ և նրան խիստ նշանավոր տեղեկություններ հաղորդեցին պարսիկների գործույթությունների մասին: Նրանց անունները, կամ ով լինելը մեզ հայտնի չէ:

Մեզ հայտնի է միայն մեկ հայ երիտասարդի անունը, որը այդ միջոցներում թողեց Արաս-Միրզայի ծառայությունը և եկավ իշխան Մադաթովի մոտ: Բայց նախքան նրա մասին խոսելը, մենք հարկավոր ենք համարում խիստ համառոտ կերպով ցույց տալ, թե որպիսի հայացք ունեն Արաս-Միրզան իր հպատակ հայերի վերաբերությամբ և ի՞նչ վիճակի մեջ էին նրա ժամանակ հայերը Պարսկաստանում:

Արաս-Միրզան, պարսից գահի թաղաժառանգը, էր միևնույն ժամանակ Պարսկաստանի մի նշանավոր մասի, Ատրպատականի, փոխարքան: Ատրպատականը ավելի խիտ բնակեցված էր հայերով և այլ քրիստոնյա ազգերով, որպես էին ասորի նևստրականները: Ատրպատականը սահմանակից էր պարսկական այն նահանգներին, որ ռուսները մասամբ գրավել էին և մնացածը ցանկություն ունեին գրավելու, Երասխ գետը թողնելով իրեն սահմանագիծ երկու պետությունների մեջ:

Արաս-Միրզան թեև նադիրի, Աղա-Մամադ-խանի նման հզոր պատերազմող չէր, բայց խելացի քաղաքագետ էր և երկրի լավ կառավարիչ: Նա այն տեսակ անձնավորություններից էր, որ գիտեն ամեն տեսակ ուժերից օգուտ քաղել: Իսկ Պարսկաստանի շինության համար մի մեծ ուժ նա տեսնում էր հայերի մեջ: Այդ էր պատճառը, որ նա սկսեց հայերին օրըստօրե բարձրացնել, նրանց լայն ասպարեզ և ընդարձակ արտոնություններ շնորհելով: Նրա ռդորմածությունը հայերի վերաբերությամբ համակրում էր և նրա հայրը, բարի և մարդասեր Ֆաթալի-շահը, որի թագավորության ժամանակներում Պարսկաստանի հայերը վայելում էին կատարյալ բախտավորություն:

Որպես Շահ-Աբաս մեծը, մի ժամանակ Պարսկաստանի վաճառականությունը ծաղկեցնելու համար, Սպահանի հայերից առևտրական ընկերություններ էր կազմում և ինքը ևս իր սեփական դրամագլխով մասնակցում էր նրանց առևտրական ձեռնարկությունների մեջ,— այնպես էլ Արաս-Միրզան ուներ իր հայ վաճառականները, որոնք գործում էին նրա դրամագլխով:

Երկրի հայ ազգաբնակչությունը մահմեդական կառավարիչների հարստահարությունից ազատ պահելու համար նա բարձրացրեց հայոց մելիքների նշանակությունը, նրանց ընդարձակ իրա-

վունքներ տալով, նրանց համար ռոճիկներ սահմանելով և այլն:

Ճանաչելով, որ հայ ժողովուրդը սերտ կերպով կապված է իր եկեղեցու և եկեղեցականների հետ, նա սկսեց զսպել ոչ միայն մահմեդականների կրոնական հալածանքը քրիստոնյաների դեմ, այլ աշխատում էր ավելի ուժ և խրախույս տալ քրիստոնեությունը: Հաճախում էր հայոց եկեղեցիին, ներկա էր գտնվում հայոց եկեղեցական հանդեսներին, որ իր օրինակով ցույց տա, թե հայերի կրոնական պաշտամունքները ամենայն հարգանքի արժանի են: Նրա ժամանակ հայոց եկեղեցիները սկսեցին զանգակ հարկանել, որ առաջ արգելված էր:

Նույն ժամանակվա Ատրպատականի Իսրայել եպիսկոպոսը նրա ամենալավ բարեկամն էր: Նա հատկացրեց եպիսկոպոսի համար նշանավոր ռոճիկ, բացի դրանից, առաջնորդարանի ծախքերի համար, իբրև մշտական սեփականություն, ընծայեց ընդարձակ կալվածներ, որ նրանց եկամուտներով պահպանվի առաջնորդարանը¹:

Ատրպատականի հայոց վանքերի գոյությունը ապահովացնելու համար շնորհեց նա, իբրև մշտական սեփականություն, յուրաքանչյուր վանքին գյուղ, իրանց բնակիչներով, հողերով և սահմաններով: Այդ գյուղերը ազատ թողեց նա արքունի հարկերից, այնպես, որ կառավարության փոխարեն ինքը վանքը իրավունք ուներ ստանալ ոչ միայն մշակութային բերքերի մի մասը, այլև արքունի հարկերը²:

Թավրիզը Աբաս-Միրզայի աթոռանիստն էր. այդ քաղաքի հայ հասարակության դրությունը բարվոքելու համար ազատեց նրանց ամեն տեսակի հարկերից: Նույն արտոնությունը թավրիզեցի հայերը վայելում են մինչև այսօր, իսկ նրանց հարևան մահմեդականները հարկ են վճարում: Նրկար կլիներ մի առ մի

¹ Այդ ժամանակ Ատրպատականի հայոց հոգևոր կառավարության առաջնորդարանը գտնվում էր Սալմաստ գավառի Հավթևան գյուղում, և կալվածները այդ գյուղի հողերիցն էին, որոնք հետզհետե վաճառվեցան հետագա թեմական առաջնորդների ազատությանը...

² Ատրպատականում երեք նշանավոր վանքեր կան. Նախավկայի վանքը, որ գտնվում է Արասի ափի մոտ Հին-Ջուղայից ոչ այնքան հեռու. Թաղեռ առաքյալի վանքը Մադուի գավառում և Բաբգուղիմես առաքյալի վանքը Հաղթակի գավառում: Այդ վանքերը դեռ պահպանում են Աբաս-Միրզայի շնորհած կալվածները, բայց հոգ. իշխանության անհոգությունից խիստ ողորմելի դրության մեջ:

թվել, թե որքան ողորմած էր նա դեպի հայոց ժողովուրդը և որքան բարձրացրեց նա այդ ժողովրդի դրուժյունը, նրան ամեն կերպ ապահովություններ շնորհելով: Բայց այն ևս պետք է նկատել, որ Աբա-Միրզան այդ բոլորի մեջ ուներ և իր քաղաքական նպատակները: Նա ամեն հնարներ գործ էր դնում, որ հայերի սրտերը ամուր կերպով կապե Պարսկաստանի հետ և նրանց համակրությունը դեպի ղուանները ստոնցնե: Այսուամենայնիվ, ինչ էլ որ լինեին նրա քաղաքական նպատակները, բայց դարձյալ նրա համակրությունը դեպի հայերը բոլորովին անկեղծ էր:

Աբա-Միրզան և նրա նախորդները հայերի մեջ գտնում էին ոչ միայն լավ երկրագործի, վաճառականի և արհեստավորի արժանավորություններ, այլ զինվորական տաղանդ և կառավարչական ընդունակություններ ևս: Նրա ժամանակ, կամ նրանից առաջ հայերից շատերը ոչ միայն զինվորական բարձր աստիճանների հասան, այլ վարում էին ամբողջ նահանգների փոխարքայության պաշտոն, դեր էին խաղում դիպլոմատիայի մեջ, կառավարում էին պետական գանձը և մինչև անգամ իշխում էին շահերի կանանոցներում ներքինիների և ներքինապետների պաշտոնով:

¹ Նրա անկեղծությանը կարող է ապացույց լինել այն, որ 1827 և 1828 թվերում Պարսկաստանի հայոց դեպի Անդրկովկաս գաղթականության ժամանակ, որքան աշխատեց նա, որ հայերը չգաղթեն: Բայց ոուսաց սվինները, ներսեր և կաթարյանը, նրա բոլոր ջանքերը թողնելիս ապարդյուն և ավելի քան 40 հազար հայեր գաղթեցին դեպի Արարատյան նահանգը և այլ տեղեր:

² Պարսկաստանում այդ ժամանակներում ծաղկած հայ ավագների պատմությունը առանձին գրքի կարոտ է. մենք կ'իշխենք նրանց անունները միայն. 1. Յուսուֆ-խան սփանդիար (մարզպան) Արաղուսանի: 2. Մյուս Յուսուֆ-խան թոփչի-բաշի (թեղառնթաձիգների գլխավոր): 3. Մուսա-բեկ թոփչի-բաշի: 4. Աղա Յաղուր ներքինապետ շահի: 5. Աղա-Իբրահիմ ղարաբաղցի, աղվեցության տեր ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 6. Մյուս Աղա-Յաղուր Երևանցի, ներքինի և մատակարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 7. Բժշկապետ Դավիթ-խան Մկրտչյան նոր բուղալեցի, Ֆաթալի-շահի և Մահմեդ-շահի ժամանակներում բարձր Դուռն բժիշկ: 8. Խուլաղատ-խան սամախտեցի, կառավարիչ Լաթրպառականի զանազան զավանների: 9. Դավիթ-խան սապետ և Միրազ-Յուսուֆ-խան Մեկիթ-Շահնաբաբյան դր-Շապուր, առաջինն էր թարգման Ֆաթալի-շահի մոտ և իբրև Պարսկաստանի լիազոր դեսպան ուղարկվեցավ Նապոլեոն I մոտ. երկրորդը առաջինի հորեղբոր որդին էր, Պարսկաստանից դժգոհ լինելով, եկավ Քիֆլիս, հետո գնաց Լ. Պետերբուրգ, այնտեղ վախճանվեցավ: 10. Զոհրաբ-խան խանզադար-շահիար, այսինքն՝ արքունի գլխնապետ, դա Ֆաթալի-շահի

Մենք կվեր առնենք Արաս-Միրզայի մոտ գտնված հայ ծառայողներից մի անձնավորություն միայն, որի գործունեությունը մեր պատմության հետ կապ ունի և գուցե դա լինի այն երկու հայերից մեկը, որ հիշում է իշխան Մադաթովի ռուս կենսագրողը: Այդ քաջը կոչվում էր Բայինդուրյան կամ Բենաթուրյան Ասրիբեկ:

զանձապետը և նրա փեսան էր: 11. Մյուս Զոհրաբ-խան Վարդանյանց՝ արթուների զանձապետ էր Սպահանում. 12. Աղա-Բաճրամ ներքինի, ամիր-գիվանխաներ, այսինքն՝ պետական զինանի զխավորը: 13. Զոհրաբ-խան զուլամ-փիշ-խոմաթ-բաշի, շահի արթուների սենեկապետների զխավորը: 14. Յուսուֆ-խան Լաիլ-թոփխան՝ պարսից արտիլերիայի զխավորը, թիֆլիսցի, բաղկալ Գեյունց տնից: 15. Զոհրաբ-խան ամիր-թոփխան: 16. Սպանդար-խան իշխանազն Ամատունի. թիֆլիսցի, զուլամ-փիշ-խոմաթ, շահի սենեկապետ: 17. Բենամ-խան զորապետ: 18. Ալլանվերդի-բեկ զարաբաղցի, Մահմեդ-շահի մոհր-շարը՝ այսինքն՝ կնքապահ էր. նրա եղբայրները՝ Մենտի-խան սարհանգը Բահդրան կոչված զունդի զորապետն էր, իսկ Ըրզա-Կուլի-խանը շահի փիշ-խոմաթ (սենեկապետ) էր: 19. Աղաջան-խան սարհանգ (զնդապետ): 20. Ոսկան Սամուրի սպահանցի, Ֆաթալի-շահի վաճառականը: 21. Մամետսի Լովհաննես Դազարյան թավրիզցի՝ Արաս-Միրզայի վաճառականը. դա ազատեց Դանիել կաթողիկոսին բանտարկությունից: 22. Մանուշար-խան, որ կրում էր մոնթամեդ-բոգ-զովն տիտղոսը, նշանակում է նւցուկ պետության: Դա էնիկոլոփյանների տնիցն էր, Պարսկաստանում այն աստիճան բարձրացավ, որ մի ժամանակ վարում էր հետևյալ նահանգների փոխարքայության պաշտոնը՝ Ռաշտի, Սպահանի, Լոռստանի, Բակտրիայի, Շուշտերի և Դասֆիլի: 23. Խոսրով-խան վալի (տիրապետող իշխան), թիֆլիսցի էր, Կայթմադյանց տոհմից, չափազանց ուժեղ լինելու պատճառով կոչվում էր և խոսրով-խան շիր (առյուծ): 24. Յուզուբ-խան սուլթան (զորապետ): 25. Սեթի-խան բուշեցի, սկզբում ծառայում էր անգլիական զենայնատանը, հետո պարսից ծառայության մեջ մտավ. դրա որդի Մատուր-խան սարհանգը (զնդապետ) այժմ Թավրիզի արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնեության առաջին թարգմանն է: 26. Դավուր-խան կամ Ժան-Դավուր-խան զմյուռնացի, ներկա շահի առաջին թարգմանն էր: 27. Խաղես-խան կամ Թուրաբ-խան թավրիզցի, չափահիլլի-բաշի, Բ. Դոան ակնագործների (յուվելիրների) զխավորը: 28. Կուլամ-Նուսեին-խան սրփանդար (մարզպան) Արաղստանի, Յուսուֆ-խան սրփանդարի որդին: 29. Իսմայիլ-խան Մեյխ-Մինյան թավրիզցի, չահավիլի-բաշի (Բ. Դոան ակնագործների զխավոր). 30. Միրզա-Ֆառուխ Ամիրխանյանց, զարաբաղցի, նախ Ֆաթալի-շահի մոտ, իսկ հետո Մահմեդ-շահի մոտ քարտուղարի պաշտոն էր կատարում (որդին այժմ հայ-բողոքականների քարոզիչ է Քիֆլիսում): 31. Միրզա-Ռոստոմ էնիկոլոփյանց: 32. Աղալար-խան էնիկոլոփյանց, թե առաջինը և թե երկրորդը ծառայում էին Արաս-Միրզայի մոտ: 32. Միրզա-Գյուրգին-խան էնիկոլոփյանց, կուլամփիշ-խոմաթ (սենեկապետ) Արաս-Միրզայի մոտ: 34. Յուսուֆ-բեկ էնիկոլոփյանց, թիկնապահ Արաս-Միրզայի: 35. Սուլեյման-խան էնիկոլոփյանց:

Մեր պատմության մեջ աշխատել ենք փոքր-ի՜նչ ընդարձակ տեղ տալ ոչ թե նշանավոր տոհմական ազնվականներին, այլ ժողովրդի ստորին ծայրերից հայտնված, ժողովրդի զորությունը և ոգին արտահայտող հերոսներին, որպես էին Դավիթ-Մահարասան (Ավագ վարդապետը), Քյուլի-Արզումանը, Չալաղան յուզբաշին, Մելիք-Վանին և դրանց նմանները։ Այդ տեսակ անձնավորություններից մեկն էր Բայինդուրյան Ասրի-բեկը, որը թողնելով Արաս-

ի բրե երևելի գորավար, դա այն աստիճան բարձրացավ Պարսկաստանում, որ կառավարությունը երան շնորհեց սամր-ղովն տիտղոսը որ նշանակում է սուր պետություն։ Երկար ժամանակ վարեց Օիրազի, Բակտրիայի, Լոռիստանի, Շուշ-տերի և Դասֆիի փոխարքայության բարձր պաշտոնը։ Դրա որդիներից մեկը, գեներալ Նարիման-խանը, այժմ պարսից Վիեննայի ղեկավարն է, իսկ մյուսը՝ գեներալ Զհանգիր-խանը այժմյան շահի աջուղան-բաշին (աղյուսանտների գլխավորը) միևնույն ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի արտիլերիայի գլխավորն է։ 36 Դավիթ-խան սարխի-ի (գեներալ) և Զալ-խան սարհանդ (գեղապետ) Սադիխյանց, բաշ և նշանավոր զինվորականներ էին։ 37. Ավագ-խան Մելիք-Մահարայանց, հին-նախնական, ծառայում էր Քավրիդի ուսաց հյուպատոսարանում, միևնույն ժամանակ տեղային ուսահպատակ վաճառականների թաշիր-բաշին, այսինքն՝ առևտրական դիվանի գլխավորն էր իր կատարած նշանավոր գործերով նա մեծ հարգանք և հշակ ստացավ Պարսկաստանում, և թողեց անմոռանալի հիշատակ, տեղային քրիստոնյաների մեջ, երկու անգամ ազատելով Քավրիդի հայերին մոլեռանդությունից կատաղած մահմեդականների սարսափելի կոտորածից։ Դրա որդին, Սուլեյման-խանը, այժմ Քիֆ-լիսում արևելյան լեզուների գլխավոր ցենզորի պաշտոն է վարում։ 38. Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյանց զարաբաղցի, քարտուղար շահի դիվանում (դա Մոսկվայի պրոֆեսոր Ներսեսյանի հայրն էր)։ 39. Ասրի-բեկ Բահատուրյանց, Արաս-Միրզայի մոտ թիկնապահի պաշտոն էր կատարում, դա միևնույն անձնավորությունն էր, որ թողեց պարսից ծառայությունը և եկավ իշխան Մադաթովի մոտ։

Բացի զինվորական, քաղաքական, դիվանագիտական ասպարեզներից, բացի շահի Բարձր Դեան մոտ զանազան նշանավոր պաշտոնների վարելուց, հայերը երեւելի գտնվեցան և պարսից հոգևորական դասակարգի մեջ, իհարկե, կրոնափոխ լինելուց հետո։ Դրանցից կհիշենք Մուլա-բաշի (մուլանների գլխավոր) Միրզա-Աբասի անունը և Հաջի-Մուլլա-Փարիմ Տեր-Գրիգորյանի անունը, որի եղբոր թոռը այժմ Քիֆլիսի Սողուն եկեղեցում քահանա է։

Ավելորդ չենք համարում նկատել, որ վերահիշյալ անձնավորություններից, ոմանք Աղա-Մամադ-խանի Քիֆլիսից և Անդրկովկասի այդ տեղերից տարած, (1795) և ոմանք Արաս-Միրզայի իշխան Ցիցխանովի հետ ունեցած կռվի ժամանակ (1804) Արարանից տարած գերիներից են, որոնք իրանց բեական ձերթերով Պարսկաստանում ախքան առաջ գնացին, որ բարձր պաշտոնների հասան։ Անունների պարսկական ձևով փոփոխությունը թող չսխալեցնեն ընթերցողին, իբր թե դրանք միայն մի քանիսն իսցատությունը, մնացած բոլորը պահպանեցին իրանց հայությունը և քրիստոնեական կրոնը։

Միրզայի ծառայութիւնը, եկաւ իշխան Մաղաթովի մոտ և նրա հետ մեծ քաջութիւններ գործեց:

Ասրի-բեկի նախապապը, Բայինդուր կամ որպէս պարսիկները կոչում էին Բահաթուրը, դեռ շահ սուլթան Լուսեինի թագավորութեան ժամանակ Սլունյաց աշխարհից գնաց Պարսկաստան, և պարսից ծառայութեան մեջ մտնելով, շահի քաջ և նշանավոր զորավարներից մեկը դարձաւ: Հետո Պարսկաստանից զգլխելով, եկաւ Վրաստան, այստեղ միացաւ Դավիթ Բեկի հետ, և գնալով իր հայրենիքը, Սլունյաց ապստամբութեան պարագլուխներից մեկը դարձաւ: Դա մեր «Դավիթ Բեկ» վեպի հերոսներից մեկը՝ Բայինդուր իշխանն է, որը իրան միշտ պարսից թագավորի «բաթման-ղիճ» է կոչում:

Այդ Բայինդուրի թոռներից մեկն էր Ասրի-բեկը: Նրա պապի քաջագործութիւնները ավանդութեամբ մնացել էին այդ տոհմի մեջ և Ասրի-բեկը դեռ պատանեկութեան հասակում, հրապուրվելով իր պապի հիշատակներով, թողեց Ղարաբաղը, գնաց Պարսկաստան իր բախտը փորձելու: Համարձակ, վայելչահասակ պատանուն հաջողվեցաւ մի ձիարշավի ժամանակ Աբաս-Միրզայի ուշադրութիւնը դարձնել իր վրա, և մտաւ պարսից թագաժառանգի աղջկաների խումբի մեջ: Հետո զանազան դժվարին դեպքերում իր ցույց տված քաջութիւններով նա ավելի և ավելի շնորհ գտաւ Աբաս-Միրզայի մոտ:

Ղարաբաղի արշավանքի ժամանակ Ասրի-բեկը գտնվում էր թագաժառանգի թիկնապահների խումբի մեջ: Այդ միջոցին Աբաս-Միրզան հանձնեց նրան մի վտանգավոր ծառայութիւն, որը իր ամենամտերիմ պաշտոնյաներին միայն կարող էր հավատար: Անգլերկովկասյան մահմեդականներին ռուսների դեմ ապստամբեցնելու համար Աբաս-Միրզան գրել էր շրջաբերական թղթեր զանազան խանների, բեկերի և ազդեցութիւն ունեցող անձինքների անուններով.— այդ թղթերը հանձնեց ճարպիկ Ասրի-բեկին տեղ հասցնելու համար: Նա մի ընդարձակ շրջան պիտի գործեր Քալիշի, Բաքվի, Դերբենդի, Շիրվանի և Շաքիի գավառներով, իսկ հետո պիտի անցկենար դեպի Դաղստանի կողմերը: Բայց Ասրի-բեկը, քրիստոնյա ռուսների շահերը գերադասելով պարսիկների շահերից, դավաճանեց իր տիրոջը: Նա Աբաս-Միրզայի թղթերը փոխանակ իրանց նշանակած տեղը հասցնելու, ուղղակի դիմեց Գանձակ և բոլորը հանձնեց իշխան Մաղաթովին: Թե ո՛ր աստիճան ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեւ ռուսների համար մի այդպիսի մատ-

նությունը պատերազմի ժամանակ — ինքնըստինքյան հասկանալի է։ Քողյալ այդ, որպես Արաս-Միրզայի մերձավորներից մեկը, Ասրի-բեկին հայտնի էին պարսից բանակի բոլոր գաղտնիքները, նրանց թույլ և զորավոր կողմերը, թագաժառանգի դիտավորությունները և այլն,— այդ բոլորը հաղորդեց նա իշխան Մաղաթովին այն ժամանակ, երբ պարսից զորքերը գտնվում էին Գանձակից 7 վերստ հեռավորության վրա, իսկ գեներալ Պասկևիչը և իշխան Մաղաթովը Գանձակում նստած, ամենևին տեղեկություն չունեին։

Քե որպես վերջացավ Գանձակի մոտի կռիվը, մեր ընթերցողներին հայտնի է։ Այդ հաղթությամբ իշխան Մաղաթովը և գեներալ Պասկևիչը ազատեցին ամբողջ Անդրկովկասը։

Իշխան Մաղաթովը մեծ խոստմունքներով ընդունեց Ասրի-բեկին իր թիկնապահների խումբի մեջ։ Պարսից թագաժառանգի սիրելին դարձավ նրա ձեռքում մի լավ գործիք։

XLVI

Պարսիկներին մշտական սարսափի մեջ պահելու համար հարկավոր համարվեցավ նրանց մի սաստիկ հարված տալ նույնիսկ պարսկական հողի վրա։ Այդ նպատակով 26 թվի դեկտեմբերի սկզբներում իշխան Մաղաթովը ստացավ գեներալ Նրմուլովից գաղտնի հրահանգ մի արշավանք գործելու դեպի Նրասխի մյուս կողմը։

Ձմեռային արշավանքը մի անծանոթ և լավ ճանապարհներից զուրկ երկրում, սաստիկ պիտի դժվարացներ իշխան Մաղաթովին ցանկացած հաջողությունը գտնել, եթե նա չունենար իր հետ մի այնպիսի ճարպիկ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրի-բեկը։ Այդ երիտասարդը, երկար ժամանակ Պարսկաստանում մնալով, ծանոթ էր պարսից թե երկրի և թե բնակիչների բոլոր գրությունների հետ։

Իշխանը ուներ իր հետ 42-րդ եգիպյան զորագնդից մի բաժառի՞ն միայն, նրա մնացած զորքը բաղկացած էր Ղարաբաղի հայ հետեակներից և ձիավորներից։ Դեկտեմբերի 28-ին նա արդեն գտնվում էր Խուդափիրինի կամուրջի սոտ, որը այդ կողմից միակ անցքն է Նրասխ գետից։ Այստեղ միացավ նրա հետ պուլկովնիկ Մեաչենկոն իր զորքերով։ Բայց կամուրջից անցկենալ անհնարին էր, պարսիկները նրա կամարներից մի քանիսը խորտակել էին։

Չնայելով սաստիկ ցրտին, զորքը անցավ գետի միջով, ուր չուրր հասնում էր մինչև նրանց թիկունքը:

Պարսից հողի վրա նրանց ոչ ոք չհանդիպեց և Դիլայուրտի ձորամիջով սկսեցին առաջ գնալ դեպի Սամբուր գետը: Տարվա այդ ժամանակ, այդ կողմերում, իրանց անասունների հետ, գետնափոր ձմեռանոցներում բնակվում էին զանազան խաշնարած ցեղեր, որպիսիներն էին շահսևանները, շաղազիները, աջալիբցիները և այլն: Դրանք երբեմն ասպատակություններ էին գործում՝ Լարաբաղի և ուսաց նոր գրաված մյուս գավառների վրա և ավարառություններ էին անում: Իշխան Մադաթովի առաջին գործը ևղավ պատժել դրանց, ասիացի սավազակների հետ վարվելով ասիական կերպով: Հարձակվեցավ նրանց ձմեռանոցների վրա, հափշտակեց մինչև 20,000 ոչխար, բազմաթիվ ուղտեր, ձիաներ, տավարներ և այլ իրեղեններ:

Մտնելով Միշկինի գավառը, և օգուտ քաղելով տեղային շահսևանների միամտությունից, իշխանը լուր տարածեց, թե կամենում է այնտեղից անցնել դեպի Թալիշի խանությունը: Շահսևանները հավատալով, հոժարեցան նրան ճանապարհ տալ իրանց երկրի միջով: Բայց իշխանը փոխանակ դեպի Թալիշի խանությունը գնալու, հարձակվեցավ խաղաղ շահսևանների ձմեռանոցների վրա, և բարբարոսական կոտորածներից հետո, հափշտակեց նրանցից 2,000 ուղտեր, 10,000 կովեր և եզներ, 60,000 ոչխարներ:

Դեպի ամեն կողմ սարսափ տարածելով, հետո մտավ նա Միշկինի գավառաքաղաքը, Լորի, ուր ներկայացավ նրան տեղային կառավարիչ խանը, խնդրելով խնայել իրանց: Այստեղ նա երդում ընդունեց մահմեդականների ներկայացուցիչներից, որ հավատարիմ մնան ուսաց կայսրին, թեև սրի ուժով առած երդումը մի առանձին նշանակություն չուներ:

Թողնելով Լորիի մեջ մի բատալիոն հետևակ և 600 կազակներ, իշխանը մնացած զորքերով սկսեց դիմել դեպի Ահար, որը Ղարաբաղի գլխավոր քաղաքն է: Ճանապարհին, Նասիր-Աբադ գյուղում, նրա առաջ եկան Ղարադաղի խանի պատգամավորները և հայտնեցին իրանց հնազանդությունը: Այստեղ հանդիպեցին նրան Ղարադաղի հայոց քահանաները իրանց մելիքների և տանուտերների հետ, որոնք նույնպես հպատակություն հայտնեցին: Իշխանը պահեց նրանց իր մոտ և հունվարի 6-ին թնդանոթների որոտմունքով միասին կատարեցին սուրբ ծննդյան և մկրտության տոնի հանդեսը: Բայց հայերը այդ համակրության համար

սաստիկ պատժվեցան, երբ ոռոսաց զորքնրը խողեցին սլարալոց հողերը:

Հունվարի 7-ին իշխանը գտնվում էր Ղարադաղի գլխավոր քաղաքի՝ Ահարի մոտ. 17 վերստ հեռավորության վրա անդիպեցին նրան քաղաքի ավագները, հայտնելով իրանց հնազանդությունը: Ահարից նա առաջ չգնաց և նույն ամսի 9-ին կրկին վերադարձավ դեպի Ղարաբնդ:

Այդ արշավանքը կատարվեցավ, որպես վերելում հիշեցինք, տարվա ամենացուրտ և վտանգավոր ժամանակում: Ռուսաց զորքերը մեծ արգելքների և անհաջողությունների պիտի հանդիպեին, եթե չունենային մի այնպիսի ճարպիկ և քաջ առաջնորդ. որպիսին էր Ասրի-բեկը:

Այդ արշավանքը այն օգուտը ունեցավ, որ իշխանը տարածեց սարսափ բոլոր սահմանակից ցեղերի վրա, բացի դրանից, ծանոթացավ Պարսկաստանի ներքին դրության հետ և իր հավաքած տեղեկությունները հաղորդեց կոմս Դիբիչին, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում: Արշավանքը ունեցավ և նյութական օգուտ. նա բերեց իր հետ ահագին ավար և կողոպուտ: Իր ավարի մի մասը բաժանեց նա հայոց կամավորներին, որոնք ոռոսաց կամավարությունից ոչինչ չէին ստանում, իսկ մնացած մասը թողեց ոռոսաց զորքերի վայելման համար: 2,000 ուղտերը գործ էին տծում նոր բորբոքված ոռու-պարսկական պատերազմի ժամանակ ծանրություններ տեղափոխելու:

Ռուս-պարսկական նոր պատերազմը սկսվեցավ 1827 թվի գարունքին: Դեռ մարտի 17-ին գեներալ Երմոլովը հանձնեց իշխան Մադաթովին մի առանձին զորաբաժնի հրամանատարությունը և հրամայեց պատրաստ լինել զարնանային արշավանքին Մասնակցելու համար: Նրան պատվիրված էր իր զորքերի պակասը բացնել Ղարաբաղի կամավորներով: Այդ պատվերը արագությամբ կատարեց նա և կամավորների մեջ հայերը մեծամասնություն էին չազմում:

Դեռ իրան խոստացված զորքերի մեծ մասը չհասած, իշխան Մադաթովը իր կամավորներով և ձեռքի տակ գտնված փոքրաթիվ պատրաստի զորքերով առաջինը եղավ, որ սկսեց հարձակողական լուծողություններ դեպի Պարսկաստան: Ապրիլի 18-ին նա արդեն լտնվում էր Խուդափիրին կամուրջի մոտ: Այս անգամ գտավ կախուրջը բոլորովին ոչնչացրած պարսիկներից. կամարների սյուներն էին մնացել միայն: Գարնանային հեղեղների հորդության

պատճառով գետի միջով անցնել անկարելի էր: Թվով 5,000 պարսիկներ կանգնած էին գետի ափի մոտ: Նրանց զնդակների տարափի տակ իշխանը հրամայեց կամուրջը պատել տախտակամածով, որի վրայից անցավ զորքը: Հենց առաջին օրում նրան հաջողվեցավ ցրվել պարսից զորքերը և ոտք դնել պարսից հողի վրա Նրասխի աջ կողմում: Բայց այստեղից առաջ գնալ չկարողացավ նա, հենց այստեղ վերջացավ նրա մասնակցությունը 27 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմին:

Ապրիլի 22-ին հանկարծ հրաման ստացավ նա գնե՞րալ Պասկևիչից, որ իր հրամանատարությունը հանձնված զորաբաժինը հանձնե գնե՞րալ-մայոր Պանկրատևին:

Տխուր, սրտաբեկ կերպով վերադարձավ իշխանը Ղարաբաղ: Այստեղ կանգ չառեց նա, և մինչև անգամ առանց իր կալվածները տեսնելու, հեռվից վերջին անգամ հայացք ձգելով իր հայրենիքի, իր ծննդյան տեղի վրա, հեռացավ, գնաց Թիֆլիս:

Թե ի՞նչ էր իշխան Մադաթովին այսպես անակնկալ կերպով հետ կանչելու պատճառը,— այդ հարցը բացատրվում է միայն զանազան ենթադրություններով և զանազան տարակուսանքներով, որոնք ստուգության կարոտ են: Այսքանը կասենք, որ նա ամբողջ հինգ ամիս մնաց Թիֆլիսում կատարյալ անգործության մեջ, մինչև վերջապես իրավունք ստացավ գնալու Ս. Պետերբուրգ:

Դեռ ռուս-պարսկական պատերազմը բոլորովին վերջացած չէր, երբ 1828 թ. ապրիլի 14-ին հրատարակվեցավ ռուս-թուրքական պատերազմը: Իշխան Մադաթովը նշանակվեցավ առանձին զորաբաժնի հրամանատար և Դունայի կողմից գնաց թուրքերի հետ կռվելու: Այդ արշավանքի մեջ ևս, որպես կարելի էր սպասել նրանից, ամեն կռիվների մեջ հանդիսացավ փառավոր հաղթություններով: Բայց դեռ պատերազմի վախճանին չհասած, հիվանդացավ և նույն տարվա սեպտեմբերի 4-ին վախճանվեցավ իր բանակի մեջ, Շումլայի պարիսպների մոտ, թշնամու երկրի վրա: Նրա մարմինը հանդիսավոր կերպով տարվեցավ նույն բերդը, թաղվեցավ սուրբ Գեորգ զորավարի եկեղեցու գավթում¹: Նրա թաղման հանդեսին ներկա էին մինչև անգամ նրա թշնամիները, թուրք օֆիցերները, և բազմաթիվ մահմեդականներ, որոնց նա շատ անգամ ուժակոծել էր:

¹ Հետո հանգուցյալի ամուսնի խնդրելով, բարձրագույն հրամանով մարմինը բերվեցավ Ռուսաստան և դրվեցավ Ալեքսանդրա-Նևյան մենաստանի մեջ (Александра-Невская лавра):

«Ճակատագրով վիճակված էր իշխանին հանդիպել իր խաղաղ վախճանին թշնամու երկրի վրա, որը վկա էր եղել նրա հաղթությաննե՛րին նրա երիտասարդական հասակում, որը տեսել էր նրա փառավոր գործերը նրա այրական հասակում: Նրա մարտակիցների անկեղծ տրտմությունը և հաղթված թշնամիների խորին հարգանքը հուղարկավորում էին նրան դեպի գերեզման:

Դա խիստ փառաքշական է. այդ է պարգևը կյանքի աշխատանքների և կոհվների:

Մի հայացք ձգելով նրա անցած ճանապարհի վրա, նրա գործերի, բնավորության և նրա թողած հիշատակների վրա, համարձակ կարելի է հայտնել հետևյալ կարծիքը նրա մասին, թե բնությունը ստեղծել էր նրան միայն պատեհազմող լինելու համար: Զնայելով կրթության պակասությանը, բայց բնականից ունենալով անհամեմատ լուսավոր խելք և հասկացողություն, ունենալով բնավորության զորություն և հաստատամտություն, նա իր պարզ և սուր ըմբռնողությամբ փոխարինում էր այն հմտությունները, որոնց ուրիշները հազիվ կարողանում են ստանալ արհեստի և գիտության շնորհիվ: Հայացքների ճշտությունը երբեք չէր սխալեցնում նրան, ոչ պատերազմական-դիրքեր ընտրելու ժամանակ և ոչ թշնամու ուժերը և դիրքերը հետազոտելու ժամանակ: Նրա կշռադատության ձիրքը երբեմն զարմացնում էր մինչև անգամ նրանց, որոնք ճանաչում էին նրան: Բավական էր հարևանցիորեն հայացք ձգել մի որևիցե անձանթ երկրի վրա, նա արդեն կատարյալ հասկացողություն կստանար նրա տեղագրական դրություն մասին: Մի քանի անգամ հանդիպելով իր նոր ախոյանին, նա արդեն կշափեր նրա ուժերը: Երբեք չէր սխալվում նա, երբ նշանակում էր այն կետերը, թե որտեղ պետք է ընդդիմադրել թշնամուն կամ որտեղ պետք էր հարվածել նրան: Երբ հասնում էր հարձակման վրձնական բուպեն, որը նա միշտ սկզբից նախագուշակում էր, զբոսնում էր նրան միշտ պատրաստ:

Բայց հայացքների և ըմբռնողության ճշտությունը, խելքի և հասկացողության խորությունը գտնվում են շատ զորավարների մեջ և մնում են ապարդյուն: Նրանք բավական են մի խորհրդադատի համար, բայց բավական չեն մի զինվորական առաջնորդի համար: Մաղաթովը միացնում էր դրանց հետ և ուրիշ ամենանշանավոր հատկություններ. անձնական քաջություն, որը չէր վհատում ոչ մի վտանգի առջև, առոցային սառնասրտություն, որը չէր վրդովվում ոչ մի անակնկալ դեպքի ժամանակ, և այն, որ ամեն-

նից հազվագյուտն է,— դա էր նրա բարոյական արիությունը, որը էլ վախենում ոչ մի պատասխանատվությունից: Վճռելու մեջ խիստ ամարձակ էր նա, իսկ իր դիտավորությունները կատարելու մեջ չափազանց շուտափութ: Այդ արագությունը, որը մեծ զորություն է պատերազմի գործի մեջ, որը նրա պաշտած հանճարների՝ Նապոլեոնի և Սուլտրովի գլխավոր հատկանիշն էր,— էր միևնույն ժամանակ հաստատ երաշխավորություն իշխան Մադաթովի բոլոր ձեռնարկությունների հաջողությանը:

Այդ եզրակացությունները ակամայից ներկայանում են մեր մտքում, երբ քննում ենք իշխան Մադաթովի մշտական հաջողությունները անհամեմատ գերազանց ուժերի դեմ, երբ տեսնում ենք այն նշանավոր հետևանքները, որոնց հասնում էր նա խիստ սահմանափակ միջոցներով, և երբ ի նկատի ենք առնում այն անհամեմատ փոքր կորուստը, որ կրում էին նրա զորքերը ամենափառավոր հաղթությունների մեջ: Երիտասարդական հասակում իր ուրախ բնավորությամբ գրավեց նա իր ընկերների սերը. իր ստորադրյալների հետ սրտաբաց էր նա, խիստ սաստիկ կարգապահություն պահպանելով հանդերձ, սիրում էր նա իր զինվորներին, միշտ ունեւր նրանց մասին քերձ հոգատարություն, բորբոքում էր նրանց ոգին, իր վարմունքով բարձրացնում էր նրանց բարոյական զորությունը և դրանով ներշնչում էր իր և նրանց մեջ այն փոխադարձ հավատարմությունը, որը տանում է դեպի քաջագործություններ: Բախտավոր գտնվելով իր բոլոր ձեռնարկությունների մեջ, նա հավատում էր իր բախտին, որը երբեք չէր դավաճանում նրան: Այդ հավատը դեպի իր աստղը շատ անգամ նկատվել է մեծ զորավարների մեջ: Հարեանցիորեն դատողները ծաղրում են այդ հավատը, իսկ ավելի փոքր քննողները հարգում են նրան, որովհետև նրա մեջ միանում են մարդու թե՛ ճշմարիտ զորությունը և թե՛ զորության զգացմունքը: Ավելացնում ենք, որ նա հավատում էր ռուսաց զինվորի ոգուն և նրա համակրությանը դեպի իր գլխավորը, և այդ պատճառով նրա հրամանատարության ներքո զորքը առաջ էր գնում ուրախությամբ, ասելով. «Մենք գիտենք, որ նրա հետ ոչ մի մարդ իզուր չի կորչի»: Սկսած կապիտանի աստիճանից իշխան Մադաթովը իր քաջությամբ միայն ստացավ այն բոլոր գերադանցությունները, այն բոլոր պատվանշանները, որ ունեւր նա: Այսպես էր խոսում նա ինքր, և այսպես կապեն ամենքը, որոնք ժանոթ են նրա կատարած ծառայությունների հետ:

Նա ապրեց և մեռավ որպես հայրենիքի հավատարիմ որդի:

իր անհնազանդությանը միշտ նվիրված մնաց իր թագավորին, մըշտապես հոգ տանելով Ռուսաստանի փառքի համարս¹:

Մենք մեր կողմից կապելացեանք, որ Ղարաբաղը իրավունք ունի պարծենալու, որ տվեց Ռուսաստանին մի այսպիսի հերոս, բայց ցավում ենք, որ այդ քաջը իր հայրենիքի սերը գրավել չկարողացավ:»

Իշխան Մադաթովը ուղղակի ժառանգ չթողեց: Մահից հետո նրա իշխանուհի տիկինը եկավ Ղարաբաղ, որ հանգուցյալի ընդարձակ կալվածները բաժանե նրա հեռավոր և մերձավոր ազգականների մեջ, և ինքն էլ իր մասը ստանա: Բայց ժառանգների և տիկնոջ մեջ անհամաձայնություններ ծագեցան, այդ պատճառով տիկինը վշտացած գնաց Ս. Պետերբուրգ և բոլոր 15 գյուղերը տվեց արքունի գանձարանին, ստացավ մի նշանավոր գումար: Ժառանգները մնացին առանց բավականություն ստանալու:

27 թվի ռուս-պարսկական պատերազմը վերջացավ հոգուս Ռուսաստանի. Երասխ գետը նշանակվեցավ սահմանագիծ երկու պետությունների մեջ. և այդ գետի ձախ կողմում գտնված բոլոր պարսկական խանությունները մտան ռուսաց տիրապետության ներքո:

Ռուսաստանը դրեց Պարսկաստանի վրա պատերազմական տուգանք, և որ ամենագլխավորն էր, 40,000 հայեր Պարսկաստանից գաղթեցրեց և բնակեցրեց իր նոր գրաված երկրների վրա:

Որպես պարսից խաների, այնպես էլ հայոց մելիքների իշխանությունը վերջացավ: Այնուհետև հայոց մելիքների ժառանգները այլևս ուրիշ բանի վրա չէին մտածում, աշխատում էին միայն մտնել ռուսաց ժառանգությունների մեջ, աստիճան և շքանշաններ ստանալու համար: Այդ փառասիրական ձգտումը անգիտակցաբար այն օգուտը ունեցավ, որ մելիքների ժառանգները ռուսաց ժառանգության մեջ գտնվելով, և ռուսաց օրենքների ու ազդեցության տեր անձինքների հետ ծանոթանալով, կարողացան ձեռք բերել իրանց հայրենական կալվածների մի մասը:

Բայց մի հարց կմնա անվճիռ, թե ինչո՞ւ հայոց տիրապետող մելիքների ժառանգներն ընդունվեցան իբրև տոհմական ազնվականներ և ոչ իբրև իշխանազներ, քանի որ խմբային հինգ մելիքությունները կազմող տները իսկապես իշխանական ժագումից էին:

¹ «Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова». Издание второе. С. Петербург, 1863 г. Երես 188—191:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Խամսայի մեկիթությունների պատմությունը վերջացավ, Երբ այդ պատմությունը մաս-մաս լույս էր տեսնում «Մշակի» համարների մեջ, ամեն անգամ, երբ հանդիպում էի ծանոթներին, նրանց առաջին խոսքը լինում էր՝ «լավ է...», իսկ հետո մի հարց՝ «ո՞ր տեղից եք առել այդ տեղեկությունները...»:

Այդ հարցի մեջ, որ ստեպ առաջարկում էին ինձ, նշմարվում էր մի տեսակ կասկած, մի տեսակ անվստահություն... Բարեկամներիցս մի քանիսը մինչև անգամ նկատեցին ինձ. «Մի՞թե մենք ունեցել ենք Ղարաբաղում այսպիսի իշխանություններ, եթե կային, ինչո՞ւ մենք չգիտեինք...»:

Այդ մարդիկը, որոնք Վանի բևեռագրների վրա դատողություններ են անում, որոնք ջրհեղեղյան անցքերի վրա են խոսում, զարմանալի է, որ իրանց թթի տակ, մեղանից կես դար առաջ կատարված իրողությունների վրա նայում են իբրև առասպել, իբրև ֆանտազիայի ծնունդ:

Իմ ընթերցողների կասկածը փարատելու համար ես հարկավոր եմ համարում ցույց տալ այն աղբյուրները, որոնցից քաղել եմ իմ պատմությունը:

Գեո 1881 թվի հուլիս ամսում, նախքան իմ ճանապարհորդությունը դեպի Սյունյաց աշխարհը, «Մշակի» համարներից մեկում ես տպեցի մի հոդված, որի մեջ բացատրում էի իմ ճանապարհորդության նպատակը, այն է՝ հավաքել Ղարաբաղի մեկիթների պատմության համար թե գրավոր և թե բերանացի տեղեկություններ,— և հրավիրում էի ձեռնահաս անձինքներին օգնել ինձ իմ ձեռնարկության մեջ, եթե գտնվում էին նրանց մոտ որևիցե պատմական նյութեր:

Որպես մեր ամեն այդ տեսակ հրավերքները մնում են ապարդյուն, իմ հրավերքը ևս մի առանձին հետևանքի չհասավ: Ինձ մնում էր անձամբ գնալ Ղարաբաղ, մտնել ամբոխի մեջ և դիմել այն հարուստ պատմական աղբյուրներին, որը դեռևս թարմ կերպով պահպանված է ժողովրդական ավանդությունների մեջ:

Ես անցա Ղարաբաղի հինգ գավառները, որ կազմում էին Խամսայի հինգ մեկիթությունների իշխանության տեղերը:

Գանձակից գնացի Գյուլիստանի գավառը: Այստեղ են Մեկիթ-Բեգլարյանների կալվածները. այստեղ տիրում էին նրանց նախնի-

քրո Ղարա-Զինար գլուղում, մի ամբողջ շաբաթ մնալով Մելիք-Քեզլարյան Սերգեյ-րեկ և Ալեքսան-րեկ և Ալեքսան-րեկ եղբայրների տանը, տեղային ժերուհիները գնում ու գալիս էին ինձ մոտ, ոգևորված պատմում էին իրանց երկրի մելիքների պատմությունը: Ես գրում էի: Հետո սկսեցի ճանապարհորդել Գյուլիստանի գանազան տեղերը, այլևայլ հիշատակարաններ քննելու համար: Տեսա Մելիք-Քեզլարյանների տոհմային գերեզմանատունը Հոռիկի վանքի մոտ, մի ամայի, անմարդարևակ տեղում, մթին անտառի մեջ, և դարերով աճած թուփերի, մացառների մեջ գտա այդ տոհմի հերոսների մոռացված շիրիմները: Մեծ դժվարությամբ հաջողվեցավ ինձ կարգալ մամուկապատ տապանաքարերի արձանագրությունները, որոնք ժամանակագրական և տոհմագրական կողմից պատմության համար նշանակություն ունեին: Հենց նույն վանքի մոտ դեռ կանգնած է մի հոյակապ, սյունազարդ ամրոց, բարձր աշտարակներով, բաղմամթիվ սենյակներով, որոնց մեջ մի ժամանակ քնակվում էին Մելիք-Քեզլարյանների նախնիքը: Տեսա և Գյուլիստանի ահնեղի բերդը, որ իր կիսավեր դրություն մեջ դարձյալ հրաշալի է: Գյուղերը պատելով, քննում էի եկեղեցիներում կամ մասնավոր անձինքների մոտ գտնված գրչագիր մատյանների հիշատակարանները, քննում էի եկեղեցիների կամ վանքերի պատերի վրա գտնված արձանագրությունները: Գանձասարի վանքի պատի վրա մի ընդարձակ արձանագրություն նվիրված է Մելիք-Քեզլարյանների հիշատակին:

Գյուլիստանից անցա Ջրաբերդի գավառը: Այստեղ հավաքեցի այն ավանդությունները, որ պահպանված էին Մելիք-Խարայեյլանների մասին: Գետաշեն գլուղի եկեղեցում գտա մի գեղեցիկ գրչագիր ավետարան¹, արժաթե կազմով, որի հիշատակարանի մեջ արձանագրված էր Մելիք-Խարայեյլանների տոհմագրությունը: Թարթար գետի հակառակ ընթացքով դեպի վեր բարձրանալով, ամեն քայլում հանդիպում էին Մելիք-Խարայեյլանների հիշատակարանները: Ես այցելություն գործեցի Նղիշե առաքյալի ամայի վան-

¹ Այդ ավետարանը մի ժամանակ գերի ընկած լինելով Պարսկաստան, Մելիք-Աթամ մեծը թափել է գերությունից, և գրել է տվել նրա վերջին թերթերի վրա իր տոհմի հիշատակարանը, Այդ գիրքը հայկական արհեստի ամենագեղեցիկ գործերից մեկը կարելի է համարել, արժաթե կազմը այնպիսի հրաշալի բանդակներ ունի, մագաղաթը այնքան նուրբ է, պատկերները այնքան կենդանի են, որ գրիչը այնքան կանոնավոր է, որ կարող է ամենանշանավոր թանգարանի զարդը լինել:

քին, որ գտնվում է բոլորովին կուսական անտառների խորքում, սարսափելի լեռների բարձրավանդակի վրա: Դա վանք չէ, այլ վանքերի մի խումբ է: Ավելի քան ութն տաճարներ կանգնած են միմյանց մոտ, այնքան մերձ, որ մի մարդ հազիվ կարող է նրանց մեջտեղից անցնել: Այդ տաճարներից մեկի մեջ դրած է Վաչական թաղավորի գերեզմանը, իսկ նրա դռան հանդեպ գտա Ջրաբերդի հզոր տիրապետողի՝ Մելիք-Աթամ մեծի փառավոր շիրիմը: Այդ վանքում տեսա այն աշտարակը, որի մեջ բնակվում էր իմ պատմության հերոսներից մեկը՝ երևելի Դալի-Մահրասան (Ավագ վարդապետը): Աշտարակի վերին հարկի միջից այժմ աճել է մի ահագին կաղնի ծառ: Մատաղիս գյուղից ինձ հետ վեր առած ուղեցույցը, որը այն ահռելի լեռների և անտառների համարձակ որսորդներից մեկն էր, առանց լռելու պատմում էր ինձ Դալի-Մահրասայի գործերը: Վարդապետ-հերոսի քաջագործությունները արձապանք էին գտել երիտասարդի տպավորվող սրտում:

Եղիշե առաքյալի վանքից անցա Երիցմանկաց վանքը: Այդ վանքի մոտ գտնվում է Ջրաբերդ կոչված հուսկավոր ամրոցը, որ և կոչվում է Ջերմուկի բերդ: Այդ բերդի միջից վտանգի ժամանակ կոչվում էին Մելիք-Խարայեյանները: Երիցմանկաց վանքում մնացի մի օր: Ծերունի Տոնի-ապերը, միակ միաբանը այն վանքի, որի մեջ մի ժամանակ կաթողիկոսներ էին նստում, ամբողջ գիշերը պատմում էր ինձ Զալաղան յուզբաշու և Մելիք-Խարայեյանների տոհմի զանազան ներկայացուցիչների մասին, և զարմանում էր, որ նրա պատմածներին այնքան նշանակություն էին տալիս, որ գրի էին առնում:

Երիցմանկաց վանքից ոչ այնքան հեռու, Թարթար գետի աջ ափերի մոտ, մի անտառապատ ձորի մեջ գտնվում են ավերակները մի հին քաղաքի, որի տեղը մինչև այսօր կոչվում է «Մայրաքաղաք» կամ «Քղաքատեղ»: Այստեղ տեսա Մելիք-Աթամ մեծի կիսավեր պալատը, որ իր փոշիների մեջ դարձյալ հրաշալի է: Իսկ նոր Մոխրաթաղ գյուղի մոտ, Խնմասանց անապատի հանդեպ տեսա Մելիք-Աթամ մեծի ամրոցը, որ բոլորովին ամբողջությամբ մնացած է: Դռների ճակատների վրա կան երկար արձանագրություններ, որոնք պատմական նշանակություն ունեն:

Այստեղից ես հատկապես գնացի Մարդակերտ անունով գյուղը, մի մոտ հարյուրամյա ժերունի տեսնելու համար, որի մասին առաջուց լսած էի: Նրան կոչում են Միրզա-Ասրի, հմուտ է հայերեն, պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուների գրագիտու-

թյան մեջ. մի ժամանակ թարգմանի պաշտոն է կատարել Շուշի բերդի վերջին իշխողների՝ Իրրահիմ-խանի և Մեհաբի-խանի մոտ, իսկ մի ժամանակ ծառայել է նույն բերդում գտնված դերմանացի միսիոնարների մոտ։ Այդ կենդանի պատմագրությունը երկու ամբողջ օր ինձ գրել էր տալիս Դարաբաղի մելիքների և Շուշիի խաների անցքերը, որոնք նրա հիշողության մեջ խիստ անմոռաց կերպով պահպանված էին։ Զառամյալ ժերունին երեսայի նման ուրախանում էր, որ վերջապես գտնվեցավ մի մարդ, որին հաղորդեց իր սրտին մոտ եղած տեղեկությունները։ Ինքը գրելու անընդունակ էր դարձել. աչքերը չէին տեսնում, իսկ ձեռքերը դողում էին։ Նա տվեց ինձ մի հնամաշ տետրակ (թերթերից պակաս), որի մեջ կային զանազան ժամանակագրական նկատողություններ Դարաբաղի նշանավոր անցքերի մասին։ Մարդակերտից անցնելով Կսապատ գյուղը, այստեղ տեղեկություններ հավաքեցի Աթաբեկյանների մասին։ Հետո գնացի Գյուլ-Յաթաղ բերդը, որ պատկանում էր Մելիք-Ալլահվերդյաններին։ Այստեղ տեսա Մելիք-Ռուստամի, ամբողջ, տեսա նրանց տոհմային գերեզմանատունը։ Մի քանի օր մնալով բժիշկ Աղասարյանցի տանը, ինձ հաջողվեցավ բավական նյութեր հավաքել Մելիք-Ալլահվերդյանների պատմության համար։

Այստեղից գնացի խաչեն՝ Հասան-Ջալալյան իշխանների դարևոր բնակավայրը։ Տեսա Գանձասարի հռչակավոր վանքը—Աղվանից կաթողիկոսների վեհարանը, որը վերջին ժամանակներում դարձավ Դարաբաղի մելիքների գաղտնի ժողովների խորհրդարանը։ Գանձասարի վանքի տաճարի մեջ և նրա շուրջը գտնված գերեզմանատներում ես քննեցի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսների և մելիքների շիրիմները։

Գանձասարի վանքի գյուղում, Վախթանգ-բեկ Հասան-Ջալալյանի տանը գտա մի հնամաշ տետրակ (սկզբի թերթերից պակաս)։ Դա սկսած, բայց չավարտված մի պատմության սևագրությունն է. գրված Բաղդասար միտրոպոլիտի ձեռքով, գլխավորապես Հասան-Ջալալյանների տոհմի վերաբերությամբ։ Առաջին մասը այնքան հետաքրքիր չէ, որովհետև քաղած է մեզ արդեն հայտնի Կադանկատվացիի և Կիրակոս Գանձակեցու գրքերից։ Իսկ վերջին մասը բովանդակում է իր մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ Դարաբաղի մելիքների, Պետրոս Մեծի և վրաց Վախթանգ իշխանի հետ ունեցած հարաբերությունների մասին, նրանց հարաբերությունների մասին։ Փանահ-խանի և Իրրահիմ-խանի հետ, վերջինիս կատարած բար-

բարոսութիւնները Հասան-Ջալալյան Հովհաննես կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մելիքների վերաբերութեամբ. համառոտ կերպով նկարագրված է Ղարաբաղի մելիքների իրանց հպատակների հետ դեպի Վրաստան գաղթականութիւնը և այնտեղից վերադարձը և այլն: Պատմութիւնը հասցրած է մինչև 1808 թվականը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակը, երբ Բաղդասար միտրոպոլիտը հայ գաղթականների հետ ինքը վերադարձավ Վրաստանից: Տետրակի մեջ տեղ-տեղ ջնջված է և միևնույն գրչով հետո ուղղված է: Լուսանցքների վրա ժամանակ առ ժամանակ հավելվածքներ են արել, գրիչը նույնն է, բայց մեկանի գույները զանազանվում են: Ինչպես հիշեցի, այդ տետրակը սեագրութիւն է միայն, ցանկալի կլիներ, եթե դրա ամբողջը և սրբագրվածը գտնվեր: Հեղինակը անցքերի ժամանակակիցը լինելով, նրա գրվածքը ավելի արժանահավատ պետք է համարել:

Խաչենում տեսա Հասան-Ջալալի բերդը, որ այժմ կոչվում է Թախանա (Խոխանա) բերդ, տեսա այդ բերդի ստորոտում իշխանի պալատի ավերակները, որ կոչվում են «դարպասներ» — տեսա հրաշալի Կաշաղակաբերդը, այցելութիւն գործեցի սուրբ Հակոբա վանքին, վերջապես տեսա մի պատմական ժողովուրդ, որ ճանաչում է այդ հիշատակարանները և հազարավոր բաներ է խոսում նրանց մասին:

Խաչեն գետի ընթացքով ցած իջնելով և թեքվելով դեպի Խընդիրստան գյուղը, տեղեկութիւններ հավաքեցի Մելիք-Միրզախանյանների մասին: Այստեղ մնացի միայն մեկ օր, որովհետև սաստիկ վատ ընդունելութիւն գտա: Ինձ առհասարակ չէր հաջողվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մելիքների ժառանգներ, և մանավանդ երբ նրանց տոհմի պատմութեան մեջ կային արատավոր կետեր: Մելիք-Միրզախանյանների պատմութիւնը շատ մաքուր չէ:

Այստեղից անցա Շուշի բերդը: Իջևանելով տեղային առաջնորդարանում, ինձ հաջողեցավ քննել հոգեւոր կոնսիստորիայի արխիվը: Ոչինչ չգտա: Բոլոր հին դոկումենտները, որոնք կարող էին հին Ղարաբաղի պատմութեան վրա փոքրիշատե լույս ձգել, ինչպես ասում էին, զանազան ժամանակներում գողացել էին: Այստեղ ես ծանոթացա ծերունի Հաթամի հետ, որը մի ժամանակ Բաղդասար միտրոպոլիտի կանցլերն է եղել: Նա տվեց ինձ բավական մանրամասն և ընդարձակ տեղեկութիւններ Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մելիքների և խանների մասին: Հարգելի ծերունին

իր պատմությունները այնքան հաճախ անգամ կրկնել էր, որ «հայր մեր»-ի նման անգիր սերտած էր:

Շուշիում Գրիգոր-բեկ Հասան-Ջալալյանը հանձնեց ինձ մի հարուստ հավաքածու զանազան ֆիրմանների, հրովարտականների, պաշտոնական թղթերի, որ շնորհված են եղել պարսից շահերից և օսմանցաց տիրապետողներից Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մե-լիքներին: Այդ հավաքածուի մեջ գտնվում է Հասան-Ջալալյան տոհմի ամբողջ ճյուղագրությունը ժամանակագրական կարգով: Բացի դրանից, հավաքված են օրինակները այն արձանագրություն-ների, որ մնացել են քաղերի վրա և որ վերարձրում են այդ տոհ-մին: Հավաքածուն կազմել է Բաղդասար միտրոպոլիտը և յուրա-քանչյուր թղթի թարգմանության տակ իր ձեռքով ստորագրել է «ուղիղ է ընդ նախագաղափարին»: Թե որ աստիճան տիրապետում էր Բաղդասար միտրոպոլիտը պարսկերեն, թուրքերեն, ռուսերեն և վրացերեն լեզուներին, որ կարողանար այդ լեզուներով գրված թղթերի թարգմանությունը համեմատել բնագրի հետ,— այդ մեղ հայտնի չէ, միայն այսքանը կասենք, որ թարգմանությունը սա-տիկ անպիտան է, մանավանդ աշխարհաբար թարգմանվածները: Հատ տեղերում ոչինչ չէ հասկացվում: Բաղդասար միտրոպոլիտը մեծ սխալ է գործել, որ պատմության համար այդ թանկագին հա-վաքածուի բնագրերի օրինակները չէ դրել թարգմանություննե-րի հետ:

Շուշիում բավական տեղեկություններ հավաքելով այդ բերդի վաղեմի իշխողների՝ Փանահ-խանի, Իբրահիմ-խանի և Մեհտի-խանի մասին, ես անցա Վարանդայի գավառը, Մելիք-Շահնազար-յանների տիրապետության երկիրը: Երկու օր մնացի Չանախչի-կամ Ավետարանոց բերդում, ուր բնակվում էին Մելիք-Շահնա-զարյանները, ուր մինչև այսօր տեսնվում են նրանց ամրոցների ավերակները, ուր դրած են այդ տոհմի նշանավոր ներկայացու-ցիչների շիրիմները: Այստեղ ամեն մի ծերունի դեռևս չէ մոռացել, թե ինչե՞ր են կատարվել այդ բերդում, գիտե՞ս այդ բերդի իշխող-ների յուրաքանչյուրի կատարած գործը:

Ցույց տալու համար, թե մեր գավառներում ո՞րպիսի արգելք-ների և մինչև անգամ անախորժությունների կարող է հանդիպե՞լ մի ուղևոր, որ ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդոթյու-ն է անում, ես մեջ կբերեմ մի դեպք, որ տեղի ունեցավ Զա-նախչի բերդում:

Այստեղ գալու ժամանակ Շուշվա հոգևոր իշխանության հաջորդը ինձ ավել էր տեղային կոնսիստորիայի անդամ քահանայաներից մեկին, իբրև առաջնորդ, որ ցանկացած տեղերը ման ածե ինձ և գյուղացիներին հասկացնե իմ ճանապարհորդության նպատակը: Բացի դրանից, գերապատիվ հաջորդը ինձ պատիվ էր արել, տալով իր սեփական ձին նստելու համար: (Հաջորդի ձին էլ մեծ նշանակություն ունի գյուղացիների աչքում): Չնայելով այդ բոլոր նախապատրաստություններին, Չանախչի բերդում հազիվ կարողացա ազատվել մի մեծ սկանդալից: Հյուրասիրվելով տեղային քահանաներից մեկի տանը, խնդրեցի ինձ մոտ կանչել մի քանի ծերունիներ, որոնք կարողանային ինձ բաներ պատմել Մելիք-Շահնազարյանների մասին: Շատերը ներկայացան: Նրանք խոսում էին, ես հարկավոր համարած տեղեկությունները նշանակում էի իմ նկատողության գրքույկի մեջ: Հանկարծ հայհոյանքներով ներս թափվեցան մի խումբ մարդիկ և պատմողներին բռնությամբ դուրս քաշեցին սենյակից, կամենում էին ծեծել նրանց: Ես շվարած մնացի: Ինձ հետ եկած քահանան հազիվ կարողացավ հանգրստացնել նրանց: Բանից դուրս եկավ, որ այդ մարդիկը Մելիք-Շահնազարյանների տոհմիցն էին և նրանց շատ հաճելի չէր, որ իրանց նախնիքների պատմությունը գրվեր:

Առհասարակ ժողովուրդը սաստիկ վախենում է գրչից. հենց որ նրա աչքի առջև մի բան գրում ես, նա սարսափում է: Ինձ շատ անգամ առաջարկում էին այսպիսի հարցեր. «Աղա, դրանից խո մեզ վնաս չի՞ լինի...»: Ի՞նչ անե խեղճ ժողովուրդը, նա ամեն գրությունների վրա նայում է պաշտոնական կետից: Օրինակ, եթե մի գյուղատնտես, կամենալով ուսումնասիրել երկրի բեղմնավորության չափը, հարցնելու լինի գյուղացուց, թե քո ցանքը հարյուրին որքա՞ն արդյունք է բերում,— նա իսկույն կսկսե ստել, մտածելով, թե կամենում են հարկերը ավելացնել: Արթաթե էլ, երբ կամենում ես հարցնել մելիքների տոհմին պատկանող այս և այն անձնավորության մասին, իսկույն սկսում են մտածել, չլինի՞ թե նոր քննություններ պիտի սարքեն. չլինի՞ թե հողերի, ազնվականության մասին էլի նոր բան կա...: Այդ մարդիկը միշտ գործ են ունեցել ստորին պաշտոնյաների հետ, իսկ ուսումնասեր գիտնականը, պատմաբանը նրանց չի հանդիպել:

Վարանդայից անցա Տիգակի գավառը, գնացի Տող բերդը: Այս բերդում իշխում էին Մելիք-Ավանյանները: Տեսա նրանց տոհմային գերեզմանատունը, տեսա Մելիք-Ծգանի կիսավեր պալատը,

որի մեջ ընկալվում է մի մասնագրական բնկ, որը այդ տոհմի կրոնափոխ եղած ժառանգներից մեկն է:

Այստեղ ինձ հաջողվեցավ ձեռք բերել երկու բավական հաստ հատորների մեջ ամփոփված զանազան պատմական գրվածքներ: Այդ աշխատության հեղինակն է Գտիշ վանքի վանահայր Առաքել վարդապետ Կոստանյանցը: Եթե մեր բոլոր վանքերի ծուլը, հացկատակ վարդապետները հետևեին Առաքել վարդապետի օրինակին, և իրանց շրջապատող ժողովրդի ու պատմական տեղերի ավանդությունները հավաքելով գրեին, դրանով ավելի մեծ ծառայություն արած կլինեին մեր գրականությանը, քան թե իրանց աղոթքներով:

Առաքել վարդապետը, իրավ է, իր պատմության մեջ ժամանակագրական կարգ չէ պահպանել, նյութերը իրանց տեսակի համեմատ չէ դասավորել, և նրա աշխատությունն ավելի մի անկապ հավաքածու է, քան թե պատմություն, այսուամենայնիվ նրա գրքերը բովանդակում են իրանց մեջ թեև անմշակ, բայց բավական առատ նյութեր պատմության համար: Երկու հատորները բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից և 428 երեսներից:

Նրա նյութերի մեծ մասը կարող էր ծառայել հայոց այսմատուրքին, քան թե պատմության. օրինակ, հանդիպում են դրանց նման շատ գլուխներ. «Պատմութիւն հրաշից ուրումն աղքատի», «Յաղագս մարդակերպ հարսնաբար անուանեալ վիմին», «Յաղագս հրաշագործ Զուղալու խաչին», «Յաղագս ուրումն ագահ վաճառականի, թէ որպես եղև այր կատարեալ ի ձեռն սատանայի»— և այսպիսի գլուխների մեջ հանկարծ «Պատմութիւն Լանկթամուրայ»— մի բոլորովին անհայտ կտոր Լանկ-Թեյմուրի արշավանքներից:

Առաքել վարդապետի երկու հատորների մեջ կան և այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրև աղբյուր Ղարաբաղի մելիքների պատմության համար: Այդ տեսակ գլուխներից բավական ընդարձակ տեղ է բռնում Տիգրակի Մելիք-Ավանյանների մանրամասն պատմությունը, սկսյալ Մելիք-Եգանից մինչև այդ տոհմի վերջին ժառանգները: Հետո Վարանդայի Մելիք-Շահնազար II պատմությունը, նրա հարաբերությունները Շուշի բերդի խաների հետ: Աղա-Մամադ-խանի վերջին արշավանքը, նրա սպանվելը Շուշի բերդում. Ղարաբաղի սովը և ժանտախտը Աղա-Մամադ-խանի արշավանքներից հետո, ժողովրդի ցրիվ գալը դեպի զանազան կողմեր: Կան և այնպիսի գլուխներ, որ նվիրված են ռուսաց

զանազան գեներալների արշավանքներին դեպի Ղարաբաղի կողմերը. դրանց մեջ հետաքրքիր են՝ իշխան Մաղաթովի ճակատամարտը Շամբոր գետի և Գանձակի բերդի մոտ, գեներալ Կռալա-րեսկու Լենքորանի և Սալանդուզի կռիվները. իշխան Ցիցիանովի արշավանքները, — այդ բոլորը թեև իրանց բովանդակության կողմից շատ հետաքրքիր են, բայց ժամանակագրական կարգով դասավորված չեն։ Գրքերի մեջ պատահում են զանազան հին ձեռագրներից արտադրած հիշատակարաններ, նշանավոր անձինքների շիրիմների տապանադրեր, Ղարաբաղի այլևայլ վայրերի մասին ժողովրդի մեջ մնացած ավանդություններ և այլն։ Իսկ որ ամենից հետաքրքիրն է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանավոր անցքերի մասին, սկսյալ 1721 թվականից մինչև 1813 թվականը։ Այդ ժամանակագրությունը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որը գրված է եղել տեր-Գասպար քահանայի ձեռքով։

Ինձ հետ առնելով Առաքել վարդապետի գրքերը, հեռացա Տող բերդից, մի օր այնտեղ մնալուց հետո։ Այստեղից գնացի Ամարասա վանքը, իսկ հետո վերադարձա կրկին Շուշի բերդը։

Եվ այսպես ես անցա Ղարաբաղի բոլոր հինգ գավառները — Գյուլիստան, Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Տիզակ, որոնք մի ժամանակ կազմում էին Խամառայի հինգ մելիքությունները։ Այդ ճանապարհորդությունը տեեց երկու ամիս։ Որքան կարող էի, թե բերանացի և թե գրավոր տեղեկություններ հավաքեցի մելիքների պատմության մասին։ Միևնույն անցքը ես պատմել էի տալիս զանազան անձինքների, համեմատում էի միմյանց հետ, ստուգում էի, հետո նշանակում էի իմ գրքի մեջ։

Հայտնի բան է, միայն ժողովրդական ավանդությունների վրա հիմնվելով, շատ դժվար կլիներ կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմությունը։ Ժողովուրդը շատ անգամ շփոթում է անցքերը. մեկի գործողությունը մյուսին է վերաբերում, և ամենադժվարինն այն է, որ ժամանակագրական և տոհմագրական ճշտություններ չէ պահպանում, պատմական իրողությունները տեղափոխում է կամ շատ առաջ և կամ շատ հետո։ Բացի դրանից, ժողովուրդը ունի իր լեգենդները, իր իդեալները, իր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծագործություններ, որոնք նրանց կատարածը չէին կարող լինել։ Օրինակ, ինձ շատ անգամ պատահում էր նկատել, որ միևնույն պատմական իրողությունը ամեն մի գավառի ավանդությունների մեջ ընծայում էին նույն

գավառի մի հայտնի հերոսին, քանի որ այդ անձնավորությունը չէր կարող այն գործը կատարած լինել, որովհետեւ կամ այն ժամանակ նա դեռ ծնված չէր կամ վաղուց մեռած էր։ Բայց պատմական փաստը դարձյալ մնում է իբրեւ իրողություն, միայն հարկավոր է նրա կատարող տեղը գտնել։

Այդ բոլոր խառնաշփոթությունները ստուգելու համար, և անցքերը, գործողությունները ու գործողները պատմական ճիշտ ձևի մեջ դասավորելու համար, ես օգուտ եմ քաղել գրավոր աղբյուրներից, որ ցույց կտամ հետո։ Իսկ որտեղ պակասել են ինձ գրավոր աղբյուրները, ես հիմնվել եմ ավանդությունների վրա։

Պետք է ասած, որ ավանդությունները Խամասյի մելիքների պատմության ամենահարուստ մասն են կազմում։ Ավանդությունների հետ ես վարվել եմ նույն կերպով, ինչպես որ վարվում է բնագետը մի հնադարյան անժանոթ կենդանու ոսկորների կույտի հետ։ Ընդհանուր կենդանաբանական օրենքներով նա գիտե խառնըված ոսկորների կտորները չոկել միմյանցից. ամեն մի մասը իր պատշաճավոր տեղը դնել, և այսպիսով կազմել մի ամբողջ կմախք։ Գուցե անդամներից մի քանիսը կպակասեն, բայց բնագետը դարձյալ կարող է գաղափար ստանալ, թե իր գյուտը կենդանիների ո՞ր տեսակին էր պատկանում։

Իբրեւ գրավոր աղբյուրներ, ես ի նկատի եմ ունեցել հետևյալ ձեռագիր, դեռևս չտպված աշխատությունները.

1. Բաղդասար միտրոպոլիտի ժամանակագրությունը, որ գտա ես Գանձասար գյուղում և որի մասին վերևում տեղեկություններ տվի։

2. Բաղդասար միտրոպոլիտի հրովարտականների, ֆիրմանների, կալվածագրերի, արձանագրությունների և զանազան պաշտոնական թղթերի հավաքածուն, որ գտա ես Շուշի բերդում և որի մասին վերևում տեղեկություններ տվի։

3. Առաքել վարդապետ Կոստանյանցի երկու հատոր հավաքածուն, որ գտա ես Տող բերդում և որի մասին վերևում տեղեկություն տվի։

4. Երկու տետրակներ, բաղկացած 84 երեսներից, քաղվածք է արած Միրզա-Աղիգոզալի պարսկերեն պատմությունից։ Այդ տետրակների մեջ բովանդակվում են հետևյալ գլուխները. I. «Որպիսութիւնք խանաջն Գանձակայ»։ II. «Որպիսութիւնք խանաջն Ղարաբաղում».— այդ գլխի մեջ խոսվում է Ղարաբաղի խաների ծագման մասին, Փանահ-խանի հետզհետե զորանալու մասին, թե որ-

պես այդ խանը միանալով Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազարի հետ, հիմնեց Շուշի բերդը և նրա հետ միասին սկսեցին պատերազմել խամսայի մյուս մելիքների և Շիրվանի խանի դեմ։ Նույն գլխի մեջ պատմվում է Փանահ-խանի հիմնած Բայաթ և Շահբուլաղ բերդերի մասին, որ կործանեցին հայոց մելիքները։ III. «Համառոտ պատմութիւն խամսայի հինգ մելիքութիւնների».— այդ գլխի մեջ խոսվում է (Տիգակի) Մելիք-Եգանի, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Զրաբեղի Մելիք-Աթամի և Մելիք-Ալլահդուլու և Թալիշի (Գյուլիստանի) Մելիք-Բեգլարյանների մասին։ IV. «Հանգամանք Փանահ-խանին ընդ համառ մելիքաց».— այդ գլխի մեջ խոսվում է Փանահ-խանի կռիվների մասին հայոց մելիքների հետ։ V. «Հիմնարկութիւն Շուշի բերդին».— այդ գլխի մեջ ավելի պարզ երևում է Մելիք-Շահնազարի գործակցությունը Փանահ-խանի հետ ի վնաս Ղարաբաղի մյուս մելիքների։ VI. «Կալանաւորութիւն Քերիմ-խանին, Քազմ-խանին, Հեյդար-Ղուլի-խանին և ազատութիւն նոցա ի հաջի Չալապէն».— այդ գլխի մեջ խոսվում է վրաց Հերակլ իշխանի նենգավոր արշավանքի մասին դեպի Ղարաբաղի կողմերը և նրա պարտության մասին Հաջի Չելեբիից։ VII. «Գալուստ ավշար Ֆաթալի-խանին ուրմեցվո ի վերայ Ղարաբաղոյ և պատերազմ նորա».— այդ գլխի մեջ խոսվում է, թե որպես հայոց մելիքները միանալով Ֆաթալի-խանի հետ, սկսեցին կռվել Փանահ-խանի հետ և ստիպեցին նրան իր որդի Իբրահիմ-աղային (հետո Իբրահիմ-խան) պատանդ տալ, որին Ֆաթալի-խանը տարավ Պարսկաստան։ Հետո Փանահ-խանի իր որդու ազատության համար Պարսկաստան գնալը, այնտեղ մեռնելը և Իբրահիմ-խանի վերադարձը Ղարաբաղ, որպես այդ երկրի պարսից կառավարությունից նշանակված կառավարիչ։ VIII. «Ուրպիսութիւնք Իբրահիմ-խանին».— այդ գլխի մեջ պատմվում է Իբրահիմ-խանի զորանալու մասին, Աղա-Մամատ-խանի առաջին արշավանքի մասին, որը Շուշի բերդը պաշարելով և չկարողանալով գրավել, Մելիք-Մեջլումի և Ջավադ-խանի առաջնորդությամբ գնաց Թիֆլիսը ավերակ դարձրեց. կոմս Զուբովի արշավանքը, Իբրահիմ-խանի և ուրիշ մի քանի խաների ուսաց հպատակություն ընդունելը. Ավարիայի Օմար-խանի ասպատակությունը Վրաստանում. Հերակլի մահը և վրաց իշխանական գերդաստանի երկպառակությունները։ IX «Յաղագս կրկնակի գալստեան Աղա-Մամատ-խանի ի վերայ Ղարաբաղայ և գնալոյ Իբրահիմ-խանին ի Բալաքիան».— այդ գլխի մեջ պատմվում է Աղա-Մա-

մատ-շահի Շուշի բերդում ապանվելու մանրամասնությունները Հետևյալ գլուխներում պատմվում է վրաց Հերակլ իշխանի մահը, Գիորգիի հաջորդելը, Ավարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշավանքը գեպի Վրաստան, գեներալ Լազրովի հաղթությունը նրա դեմ. գեներալ Յիցիանովի արշավանքը և այլն: Միրզա-Ադիգոզալի պատմությունից քաղած վերոհիշյալ երկու տետրակները ես ստացել եմ Ղարաբաղի հոգ[ևոր] իշխանության հաջորդ Կարապետ վարդապետ Այվազյանցից:

5. Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի «Պատմութիւն աշխարհի Աղվանից» կոչված անտիպ գրքույկը: Այդ գրքույկը, որ Ղարաբաղի մելիքների պատմությանն է վերաբերում, և հեղինակը չգիտենք ինչու է նրան Աղվանից պատմություն կոչում, բովանդակում է իր մեջ հետևյալ գլուխները. «Ավան իւզբաշի» — «Յաղագս գալստեան տաճկաց ի Ղարաբաղ», «Գաղթումն Ավանայ ի Ռուսաստան», «Վերաբնակութիւն մէլիք-Ծսայիայ ի Սյունեաց յԱրցախ», «Յաղագս մէլիք-Ծգանայ և գործոց նորա», «Յաղագս պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Ծգանայ» — Դարձյալ վասն պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Ծգանայ», «Յաղագս մէլիքութեան Ծսայա և յաղագս պատերազմի նորին», «Պատերազմ խանին Ղարաբաղայ, որ է մասն Փայտակարանի, ընդ մէլիք-Ծսայիայ», «Տեղեկութիւն ի վերայ ազգին մէլիք-Շահնազարայ», «Յաղագս պաշարելոյ մէլիքաց զերորդն Ավետարանոց», «Յաղագս միաբանելոյ մէլիք-Շահնազարայ ընդ խանին Փանահայ և յաղագս պատերազմին հաջի-Զալաբիայ», «Վասն հաստատութեան մէլիք-Միրզախանայ հայկազնւոյ ի թվին հայոց ՌՄԴ», «Յաղագս պատերազմին Զալաբիայ ընդ արքային վրաց Թամրազայ», «Վասն պատերազմի խանին Ուրմվոյ աւշար Յաթալի կոչեցելոյ ընդ խանին Փանահայ ի թվին ՌՄԺ», «Յաղագս պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Աղամա ի թուին ՌՄԳ», «Դարձեալ պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Աղամա», «Ծագումն ազգին մէլիք-Յովսեփայ տիրապետողին նահանգին Իգիրմիդորդու (Գյուլիստանի), որ ի հնումն 'Իսթական», «Գաղթումն մէլիք-Աթամայ և մէլիք-Յովսեփայ ի Գանձակ», «Յաղագս վերստին մարտի Իբրայիմ-խանին ընդ մէլիքաց հայոց», «Մահ խանին Շահվերդով և գաղթումն Մխիթարայ քալանթարին», «Դարձ մէլիքաց ի հայրենիս», «Յաղագս դիմելոյ մէլիքաց հայոց առանձին գրութեամբ առ կայսրուհին ռուսաց Եկատերինէ», «Դաշնագիր մէլիքաց», «Մահ Յովհաննէս կաթողիկոսին Հասան-

Զուլալեանց», «Յաղագս պատճառաց հակառակ աթոռոցն Գան-
ձասարայ», «Յաղագս գաղթելոյ մէլիք-Մեջլումայ և մէլիք-Արո-
վայ», «Գալուստ Սարգիս միտրօպօլիտին ի Ղարաբաղայ ի Գան-
ձակ», «Արշավանք մէլիքաց հայոց», «Հարցումն Արզումանայ
լումաննէ ախունդէ», «Յաղագս դարձի մէլիք-Արովայ ի Ղարա-
բաղ», «Գալուստ Աղա-Մամատ-խանին և Ղարաբաղ», «Գալուստ
Աղա-Մամատ-շահին ի Վիրս», «Յաղագս գալստեան Զուբովայ
յաշխարհն Աղուանից», «Դարձ Զուբովայ ի Ռուսաստան», «Պա-
շարումն քաղաքին Գանձակայ և մահ մէլիք-Մեջլումայ», «Դարձ
Աղա-Մամատ-շահին ի Ղարաբաղ և մահ նորա», «Դարձ մէլիք-
Արովայ ի Բոլնիսէ հանդերձ բնակչօք», «Յաղագս մեծ սովուն
Արցախու և յաղագս գնալոյ մէլիք-Ջումշուդայ առ կայսրն ռու-
սաց»—ընդամենը 39 գլուխ: Մնացյալ 8 գլուխները վերաբերում
են ռուսաց զանազան գեներալների արշավանքներին: Գրքույկը
բաղկացած է 124 երեսներից: Սարգիս արքեպիսկոպոսը, թեև ին-
քը չէ հայտնում, բայց իր պատմութիւնը կազմելու ժամանակ
մեծ մասամբ օգուտ է քաղել վերև հիշած Միրզա-Աղիգոզալի
պարսկերեն պատմութիւնից,— իսկ մնացյալ մասը հավաքել է
ավանդութիւններից: Անցքերը ժամանակագրական կարգով չեն
դասավորված. տեղ-տեղ հանդիպում են տոհմագրական սխալներ,
որոշին իր հոր հայրն է դառնում, իսկ հարազատ երբայրը հոր-
եղբայր և այլն: Ժամանակագրական թվականներ համարյա թե
չկան: Այն տեղերում, որ քաղել է Միրզա Աղիգոզալի պատմու-
թիւնից, գործ է ածում հիշրեթի թվականները, որոնց շատերը
չեն համապատասխանում իրանց ժամանակին: Ինչպես Ղարաբա-
ղի մելիքների պատմութիւնը նա «Պատմութիւն աշխարհին
Աղուանից» է կոչում, այնպես էլ աշխարհագրական զանազան
տեղերի անունները գործ է ածում հին պատմական ձևով, որոնց
շատերը չեն համապատասխանում այժմյան տեղերին: Զարմանա-
լու է, որ Մելիք-Մեջլումին և Մելիք-Արովին Հայկ կամ Արամ չէ
կոչում: Ես միայն աչքի առաջ եմ ունեցել Սարգիս արքեպիսկոպո-
սի գրքույկը, բայց նրան չեմ հետևել: Այդ գրքույկը ես ստացա
պոլկովնիկ Զ. Դ. Լազրովից:

6. Մի այլ տետրակ 16 մեծ երեսներից բաղկացած, կրում է
այսպիսի վերնագիր՝ «Մագումն Ղարաբաղու մէլիքների» Սար. Վ.
Զալալյանցի, բովանդակում է իր մեջ միայն 4 գլուխներ, I. «Մա-
գումն ազգին մէլիք-Աթամայ տիրապետողին նահանգին Զարա-
բերդու» II. «Մագումն ազգին մէլիք-Յովսեփայ տիրապետողին».

նահանգին Իգիրմիդորդու, որ ի հնում Դիթական», III. «Մագրումն ազգան մէլիք-Սգանայ տիրապետողին նահանգին Տիզակու», IV. «Մագրումն ազգին մէլիք-Շահնազարայ տիրապետողին վարանդու: Ստորագրված է. «Համառոտեալ զայս ի պատմութեանց (») յիննն հորինելոց. Սարգիս վարդապետ Զալալեանց»: Այդ փոքրիկ տետրակն ավելի ամփոփ է և ավելի խղճմտանքով մշակված է, քան Զալալյանի վերև հիշած ընդարձակ պատմութիւնը: Այդ փոքրիկ տետրակը ես առաջա պ. Սեդրակ Տեր-Առաքելյանից:

7. Հին գրչագիր մատյանների հիշատակարաններէն բաղած Ղարաբաղի մելիքների վերաբերությամբ արձանագրութիւններ.— եկեղեցիների, վանքների, մելիքների ամրոցների, նրանց տոհմային շիրիմների վրա գրված արձանագրութիւններ,— մելիքների ժառանգների կամ մասնավոր անձինքների ձեռքում գտնված հրովարտական, ֆիրմաների, կալվածագրերի և այլ պաշտոնական թղթերի օրինական, — մելիքների անունով կաթողիկոսների կոնդակների և օրհնության թղթերի պատճեններ,— հիշյալ ղոկումենտները, որքան հաջողել է ինձ հաւաքել իմ ճանապարհորդության ժամանակ, ծառայել են ինձ որպէս գլխավոր աղբյուր ժամանակագրության և մելիքների տոհմային ճշուղագրության համար:

Մինչև այստեղ հիշած աղբյուրները դեռևս տպագրությամբ լույս չտեսած, ձեռագրերի մեջ մնացածներն էին. այժմ դառնանք դեպի այն աղբյուրները, որոնք արդեն տպված են:

1) Չամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետ: Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. հատոր III: Վենետիկ, 1786.

2) Առաքել Դավրիժեցի: Պատմութիւն տալստեանց Հայաստանեայց և ես գաւառին Արարատոյ և մասին Գողթան գավառի, սկսյալ ի թվոյն հայոց 1054 մինչև յաւարտ պատմագրութեանս (1601—1666) այլ և ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար աստի և անտի: Ամստեիօդամ (Ամստերդամ) 1659.

3) Հասան-Զալալեանց Ծայի կաթողիկոս Աղուանից: Պատմութիւն կամ հիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին տյառն մերո փրկին Յիսուսի 1711: Շուշի, 1839: Այդ փոքրիկ գրքույկը ինչպե՞ս երևում է, համառոտութիւն է, քաղած մի ընդարձակ պատմութիւնից, որի իսկականը, եթե գտնվեր, մեծ գանձ կարե-

լի էր համարել մեր նոր ժամանակների պատմության համար: Հեղինակը, Աղվանից Ծսայի կաթողիկոսը, ինքը լինելով Ղարաբաղի մելիքների ապստամբության (1700—1728) գլխավոր պարագլուխներից մեկը, գրել է իր ժամանակի անցքերի մանրամասն պատմությունը:

4) Դավիթ-բեկ. Պատմութիւն Դավիթ բեկին և պատերազմաց հայոց խափանու որբ եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տյառն 1722 և հայոց 1171: Վաղարշապատ, 1871: Այդ հետաքրքիր պատմության հեղինակը մինչև այսօր մնում է անհայտ. ձեռքից ձեռք անցնելով, հեղինակի անունը եղծվեցավ: Ես այժմ անտեղի եմ համարում խոսել այդ մասին, միայն կհիշեցնեմ հայկական առածը. «գողը գողից գողացավ, աստված տեսավ, զարմացավ...»

5) Աբրահամ կաթողիկոս կրետացի: Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նադիր-շահին պարսից: Վաղարշապատ, 1870:

6) Գիլանեց Պետրոս դի-Սարգիս: Ժամանակագրութիւն 1722—1723: Հայերեն բնագիրը, որ տպված է եղել «Կոունկ Հայոց Աշխարհին» ամսագրի 1863 թվի տետրակներում, ձեռքի տակ չունենալով, ես աչքի առաջ եմ ունեցել այդ ժամանակագրության ք. Պատկանյանի ռուսերեն թարգմանությունը: Ս. Պետերբուրգ, 1870:

7) Արղուբյանց-Երկայնաբազուկ Հովսեփ արքեպիսկոպոս: «Ղարաբաղի ժառանգական տիրապետողների, որ կոչվում են մելիքներ, Ռուսաստան դեսպաններ ուղարկելու ստիպողական պատճառները և նրանց խնդիրքը նորին կայսերական մեծության Պետրոս Մեծից»: Այդ հետաքրքիր պատմական գրությունը շարադրված է Ռուսաստանի հայոց վիճակավոր առաջնորդ Արղուբյան-Երկայնաբազուկ Հովսեփ արքեպիսկոպոսի աշխատությամբ և գեներալ Ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտեմկինի միջնորդությամբ 1790 թվին ներկայացրած է Եկատերինա II կայսրուհուն: Այդ գրության հայերեն թարգմանությունը, Պետրոս Մեծի, Եկատերինա II և Պողոս I Ղարաբ. մելիք. շնորհված հրովարտականների հետ տպվեցավ 1858 թվի Մանդինյանցի «Մեղու Հայաստանի» № 4, 5 համարներում, իսկ ռուսերեն բնագիրը կարելի է գտնել «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. I, с. 165—201 и ч. II, с. 52—62. Այլև Սեւ. Архив, 1823, т. 6. № 10, с. 233: Նույն Հովսեփ արքեպիսկոպոսի նույն թվով (1790, 23 հունվարի) կազմած մի այլ

գրութիւն այսպիսի վերնագրով՝ «Հայոց տիրապետող իշխանների կամ Ղարաբաղի մելիքների մասին, նրանց անունները և տիրած երկիրները: Շուշվա Իրաահիմ-խանի Շուշին գրավելու պատճառները»: Այդ գրութիւնը, որ նույնպես իշխան Պոտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացվեցավ Եկատերինա II կայսրուհուն, բովանդակում է իր մեջ համասայի հինգ տիրապետող մելիքների անունները, նրանց համառոտ պատմութիւնը ու հարաբերութիւնները Փանահ-խանի ու Իրաահիմ-խանի հետ: Բուսերեն բնագիրը տրված է նույնպես «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. II, с. 52—62. Պետք է ասած, որ հիշյալ ակտերի հավաքածուից ես քաղել եմ Ղարաբաղի կաթողիկոսների և մելիքների ռուսաց կառավարության հետ ունեցած հարաբերութիւնների այլևայլ մանրամասները, սկսյալ 1701—1801 թվականը:

8) Երիցյան Ա. Դ. «Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1808 годы». Кав. Стар., 1872, № 2. Իր պատմական հոդվածը կազմելու համար հեղինակը օգուտ է քաղել այն տեղեկութիւններից, որ բովանդակվում են 1—3 հատորների մեջ «Актов Кав. Археогр. Ком.» և աչքի առաջ է ունեցել ուրիշ մի քանի աղբյուրներ: Պ. Երիցյանի ամսագրի նույն համարում ղետեղված են Հովսեփ արքեպիսկոպոսի և Ղարաբաղի մելիքների մի շարք խիստ հետաքրքիր նամակների ռուսերեն թարգմանութիւնները:

Ես ձեռքի տակ եմ ունեցել նաև հետևյալ գրքերը. «Заказъ от 1803—1806 года. Н. Дубровина, С. Петербург, 1866. «Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова», издание второе, С. Петербург, 1863. «Материалы для истории Кавказа», П. Г. Буткова. 3 ч. С. Петербург, 1869. Պետք է խոստովանել, որ ցանկանալով իմ աշխատութեանը տալ, որքան կարելի է, հայոց տոհմային պատմութեան ձև, ես շատ դժպքերում գերադասել եմ այն նյութերը, որ հաջողվել է ինձ գտնել հայոց թե գրավոր և թե բերանացի ավանդութիւնների մեջ և այս պատճառով ռուսաց աղբյուրների վրա նայել եմ որպէս օժանդակող նյութերի վրա:

Եթե «համասայի մելիքութիւնների» առաջին հատորը ընդունելութիւն գտավ ընթերցող հասարակութիւնից և տպված գրքերը վաճառվեցան, այն ժամանակ ես կտպեմ մի երկրորդ հատոր որպէս հավելվածք առաջին հատորի: Այդ վերջին հատորի մեջ ղետեղված կլինեն այն բոլոր նյութերը, որոնք ծառայել են ինձ իբրև աղբյուր առաջին հատորը կազմելու համար: Բովանդակութիւնը կլինի հե-

տեկյալ կարգով. զանազան անձինքների զանազան ժամանակներում Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մելիքների մասին գրած և անտիպ մնացած պատմական աշխատություններ. մեր պարբերական հրատարակությունների կամ այլևայլ գրքերի մեջ ցրված հոդվածները Ղարաբաղի մելիքների մասին. ուսաց ակտերի մեջ գտնված տեղեկությունները Ղարաբաղի մելիքների մասին. որպիսի են Կովկասյան հնագրության մասնաժողովի ակտերը (Акты Кав. Археогр. Ком.) Մոսկվայում տպված Հավաքածու ակտերի, որ վերաբերում են հայոց ազգի պատմության հետազոտությանը (Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа). ուսաց պատմագիրների՝ Սոլովևի, Բուտովի, Դուրովինի, Հ. Արարատսկիի (հայ) և այլոց գրքերի մեջ գտնված տեղեկությունները Ղարաբաղի մելիքների մասին. այլև պարսից պատմագրության մեջ հայոց մելիքների մասին գտնված տեղեկությունները. ուսաց կայսրների, պարսից շահերի, վրաց իշխանների և զանազան խանների Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին շնորհած անվանական հրովարտականրի, ֆիրմաների օրինակները. մելիքների տոհմերի վերաբերությամբ գտնված արձանագրությունների օրինակները՝ եկեղեցիների, վանքերի, շիրիմների քարերի վրա, գրքերի հիշատակարանների մեջ. մելիքների տոհմային ճյուղագրության աղյուսակները: Այդ բոլորը տպված կլինեն իմ սեփական բացատրություններով և ծանոթություններով:

Այդ գիրքը կազմելու համար ես ձեռքի տակ ունեմ բավական պատրաստի նյութեր: Անտարակույս, ուրիշների մոտ գուցե գտնվում են և այնպիսի թղթեր, որոնք ինձ հայտնի չեն, որոնք ավելի լուրջ կարող էին ձգել մելիքների դարու պատմության վրա: Եվ որովհետև մի լիակատար, ճոխ հավաքածու կազմելը ավելի ընդհանրության օգնությանը կարոտություն ունի, այդ մտքով ես հրավիրում եմ օգնել ինձ, նրանով միայն, որ յուրաքանչյուր ոք, եթե գտնվում էր նրա մոտ մի որևիցե նյութ, որ կարող էր ծառայել իմ նպատակին, ուղարկեր ինձ իմ հավաքածուի մեջ զետեղելու համար: Ես չեմ պահանջում թղթերի իսկականները, եթե այդ հնարավոր չէր, ինձ թող ուղարկեն ճիշտ պատճեններ, միայն թե այդ պատճենները պետք է վավերացրած լինեն, որ համեմատ են իսկականի հետ: Վավերացնել կարելի է կամ տեղային ուսուցչական խումբի մոտ, որտեղ կան թեմական դպրոցներ կամ տեղային կոնսիստորիայում, եթե կընդունեն:

Ես ավելի շատ բան եմ սպասում մեր զավառական վարժապետներից, որոնք թե միջոցներ և թե պատրաստականություն ունեն պատմական նյութեր հավաքելու: Իբրև օրինակ, ես կհիշեմ մի վարժապետի անուն. պարոնը Շուշվա հոգևոր դպրոցի ուսուցիչ է՝ Խաչամիրյանցը: Նա իրան նպատակ է դրել ամեն տեղ պատահած գրչագիր մատյանների հիշատակարանները արտագրելու, այլև հավաքելու այն բերանացի ավանդությունները, որոնք ժողովրդի մեջ պահպանված են զանազան ավերակների, բերդերի, ժայռերի, բլուրների և այլ վայրերի մասին: Ես Շուշիում եղած ժամանակ պարոնը տվեց ինձ իր հետաքրքիր հավաքածուն: Մի ավետարանի հիշատակարանում կարելի է գտնել հայոց մի նշանավոր իշխանական տան շարունակությունը, որը պատմության համար կորած էր: Այսպիսի շատ գլուտեր կարող են պատահել, միայն թե հետախուզողներ լինեն:

Ի դեպ է հիշել, որ Խամսայի մեկիթությունների պատմությունը գրելու ժամանակ ինձ ավելի նվազ օգնեցին նույնիսկ մեկիթների ժառանգները, որոնց ավելի պիտի հետաքրքրեր իրանց նախահարց պատմությունը: Նրանք կարող էին ուղարկել ինձ իրանց տոհմային դոկումենտների օրինակները, բայց, բացի մի քանիսից, մյուսները ուշադրություն անգամ չդարձրին կամ երկյուղ կրեցին...

Ես մասամբ իրավացի եմ գտնում այդ երկյուղը: Մեկիթների ժառանգներից ոմանք աղքատ, անշուն մարդիկ են, բայց իրանց ձեռքում պահում են նշանավոր թղթեր: Շատ անգամ պատահել է, որ ավելի ճարպիկները նրանց խաբել են, թղթերը առել են կամ գողացել են, և իրանց ազգանունը փոխելով, նրանց ազգանունը կրելով, ազնվական են դարձել, տիրացել են նրանց թե հողերին և թե տիտղոսին... Բայց մի պատմագրից այս տեսակ կասկածներ ունենալ, կարծեմ, շատ ծիծաղելի կլինեն, երբ նրա խնդրածը միայն թղթերի պատճենն է, և ոչ թե իսկականը:

Կան և այնպիսիները, որ մերժում են բոլորովին տգիտությունից: Նրանց համար ոչինչ այնքան արժեք չէ ստանում, որպես մի հին թղթի կտոր, որ ընկած է լինում նրանց տան փողիների մեջ և խրանք էլ չգիտեն նրա նշանակությունը: Բայց հենց որ ակտում ես այդ թղթի կտորին նշանակություն տալ, պահանջել, իսկույն ծագում է նրանց գլխում մի այսպիսի միտք. «դրանում մի բան կա» (անպատճառ փողի բան) և թաքցնում են թղթի կտորը: Այդպիսի շատ դեպքեր պատահեցան ինձ իմ ճանապարհորդության ժամանակ:

Ինչո՞ւ ենք զարմանում ռամկի վրա: Ծա կարող եմ ցույց տալ ուսյալ, զարգացած մարդիկ, որոնք լավ հասկանում են, թե ինչ է պատմությունը, և որոնք խոստացել էին ինձ տալ իրանց մոտ գտնված այս և այն թղթերը, բայց վերջը չկատարեցին իրանց խոստումները: Ինչո՞ւ,—միայն նախանձից: Որովհետև իրանք այնքան պատրաստականություն չունեն, որ կարողանան իրանց ձեռքի տակ եղած նյութից օգուտ քաղել, իսկ ուրիշներին ևս թույլ չեն տալիս օգուտ քաղելու: Իսկ եթե նույն թղթերը նրանց երեսաները իրանց աչքերի առջև պատառոտելու լինեն, ես հավատացած եմ, որ ամենևին ցավ չեն զգա. միայն կնայեն և կզվարճանան իրանց զավակների խաղի վրա:

Թե այսպես և թե այնպես, մենք ունենք մի պատմություն, որը դեռևս ուսումնասիրված չէ, որը դեռևս գրված չէ. դա է մելիֆենբերտի րապեպտիկայի ժամանակների պատմությունը: Հայաստանը դանազան դարեշրջաններում, կորցնելով իր թագավորությունը, ունեցավ կուսակալների, մարզպանների, ոստիկանների, կուրապազատների դարերը: Իսկ վերջին ժամանակներում—մելիֆենբերտի դարերը: Այդ դարերի պատմությունը պետք է ներկայացնեմ մեր նոր պատմությունը:

Մեր նախնի գրողները ավելի փութաշան գտնվեցան մեզանից: Նրանք թողեցին մեզ իրանց ժամանակների պատմությունները: Իսկ մենք, տասնիններորդ դարու զավակներս, ի՞նչ պիտի թողնենք մեր ապագա սերունդին: Մի ամբողջ պատմություն կորչում է, անհետանում է, իսկ մենք դրա վրա ուշադրություն չենք դարձնում:

Հայտնի գրողներից մեկը ասում է. «Քրքրի մի ազգի հնությունները և մի գիշերվա մեջ կզարթնի նրա հոգին...»: Պատմությունը այդ ազդեցությունը ունի ազգերի և ժողովուրդների համար: Պատմությունը մի վարդապետարան է, մի դասարան է, որի մեջ ապագա սերունդը կրթվում է, զգուշանալով իր նախահարց սխալներից և հետևելով նրանց լավ գործերի օրինակին:

Կրկնում եմ, մենք ունենք մի պատմություն, որը կորչելու, անհետանալու վրա է: Խամսայի մելիքությունների պատմությունը գրելը միայն մի փորձ էր, ցույց տալու համար, թե ունենք նոր ժամանակների պատմություն, որի վրա ուշադրություն չենք դարձնում: Թե որքան հաջողվեցավ ինձ այդ փորձը,— դա ուրիշ բան է, բայց կարծում եմ, որ ես կարողացա ապացուցանել, թե կա պատմություն:

Իբրեւ փորձ, ես վեր առի մի գավառ միայն—Ղարաբաղը, և գրեցի այդ գավառում եղած հայկական հինգ իշխանությունների պատմությունը, հասցրի մինչև ուսաց տիրապետության ժամանակները։ Բայց մեկիքություններ Անդրկովկասում եղել են բոլոր հայաբնակ գավառներում։ Միայն Երևանի նահանգում կային յոթն ճշանավոր մեկիքություններ, որոնց ներկայացուցիչները, Մուղանի դաշտում, Արրահամ կաթողիկոսի հետ, ներկա գտնվեցան Նադիրշահի թագադրության հանդեսին։ Մեկիք-Աղամայլանները, Գեղամյանները, Լորիս-Մեկիքյանները, Արդուխանները և այլ իշխանական հին տներ հայտնի էին և ուսաց տիրապետության սկզբի տարիներում։

Ես չեմ խոսում Շիրվանի, Շաքիի, Դերբենդի և Բաքվի գավառների մասին, որովհետև այդ կողմերում չեմ եղել, այդ եկրոների մեկիքությունների մասին շատ փոքր տեղեկություններ ունեմ։ Բայց իմ անցյալ տարվա ճանապարհորդության ժամանակ, քացի Ղարաբաղից, ես պատեցի Գանձակի, Զանգեզուրի, Սիսիանի, Բարգյուշատի, Չավնդուրի, Ղափանի, Մեղրիի և Օրդուբադի վիճակներում, անցա Հին-Նախիջևանի կողմերը և այնտեղից գնացի Պարսկաստան։ Հիշյալ երկրներում կային հզոր մեկիքություններ, որոնք 1722 թվի ապստամբության ժամանակ մասնակցում էին Դավիթբեկի Ղարաբաղի մեկիքների կռիվներին։ Օրինակ, Զանգեզուրի վիճակում հայտնի էին Մեկիք-Հայկազյանները¹, Սիսիանի մեջ (Տաթևի կողմերում) հայտնի էին Օրբելյանները, Բարգյուշատի մեջ՝ Մեկիք-Ֆրանգյուլը, Չավնդուրի մեջ՝ Թորոս իշխանը, Ղափանի մեջ՝ Մեկիք-Փարսաղանյանները, Մեղրիի կողմերում՝ Շահումյանները, Օրդուբադի կողմերում՝ Մեկիք-Մուսան և այլն։

Որքան կարող էի, որքան իմ ժամանակը և միջոցները ներում էին, ես տեղեկություններ հավաքեցի վերոհիշյալ մեկիքությունների մասին, բայց այդ տեղեկությունները դեռ այնքան թերի են, որ հազիվ թե կարելի կլիներ նրանց մասին մի ամբողջ բան գրել։ Այդ միության մեջ մնացած իշխանությունները ի լույս ածելու համար, պետք է սպասել մինչև նյութերի քանակությունը բավականաչափ հավաքվեր, որ կարելի լիներ պատմություն գրելու ձեռնարկել։

Ավելորդ չեմ համարում հիշել, որ իմ ճանապարհորդությունից

¹ Շահ-Աբաս մեծի Մեկիք-Հայկազին շնորհած մի ֆիրմանի մեջ տալիս է նրան սագրեխի՛ն տիտղոսը, որ նշանակում է թագավորի մոտ առաջին տեղում նստող, գահերեցի։

դեպի Քիֆլիս վերադառնալու ժամանակ, գնացի էջմիածնի վանքը։
 Ես մեծ հույսեր ունեի, որ ընդհանուր հայոց Մայր Աթոռի արխի-
 վում կգտնեի շատ թղթեր, որոնք նյութ կտային մեր նոր ժամա-
 նակների պատմությանը։ Մանավանդ, դեռ 1858 թվին Մանդին-
 յանցի «Մեղուի» № 15-ում կարդացել էին Սանահինի վանքի
 գրադարանի մոտ 100 նշանավոր գրչագիր մատյանների թվում հե-
 տեյալ գրքերի անունները, որոնք ինձ շատ հարկավոր էին՝ «Պատ-
 մութին Դավիթ-բէգի», «Տետրակ պատմութեան խանիցն Ղարաբա-
 դու, թարգմանեալ պարսից լեզուէ», «Պատմութիւն Ղազի-Մուլլայի
 յԱբրահամ քահանայէ», «Պատմութիւն Մանուէլ վարդապե-
 տի անցիցն էջմիածնի 1801 ամէ ց1835-ն», «Վերլուծութիւն
 յԱրիստակէս վարդապետէ և հին նշանագիրք հայոց»։ Այդ պատ-
 մական գրքերը, ինչպես մյուս մոտ 100 հատոր նշանավոր գրչա-
 գրքերի մեծ մասը Սանահինի վանքից այժմ անհետացել են. ես հույս
 ունեի, գոնե իմ ցանկացած գրքերը գտնել էջմիածնի մատենադա-
 րանում։ Բացի դրանցից, «Մեղուի» նույն տարվա 11 համարում
 կարդացել էի Մխիթարյան Աբել վարդապետի (հետո եպիսկոպոսի)
 11 հատոր զանազան անտիպ աշխատութիւնների ցուցակը, որոնց
 թվում գտնվում էր «Պատմութիւն հայոց ի 1761 թվականէ ց1857,
 շարունակութիւն Չամչյան պատմութեան»։ Աբել եպիսկոպոսը ներ-
 կա դարու էջմիածնի միաբանների մեջ, Կարապետ վարդապետ
 Շահնազարյանից հետո, միակ եկեղեցականն էր, որ իր անձը նվի-
 րել էր գրականության։ Նա բանաստեղծ և լավ պատմաբան էր։
 Մի ժամանակ Պարսկաստանի հայոց թեմական առաջնորդ լինելով,
 մի ամբողջ ձմեռ ապրում էր նա իմ տան մեջ, շատ անգամ գի-
 շերները կարդում էր ինձ իր հետաքրքիր պատմութիւնը։ Միայն
 նա, էջմիածնում երկար ժամանակներ ապրած լինելով, այդ վան-
 քի բոլոր գաղտնիքներին տեղյակ լինելով, կարող էր գրել մի այդ-
 պիսի պատմութիւն, որը իսկապես Չամչյանի շարունակութիւնը
 կարելի էր համարել։ Բայց ո՞ր մնաց նրա աշխատութիւնը.—
 ինչպես հալածվեցավ հեղինակը, այնպես էլ հալածվեցավ նրա
 գիրքը... Այդ բազմարդյուն և բազմաշխատ գրողին թույլ չտվեցին
 մինչև անգամ իր հոգին ավանդել էջմիածնի պարիսպների մեջ։ Նա
 քաղցածութիւնից մեռավ իր ծառայի տանը, դառն չքավորության
 մեջ։ Իսկ նրա պատմության գիրքը և ուրիշ շատ անտիպ մնացած
 աշխատութիւնները մի քանի հարյուր ուրուլու կաշառքով անցան
 մեկի ձեռքը, ուր այժմ կամ մոխիր են դարձել, կամ երբեք դուրս
 քերելու հնար չկա...

Եվ այսպես, էջմիածնի մատենադարանում իմ նպատակներին համապատասխանող ոչինչ չգտա: Ես հույս ունեի գտնել արխիվում գտնել վանազան պաշտոնական թղթեր, որոնք կծառայեին իբրև նյութ պատմության համար: Բայց իմ բարեկամ եպիսկոպոսներից երևա, որոնք չավ գիտեին, թե էջմիածնի արխիվում ինչ է մնացել, հայտնեցին թե իզուր կանցներ իմ աշխատանքը, որովհետև ոչինչ գտնել չէի կարող: Ես չզարմացա և հավատացի: Մի վանքում, ուր մի կաթողիկոս իր նախորդների հիշատակը ոչնչացնելու համար փութկոտ չարել է տալիս նրանց ժամանակներից մնացած պաշտոնական թղթերը,— այլևս ի՞նչ կարելի է գտնել արխիվում: Իսկ այդ բարբարոսությունը կատարվել է մի քանի կաթողիկոսների փոխվելու ժամանակներում:

Հայտնի է, որ ուսաց կառավարությունը մի ժամանակ արտոնություն էր տված էջմիածնի կաթողիկոսներին քննելու զանազան ազնվական տոհմերի ծագումը. և կաթողիկոսները, եթե իրավացի էին գտնում նրանց ազնվականությունը, շնորհված կոնդակները ընդունվում էին իբրև հաստատ վկայականներ: Երբ կաթողիկոսները այդ տեսակ վկայականներ էին տալիս, հարկավ, քննություն գործերը պետք է մնային էջմիածնի դիվանում: Իսկ այդ գործերը այժմ կարող էին պատմության նյութ տալ, եթե պահված լինեին:

Ինչևիցե, մի այնպիսի ձեռնարկություն, որպիսին է հավաքել և կազմել Անդրկովկասի նախքան ուսաց տիրապետությունը եղած մեղիքների, տիրապետող իշխանների և զանազան նշանավոր անձինքների պատմությունը,— դա մի մարդու գործ չէ. դա մի ամբողջ խումբի և մի ընկերության գործ է: Բայց որովհետև մեզանում եսականությունը այն աստիճան տիրած է, որ խումբեր չեն կազմվում, իսկ ընկերություններից մի օրինավոր բան սպասելը հիմարություն կլինի, այդ տիպի բերույթները ի նկատի առնելով, ավելի նպատակահարմար կլինի միջոցներ տալ մասնավոր, ձեռնահաս անձինքներին գործելու: Եվ փորձը մեր բոլոր ազգային հիմնարկությունների մեջ ցույց է տալիս, որ մասնավոր անձինք ավելի գործ են կատարում, քան թե ամբողջ ընկերություններ:

Խամսայի մեղիքությունների պատմությունը գրելով, ես կամեցա ցույց տալ, որ մենք ունենք մի պատմություն, որը արդեն սկսել է մոռացվել, կորչել, անհետանալ,— և իմ ծանոթներին անդադար խոսում էի, թե հարկավոր է այդ պատմությունը ժամանակի հոսանքից ազատել, քանի որ դեռ ավանդությունները թարմ են,

քանի որ մնացած գրավոր նյութերը բոլորովին չեն ոչնչացած զո-
նազան անհայտ անկյուններում: Եվ գլխավորապես իմ և մի քանի
բարեկամներիս հորդորմունքն էր պատճառ, որ այս տարի ծագեց
դեպի Սյունյաց աշխարհը ճանապարհորդներ ուղարկելու միտքը
գիտնական հետազոտությունների նպատակով: Միտքը գեղեցիկ էր
և նպատակը օգտավետ: Սյունյաց աշխարհը, ուր կատարվել են
այնքան նշանավոր գործեր, ուր մինչև վերջին ժամանակները
պահպանվել էին հայկական իշխանությունները, ուր ճանապարհոր-
դը ամեն մի քայլում հանդիպում է հոյակապ հնությունների,
պատմական վաղեմի արձանների,— արդարև, Սյունյաց աշխարհը
առանձին ուսումնասիրության կարոտ է: Մի քանի բարեմիտ ան-
ձինք ձեռնարկեցին ստորագրությամբ մի գումար հավաքելու այդ
գիտնական արշավանքի ծախքերը հոգալու համար: Հարցը սկս-
վեցավ քննվել մինչև անգամ մեր մամուլի մեջ: Մամուլի մեջ էլ
մեռավ:

Դեռ գումարը չհավաքած, որ հայտնի լիներ, թե նրա քանա-
կության համեմատ ի՞նչ գործ կարելի էր կատարել, սկսեցին վի-
ճել պարապմունքների տեսակի և մարդիկների ընտրության վրա
(իհարկե, յուրաքանչյուրը աշխատելով, որ իր մարդը ներս խրե և
երևակայական գումարից նրան մի բաժին հանե): Դա միևնույն
պարզամտությունն է, որ դեռ երեխան չծնված, դեռ աղջիկ կամ
տղա լինելը չհայտնված, վիճում են այն բանի վրա, թե ի՞նչ անուն
պետք է տալ երեխային:

Վիճում էին, թե ի՞նչ անուն պետք է տալ այդ գիտնական
արշավանքին, այսինքն՝ նա ինչո՞ւ պետք է գրադվի: Մեկը ասում
էր, թե պետք է քարեղեն և բրոնզե դարձըրջանները քննել, պետք
է այրերը և գերեզմանների մեջ մտնել, տեսնելու համար, թե նոյ
նահապետից առաջ ի՞նչ ազգեր են անցել Սյունյաց աշխարհի
վրայով: (Կարծես մենք շատ ենք իմանում, թե մի հարյուր կամ
երկու հարյուր տարի առաջ ի՞նչ անցքեր են կատարվել այնտեղ,
իսկ հիմա հարկավոր է միայն ցրհնդեղյան դարերը քննել): Մյու-
սը ասում էր, թե երկիրը պետք է բնագիտական, հանքաբանա-
կան, աշխարհագրական և չգիտեմ այլևս ինչական կետերից պետք
է ուսումնասիրել: (Կարծես կառավարությունը, ահագին գումար-
ներ գործ դնելով, չի արել այդ բաները և չէ շարունակում անել:
Թողել է, որ մենք մեր մի քանի կոպեկներով երկիրը հաղար ու
մեկ տեսակետից ուսումնասիրենք:) Մեկ ուրիշը առաջարկում էր՝
ծերունի, ալեգարդ Ալիշանին, որը իր սենյակի դռնից դուրս գալ

չէ կարողանում, անպատճառ բերել տալ, դնել պատգարակի մեջ, Ղարաբաղի լեռների վրա ման ածել, որ քարերի արձանագրությունները կարդաւ: (Կարծես հայր Ալիշանը իր գեղեցիկ գիրքը կազմելու համար ինքը անձամբ եկավ, Շիրակի գավառում ճանապարհորդեց և արձանագրությունները հավաքեց): Մխիթարյանները իրանց միլիոնների հարստությամբ մեր օգնության կարոտություն չունեն, նրանք եթէ հարկավոր համարեն, կարող են իրանց երիտասարդ արեղաններից մեկին Հայաստանի ամեն կողմերը ուղարկել և ծերունի Ալիշանին երբեք չեն անհանգստացնի: Առաջարկվում էր և մի լուսանկար ուղարկել ավերակների պատկերները հանելու համար: (Կարծեմ լուսանկարի էլ մի մեծ պետք չկար. դա առևտրական մի գործ է. դրա համար հարկավոր չէր ոչ օժանդակութուն հավաքել, և ոչ գումար կազմել: Եթէ Բարկանովը և Ֆիլիպովիչը հասկանան, որ հայերը այն աստիճան գժված են իրանց հայրենիքի ավերակների լուսանկարներով, որ 5 ռուբլ. արժեք ունեցող պատկերները գնում են 20 ռուբլով, անպատճառ իրանց աշակերտներից մեկին կուղարկեն և Հայաստանի բոլոր ավերակների պատկերները հանել կտան, գուցե ավելի լավ, քան թէ հանգուցյալ Արտյուրի աշակերտի լուսանկարները): Ինչևիցե, էլ ո՛ր իմ խոսքս երկարացնեմ, կա՛րճ կասեմ. գիտության, արհեստի, ճարտարության մեջ ոչ մի ճյուղ չէր մնում, որ կամենում էին այդ ողորմելի ուսումնական արշավանքի վզին փաթըթել,— այնքան փաթըթեցին, որ խեղդվեցավ...

Մեզանում նրա՛ համար ամեն օգտավետ առաջարկություններ, ամեն գեղեցիկ մտքեր շատ անգամ մնում են անկատար, որ կամ ոչինչ չենք շինում, իսկ եթէ կամենում ենք մի գործ կատարել, ցանկանում ենք անպատճառ ամեն ինչ միանգամից կատարել, քանի որ այդ «ամեն ինչի» հարյուրերորդ մասը իրագործելու համար ոչ միչոցներ ունենք և ոչ պատրաստականութուն: Մենք գործը փոքրից սկսելու սովոր չենք: Գոնե օտարներից օրինակ առնենք: Կան ընկերություններ, որ միմիայն իրանց նպատակ են գրել ժողովրդական առակները, առածները, հեքիաթները, նախապաշարմունքների, սնոտիապաշտությունների նկարագիրները հավաքելու: Բայց այս տեսակ ընկերություններ երբեք չեն զբաղվի նույն ժողովրդի բնական երկիրը բնագիտական, աշխարհագրական կամ գիտության այլ կետերից ուսումնասիրելու. դրանք կարող են մի ուրիշ ընկերության պարապմունք լինել:

Ես դարձյալ կկրկնեմ միևնույն միտքը, որ վերևում հիշեցի մեզանում ընկերությունները կազմվում են ոչ թե գործ կատարելու համար, այլ գործը սպանելու համար: Իսկ մասնավոր մարդիկ իրանց եռանդով, անձնանվիրությամբ, տոկունությամբ ավելի են գործում, ավելի արդյունք են ցույց տալիս, քան թե մի ամբողջ ընկերություն:

Ինձ համար ավելի մեծ նշանակություն ունի մի երիտասարդ նավասարդյանցի աշխատությունը, որը աղքատ, ամեն միջոցներից զուրկ, բայց սիրտը լի եռանդով դերվիշի նման ոտքով ման է գալիս հայոց գյուղերը, մտնում է ժողովրդի ամեն ծալքերի մեջ, հեքիաթներ է հավաքում և մեր զավակներին ընթերցանության տետրակներ է տալիս: Բայց ի՞նչ է շինում հայոց գրքերի տպագրական ընկերությունը,— ոչ ոք չգիտե:

Այդ բոլորը ինձ ակամայից ասել տվին մի քանի տխուր հանգամանքներ, որոնց վրա երկար խոսելը ավելի հեռու կտաներ: Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ մեզանում մեծ պետք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցյալը և ներկան ուսումնասիրելու:

Աշխատության բաժանության սկզբունքի վրա հիմնվելով, ես մյուս բաժինները թողնում եմ ավելի ընդունակներին, ավելի կարող անձինքներին: Իսկ ես ընտրել եմ մի մաս միայն, այն է՝ գրել Անդրկովկասում վերջին դարերում ապրող հայոց իշխանների և մելիքների պատմությունը, և երջանիկ կհամարեմ ինձ, եթե կհաջողվի այդ ձեռնարկության մեջ մի փոքրիկ ծառայություն անել մեր գրականությանը:

«ԳԱՂՏՆԻՓ ՂԱՐԱՐԱՂԻ»

Հեղինակություն Ապրեռի Քեկնագարյանց, բարգմանություն
Մակար վարդապետի Քարխուղարյանց: Տպված է Առաքել աղա
Մատուրյանցի ծախով, Ս. Պետերբուրգում, Եսեկա ամի:

Ա

Վերջապես լույս տեսավ հողվածիս վերնագիրը կրող գիրքը՝
որ դեռ չհրատարակված այնքան աղմուկ բարձրացրեց մեր գրա-
կանության մեջ: Այդ աղմուկը ծագեց առավելապես այն մթին,
տարօրինակ երևույթից, որի մեջ պարածածկված, այդ գիրքը պի-
տի ներկայանար հայ հասարակությանը: Այդ էր պատճառը, որ
լրագիրներից ոմանք խոսեցին ի նպատակ և ոմանք աննպատակ:

Կանխահաս քննադատությունը թողեց հարցը անվճիռ: Իսկ
այժմ երկպառակության խնձորը դրած է հասարակաց սեղանի
վրա, նրան կարելի է ամեն կողմից քննել:

«Գաղտնիք Ղարաբաղին», իրավ որ, թաքցրած ունի յուր մեջ
մի մեծ գաղտնիք, բայց այդ գաղտնիքը ոչ թե Ղարաբաղի գաղտ-
նիքն է, այլ այդ գրքի իբր թե թարգմանիչ Մակար վարդապետի
գաղտնիքն է: Իմ հողվածի նպատակը կլինի՝ քննել գլխավորապես
վերջին գաղտնիքը:

Ահա ինչ է ասում Մակար վարդապետը յուր առաջաբանի
մեջ. (Ես քաղում եմ նրա համառոտ բովանդակությունը միայն):

1881 թվի մարտի 5-ին Մակար վարդապետը միայնակ նստած
է լինում յուր սենյակում, (ծառան բացակա էր) հանկարծ դուռը
բացվում է, ներս է մտնում մի գրեթե «հարյուրամյա ծերունի»,
մութացկանի հագուստով: Նա փաթաթած թաշկինակների միջից

հանում է մի ձեռագիր գիրք, հանձնում է հայր սուրբին, ասելով
որ այդ գրքի մեջ կան «թե շատ վտանգավոր գաղտնիքներ և թե
Ղարաբաղի պատմության համար անգին գանձեր»։ Եվ հասարակ-
ությանը ավելի հասկանալի դարձնելու համար, ժերուկին խընդ-
րում է, որ վարդապետը այդ աշխատությունը «քաղցման», զրա-
բարից աշխարհաբարի վերածե, և «եւկոյ տարի» սպասելուց հե-
տո, տպագրել տալ։

Վարդապետի բոլոր ջանքը, այդ խորհրդավոր ժերուկու ով լի-
նելու մասին՝ մնում է ապարդյուն, որովհետեւ նա, որպես հան-
կարծակի մտնում է հայր սուրբի սենյակը, այնպես էլ հեռանում
է, միայն հայտնելով, թե «իմ անունը և ազգանունը կիմանաք
ձեռագրից»։

Այդ ծպտյալ ժերուկին «Գաղտնիքի» հեղինակ Ապրես Բեկնա-
զարյանցն է եղել։ Թե հետո ո՞ւր գնաց նա, ի՞նչ եղավ, որտե՞ղ
կորավ,— այդ մասին լուր է հայր սուրբը։ Բայց նրա «կտակը»
ճշտությամբ կատարում է. գիրքը թարգմանում է, իսկ զրաբար
բնագիրը, դժբախտաբար, կորցնում է...

Այդ դժբախտությունը պատահում է 1884 թվին, օգոստոսի
30-ին, կնշանակե՛ գիրքը ստանալուց ուղիղ երեք տարի, 3 ամիս և
25 օր հետո։

Դժբախտությունը պատահում է հետևյալ կերպով. վարդապե-
տը, բարձրադաս Շուշի փողոցների դարուփռերով, «եւեկոյան մու-
թի» ժամանակ իր բնակարանի իրերը տեղափոխում է մի այլ բնա-
կարան։ Ճանապարհին բեռնակրի անզգուշությունից «ծրարի» մի-
ջից գրքի թանկագին բնագիրն ընկնում, կորչում է, իսկ թարգմա-
նությունը, բարեբախտաբար մնում է...

Եթե գրքի բնագիրն անհետացած չլիներ, դարձյալ կարելի էր
փոքրիշատե հավատալ այդ բոլոր ուղեծրածային հանելուկներին։
Բայց բնագրի կորուստն ինքնուստինքյան, առաջ է բերում ամեն մի
ուշագիր ընթերցողի մտքում մի խոշոր կասկած. արդյոք այդ գիր-
քը չէ՞ գրել ինքը Մակար վարդապետը, արդյոք այդ բոլորը չէ՞
հնարել նա՞ յուր աշխատությունն ավելի հետաքրքրական դարձնե-
լու համար։

Փաստերը ավելի կասկածանքի կողմն են թեքվում։

Արդարև, եթե «Գաղտնիք Ղարաբաղին» լիներ մի հին, հարա-
զատ գրվածք, նա այդ երկրի պատմության համար կարող էր մի
հարստություն համարվել։ Բայց նոր գրվածքը, այն ևս պատմա-
գրության մեջ, հին արձանագրության անունով տալ հասարակու-

թյանը, դա նույնն է, որպես մեկը կեղծ թղթադրամներ, կամ կեղծ վկայականներ է խաղաղարում:

Ի՞նչ իրավունքով Մակար վարդապետը թարգմանեց իրեն հանձնված գիրքը: Սթե այդ աշխատությունը ուներ մի արձանի նշանակություն, նա կարող էր ունենալ միայն յուր հին ձևի մեջ, յուր հին լեզվով: Բավական չէ, որ Մակար վարդապետը յուր առաջաբանի մեջ առում է, իբր թե հանձնող ծերունին խնդրեց թարգմանել գիրքը...

Ի՞նչ կասեն մեզանից ամեն մեկին, որ կամենալով հարստահարել խորենացու անունը, գրենք մի գիրք լի առասպելներով, և առենք դա խորենացու պատմության երկրորդ հատորն է:— Ո՞ւր է բնագիրը,— կհարցնեն մեզանից:— Բնագիրը կորցրինք, միայն աշխարհաբար թարգմանությունը մնաց մեր ձեռքում... Ո՞վ կհավատար մեզ:

Մակար վարդապետի վարմունքը շատ չէ զանազանվում այդ օրինակից:

1881 թվին Լուսնապարհորդում էի Ղարաբաղում տեղային մելիքների պատմության համար նյութեր հավաքելու: Սեպտեմբեր ամսի 10-ին գնացի Շուշի, իջևանեցի առաջնորդարանում, թեմի հաջորդ. արժ. Կարապետ վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Ավագյանի մոտ: Իմ ճանապարհորդության նպատակը իմ բոլոր ժանդարներին հայտնի լինելով, յուրաքանչյուրը աշխատում էր օգնել ինձ: Մեկը բերանացի ավանդություններ էր հաղորդում, մյուսը բերում էր մի որևէ ձեռագիր, որ պատմական նշանակություն ուներ: Այնպես, որ Շուշիում ինձ հաջողվեցավ հավաքել բավական պաշար:

Ես մնացի այդ քաղաքում ամբողջ երկու շաբաթ: Այն ժամանակ Մակար վարդապետը համարյա ամեն օր իմ մոտ էր լինում: Երբեմն Կարապետ հայր սուրբի և իմ հետ ճաշում էր, երբեմն մեզ մոտ թեյ էր խմում: Մեր խոսակցության առարկան ըստ մեծի մասին Ղարաբաղի մելիքները և նրանց գործերն էին: Ինքը Մակար վարդապետը աշխատում էր ինձ նյութեր մատակարարել, երբեմն ամբողջ օրով այս կողմ և այն կողմ էր գնում՝ նյութեր որոնելու:

Այդ ժամանակ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» քնագիրը պետք է Մակար վարդապետի մոտ լիներ, որովհետև որպես ինքը հայտնում է յուր առաջաբանի մեջ, այդ գիրքը նա ստացել էր խորհրդավոր ծերունուց 1881 թվի մայիսի 5-ին, իսկ ես գտնվում էի Շուշիում: Նույն թվի սեպտեմբերի 10-ին, Ուրեմն, իմ այնտեղ լինելուց 4 ամիս 5 օր առաջ ստացած պետք է լիներ այդ գիրքը:

Ինչո՞ւ Մակար վարդապետը, որ ամեն ջանք գործ էր դնում ինձ նյութեր մատակարարելու, բայց յուր մոտ գտնված մի ամենահետաքրքիր հնություն, ինչպես էր «Գաղտնիք Ղարաբաղի» քնագիրը, ցույց չտվեց ոչ ինձ, ոչ Կարապետ հայր սուրբին:

Շատ հասկանալի է, եթե մի այսպիսի հնություն գոյություն ունենար, նա չէր թաքցնի ինձանից,—չէր թաքցնի և այն պարոններից, որ այդ ժամանակ Շուշիումն էին, և որոնք հետաքրքրված էին Ղարաբաղի պատմությունով: Այն ժամանակ Շուշիումն էին պպ. Ղազարոս Աղայանցը, Տիգրան Նազարյանցը («Աղբյուրի» խմբագիրը) և մի ամբողջ վարժապետական խումբ, որի մեջ էր Մակար վարդապետը, և խիստ հաճախ հանդիպում էինք միմյանց:

Մակար վարդապետը կարող է ասել. ես այն ժամանակ թաքցրի, որպեսզի ինքս օգուտ քաղեի:— Դարձյալ կարող էր օգուտ քաղել, ո՞վ ուժով կխլեր նրա ձեռքից:

Այդ ինքնըստինքյան խիստ ծանր կասկած է ձգում գրքի գոյության վրա, որ Մակար վարդապետը այդ աշխատությունը խորհրդավոր ծերունիից ստանալուց, մինչև նրա բնագրի կորցնելը, 3 տարի, 3 ամիս և 25 օր պահում է յուր մոտ, և իր բարեկամներից ու ծանոթներից ոչ մեկին ցույց չէ տալիս, որ գոնե վկա լինեին, թե մի այսպիսի ձեռագիր տեսել են նրա մոտ:

Տարակույս չկա, երբ մի մարդ մի այսպիսի երևելի գյուտ է անում, և նրան հաջողվում է ձեռք բերել մի երկհատոր հին աշխատություն, որ բովանդակում է յուր մեջ մի երկրի պատմական գաղտնիքները.— նա ոչ միայն կթաքցնե այդ աշխատությունը (որ հետո կորցնե), այլ կհրատարակե լրագիրներում ի գիտություն հասարակության: Մակար վարդապետը այդ ևս չի արել, ամեն ինչ ծածկել է մթության մեջ:

Իսկ Մակար վարդապետը պարտավոր էր հրապարակ հանել իր երևելի գյուտը: Եթե ճշմարիտ են նրա այն խոսքերը, որ նա ասում է յուր առաջաբանի մեջ, թե խորհրդավոր ծերունին հանձնելով նրան այդ գիրքը, «կտակեց» տպագրել տալ,— ուրեմն նրա կտակը ճշտությամբ կատարելու համար նա հրապարակավ պետք է դիմեր հասարակությանը և օժանդակություն խնդրեր, որովհետև ինքը աղքատ մարդ էր: Եվ ես համոզված եմ, որ Թիֆլիսի տպագրական ընկերությունը կամ ամեն մի կարողություն ունեցող հայ չէր խնայի մի այդպիսի նշանավոր հնության տպագրության ծախքը յուր գրպանից վճարել, մանավանդ որ, պատմական աշխատությունների համար հանգուցյալ Իզմիրյանցի թողած գումարից պրեզ միաներ կան նշանակված:

Ուրեմն ինչո՞ւ բացատրել Մակար վարդապետի 3 տարի, 3 ամիս և 25 օրվա լռությունը:

Ես այս ևս կվերաբերեի հայր սուրբի վերին աստիճանի ծածկամտությանը. եթե նա դրան-նրան նամակներով դիմած չլինէր, որ տպագրեն յուր աշխատությունը,— կրկնում եմ յուր աշխատությունը և ոչ թե երևակայական Ապրես Բեկնազարյանցի:

Մի այսպիսի նամակ Մակար վարդապետը գրել է և ինձ, որով խնդրում էր, որ ես նրա աշխատությունը «Մշակի» մեջ տպել տամ:

Այդ նամակները կ'պատահեն «Գաղտնիքի» վարագույրը և Մակար վարդապետի վարմունքը կ'մերկացնեն հասարակության առջև¹:

Ինչպես երևում է, Մակար վարդապետը սկզբում նպատակ չի ունեցել այսպիսի վարմունք թույլ տալ իրան, որի օրինակը մինչև այսօր ամենևին չէ տեսնվել մեր գրականության մեջ: Նրան կամ խելքից հանել են ուրիշները, կամ մոլորության մեջ է ձգել յուր շահասիրությունը: Թե այսպես, թե այնպես,— հանցանքը կատարված է: Նա այժմ մի դատապարտյալ է գրական քննադատության առջանի առջև:

Ես իմ հոգվածի շարունակության մեջ ցույց կտամ, թե նա ինչպես է կազմել «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն: Այդ գիրքը գրելուց հետո հեղինակի փառասիրությունը դրդել է նրան տպագրված տեսնել յուր աշխատությունը: Դիմել է զանազան անձանց և ոչ մի տեղից օժանդակություն չի գտել: Հետո մտածել է՝ յուր անունը մի կողմ դնելով, յուր աշխատությունը սրակել մի երևակայական հեղինակի անունով, իբրև մի գրվածք, որ մի քանի հարյուր տարվա հնություն ունի, և բովանդակում է յուր մեջ «ամենավտանգավոր գաղտնիքներ» և «ամենահաբուստ պատմական զանձեր» և այլն:— Այդ հրապույրներով, մտածել է նա, մի բարեսիրտ մարդ գտնել, որ տպագրության ծախքը հոգա, բացի դրանից, գիրքը հետաքրքրական դարձնել, որ լավ ծախվի:

¹ Որովհետև դրանով պետք է մերկանա գրականական մի մեծ խարդախություն, որ եթե անլուծելի մնա, կարող է ապագայում գայթակղության մի բարդունալ մեր պատմագրության մեջ,—այդ ի նկատի ունենալով, ես վստահանում եմ հրապարակավ պարտք դնել այն բոլոր պարոնների վրա, որոնք Մակար վարդապետից նամակներ են ստացել ամբողջապես հրատարակեն, իսկ եթե նա՝ ժողկները չեն պահել, գոնե հրատարակեն նրանց բովանդակությունը: Իսկ ևս յուր ժամանակին կ'հրատարակեմ իմ ձեռքում եղածները:

Բարեսիրտ մարդը գտնվեցավ,—Բաբուի մեծ. Առաքել աղա Սատուրյանցը, որ իրեն հատուկ առատաձեռնությամբ 800 ոտբլի նվիրեց գրքի հրատարակության համար:

Կրկնում եմ, վերջին միտքը Մակար վարդապետի մեջ ծագել է շատ ուշ: Այդ երևում է այն հանգամանքից, որ երբ հայր սուրբը յուր մեջ վճռել է՝ յուր աշխատությունը մի ավելի հրապուրիչ հեղինակի անունով ներկայացնել, այդ միջոցին ստիպված է եղել փոփոխել յուր առաջին առաջաբանը և գրել այն նոր առաջաբանը, որ այժմ գրած է «Գաղտնիքի» սկզբում, և որի մեջ նկարագրված է խորհրդավոր ծերունու ամբողջ առասպելը: Առաջաբանի փոխելու մասին, յուր ծանոթության մեջ, այսպես է արդարացնում իրան հայր սուրբը. «Մենք մեր նախկին առաջաբանությունը չէինք փոխել, եթե կորուսված չլինեք «Գաղտնիք Ղարաբաղի» բնագիրն: Բնագրի կորստից ցավոք սրտի ստիպյալ փոխեցինք մեր նախկին առաջաբանությունը»:

Մի այլ հետաքրքրական փաստ:

Հայր սուրբ «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի բնագիրը, որպես ինքն է ասում, կորցրել է 1884 թվի օգոստոսին: Իսկ այդ գիրքը ցենզորից թույլտվություն է ստացել 1885 թվի դեկտեմբերի 31-ին: Ուրեմն մինչև ցենզորից թույլտվություն ատանալը, արդեն 16 ամիս առաջ բնագիրը կորած էր: Այլևս ի՞նչ հարկ կար, որ նա ստիպված լինե՞ր՝ բնագիրը կորցնելու պատճառով առաջաբանը փոխել: Եթե բնագրի կորուստը պատահած լինեք ցենզորից թույլտվություն ատանալուց հետո, այդ թերևս հասկանալի է, կարելի էր ընդունել, որ առաջաբանը փոխեց, որպեսզի բնագրի կորստյան մասին բացատրություններ տա:

Հիշյալ երկու միմյանց հակառակ առաջաբանները շատ բան պիտի պարզեն, և այդ շատ հեշտ է ստուգել: Տպագրական օրենքով թե առաջին և թե վերջին առաջաբանի օրինակները պետք է մնացած լինեն Ս. Պետերբուրգի Ի. Ն. Սկորոխոդովի տպարանում, որտեղ տպվել է «Գաղտնիք Ղարաբաղ»-ին: Եվ ես կաշխատեմ՝ Դանի պատճենները ձեռք բերել:

¹ Մակար վարդապետը մի օրինակ ես յուր աշխատության ուղարկած է եղել Մոսկվա հանգուցյալ Հակոբ բահանա Սուրենյանցին յուր հրատարակելիք «Նոր հանդեսի» մեջ տպելու համար: Այդ ամսագրի նախապատրաստական ժողովներում, արժանապատիվ հոր տանը կարդացվում էր և Մակար վարդապետի աշխատությունը: Մի քանի ուսանողներ, որ ներկա են եղել այդ ժողովներին, ինձ պատմեցին, Մակար վարդապետի սուտին առաջաբանի բովանդակությունը:

Եթե «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն լիներ մի վեպ կամ այլ աշխատություն, չարժեր նրա վրա ուշադրություն անգամ դարձնել: Նա այն աստիճան անշնորհք կերպով կազմված է, որ ինքն իրան կմեռներ: Բայց այդ գիրքը մի պատմական հիշատակարան է: Պատմագրից, այն էս հին պատմագրից, այնքան գրական մեծ արժանավորություններ չէ պահանջվում, որքան փաստերի ճշտություն: Իսկ կեղծ փաստերը միշտ կարող են մոլորեցնել, ինչ ի ներկատի առնելով, եթե այժմվանից չմերկացվի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի խարդախությունը, կանցնեն տարիներ, գործը կմոռացվի, և այդ գիրքը կմնա մեր գրականության մեջ, որպես մի անհարազատ վկայական, որ շատերին կգայթակղեցնի:

Բ

Իմ նկատությունները կարող են ոմանք լուկ ենթադրություններ համարել, եթե չդիմենք նույնիսկ «Գաղտնիք»-ին, քննելով նրան, արդյոք այդ գիրքը կրո՞ւմ է յուր վրա հնության դրոշմը, ցո՞ւյց է տալիս մի նշույլ անգամ հին գրվածքի, թե նա մի նոր աշխատություն է, միայն հին անվան տակ ծածկված, որպես դրամանենգը յուր նոր շինած դրամը անթիքայի անունով է վաճառում, որպեսզի ավելի շահ ստանա:

Իմ հետազոտության մեջ ես պետք է շոշափեմ գլխավորապես հետևյալ կետերը.

1) «Գաղտնիք»-ի հեղինակները՝ հայր և որդի Բեկնազարյանները— իրական անձնավորություններ են, թե մտացածին:

2) «Գաղտնիք»-ի հյուսվածքը, լեզուն, գաղափարները, նկերտումները արտահայտու՞մ են արդյոք իրանց ժամանակի հատկանիշները:

3) Ի՞նչ աղբյուրներից է կազմվել այդ գիրքը: Կարելի՞ է վավերական համարել այն բոլոր թղթակցությունները, որ զետեղված են այդ գրքի մեջ: Արդյոք «Գաղտնիք»-ը տալի՞ս է մեզ յուր խոստացած «ամենավտանգավոր գաղտնիքները» և այն պատմական

պատմեցին և այն, որ այդ աշխատությունը առաջ այն ծավալը չունի. ո՞ր այժմ ունի, այլ բաղկացած էր մի քանի փոքրիկ տետրակներից միայն: Այդպես էլ պետք է լինի, որովհետև որպես ես պիտի ցույց տամ, Մակար վարդապետը հետո է ստվարացրել այդ գիրքը և նրան երկու հատոր դարձրել: (Մեծ դոք. Պուրեն Սուրենյանցի աշխատությունն եմ դարձնում այս և նախընթաց ծանոթություն վրա):

«անգին գանձերը», որ մինչև այսօր հայտնի չեն եղել մեր գրականության մեջ:

4) Պատմական սխալներ, որ չի պիտի աներ ժամանակակից գրողը: «Գաղտնիք»-ի գործող անձիքը:

5) Հրեշավոր չափազանցություններ, որ զուրկ են պատմական ճշմարտությունից:

6) Ի՞նչ անստուգություններ կարող են առաջ գալ պատմության մեջ, եթե ընդունվի այդ գիրքը իբրև հարազատ մի գրվածք:

7) Մի քանի խոսք այն անձանց նկատմամբ, որոնք ոչ միայն ներքևի են համարում Մակար վարդապետի վարմունքը, այլև մինչև անգամ ջատագովում են:

Ականջ «Գաղտնիք»-ի հեղինակներին:

Դրանք երկու հոգի են. հայրը՝ Աբրահամ Բեկնազարյանցը և որդին՝ Ապրես Բեկնազարյանցը:

Թե հայրը և թե որդին, որ ամեն չնչին անցքերի մասին թվականներ են դնում, բայց իրենց ծննդյան թվականը չեն նշանակում, որպեսզի հայտնի լինեն, թե ո՞ր դարում էին ապրում այդ մի զույգ մատենագիրները և որքա՞ն ապրեցին, որ ամեն ինչ գրում են իբրև ականատեսներ, իբրև ժամանակակիցներ, և մանավանդ համարյա բոլոր անցքերի մեջ՝ իբրև անմիջական գործիչներ:

Թեև այդ տարօրինակ հեղինակների ծննդյան թվականները մնում են որպես գաղտնիք «Գաղտնիք»-ի մեջ, բայց անգիտակցաբար բաց են թողնված գրքի մեջ այնպիսի հիշատակություններ, որոնցով շատ հեշտ է գտնել՝ նրանց ծննդյան եթե ոչ ճիշտ թվականները, գոնե ավելի հավանական: «Գաղտնիք»-ի հենց առաջին գլխի սկզբում (եր. 17) որդի Բեկնազարյանցը յուր հոր մասին ասում է.

«Հայրս— Բեկնազարյանց Աբրահամն— ներսես կաթողիկոսին մոտ յուր ուսմունքը ավարտած, նրա մոտ երկու ժամանակ մնացած և Ղարաբաղի հոգևոր և մարմնավոր կյանքի վերաբերյալ պատմություններ ընդօրինակած էր: Այս այն ներսեսն էր, որ նախ Երից-Մանկաց վանքի կաթողիկոսն էր և հետո եղած էր Գանձասարի կաթողիկոսը: Գանձասարը Աղվանից մայր աթոռն էր, իսկ Իրից-Մանկաց վանքն սորա հակաթոռն»:

Այդ յուր տեղումը ես ցույց կտամ, որ հիշյալ ներսեսը երբեք Ղարաբաղի պատմությամբ չէ զբաղվել և Ղարաբաղի պատմություն չէ գրել, որ նրա աշակերտ Աբրահամ Բեկնազարյանցը ընդօրինակած լինեն յուր «Գաղտնիք»-ը կազմելու համար,— այլ:

ընդհակառակն, Ղարաբաղի պատմությունը գրել է և մեզ թողել է Գանձասարի Զալալյան Սասյի կաթողիկոսը, որի հակառակորդն է Ներսեսը:—Այժմ մեզ համար հետաքրքիր է գիտենալ այսքանը միայն, թե ո՞ր թվականներում էր ապրում այդ Ներսեսը, որպեսզի նրա համեմատ գտնենք նրա աշակերտ Արաբհամ Բեկնազարյանցի ծննդյան տարեթիվը:

Ներսեսը Երից-Մանկաց վանքում՝ հակաթոռ կաթողիկոս ձեռնադրվեցավ ընդդեմ Գանձասարի Զալալյան Սասյի կաթողիկոսի և նրա կենդանության ժամանակ, հայոց 1155 թվի, իսկ փրկչական 1705-ին²:

Ով որ գիտե այդ Ներսեսի պատմությունը, թե որքան զրուգված էր նա յուր անընդհատ կռիվներով մի կողմից, Գանձասարի Զալալյան Սասյի կաթողիկոսի հետ, որին ներհակ հակառակորդ էր, կաթողիկոս էր դարձել, մյուս կողմից՝ էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսի և նրա հաջորդների հետ, մինչև Սիմոն կաթողիկոսը, որոնցից բանադրվեցավ նա իբրև ըմբոստ և ապստամբ³, կրկնում եմ, ով որ գիտե այդ Ներսեսի պատմությունը, որ բացի հիշյալ կռիվներից, նա զբաղված էր և ղանազան քաղաքական հարցերով,—ով որ գիտե այդ բոլորը, կարող է համոզված լինել, որ նա

¹ Երից-Մանկաց վանքը գտնվում է Թարթար գետի ձախ կողմում, մի անսառառած ձորի մեջ, հինգ թե վեց վերստաչափ հեռավորության վրա Զրաբերդ ամրոցից: Իսկ Գանձասարի վանքը, որ Աղվանից կաթողիկոսների աթոռատեղին է, գտնվում է Ղարաբաղի խաչեն գավառում, խաչեն գետի ձախ կողմում, մի լեռան վրա:

² Այդ Ներսեսը նույնպես հակաթոռ, Սիմոն կաթողիկոսի ազդականն էր որ հիմնեց Երից-Մանկաց վանքը, և նրա տոհմից մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսներ նստեցին հիշյալ վանքում, որոնք ոչ սակավ խռովություններ հարուցին իրանց ժամանակում և Ղարաբաղի կործանման պատճառ դարձան: Ներսեսի գործերի հետ ծանոթանալու համար խորհուրդ ենք տալիս կարդալ հետևյալ աշխատությունները. «Եռամսայի մելիքությունները» եր. 34, 44, 51, 52, 111, 114, 116: «Ջամբու» եր. 31—36: Ներսես կաթողիկոսի անունը գտնում ենք և Եկատիրինա I կայսրուհու 1726 թվի 22 փետրվարի հրովարտակի մեջ, ի թիվս Սասյի կաթողիկոսի, Էզսի Իշխանի, (Տիգլակի մելիք Եզանի) և Ավան յուզբաշու անունների, որոնք այդ ժամանակ քաղաքական հարաբերություններ ունեին ռուսաց արքունիքի հետ:

³ Աղվանից ապստամբները թե Գանձասարում և թե այլ տեղերում, որ հետո հայտնվեցան, ամենքը կախումն ունեին էջմիածնից, ավանդական սովորության համեմատ, որ այդ երկրի առաջին կաթողիկոսը՝ Գրիգորիս Լուսավորչի աթոռն էր: Առանց էջմիածնի, առանց մայր աթոռը, թույլտվության ձեռնադրվողները համարվում էին ապստամբ:

յուր կաթողիկոսութեան օրերում մի ընդհանուր ժամանակ չէր ունենա պարապելու Աբրահամ Բեկնազարյանցի կրթութեամբ: Բացի դրանցից, իբրև կաթողիկոս նրա ջարձը աստիճանը չէր ների, մի որևիցե խնածախցի հասարակ շինականի՝ Աբրահամ Բեկնազարյանցի վարժապետութեամբ պարապել:

Եթե ընդունենք, որ Աբրահամ Բեկնազարյանցը, ինչպես վերևում հիշված է, այդ ներսեսի մոտ աշակերտութիւն է արել, ուսումը ավարտել է, և նրա մոտ ճերկար ժամանակ մնացել է,— այդ կարող էր լինել ներսեսի թե կաթողիկոսութիւնից և թե եպիսկոպոսութիւնից առաջ, այսինքն՝ նրա արեղայութեան ժամանակ:

Իսկ եթե ընդունենք և այն, որ Աբրահամ Բեկնազարյանցը ներսեսի մոտ յուր ուսումը ավարտելուց հետո այնքան զարգացած էր, որ պատմութիւններ էր ընդօրինակում յուր «Գաղտնիք»-ը կազմելու համար,—այդ ժամանակ նա անպատճառ պետք է գտնէ 30 տարեկան լինելու: Ուրեմն նա պետք է ծնված լինէր 1675 թվին, այսինքն՝ յուր վարժապետի կաթողիկոս ձեռնադրվելուց 30 տարի առաջ: Այդ 30 տարին ես այդպէս եմ բաժանում. մի որևէ վանք մտնելու համար՝ վանական կանոններով պատանու երեսի մազերը պետք է դուրս եկած լինեն. եթե Աբրահամ Բեկնազարյանցը 18 կամ 20 տարեկան էր, երբ մտավ Երից-Մանկաց վանքը, մի 10 կամ 12 տարի էլ հարկավոր էր, որ նա այնքան ուսում առներ, զարգանար, որ պատմութիւն գրեր, մանավանդ այն ժամանակ, որ մարդիկ իրենց ամբողջ կյանքը նվիրում էին ուսման և ոչինչ չէին սովորում:

Այժմ Աբրահամ Բեկնազարյանցի ծննդյան թվականը մեր ձեռքում ունենք: Նա ծնվել է 1675 թվին: Որոնք ենք, թե որ թվին մեռավ նա:

Հոր գրած պատմութիւնը շարունակող որդին—Ապրես Բեկնազարյանցը, որ թվականների սիրահար է, յուր հոր մահվան տարեթիվը չէ գտնում «Գաղտնիք»-ի մեջ, այլ գտնում է միայն ամսաթիվը, հոկտեմբերի 10-ին (եր. 390): Այդ ևս մի գաղտնիք է...

Բայց նա մոռանում է, որ յուր հայրը 1828 ամի օգոստոսի 20-ին հիվանդութեան անկողնում, ստանում է մի նամակ Ղարաբաղի Բաղդասար միտրոպոլիտից և պատվիրում է որդուն պատասխանը գրել (եր. 387): Եթե նույն տարվա մեջ մեռած լինի նա, ուրեմն ապրել է ամբողջ 153 տարի (1675—1828): Ինչո՞ւ է տվել Մակար վարդապետը յուր երևակայական պատմագրին այդքան երկար կյանք,— այդ շատ հետաքրքիր է գիտենալ: Որովհետև եթե

Արրահամ Բեկնազարյանցը 153 տարի չապրեք, չէր կարող ակա-
նատես լինել այն բոլոր անցքերին, որ գրել է «Գաղտնիք»-ի մեջ:
Այդ 153 տարվա շրջանակի մեջ ամփոփվում է Ղարաբաղի մելիթ-
եերի ամբողջ պատմությունը, սկսյալ Պետրոս Մեծի օրերից մինչև
1828 թվի վերջին ռուս-պարսկական պատերազմը, երբ Ղարաբա-
ղի մելիթները վաղարում են ռուսաց արշավանքներին մասնակցել
և երբ Արրահամ Բեկնազարյանցը հարկավոր չէ համարում ավելի
ապրել — մեռնում է... և պատմությունը գոցվում է...

Ոչ սակավ հետաքրքիր է որդու՝ Ապրես Բեկնազարյանցի,
կյանքի երկարությունը: Մական վարդապետը պարգևել է նրան
այնքան տարիներ, որ հասցրել է մինչև իր ժամանակը, 1881
թվականը, որպեսզի նա միշտ ունենա «Գաղտնիք»-ը յուր ձեռքով
հանձնել հայր սուրբին: Այդ թվականից հետո անհետացրել է
խեղճին...

Որդի Բեկնազարյանցի ծննդյան տարեթիվը գտնելու համար
դարձյալ պետք է այլ փաստերի դիմել. որոշ հիշատակություն չկա
գրքի մեջ:

1795 թվին տեսնում ենք նրան՝ յուր ուսումը իրանց գյուղի
բահանայի մոտ ավարտած, Նդիշեն և քերականությունը սովոր-
ած, մի աշխույժ և անվախ պատանի, գտնվում է յուր հոր քա-
ղերի թվում, որ կռվում էին Աղա-Մամադ-խանի զորքերի հետ,
երբ նա պաշարել էր Շուշի բերդը (եր. 16—37):

Եթե նա այդ ժամանակ 20 տարեկան լիներ, ուրեմն ծնվել է
1775 թվին: Մինչև 1881 թիվը այդ մարդը դեռ կենդանի էր: (Գու-
ցե այժմ ես կենդանի է): Այդ թվականում հայտնվեցավ նա Մա-
կար վարդապետի մոտ և յուր ձեռքով հանձնեց նրան «Գաղտ-
նիք»-ը: Ուրեմն ապրել է նա 106 տարի, դարձյալ մի պատկառե-
լի հասակ: Այդ հասակում 15 հազար ռսկի յուր հագուստի ծախե-
րի մեջ կարած և «Գաղտնիք»-ը նրանց թվում, յուր ցնցոտիների
մեջ թաքցրած, մուրադկանի կերպարանքով ցուպը ձեռին, ոտով,
39 տարի ճանապարհորդել՝ է ամբողջ Տաճկական Հայաստանը,

¹ Յուր ճանապարհորդական եկարագրությունների մեջ, մի տեղում (եր.
308) Ապրես Բեկնազարյանցը ասում է. «Պետք չէ մոռանալ, որ շատ վաճառ-
քում, բաղաճեքում և գյուղերում զիս Սավրի գեղացի խաչադղ կաթնեով՝
ցուրտ կերպով էին ընդունում և հյուրընկալում... Զարմանալի նմանություն կա
«Գաղտնիք»-ի հերոսների և «Խաչադղի հիշատակարանի» տիպերի մեջ: Իմ
հոգվածի շարունակության մեջ ես առիթ կունենամ այդ նմանությունը ցույց
առնելու: Դա ինքնըստինքյան մի պարզ ապացույց է «Գաղտնիք»-ի շինծու և
մտաքաճին լինելուն: Ոչ Արրահամ Բեկնազարյանցը և ոչ գրող որդի Ապրես

անցել է Պարսկաստանը, մինչև եկել է Ղարաբաղ և Մակար վարդապետին գտել է խորհրդավոր գիրքը նրան հանձնելու համար։ Զարմանալի է, որ ոչ մի թուրք կամ քուրդ նրան չի հանդիպել, եթե «Գաղտնիք»-ը չհափշտակեին, ոսկիներին կարծեմ չէին խնայի (եբ. 394—398)։

Այժմ «Գաղտնիք»-ի երկու հեղինակների՝ հոր և որդու կյանքի տարիները մեր ձեռքում ունենք։

Հայրը ապրել է 153 տարի։

Որդին 106 տարի։

Երկուսը միասին՝ 259 տարի։ Ուղիղ երկու և կես դարից 9 տարի ավել։ Լավ է հաշվել Մակար վարդապետը։ Եթե հիշյալ թվանշանները երեակայական չլինեին, կարելի էր ընդունել, որ հայր և որդի Բեկնազարյանները հայոց մեկիքների բոլոր գործողություններին վկա, ականատես և ժամանակակից են եղել, և ամեն ինչ տեսնելով են գրել, և այսպիսով կազմել են այն հրաշալի գիրքը, որը բովանդակում է յուր մեջ հայոց պատմության համար «թանկագին գանձեր» և այլն։ Պետք չէ մոռանալ և այն, որ այդ մի զույգ պատմագրները ոչ միայն ականատես են եղել անցքերին, այլ իրանք անմիջական և գլխավոր դեր են կատարել բոլոր գործողությունների մեջ։ Մասնակցել են մեկիքների պատերազմներին, մասնակցել են նրանց գաղտնի հարաբերություններին և դեսպանախոսություններին օտար պետությունների հետ, մի խոսքով, ոչինչ չէ կատարվել առանց նրանց մասնակցության և գիտություն։

Թողնենք այդ հրեշավոր երկու և կես դարերը, որ մի պարզ ապացույց են «Գաղտնիք»-ի հեղինակների երեակայության ծնունդ լինելուն, — և ընդունենք, թե իրավ եղել են մի զույգ հայր և որդի, որոնք 259 տարի ապրել են, ամեն ինչ տեսել են և հիշյալ գիրքը գրել են։ Այժմ դիմենք նույնիսկ «Գաղտնիք»-ին, արդյոք կարո՞ղ էր այդ գիրքը 1881 թվին հասած լինել Մակար վարդապետի ձեռքը։

Բեկնազարյանցը չէին կարող կարդացած լինել «Խաչագողի հիշատակարանը», որ հետևեին նրան։ Այդ Մակար վարդապետը միայն կարող էր կարդալ և, նրանցից օգուտ րաղելով պատմական անձնավորությունների փոխարեն, զանազան խաբերա և խարդախ քավոր պետրոսներ ստեղծել։ 15.000 ոսկի յուր հետ ունենալուց հետո, ի՞նչ հարկ կար մուրացկանի կերպարանքի մեջ մտնել։ Այդ խաչագողներն են միայն անում։ 15.000 ոսկիով կարելի էր փառավոր կերպով ճանապարհորդություններ անել։

«Գաղտնիք»-ը կազմելու ժամանակ ինչպես երևում է, Մակար վարդապետը յուր միտքը լավական հոգնեցրել է, որքան կարելի է ծածկել յուր վարմունքը,— յայց նրա անզգուշությունը նրանումն է եղել, որ որտեղ հարկավոր էր թվականներ և թվանշաններ դնել, նա չէ դրել, իսկ որտեղ հարկավոր չէր, նա առատությամբ դրել է, առանց մտածելու, որ այդ թվականները և թվանշանները կարող են մատնել իրան։

Յուր առաջարանի մեջ Մակար վարդապետը ասում է 1881 թվին, մայիսի 5-ին Ապրես Բեկնազարյանցը մուրացկանի կերպարանքով հայտնվեցավ նրա մոտ և «Գաղտնիք»-ը հանձնեց նրան։ Տեսնենք Ապրես Բեկնազարյանցը կարո՞ղ էր հիշյալ թվին Մակար վարդապետին տեսած լինել։

Ապրես Բեկնազարյանցը «Գաղտնիք»-ի վերջարանի մեջ (394—398) ասում է, որ գտնվելով պարսից ծառայության մեջ, երկար ժամանակ դիտավորություն ունեւ թողնել Պարսկաստանը, վերջապես 1838 թվին հաշողվում է նրան ուխտավորի անունով դուրս գալ Թավրիզից և ուղևորվել դեպի Երուսաղեմ։ Այնտեղ մտնում է սուրբ Հակոբյան վանքի հայ միաբանության կարգը և ընդունում է նրանց հագուստի և մորուքի ձևը (")։ Այդ վանքում մնում է նա ամբողջ 9 տարի։ Հետո ս. պատրիարքի օրհնությունը առնելով, 1846 թվին թողնում է այդ վանքը և հեռանում է Երուսաղեմից։ Այնուհետև, որպեսզի թեթև լինի յուր փողերը, ոսկիների փոխարկելով, 15.000 ոսկի կարում է ցնցոտիների մեջ, և մուրացկանի կերպարանքով սկսում է զանազան երկրներում ճանապարհորդություններ անել։ Որտեղ ասեք լինում է նա։ Այդ վերջին ճանապարհորդությունները տևում են 39 տարի, մինչև գալիս հասնում է Ղարաբաղ, և յուր հայրենական հնածախ գյուղում մնում է 10 օր միայն։

Այժմ հաշվենք։

1838 թվին նա թողել է Պարսկաստանը։

9 տարի մնացել է Երուսաղեմում։

39 տարի ճանապարհորդություններ է արել։

Եթե այդ բոլորը ի մի գումարենք կստանանք ներկա 1886 թվականը, որի մեջ ապրում ենք։ Ուրեմն այս տարի Ապրես Բեկնազարյանցը պետք է հանձնած լիներ Մակար վարդապետին յուր «Գաղտնիք»-ը և ոչ թե 1881 թվին, երբ նա Ղարաբաղում չէր կարող գտնվել։

Այդ հաշվով պարզվում է այն ամբողջ առասպելը, որ Մակար վարդապետը հնարել է, թե 1881 թվին ստացավ «Գաղտնիք»-ը, թարգմանեց, հետո բնագիրը կորցրեց և այլն,— դրանցից և ոչ մեկը չէր կարող պատահել, որովհետև ներկա թվականից առաջ հիշյալ գիրքը նրա ձեռքը հասնել չէր կարող:

Այդ բոլորից այն եզրակացությանն ենք հասնում, որ «Գաղտնիք»-ի մի զույգ հեղինակները—հայր և որդի Բեկնազարյանները— երևակայական անձնավորություններ են, թե այդ գիրքը Մակար վարդապետի խարդախած աշխատությունն է, և թե Մակար վարդապետը այդ գրքի առաջաբանի մեջ, ի դեմս Ապրես Բեկնազարյանցի, նկարագրել է միայն յուր աստանդական կյանքը Տաճկական Հայաստանում և յուր 9 տարի մնալը Յրուսաղեմի վանքի միաբանության մեջ և այլն:

Առհասարակ «Գաղտնիք»-ի մեջ նշանակված թվականների մեծ մասը, անցքերի և փաստերի հետ համեմատելով, ցույց են տալիս խիստ խոշոր հակասություններ, որոնք պարզ կերպով երևան են հանում այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ եթե հեղինակը գոյություն ունենար և ժամանակակից անձն լիներ, այն տեսակ սխալներ չէր անի:

Ես դեռ չեմ վերջացրել «Գաղտնիք»-ի մի զույգ հեղինակների հետ— հայր և որդի Բեկնազարյանների հետ: Դրանց պետք է ամեն կողմից քննել, որովհետև դրանց գոյության հետ սերտ կապ ունի «Գաղտնիք»-ի հարազատության կամ անհարազատության խնդիրը: Հենց մի անգամ ապացուցվեցավ, որ Բեկնազարյանները երևակայական անձնավորություններ են—խախտն ինքնուստինքյան փուլ կգա ամբողջ «Գաղտնիք»-ը և կապացուցվի, որ այդ գիրքը նույնպես մի երևակայական աշխատություն է, մի անհայտ հեղինակի գրած:

Ինչո՞ւ:

Նախքան այդ հարցին ուղղակի պատասխանելը, պետք է որոշել, թե ի՞նչ տեսակ աշխատություն է «Գաղտնիք»-ը:

«Գաղտնիք»-ը լեպ չէ, պատմություն ևս չէ: «Գաղտնիք»-ը մի հիշատակարան է, որի մեջ խառն և անկարգ կերպով պատմվում են զանազան պատմական անցքեր: Անցքերի պատմողները— Բեկնազարյանները— կամ անմիջական կերպով ինքը գործում է անցքերի մեջ, կամ, եթե ինքը ներկա չէ, մյուս գործիչների հետ

սերտ կապեր ունի և նրանցից ստանում է հարկավոր տեղեկությունները: Եվ այսպիսով, հիշատակարանի մեջ գործող անձը դառնում է, միևնույն ժամանակ, նրա գրողը, նրա հեղինակը:

Պատահում են շատ վեպեր, և իմ վեպերից մի քանիսը այդ ձևով է գրված, որ ամբողջ վեպը սկզբից մինչև վերջը պատմում է գործող անձինքներից մեկը: Բայց այստեղ հեղինակը հայտնի է: Նա միայն յուր խոսքը յուր ստեղծած տիպի բերանն է դնում, և յուր վիպասանության վերաբերությամբ՝ բոլոր պատասխանատու վոթյունը յուր վրա է առնում:

Բայց Մակար վարդապետը հրաժարվում է իրան «Գաղտնիք»-ի հեղինակ ճանաչել: Մնում են Բեկնաղարյանները, որոնք թե անձամբ խառն են կատարված անցքերի մեջ և թե իրենց հիշատակարանի մեջ գրում են նույն անցքերը: Եվ այսպես անցքերի ճշտության պատասխանատուությունը մնում է վերջինների վրա: Ուրեմն, եթե հայտնվեն փաստերի մեջ զեղծումներ և խոշոր զեղծումներ,— պետք է ընդունել երկուսից մեկը, կամ Բեկնաղարյանները ստախոսներ են և իրենց երեակայության ցնորքները տալիս են մեզ իրրե զուտ պատմական փաստեր, կամ նրանք բանաստեղծական անձնավորություններ են, այլ մի անհայտ հեղինակ գրել է այդ հիշատակարանը և Բեկնաղարյանների անունով նույն զեղծումներն է անում,— աղավաղում է պատմությունը:

Վերջին դեպքում, «Գաղտնիք»-ը կկորցնե յուր հարազատությունը և կդառնա մի անհայտի կեղծ աշխատություն: Թո՛ղ լինի այդ անհայտը Մակար վարդապետը, կամ մի ուրիշը,— միևնույն է:

Ահա ինչու ասում էի ես, թե երբ մի անգամ ապացուցվեցավ, որ Բեկնաղարյանները երեակայական անձնավորություններ են,— իսկույն փուլ կգա և կփշրվի ամբողջ «Գաղտնիք»-ը:

Դիմենք փաստերին:

«Գաղտնիք»-ի մեջ գտնում ենք անթիվ գաղտնի թղթակցություններ կամ ամբողջապես, կամ նրանց բովանդակությունը: Այս տեսակ գաղտնի թղթակցությունները թե պետությունների և թե մասնավոր բարձր պաշտոնականների հարաբերության մեջ, սկզբում խստիվ պահվում են դիվաններում, քանի դեռ գործողությունները չեն վերջացած: Իսկ գործողությունները վերջանալուց հետո, նրանք դառնում են հնադարանների (արխիվների) սեփականություն: Ապագայում, շատ հեռավոր ապագայում, նրանցից սակավներին է վիճակվում պատմության նյութ դառնալ:

Բայց «Գաղտնիք»-ի մեջ հակառակն ենք տեսնում: Դեռ այդ գաղտնի թղթակցությունների մեկանը շնորհաբար նրանք մտնում են «Գաղտնիք»-ի մեջ: Ո՞րտեղից, ի՞նչպես, ո՞ր սատանան է բերում,— մարդ դժվարանում է հասկանալ: Այժմ տեսնենք արդյոք հայր և որդի Բեկնազարյանները ի՞նչ պաշտոն էին կատարում պարսից թագավորների արքունիքում, որ նրանց մատչելի էին այն բոլոր դիվանական գաղտնիքները և այն բոլոր գաղտնի թղթակցությունները, որ նրանք անմիջապես ներմուծում էին իրանց հորինած գրքի մեջ:

Սկսենք որդուց—Ապրես Բեկնազարյանից:

1795 թվին, սեպտեմբեր ամսում, Աղա-Մամադ շահը ավերակ է դարձնում Թիֆլիսը և 12.000 գերիների բազմությամբ՝ սկսում է չվել դեպի Պարսկաստան: Նա Ղարաբաղից իր հետ է տանում թե հայր և թե որդի Բեկնազարյաններին (եր. 172): Հենց բանակի մեջ, ճանապարհին գնալու ժամանակ, շահը վարժապետ է կարգում, որ պատանի Ապրեսին պարսկերեն սովորեցնե: Բավական մեծ հոգացողություն պետք է համարել շահի կողմից...

«Պարսից վարժապետս Շուշու բանակատեղից սկսած՝ շահի ստիպմամբ աշխատում էր ինձ ուսուցանել պարսկերեն խոսել, գրել և կարդալ... Սկսա հաճախ կարդալ Կյուստան դասագիրքս և ձանձրացած ժամանակներս ընդօրինակել: Եվ ահա այսպիսի շարունակությամբ ունակությունս օր քան զօր զորացավ... և առաջագիմեցի իմ ձեռնարկության մեջ: Որքա՞ն ուրախանում էր իմ բարերար շահն, երբ իր հետ խոսակցում էի պարսկերեն և արտագրում էի գեղեցիկ. վասն որոյ շահն հրամայեց յուր դիվանապետին, որ հետզհետե ինձ օրինակել տա արքունիքի հրովարտակներ, շրջաբերակաճներ և գաղտնի նամակներ, որպեսզի այս մասնաճյուղը մշակելով ապագայում ես լինեի իրր գաղտնի նամակագիր» (եր. 221):

Այդ բոլորը խիստ հետաքրքիր է:

Թողնենք այն, որ շահի «գաղտնի նամակագիրը» մասնագիտաբար չէ պատրաստվում, և նրանցից այնքան խորին դպրություն չէ պահանջվում, որքան բարոյական հատկություններ, այն է՝ հա-

¹ «Խամսայի մեկրություններ», եր. 183—187.

«История войны и владычества русских на Кавказе». Н. Дубровина, т. II, 38—49.

վատարմություն և ծածկապահություն, իսկ այդ հատկությունները շահը պատանի Բեկնազարյանի մեջ նախադուշակել չէր կարող: Թողնենք և այն, որ Աղա-Մամադ-շահը, այնքան միամիտ մարդ չէր, որ յուր նեղվարտակներ, շրջաբերականներ և գաղտնի նամակներ տար պատանի Բեկնազարյանի ձեռքը, որ նա իբր վարժություն կամ գեղագրության օրինակներ գործ ածեր: Որովհետև եթե նա կարող էր հավատալ մի անփորձ պատանու, բայց երբեք չէր հավատա նրա վարժապետ մոլլային: Թողնենք և այն, թե ի՞նչ էր գտել Աղա-Մամադ-շահը մի խնածախցի հասարակ գյուղացու որդու մեջ, որ նրա վրա առանձին ուշադրություն էր դարձնում, քանի որ նրա Թիֆլիսից տարած 12.000 գերիների թվում կային շատ հայ և վրացի ազնվականների որդիներ: Այդ բոլորը թողնում եմ ես, այլ կարևոր եմ համարում ընթերցողի ուշադրությունը դարձնել միայն այն կետի վրա, արդյոք կարող էր պատանի Բեկնազարյանը Շուշիից մինչև Թեհրան գնալու ժամանակ, ճանապարհին այնքան պարսկերեն սովորել, որ շահին հիացնեք յուր պարսկերենով և սկսեք հրովարտակներ, շրջաբերականներ և գաղտնի նամակներ ընդօրինակել:

Այդ կետը ես ուշադրության արժան եմ համարում,— ահա ինչ պատճառով:

Դա է կազմում «Գաղտնիք»-ի հիմքը, այստեղից են բխում այն անթիվ պաշտոնական գաղտնի նամակները, շրջաբերականները և այլն, որ այդ գրքի մեջ բավական մեծ տեղ են բռնում: Պատանի Բեկնազարյանն ընդօրինակում է նրանց իբրև աշակերտ, և միևնույն ժամանակ զետեղում է «Գաղտնիք»-ի մեջ իբրև պատմագիր...

Հաշվենք թե պատանի Բեկնազարյանը որքան ժամանակ մնաց շահի պալատում, մինչև այդ կատարելությանը հասավ: (Ներքևում կտեսնենք, որ նա ապրում էր շահի պալատում):

1795 թվի սեպտեմբեր ամսի վերջերում Աղա-Մամադ-շահը վերադարձավ Թիֆլիսի արշավանքից: Յուր ծանր րանակի դանդաղ ընթացքով, մինչև հիշյալ թվականի վերջը նա հազիվ Թեհրան կհասներ: Յուր աթոռանիստ քաղաքում երկար չմնաց. նա անմիջապես սկսեց մի նոր արշավանք դեպի խորասան¹: (Այդ կտեսնենք հետևյալ գլխում): Իսկ խորասանից 1797 թվի գարուն-

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մեսրոպյան Դ. Թաղիադեանց, հատոր Ա. Խաչ. ի Կալկաթա, 1846, եր. 214:

քին ուղղակի արշավեց կրկին դեպի Անդրկովկաս, առանց պատերազմի գրավեց Շուշի բերդը և նույն բերդում սպանվեցավ յուր երկու սենեկապետներէն¹։

Այդ հաշվից երևում է, որ Աղա-Մամադ-շահն ամենեւին ժամանակ չէր կարող ունենալ զբաղվելու պատանի Բեկնազարյանի կրթութիւնով։ Որովհետեւ Աղա-Մամադ-շահի Քիֆիսի արշավանքից Պարսկաստան վերադառնալը, Խորասանի արշավանքը կատարելը և այնտեղից կրկին Շուշի գնալը և սպանվելը տեւեց ընդամենը մեկ և կէս տարի (այսինքն՝ 1795 թվի սեպտեմբեր ամսից, մինչև 1797 թվի ամառը), և այդ մեկ ու կէս տարվա ընթացքում նա զբաղված էր անընդհատ պատերազմներով, և Թեհրանում չմնաց նա, որ յուր հրովարտակները, շրջաբերականները և պաշտոնական գաղտնի նամակները տար պատանի Բեկնազարյանին ընդօրինակելու և այլն²։

Եթե մինչև անգամ ընդունենք, որ շահի բացակայութեան ժամանակ պատանի Բեկնազարյանը բնակվում էր նրա պալատում, դարձյալ վերևում ցույց տված հաշվով (ի բացառյալ ճանապարհորդութեան վրա անցած ամիսները) մեկ տարուց ավել այնտեղ բնակվել չէր կարող։ Որովհետեւ Աղա-Մամադ-շահի սպանվելուց հետո, ոչ ոք նրան պալատում չէր պահի։ Այդ մեկ տարվա ընթացքում տեսնեք որքա՞ն բաներ սովորեց նա։ Պարսկերենի մեջ այնքան կատարելագործվեցավ, որ մինչև անգամ հրովարտակներ ու շրջաբերականներ էր ընդօրինակում և նրանցից «Գաղտնիք»-ի համար օգուտներ էր քաղում, այլև սովորեց նա մի ուրիշ լեզու— ֆրանսերեն։

«Հաջողեցա գաղիբերեն ևս ուսանել Յակովբ անուն մի հայ-կաթոլիկ վարդապետից, որը Ուրմի քաղաքի կառավա-

¹ «Նամասայի մելիքութիւնները». եր. 204—209. «Л'топия войны и владения русских на Кавказе. Н. Дубровина. т. III. 209.

«Պատմութիւն Պարսից» Մեսրոպյալ 'ի. Թաղիաղեանց. հատ. Ա., եր. 216.

² Ով որ փոքրիշատե ծանոթ է պարսից լեզվի, և մանավանդ նրա գրութեան ձևերի հետ, որը սովորելու համար տասնյակ տարիներ են վատնվում, կհասկանա վերոհիշյալ տողերի տարօրինակութիւնը։ Պարսից տառերի և գրութեան ձևը փոխելու խնդիրը այժմ մի մեծ մանկավարժական հարց է դարձել Պարսկաստանում։ Այդ հարցը առաջին անգամ բարձրացրեց հայ ազգի Միդհատ Մելիքում իսանը.—պարսից Դուան Լոնդոնի լիազոր դեսպանը։ Այժմ նա պարսկերենի համար մի նոր ձևով տառեր է հնարել և «Գլուխտառ» նույն տառերով տպագրել է տվել Լոնդոնում։ Եթե ընդունելութիւն գտնի հարգելի պարսագետի աշխատութիւնը, պարսից մանկավարժութիւնը մեծ դյուրութիւններ կգտնի։

րությունն շահին ղրկած էր պատժելու,— շարունակում է պատանի Բեկնաղարյանը (եր. 229)։— Ամրաստողիրն սաստիկ բողոքում էր թե սույն վարդապետն զուն գործած էր մի քանի թուլահավատ հայեր կաթուղիկություն դարձնել, յոր խռովահույզ գրգռիչ, հեղափոխական և զալտնի բարոզներով տեղույն քրիստոնյա ժողովրդյան և տիրող կառավարության մեջ խռովություններ հարուցանել և ժողովուրդը պարսից դեմ ապստամբեցնել (ինչու)։ Շահն ավելի զբաղված լինելով քաղաքական և պատերազմական գործերով՝ ժամանակ չունեցավ կամ պատժել և կամ քննությամբ արդարացնելով ազատել, վասն որոյ բանտարկյալ մնացած էր, որի մոտ հաճախում էի ուսանելու։

Այդ ասացվածքների մեջ որքան տողեր կան, այնքան ևս սխալներ կան։ Ուրմի քաղաքում երբեք հայ կաթուղիկ հասարակություն, կամ հայ կաթուղիկ վարդապետներ չեն եղել և այժմ նույնպես չկան։ Երբեք հայ կաթուղիկ վարդապետները քաղաքական ձգտումներով Պարսկաստան չեն մտել, որովհետև նրանք քաղաքական շահեր չունեն։ Ուրմիում եղել է, այժմ նույնպես կա ասորի-կաթուղիկ հասարակություն, բայց նրանց կրոնավորները ոչ թե հայեր են, այլ եվրոպացիք լազարիստների կարգից։ Երևի «Գաղտնիք»-ի հեղինակը, ինքը Պարսկաստանում ապրելով, այնքան չի ուսումնասիրել երկիրը, որ Ուրմին շփոթել է Սպահանի հետ, որտեղ իրավ կա հայ-կաթուղիկ հասարակություն։ Թողնենք այդ, մեզ համար հետաքրքիր կետը պատանի Բեկնաղարյանի ֆրանսերեն սովորելն էր բանտարկյալ վարդապետի մոտ, մի տարվա ընթացքում, այն ևս պարսկական դժոխսային բանտում, որի դռները ոչ մի օտար մարդու առջև չեն բացվում։

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես էր ապրում պատանի Բեկնաղարյանը շահի պալատում։

«Շահի պալատում ամենից սիրականն ես էի։ Շահի երկու ֆուլբերն, վրացի և պարսիկ աղախիներն սիրում էին զիս անհագ սերով, փայփայում և զգվում։ Զեմ կարող չհիշել մի գլխավոր պարագա, այս է, միմյանցից թաքուն հայ կաթուղիկ վարժապետս (բանտում) քարոզում էր ինձ ընդունել Փափի գերիշխանությունը, պարսիկ վարժապետս՝ Մահ-մեդի լույս կրոնը և ս. Ալու իմամությունը, և վրացի աղախիներն՝ հունադավանությունը և վրացիությունը։ Թեև

հորիցս կանխավ խրատված էի բնավ այո՛ կամ ո՛չ չպատասխանելու՝ սահայն խոստովանում եմ մեղքս, ինչպես տղայական տաք արյան հատուկ է՝ վարդապետին պատասխանելիս։— «Ավելի լավ կլիներ դու հայ մեռնելի, քան թե փափականության մեջ ապրելիք»։ պարսիկ վարժապետիս։— «Դու ինձ պարտավոր ես պարսկերեն ուսուցանել և ոչ կրոնափոխութուն, իսկ վրացի Թոմաս և էլիզա աղախիններիս։— «Դուք ավելի լավ կանեիք, ձեր շահամուլ և դյուրափոփոխ ազգականներին մահմեդականութունից արգելել, քան ինձ վրացիութուն ընդունել տալու ճգնիլ» (եր. 229—230)։

Այդ բոլոր միամիտ խոսակցությունները փոքրիշատև հավանական կարող էին լինել, եթե Աղա-Մամադ-շահը կանանոց ունենար։ Դժբախտաբար նա ներքինի էր և զուրկ պարսից շահերի կանանոց ունենալու բավականութունից։ Դեռ տղայության հասակում Աղլ-շահի հրամանով ներքինացրին նրան և պահվում էր նույն շահի արքունիքում, որ գտնվում էր Թավրիզ քաղաքում։ Իսկ երբ Զենդ-Քարիմ-խանի զորավարը, Շրխալի-խանը, սպանել տվեց նրա հորը՝ Մամադ-Հուսեյին-խանին, և նրա որդիներից շատերին կոտորել տվեց Աստուրապատում, այդ կոտորածից ազատվեցավ Աղա-Մամադ-խանը, որովհետև գտնվում էր Աղլ-շահի մոտ՝։

Աղլ-շահի թագավորութունը տևեց 6 ամիս միայն։ Այնուհետև զորացավ Զենդ-Քարիմ-խանը։ Դա Աղա-Մամադ-խանին բերել տվեց Շիրազ և պահում էր յուր կանանոցում, իբրև պատանդ։ Այդ կանանոցից փախավ նա և Ղաջարյան թագավորության սկիզբը դրեց²։

Աղա-Մամադ-շահը ինչպես կանանոց շուներ, նույնպես տանը մնացած երկու փուլերի շուներ, որ սիրեին Ապրեա Բեկնազարյանին։ Նա միայն մի հորաքույր ուներ, որի վրա ամուսնացավ Զենդ-Քարիմ-խանը, նրա հորը սպանել տալուց հետո³։

¹ «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի, Ա. հատ., եր. 216։ «Պատմութիւն Նոր Զուլայու «Հարութիւն Տեր Հովհաննեսի», տպված ի Նոր Զուլա 1881 ամի, Ա. հատ., եր. 291։

² «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիադեանցի, Ա. հատ., եր. 206, «Պատմութիւն Նոր Զուլայու», Ա. հատ., եր. 279—280։ «Խամսայի մելիքութիւնները», եր. 176։

³ «Նամեյի Խոսրովան» (սֆիրք թագավորաց), աշխատություն Զայու-Միրզայի որդույ Ֆաթալի շահի, Գ. հատ., եր. 412։ Տպված է Խեհրանում 1871 ամի։

Այստեղ ծիծաղելի է այն կետը, որ Ապերս Բեկնազարյանը, ապրելով Աղա-Մամադ-շահի պալատում և ծանոթ լինելով նրա բոլոր գաղտնիքների հետ, այնուամենայնիվ չգիտե ամենահասարակ անցքերը, նրա տոհմային պատմությունը— նա չգիտե, որ Աղա-Մամադ-շահի հայրը, Սամադ-Հուսեյն-խանը մուս 40 տարի առաջ սպանված էր (1795 թ.¹), իսկ նրա մայրը նույնպես վաղուց վախճանված էր։ Ուրեմն երկու քույրերը ով պիտի ծներ Աղա-Մամադ-շահի համար, որ սիրեին Ապրես Բեկնազարյանին...

Եթե ընդունենք անգամ, որ պարսից այդ ներքինի թագավորը կանանոց ուներ, բայց դարձյալ խիստ տարուսպայման կլինեք ընդունել, որ Ապրես Բեկնազարյանը ապրում էր նրա պալատում և նրա կանանոցի հետ հարաբերություններ ուներ։ Ապրես Բեկնազարյանը այդ ժամանակ անպատճառ 20 տարեկան կլինեք, իսկ այդ հասակում նրան կանանոցը ներս չէին թողնի. մանավանդ, որ նա քրիստոնյա էր և նրա ներկայությունը, ըստ պարսից կրոնի, կարող էր ամեն ինչ պղծել մահմեդական ընտանիքում, և ավելի, մոլեռանդ Աղա-Մամադ-շահի ընտանիքում։

Զարմանալին այն է, Աղա-Մամադ-շահը, որ Թիֆլիսից տարած 12.000 գերիներից մեծ մասը զանազան հրապույրների կամ մտրակի ուժով մահմեդական դարձրեց, բայց Ապրես Բեկնազարյանի կրոնին չգիտավ։ Եվ նրան ոչ միայն որպես քրիստոնյա, սնուցանում էր յուր պալատում, այլ մինչև անգամ նպաստում էր նրա մեջ հայրենական կրոնի պահպանելուն։

«Ինչպես իմ բարերար շահն կարգադրած էր,— գրում է Ապրես Բեկնազարյանը,— ես ամեն շաբաթ երեկոյան և կյուրակի առավոտյան և կեսօրին, մեր եկեղեցին էի գնում, աղոթում և ուզած ժամանակս հաղորդվում և վերադառնում» (եր. 229),

Նա մինչև անգամ շահի պալատում շարունակում էր հայերեն-նով պարապել։

«Բարձրթողի արած չէի և հայերենս, այլ ինչպես կանխավ պատվիրած էր ինձ հայրս՝ գիշերներն առանձնացած ժամանակներս կարգաւ կարդում էի Ս. Ավետարանս իբրև կրոնագիրք, Եղիշես՝ իբրև պատմագրություն ուսուցանող գիրք և Նարեկս՝ իբրև աղոթագիրք» (եր. 222)։

¹ Զամչյանի «Պատմութիւն հայոց», Գ. հատ., եր. 859։

Այդ բոլորը գուցե լավ կլինեն մի վեպի մեջ, բայց ոչ թե պատմության մեջ: Երևում է, որ միամիտ Ապրես Բեկնազարյանը ոչ Աղա-Մամադ-շահին է տեսել, որ գիտենար, թե ինչն էր կատարվեցան այդ պալատում: Եթե նա այնտեղ եղած լիներ, անպատճառ կտեսներ ուրիշ շատ հայ պատանիներ, որոնք Ողիշեն և Նարեկը ամեն գիշեր կարդում էին: Նա կտեսներ Մանուշար խանին¹, Խոսրով խանին², Գիրգի խանին³, և ուրիշ շատերին, որոնց ոչ միայն մահմեդականացրել էին, այլև ճեղքվեցրել էին... Առանց ներքինի դարձնելու և առանց մահմեդական դարձնելու պարսից շահերը ոչ մի օտար մարդու թույլ չէին տալիս բնակվելու իրենց պալատում...

Ով որ փոքրիշատե ուսումնասիրել է Աղա-Մամադ-շահին, հարկավ ծանոթ կլինի նրա վերին աստիճանի կրոնական մոլեռանդության հետ: Նա մինչև անգամ բուն Պարսկաստանի, որի թագավորն էր ինքը, մի նահանգից հայ գերիներ էր տանում դեպի մյուսը՝ մահմեդականացնելու նպատակով⁴: Իսկ նրա Թիֆլիսից տարած ահագին գերեվարության հետքերն անգամ չեն մնացել Պարսկաստանում:

Բայց ի՞նչ է ասում այս գերիների մասին Ապրես Բեկնազարյանը.

¹ Մանուշար խանը Թիֆլիսի էնկիզոպիանների տոհմիցն էր:

² Խոսրով խանը Թիֆլիսի Տեր-Մամուկի որդին էր: Ղայթմազյան տոհմից:

³ Գիրգի խանը Մանուշար խանի ազգականն էր, նույնպես թիֆլիսցի:

Այդ երեք անձանց մասին, որ բարձր պաշտոնների և աստիճանների հասան Պարսկաստանում, կիտովի հետևյալ գլխում:

⁴ 1785 թվի հուլիս ամսի 23-ին Աղա-Մամադ շահը գերի վարեց Սպահանի նահանգի Փերիա կոչված գավառի հայ բնակիչներից շատերին, որոնք Շահ-Աբաս մեծի Պարսկաստան տարած գաղթականներից էին: («Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու», Ա. հատ., եր. 342—343):

Հետևյալ տարին (1786 թ.) Աղա-Մամադ-շահը մի նոր արշավանք կատարեց դեպի Սպահանի կողմերը: Այս անգամ Փերիա գավառի հայ բնակիչները երկյուղեց ամրացան լեռներում, իսկ շահը հրամայեց իր զորքերին ավարի առնել նրանց անտեր մնացած գյուղերը: («Պատմ. Նոր Ջուղայու», Ա. հատ., եր. 347):

1787 թվին դարձյալ արշավեց Աղա-Մամադ-շահը դեպի Սպահանի կողմերը և այս անգամ գերի վարեց հայոց Բուրվարի կոչված գավառի բնակիչներից շատերին, որոնք նույնպես Շահ-Աբաս մեծի տարած հայ գաղթականներից էին: Այդ գերիներին Աղա-Մամադ շահը բնակեցրեց Թեհրանի շրջակա գավառներում և գլխավորապես Սավալում: Մեծ մասը բունության մահմեդականացրին: («Պատմ. Նոր Ջուղայու», Ա. հատ., եր. 348—349):

«Պարսկաստան փոխադրած հայ և վրացի գերիներն բնակություն հաստատած էին Քավրիզում, սորա շրջականերում և փոքր մասամբ Քեհրանում: Վրացիք զգալի կերպով պարսկանում էին մահմեդական կրոնը ընդունելով, իսկ հայք ընդհակառակը պահպանում էին յուրյանց կրոնը եկեղեցիներ շինելով և երեխայք քահանայից ձեռոք ուսուցանելով» (եր. 229):

Այդ խոսքերից խոնկի հոտ է բուրում... Երևում է, որ գրողը մի հոգևորական է... Զի ցանկացել, որ հայերը կորչեն Պարսկաստանում:

Եթե Ապրես Բեկնազարյանը Պարսկաստանը տեսած լիսոր, և Աղա-Մամադ-շահի գերիների հետ այնտեղ գնացած լինիր, հենց այդ փոքրիկ հատվածի մեջ այնքան սխալներ չէր անի, որը ես այժմ պիտի ցույց տամ:

Ինչպես վերևում հիշեցի, Աղա-Մամադ-շահի տարած թե հա. և թե վրացի գերիների հետքեր չեն մնացել Պարսկաստանում, Մահմեդականությունը բոլորին կլանեց: (Իհարկե, իմ խոսքը մի քանի գերծ մնացած անհատների մասին չէ): Սխալ է այն, որ Աղա-Մամադ-շահը բնակեցրեց նրանց Քավրիզում, նրա շրջակա գյուղերում և մասամբ Քեհրանում: 12.000 գերին փոքր բան չէ. եթե այդ քաղաքներում բնակեցված լինեիր, չէին կորչի, որովհետև հնուց հայ ազգաբնակչություն կար:

Քավրիզի հայ ազգաբնակչությունը բաղկացած է զլխավորապես երկու տարրերից՝ բնիկներից և Ղարադաղի գաղթականներից, որոնք մինչև այսօր պահպանել են իրենց բարբառը և, թե սովորություններով և թե պարապմունքներով՝ բոլորովին որոշվում են մյուսներից: Եթե այդ քաղաքում բնակեցրած լինեին Քիֆլիսի գերիներին, այսօր կտեսնեինք նրանց, մանավանդ, որ խումբերով տարված գաղթականները միշտ առանձին թաղեր են կազմում և այդ թաղերը իրենց անունով են կոչում: Ինչպես Շահ-Աբասի Սպահան տարած գերիները բաժանված են զանազան թաղերի, և երբեք չուղալացին յիստնվեցավ երևանցու հետ, կամ երևանցին՝ դաշտեցու (ներքինագույեցու) հետ:

Իսկ Քավրիզի շրջակայքում, որ ցույց է տալիս Բեկնազարյանը, ոչ միայն Քիֆլիսեցոց գյուղեր չկան, այլ մինչև անգամ մահմեդականների՝ թուրքաց կամ պարսից գյուղեր չկան: Քավրիզի շուրջը անուպատ է, իսկ գյուղերը բավական հեռու են: Հայոց երեք

գյուղեր կան միայն, մի օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա, որոնց բնակիչները ոչ թե թիֆլիսեցիներ են, այլ բնիկներ կամ ղարադաղցիք: Թեհրանում նույնպես թիֆլիսեցի գաղթականներ չեն եղել և այժմ չկան:

Ուրեմն ի՞նչ եղան Աղա-Մամադ-շահի տարած գերիները:

Աղա-Մամադ-շահը նրանց մի մասը բնակեցրեց Մազանդարանում, որ յուր հայրենական երկիրն էր, մի մասը բնակեցրեց Կասպից ծովի հարավային գավառներում, մնացածներին ցրիվ տվեց Պարսկաստանի զանազան խորքերում, հեռու քրիստոնյա ազգաբնակչություններից, որպեսզի հեշտ լինե՞ր նրանց մահմեդականացնելը:

Այդ գլխում հիշված բոլոր օրինակներից, որ ես քաղել եմ «Գաղտնիք»-ից, ինքըստինքյան ծագում է մի հարց, մի՞թե Ապրես Բեկնազարյանը, որ այնքան մերձավոր էր Աղա-Մամադ-շահին, որ նրա պալատում էր ապրում, որ անձամբ ականատես և ներկա էր յուր ժամանակի անցքերին,—մի՞թե նա այսքան սխալներ կանե՞ր, եթե իրոք մի այսպիսի անձնավորություն գոյություն ունենար:

Այս ախալները Մակար վարդապետի սխալներն են: Եթե նա փոքրիշատե ծանոթ լինե՞ր պարսից կարգերի և սովորությունների հետ, եթե նա լավ ուսումնասիրած լինե՞ր այդ ժամանակներում կատարված անցքերը, իհարկե իր ստեղծած պատմագրին մոլորությունների մեջ չէր ձգի:

Հետևյալ գլխում ես ցույց կտամ ալեի խոշոր սխալներ հայր Բեկնազարյանի գործունեության մասին Պարսկաստանում, իսկ այժմ չեմ կարող առանց նկատողության թողնել մի մեծ հակասություն, որ իսպառ ոչնչացնում է «Գաղտնիք»-ի մի զույգ հեղինակների գոյությունը և ցույց է տալիս, որ նրանց գրածները երեվակայական առակաբանություն է, և ալեի ոչինչ:

Վերևում տեսանք, թե Բեկնազարյանները որտեղ բնակեցրին Աղա-Մամադ-շահի Պարսկաստան տարած հայ և վրացի գերիներին,—Թալրիզ քաղաքում, նրա շրջակա գյուղերում և Թեհրանում:

Բայց երևում է, որ «Գաղտնիք»-ի մի զույգ հեղինակները օաստիկ մոռացկոտ են, գրքի մի տեղում գրածը, մյուս երեսում մոռանում են և նրա հակառակն են գրում: Նրանք «Գաղտնիք»-ի 169 երեսում Աղա-Մամադ-շահի վերառած հայ և վրացի գերիներ-

րին, հենց առաջին իշխանից, Սողանլուիից, Մելիք-Մեջլումի՝ միջ-նորդությամբ, վերադարձնում են կրկին իրենց տեղը—Թիֆլիս, իսկ հետո 229 երեսում, բնակեցնում են միևնույն գերիներին Պարսկաստանի Թավրիզ բաղաքում, նրա շրջակա գյուղերում, Թեհրանում և այլն։ Այլև ի՞նչ գերիներ կմնային այդ տեղերում բնակեցնելու համար, քանի որ բոլորին վերադարձրել էր շահը՝ Ահա «Գաղտնիք»-ի խոսքերը.

«Սողանլու կռված տեղից, Մելիք-Մեջլումի միջնորդու-թյամբ գերիներից Տփղիս վերադարձան տասն և երկու հա-զար վրացի և հայ գերվածներ՝ հանդերձ բոլոր եկեղեցիա-կան անոթներով և դարդերով» (եր. 169)։

Գերիների թիվը ընդամենը 12 հազար էր։ Այդ թիվը առնված է «Խամսայի մելիքություններից», որի մեջ նույնպես 12.000 է նշանակված (եր. 185)։ Իսկ Դուբրովինը նրանց թիվը ավելի պա-կաս է դնում՝ 10.000։ («Ист. войны и владения русских на Кавказе», т. III, стр. 42).

Այս տեսակ հակառակություններ անում են այն հեղինակները, որոնցից մեկը, հայր Բեկնազարյանը—Աղա-Մամադ-շահի զորա-պետն է և անձամբ մասնակցել է նույն արշավանքին, իսկ մյու-սը՝ որդի Բեկնազարյանը ապրել է շահի պալատում և գրել է ժա-մանակի պատմությունը...

Դ

Այժմ տեսնենք հայր Բեկնազարյանի—Աբրահամի— գոր-ծունեությունը Պարսկաստանում։ Քննելով նրան, մենք բննած կլի-նենք «Գաղտնիք»-ը։

Պետք չէ մոռանալ, որ Աղա-Մամադ-շահը, Թիֆլիսը ավերակ դարձնելուց հետո, երբ վերադառնում էր Պարսկաստան, հայր և որդի Բեկնազարյաններին տարավ յուր հետ։

«Շահն հայտնեց մելիքին (Մելիք-Մեջլումին), որ ինքն ստիպված էր փութալ Պարսկաստան և յուր հետ տանել և հայրս և զիս»— այսինքն՝ հայր և որդի Բեկնազարյաններին (եր. 171)։

¹ Մելիք-Մեջլումը Ղարաբաղի Զրաբեղ գավառակի մելիքն էր, որ վերա-վորված լինելով վրաց Հերակլ Թագավորից, առաջնորդեց Աղա-Մամադ-շահին Թիֆլիսի արշավանքի ժամանակ։

«Երբ Թավրիզ հասանք¹,—շարունակում է որդի Բեկնազարյանը,—հայրս շահից զորավար կարգվեցավ և 10.000 սարվազ առնելով գնաց Հերաթի և Ղանդահարի ապստամբությունները զսպելու... Իսկ շահն հաղթական փառքով մտավ Թեհրան, ուր պարսից աթոռանիստ քաղաքն էր»²։

«Հայրս վերադարձավ և պատմեց հետևյալը.

«Սիրելի Ապրես, իսպառ նվաճեցինք Հերաթի և Ղանդահարի ապստամբությունները։ Տեղական ապստամբ խաներն սպանվեցան և հաջորդեցին շահի հրամանով նոցա որդիքն։ Շահն բավական մնաց իմ այս ծառայությանը» (եր. 222)։ Նա կարծում է, որ Հերաթը և Ղանդահարը առանձին-առանձին երկրներ են, չգիտե, որ երկուսն էլ Աղվանստանի քաղաքներն են։ Այդ թողնենք։

Հետաքրքրականն այն է, թե ո՞րքան շուտ են կատարվում «Գաղտնիք»-ի մեջ գործերը։ Հայրը գնաց, այն ևս 10.000 սարվազով (հետևակ զինվոր), հզոր Աղվանստանի ապստամբությունները նվաճեց, տիրող խաներին սպանեց, նրանց որդիներին հաջորդ կարգեց, շահի շնորհակալությունն ստացավ և եկավ սիրելի Ապրեսին պատմեց—և այդ բոլորը կատարվում է մի քանի րոպեում։

«Գաղտնիք»-ի համար որպես շատ օրինակներ կտեսնենք աշխարհագրական տարածությունների և ժամանակների տարբերություններ չկան։ Մարդիկ օդի մեջ են շրջում. մի վայրկյան կտեսնեք նրանց Թավրիզում, իսկ մի վայրկյանից հետո Հնդկաստանում։ Մինչև Բեկնազարյանցը կզնար Աղվանստանի ապստամբությունները կնվաճեր և վերադառնար, շահին արդեն սպանված կզտներ, և այլևս նրա շնորհակալությունը չէր կարող ստանալ, որովհետև հիշյալ արշավանքից հետո շահը ապրեց մեկ և կես տարի միայն։ Այդ տեսանք նախորդ գլխում։

Բայց հարցը դրանում չէ։ Մեզ համար հետաքրքրականն այն է, արդյոք տեղի ունեցե՞լ է մի այսպիսի արշավանք։

¹ «Գաղտնիք»-ը լինել և անթիվ աշխարհագրական սխալներով։ 172—173 երեսներում ասված է, որ թե իրանը՝ Բեկնազարյանները, և թե շահը անցան Երասխը և Երասխի լճի կամրջով, Եթե այստեղից անցած լինեին, Թավրիզը չէին տեսնի։

² Պարսից աթոռանիստ քաղաքը Թեհրանումն էր, թե Թեհրանն էր անոռանիստ քաղաքը.—հայտնի չէ։ Բեկնազարյանը չգիտե, որ պարսից աթոռանիստ քաղաքը Սպահանն էր, իսկ Աղա-Մամադ-շահը և զլխավորապես նրա հաջորդները դարձրին Թեհրանը նոր մայրաքաղաք։

Այդ հարցը պարզելու համար ես հարկավոր եմ համարում քերել «եռամսայի մելիթություններից» մի քանի քաղվածքներ միևնույն արշավանքի մասին և զուգահեռաբար դնել «Գաղտնիք»-ի պատմածների հետ:

Որովհետև Աղա-Մամադ-խանը իր հաղթութունով (Թիֆ. վերարերությամբ) առավել պարտական էր Մելիթ-Մելչումին, ճանապարհին հենց առաջին իջևանում (Սողանլուխում) հրամայեց իր զորապետներին, որ ավարից նրա մարդիկների համար քաժին հանեն, ասելով.— «Քրիստոնյային պատկանածը քրիստոնյային տվեցեք»: Մելիթ-Մելչումի ձիավորները իրենց յափուներին երբ տարածեցին գետնի վրա, և պարսից զորքերը որքան խաչեր,

«Սողանլու կոչված տեղից, մելիթ Մելչումի միջնորդությամբ գերիներից Տփիսիս վերադարձան տասն և երկու հազար վրացի և հայ գերվածներ՝ հանգեցնելով լուր եկեղեցական անոթներով և զարդերով» («Գաղտնիք», եր. 169):

«Շահն նվիրեց Մելիթ-Մելչումին մի առյուծաղոռյմ շխնշան², երկու ջորաբեռն ջիտանոց³ ար-

¹ Պարզ երևում է, որ «Գաղտնիք»-ը քաղել է «եռամսայի մելիթություններից», միայն ավելացնելով, թե եկեղեցական իրեղենների հետ, Մելիթ-Մելչումի միջնորդությամբ. Աղ-Մամադ-շահը վերադարձրեց նաև յուր վեր առած 12.000 հայ և վրացի գերիները: Այդ հավելվածը «Գաղտնիք»-ի ամենախոշոր հակասութուններից մեկն է, որովհետև նույն գրքի եր. 229 ասված է, որ շահը նրանց տարավ յուր հետ և քնակեցրեց Թավրիզ քաղաքում, նրա շրջակա գյուղերում և Թեհրանում: Այդ ես ցույց տվի նախորդ գլխում:

² Ես առիթ կունենամ ուրիշ տեղերում ևս ցույց տալու, որ «Գաղտնիք»-ի պատմական մասը ամբողջապես առեված է «եռամսայի մելիթություններից»: Եվ ինչպես այդ քաղվածքի մեջ երևում է, ինչ փոփոխություններ, որ արել է «Գաղտնիք»-ի հեղինակը, դրանք կամ խոշոր սխալներ են, կամ փաստերի աղավաղումներ: Այդ և հետագա ծանոթության օրինակներ քաղական կյանքին իմ կարծիքը ապացուցելու համար: Աղա-Մամադ-խանի օրերում առյուծաղոռյմ շխնշանը դեռ գործածական չէր և մինչև անգամ իրավունք չունեի տալու, որովհետև այդ միջոցին նա դեռ հասարակ խան էր, ճանաչված չէր իբրև թագավոր: Առյուծաղոռյմ շխնշանը գործածական դարձավ նրա հաջորդների՝ Ֆաթալի-շահի, Մամադ-շահի և ժանապանդ պարսից ներկա շահի օրերում:

³ «Ջլխաուեոցը», «Գաղտնիք»-ի ծանոթության մեջ բացատրված է «վրացոց թագավորների կտոր միամուլ 40 կոպեկանոց դրամ: Վրաց թագավորների և ու մեկի ժամանակ այդ դրամը չկար: Երբ վրաց վերջին թագավորը՝ Գիորգիե մահվան անկողնի մեջ էր, այդ միջոցին նրա Ս. Պետերբուրգ ուղարկած պատգամավորները, ի թիվս այլ պալմանների, առաջարկում էին ուսաց արքունիքի և գրում հատանելու իրավունք ունենալ: Այդ առաջարկությունը չի արգործվեցա»:

եկեղեցական անոթներ և զգեստներ կողոպտել էին Թիֆլիսի եկեղեցիներին, բոլորը թափեցին նրանց յափուռչիների վրա: Մեղիք Մեջլումը այդ բոլորը ետ ուղարկեց Թիֆլիս» («Խամսայի մեղիքությունները», եր. 186):

«Շահը շնորհեց Մեղիք Մեջլումին այդ երեք արտոնությունները. 1. երբ և կամենա, կարող է անարգել կերպով ելևուտ գործել իր մոտ. 2. ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կկատարվի, արքունի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի» («Խամսայի մեղիքությունները», եր. 186):

Ժաթ և երկու քսակ թակի... նույն շափով և Զավադ խանին» («Գաղտնիք», եր. 171):

«Բայց առաջինն (Մեղիք-Մեջլումն) շնորհունեց (դրամները), բոլոր ճրտերի¹, Շուշու Իբրահիմ խանի և նրա կուսակիցների շնչումը գերադաս համարելով, քան թե այդ դրամը, միայն ընդունեց շքանշանը, պատճառելով, թե ինքն բավական կլինեի միայն ճրտերի շնչելովն և այն: Շահն ինքն անձամբ (այսինքն, որ շահն

որովհետև Գիրգիի շուտով վախճանվեցավ և նրա վրաց թագավորությունը վերջացավ: («История войны и владычества русских на Кавказе». Н. Дубровина, т. III, 335-351).

Հիշյալ դրամը թեև վրաց տառեր է կրում, բայց ռուսաց փող է և Թիֆլիսում հատանել սկսեցին 1805 թվին մինչև 1837 թվականը, այսինքն՝ սկսյալ այն ժամանակից, երբ վրաց թագավորությունը բոլորովին վերջացած էր և Վրաստանը միացած էր Ռուսաստանի հետ: Իսկ Աղա-Մամադ-շահի արշավանքը և նրա Թիֆլիսը ավերակ դարձնելը տեղի ունեցավ ոչ թե Գիրգիի օրերում, այլ նրա նախորդ Հերակլի օրերում, երբ այդ դրամները ամենևին գոյություն չունեին: Ուրեմն, օրտեղից լցրեց շահը յուր ջորիների բեռները հիշյալ դրամներով... Ավելորդ չեմ համարում հիշել և այն, որ վրաց վերջին թագավորների յամանակ, Թիֆլիսում եղած դրամահատության տունը, որ գտնվում էր իշխան Բեհրությանների ձեռքում, — դա պարսից հիմնարկություն էր և պարսից դրամներ էին կտրում, որովհետև Վրաստանը իբրև պարսկական մի ավատական նահանգ իրավունք չունեի յուր սեփական դրոշմով դրամ հատանելու: Այդ պարսից դրամները և այսօր կարելի է տեսնել Թիֆլիսի հնավաճառների կամ սառաֆների մոտ:

¹ «Ճրտ» բառը, որ խիստ հաճախ գործ է ածվում «Գաղտնիք»-ի մեջ և ամեն րոպե անտանելի կերպով ականջ է ծակում, Մակար վարդապետը յուր ծանոթության մեջ թարգմանում է՝ «վայրենի, անպատուապտ պողպատե ծառ», իսկ փոխարեքական մտքով «կեղծ, չինծու, անհարազատ»: Բայց «ճրտ» կամ ավելի ճիշտ ուղղագրությամբ ջրո, թուրքերեն բառ է ջրոմմ բայի արմատից կաղմբված և նշանակում է ճեղքված կամ ճեղքված: Այսպես կոչվում էին Ղարաբաղի այն մեղիքներին, որ բաժանված էին հարազատ մեղիքների միարանությունից և միացած էին նրանց թշնամի թուրք խաների հետ, որոնք բռնությամբ տիրապետել էին Շուշին և Ղարաբաղի մի մասը:

«Բայց Մելիք-Մեջլումը այն աստիճանի հպարտ և անշահասեր մարդ էր, որ շահից ուրիշ ոչինչ չպահանջեց, միայն Թիֆլիսը ավերակ դարձնելուց հետո խնդրեց նրա օգնությունը Շուշի բերդը նույնպես կործանել, իբրահիմ խանին ոչնչացնել և ավելի հաստատություն տալ Ղարաբաղի մելիքների իշխանությանը»։ («Խամսայի մելիքություններ», եր. 186)։

«Շահը հոժարեցավ ուղղակի գնալ Ղարաբաղ Շուշին գրավելու և Մելիք-Մեջլումի ցանկությունները կատարելու համար։ Բայց դժբախտաբար այդ միջոցներում Ղանդահարի և Հերաթի կողմերում խռովություններ ծագեցան և նա ստիպվեցավ շտապել Պարսկաստան ապստամբությունները զսպելու համար»։ («Խամսայի մել.», եր. 187)։

«Նա (շահն) հայտնեց Զավադ խանին և Մելիք-Մեջլումին սպասել, խոստանալով, որ շուտով կվերադառնա»։ («Խամս. մել.», եր. 187)։ «Զավադ խանը Մելիք-Մեջլումի հետ գնացին Գանձակ, իսկ շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դեպի Պարսկաստան»։ («Խամս. մել.», եր. 187)։

անձամբ մասնակցեց Երևանի շնչման գործին)։ («Գաղտնիք», եր. 172)։

«Եվ մինչդեռ հայ զորականաց սրտերը լցված ուրախությամբ և շահի տված խոստմամբ աճապարում էին Շուշի—հանկարծ շահն մի նամակ ստացավ Պարսկաստանից, որն հայտնում էր շահին, թե զորավոր ապրստամբություններ երևան ելած էին Ղանդահարի և Հերաթի կողմերում։ Հարկ էր փութալ ի Պարսկաստան»։ («Գաղտնիք», եր. 170)։

«Շահն հայտնեց Մելիքին (Մելիք-Մեջլումին), որ ինքըն ստիպված էր փութալ ի Պարսկաստան... և խոստացավ առաջիկա զարնան կրկին գալ գրավել Շուշին և կատարել յուր խոստումները»։ («Գաղտնիք», եր. 171)։ «Շահն շնորհակալությամբ հանդերձ հրաժարական ողջույն տալով Մելիքին (Մելիք-Մեջլումին) և Զավադ խանին հեռացավ Գանձակից»։ («Գաղտնիք», եր. 172)։

Վերևում գրած մի շարք զուգահեռական համեմատություններից պարզ երևում է, որ կամ «Խամսայի մելիքություններին» հեղինակը—ես—գողացել է «Գաղտնիք»-ից կամ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը՝ Աբրահամ Բեկնազարյանը, գողացել է «Խամսայի մելիքություններին»։

Ես «Գաղտնիք»-ից գողանալ չէի կարող, որովհետեւ երբ Աբրահամ Բեկնազարյանը գրում էր հիշյալ տողերը (1795 թ.), ոչ թե ես ծնված չէի, այլ իմ հայրն անգամ ծնված չէր։ Բացի դրանից, «Խամսայի մեխիբությունները» լույս է տեսել 1882 թվին, իսկ «Գաղտնիք»-ը այս տարի—1886 թվին։ Առաջինը երկրորդից օգուտ քաղել չէր կարող։

Բայց պետք է խոստովանել, որ Աբրահամ Բեկնազարյանը նույնպես չէր կարող օգուտ քաղել «Խամսայի մեխիբություններից», որովհետեւ նա մեռել է այդ գրքի լույս տեսնելուց 58 տարի առաջ—1828 թվին։

Ուրեմն ո՞վ է գողը...

Գողն ինքն իրան կգտնվի... բայց ես ավելորդ չեմ համարում հիշել մի զրույց։ Մի մարդից փողեր գողացան, նա ծիծաղելով ասաց— թո՛ղ տանեմ, շատ խեղ չի տեսնի, նրանց միջում մեկը ղալը (կեղծ) էր...

Նույնը կրկնում եմ և ես։ «Խամսայի մեխիբություններից» առնված քաղվածքների մեջ մի խոշոր պատմական սխալ կա և այդ սխալը նույնությամբ մտել է «Գաղտնիք»-ի մեջ։ Այն կտորը, թե Աղա-Մամադ-շահը թողեց Շուշի բերդը գրավելու մտադրությունը և շտապեց Պարսկաստան՝ Ղանդահարի և Հերաթի ապստամբությունները զսպելու համար,— դա բուլղոբոլին սխալ էր, այսպիսի ապստամբություններ ոչ տեղի են ունեցել, և ոչ էլ Աղա-Մամադ-շահը գնացել է նրանց զսպելու։

Թե ի՞նչն է սխալացրել ինձ, այդ ես գիտեմ, և իմ սխալը ինքս ուղղում եմ։

Բայց ինչ որ ներելի կարող է լինել ինձ, որ գրել եմ «Խամսայի մեխիբությունները» հիշյալ անցքից 87 տարի հետո,— այն չէ կարող ներելի լինել Աբրահամ Բեկնազարյանին, որ ոչ միայն գրում է հիշյալ երևակայական արշավանքի պատմությունը, այլ ինքը Աղա-Մամադ-շահից զորապետ կարգվելով 10.000 սարվազով գնում է Աղվանստան Ղանդահարի և Հերաթի ապստամբությունները նվաճում է, և տեղային խաներին կոտորում է, նրանց որդիներին հաջորդ է կարգում և այսպիսով, խաղաղացնում է մի ամբողջ երկիր (եր. 221—222)։

(Հիշյալ արշավանքի մասին «Գաղտնիք»-ից առած վկայությունները դրեցինք այս գլխի սկզբում, նորից կրկնել ավելորդ ենք համարում)։

Բայց ինչո՞վ բացատրել այդ հանելուկը։

Ահա ինչով. Մակար վարդապետը ցանկացել է յուր ստեղծած պատմագիրներին—հայր և որդի Բեկնազարյաններին—ուղարկել Պարսկաստան, որ նրանք աղբյուրի հենց մաքուր ականջ քաղեն բոլոր տեղեկությունները և արձանագրեն «Գաղտնիք»-ի մեջ, Այդ նպատակով նա որդի Բեկնազարյանին մտցրել է Աղա-Մամադ-շահի պալատը: Այնտեղ նա պարսկերեն է սովորում, շահի գաղտնի նամակները, հրովարտականները, շրջաբերականներն է ընդօրինակում և, միևնույն ժամանակ, նրանց օրինակները մտցնում է «Գաղտնիք»-ի մեջ: (Այդ տեսանք Գ-րդ գլխում): Մնում է հայր Բեկնազարյանը: Մակար վարդապետը մտածել է դրա համար ևս մի նպատակահարմար պաշտոն գտնել: Եվ կարգել է նրան գորապետ Աղա-Մամադ-շահի մոտ, որպեսզի նրա բոլոր գինվորական գործողությունների գաղտնիքները իմանա և նույնպես մտցնե «Գաղտնիք»-ի մեջ: Բայց նրան պետք է մի որևէ գործ տալ, որի մեջ հայտնվի, նշանակություն ստանա: Մակար վարդապետը «Խամսայի մելիքությունների» մեջ կարդացել է, թե ինչ որ Հերաթի և Ղանդահարի ապստամբություններ են եղել: Եվ այդ գուտ ոսկու տեղ ընդունելով, իսկույն օգուտ է քաղել և Արբահամ Բեկնազարյանին ուղարկել է Աղվանիստան, որ նույն ապստամբությունները զբաղող հերոսը դառնա:

Այժմ, կարծեմ պարզ է, թե ո՞վ է գողը...

Ի՞նչ ուրիշ ոչինչ չլինե՞ր, Աղվանստանի երևակայական արշավանքն միայն բավական էր ցույց տալու «Գաղտնիք»-ի կեղծությունը:

Աղա-Մամադ-շահը այնքան զբաղված էր բուն Պարսկաստանի ներքին գործերով, և դեռևս այնքան շատ գործ ուներ տեղային խանների հետ, մինչև կարողանար բոլորին նվաճել և ի մի ձուլել ամբողջ Պարսկաստանը, որ նա Պարսկաստանի սահմաններից դուրս աշխարհակալություններ անելու ոչ ժամանակ ուներ և ոչ ցանկություն:

Աղա-Մամադ-շահի օրերում Աղվանիստանը նույնքան և գուցե ավելի զորեղ մի իշխանություն էր, որքան Պարսկաստանը, և ամենևին կախում չուներ վերջինից, որ Աղա-Մամադ-շահը ստիպված լինե՞ր կամ ինքը գնալ, կամ Արբահամ Բեկնազարյանին ուղարկել՝ տեղային ապստամբությունները զսպելու:

Դեռ շատ ժամանակ չէր անցել այն օրից (ընդ. 68 տարի), որ սեֆևիդների գահի վրա, Սպահանում, նստում էին աղվանները: Նազիր-շահի հզոր ձեռքը միայն կարողացավ մաքրել Պարսկաս-

տանը աղվաններին: Այլևս ի՞նչ հարկ կար, որ Աղա-Մամադ-շահը իր զգուշ ձեռքը մխեր օձերի բույնի մեջ...

Բայց մի անցք շտապեցրեց Աղա-Մամադ-շահին, Թիֆլիսի ավերումից հետո թողնել Շուշի բերդը և շտապել Պարսկաստան:

Այդ անցքը ոչ թե Ղանդահարի և Հերաթի ապստամբություններն էին, այլ Բուխարայի թաթարների հարձակումները Աղա-Մամադ-շահի նոր հիմնած պետության սահմանների վրա: Եթե Մակար վարդապետը գիտենար այդ, տարակույս չկա, որ նա Արահամ Բեկնազարյանին այլևս Աղվանիստան չէր ուղարկի, այլ Բուխարա կուղարկեր թաթարներին զսպելու համար:

Թաթարներին պատժելու նպատակով սկսված արշավանքը՝ Աղա-Մամադ շահը սքողեց խորասանի ուխտագնացության պատերվակով: Այդ պատրվակի ներքո թաքնված էր մի այլ նպատակ ևս, այն է՝ ձեռք բերել Նադիր-շահի գանձերը, որ դեռևս մնացել էին նրա ժառանգների մոտ:

Այդ էր պատճառը, որ Թիֆլիսից Պարսկաստան վերադառնալուց հետո, նա անմիջապես դիմեց դեպի խորասան:

Դեռ կենդանի էր կուրացյալ Շահ-Ռուխը՝ Նադիր-շահի թոռը, երբ Աղա-Մամադ-շահը հասավ խորասանի սրբազան քաղաքը, Մաշհադ, դժբախտ թագավորը դիմավորեց նրան և, նրա ձեռքից բռնելով, տարավ իմամի սրբավայրը: Այստեղ Աղա-Մամադ-շահը յուր աղոթքը կատարելուց հետո, սկսեց Շահ-Ռուխից պահանջել Նադիր-շահի գանձերը: Մերունի թագավորի բոլոր աղաչանքներն ապարդյուն եղան՝ ամոքելու Աղա-Մամադ-շահի ազահությունը: Նա սկսեց սարսափելի շարշարանքներով տանջել նրան: Յուր անգրթությունը այն աստիճանի հասցրեց, որ դրեց Շահ-Ռուխի գլուխին մի պսակաձև շրջանակ և նրա մեջը հալած արճիճ լցնել տվեց: Այսպիսով ստացավ նա այն խոշոր հակինթը¹, որ մի ժամանակ զարդարում էր Ուրանգգեբայի թագի ճակատը, և որը բերել էր Նադիր-շահը Հնդկաստանից: Յուր կրած տանջանքներից մեռավ Շահ-Ռուխը և նրա հետ հանգավ ավշարների թագավորության վերջին շառավիղը²:

Խորասանից Աղա-Մամադ-շահը պատրաստվում էր գնալ Բուխարա թաթարներին պատժելու, երբ լսեց, որ ռուսները նոր զորքեր են ուղարկել Անդրկովկաս: Այնտեղից ուղղակի դիմեց

¹ Այդ նշանավոր հակինթը մինչև այսօր պահվում է պարսից արքունիքում և, որքան հիշում եմ, կոչվում է «դուրրի-դարիա»—զոհարի ծով:

² «Պատմություն Պարսից», Մ. Դ. Թադիագանջի, Ա. հատ., եր. 214—215:

Շուշի, առանց պատերազմի գրավեց, և այնտեղ սպանվեցավ յուր երկու սպասավորներից (1797 թ.):

Եվ այսպես Աբրահամ Բեկնազարյանի գործունեությունը Պարսկաստանում սկսվում է մի առասպելից—այն է՝ Աղվանիստանի արշավանքից, որ բնավ պատմական հիմք չունի: Ազա-Մամադ-շահի օրերում մի աթապիսի արշավանք տեղի չի ունեցել:

Աղվանիստանի արշավանքը տեղի է ունեցել ոչ թե Ազա-Մամադ-շահի օրերում, որ նրա հերոսը երևակայական Աբրահամ Բեկնազարյանը լիներ, այլ նրա հաջորդ Ֆաթալի-շահի օրերում: Այդ ժամանակ Աղվանիստանի թագավոր Զաման շահը յուր ասպատակություններով սարսափի մեջ էր դրել ամբողջ Հնդկաստանը: Հնդկական թագավորները, մինը մյուսից հետո, ընկնում էին նրա զորություն առջև: Եվ որովհետև Զաման շահի տիրապետությունները սաստիկ վնասում էին անգլիացիների շահերին Հընդկաստանում, այդ պատճառով անգլիական քաղաքագիտությունը հաջողեցրեց Քեհրանում Ֆաթալի-շահին յուր զորքերով շարժել դեպի Աղվանիստանի սահմանները, որպեսզի Զաման շահը ստիպված լինի թողնել Հնդկաստանը և վերադառնա յուր երկիրը պաշտպանելու պարսիկներից: Այդ արշավանքը կատարելու համար, մի քանի տարի շարունակ, Ֆաթալի-շահը ստանում էր անգլիացիներից օրեկան 1000 թուման րուկի¹:

Ո՞ր մնաց Աբրահամ Բեկնազարյանը, որ մինչև անգամ չգիտե, որ յուր 10.000 սարվազով նվաճած Աղվանիստանի տիրապետողները հասարակ խաներ չէին, այլ սարսափելի Զաման շահն էր:

Ֆաթալի-շահի օրերում Բեկնազարյանները դարձյալ շարունակում են մնալ պարսից ժառանգության մեջ, բայց թե ինչ է նրանց պաշտոնը.—այդ մասին որոշ հիշատակություններ չկան «Գաղտնիք»-ի մեջ, միայն մի տեղում կարդում ենք հետևյալ մթին խոսքերը.

«Ֆաթալի շահը յուր նախորդի պես փրեց գիս (որդի Բեկնազարյանին) և հույրս (հայր Բեկնազարյանին), վերջինս (հայր Բեկնազարյանը), թեև բազմիցս թախանձանոք ազատության (") հրաման խնդրեց առաջինից (Ֆաթալի-խանից) հայրենիք վերադառնալու, սակայն անկարելի եղավ զայն ստանալը, քանզի Աբաս Միրզան (Թագաժառանգը)

¹ Պատմություն Պարսիք, Մ. Դ. Թադիսդեանցի, Ռ. հատոր, եր. 222.

միշտ առարկում էր պատճառարանելով (ես շատ հարկավորութիւններ ունեմ քո (հայր Բեկնազարյանի) ներկայութեան իմ Ղարաբաղում գործ դնելու նպատակներիս համար, իսկ շահական դիվանն քո որդի Ալլահվերդու (Ապրես Բեկնազարյանի) ներկայութեան, գաղտնի նամակներ գրելու և խորհրդապահութեան համար» (եր. 245):

«Գաղտնիք»-ի գլխավոր հեղինակը—Ապրես Բեկնազարյանը, արդեն սկսեց մահմեդական անունով Ալլահվերդի կոչվիլ: Այդ անունը պետք է մտքումը պահել, որովհետեւ դրա մասին կխոսվի հետո:

Իսկ վերեւի մթին տողերը պարզելու համար, ավելորդ չէր լինի հիշեցնել ընթերցողին իմ հետազոտութեան Գ-րդ գլխի մի քանի տեղերը:

Մենք տեսանք, որ Բեկնազարյաններին բերեց Պարսկաստան Աղա-Մամադ-շահը: Մենք տեսանք, որ որդի Բեկնազարյանցի պարսկերեն սովորելը հիշյալ շահի պալատում տեղեց մի տարի միայն: Իսկ նրա ֆրանսերեն սովորելը բանտարկյալ հայ-կաթոլիկ վարդապետից՝ նույնքան ժամանակ: Մենք ապացուցեցինք և այն, որ այդ բոլորը առակաբանութիւն է, որովհետեւ Ապրես Բեկնազարյանը ոչ շահի պալատում է եղել և ոչ պարսկերեն կամ ֆրանսերեն է սովորել:

Սպանվում է Աղա-Մամադ-շահը և զահակալում է Ֆաթալի շահը:

Այժմ Ֆաթալի-շահի դիվանը կարոտութիւն ունի՝ մի տարվա մեջ պարսկերեն և ֆրանսերեն սովորած մի քառամյա պատանու—Ապրես Բեկնազարյանին... (Մակար վարդապետը միշտ մոռանում է նրա հասակը): Շահական դիվանը հարկավորութիւն ունի նրա ներկայութեանը՝ «գաղտնի նամակներ գրելու և խորհրդապահութեան համար»... Եվ այդ խոսքերը ո՞վ է ասում,—Աբաս Միրզան՝ Պարսկաստանի երեւելի թագաժառանգը, որ յուր խորին քաղաքագիտութեամբ մատների վրա է խաղացնում յուր ժամանակի թե ոռոագ և թե եվրոպացոց ներկայացուցիչներին, և որի դռանը այդ ժամանակ վխտում էին ոչ միայն երկրի ամենատաղանդավոր պարսիկ դպիրները, այլ շատ նշանավոր հայ և եվրոպացի ծառայողներ:

Բայց ի՞նչն է ստիպել Մակար վարդապետին այս տեսակ երեխայական միամտութեամբ՝ յուր քառամյա Ապրես Բեկնազարյանին մտցնել «շահական դիվանի» մեջ և պարսից թագավո-

քի բուր զազանի՛նեը նրա ձեռքը տալ,—այդ հարցին կպատաս-
խանի ինքը Ապրես Բեկնազարյանը:

Բերելով մի շարք նամակներ, որ Ֆաթալի-շահը ստացել է
զանազան տեղերից, նա ավելացնում է.

«Ցանկալի էր մեզ բոլոր նամակները նույնությամբ ար-
տագրել աթառեղ («Գաղտնիք»-ի մեջ), բայց այդ բոլորովի՛ն
անկարելի էր, վասնզի հարկ էր հաստոյներ կաղմել մեծա-
թիվ քանակությամբ: Դիվանական թղթոց կարգադրությունն,
զաղտնի նամակաց պատասխաններն, ներքին չըջաբեւա-
կանների գրություններն և արտաքին հարաբերական թղթակ-
ցություններն հափշտակում էին մեր ժամանակի ամենամեծ
մասը: Ահա պատճառներն, որոնց ստիպյալ մենք համառո-
տում ենք հաճախ թղթակցությունները, բայց ոչ սակավ:
Թողնում ենք հիշեցնել այն կասկածելի երկյուղը, որ պաշա-
րում էր զմեզ այսպիսի գաղտնի նամակները (որքա՛ն գործ
է ածում գաղտնի բառը «Գաղտնիք»-ի մեջ), մանավանդ
պարսկերենը արտագրելու կամ համառոտագրելու ժամանակ
(«Գաղտնիք»-ի մեջ մտցնելու համար): Եթե հայտնվեր մեր
այդ գաղտնի ձեռնարկությունն Պարսից կառավարության՝
մահվան վտանգն պատրաստ էր մեզ համար նույն րոպեին:
(եր. 275):

Կարդալով այս տողերը, մարդ չգիտե՛ ծիծաղե՞ թե զարմա-
նաւ: Մի՞թե Ֆաթալի-շահը վեզիրներ-վեքիլներ և այլ պաշտոնա-
կատարներ չէ ունեցել, որ յուր կառավարության բոլոր թե ներ-
քին և թե արտաքին գործերը հանձնել է մի որևէ Ապրես Բեկնա-
զարյանի ձեռքը:

Ֆաթալի-շահի օրերից շատ ժամանակ չի անցել. եթե մի այս-
պիսի անձնավորություն գոյութիւն ունենար, հարկավ չէր մոռաց-
վիլ ոչ ժողովրդի հիշողությունից և ոչ պատմությունից: Բավական
է կարդալ «Խամսայի մեխթությունների» 347—357 երեսները, այն-
տեղ կարելի է գտնել Ֆաթալի-շահի և նրա հաջորդների օրերում,
Պարսկաստանում հայտնի եղած, բոլոր հայազգի պաշտոնակալ-
ների անունները, որ երեսունից անցնում է: Այդ անունների ցան-
կում ոչ Ապրես Բեկնազարյանի և ոչ նրա հոր անունը կա:

Եվ, վերջապես ինչպե՛ս եղավ, որ այդ մի զույգ հայր և որ-
դի Բեկնազարյանները, որոնք պարսից երեք թագավորների՝ Աղա-
Մամադ-շահի, Ֆաթալի-շահի, Մամադ-շահի և մի թագաժառան-

գի՝ Արաս-Միրզայի մոտ այնքան մեծամեծ պաշտոններ էին վարում, և այդ թագավորների ամենասիրելիներն էին, բայց ոչ մի աստիճան և ոչ մի տիտղոս չստացան։ Հայր Բեկնազարյանը ծառայում է 33 տարի (1795—1828), իսկ որդի Բեկնազարյանը 43 տարի (1795—1838), բայց երկուսից և ոչ մեկը որևէ աստիճան չէ ստանում։ Պարսից թագավորները տիտղոսներ և աստիճաններ չեն տրոհելու մեջ ժլատ չեն, այլ ընդհակառակն, շատ առատաձեռն են։ Հիշյալ թագավորների օրերում հայերը ստացան խիստ փայլուն և խիստ փառավոր տիտղոսներ, ստացան և բարձր աստիճաններ։ Ես կհիշեմ մի քանիսի անուններն միայն։

Մանուշահ-խանը ստացավ «մոհրամեդ դավլե» տիտղոսը, որ նշանակում է նեցուկ կամ սյուն պետություն։ Դա Աղա-Մամադ-շահի Թիֆլիսից տարած գերիներից էր, էնիկոլոփյանների տոհմից։ Պարսկաստանում այն աստիճանի բարձրացավ, որ Ֆաթալի-շահի օրերում վարում էր Կասպից ծովի հարավային նահանգների՝ Գիլանի, Մազանդարանի փոխարքայության պաշտոնը։ Իսկ Մամադ-շահի օրերում Սպահանի և ամբողջ պարսկական Արաբիստանի փոխարքան դարձավ։ Ռուսաց թագավորը ուղարկեց նրան մի թանկագին, ակնակուռ դաշույն։ Եվ մինչդեռ ռուսաց Պարսկաստանի լիազոր դեսպանը՝ կոմս Մեդդենը, պատրաստվում էր այդ ընծան մատուցանել, նա արդեն մեռած էր (1847 թ.)¹։

Խոսրով խանը ստացավ «վալի» տիտղոսը, որ նշանակում է տիրապետող, իշխան, յուր շահագրանց ուժեղության պատճառով, նա կոչվում էր և «շիր», որ նշանակում է առյուծ։ Դա նույնպես Աղա Մամադ-շահի Թիֆլիսից տարած գերիներիցն էր, տեղի Սամունի որդին, Ղայթմազյանց տոհմից։ 1838 թվին կարգվեցավ փոխարքա Ֆարսիստանի և խաղաղացրեց Սպահանի խռովությունները, որ տեղի ունեցան Ֆաթալի-շահի վախճանվելուց հետո²։

Սուլեյման-խանը նույնպես էնիկոլոփյանների տոհմից էր՝ ստացավ «սամը-դավլե» տիտղոսը, որ նշանակում է սուր պետություն։ Դա մի նշանավոր զորավար էր, երկար ժամանակ վարեց

¹ «Խամասյի մեյլեդություններ», եր. 351, «Պատմություն Պարսից», Մ. Գ. Թաղիադյանցի, հատ. Ա., եր. 213, 214, 261, 278; «Պատմություն Նոր Զուլայի», հատ. Ա., եր. 437—444։

² «Խամասյի մեյլեդություններ», եր. 351, «Պատմություն Պարսից», Մ. Գ. Թաղիադյանցի, հատ. Ա., եր. 213—214; «Պատմություն Նոր Զուլայի» հատ. Ա., եր. 432—437։

Շիրազի, Բակտրիայի, Լոռիստանի, Մուշթերի և Դասֆուլի փոխարքայության պաշտոնները¹։

Այլևս չեմ հիշում Յուսուֆ խան «ըսփանդիար»-ին (մարգպան), որ Արաղստանի կուսակալն էր և Զոհրապ խան «խազնեադար-շահնոբար»-ին, որ Ֆաթալի-շահի փեսան և նրա պետական գանձարանի կառավարիչն էր։ Զեմ հիշում և մի քանի տառնյակ այլ հայերի անուններ, որ մեծամեծ պաշտոններ էին վարում և զանազան տիտղոսներ էին կրում,—բայց կհիշեմ մեկին, որ Ամիր դիվանխանա տիտղոսն էր կրում, որ նշանակում է՝ պետական դիվանի գլխավոր կամ պետը։ Դա էր Աղա-Բահրամ ներքինին, որ մահմեդականացած հայ էր։ Ահա դա էր «շահական դիվանի» գլխավորը² և ոչ թե երևակայական Ապրես Բեկնազարյանը, որին Մակար վարդապետը զոռով մտցրել է շահի դիվանի մեջ, որպեսզի այնտեղից «Գաղտնիք»-ի համար գաղտնիքներ ժողովկ...

Թե հայր և թե որդի Բեկնազարյանները այն աստիճան տգետ են Պարսկաստանի վերաբերությամբ և այն աստիճանի անժանդթ են իրենց ժամանակի անցքերի և անձիքների հետ, որ իրանք իրանց մատնում են, որ այդ մարդիկը Պարսկաստանը բնավ չեն տեսել։

Բեկնազարյանները հիշեցնում են այն հայտնի ստախոսին, որ հիացած պատմում է յուր բարեկամին, թե որպիսի զարմանալի մժղուկներ, փոքրիկ պողոճներ և թիթեռներ տեսավ մուզեոնում։ Իսկ երբ բարեկամը նրանից հարցրեց, դու տեսա՞ր այնտեղ փղին։ Նա պատասխանեց—«մի՞թե նա այնտեղ էր»։

Բեկնազարյանները նույնպես մժղուկներին տեսնում են Պարսկաստանում, իսկ այն հսկա հայ փղերին, որ իրենց հզոր ուսերի վրա էին տանում Պարսկաստանի կառավարության ժանրոթյունները,—դրանց չեն տեսնում։

Նրանք գիտեն, որ Աղա-Մամադ-շահի կանանոցում երկու վրացի աղախիններ կային, մեկի անունը էլիզա էր, մյուսինը՝ Քամարա (եր. 230)։ Նրանք գիտեն, որ Արաս Միրզան մի վրաց լրտես ուներ, անունը Սուլի էր, գիտեն, որ այդ Սուլին կրոնը փոխել էր, «Փյալպա ուխտի էր գնացած և Փեալպալայի Հայտար էր

¹ «Եամասյի մելիքություններ», եր. 353։ «Պատմություն Նոր Զեղարի», հատ. Ա, եր. 446։

² «Եամասյի մելիքություններ», եր. 349։

կոչված» (եր. 247)¹։ Նրանք գիտեն և այն, որ Ղարաբաղից Պարսկաստան փոխադրված հայ գերյաց մեջ երևելի եղան հագրութեցի Հովսեփ Ներսիսյանցը և Փառուխ Ամիրխանյանցը, որոնք Արաս Միրզայի հոգատարությամբ ստացան լավ կրթութիւն և պարսկերեն ուսում և մտան շահական դիվանատունն գրագրության պաշտոնով։ Սոքա հետզհետեւ այնպես կատարելագործեցին այդ մասնաճյուղը (²), մինչև անգամ ստացան «Միւզա» տիտղոսը², որոնք կոչվեցան Միրզա Յուսուֆ և Միրզա Ֆարուխ (եր. 391)։ Այդ բոլորը գիտեն Բեկնազարյանները, որովհետև ամեն մի ղարաբաղցի գիտե, թե ո՛վ է Միրզա Ֆարուխը, կամ ո՛վ է Միրզա Յուսուֆը, գիտե մինչև անգամ Մակար վարդապետը, բայց այն անձիքը, որ իսկապես փառավոր տիտղոսներ ստացան, նրանց մասին տեղեկութիւն չունի Մակար վարդապետը, և այդ պատճառով նրանց անունները չեն մտնում «Գաղտնիք»-ի մեջ։ Ինչ որ Մակար վարդապետը չգիտե, այն չգիտեն և «Գաղտնիք»-ի մի զույգ հեղինակները...

Դիմենք փաստերին։

Վերևում արդեն հիշեցինք թե Բեկնազարյանների օրերում ինչ նշանավոր հայազգիներ կային Պարսկաստանում, և ինչ բարձր պաշտոններ էին վարում։ Եթե իսկապես Բեկնազարյանները նույնպիսի բարձր պաշտոններ էին վարում պարսից շահերի դռանը, որպիսին իրանք ցույց են տալիս «Գաղտնիք»-ի մեջ, այդ դեպքում շատ տարօրինակ պետք է համարել, որ նրանք մշուս հայազգի ծառայողների հետ հարաբերութիւններ չունենային և նրանց

1 Այս տեսակ երևակայական անունները հեշտ է ստեղծելու Բայց Բեկնազարյանները մի քանի տասնյակ տարիներ Պարսկաստանում ապրելով և պարսկական կրթութիւն ստանալով, դարձյալ չգիտեն, որ Քյարա գնացող ուխտավորները «Փալքալայի» են կոչվում, որովհետև Քյարան Մեքքայի սրբավայրն է, այնտեղ գնացող ուխտավորները կոչվում են «Ճալի», իսկ «Փալքալայի» կոչվում են Բաղդադի ուխտավորները, որտեղ գրված են նահատակված իմամների շիրիմները։

2 Ամենահասարակ տեղեկութիւնների մեջ անգամ Բեկնազարյանները ցույց են տալիս իրենց խորին տգիտութիւնը։ Պարսից լեզվում «միւզա» բառը տիտղոս չէ, երբ նա անվան սկզբումն է դրվում, ասելով Միրզա-Ֆարուխ, հասկացվում է գրագիր Ֆարուխ. այսպես կոչվում են ամենահասարակ գրագիրները։ Բայց «միւզա» բառը տիտղոս է դառնում, երբ անվան վերջումն է դրվում, օրինակ Արաս Միրզա, որ նշանակում է Արաս իշխան։ Պարսից բոլոր արքայազները այս տիտղոսով են կոչվում, օրինակ Զալալ միրզա, Ֆերուզ միրզա, Մելիք-Ղասում միրզա և այլն։

մասին մի որևէ հիշատակություն չանեին իրանց պատմության մեջ: Առիթներ շատ կային և այդ առիթները եւ ցույց կտամ:

Ապրես Բեկնազարյանը յուր մի քանի ամիսների մեջ սովորած պարսկերենով դառնում է Ֆաթալի-շահի դիվանի ոչ միայն ներքին գործերի ատենադպիրը կամ քարտուղարը, այլև նրա «արտաքին հարաբերական թղթակցություններին» խորհրդականն և թարգմանն է դառնում (եր. 275): Դրա համար պետք է գիտենալ եվրոպական լեզուներ: Եվ որովհետև պարսից արտաքին հարաբերությունների մեջ ընդունված լեզուն ֆրանսիերենն է, նա այդ լեզուն դարձյալ մի քանի ամիսներում սովորում է բանսարկյալ հայ-կաթոլիկ վարդապետից հենց բանտի մեջ... (եր. 299):

Բայց Ֆաթալի-շահի պալատում այդ պաշտոնը կատարում էր ոչ թե Ապրես Բեկնազարյանը, այլ մի ուրիշ նշանավոր հայազգի, մի կատարյալ եվրոպական կրթություն ստացած դիվանապետ, որ Դուան առաջին թարգմանը և միևնույն ժամանակ, թագավորի արտաքին գործերի խորհրդականն էր: Դա էր Դավիթ խան մելիք Շահնազարյան դե-Շապուրը, որը նապոլեոն առաջինի օրերում Ֆաթալի-շահի կողմից ուղարկվեցավ Փարիզ, իբրև լիազոր դեսպան¹:

Դրան չեն ճանաչում Բեկնազարյանները:

Վախճանվում է Ֆաթալի-շահը և գահակալում է Մամադ-շահը: Այդ մասին հինգ տող միայն նվիրված է երկհատոր «Գաղտնիք»-ի մեջ, այն ևս լի սխալներով:

«1834 թվին վախճանվեցավ Ֆաթալի շահն և հանդիսով թաղվեցավ շահերի հատուկ դամբարանում²: Գահակալության կարգն թեև Մահմադ-Միրզային չէր պատկանում (ինչու), սակայն հաջողեցավ գահն բարձրանալ, որ և կոչվեցավ Մամադ շահ» (եր. 390):

¹ «Պատմություն Պարսից», Մ. Դ. Թաղիադյանցի, հատ. Ա, եր. 223: «Եւամ-սայի մեյլերությունները», եր. 349:

² Ֆաթալի-շահը յուր մայրաքաղաքում, այն է՝ Թեհրանում չվախճանվեցավ, այլ վախճանվեցավ Սպահանում, ուր գնացել էր տեղային խռովությունները խաղաղացնելու: Նրա վախճանվելուց հետո Պարսկաստանում այնպիսի խռովություններ ծագեցան, որ ոչ ոք ժամանակ չունեւ հանդիսավոր թաղման մասին մտածելու: Հանգուցյալի մարմինը մի քանի օր թաքցրին, հետո տարան թաղեցին Ղոււմ կոչված փոքրիկ քաղաքում, Մասումայի մզկիթում: Մենքով Թաղիադյանցը, որ այդ ժամանակ Սպահանում էր գտնվում, յուր «Պատմություն պարսից», Ա. հատոր, եր. 232, 233, 235, ասում է. «Այլ ևս զարմանաւ արդարեւ զի ի բազմութիւնն անտի թռչակավոր դեռպետաց և մուլայից Ասպահան չդտավ, որ կարգայր զՖաթա (հոգովոց), կամ զդամբարականն ի վերա սորին (Ֆաթալի շահի)»:

Օրինավոր ժառանգը հենց Մամադ-Միրզան էր, այսինքն՝ թագաժառանգ Արաս-Միրզայի որդին, նախ՝ այն պատճառով, որ հանգուցյալ Ֆաթալի-շահը յուր կտակի մեջ նրան էր նշանակել գահակալ, երկրորդ, որ Պարսկաստանի թե ռուսաց և թե անգլիացոց ներկայացուցիչները նրան էին ճանաչում իբրև օրինավոր ժառանգ և ամեն կերպով աշխատում էին, որ հանգուցյալ թագավորի կտակը կատարված լինի:

Բայց «Գաղտնիք»-ի հեղինակը չգիտե, թե այդ ժամանակ գահակալության առթիվ ինչ խռովություններ ծագեցան Պարսկաստանում: Եթե իրավ, նա մի որևէ պաշտոն էր վարում Ֆաթալի-շահի դռանը, այդ խռովությունները պետք է հետաքրքրեին նրան, մանավանդ այն պատճառով, որ հայ պաշտոնականները այդ միջոցին մեծ դեր կատարեցին:

Ֆաթալի-շահը բազմացնելով յուր կանանց թիվը, բազմացրեց միևնույն ժամանակ յուր որդիների թիվը: Դեռևս իր կենդանության ժամանակ նրանց Պարսկաստանի զանազան նահանգների փոխարքաներ կարգեց: Երբ վախճանվեցավ, որդիներից յուրաքանչյուրը աշխատում էր թափուր մնացած գահի ժառանգը ինքը լինել: Մի քանիսը իրենց կառավարության ներքո գտնվող նահանգներում իրանց թագավոր հրատարակեցին: Միաժամանակ զանազան թագավորների անկարգություններից, երկիրը ընկավ կատարյալ անիշխանությունների մեջ: Ներքին կռիվները, երկպառակությունը հուզման մեջ էին պահել ամբողջ Պարսկաստանը: Ամեն կողմում տիրում էր արյունահեղություն և ասպատակություն: Ամեն մի ժառանգ աշխատում էր կաշառքով և խոստումներով իրան թագավոր ճանաչել տալ: Թեհրանում Ալի-շահ-Միրզան բաց արեց հոր հարուստ գանձերը և մի օրվա մեջ երկու միլիոն թուման բաժանեց զանազան ազդեցություն ունեցող անձիքների, որ իրան թագավոր ճանաչեն: Պարսից ավագանին, Ռամազանի տոնին, հագցրեց նրան արքայական ծիրանին, նստեցրեց գահը և թագավոր հրատարակեց¹:

Այդ անկարգությունների միջոցին օրինավոր թագաժառանգը, Մամադ-Միրզան գտնվում էր Թավրիզում, որտեղ վարում էր Ատրպատականի փոխարքայության պաշտոնը: Ռուսաց և անգլիացոց քաղաքականությունը սաստիկ մաքառման մեջ էր, յուրաքանչյուրը աշխատում էր, որ յուր միջամտությամբ և ջանքերով թագաժառանգին գահ բարձրացնե, որ նրան պարտավորեցնե:

¹ «Պատմություն պարսից», Մ. Դ. Թաղիսյանցի, հատ. Ա, էր. 231—237:

Բայց Քեհրանում գահի վրա արդեն բազմած էր Ալի-շահ-Միրզան:

Թագաժառանգին Քեհրան տանելու և ինքնակոչ թագավորին այնտեղից վանելու համար, ոչ բավական զինվորական ուժ կար և ոչ նյութական կարողություն: Արքունի գանձարանը գրավել էր Ալի-շահ-Միրզան և իր կեղծ դիրքը պահպանելու համար շուայլաբար վատնում էր:

Պարսկաստանի ուսաց դեսպանը՝ կոմս Սիմոնովիչը և անգլիացոց դեսպանը՝ սրբ. Զոն Կամբրել, այդ միջոցին Թավրիզումն էին գտնվում, թագաժառանգի մոտ: Ռուսաց դեսպանը կամեցավ Անդրկովկասից 7000 զինվոր բերել տալ թագաժառանգին Քեհրան տանելու համար: Բայց անգլիական ներկայացուցիչը խափանեց այդ ձեռնարկությունը: Ատրպատականի պարսկական զորքերը շարժելու համար միջոցներ չկային: Այդ ժախքը յուր վրա առեց անգլիական դեսպանը, այն պայմանով, որ պարսից զորքերի ընդհանուր հրամանատարը լինի մի անգլիացի զինվորական: Առաջարկությունն ընդունվեցավ: Պասմորը հրամանատար կարգվեցավ, իսկ սրբ. Հենրի Արթուր և Շի նշանակվեցան զորապետներ: Այդ պատրաստությամբ թագաժառանգը Թավրիզից ճանապարհ ընկավ դեպի Քեհրան, նրա հետ էին ուսաց և անգլիական դեսպանները: Դեռ երեք օրվա ճանապարհ մնում էր, մինչև կհասնեին պարսից աթոռանիստ քաղաքը, առաջինը, որ Քեհրանից յուր զորքերով դուրս եկավ թագաժառանգի առջև և ընդունեց նրան,—էր հայազգի խոսրով խանի՝ «շիրը»—առյուծը: Հետո Ռաշտից յուր հեծելազորքով վրա հասավ «Մոհթամեդ-ղովան»—պետության նեցուկը: Դա էր հայազգի Մանուշար խանը, որ յուր անբավ հարստությունը—80.000 թուման դրեց թագաժառանգի առջև, որովհետև նա իր սկզբնական ժախքերի համար անգամ բավական փող չուներ:

Քեհ Ալի-շահ-Միրզան 20.000 զինվորներից բաղկացած մի զորախումբ ուղարկեց ընդդիմադրելու յուր ախույանին, բայց նրանք տեսնելով թագաժառանգի ահարկու զորությունը, առանց պատերազմի անձնատուր եղան: Նոր թագավորը խոստացավ ներել յուր հակառակորդներին: Այդ ժամանակ անձնատուր եղավ և Ալի-շահ-Միրզան: Նա ցած իջավ գահից և այն թագը, որ բռնությունամբ հափշտակել էր ցանկանում, յուր ձեռքով տարավ դրեց արքունի գանձարանը, և խոնարհեցավ ճակատագրի առջև...

¹ «Պասմություն պարսից», Մ. Դ. Թաղադյանցի, Ա հատ., եր. 246—257.

Այդ բոլորը կատարվեցավ, բայց «Գաղտնիք»-ի հեղինակը, որ անձամբ նոր թագավորի մոտ էր, ոչինչ չտեսավ, ոչինչ չիմացավ... Նա շտեմավ և այն, որ հիշյալ խոսվությունների միջոցում, հայազգի գեներալ Դավիթ խան Սագինյանի քաջությունը և թընդանթները միայն կարողացան պահպանել Սպահանը մի առակալի ապստամբությունից, որին ոչ միայն պիտի զոհ գնային տեղային հայերը, այլ Պարսկաստանը պիտի ենթարկվեր մի այլ թագավորի բռնապետությանը՝ հանգուցյալ Ֆաթալի-շահի որդիներից, որին շատ դժվար պիտի լիներ հեռացնել յուր գահից¹:

Ահա ինչու վերևում ես ասացի, թե առիթներ շատ կային, որ Բեկնազարյանները խոսեին իրենց ժամանակում Պարսկաստանում գտնված նշանավոր հայազգի պաշտոնականների մասին, որոնք այնքան մեծամեծ գործեր կատարեցին, որոնք ոչ սակավ նպաստեցին ազատելու տատանվող պետությունը յուր ահեղ կործանումից: Եվ եթե Բեկնազարյանները լուծեցին, այդ արդեն պարզ ապացույց է, որ նրանք ոչ Պարսկաստանում են եղել, և ոչ պարսից թագավորների մոտ որևէ պաշտոն են կատարել: Որովհետև նրանք բոլորովին մանր և շնչին բաների վրա ուշադրություն են դարձում, իսկ պատմական խոշոր երևույթները չեն տեսնում: Մուգեոն այցելող ստախոսի նման՝ մժղուկներին տեսնում են, իսկ փղերին չեն նկատում...

Մի այլ փաստ, որի մեջ երևում է Բեկնազարյանների կատարյալ տգիտությունը Պարսկաստանի վերաբերությամբ:

Հայր Բեկնազարյանը հիվանդանում է:— Ո՞րտեղ:— Թավրիզում: Չմոռանանք այդ: Որդի Բեկնազարյանը այսպես է գրում յուր հոր հիվանդության մասին.

«Հայրս երկու ամիսից ի վեր հիվանդ էր ընկողմանած անկողնում: Հիվանդությունն ջերմի ամենասաստիկ տեսակիցն էր, այսուամենայնիվ շահի բժիշկներն հուսադրում էին, որ կառողջանա: Թե որքան խնամք տարավ բարեխնամ Ֆաթալի-շահն հորս առողջության համար անկարելի է մի ըստ միոջ նկարագրել այստեղ» (եր. 383):

Հիշյալ ասացվածների մեջ նկատողության արժանի երկու կետ կա, առաջինը արդյո՞ք կարող էին շահի բժիշկները այցելել հիվանդին, երկրորդ, կարո՞ղ էր բարեխնամ Ֆաթալի-շահը հոգ տանել հիվանդին: Ոչ առաջինը կարելի էր և ոչ երկրորդը: Ինչո՞ւ,

¹ «Պատմություն պարսից», Մ. Դ. Թադիադյանցի, հատ. Ա, եր. 232—265:

որովհետեւ հիվանդը դրված էր Թավրիզում, խակ թե շահը և թե նրա բժիշկները կենում էին Թեհրանում:

«Գաղտնիք»-ի մեջ միշտ շփոթում են Թավրիզը Թեհրանի հետ, պարսից շահերի մոտ ապրող Բեկնազարյաններ չգիտեն, որ Թավրիզը պարսից աթոռանիստ քաղաք չէր, որ Ֆաթալի-շահը այնտեղ լիներ և խնամք տաներ հիվանդին: Գոնե Բեկնազարյանները գիտենային թե ո՞վ էր այդ շահի բժիշկը:

Թե Ֆաթալի-շահի օրերում և թե նրա հաջորդ Մամադ-շահի օրերում պարսից Դուան արքունի բժիշկը հայազգի Դավիթ խան Մկրտչյան Կարպեցին էր, ասպետ և նշանակիր արեգական և առյուծո՛ւ: Գոնե հիշեին այդ նշանավոր մարդու անունը, որ բացի բժշկությունից պարսից Դուան ազդեցություն ունեցող անձիքներից մեկն էր:

Վերջապես, հայր Բեկնազարյանը վախճանվում է (1828 թ.) և նրա մարմինը հանդիսավոր կերպով թաղվում է Թավրիզի հայոց եկեղեցու գավթում: Որդին այսպես է նկարագրում հոր թաղման հանդեսը.

«Եւ շնմ կարող նկարագրեմ այստեղ այն դառն վշտերը և անփարատելի ցավերը, զորս պատճառեց ինձ հորս մահը: Բայց այսուամենայնիվ սակաւ մխիթարություն չզգացի հուղարկավորության հանդեսի փառավորությամբն, որը կարգադրած էր բարեխնամ Աբաս Միրզան (պարսից թագաժառանգը): Հուղարկավորության հանդեսն կատարվեցավ զինվորական կարգաւ, որ ներկա էին շատ բարձր զինվորականք, ինքը Աբաս-Միրզան և բոլոր հայ ժողովուրդը (հայ հոգևորականներ չկան): Հորս մարմինը ամփոփվեցավ Թավրիզի հայոց եկեղեցւո գավթում, կից Մելիք-Աբովյան մելիք ժառանգ Առստամ բեկի գերեզմանին» (եր. 390):

Թողնենք այն, որ պարսից կթոնի տրամադրությամբ թաղումը նկատվում է իբրեւ մի հոգևոր խորհուրդ և նրա վրա զինվորական հանդեսներ չեն կատարում: Թողնենք և այն, որ Աբաս-Միրզան, պարսից թագաժառանգը, որ ավելի մեծ ազդեցություն ուներ, քան թե թագավորը, որքան և հայասեր լիներ, բայց դարձյալ իրան թույլ չէր տա Աբրահամ Բեկնազարյանի թաղման հանդեսին ներկա լինել:—Նկատենք միայն այն, թե ինչ մի տարա-

¹ Խամսայի մեխթություններ», եր. 348, «Պատմություն պարսից», Մ. Դ. Թաղիադեանցի, հատ. Ա., եր. 250:

բախտ ժամանակ էր 1828 թվականը Պարսկաստանի համար, արդյոք Աբաս-Միրզան ժամանակ ունե՞ր Աբրահամ Բեկնազարյանի թագման հանդեաներով զբաղվելու, երբ նույնիսկ Պարսկաստանը մահվան տագնապնների մեջ էր, երբ նույնիսկ Պարսկաստանը մոտ էր յուր գերեզմանին...

Այդ այն ժամանակն էր, որ Աբաս-Միրզայի սիրելի զորքերը խորտակվել էին Պասկելի առջև, իսկ ռուսաց հաղթական զորքերը գրավել էին Ատրպատականի հայաբնակ գավառները։ Այդ այն ժամանակն էր, որ Քավրիզը, Աբաս-Միրզայի աթոռանիստ քաղաքը, նույնպես գրավված էր ռուսաց զորքերով։ Այդ այն ժամանակն էր, որ դուխուրդանյան և ապա թուրքմանշայի դաշնագրովթյուններից հետո, Աբաս-Միրզայի և Պասկելի մեջ, Պարսկաստանը կորցնում էր յուր անդրկովկասյան գավառները, Երասխը դառնում էր սահմանագիծ, և պարսկաստանը ենթարկված էր քսան միլիոն ղըռան պատերազմական տուգանքի։ Եվ վերջապես, այդ այն ժամանակն էր, որ Պարսկաստանը կորցնելով յուր ամենաբարեբեր երկրները, կորցնում էր միևնույն ժամանակ յուր ժողովրդի մի արդյունավոր մասը—հայերին։ Ղազարոս Լազարյանը ամենայն փութաջանությամբ Պարսկաստանի հայ գաղթականների ստվար խումբերը անց էր կացնում դեպի Երասխի մյուս կողմը, ռուսաց հողի վրա, և հայերի գաղթականությունը ավելի հոգսեր էր պատճառում Աբաս-Միրզային, քան թե պարսկական երկրների կորուստը։ Այդ խառնաշփոթ տագնապալի ժամանակներում, որ տեղեց երկու տարի (1827—1828), ժիծաղելի և ավելի քան ժիծաղելի կլինեի մտածել, թե Ֆաթալի-շահը զբաղված էր մի որևէ Աբրահամ Բեկնազարյանի հիվանդությունով, իսկ Աբաս-Միրզան՝ նրա թաղման հանդեսով... քանի որ նրանք շա՛տ և շա՛տ ուրիշ վերքեր ունեին դարմանելու...

Ես Քավրիզը շատ անգամ եմ տեսել, իսկ վերջին ժամանակներում, երկու տարի շարունակ, տեղային հայոց դպրոցում վարժապետությամբ պաշտոն էի վարում։ Եկեղեցին կից էր դպրոցին։ Շատ անգամ հետաքրքրվել եմ այդ եկեղեցու գավթում դրած գերեզմաններով, որոնց թվում գտնվում է և իմ հարազատը... Այնտեղ ես գտա Մեսրոպ Քաղիպարյանի կնոջ գերեզմանը՝ յուր մարմարե շիրիմով և անբախտ բանաստեղծի սրտառուլ տապանագրով։ Այստեղ դրած են և շատ եվրոպացիների գերեզմաններ, գանազան ազգություններից, որոնք առանձին գերեզմանատուն չունենալով, եկեղեցու գավթում են թաղված։ Բայց Աբրահամ Բեկ-

նազարյանի գերեզման չկա այնտեղ, եթե լիներ մի այնպիսի նշանավոր անձի գերեզման չէր մոռացվի:

Համարյա միևնույն ժամանակներում, երբ հայր և որդի Բեկ-նազարյանները Պարսկաստանումն էին, այնտեղ էր և Մեսրոպ Թաղիադյանցը, նախ Թավրիզում, հետո զնաց Սպահան, իսկ այնտեղից Հնդկաստան: Յուր «Պատմություն Պարսից» կոչված գրքի մեջ Թաղիադյանցը խոսում է պարսից վերջին թագավորների ժառանգության մեջ հայտնի եղած նշանավոր հայազգի պաշտոնակալների մասին: Ինչպե՞ս զանցառություն կտար Թաղիադյանցը Բեկ-նազարյանների նման հրեկիներին, որոնք ինչպես ցույց է տալիս «Փաղտնիք»-ը, աղա-Մամադ-շահի, Ֆաթալի-շահի, Աբաս-Միրզայի և Մամադ-շահի—այդ երեք թագավորների և մի թագածառանգի ոչ միայն սիրելիներն էին, այլ նրանց կառավարության ամենազաղտնի թեկերը իրենց ձեռքում ունեին:

Ես ինքս իրրեւ պարսկաստանցի, հետամուտ եմ եղել հավաքելու Պարսկաստանում հայազգի պաշտոնակալների կենսագրությունները: Բայց Բեկնազարյանների անվանը երբեք չեմ հանդիպել: Եթե այդ անձիքը գոյություն ունենային, իրենց բարձր դիրքով, անկարելի է, որ բոլորովին անհետ լինեին և ոչ մի հիշատակ չթողնեին Պարսկաստանում:

Նույնիսկ «Փաղտնիք»-ի մեջ Բեկնազարյանները պատած են մի տեսակ անթափանցիկ մոպյով, և պարզ չի երևում, թե այդ մարդիկը ի՞նչ պաշտոն էին վարում պարսից թագավորների Գուանը: Հայրը զինվորական է: Բայց զինվորականները, ինչպես ամեն պետության մեջ, նույնպես և Պարսկաստանում, զանազան աստիճաններ ունեին: Արդյոք հայր Բեկնազարյանը սուլթան էր, յավար էր, սարհանդ էր, սարթիփ էր, միրփանջ էր, սրփահ-սալար էր,— ի՞նչ էր, դրանք են պարսից զինվորական աստիճանները: Նա մինչև անգամ խանության տիտղոս չունի: Բայց հանկարծ տեսնում ենք նրան 10.000 զինվորների հրամանատար... Որդի Բեկնազարյանը պարսից շահերի «զաղտնի նամակագիր է»: Ի՞նչ է նշանակում զաղտնի նամակագիրը: Այս տեսակ պաշտոն չկա պարսից թագավորների արքունիքում: Ինչպես ամեն թագավոր, նույնպես և պարսից թագավորը ունի զանազան կոչումներով և զանազան բաժանմունքներով վեզիրներ (մինիստրություններ) և յուրաքանչյուրի պարագլուխը որոշված է: Իսկ Ապրես Բեկնազարյանը միշտ մնում է Ապրես, ոչ մի տիտղոս չէ ստանում, բայց միևնույն ժա-

մանակ, կառավարում է պարսից թագավորների ամբողջ պետական բարձր գիվանը...

Ինչո՞ւ Մակար վարդապետը չէ կամեցել յուր ստեղծած Բեկնազարյաններին մի որևէ տիտղոս տալ:

Շատ պարզ է թե ինչու: Եթե, օրինակ, Մակար վարդապետը կոչեր Աբրահամ Բեկնազարյանին՝ «Իբրահիմ-խան-սարթիփ» — գեներալ-Աբրահամ-խան, — իսկ նրա որդի Ապրես Բեկնազարյանին՝ պարսկական անունով՝ «Աֆրիս-խան-ամիր-գիվանխանայի-ազամ», այսինքն՝ Ապրես խան-պետ — բարձր-գիվանի (որպես և համարում է նրան Մակար վարդապետը), — այդ դեպքում Բեկնազարյանները շատ կիռշտորանային և աչքի կընկնեին, այնուհետև դժվար կլինեին նրանց թաքցնել: Իսկ Մակար վարդապետը կամեցել է երկու նպատակի միանգամից հասնել, մի կողմից աշխատել է Բեկնազարյաններին այնպիսի երևակայական պաշտոնների մեջ մտցնել, որ կարողանան «Գաղտնիք»-ի համար նյութեր մատակարարել, իսկ մյուս կողմից՝ աշխատել է նրանց պահել փոքրության մեջ, որ հետո հեշտ լինեին կորցնել նրանց, որ հետքերը չերևան, որպեսզի անկարելի լինի ստուգել, արդյոք այդպիսի անձնավորություններ գոյություն ունեցե՞լ են, թե ոչ:

Չնայելով Մակար վարդապետի բոլոր նախազգուշություններին, «Գաղտնիք»-ի մեջ անգփտակցաբար սպրդնած են այնպիսի հիշատակություններ, որոնք ոչ միայն երևան են հանում Բեկնազարյանների ով կամ ինչ պաշտոնի տեր մարդիկ լինելը, այլ, միևնույն ժամանակ առաջ են բերում անթիվ հակասություններ այն բոլոր փաստերի նկատմամբ, որոնց վրա հիմնված է «Գաղտնիք»-ը և որոնք այդ գրքի բովանդակությունն են կազմում:

Ժամանակ է լուծելու «Գաղտնիք»-ի գաղտնիքը և ցույց տալու այդ գրքի երևակայական հեղինակների ով լինելը:

Մակար վարդապետը ցանկացել է, որ «Գաղտնիք»-ի մի գույգ հեղինակները բնիկ ղարաբաղցիներ լինեն, նա որոնել է «Նամասայի մելիքությունների» 347—357 երեսներում նշանակված Պարսկաստանի հայազգի պաշտոնականների ցուցակը: Նրանց թվում գտել է երկու ղարաբաղցիների անուններ: Դրանցից մեկը մի ներքինի է Ֆաթալի-շահի կանանոցում, Աղա-Իբրահիմ անունով, իսկ մյուսը՝ Մամադ-շահի կնքապահն է, Ալլահվերդի-բեկ անունով: Երկուսն էլ քրիստոնեությունն ուրացած և մահմեդականություն ընդունած հայեր են:

Բայց Մակար վարդապետը յուր վրա վստահ լինելով, թե

նրանց կրօնափոխությունը կարող է ծածկել և յուր նպատակներին ծառայեցնել, — մեկին՝ Աղա-Իբրահիմ-ներքինիին, անպան մատակորության համար դարձրել է Աբրահամ Բեկնազարյան, խալ մյուսին՝ Ալլահվերդի-բեկին՝ դարձրել է նրա որդի Ապրես Բեկնազարյան: Մեկը «Գաղտնիք»-ի սկսողն է, իսկ մյուսը նրա շարունակողը և վերջացնողը:

Բերենք «Գաղտնիք»-ի վկայությունը:

«Մի օր հայրս ներկայացավ շահին, — գրում է որդի Բեկնազարյանը, — և հրաժեշտ տվավ զինվորական ծառայությունից, պատճառաբանելով թե ինքն արդեն ծերացած էր և պետք ուներ հանգստանալու: Ֆաթալի-շահն նախ շնորհակալություն հայտնեց հորս, սորա պարսից մատուցած ծառայությունների համար, ապա նշանակեց ցմահ բավարար թոշակ և ապա սույն խոսքերով ներհանապետությունը հանձնեց հորս: «Շահախ անկարգություններ են ծագում մեր անպիտան ներքինաց և կանանց մեջ, վասն որոյ մենք ղանկանում ենք քեզ նման մի ազդու մարդ ներհանապետ ունենալ, որով կդադարին ամեն անկարգություն և խռովություն: Մեռ օրինաց նկատմամբ ներքինապետությունն մեծ և պատվավոր պաշտոն է, քանզի շահական ներքին պատվո հսկողությունն է և հավատարմապահությունն: Նույնպես մեր օրենքն արգիլում է վստահել այդ պաշտոնն շնորհանացած մարդո. բայց որովհետև ժամանակն արդեն զձեզ ներքինացրած է. մենք այնպես կհուշակենք, որ մենք նախ զձեզ ներքինացնել տված և ապա զձեզ հանձնած ենք այս պաշտոնը» (եր. 309):

Այդ քաղվածքի մեջ երկու նկատողության արժանի կետ կա. առաջինը, որ Մակար վարդապետը թաքցնում է Աբրահամ Բեկնազարյանի մահմեդականություն ընդունելը և դրա վրայով լուրջամբ է անցնում, երկրորդ, որ թաքցնում է նրա ներքինիանալն, այսինքն՝ խզվիլն: Առանց այդ երկու պայմանների, որ օրենքի նշանակություն ունին պարսից պալատում, անկարելի է ներքինի կամ ներքինապետ լինել և շահի պալատը մտնել, որքան և ծեր լինեիր մի մարդ:

Բայց Մակար վարդապետը ստիպում է Ֆաթալի-շահին, հակառակ յուր կրոնի և պարսից արքունի ավանդական օրենքների, մի խոշոր սուտ հրատարակել. «Մենք այնպես կհուշակենք, որ մենք նախ զձեզ ներքինացնել տված և ապա զձեզ հանձնած ենք այս

պաշտոնը...»։ Որքան և ցանկանար Ֆաթալի-շահը, չէր կարող այդ սուտը հռչակել, որովհետև ներքինացնելու ծեսը գաղտնի չէ կատարվում, այլ կատարվում է հանդիսավոր կերպով բժիշկների և վկաների ներկայությամբ։ Բայց Մակար վարդապետի միամտության ժիժաղելի կողմը այն է, թե ի՛նչ կարողություն ուներ հղոր Ֆաթալի-շահը, որ իրան թույլ տար այդ տեսակ աշխատություններ անել մի որևիցե Աբրահամ Բեկնազարյանի վերաբերությամբ, այն Ֆաթալի-շահը, որի հարուստ կանանոցը լցված էր ուրիշ ավելի նշանավոր հայազգի ներքինիներով և ներքինապետներով, որոնց ոչ միայն խզել էին տված, — այլ մահմեդականացրել էին։ Բավական է միայն ցույց տալ նախորդ գլխում հիշված Մանուշար խանին, որ նույնպես մի ժամանակ ներքինապետ էր Ֆաթալի-շահի կանանոցում, — խոսքով խանին, որ նույնպես ներքինապետ էր Ֆաթալի-շահի կանանոցում¹։

Ներքինիներ և ներքինապետներ էին նաև Աղա-Յաղուբը, մյուս Աղա-Յաղուբ երեւնցին և Աղա-Բահրամը²։ Այդ դժբախտները ամենքը մահմեդականացրած հայեր էին...

Ֆաթալի-շահը ուներ երեք հարյուրի չափ կանայք և հազարից ավելի պալատական նաժիշտներ և հարճեր։ Այդ բազմությունը կառավարելու համար, իհարկե պետք էր ներքինիների և ներքինապետների մի ստվար պաշտոնություն և նրանցից շատերը հայեր էին, կամ Աղա-Մամադ-շահի տարած գերիներից և կամ այն գերիներից, որ տարվեցան ռուս-պարսկական վերջին պատերազմներում, Ֆաթալի-շահի ժամանակ։ Գերին պարսկական օրենքներով անհատ չէ, այլ իր է։ Տերը կարող է նրա հետ ամեն կերպ վարվել։ Այդ է պատճառը, որ շատերին ներքինացրին։

¹ Թե Մանուշար-խանը և թե խոսքով-խանը, թեև պետական խոշոր պաշտոնականներ էին, և երկուսն էլ ունեին անբավ հարստություն, բայց հայության համար կորած մարդիկ էին։ Մանուշար-խանի հարստությունը զանազան պարսիկների կոկորդն անցավ, և մեռնելուց հետո նրա մարմինը տարվեցավ Ղուժբաղաբը, թաղվեցավ Մուսուժայի հռչակավոր մզկիթում, որտեղ գրված էր և Ֆաթալի-շահի շիրիմը։ Հանգուցյալ քեռորդի իշխան Միրզա-Դավիթ-խան Մեկրյանի մի փառավոր մատուռ կանգնեցրեց նրա գերեզմանի վրա, և մշտական թռչկոտ կարգեց այնտեղ աղոթող մոլլաներ, որ միշտ Ղորան կարդային. (սեփառություն մյուս Ջուղայի, հատ. Ա, եր. 437—444), իսկ մյուսը՝ խոսքով խանը, որ վախճանվեցավ 1857 թվին, յուր բոլոր հարստությունը և Գիլանում գնած գյուղերն ու կալվածները կտակեց պարսից ներկա շահին (սեփառ. նոր Ջուղայի, եր. 432—437)։

² «Սեփառյալ մեկրություններ», եր. 348—349։

Ֆաթալի-շահի Աղա-Իրրահիմ ներքինին—«Գաղտնիք»-ի Աբրահամ Բեկնազարյանը—Աղա-Մամադ-շահի Ղարաբաղից տարսւն գերիններից էր։ Եվ նրան խզել էին ոչ թե ծերության հասակում, այլ մանկության հասակում։

Պարսկաստանում ներքինացնելը կատարվում է երկու նպատակով. մեկը՝ քաղաքական նպատակով, որ նա ժառանգներ չթողնե, ինչպես օրինակ, Աղա-Մամադ-շահը ներքինիացրած էր.— մյուսը՝ հարեմական նպատակով։ Թե առաջինը և թե երկրորդը կատարվում են մանկության հասակում, երբ մանուկը տակավին անշահահաս է։

Եվ այդ ընդունված սովորությունների համեմատ տարաւույս չկա, որ Աբրահամ Բեկնազարյանը պետք է ներքինի դառնար նույն հասակում, որ փոքր առ փոքր վարժվելով կանանոցի կարգերի հետ ծանոթանալով, այնքան մեծանար, որ վերջը մինչև ներքինապետի աստիճանը բարձրանար։

Այն հանգամանքը,— այսինքն Աբրահամ Բեկնազարյանի մանկությունից Ֆաթալի-շահի կանանոցը մտնելը և այնտեղ ներքինի լինելը միանգամայն ոչնչացնում է «Գաղտնիք»-ի ամբողջ շինվածքը և իսպառ հերքում է այն բոլոր երեւակայական սխրագործությունները, որ այս գրքում կապված են Ա. Բեկնազարյանի անձնավորության հետ։

Ինչու։

Նրա համար, որ Ֆաթալի-շահի կանանոցի Աղա-Իրրահիմը մի հայտնի անձնավորություն է։ Նա, ինչպես վերևում հիշեցի, Աղա-Մամադ-շահի Ղարաբաղից 1795 թվին տարած գերիններից էր։ Այդ թվականում նա դեռ 10—15 տարեկան մանուկ էր։ Հետո ներքինի դարձավ։ Այժմ «Գաղտնիք»-ից բերած վկայությունից հաստատվում է, որ Աբրահամ Բեկնազարյանը և հիշյալ Աղա-Իրրահիմ ներքինին միևնույն անձնավորություններն են։ Եթե այսպես է, ուրեմն ինչպե՞ս կարող էր նա 1680 թվականներում աշակերտած լինել Գանձասարի Ներսես կաթողիկոսի մոտ և «Գաղտնիք»-ի համար պատմական նյութեր ընդօրինակել։ Ախր 1795 թվականի և 1680-ական թվականների մեջ 115 տարվա տարբերություն կա։ Եթե այդ 15 տարին տանք Աբրահամ Բեկնազարյանի հասակին, երբ նա Ղարաբաղից գերի տարվեցավ Պարսկաստան,— 100 տարին բոլորովին բաց է մնում, և այդ 100 տարվա ընթացքում դեռ չծնված Բեկնազարյանի գործերը, որոնք ընդարձակ տեղ են բռնում «Գաղտնիք»-ի մեջ, ինքնըստինքյան ջնջվում են, ինքնըս-

տինքյան ոչնչանում են և դրանք մնում են միայն իբրև Մակար վարդապետի երեակայության ողորմելի արգասիք...

Կրկնում եմ, Աբրահամ Բեկնազարյանի և Ֆաթալի-շահի կանանցի Աղա-Իբրահիմ ներքինի միևնույն անձնավորություններ լինելը միանգամայն տակնուվրա է անում «Գաղտնիք»-ի ամբողջ շինվածքը և նրա ամբողջ բովանդակությունը դարձնում է բոլորովին կեղծ և առասպելական հորինվածք: Ես զարմանում եմ, թե ինչպես Մակար վարդապետը չէ նկատել, և իրան թույլ է տվել մի աթապիսի անհամեմատ խոշոր հակասություն:

Աղա-Իբրահիմ ներքինի մանկությունից Պարսկաստան տարած, կրոնը փոխած, մի մոլեռանդ մահմեդական էր, թեև ծագումով հայ: Նա իրան բոլորովին հեռու էր պահում հայերից, և մեռավ մահմեդականության մեջ, մարմինը տարվեցավ Քալբալա:

Իսկ Աբրահամ Բեկնազարյանը «Գաղտնիք»-ի մեջ ներկայացնում է իբրև մի քաջ հերոս, որ պատերազմում է յուր հայրենիքի փրկության համար, որ աշխատում է վերականգնել Ղարաբաղի ընկած մելիքությունները, որ գրում է ժամանակի պատմությունը, որպեսզի իբրև խրատ թողնե ասպազ սերունդներին,— և հանկարծ դուրս է գալիս, որ այդ երեւելի ազգասերը ուրիշ ոչ ոք չէ, եթե ոչ մի թշվառ մահմեդականացրած ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում, որի համար ոչ հայոց ազգ կա, ոչ հայոց հայրենիք...

Մակար վարդապետը այնքան մոռանում է իրան, որ այդ մահմեդական ներքինի մարմինը տանում է թաղել տալիս Թավրիզի հայոց եկեղեցու գավթում և մինչև անգամ Աբաս-Միրզային, Պարսկաստանի թագաժառանգին, հրավիրում է թաղման հանդեսին ներկա լինել... Ո՞վ թույլ կտար: Մի հայ, որ կրոնը փոխել է, եթե տեսնելիս լինեն նրան մի այլ հայի հետ խոսելիս, կամ հայի տունը մտնելիս, խկույն մահմեդականները կքարկոծեն, ուր մնաց, որ նրա մարմինը թույլ տային հայոց եկեղեցու գավթում թաղելու:

Այդ բոլորը՝ թե Աբրահամ Բեկնազարյանին Ֆաթալի-շահի կանանոցում իբրև քրիստոնյա պահել և թե նրա մարմինը հայոց եկեղեցու գավթում թաղել տալը,— ես վերաբերում եմ Մակար վարդապետի, որպես կրոնավորի, քրիստոնեական ջերմեռանդությանը, բայց այդ տեսակ ջերմեռանդություններ պատմության համար ոչինչ նշանակություն չունեն:

Նույն ջերմեռանդությունը Մակար վարդապետը գործ է դնում և Աբրահամ Բեկնազարյանի որդի Ապրեսի վերաբերությամբ և

նրան Երուսաղեմ է ուղարկում... բայց իսկույն կտեսնենք, որ նրա ժամինը նույնպես յուր հոր նման թաղվեցավ Քալբալայում:

Ապրես Բեկնազարյանը, «Գազտնիք»-ի շարունակողը և վերջացող հեղինակը, և յուր աշխատությունը 1881 թվին Մակար վարդապետին հանձնող հեղինակը, հանկարծ միևնույն գրքում ներկայանում է Ալլահվերդի կամ Ալլահվերդի-բեկ անունով:

«Զմոռանամ ասել, որ հայրս կոչվում էր Իբրահիմ-Աղա. իսկ ես կոչվում էի Միրզա-Ալլահվերդի, սակայն հաճախ գործածական էր և իմ նախկին «Ալլահվերդի-բեկ» անունը» (եր. 312):

Ո՞րտեղից ստացավ նա այդ մահմեդական անունը և ինչո՞ւ. Այդ հարցին կպատասխանե ինքը, Ապրես Բեկնազարյանը.

«Իսկույն (Աղա-Մամադ-շահն) զիս որդեգրելով, ասաց.— «Սիրուն և անմեղ փոքրիկ, դու այդ մանկական հասակում ցանկացած ես շահը տեսնել: Աղա-Մամադ-շահն այնքան ապաշնորհ չի լինիր, որ քո այդ ազնիվ փափագն ըստ արժանավոյն գնահատել չգիտենա: Դու այսուհետև Աղա-Մամադ-շահի ճոգեկիր ուղիւն ես, բայց այն պայմանաւ, որ դու անխախտ պահես քո պապենական հավատը և լեզուն»: Հետո իմ Ապրես անունը «Ալլահվերդի» փոխեց, իբր թե ինքն ներքինի և անզավակ գոլով՝ աստված պարգևեց իրեն մի որդի Աստվածատուր անվամբ»¹ (եր. 136):

Մակար վարդապետը այնպես թեթև կերպով է վերաբերվում պատմական փաստերին, կարծելով թե ինչպես ինքը ցանկանում է, այնպես ևս կարող է լինել:

Աղա-Մամադ-շահը, պարսից ներկա Ղաշարյան տոհմի թագավորության հիմնադիրը, որովհետև ինքը զավակ չունի, որդեգրում է մի խնածախցի հայ տղայի, որ յուր գահի ժառանգը լինի,— այն ևս այն պայմանով, որ նա «անխախտ պահե յուր պապենական հավատը և լեզուն»... Պարսից գահի վրա քրիստոնյա թագավոր... Այդ տեսակ երազների վրա մտածելն անգամ հիմարություն կլիներ:

Աղա-Մամադ-շահը, իրավ է զավակ չունեի, բայց նա արդեն

¹ Ալլահվերդի թուրքերեն նշանակում է Աստվածատուր. Աղա-Մամադ-շահը պարսիկերեն էր խոսում, նա թուրքերեն չգիտեր, եթե ցանկանար Աստվածատուր անվանը հոմանիշ մի անուն տալ Ապրես Բեկնազարյանին, նրան եռուգա-գառ կհռներ և ոչ Ալլահվերդի:

որդեգրել էր յուր եղբոր որդի Բարա-խանին, որ նրանից հետո թագավոր դարձավ Ֆաթալի-շահի անունով: Այլևս ի՞նչ պետք ուներ Ապրես Բեկնազարյանին...

Բայց շնայելով Աղա-Մամադ-շահի ցանկությանը (կամենում եմ ասել Մակար վարդապետի ցանկությանը), փոքրիկ Ապրեսը անխախտ չպահեց յուր «պապենական հավատը և լեզուն»: Այն օրից, որ տրվեցավ նրան Ալլահվերդի անունը, հենց այն օրից թլպատութիւն ընդունեց...

Մակար վարդապետը յուր Ալլահվերդի-բեկին նույնացրել է «Խամսայի մելիքութիւնների» (350 եր.) Ալլահվերդի-բեկի հետ, օգուտ քաղելով միայն այն հանգամանքից, որ երկուսն էլ զարաբաղցի հայեր են: Ի՞նչու:

Նրա համար, որ «Խամսայի մելիքութիւնների» Ալլահվերդի-բեկը Մամադ-շահի «մոհրդարն» է, այսինքն՝ կնքապահն է, շահի դիվանից որքան հրովարտականեր դուրս գալու լինեն, նա պետք է կարդա, արքայական կնիքով կնքե, հետո թագավորի ստորագրութիւնը ներկայացնե: Իսկ մի այսպիսի մարդ Մակար վարդապետին պետք էր, որ նույն հրովարտակաների «գաղտնիք»-ը մտցնե «Գաղտնիք»-ի մեջ...

Հարցնող լինի, թե ի՞նչ գաղտնիքներ դուրս բերեց Ալլահվերդի-բեկը շահի դիվանից, որոնք մեզ հայտնի չէին մինչև «Գաղտնիք»-ի լույս տեսնելը: Այդ թողնենք:

Միայն կարևոր ենք համարում նկատել, որ այն բոլոր ջանքերով, որով Մակար վարդապետը աշխատել է յուր Ալլահվերդի-բեկին զանազան ոլոր-մոլոր ճանապարհներով մտցնել շահի դիվանի մեջ, — դրանից ոչ միայն որևէ իրական օգուտ չէ քաղել, այլ իրան դրել է անխուսափելի հակասութիւնների մեջ:

Ահա ինչու:

Մամադ-շահի կնքապահ Ալլահվերդի-բեկը մանկութիւնից Պարսկաստան տարած և մահմեդականութիւնն ընդունած մի գերի էր: Նա ուրացել էր որպես հայութիւնը, նույնպես և հայոց կրօնը: Նա հայերեն գրել-կարդալ անգամ չգիտեր: Ուրեմն, ի՞նչպես հեղինակեց «Գաղտնիք»-ը:

Եվ վերջապես, նա ապրեց որպես մի մոլեռանդ մահմեդական, հոգով և սրտով, և մեռավ, որպես մահմեդական: 1847 թվին նրա մարմինը տարվեցավ Քալբալա և թաղվեցավ իմամների սուրբ հողի մեջ:

Եվ ահա նոր հրաշք:

Նույն Ալլահվերդի-բեկն (Բաղդադի-ի հեղինակ Ապրե-
բեկ) Քալբալայից հարություն է առնում, 43 տարի ճանապարհ
հորդություններ է անում, այցելում է Հայաստանի բոլոր վանքն
րին (եր. 394—395), յուր մեղքերը քաղում է և հետո, 1881 թվի
գալիս է Շուշի, մուրացկանի կերպարանքով ներկայանում է Մու-
կար վարդապետին, և Բաղդադի-ը հանձնում է հայր սուրբին...

Ե

Այն բազմաթիվ փաստերը, որ առաջ բերվեցան նախընթաց
գլուխներում, կարծեմ բավական պետք է համարվեն ապացուցելու
համար, որ Բաղդադի-ի մի զույգ հեղինակները—հայր և որդի
Բեկնազարյանները—բոլորովին երևակայական անձնավորություն
ներ են, և թե այդ դիրքը Մակար վարդապետի աշխատությունն է,
որի վրա մի հին դրոշմ դնելու նպատակով, կնքել է Բեկնազար-
յանների անունով:

Այժմ պետք է նայել Բաղդադի-ի վրա որպես Մակար վար-
դապետի հեղինակության վրա:

Որպես մի պատմական աշխատություն, հարկավոր է նախ
որոշել, թե ի՞նչ մասներից է կազմված Բաղդադի-ը: Այդ հազի՛հ
թե կարելի կլինե՞ր, որովհետև գրքի մեջ բաժանմունքներ չկան: Հե-
ղինակը ինչ որ գտել է, ինչ որ երևակայել է, ի տեղի և անտեղի
կարկատել է միմյանց հետ, առանց դասավորության և առանց
կարգի: Այնպիսով, առաջ է եկել մի բաբելական խառնաշփոթու-
թյուն, այն անցքերի և շատախոսությունների մթին քաոսը, որ բն-
թերցողին մոլորության մեջ է դնում, թե որտեղից է սկսվում առ-
գիրքը և որտեղ է վերջանում: Այսուամենայնիվ որպեսզի հեռա-
լինի փոքրիշատե պարզ գաղափար տալ Բաղդադի-ի բովան-
դակության մասին, կարելի է նրան մոտավորապես այսպես բա-
ժանել.

1. Մի պատկեր, որ ներկայացնում է Շուշի բերդի պաշարումը
Աղա-Մամադ-շահից:

2. Ժամանակագրական հիշատակարան զանազան պատմական
անցքերի:

3. Պաշտոնական թղթակցություններ, պայմանագրեր և այլն
մկսենք պատկերից:

Բայց նախ հարկավոր է ծանոթացնել մի քանի պարագաների
հետ, որպեսզի հասկանալի լինեն պատկերի մանրամասները:

Շուշի բերդից երկու ժամ հեռավորության վրա գտնվում է Խնածախ բերդը: Մակար վարդապետը այդ գյուղացի է: Նա ցանկացել է անմահացնել յուր ծննդավայրը և նրան Ղարաբաղի մելիքների պատմության մեջ մի փայլուն դեր տալ: Բայց, դժբախտաբար, Խնածախը թե յուր դիրքով և թե յուր սե անցյալով այն հարմարությունները չէ ունեցել, որ Մակար վարդապետի փափագներին լիակատար բավականություն տար: Իսկ այդ բնավ չի հուսահատեցրել հայր սուրբին: Նա գյուղի դիրքը կարողացել է ամրացնել. նրա շուրջը անմատչելի լեռներ է ստեղծել և այդ լեռները պատել է կաղնիների խիտ անտառով: Նույն լեռների մեջ զետեղել է մի բնդարձակ այր, որ կոչվում է «Մակ-քար» և որը վտանգի ժամանակ կարող է պատսպարել յուր մեջ մի քանի հարյուր ռոգի¹: Գյուղը արդեն պատերազմական բոլոր հարմարությունները ստացավ, բայց ի՞նչ անել գյուղացիների անցյալի հետ:

Թե Խնածախը և թե նրա մերձակա Բալլուշա գյուղը՝ երկուսն էլ Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի կալվածներն են—այն Իբրահիմ-խանի, որ Ղարաբաղի մելիքությունների կործանման պատճառը դարձավ, և որը դեռ շարունակում է պատերազմել մելիքների հետ: Իսկ այդ երկու գյուղերում զետեղված են այն բոլոր փախստականները, որոնք դավաճանել են հայոց մելիքներին և անցել են նրանց թշնամի Իբրահիմ-խանի կողմը: Հիմա ի՞նչպես անել, որ մի կողմից կարելի լինի ծածկել դավաճանության արատը, որ զրաժ է հիշյալ գյուղացիների վրա, իսկ մյուս կողմից՝ նրանից հայրենիքի պաշտպանության համար հերոսներ ստեղծել:

Մակար վարդապետի հնարագիտության տաղանդը այդ զեպեւում ևս անճար չէ մնացել, նա հորինել է մի դաշնագիր հիշյալ գյուղացիների և Իբրահիմ-խանի մեջ: Ես կբերեմ այդ դաշնագրի հետաքրքիր հոդվածները, որովհետև դրա նման են «Գաղտնիք»-ի մեջ արձանագրած բոլոր դաշնագրերը.

Ա. «Ջրաբերդից հաշեն տեղափոխվող «Վաչեօրին» տան գլուխ վճարեց Իբրահիմ-խանը երեք հարյուր թուման, իբրեւ նոր շինության ծախք և հնոց կարասիները նորերի մեջ փոխադրելու վարձ»:

Բ. Հողվածը որոշում է երկու գյուղերի սահմանները, հողեքի տարածությունը, որ տալիս է Իբրահիմ-խանը «Վաչեօրին» իբրեւ մշտական սեփականություն որդվոց որդի:

¹ Այդ այրը ես տեսել եմ, նրա մեջ երեք թե շուր հոգուց ավելի ժողովի չեն կարող պատսպարվել:

Գ. «Ոչ Իբրահիմ-խանը իրավունք ունի «Ֆաջերից» և սոցա հետազաններից պահանջել տուրք կամ գլխահարկ և կամ տասնորդ, ոչ այս խանի հետազաններն, եթե կլինեն...»:

(Ղարաբաղի տիրապետողը հույս չունի, որ ինքը հետազաններ կունենա և այդ գրում է պայմանի մեջ...):

Դ. «Ոչ ոք իրավունք կունենա պահանջել այս «Ֆաջերից» ոչ զորք և ոչ զորադրամ»:

Ե. «Միայն թե այդ «Ֆաջերն» բնավ չմասնակցեին մեմելիքների պատերազմներին և գինեին ընդդեմ խանին» (եր. 117—118):

Այդ «Ֆաջերը» իբրև թե Ջրաբերդի Մելիք-Աղամի զինվորներն են եղել և խանը նրանց կաշառելով գաղթեցրել է Ջրաբերդից¹, իսկ Ջրաբերդի իշխող Մելիք-Աղամը հաճություն է տալիս նրանց տեղափոխությանը, հավատացած լինելով, որ «Ֆաջերը» դարձյալ յուր օգտին կծառայեն: «Փաջերը» ևս իրենց կողմից հանձն են առնում այդ երկրներսանի դիրք, մի կողմից խաբել միամիտ Իբրահիմ-խանին (շա՛տ միամիտ էր...) և վայելել նրա առատ բարեբները, իսկ մյուս կողմից, նպաստել հայոց մելիքների շահերին և այլն (եր. 118):

Բանը շինվեցավ:

Ղարաբաղի մելիքությունները ոչնչացնող Իբրահիմ-խանը, ուր գոռոզությունք մի կողմից եղջյուր էր ածում ոռոտաց զորության դեմ, մյուս կողմից՝ պարսից շահերի դեմ,— այն աստիճան տկարանում է մի քանի գյուղացիների առջև, և այն աստիճան հիմարանում է, որ Մակար վարդապետի շնորհիվ մի այսպիսի պայման է կապում «Ֆաջերի» հետ: Ինչ կարոտություն ունենա

1 Փսեհ Նոր ինձածախ անունը պետք է փոքրիշատե գտեր Մակար վարդապետի վատահոթյունը՝ պատմությունը այսպես համարձակ կերպով զեղծելու մեջ: Եթե այդ գյուղը նոր ինձածախ է, ուրեմն այն եղել է և հին ինձածախ: Որպես դարբարազդի, անկարելի է, որ Մակար վարդապետին հայտնի չլինեք, որ հին ինձածախը գտնվում է Զանգեզուրի գավառում, որ և կոչվում է Փշտազի ինձածախ, և որը Մելիք-Հայկազյանների գյուղն էր: Այստեղից գաղթեցին Մակար վարդապետի հայրենակիցները և հիմնեցին նոր ինձածախը, պահպանելով իրենց գյուղի նախկին անունը: Ուրեմն, ինչպես կարող է լին լինել նրանք Ջրաբերդի գավառի գաղթածներ, կամ այդ գավառի տիրապետող Մելիք-Աղամի զինվորներ: Թե Ղարաբաղում, թե Ղափանում և թե Սիսիանում շատ կան նույնանուն գյուղեր, որ զանազան պատմական հանգամանքների պատճառով մեկ գավառից գաղթել են դեպի մյուսը, նոր գյուղ են հիմնել և իրենց հին գյուղի անունով են կոչել:

մի. քանի թափառական գյուղացիների մեջ, երբ այդ ժամանակ նա ամբողջ Ղարաբաղի տերն և իշխանն էր համարվում: Եվ երբ Ղարաբաղի նախկին տիրապետող մեկիքները, չկարողանալով տանել նրա բարբարոսությունները, արդեն իրանց ժողովրդով սկսել էին գաղթել դեպի օտար երկրներ (եր. 115—116):

Հեռաքրքիրն այն է, որ տվյալ պայմանագիրը գրվում և վավերանում է միևնույն տարվա մեջ (1770 թ. մայիսի 10-ին), երբ այդ մի բուռն «Ֆաջերը» կոտորում են Իբրահիմ-խանի զորքերը և նրան յուր կուսակից հայ մեկիքների հետ փախցնում են Շուշի բերդը... (համեմատեցե՛ք 65 և 119 երեսները):

Վերջապես, «Ֆաջերը» ստանում են Իբրահիմ-խանի խոստացած փողերը, հիմնում են ինստախ և Բալլուջա գյուղերը: Առաջինի մեջ բնակություն են հաստատում 50 ընտանիքներ, իսկ երկրորդի մեջ՝ 70 ընտանիքներ: Ընդամենը՝ 120 ընտանիք:

Հաշվենք, թե որքան ծախսեց Իբրահիմ-խանը այդ 120 ընտանիքը գաղթեցնելու համար:

Յուրաքանչյուր ընտանիքին տվեց 300 թուման պարսից ոսկի: Քրեմն, 120 ընտանիք ստացավ 36.000 ոսկի: Եթե այդ գումարը վերածենք ռուսաց ռուբլու (յուրաքանչյուր ոսկին 3½ ռուբլի հաշվելով), կստանանք 126.000 ռուբլի: Այդ գումարով կարելի էր այն ժամանակ (1770 թվին) ամբողջ Ղարաբաղը գնել:

Յույց տալու համար Մակար վարդապետի թվանշանների փաստական շոալյությունը, ավելորդ չէր լինի մեջ բերել մի փաստ, թե որքան սուղ էր փողը այդ ժամանակներում:

Հիշյալ երկու գյուղերի հիմնվելուց 58 տարի հետո (1832 թվին), երբ համեմատաբար դրամի ավելի առատություն պետք է լիներ, ռուսաց կառավարությունը Պարսկաստանից դեպի Անդրկովկաս գաղթեցրած 8249¹ հայ ընտանիքների վրա, Ղազարոս Լազարյանի ձեռքով ծախսեց ընդամենը 14.000 ոսկի և 400 ռուբլի միայն, և այդ գումարը կոմս Պասկևիչը չափազանց էր գտնում²: Թուրքաց կառավարության այդ ժամանակվա դրամական միջոցները հայտնի էին: Միայն 20 միլիոն կուսն պատերազմական տու-

¹ Մակար վարդապետը Պարսկաստանից տեղափոխված հայ գաղթականների թիվը գնում է 26.000 գերդաստան (եր. 382): Դարձյալ փափստության չափազանցություն...

² Տե՛ս Ղազարոս Լազարյանի 1829 ամի 24 դեկտեմբերի գեկուցումը, որ մատուցած է կոմս Պասկևիչին, «նկարագիր գաղթականության հայաց Պարսկաստանի Ռուսաստան», եր. 94: Տպված է Մոսկվայում, 1832 ամի:

գանձ դրեց Պարսկաստանի վրա, երբ տեղափոխում էր այդ գաղ-թականները: Եվ այդ գումարի մի մասը արդեն ստացել էր: Այ-նուամենայնիվ 14.000 ոսկին շատ էր գտնում 8249 ընտանիքի տեղափոխության համար, այն ևս Պարսկաստանից Անդրկովկաս: Որքա՛ն հեռավորություն: Իսկ Իրրահիմ-խանը յուր բոլոր չթավո-րության, Զրաբերդից մինչև Խաշեն (մի օրվա ճանապարհ) 120 ընտանիք գաղթեցնելու համար ծախսում է 36.000 պարսկական ոսկի,— 126.000 ռուբլի.. Ստախոսությունը, եթե փոքր-ինչ չա-փավոր լինեիր, այդքան զգվելի էր լինի:

Երբ Իրրահիմ-խանը մտավ ռուսաց հպատակության ներքո, Քուրակ-չայի դաշնագրից հետո, իշ. Ցիցիանովի հետ (1805 թիվ), նա խոստացավ ամբողջ Ղարաբաղից իբրև հարկ վճարել ռուսնե-րին 8000 ոսկի միայն: Վերջը այդ գումարը վճարել չկարողացավ, խոստացավ ձիաներ տալ, այն ևս տալ չկարողացավ: Իսկ 1770 թվին որտեղի՞ց ուներ Իրրահիմ-խանը այնքան ռակիններ, որ տար Մակար վարդապետի հայրենակիցներին և ինչո՞ւ համար...

Քե այսպես, թե այնպես Խնածախը հիմնվում է: Այդ գյուղը որպես վերևում հիշեցի, թե Մակար վարդապետի և թե «Գաղտ-նիքի» հեղինակ հայր և որդի Բեկնազարյանների ծննդավայրն է:

Խնածախի հիմնվելուց 25 տարի հետո (1795 թիվ) Աղա-Մա-մադ-շահը պաշարում է Շուշի բերդը, որը հիշյալ գյուղից 2 ժամ-վա հեռավորության վրա է: Այդ միջոցին դուրս են գալիս մի խումբ խնածախցի «ֆաջեր» և հրաշքներ են գործում: Հետաքրքիտ են այդ «ֆաջերի» անունները: Այդ պատճառով ես ավելորդ չեմ համարում անունները մի առ մի հիշել, որովհետև հենց անուն-ների մեջ է նրանց քաջության նշանաբանը:

1. Խումբի գլխավորը, նույն ինքը «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Ար-րուհամ Բեկնազարյանն է: Նա կոչվում է Ազրայել-Իրրահիմ¹, հե-տո յուր անհամեմատ քաջագործությունների համար կոչվեցավ

¹ Բոլոր անունների և մականունների մեջ Մակար վարդապետը միայն 19 անուն է բացատրում, բայց ևս չհետևեցի նրա բացատրություններին, որովհետև ինքն ևս չգիտե յուր հնարած մականունների իսկական նշանակությունը:

Ես բոլոր անունների ուղղագրությունը թողեցի նույն ձևով, որպես գրել է Մակար վարդապետը: Հայր սուրբը Տաճկաստանում ստացած լինելով յուր կրթությունը և երկար ժամանակ այնտեղ մնալով, գործ է ածում Տաճկաստանի հայերի ուղղագրությունը ք-ի տեղ պ, դ-ի տեղ տ, ջ-ի տեղ ճ, ևն: Դա արդեն պարզ նշան է, որ «Գաղտնիք»-ը գրել է Մակար վարդապետը և ոչ Բեկնազար-յանները, որոնք հարկավ տաճկահայոց սխալ հնչյուններին կամ ուղղագրությանը չէին հետևի:

հրաշագործ Ագրայել (եր. 162): Ագրայել կոչվում է արարացոց հոգեառ հրեշտակը: Դա անգույթ, կոտորող ու ոչնչացնող մի ուժ է: Գռնե՛ յուր անվան վերաբերությունը պետք էր, որ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը փոքր-ինչ համեստ լիներ:

2. «Գյուլ-Ուման», նշանակում է Գալլ Օհան: Դա այն հատկություններն ունի, որ աչքերը գալլի նման գիշերվա մութի մեջ տեսնում են, գալլի նման ունում է և յուր ընկերներին զանազան ազդարարություններ է անում, իսկ կոիվների միջոցին գալլի նման լսվում է թշնամուն (եր. 63):

3. Ասլան-Մանուշար, նշանակում է Առյուծ-Մանուշար: «Սա ունի առյուծի հատուկ վեհանձնություն, աներկյուղ սիրտ, լայնալանջ կուրծք, աննահանջելի հարձակումն, անդիմադրելի ուժգնություն, չափազանց ուժ» և այլն (եր. 66, 67):

4. «Շիր-Նասիր», նշանակում է առյուծ-Նասիր:

5. «Պեպյուտ-Մախմուր», «բաբը» — պարսկերեն նշանակում է վագր, իսկ Մախմուր անուն է:

Ուշադրություն դարձրեք երկուսից մինչև 5-րդ մականունների վրա, — գալլ, առյուծ և վագր — գաղաններից առնված են ամենակատաղիները:

6. «Փշափ-Բաղդասար», նշանակում է վիշապ Բաղդասար: Վիշապների նման նա սարսափ է ձգում թշնամիների վրա և վիշապների նման կլանում է նրանց բազմությունը (եր. 66):

7. «Աժդահա-Անտրի», նշանակում է Աժդահակ կամ Վիշապ-Անդրեսա: «Այս բարձրահասակ, հաղթանդամ, ուժեղ և արիասիրտ տղամարդը» վիշապի կլանող հատկություններն ունի, թշնամու ամբողջ գունդերը վիշապի նման անհետացնում է (եր. 67):

8. «Շահմար-Ղալալ»: Շահմար նշանակում է օձերի թագավոր. հեքիաթների մեջ այդ հրեշտակը հայացքով անգամ թունավորել կարող է: Իսկ «ղալալ» անուն է, թեև թմբուկ բառի նշանակությունն ևս ունի (եր. 70):

Ուշադրություն դարձրեք 6-ից մինչև 8-րդ նույնանշան երեք մականունների վրա, որոնք հսկա օձեր կամ օձերի թագավորներ են ներկայացնում:

9. «Փիլ-Առուշան», նշանակում է փիղ-Րովշան: — Րովշան պարսկական անուն է: «Փիղ» մականունը ստացել է այդ հսկան յուր փղային ուժի պատճառով (եր. 70):

10. «Նեառ-Նղիազար»: — «Նառ» պարսկերեն արու է նշանակում: «Նառ» կոչվում են և արու ուղտերը, իսկ ժողովրդի հասկա-

ցողությամբ այդ բառը յափազանց ուժեղության նշանակութիւնս ունի:

Ուշադրութիւն դարձրեք 9-ից մինչև 10-րդ մականունների վրա, խոտաճարակներից ընտրված են ամենահզորագույնները.— փիղը և ուղտը, միայն գոմեշը մոռացված է:—

11. «Կեծակ-Վանի», նշանակում է Կայծակ Հովհաննես, 'Իս Կայծակի նման շանթահարում է թշնամու գունդերը և յուր ծանր թրի մի հարվածով թշնամիների գլուխները երկու հավասար մասերի է բաժանում, ոչ ալիւ, ոչ պակաս (եր. 63):

12. «Կարկառու-Սմաւն» նշանակում է Կարկուտ-Պիմոն: 'Իս այն աստիճանի արագաշարժ է, որ յուր հրացանի գնդակները կարկուտի նման թափում է թշնամու վրա (եր. 67):

Ուշադրութիւն դարձրեք 11 և 12-րդ մականունների վրա, երկրների երկու պատուհասներն ևս բաց չեն թողնված—կայծակը և կարկուտը:

13. «Տեով-Գեասպար», նշանակում է Դե Կասպար, Դեերը թե պարսից և թե հայոց առասպելների մեջ վիթխարի հսկաներ կամ քաշեր են: «Գաղտնիք»-ի «Տեով-Գասպարը» ունի հազթանդամ կազմվածք, սամասական ուժ, առյուծական սիրտ, պողպատյա քաղուկներ, ևն (եր. 64):

14. «Նեառոատէով-Աքա», նշանակում է հայր-Նեառադե: Դա հեթաթների մեջ պատմած դեերի կամ հրեշների յոթնագլխյան թագավորն է: Իսկական անունը Սահակ է: «Սա ունի պարթևական հասակ, արտաքո կարգի ուժ, աներկյուղ սիրտ» և այլն (եր. 68): Դա հետո կոչվեցավ «Քաջանաղթ-Տրդատ» (եր. 278):

15. «Ազնավուր-Ունան». «Ազնավուր» պարսից այբաժար բառի ազնավաղվածը պետք է լինի, որ նշանակում է հրեշավոր, այլանդակ, ճիվաղ: Իսկ «Ունան» Հովհաննես անունն է: Այդ անունը ստանում է նա Երասխ գետի ափերի մոտ կատարած զարմանալի հաղթութիւնների պատճառով (եր. 65, 66):

Ուշադրութիւն դարձրեք 13-ից մինչև 15-րդ մականունների վրա, բոլոր նշանավոր առասպելաբանական հրեշները չեն մոռացված:

16. «Քյալլակեռզ-Առստամ», «բալլազդ» նշանակում է գազաթի վրա մի հատիկ աչք ունեցող: Դա թուրքերի առասպելների մեջ համապատասխանում է Հոմերոսի Պոլլուփեմեոս անուն կիկլոպին, որ ճակատի վրա մի հատիկ աչք ուներ և կերակրվում է:

մարդկային մոտ՛վ: Իսկ Առստամ Ֆրիդոլսու Ռոստամ հերոսի աղա-
վաղված անունն է:

17. «Փեհլուան-Սագի», նշանակում է հսկա Սարգիս: Ուշա-
դրություն դարձրեք 16-ից մինչև 17-րդ մականունների վրա, հըս-
կաների և ճիվաղների անուններն ևս բաց չեն թողնված:

18. «Քյարվաղուան-Քուտ», քարվանդուան, նշանակում է քա-
րավան կոտորող, ավազակ, հուղկահար: Դա արհեստով բրուտ
է, իսկական անունը Թյունի (Հարություն) է: «Սա ունի պարթեա-
կան հասակ, տրդատյան ուժ և ահարկու տեսք»: Մի անգամ բուրո-
վին միայնակ կոտորեց նա Իբրահիմ-խանի 150 զինյալ թուրքե-
րին, որ քարավանի պատրվակով ուղարկել էր խանը նրան սպա-
նելու: Եվ երևակայեցեք Բրուտը առանց զենքի կատարեց այդ մեծ
կոտորածը, որովհետև այդ միջոցին գնացել էր նա կուր գետիդ
ձուկ որսալու (եր. 64):

19. «Թուլի-Արզուման»,—«թուլի» նշ. ավազակ, հուղկահար,
ասպատակող:

20. «Բասար-կեչեր-Գյափի»—«Բասար-գեչար» թուրքերեն նշա-
նակում է կոխ տվող և անցնող,— իսկ Գյափի՝ կրճատված Գաբրիել
անունն է:

21. «Չափար-Սարասար» նշանակում է կկոտորե գլխից ցզը-
լուխ, ալսինքն՝ ծայրեիծայր: Դա թշնամու որ կողմի վրա և հար-
ձակվում է ծայրիծայր կոտորում է: Իսկ թշնամու հարձակումները
սանձահարելու պատճառով կոչվում է նաև «Զլով», որ նշանա-
կում է սանձ (եր. 6, 65):

Ուշադրություն դարձրեք 18-ից մինչև 20-րդ մականունների
վրա, բոլորը նույն իմաստն ունեցող ավազակների ու ասպատակ-
ների անուններ են:

22. «Քյանդխուտա-Խաշաուու», նշանակում է տանուտեր Խա-
շաուու:

23. «Ջարպազան. Յուդուրլու», նշանակում է Բախտավոր-
թնդանոթ: Դա թնդանոթի նման ուժեղացած է թշնամու գունդերը,
յուր ամբողջ կյանքում միշտ հաղթել է և երբեք չի հաղթվել:
այդ պատճառով և վայելում էր և «Քաջահաղթ» մականունը
(եր. 67, 68):

24. «Սենկիար-Աուրի», նշանակում է Պատենեչ-Իսրայել: Ինչ-
պե՛ս պատենեչը պատերազմի ժամանակ մի զորավոր թումբ կամ
ամբարտակ է թշնամու առջև, նույնպես է և այդ Իսրայելը:

Ուշագրություն դարձրեք 23 և 24-րդ մականունների վրա,— մեկը թնդանոթ է, մյուսը պատնեշ այդ թնդանոթի դեմ...

25. «Ուզուն-ղլին-սայի», Ուզուն ղլին թուրքերեն նշանակում է երկայնասուր, այսինքն՝ երկար սուր կրող: Իսկ սայի աղավաղված նայի անունն է:

26. «Պատման-ղլին-Մարտի», «Բաթման» թուրքերեն մի ժանրություն է, որ կարծես հավասար պետք է լինի ուսաց ¹/₂ պուդին: Իսկ Բաթման-ղլին նշանակում է մի բաթմանի ժանրությամբ սուր կրող: «Մարտի» կրճատված Մարտիրոս անունն է:

27. «Պատման-քոփուզ-Թեոս», նշանակում է մի բաթմանի ժանրությամբ լախտ կրող Թադեոս:

28. «Թափուզ-աշղ-Ղարա». «Թոփուզ» նշանակում է գլխին գնդաձև գլխարկ ունեցող լախտ, որ հին ժամանակներում գործ էին ածում որպես զենք, իսկ «աշղ-ղարա», նշան. սև աշուղ: Դա մի երգիչ էր, որ յուր նվագարանը ցած էր դրել, վեր է առել զենքեր, սկսել է հայրենիքը պաշտպանել (եբ. 69):

Ուշագրություն դարձրեք 25-ից մինչև 28-րդ մականունների վրա, որոնք արտահայտում են զենքերի և զինակիրների տարօրինակ վիթխարիությունը:

29. «Անճաղք-Ղազար», հասկանալի է:

30. «Անգուր-Խաչի», հասկանալի է, Խաչի Խաչատուր անվան կրճատվածն է:

31. «Քաշալ-Մոսի», նշ. քոսոտ Մովսես:

Երբ որ քաշալ կա, անպատճառ քոսակն էլ պետք է լինի...

32. «Քոսակ-Գյուզի». նշ. քոսակ Գրիգոր: Թե քաշալները և թև քոսակները ժողովրդի հասկացողությամբ խորամանկ, հնարագետ, նենգավոր և ճարպիկ են լինում:

33. Գիժ-Միֆի», նշ. գիժ Միքայել: Պատերազմող անձանց վերաբերությամբ «գիժ» մականունը ունի վայրագության նշանակություն, ինչպես մեր Հայկ դյուցազունի հետ պատերազմող տիտաններին «խոլ»՝ այսինքն՝ խենթ անունն է տալիս պատմությունը:

34. «Դելի-Մահրասա», նշ. գիժ-վարդապետ: Բայց «դալի» բառը հեթանոսների մեջ տարապայման քաջի նշանակություն ևս ունի: «Դալի»-ներ կոչվում էին Քրոդլու թիկնապահներն ևս:

35. «Դելի-Բեշի», նշ. գիժ-բահուսա:

36. «Պել-Ղամալ», պել բառը հայ ռամկի լեզվում նույն միտքըն ունի, որպես «դալի» բառը թուրքերի մեջ, նշանակում է գիժ,

խոր, վայրագ, տարապայման քաջ: Արդյոք այդ «Պելը» սեմեաների առասպելական Բելը կամ Ներովթը չէ, որ մնացել է մեր ժողովրդի մեջ:— Ծամալ՝ ավելի ճիշտ Զամալ թուրքաց անուն է, որ գործ են ածում հայերը: Բայց այդ Պել-Զամալը մի զարմանալի տիպ է «Գաղտնիք»-ի մեջ: Մակար վարդապետը տվել է նրան մի երկրորդ անուն ևս—«Արագահաս-Սուրբ-Սարգիս» (եր. 278):

Ուշագրություն դարձրեք 33-ից մինչև 36-րդ մականունների վրա, բոլորը գծեր ու խենթեր են... ոչ մի խելացի չկա այդ շորս անունների մեջ...

37. «Տեռնմագ-Բելլու», նշանակում է մեջքը կամ թիկունքը ետ չդարձնող: Այսպես կոչվում է նա այն պատճառով, որ երբեք առանց հաղթության ետ չէ դառնում կռվի դաշտից (եր. 68):

38. «Պարխամագ-Օսեփ», նշանակում է բաց չթողնող Հովսեփ: Այդ անունը ատացել է նա, որովհետև մի անգամ յուր ձեռքը ընկած թշնամուն բաց չի թողնի, կոշնչացնե և առավելապես սիրում է կոտորել թշնամու զորապետներին (եր. 69):

39. «Պողպատ», իբրև մարդու անուն, նշանակում է պողպատյա կամ երկաթյա կազմվածք ունեցող, զննքերից անմխելի:

40. «Քյարփեթյուն-Տետե»,—«քալփաթին», նշ. է քթցան կամ ունելի,— հյուսների կամ դարբինների այն գործիքը, որով մեխ են դուրս քաշում կամ շիկացած երկաթ են բռնում: «Տետե» ինձ հայտնի չէ, թե որ անվան կրճատվածն է:

41. «Պոխմախ-Սափարի»—«թոխմախ» կոչվում է այն գործիքը, որով պարսիկները ջարդում են հանցավորների գլուխները. դա ահագին երկաթյա մուրճ է, դարբինների մուրճի կամ կռանի նման:

42. «Զնդան-Ավթանդիլ»—«զնդան» կամ ավելի ուղիղ «սընդան», կոչվում է դարբինների սալը, որի վրա երկաթ են կռում: Իսկ ժողովրդի լեզվում փոխաբերական իմաստով ամբողջուն է նշանակում:

Ուշագրություն դարձրեք 40-ից մինչև 42-րդ մականունների վրա, որ ներկայացնում են դարբինների երեք անբաժան գործիքները, միայն փուխը մոռացված է:

43. «Կաֆե-Զաֆի», նշ. Կաքավ Զաքարիա: Դա սուրհանդակի կամ փայակի պաշտոն է կատարում, այսպես կոչվում է յուր շափազանց արագընթացության պատճառով:

44. «Լարա-խան-Յուզբաշի», նշ. Սև խան հարյուրապետ:

45. «Ալբեթյուն-Բատի», ճիշտ ուղղագրությամբ «Ալբեթյուն»

չէ, այլ «Աֆլաթուն» է: Դա արարացոց Պլատոնն է, մի հրաշագործ բժիշկ և փիլիսոփա: Բայց արեւելյան ազգերի մեջ, նույնպէս և հայոց մեջ փոխաբերական իմաստով «աֆլաթուն» բառը հնարագետ, ամեն բանի ճարն ու դարմանը գտնող մարդու նշանաւորութիւն ունի: «Բատի» Բաղդասար անվան կրճատվածն է:

Այդ բոլոր այլանդակ մականունների մեջ միայն սատանան էր պակաս, այն Լու չէ մոռացել Մակար վարդապետը,—ահա՛ և սատանան:

46. «Շէյրան-Քյունի», նշ. սատանա Հարութիւն: Դա ուրիշ անուններ ևս ունի. «այր Աստուծոյ», «Ամբակում մարգարե» ևն: Շէյրան-Քյունին «Գաղտնիք»-ի նույն տիպն է, ինչ որ քաղոր Պետրոսը «հաշագողի հիշատակարանի» մեջ, ամեն ձև ու կերպարանք ընդունում է, ամեն լեզուններով խոսում է, ամեն տեղ մըտնում է, առանց ճանաչված լինելու: Դա մի քոմելոն է, որ ամեն բոլակ մի նոր տեսք է ստանում:

Մակար վարդապետի վառ երեակայութիւնը միայն կարող էր այսպէս հրեշավոր մականուններ ստեղծել: «Գաղտնիք»-ը լի է այս տեսակ մականուններով: Օրինակ, «Քորօղլի-քեշիշ» (քորօղլի-քահանա), որ հետո կոչվեցավ «Վարդան Մամիկոնյան» (եր. 278), «Քաշալ Սագի», «Քեհհլան-Սագի» (եր. 103), որ նշանակում է սիգապանծ նժույգ Սարգիս, «Տոյտաղ-Քյասի» (եր. 104), որ նշանակում է վայրենի սաղ-կասպար, «Ճեյրան Յատուր» (եր. 118), որ նշանակում է եղջերու Աստվածատուր:

Հոգեկորականներն անգամ առանց այս տեսակ մականունների չեն, օրինակ, «Արծիվ-Քաղեոս-Եպիսկոպոս» (եր. 56), «Ալքեթիւն վարդապետ» (եր. 56), «Ասլան-Մահրասա-Միսրոպ վարդապետ» (եր. 57), «Օղլան-քեշիշ» (եր. 133), այսինքն՝ տղամարդ քահանա, «Քորօղլի-քեշիշ» և այլն, և այլն: Եթե ժամանակ ունենայի «Գաղտնիք»-ի բոլոր ծալքերը քրքրելու, գուցե հարյուրներով կգտնեի այս տեսակ անուններ, բայց ինչ որ գտա, դասավորեցի և նկատողութիւններով մատնանիշ արեցի այս անբնական արհեստականութեան վրա, որով կազմված են այդ անունները, և որոնք շարք ցույց են տալիս իրանց պատմական անգոյութիւնը:

Մի խոսքով, բացի այդ անուններից, որ Մակար վարդապետը առել է «համասլի մելիքութիւններից», մնացյալ համարյա բոլոր անունները այս տեսակ ուռած-փքված մականուններով կեղծյալ անուններն են, որոնք ամենեւին պատմական գոյութիւն չեն ունեցել:

Հետաքրքիր են այդ զանազան «կայծակներին», «կարկուտներին», «վիշապներին» և «գեներին» զորախումբերի անունները.

«Ագրայելի» («Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանի) զորախումբը կոչվում է «Արագահաս Սուրբ Սարգիս»¹:

«Քորոզլի-քեշիշի» (Քորոզլի-տերտերի) զորախումբը կոչվում է «Հրեղեն թուր»:

«Խուզադատ-բեկը» կոչվում է «Սուրբ-Գևորգ»², իսկ յուր զորախումբը կոչվում է «Ջուր-Տո-Քշի», որ նշ. է սաստիկ հորդած հեղեղ, որ ամեն ինչ քշում տանում է:

«Վանի-Յուզբաշին» կոչվում է «Հայկ Դյուցազն», իսկ յուր զորախումբն կոչվում է «Չարապատիժ-Դոնխ»:

«Նեառատէովի» զորախումբը կոչվում է «Հրեղեն Կեծակ»:

Մակար վարդապետը այն աստիճան հափշտակված է եղել այդ անուններով, որ միևնույն երեսի վրա (եր. 278) «Քորոզլու» անունը երկու անգամ է կրկնում, և ամեն անգամին նրա զորախումբին զանազան անուններ է տալիս. նախ «Հրեղեն-թուր», իսկ երկու տողից հետո՝ «Մեփի-Անցկաց», որ նշ. զարկիր անցիր:

Մակար վարդապետը միայն մոռացել է այդ զորախմբի դրոշակները նկարագրել: Իհարկե նրանք էլ զանազան հրեշների և ճիվաղների նշաններով կլինեն զարդարված:

Ղարաբաղի մելիքները երբեք կանոնավոր զորք չեն ունեցել, որ նրանց զորքերը զանազան գունդերի բաժանված լինեին, և այդ գունդերը զանազան անուններ ունենային: Նրանց ժամանակում

¹ (2) Թե սուրբ Սարգիսը և թե սուրբ Գևորգը ժողովրդի ավանդությունների մեջ, ամեն վտանգի ժամանակ, նեղյալներին օգնության են հասնում, այդ պատճառով սուրբ Սարգիսը կրում է «Արագահաս» մականունը, իսկ սուրբ Գևորգը «զորավոր»:

² Երբ «Գաղտնիք»-ի մեջ մտնում են իսկապես պատմական անձնավորություններ, որոնց ժառանգներն ներկայումս ևս գոյություն ունեն, և մանավանդ, երբ այդ ժառանգները որե՛կ նշանակություն ունեցող մարդիկ են,— այդ դեպքում հեղինակի շողորթությունները ոչ չափ ունեն և ոչ սահման: Վանի յուզբաշին, որ հետո եղավ Մելիք-Վանի, պատմական անձնավորություն է: Նրա մասին խոսվել է «Խոսմայի մելիքությունների» մեջ (կր. 285—289): Նրա մասին խոսում էր Դուբրովինը («Ист. войн. и влад. рус. на Кавказе», т. IV, ст. 451, 452): Մելիք-Վանիի թոռները այժմյան Աթաբեկյաններն են, որոնց ամեն օր տեսնում ենք: Հարցրեք նրանցից որին որ կամենում եք, թե ձեր պապը որիցե ժամանակ կոչվե՛լ է «Հայկ Դյուցազն» կամ նա ունեցե՛լ է մի հզոր կազմակերպված զորախումբ, որ կոչվում էր «Չարապատիժ-դոնխ»: Ես հավատացած եմ, որ ամեն մի Աթաբեկյան խիստ կուշտ ծիծաղելուց հետո, կասե՛ ձեզ. «Այդ ո՞վ է հնարել, մեր պապը երբեք այս տեսակ րաներ չէ ունեցել...»:

ամեն մի զարաբաղցի զինվոր էր: Երբ թշնամին մոտենում էր, մե-
լիքը բարձրանում էր յուր տան կտուրի վրա, ձայն էր տալիս և
նույն բուպեում յուրաքանչյուր գյուղացի առնում էր զենքերը, նըս-
տում էր ձին և հետևում էր մելիքին:

Ճշմարիտ է, ժողովուրդը յուր հասկացողության համեմատ,
յուր հերոսներին մականուններ է տալիս: Բայց այն տեսակ հե-
րոսներ, որ իրանց գործողություններով սաստիկ ազդում են ժո-
ղովրդի երևակայության վրա, պաշտելի են դառնում և ժողովրդից
մականուններ են ստանում,— աքս տեսակները դարերի ըս-
թացքում հայտնվում են մի կամ երկու հատ միայն: Հայոց ամ-
բողջ պատմության մեջ Հայկ-Դյուցազն, Վահագն Վիշապաբաղ,
Տորթ-Անգեղ, Հովհան-Քոչ, Գայլ-Վահան, Աշոտ-Երկաթ, Աշոտ-
Մսակեր, Գող-Վասիլ, Առյուծ-Խաչիկ, դրանք այնպիսի հերոսներ
են, որոնց նմանները ուրիշ դարեր չեն ծնել: Դրանց անվան հետ
ժողովուրդը կապել է յուր զգացմունքը, յուր երգերը և յուր առաս-
պելաբանական էպոսը:

Բայց «Գաղտնիք»-ի մեջ հանկարծ և միաժամանակ բուսնում
են 60—70 հերոսներ, որոնցից և ոչ մեկը առանց մականունի չէ:
Դա պատմական խկություն չէ, դա մի անրնական վիթմունք է,
միայն Մակար վարդապետի գլխից: Որովհետև մարդկային պատ-
մությունն ունի յուր անխախտ օրենքները, յուր հղիությունը և
յուր ծնունդը:

Ջարմանալին այն է, որ հիշյալ 60—70 հերոսներից, ամբողջ
50-ը Մակար վարդապետի գյուղացիներն են ինածախից,—մի
գյուղից, որը ընդամենը 50 ընտանիքից է բաղկացած: Յուրա-
քանչյուր ընտանիք ծնել է մի-մի «Կայծակ» և մի-մի «Կարկուտ»,
մի-մի «Վիշապ» և այլն: Եվ դրանք հասարակ մարդիկ չեն, այլ
ամենքը Ղարաբաղի մելիքների մոտ «հարյուրապետի», «հազարա-
պետի», «զորավարի» պաշտոն են վարում: Կարծես ամբողջ ինա-
ծախը մի զինվորական դասակարգ լիներ, և զորապետությունը
միայն այդ գյուղացիների արտոնական ժառանգությունը լիներ:
Որտե՞ղ կորան նրանց սերունդները: Եթե զորապետներ էին, հալո-
կավ և՛ ազնվականներ էին, և՛ կալվածատերներ էին: Բայց ամ-
բողջ ինածախը ոչ մի ազնվական չունի, ոչ մի կալվածատեր չու-
նի: Ամենքը Իբրահիմ-խանի հասարակ գյուղացիներն են և նրանց
հողերն են մշակում:

Ինձ հայտնի են փաստեր, որ շատերը այնքան ճարպիկ, այն-
քան նախանձախնդիր են գտնվել ազնվականություն ժառանգելու,

որ բուլղոսովին գոհհիկ գյուղացիներ, անհայտ ծագումից, ձեռք բերելով մի որևէ վկայական, իրենց տոհմը կապել են այս և այն մեղիքի կամ բեկի տոհմի հետ, կրելով նրանց ազգանունները: Եթե ինսածախի ամբողջ 50 ազնվատոհմ ընտանիքների սերունդները բուլղոսովին շնչվեին (որ անկարելի բան է), դարձյալ կզբոսնեցին մարդիկ, որ իրենց ժառանգ կհայտնեին, և նրանց տոհմանունները կպահպանեին: Բայց հիշյալ 50 ազնվական հերոսների և ոչ մեկի ժառանգներն են մնացել թե ինսածախում և թե մի այլ ուրեք: Իսկ ժամանակները դեռևս այնքան չեն անցել, որ կարող լինեին իսպառ կլանել և անհայտացնել նրանց: Եվ վերջապես, ի՞նչ եղան այդ «Վիշապաների» և «Վիշապազունների» կալվածքները: Ղարաբաղի մելիքներից և նրանց մոտ ծառայող «Յուզբաշխներից»¹ չկար մեկը, որ գյուղեր, անտառներ, ընդարձակ կալվածներ չունենար: Եվ այսօր նրանց սերունդներից չափերը վայելում են հայրական ժառանգությունը: Իսկ Մակար վարդապետի ստեղծած 60—70 հերոսները, որոնք ամենքը զորապետներ և զորավարներ էին, մեռած են առանց որևէ ժառանգության:

Մելիքների տիրապետության դարերում, այնքան պատերազմական փայլուն գործողությունների մեջ, անկարելի էր, որ Ղարաբաղը նույնպես չունենար յուր հերոսները, որոնց սիրեր ժողովուրդը, որոնց յուր հատուկ տիտղոսը տար ժողովուրդը: Դրանց թիվը շատ չէ, երեք հոգի է միայն—Դալի-Մահրասանը, Թյուլի-Արզումանը և Չալաղան-Յուզբաշխ: Առաջին երկուսի անունները Մակար վարդապետը առել է «Խամսայի մելիքություններից» և մտցրել է յուր յոթնամանից անունների մեջ, իսկ վերջինը չի հիշվում:

Ժողովրդական հերոսները ժողովրդի ավանդությունների մեջ,

1 Ղարաբաղի մելիքները միայն մեկ զինվորական աստիճան են ունեցել և այդ «յուզբաշխ» (հարյուրապետ) աստիճանն է, թեև «յուզբաշխ» կարող էր հարյուրից ավելի պատերազմողներ ունենալ յուր ձեռքի տակ: Բայց Մակար վարդապետը ստեղծել է հազարապետներ և այլ զանազան աստիճաններ:

2 Մակար վարդապետը յուր ծանոթությունների մեջ (եր. 63, 64, 65, 68) անդադար կրկնում է ճիշդ հասարակ անուններ՝ Բելլունց, Երուզլունց, Ջլանց, Աթոնց, Գյուլ-Օհան,— և խիստ միամիտ կերպով ավելացնում է. «Այս մականուններից շատերն ցարդ մնացած են ինսածախում... իսկ ոմանք չեն հիշում, բանդի ժամանակի երկարությունը (ընդամենը 50—60 տարի) չնշած է հասարակության միջից: Հայր սուրբը չգիտեր, որ իր ստեղծած հսկա անձնավորություններն շատ խոշոր հիշատակություններ պետք է թողած լինեին՝ իրենց պատմական գոյությունը ապացուցանելու համար:

ոչ թե մեռնում են, այլ դարերի ընթացքում հետզհետե աճում են. մեծանում են, և մինչև անգամ, ինչ որ նրանց ժամանակներում և նրանց ձեռքով չէ կատարված,— ժողովուրդը հատկացնում է նրանց: Օրինակ, վեր առնենք Փորոզլին: Սկսյալ Քիֆլիսից մինչև Սրեան և Սրեանից մինչև Հին-Քայազետ և առտեղից մինչև Կարին, ո՛ր լեռան գագաթին մի ավերակ կտեսնես, ձեզ կասեն՝ «դա Փորոզլու բերդն է», թեև նրանցից և ոչ մեկը Փորոզլու բերդը չի եղել: Վրաստանում ամեն մի ավերակ հատկացնում են Քամար թագուհուն: Շուշի բերդի ստորոտում, քարաժայռի մեջ, կա մի ընդարձակ այր՝ զանազան ամրություններով, իսկ նրա հանդեպ, նույնպես քարաժայռի ճակատին, կա մի երկրորդ այր, դարձյալ ամրացած պարիսպներով և բուրգերով: Առաջինը հատկացնում են Սյունյաց հերոս Դավիթ-Քեկին, իսկ երկրորդը՝ Գուգարաց հերոս Ավան-Յուզբաշուն, թեև երկուսն էլ այս կողմերում ամրոցներ չեն ունեցել:

Ժողովուրդը յուր հերոսներին ավելի է տալիս, քան թե նրանք ունեցել են: Իսկ ինչ որ իսկապես ունեցել են,— այն պահում է յուր հիշողության մեջ անմոռաց:

Ես, իհարկե, չեմ խոսում Ղարաբաղի մելիքների մասին, որոնց բերդերը, ամրոցները և պալատների ավերակները մինչև այսօր մնում են: Իմ խոսքը ժողովրդական հերոսների մասին է: Ղարաբաղի պատմության մեջ որպես վերևում հիշեցի, միայն երեք անձնավորություններ կան, որոնց անունների հետ կապված են ժողովրդի ամենասրտագին ավանդությունները: Դրանք են Դալի-Մահրասան¹, Քյուլի-Արզումանը² և Չալաղան-Յուզբաշխ³: Ես տեսել եմ այն աշտարակը Նդիշա Առաքելո վանքի մոտ, որի մեջ

1 Դալի-Մահրասա նշանակում է խենթ վարդապետ, դա Նդիշե Առաքյալի վանքի վանահայրն էր, որը գտնվում էր Թարթար գետի ձախ կողմում: Նրա իսկական անունը Ավագ վարդապետ էր: Մելիքների ժամանակ յուր զարմանալի քաջագործություններով՝ այդ հարուստ վարդապետը անմոռաց անուն թողեց: Տե՛ս «Խաժաճայի մելիքությունները», եր. 80—91, 135, 155, 157, 201, 202, 280, 348.

2 Քյուլի-Արզուման, նշանակում է Ավագակ Արզուման: Դա Զրաբերդի Մելիք-Աղամի և նրա որդի Մելիք-Մեջլումի քաջերից մեկն էր, որին հանձնում էին ամենահանգուց և ամենավտանգավոր ձեռնարկություններ: «Խաժաճայի մելիքությունները», եր. 83—91, 134—193.

3 Չալաղան-Յուզբաշի. նշ. հափշտակող կամ ռապատակող հարյուրապետ: Այդ անունը ստացավ նա մեծամեծ հարվածների և ավարառությունների պատճառով, որ կատարեց Ղարաբաղի թշնամիների վերաբերությամբ: «Խաժաճայի մելիքությունները», եր. 83, 86, 348.

քնակվում էր Դալի-Մահրաւան և որի բարձրութիւնից սարսափ էր տարածում Ղարաբաղի թշնամիների վրա: Ես տեսել եմ Յոյուլի-Արզումանի ամրոցը՝ Երից-Մանկաց վանքի հանդեպ, Թըրդի գետի ափի մոտ, այն սոսկալի մթին խոխոմների մեջ, ուր և այժմ նայողը զարհուրում է: Ես տեսել եմ նույնպէս Չալաղան-Յուզբաշու ամրոցի ավերակները Թարթարի վրա, այն անտառապատ թափուտների մեջ, ուր բույն էր դրել այն հափշտակող գիշակները՝ Ամեն մի գյուղացի մատով ցույց է տալիս այդ տեղերը և նրանց մասին պատմում է շատ և շատ զարմանալի բաներ... Իսկ այդ անտառանալի անձնավորութիւնները «Գաղտնիք»-ի մեջ շատ աննշան դեր են կատարում: Որի ընդհակառակն, Մակար վարդապետի հսկաները հրաշքներ են գործում, բայց ոչ մի շոշափելի հիշատակ չեն թողնում...

Մակար վարդապետը ամբողջ Ղարաբաղում կարող էր ցույց տալ մի բերդ, մի ամրոց, և վերջապէս մի ավերակ շէնք, որոնց հիշատակը կապված լիներ յուր հերոսների անունների հետ: Նրա Ագրայելը («Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանը) յուր հրամանի ներքո ուներ 5000 կանոնավոր զորք և 3000 անկանոն զորք (եր. 94), բայց ոչ մի ամրոց կամ բերդ ուներ: Ղարաբաղի մեծիքներից և ոչ մեկը ունեցել է այդքան զորք², բայց ամենքը բերդեր և ամրոցներ չուներին: Մի տանձենի միայն Խնածախ գյուղում պահպանում էր Բեկնազարյանների անունը, այն ևս Մակար վարդապետը թուրքերի ձեռքով կտրել է տալիս և յաւհերոսների անունները իսպառ անհետացնում է (եր. 398)...

Այդ բոլորից հետո շատ պարզ է, որ Մակար վարդապետի 60—70 հերոսները իրենց ալլանդակ և հրեշավոր մականուններով, որոնց ներկայացնում է նա «Գաղտնիք»-ի մեջ իբրև պատմական անձնավորութիւններ, — ամենը միասին վերառած, երբեք պատմական գոյութիւն չեն ունեցել: Նրանք մինչև անգամ ժողովրդի ավանդութիւնների մեջ առասպելաբանական գոյութիւն չուներ:

1 Չալաղան նշանակում է ցին կամ ուրուր կոչված գիշակեր թռչուն:

2 Մակար վարդապետը փափառսոյան չափազանցութեամբ զարմանալի շատ զորքեր և տալիս յուր հերոսների ձեռքը: Երբ Պետրոս Մեծը պիտի գար Գանձակ կայսրին դիմավորելու և իրենց ուժը ներկայացնելու համար, Ղարաբաղի բոլոր մեծիքները միասին կարողացան դուրս բերել Կոչկար գետի մոտ 12.000 զորք միայն: «Պատմութիւն Աղվանից», տպւած Լ. Շաւշի, 1839 թ. եր. 58:

Նրանք հայր սուրբի վառ երևակայության ծնունդն են և ավելի ուշինչ...

Հետևյալ գլխում ցույց կտանք այն պատկերը, որի մեջ գործում են այդ հերոսները:

2

Այժմ ներկայացնենք այն պատկերը, որի մեջ նկարագրված է Շուշի բերդի պաշարումը Աղա-Մամադ-շահից:

1795 թվին Աղա-Մամադ-շահը 60.000 (~) զորքերով պաշարում է Շուշի բերդը: Բերդում ամրացրած է Իբրահիմ-խանը, որ իրան թե այդ բերդի և թե Ղարաբաղի իշխանն էր համարում: Շրջակա հայոց գյուղերի բնակիչները վաղօրոք փախել և մտել են բերդը: Այնտեղ պատսպարված են նաև Մակար վարդապետի հերոսների ընտանիքները— խնածախցիք: Տները մնացել են դատարկ:

Խնածախցի «քաջերը», թվով 20 հոգի, ալյուր են կրում դեպի բերդը, որպեսզի պաշարյալները առանց պաշարի չմնան: Դրանք նույն «կայծակներն», «կարկուտները», «վիշապներն» և զանազան հսկաներն են, որոնց հետ ծանոթացանք նախորդ գլխում: (Այստեղ Մակար վարդապետը մոռացել է յուր հերոսների իսկական նշանակությունը և, նրանց հասարակ գյուղացիների տեղ դնելով, ալյուր է կրել տալիս, մինչդեռ նրանց յուրաքանչյուրը մի քանի հազար զինվորների հրամանատար էր):

Հանկարծ 20 հոգի խնածախցի ալյուր տանողներին պատահում են Աղա-Մամադ-շահի սարվազները (զինվորները): Այդ միջոցին խնածախցիների հետ միանում են 60 բալլուջացիներ, որոնք նույնպես ալյուր են տանում բերդը: Մակար վարդապետի «քաջերի» թիվը դառնում է 80 հոգի:

Խնածախցի քաջերի թվում գտնվում է և «Ագրայելը»՝ Մակար վարդապետի ստեղծած հոգեհան հրեշտակը,— այսպես էր կոչվում «Փաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանը: Հոր հետ լինում է և որդին՝ Ապրես Բեկնազարյանը,— «Փաղտնիք»-ի երկրորդ հեղինակը: Ագրայելը, տեսնելով շահի սարվազներին, որ ուղիղ դիմում են դեպի խնածախ, հասկանում է նրանց դիտավորությունը և պատրաստվում է մյուս «քաջերի» հետ պաշտպանել զուգոր:

Շահի զորքերին առաջնորդում էր հայազգի գնդապետ Հովհաննես Մելիք-Հայկազյանը, որ ուներ յուր հրամանի ներքո «2000 կանոնավոր և 2000 անկանոն սարվազներ» (երբ սարվազներ էին, անկանոն չէին կարող լինել): Նրանց հետ միացած էին 3000 ձիավորներ երկու «հազարապետների» գլխավորությամբ, որոնց մեկի անունը Սուլեյման էր, իսկ մյուսի անունը՝ Խատամազ: Եվ այսպես, թշնամու ամբողջ զորությունը բաղկացած էր 7000 հետևակ և ձիավոր զինվորներից: Այդ ահագին բազմությունը գալիս էր երկու դատարկ գյուղեր ոչնչացնելու— հնածախը և Բալլուշան, որոնց բնակիչները փախել, մտել էին Շուշի բերդը:

Բայց 80 հոգի ալյուր տանողները մնացել էին բերդի դրսում: Դրանք հանդիպում են շահի զորքերին: Կռիվը սկսվում է հենց հնածախի մոտ: Մի քանի ժամվա մեջ երեք անգամ ճակատամարտ է լինում, և ամեն անգամ շահի զորքերը տերևների նման թռթափվում են այդ մի բուռն «քաջերից», թողնելով պատերազմի դաշտում դիակների ահագին բազմություն:

Սուլեյման և Խատամազ «հազարապետները» սպանվում են և նրանց հրամանատարության ներքո գտնված 3000 ձիավորներից մի հատ էլ չի մնում,—հայոց «քաջերը» բոլորին ամբողջապես կոտորում են (եր. 37): Իսկ հետևակ սարվազներից կոտորում են 2671 հոգի, որոնց թվում կային 1 հազարապետ և 8 հիսնապետ (եր. 34): Եվ այսպես, թշնամուց սպանվածների ամբողջ թիվը լինում է 5671 հոգի:

Իսկ հայոց «քաջերից» սպանվում են 2 հոգի միայն...

Հաղթությունը մնում է 80 հոգի ալյուր տանողների կողմը...

Այդ սարսափելի ստախոսությունից հետո «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանը, որ ինքը անձամբ մասնակցում էր կռիվին, դեռևս երես ունի ասելու. «Սպանվածների քանակությունն թերևս չափազանցություն կերևի ընթերցողաց, բայց մենք ճշմարտությամբ գրեցինք» (եր. 34):

Եթե Աղա-Մամադ-շահի զորքերը ամբողջապես ոտները կպած հավերից բաղկացած լինեին, դարձյալ անկարելի էր մի քանի ժամվա մեջ 5671 հավ կոտորել:

Բայց այդ մի քանի ժամվա մեջ Մակար վարդապետի «քաջերը» ուրիշ գործեր ևս կատարեցին: Նախ՝ բոլոր 5671 սպանվածների դիակները թաղեցին հողի տակ, և իրանց հաղթությունը հավերժացնելու համար, նրանց վրա բարձր հողաբլուրներ կանգնեցրին: Հետո Սուլեյման հազարապետի ընկած տեղի անունը կոչե-

ցին «Սուլեյման խութ», իսկ Իստամադ հազարապետի ընկած տեղի անունը կոչեցին «Իստամադի ձոր»։ Բայց այն տեղը, ուր թշնամուն կենդանի այրել էին, կոչեցին «Կոռուտ», որ մահմեդականաց գերեզմանատուն է նշանակում (եր. 35, 37)։

Այդ հիշեցնում է Զեյնուրի և նրա պատմությունը շարունակողի պատմությունը, որ ամեն մի կովից հետո, դեպքերի համեմատ, տեղերին անուններ են տալիս։

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, Գյուլ-Սահնը գայլի նման ոռնում է, և բոլոր «քաջերը» խաղաղ և հանգիստ նստում են բաց օդի մեջ ճաշելու (եր. 38)։ Հետաքրքիր է, թե ո՞վ պատրաստեց նրանց համար այդ ճաշը։ Ամբողջ խնածախս այրված էր, իսկ «քաջերի» ընտանիքները գտնվում էին Շուշի բերդում։ Բայց բանը գրանում չէ, երևի, երկնքից իջավ ճաշը,—բանը նրանումն է, որ ճաշելուց հետո, նոր կնքված «Կոռուտի» մոտ՝ անմիջապես կազմվեցավ «քաջերի խորհուրդը, որ Կ. Պոլսի այժմեական երեսփոխական ժողովի ճիշտ ձևը և համանման կազմակերպությունն ուներ։ Այդ ժողովի մասին ես կխոսեմ հետո, բայց տեսնենք ի՞նչ եղան շահի մնացած զորքերը, ի՞նչ եղավ գնդապետ Մելիք-Հայկազյանը։ Այդ զորապետը կարծես եկել էր նրա համար միայն, որ ձեռքերը ծալած կանգնե և ամենայն սառնասրտությամբ ականատես լինի, թե ինչպես մի բուռն գյուղացիներ կոտորում են յուր հրամանատարությունը հանձնած զորքերը, որ հետո գնա և յուր թագավորին խաբար տանե, որի 60.000 զինվորներից բաղկացած բանակը դրած էր մի քանի քայլ հեռավորություն վրա։

(Ավելորդ չեմ համարում հիշեցնել, որ խնածախ գյուղը Շուշի բերդից 2 ժամվա հեռավորություն ունի, իսկ բերդը այդ միջոցին պաշարված էր Աղա-Մամադ-շահի զորքերով։ Արտեղ 80 գյուղացիներ կոտորում էին շահի զորքերը, իսկ այնտեղ 60.000 զինվորներից բաղկացած բանակում հրացանների ձայնը չէին լսում, որ գոնե օգնության հառնեին։ Իսկ շահի զորապետները այնքան հիմարացան, որ մի մարդ էլ չուղարկեցին բանակը օգնություն խնդրելու, և իզուր տեղը 5671 զինվոր կոտորել տվին...)։

Կրկնում եմ, ի՞նչ եղավ գնդապետ Մելիք-Հայկազյանը։

Կովի սաստիկ ջերմության միջոցին՝ պատահեց մի միջանկյալ դեպք. առանց որևէ ստիպողական պատճառի, չնայելով, որ հաղթությունը յուր կողմն էր, խնածախի «քաջերի» հրամանատար Աբրահամ Բեկնազարյանը («Գաղտնիք»-ի հեղինակը) յուր զեն-

քերը դրեց Մելիք-Հայկազյանի ոտքերի տակ և անձնատուր եղավ: Վերջինը ամենայն ազնվությամբ նրա զենքերը հետ տվեց և իսկույն բարեկամացան, սկսեցին միմյանց քաղցր խոսքերով ողջագուրել: Իսկ նրանց աչքերի առջև խնածախցիները դեռ շարունակում էին կոտորել շահի գորքերը: Մելիք-Հայկազյանը այն աստիճան հափշտակված էր հայր և որդի Բեկնազարյաններով, որ կարծես արբեցած լինե՞ր նրանց սիրով, և ամենևին չէր նկատում, թե ինչպես են կոտորում յուր գորքերը: Նա այնքան բարի գտնվեցավ, որ որպեսզի փոքրիկ Ապրես Բեկնազարյանը չվախենա աշանդակված դիակներից, առեց պատանին և նրա հոր հետ մեկուսացավ դեպի մի այլ կողմ: Իսկ խնածախցիք շարունակում էին կոտորել (եր. 24, 25):

Այդ միջոցին հայտնվում են երկու սուրհանդակներ և բերում են երկու նամակներ: Մեկը՝ շահը ուղարկել է գնդապետ Մելիք-Հայկազյանին, մյուսը՝ Մելիք-Մեչումը, որ նույնպես շահի բանակում էր գտնվում, ուղարկել էր Աբրահամ Բեկնազարյանին:

Շահը գրում էր յուր նամակի մեջ, թե Սուլեյման և Իստամազ «հազարապետները» խաբել են իրան: (Դրանք նույն անձիքներն են, որ իրանց 3000 ձիավորների հետ սպանվեցան խնածախցի «քաջերից»): Թե այդ մարդիկը Իբրահիմ-խանի գործիքներն են եղել, և նրա թելադրությամբ ուղարկված են եղել յուր բանակը, որպեսզի առերես շահին բարեկամ ձևանալով, կարողանան յուր (շահի) ձեռքով կոտորած խա և Բալլուչա գյուղերը ոչնչացնել տալ: Թե այդ մարդիկ դիմեցին իրան, հավատացնելով, որ խնածախցիք և բալլուչացիք շահի թշնամիներն են և Իբրահիմ-խանի բարեկամները: Այդ պատճառով ինքը (շահը) նրանց «հազարապետության» (") աստիճան շնորհելով իրանց 3000 ձիավորներով կարգեց իբրև առաջնորդ գնդապետ Մելիք-Հայկազյանին, որ գնան հիշյալ գյուղերը ոչնչացնելու և այլն:

(Եթե Մելիք-Հայկազյանը մի այսպիսի հրահանգ էր ստացած, այդ ահողջ պատմությունը պետք է առաջուց գիտենար, ի՞նչ հարկ կար, որ շահը նորից գրեր նրան, այն ևս մի քանի քաջ հեռավորությունից, երբ ավելի հեշտ էր մի աստիճանավոր ուղարկել և հրամայել նրան, թե հետ դարձե՞ր):

Շահը յուր երկար նամակը վերջացնում էր, պատվիրելով Մելիք-Հայկազյանին, որ Սուլեյմանին և Իստամազին կենդանի յուր մոտ բերե պատժելու համար, իսկ հիշյալ գյուղերին ամենափոքր չնաս անգամ չպատճառե:

Մելիք-Մեջլումի նամակը նույն միտքն էր հայտնում շահի խաբված լինելու մասին, հետո շարունակում էր մի երկար պատմություն Ղարաբաղի հարազատ և անհարազատ մելիքների մասին, Ղարաբաղի հարազատ և անհարազատ կաթողիկոսների մասին, շահի խոստումների մասին վաղեմի մելիքությունները վերականգնելու և այլն: Վերջը հրավիրում է Արրահամ Բեկնազարյանին, որ յուր հետ առնելով խնածախցի և քալուչացի «քաչևրին», դիմե շահի բանակը, խորհուրդ տալով, թե ավելի նպատակահարմար էր ծառայել շահին և սպասել նրա խոստումներին և այլն:

«Հայրս,—շարունակում է որդի Բեկնազարյանը,—խընդրեց շահի նամակի հայերեն պատճենը. գնդապետն հայերեն թարգմանեց և հայրս մատիտով գրեց թղթի վրա: Մելիք-Հայկազյանն զարմանք հայտնեց հորս նախապատրաստության վրա, որն կրում էր միշտ յուր վրա թանաքաման, թուղթ և գրիչ» (եր. 32):

Այսօր անգամ խնածախ գյուղում անկարելի է մի հատ մատիտ գտնել: Իսկ Արրահամ Բեկնազարյանը գործ էր ածում մատիտը գիտե՞ք երբ.—1795 թվին, մեզանից 90 տարի առաջ, երբ Անդրկովկասում մատիտի անունն անգամ չէին լսել: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ կովի միջոցին, «Գաղտնիք»-ի հեղինակը զենքերի հետ կրում էր յուր վրա բռնիք, քանաքանակ և գրիչ... Այս բոլոր նախապատրաստությունները տարակույս չկա, որ «Գաղտնիք»-ի համար էին, և հենց այդ նպատակով Ար. Բեկնազարյանը խնդրեց շահի նամակի հայերեն թարգմանությունը: Եվ շահի միամիտ գնդապետը յուր թագավորի պաշտոնական նամակի պատճենը հանձնեց «Գաղտնիք»-ի հեղինակին, հենց նույն րոպեում, երբ խնածախցիք նրա աչքերի առջև դեռ շարունակում էին կոտորել յուր զորքերը: Կարծես, դա նրա համար միայն եկած լիներ, որ «Գաղտնիք»-ին մի նոր նյութ մատակարարեր...

Իսկ Արրահամ Բեկնազարյանը ոտքի վրա գրում էր Մելիք-Մեջլումից ստացած նամակի պատասխանը: Երբ վերջացրեց, սուրհանդակին ճանապարհ դրեց:

Խնածախցիք դեռ կոտորում էին...

Արրահամ Բեկնազարյանը յուր որդուն, փոքրիկ Ապրեսին հանձնում է գնդապետի պահպանությանը, իսկ ինքը աճապարու՜ է դնալ անտառի կողմը, որտեղ կռվը նորից բորբոքվել էր: Շա-

Հի բարեսիրտ գնդապետը մնում է այնտեղ և այժմ դայակի պաշտոն է կատարում... (եր. 33)։

Այդ բոլորը շատ հասկանալի է, սպիտակ թելով կարկատած զառանցություններ են, մի այնպիսի մարդու գլխից ծագած, որ ինչպես երևում է, յուր կյանքում ոչ պատերազմ է տեսել և ոչ գիտն պատերազմող մարդու պարտավորությունները։ Մեկիք-Հայկազյանը յուր թագավորին դավաճանած կլինեի, եթե թույլ տար, որ յուր հրամանատարության հանձնած զորքերը կոտորեին, իսկ ինքը զբաղվեր թարգմանություններով կամ յուր ախոյանի որդուն պահպանելով...

Բայց բանը դրանում չէ, ես ավելորդ չեմ համարում ցույց տալ այն ծիծաղելի ինտրիգը (բանասարկությունը), որ Մակար վարդապետի նկարած պատկերի հյուսվածքն է կազմում։

Երևակայեցեք, ինծածախ և Բալլուջա գյուղերը, որպես նախորդ գլխում տեսանք, Իբրահիմ-խանի սեփական կալվածներն էին։ Եթե այդ գյուղացիները անհավատարիմ հայտնվեցան, Իբրահիմ-խանը, որ այսօր պարսից ահարկու թագավորին յուր 60.000 զորքերով պահել էր յուր անմատչելի բերդի պարսիպների մոտ՝— միևնույն Իբրահիմ-խանը չէր կարող մի հարվածով ոչնչացնել հիշյալ գյուղերը, որոնց երկուսը միասին միայն 120 ընտանիքից էին բաղկացած։ Այն բարբարոսը, որ Ղարաբաղի վաղեմի մելիքությունները ոչնչացրեց և նոր, իրան հավատարիմ մելիքություններ ստեղծեց,—այն երևելի խորամանկը, որ Ղարաբաղի հարազատ կաթողիկոսությունը ոչնչացրեց և նոր, իրան հավատարիմ կաթողիկոսություն ստեղծեց։—Մի՞թե չէր կարող առաջուց պատժել յուր գյուղացիներին, երբ հայտնվեցավ նրանց անհավատարմությունը։ Իսկ այսօր, երբ թշնամին յուր ահարկու զորությամբ պաշարել է նրա բերդը, մի այնպիսի տագնապի ժամանակ, Իբրահիմ-խանը, ամեն հոգսեր թողած, յուր գյուղացիներին պատժելու մասին է մտածում,—այն գյուղացիներին, որոնց ընտանիքները պատապարված են յուր բերդում, իսկ տղամարդիկը ալլուր և պաշար են կրում յուր բերդը... Եվ պատժել ինչպե՞ս։— Իստամազին և Սուլեյմանին 3000 ձիավորներով ուղարկելով պարսից բանակը, որ շահին խաբեն և նրանից ևս զորքեր առնելով, գնան դատարկացած ինծածախը և Բալլուջան ոչնչացնելու...

Կարծես 3000 ձիավորը բավական չէր...

1 Այս անգամին Աղա-Մամադ շահը չկարողացավ գրավել շահի բերդը

Մակար վարդապետը որքան և հսկաներ ստեղծած լիներ յուր խնածախցիներից, բայց դարձյալ այդ բոլորը շատ և շատ ծիծաղելի է:

Եվ, վերջապես Աղա-Մամադ-շահը, որ այնքան զորություններ էր կործանել Պարսկաստանում, — նրա համար ի՞նչ նշանակություն ունեին երկու շնչին գյուղերի բարեկամությունը կամ թշնամությունն, որ նրանց վրա առանձին ուշադրություն դարձնեն, և յուր գնդապետներին և հազարապետներին 7000 զինվոր-ներով ուղարկեր այդ դատարակ գյուղերը ոչնչացնելու:

Բայց Մակար վարդապետը այնքան քաջ գտնվեցավ, որ յուր դրացի 80 հսկաների ձեռքով բոլորին կոտորել տվեց:

Այժմ տեսնենք հսկաների ժողովը, որ տեղի ունեցավ այդ կոտորածից հետո, բաց օդի ներքո, սպանվածների թարմ գերեզմանների մոտ, որի անունը արդեն կոչել էին «Կոռուտ»:

«Ճաշից հետո կազմվեցավ ժողով: Նախագահ ընտրվեցավ Քյանդխուտա Խաչատուրն, որն առաջարկեց ժողովին. «Մի քանի ստիպողական և ամենակարևոր խնդիրներ կան ժողով լուծելիք, ճրո-խանությունն և ճրո-մեխիբություն՝ ոչնչացնելու խնդիր, հարադատ մեխիբությունն և հարադատ կաթողիկոսությունն վերականգնելու խնդիր, մեր ընտանյաց կյանքի ապահովության խնդիր, մեր ծառայությունը վարձատրելու խնդիր, մեր կենաց խնդիր, շահի և Մեխիբ-Մեջլումի հրավերը ընդունելու կամ մերժելու խնդիր: Ահա այս խնդիրները պետք է լուծել կարգավ վիճարանելով, ինչպես մինչև ցարդ զորապետական խորհուրդներով լուծված են այնպիսի ծանր խնդիրներ: Միայն, խնդրեմ ամեն ոք ձեռնից պիտի խոսի ազատորեն, կարծիք հայտնե պաղարյունությամբ, հեռատեսությամբ և նուրբ կշռադատությամբ» (եր. 38):

Առաջինը խոսում է «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկ-նազարյանը մի երկար ճառով, որ սկսում է այդ խոսքերով.

«Ղարաբաղի ճրո-խանությունը և ճրո-մեխիբությունը, եթե մենք մեր ձեռքով ոչնչացնենք՝ (դոնքիշոտությունը նայեցեք), շատ հեռու է. (ինչո՞ւ մինչև այսօր թողեցիք) իսկ եթե պար-

1 Ճրո-խանություն կոչում է հեղինակը Իբրահիմ խանի իշխանությունը, որ քոնություն տիրապետել էր Ղարաբաղը, Իսկ ճրո-մեխիբություն կոչում է Իբրահիմ խանի կուսակից մեխիբությունները, որոնք բաժանված էին Ղարաբաղի հաբազա մեխիբների միաբանությունից:

սից շահերի կամ ալլոց հուսով թողնենք՝ ժանրակշիռ և դժ-
վարալուծ խնդիր է»...

Պարսից շահը 60.000 զորքով պաշարել է Ղարաբաղի խանի
բերդը և չէր կարողանում ներս մտնել, իսկ Արաբհամ Բեկնազար-
յանը շատ հեշտ է համարում յուր 80 հոգուց բաղկացած խումբով
ոչնչացնել նրա խանութքունը...

Յուր ճառի շարունակության մեջ «Փաղտնիք»-ի հեղինակը
պատմաբանորեն բացատրում է պարսից վերջին թագավորների
աննպաստ վերաբերմունքը Ղարաբաղի հայոց մեկիքների վերա-
բերությամբ և, վերջ ի վերջո այն եզրակացությունն է հասնում,
թե շատ չի պիտի հավատալ Աղա-Մամադ-շահի խոստումներին,
թե նա կվերականգնե Ղարաբաղի ընկած մեկիքությունները և
այլն¹:

Հետո սկսում են այդ հարցի վրա վիճել, բայց ամենը հեր-
թով են խոսում, առանց մինը մյուսին խանգարելու և ամեն հե-
տոր զոռ է տալիս յուր լեզվի ուռած, փքված պերճախոսությանը:
«Փաղտնիք»-ի հեղինակը պատասխանում է մի այլ ճառով,
որի մեջ բացատրում է Ղարաբաղի մեկիքների հարաբերությու-
ները ոռոսադ հետ, սկսյալ Պետրոս Մեծից, և հասցնում է մինչև
յուր ժամանակը¹:

Հետտորները դարձյալ սկսում են վիճել, դարձյալ զոռ են տա-
լիս իրենց պերճախոսությանը, բայց կարգով, առանց մինը մյու-
սին ընդմիջելու, և ավելի կարգով, քան թե Կ. Պոլսի այժմյան
երեսփոխանական ժողովը:

Հետաքրքիրն այն է, որ ժողովի բոլոր վիճաբանություններն
արձանագրվում են:

«Խորհրդականաց խոսքերն նույնությամբ գրվեցան. թեր-
ևս ապագա սերնդոց օգտակար կլինեն» (եր. 54):

«Ուրոշվեցավ, որ Ոշապ Բաղդասարն (Վիշապ Բաղդասա-
րը), Զարպազանն, Քիարփեթյունն (Քալբաթինը), Փեհլուանն
(հսկան), Ալբեթյուն (Աֆյաթունը), Պողպատն և Զափարն
(կտորոզը) ալլուրները տանեին, Շուշում թողնեին, և գա-
լով մեզ միանային բանակատեղում» (եր. 55):

«Փաղտնիք»-ի հեղինակը մյուսների հետ միասին գնում են
Աղա-Մամադ-շահի բանակը միանալու պարսիկների հետ և կրո-
վելու պաշարված բերդի դեմ, որի մեջ պատսպարված էին նրանց

¹ Թե առաջին և թե երկրորդ ճառի բովանդակությունն ամբողջապես առեղ-
ված է «Եռամսյի մեկիքություններից»:

ցնտանիքները: Նրանք ամենափոքր երկյուղ անգամ չեն կրում, որ իրրահիմ-խանը նրանց զավակներին, կանանցը դնել կտա նույն գնդակների դեմ, որ նրանք կարձակեն յուր բերդի վրա:

Տեսնո՞ւմ եք, այդ էշերով Իրրահիմ-խանի համար ալյուր տանող գյուղացիները, ոչ միայն հրաշագործ պատերազմողներ են, այլ, միևնույն ժամանակ, ուսյալ, կրթյալ, խորին քաղաքագետ և պառլամենտական անձիք են: Նրանք պատմություն գիտեն, նրանք գիտեն անցյալը համեմատել ներկայի հետ, նրանց յուրաքանչյուրին ժանոթ են իրանց ժամանակի քոլոր պետությունների միջազգային հարաբերությունները, երևի լրագրներ ևս կարդում են...

Մակար վարդապետը, պատմության, ժամանակների, սովորույթների ու կարգերի հետ այնպես է խաղում, ինչպես յուր «տեր ողորմայի» հատիկների հետ, կարծելով թե որ կողմն և ուզե, կարող է դարձնել: Թուրքիո հայոց ազգային սահմանադրությունը հիմնվեցավ 1860 թվականին: Բայց Մակար վարդապետը 1795 թվին նույն սահմանադրական վարչությունը տեղափոխում է, գետե՞ր որտեղ, յուր ծննդավայր Խնածախ գյուղը...

Ոչ միայն Խնածախի գլեհիկ գյուղացիները, որոնց հասկացողության և աշխարհայեցողության հորիզոնը իրանց գյուղի սահմանից հեռու չէր տարածվում, այլ նույնիսկ Ղարաբաղի նշանավոր մելիքները, որ իսկապես հոյակապ անձնավորություններ էին,—երբեք այս տեսակ ժողովներ չեն ունեցել: Երբ Ղարաբաղի մելիքները խորհուրդ էին կազմում, հավաքվում էին մեկի տանը, նստում էին թոնրի մոտ, մի կողմում դրած էր լինում գինին. օջախի վրա ծխում էր խորովածը, մի կողմում լաց էր լինում անհանգիստ երեխան, հարսն ու աղջիկը ոտքի վրա սպասավորություն էին անում, տանտիկինը շերեփը ձեռին կերակուր էր ածում,—և երկրի իշխողները ուտում էին և նահապետական պարզությամբ խորհում էին իրանց երկրի շարն ու բարին:

Վերջապես Մակար վարդապետի «քաջերը» մոտենում են շահի բանակին: Ընդունելությունը կատարվում է հանդիսավոր կերպով. թե «բաջերի» խումբից և թե բանակից հնչեցնում են փողեր, «ինչպես իր հնուց սովորություն էր պարսից»¹, Մեխիթ-Մեջլու-

¹ Մակար-վարդապետը լսել է, որ երբ հայոց զաշնակից զորքերը մոտենում են պարսից բանակին, երևու կողմից ևս փողեր են հնչեցնում, որը միմյանց ողջունելու նշան էր. Բայց այդ սովորությունը շատ հին էր. կատարվում էր հայոց թագավորների և նախարարների ժամանակներում, իսկ մելիքների իշխանություն ժամանակներում դադարած էր:

մք, Զավադ-խանը և մի «պատվավոր անձն» շահի կողմից դիմա-վորում են նրանց (եր. 135):

Մեխիթ-Մեչլումը, որ վայելում է շահի առանձին հարգանքը¹, ներկայացնում է «քաջերին» և «հականհ-հանվանհ» գովաբանում է, թե նրանց մատուցած ծառայությունները, թե հավատարմու-թյունը և թե նրանց կատարած քաջությունները (եր. 136):

Շահը պատասխանում է մի ճառով, որի մեջ հատկապես շեշտում է հայոց մատուցած վաղեմի ծառայությունների վրա, և վերջացնում այդ խոսքերով:

«Անվարձ չեն մնալու և ձեր քաջություններն և ծառա-յություններն» (եր. 136):

Ո՞ր քաջություններն, ո՞ր ծառայությունները:

Այն ծառայությունները, որ այդ «քաջերը» մի քանի ժամ առաջ կոտորեցին նույն շահի 5671 զորքերը...

Եվ շահը իսկույն վարձատրեց «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Ար-րահամ Բեկնազարյանին, որ «քաջերի» հրամանատարն էր և որին շահը «Հրաշագործ-Ազրայել»² էր կոչում (եր. 162): «Ծակ-քարի» մոտ կատարած քաջագործության համար (որտեղ ընկան շահի զորքերը) շնորհեց մի առյուծադրոշմ շքանշան, բայց «Հրաշա-գործ-Ազրայելը» քաղաքավարությամբ մերժեց, պատճառաբանե-լով, որ շահը ավելի լավ կանհ, եթե կատարե յուր խոստումնե-

1 Մեխիթ-Մեչլումը Ղարաբաղի Զրաբերդ կոչված գավառակի մելիքն էր, որ միացած էր Աղա-Մամադ-շահի արշավանքին և առաջնորդեց նրան Թիֆլիսի կործանման ժամանակ, «Գաղտնիք»-ի մեջ հիշվում է այն արտոնությունները, որ շահը շնորհած էր Մեխիթ-Մեչլումին: Իբրև մի նոր փաստ, թե ինչպես «Գաղտ-նիք»-ը բառ առ բառ քաղում է «համառլի մելիքություններից»: Ես կրեմմ միև-նույն խոսքերը:

Շահը շնորհեց մելիթ-Մեչլումին այդ երեք արտոնությունները:

1. Ե՛րբ և կամենա կարող է անար-գել կերպով ել և մուտ գործել յուր մուտ:

2. Ե՛նչ որ խնդրելու լինի նրա կամ-քը կկատարվի:

3. «Արքունիքի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի»:

«Խամս. մելիքություններ», եր. 186:

«Շահը Մեխիթ-Մեչլումին շնորհեց

հետևյալ արտոնությունները:

Ա. «Մեխիթ-Մեչլումն ամեն ժամա-նակ իրավունք ունի ազատ ելուժուտ գործել շահի մոտ առանց արգելքի»:

Բ. «Ի՛նչ խնդիր առաջարկելու լինի՝ շահի կողմից կկատարվի անպատ-ճառ»:

Գ. «Շահական գանձարանն հանձ-նած է մելիքին ըստ պահանջման հարկին ծախսել պիտոյից համար»:

«Գաղտնիք», եր. 138:

2 «Հրաշագործ-Ազրայել» նշանակում է «Հրաշագործ հոգեհան հրեշտակ»:

րը Վարարադի ընդհանուր մեղիքությունների վերաբերությամբ (եր. 149):

Այնուամենայնիվ, շահը, որովհետև ներքինի էր, զավակ չունեի, որդեգրեց «Հրաշագործ-Ազրայելի» որդի Ապրես Բեկնազարյանին («Գաղտնիք»-ի երկրորդ հեղինակին) և նրա անունը Ալլահվերդի (Աստվածատուր) կոչեց, որովհետև աստված նրան մի զավակ պարգևեց (եր. 136): Այդ մասին խոսվեցավ Դ-րդ գլխում: Իսկ նրա հորը շնորհեց զորավարություն աստիճան և պահեց յուր մոտ (եր. 170, 171, 172, 222): Այստեղից է սկսվում հայր և որդի Բեկնազարյանների երևակայական ծառայությունները պարսից երեք թագավորների մոտ, որի մասին խոսվեցավ նախորդ գլուխներում:

Պետք է ուղեղի սաստիկ հիվանդություն ունենալ այս տեսակ ցնորքներն իբրև պատմություն ներկայացնելու համար: Զկամեկը պարսից վերջին թագավորների մեջ, որ Աղա-Մամադ-շահի նման սիրելիս լինեի յուր զինվորներին: Եվ չկա մեկը, որ նրա նման վրեժխնդիր և ռիսակալ լինեի: Նա պատրաստ կլինեի ամբողջ հայոց ազգը ջնջել յուր զինվորներից մեկի մի կաթիլ արյան համար: Իսկ նրա զորքերին և զորապետներին կոտորում են, նա փոխանակ վրեժխնդիր լինելու, այս տեսակ վարձատրություններ է անում...

Ահա՛ այն պատկերը, որ նկարելու համար Մակար վարդապետը սպառել է յուր հանճարի բոլոր զորությունը, — ահա՛ այն փայլուն գոհարը, որ զարդարում է «Գաղտնիք»-ի ճակատը:

Է

Նախորդ երկու գլխում ծանոթացանք այն պատկերի հետ, որ «Գաղտնիք»-ի զարդն էր կազմում, — ծանոթացանք և այն հերոսների հետ, որոնց Մակար վարդապետը ներկայացնում է իբրև նորագյուտ պատմական անձնավորություններ:

Հայ սուրբը ակզորում գրել է այդ պատկերը միայն, բայց ոչ իբրև պատմություն, այլ իբրև մի փոքրիկ վեպիկ:

Հայ սուրբը ինքը խնածախցի գոլով, այդ գյուղն ընտրել է իբրև ասպարեզ յուր վեպիկի մեջ կատարած գործողությունների: Եվ այդ շատ բնական է: Մեր բոլոր փոքրիշատե հայտնի վիպասանները գյուղացիներ են եղել: Յուրաքանչյուրը յուր վեպերի նյութը առել է յուր հայրենական գյուղից: Արովյանցը անմահաց-

րեց Քանաքեռը: Աղայանցը նկարեց խաչներ: Պոռշյանցը ծանոթացրեց մեզ Աշտարակի հետ: Իսկ մեր նվաստությունը յուր մի քանի վեպերի նյութը առել է յուր հայրենական բնագավառ Սալմաստից:

Հենց առաջին անգամ, երբ վիպասանը սկսում է գրել, նրան ներկայանում է յուր մանկության ծննդավայրը, որ ավելի մոտ էր նրա սրտին, որ ավելի ծանոթ էր նրան:

Մակար վարդապետին ևս շատ բնական էր, յուր վեպիկի նյութը առնել խնածախից: Այսպես էլ արել է նա: Եվ այդ է այն տարօրինակ երևույթի պատճառը, որ նրա բոլոր հերոսները, որոնց թիվը քառասունից անցնում է, այդ գլուղիցն են ծնվում:

Նրա նկարած պատկերը, ինչպես երևում է «Գաղտնիք»-ից, սկզբում դրած է եղել խիստ նեղ շրջանակի մեջ: Նա ներկայացնում էր Շուշի բերդի պաշարումը Աղա-Մամադ-շահից, խնածախ-ցիների քաջագործությունները, Աղա-Մամադ-շահի երկրորդ արշավանքը և նույն բերդում սպանվելը: Այդքանը միայն:

Եթե Մակար վարդապետը բավականանար այդ պատկերով միայն և նրան նույն ձևով ներկայացներ ընթերցող հասարակությանը, գուցե նրան կասեին վատ նկարիչ է և ավելի ոչինչ: Բայց յուր վերջին վարմունքով՝ ենթարկել է իրեն մի այնպիսի պատասխանատվության, որ շատ ծանր պետք է լինի նրա համար...

Հայր սուրբը, ինչպես երևում է «Գաղտնիք»-ից, հրապուրվել է և իր ձեռնարկության մեջ շատ առաջ է գնացել: Նա սկսել է ընդարձակել յուր պատկերը: Եվ նույն հերոսներին, որ նա ստեղծել էր միայն այդ պատկերի մեջ գործելու համար, — նույն հերոսներին մտցրել է այն բոլոր պատերազմների և քաղաքական հարաբերությունների մեջ, որ կատարվեցան Անդրկովկասում, ըսկըսյալ այն օրից, երբ ռուսները առաջին անգամ ոտք դրեցին այդ երկրի վրա, մինչև նրանց կատարելապես տիրապետելը:

Վերջին վարմունքը շատ հասկանալի է՝ Մակար վարդապետին պետք է դներ խիստ անելանելի դրության մեջ: Նա յուր հերոսներին վիպական անձնավորություններից դարձրեց պատմական անձնավորություններ: Այլ խոսքով, նա ստեղծել է մի պատմություն, — այն ևս կեղծ պատմություն:

Ինչպես պաշտպանել այդ կեղծությունը:

Միակ ելքը այն էր, որ Մակար վարդապետը ձեռքբեր չվանար, մի կողմ քաշվեր, և բոլոր մեղքը ձգեր Բեկնազարյանների

վրա, նրանց ցույց տալու իբրև հեղինակ «Գաղտնիք»-ի Այդպես էլ արել է նա:

Այսուամենայնիվ Մակար վարդապետը ցանկացել է, որ «Գաղտնիք»-ը ոչ միայն պատմական արժեք ունենար, այլ նա երևան հաներ այնպիսի «վտանգավոր գաղտնիքներ» և պատմության համար այնպիսի «թանկագին գանձեր», որոնք բոլորովին անհայտ էին մինչև այդ գրքի լույս տեսնելը:

Որքան մեծ է այդ խոստմունքը, նույնքան դժվարին է նրա կատարելը: Որտեղի՞ց գտնել «թանկագին գանձերը»:

Որպեսզի գործից մաքուր դուրս գա, Մակար վարդապետը իրան թույլ է տվել այն վարմունքը, որ սովորաբար գործ են դնում կրկեսների կառավարիչները: Հայտաթղթերի վրա խոստանում են աներևակայելի ներկայացումներ: Մեծ փափագով հավաքվում է հասարակությունը, և հանկարծ մեկը դուրս է գալիս և խոնարհաբար ազդարարում է հարգելի հասարակությանը, թե այսինչ ձեռնածուի կամ այնինչ խեղկատակի հիվանդության պատճառով խոստացած ներկայացումը հետաձգվում է, իսկ նրա փոխարեն տրվում է մի ուրիշը...

Նույնը արել է և Մակար վարդապետը:

«Գաղտնիք»-ի 89, 90, 91, 92 երեսներում հիշվում են յոթ բոլորովին անհայտ պատմագիրների անուններ, յոթն հրաշելյաց խորհրդավոր թվով: Այդ յոթանց խումբը հայտնվում է միևնույն դարում և գրում է 15 հատոր պատմություններ Ղարաբաղի վերաբերությամբ: Ահա այն հարուստ գանձարանը, ահա այն անսպառ աղբյուրները, որոնցից օգուտ քաղելով «Գաղտնիք»-ի հեղինակը պետք է մատակարարեր մեզ յուր խոստացած «անգին գանձերը»:

Հետաքրքիր են այդ պատմագիրների և նրանց հեղինակների անունները.

Ա. Երեմիա (Հասան-Ջալալյան) կաթողիկոս Գանձասարա վանքի գրել է.

1) «Պատմություն կաթողիկոսացն Աղուանից»:

2) «Մագումն թագավորացն Աղուանից»:

3) «Մագումն Ջալալյան տոհմի ի վախթանգ թագավորագեղ».

որ իբր թե Ջալալյան Գրիգորիս և Նղիա վարդապետների պատմության շարունակությունն է եղել¹:

¹ Գրիգորիս և Նղիա վարդապետները վախճանվել են Երեմիա կաթողիկոսի վախճանվելուց 462 տարի առաջ (1238 թ.) և նրանք ոչ մի պատմություն չեն թա-

4) «Ժամանակագրություն անցից»։ Որ 'Ղարաբաղում կատարված, քաղաքական և եկեղեցիական պատմությունն է, որի մեջ կարգով գրված են եղել բոլոր մելիֆեների գործերը'։

Բ. Նդիա վարդապետ Հասան-Ջալալյան² .

1) «Արշավանք թաթարաց և պատերազմ ի Կաշակաբերդին»։

Գ. Նսայի (Հասան-Ջալալյան) կաթողիկոս Գանձասարա վանքի.

1) «Ծագումն և պատմություն Մելիք-Հայկազյանց Մելիք-Նսայի, իշխողին Ջրաբերդի»։

2) «Ծագումն և պատմություն Մելիք-Աբովի առաջնոյ, իշխողին Կյուլստան գավառի»։

3) «Հարաբերություն հայոց ընդ ռուսաց», որի մեջ ժամանակագրական կարգով զետեղված են եղել սկսյալ 1727 թվականից³, հայոց կաթողիկոսների և մելիքների ռուսաց կառավարության հետ ունեցած հարաբերությանց պաշտոնական թղթերի օրինակները։ Նույն պատմության մեջ յուրաքանչյուր նոր գահակալող կաթողիկոս շարունակել է գրել յուր ժամանակի գործերը, նույնպես ժամանակագրական կարգով։

Դ. Մովսես վարդապետ միապետ Գանձասարա վանքի.

1) «Վանորայք Արցախի և կալուածք նոցա»։ Այդ պատմության մեջ նշանակված են եղել Ղարաբաղի բոլոր վանքերի անունները, նրանց արձանագրությունները, նրանց կալվածքների տարածությունը իրանց սահմաններով, նվիրողների անունները, նրանց կալվածագրերը, թագավորների հրովարտականների օրինակ-

ղել, որ շարունակած լինելու Երևմիա կաթողիկոսը Կիրակոս Գանձակեցին յուր պատմության մեջ (եր. 159) հիշում է այդ երկու վարդապետների անունները, բայց ոչ իբրև պատմագիրների, այլ իբրև սրբակրոն արեւմտեցիների, Նթե նրանք պատմություն գրած լինեին, անկարելի էր, որ չգիտենար Գանձակեցին Տե'ս պատմության Կիրակոս Գանձակեցվո, տպված Մոսկվայում, 1858 ամի։

1) Երևմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալյանը ինչպես կարող էր գրել բոլոր մելիքների գործերը, քանի որ նա վախճանվեցավ 1700 թվականին, իսկ մելիքները գործում էին մինչև 1830 թվականները։ Վեհափառը հո չէ՞ր կարող երկնքում պատմագրությամբ պարապվել։

2) Կարլա առաջին ժանոթությունը։

3) Ահա՛ մի նոր պատմագիր ևս, որ երկնքումն է գրում։ Նսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյանը վախճանվեցավ 1726 թվին, ի՞նչպես կարող էր գրել նա սկսյալ 1727 թվից հայոց մելիքների ռուսաց հետ ունեցած հարաբերությանց գործերը։

ները, որ հաստատում էին այդ կալվածքները իրրև սեփականություն և այլն:

Ե. Վարդան վարդապետ վանահայր Դտիշ վանքի.

1) «Պատմություն մելիքաց Դիզակի և Վարանդի»:

2) «Եյուցագնական քաջագործությունը մելիքաց»:

3) «Մագումն Փանահ ճրո-խանի և ճրո-Մելիք-Միրզախանի»:

4) «Իսրայել ճրո կաթողիկոս և գործք յուր»:

Զ. Նղիա վարդապետ միաբան Ամարասայ վանքի.

1) «Սահմանք հայ մելիքաց»: Որի մեջ գրված է եղել Ղարաբաղի մելիքների տիրած երկրների սահմանները, բերդերի թիվը և նրանց նկարագրությունները, ժողովրդի որքանությունը, գյուղերի անունները և բնակչաց թիվը, զորքերի քանակությունը և այլն:

է. Ղեռնդ վարդապետ, վանահայր Ղևոնդեանց անապատի.

1) «Մելիք-Շահնազար Նըրորդ»: Որի մեջ գրված է եղել Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի ժագումը և նրանց ժառանգների գործերը:

Տեսնո՞ւմ եք որքա՞ն առատություն... Ղարաբաղը որքա՞ն հարուստ է եղել իր պատմագիրներով և պատմություններով: Եվ ի՞նչ բախտավոր պատմագիրներ, նրանք խմբով հայտնվում են միևնույն դարում, և իրանց գրքերի մեջ մի բան չեն թողնում, որի վրա ուշադրություն չդարձնեին,— մինչև անգամ վիճակագրություն...

Խակ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը օգուտ քաղե՞ց այդ գանձերից: Դժբախտաբար,— ո՛չ:

Ինչո՞ւ:

Ահա ինչու:

«Բայց հարազատ մելիքները բոլոր ձեռագրերը և թղթերը արդեն կանխավ երեք մասն բաժանած և թափցրած էին, յորոց առաջին մասը թաքցրած էին Գանձասարի և Խուֆա վանքի մեջտեղում, մի քարայրում և բերանը ամրագրած քարովի պատով և անհայտացրած. երկրորդ մասը Զրաբերդի մի ստորերկրյա և անհայտ քարայրում, իսկ երրորդը Կյուլստան գավառի Հոռեկա վանքի մոտերում» (եր. 39): Ի՞նչ հարկ կար այդ անմեղ պատմությունները այդպես դանազան տեղերում երեք գերեզմանների մեջ թաղելու:

Այդ հարկը այդպես է բացատրում «Գաղտնիք»-ի հեղինակը.

«Երեք մասը բաժանելու պատճառն այն է, որ ո՛չ միայն ճրո-խանն (Իբրահիմ-խանն) հետազոտում էր ոչնչացնե՛լ:

այդ ձեռագրերը, այլև Մելիք-Շահնազար Գ-ն և ճըռ-մելիք Միրզախանն (Իբրահիմ-խանի կուսակիցները), քանզի այդ ձեռագրերում անաչառապես պատմագրված էին բոլոր ճոճ-րի (անհարազատների) արարքը» (եր. 89):

Թիծաղելի է: Ղարաբաղի մելիքները իրանց ամրոցներով և անմատչելի բերդերով, իրանց անթիվ զորքերով ինչպե՞ս էին պահպանում մի ամբողջ երկիր, երբ նրանք անզոր էին 15 հաստ գիրք պահելու: Կամ այդ գրքերը մելիքների մոտ ի՞նչ էին շինում: Եվ եթե նրանք այնքան հմուտ մարդիկ էին, որ հասկանում էին այդ գրքերի նշանակությունը, ինչո՞ւ երբ գաղթեցին դեպի Գան-ձակի և Վրաստանի կողմերը, շտարան գրքերը իրենց հետ, այլ թաղեցին գետնի տակ, որ փտեն: Եվ վերապես, մի՞թե այդ գրքերը մի-մի օրինակներ էին, որ թաղվելով գետնի տակ, մոռաց-վեցան և բոլորովին անհայտացան:

Դժբախտաբար մի-մի օրինակներ էին: Ահա ինչ է ասում այդ մասին «Գաղտնիք»-ի հեղինակը.

«Հարկ է ասել, որ այս ձեռագիր գրքերն տակավին ընդ-օրինակված և ժողովրդի մեջ ցրված չեն (չէին), այլ հա-վաքված են (էին) Գանձասարի հնադարանում, քանզի թե Մելիք-Շահնազար Գ-ն և թե Իսրայել ճըռ-կաթողիկոսն հե-տամուտ եղած են (էին) բազմիցս անհայտացնել այդ ձե-ռագրերը: Այս միջոցին դիմած են սոքա, որպեսզի եթե հնար է, յուրյանց մահից հետո պատմության մեջ շմայլին յուր-յանց վատ արարքներն, և ապագա սերունդներից ծածկելին յուրյանց ամոթը ու նախատինքը: (Կարծես ամբողջ 15 գրք-երը միայն Մելիք-Շահնազարի և Իսրայել կաթողիկոսի գործերի մասին գրած լինեին): Այսպես հետամուտ եղած էին ոչնչացնել այդ ձեռագրերը և բոլոր ճըռերն: Ահա ձեռագրերը թաքցնելու պատճառներն» (եր. 91, 92):

1 Որպեսզի ցույց տա, թե իրավ թաքցրած են եղել պատմության գրքերը, Մակար վարդապետը յուր ծանոթության մեջ (եր. 89), ասում են թե նրանց մի մասը գտավ Բաղդասար միտրոպոլիտը, որոնց թվում գտնվում էր Ծալի կաթո-լիկոսի հեղինակած «Պատմութիւն Աղվանից» գիրքը և ուրիշ շատ ձեռագրեր, որք անճայտացած են Շուշու առաջնորդարանից Բաղդասար սրբազանից հետո: (Որքա՞ն սիրում է Մակար վարդապետը գրքերի այդ անխնա կոտորածը: Նրա մոտ ամեն ձեռագիր աշխատություն անհայտանում է... (ճշմարիտ է, Բաղդասար միտրոպոլիտի օրերում մի թուրք հովիվ լեռների ծերպերի մեջ գտել էր մի քանի եկեղեցական գրքեր, և սրբազանը նրան մի եզն տալով առել էր այդ գրքերը

Այդ բոլորը Մակար վարդապետի թքով կպցրած պատճառաբանութիւններն են...

Այսինչ ձեռնածուի և այնինչ խեղկատակի հիվանդութիւնն պատճառով ներկայացումը հետաձգվում է...

Բայց Մակար վարդապետի երեակայական պատմագիրները իրանց երեակայական պատմութիւններով, ոչ միայն հիվանդանում են, այլ գետնի տակ թաղվելով,— մեռնում են...

Ուրեմն, այլևս ի՞նչ մեղավոր է «Գաղտնիք»-ի հեղինակը, որ նա չկարողացավ իր խոստացած պատմական «անգին գանձերը» մեզ ավանդել, երբ այն բոլոր գրքերը, որ պետք է ծառային նրան իբրև աղբյուր, այդպես տարաբախտ կերպով ոչնչացան... և նրա ձեռքը չհասան...

Ամեն ինչ մտածել է Մակար վարդապետը «Գաղտնիք»-ի կեղծութիւնը ծածկելու համար, բայց մի բան է մոռացել:

«Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանը (աճրաչագործ Ազրայելը—հոգեհան հրեշտակը) հո գիտեր հիշյալ գրքերի թաքցրած տեղերը: Նա յուր ձեռքի տակ ունեն 7000 զինվորներ և 70—80 հսկաներ: Իբրահիմ-խանը և նրա կռաակից ճոռ-մելիքներն տերևի նման դողում էին նրա երկյուղից: Նա ինքը Ղարաբաղի պատմութիւնն էր գրում: Այդ գրքերը նրան շատ հարկավոր էին: Ինչո՞ւ մի օր չվեր առեց յուր «վիշապներին», յուր

Բայց նրանց թվում ոչ Եսայի կաթողիկոսի սկզբանից պատմութիւնը կար և ոչ Ղարաբաղի վերաբերությամբ մի այլ պատմական աշխատութիւն: Թե ո՞ր թվականին գտավ Բաղդասար միտրոպոլիտը Եսայի կաթողիկոսի սկզբանից պատմութիւնը—այդ մասին լուր է Մակար վարդապետը, և նրա լուրքան պատճառը կհասկացվի հետո: Միայն այսքանը հայտնի է նրա խոսքերից, որ սրբազանը գտավ հիշյալ պատմութիւնը, երբ արդեն եպիսկոպոս էր և Ղարաբաղի միտրոպոլիտ: Բաղդասարը եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ Եփրեմ կաթողիկոսից 1820 թ., իսկ Ղարաբաղի միտրոպոլիտ կարգվեցավ նույն կաթողիկոսից 1830 թվին: Ուրեմն Մակար վարդապետի խոսքով, այդ թվականից հետո պետք է գտած լինեն միտրոպոլիտը Եսայի կաթողիկոսի սկզբանից պատմութիւնը: Իսկ իմ գրասենյակի պահարանում այսօր կարելի է տեսնել Բաղդասար միտրոպոլիտի իսկական ձեռքով գրված քաղվածքները Եսայի կաթողիկոսի պատմութիւնից և այդ պատմութիւնը շարունակութիւնը, որ նա արել է այն ժամանակ, երբ ինքը տակավին վարդապետ էր, և յուր հորեղբայր Սարգիս վարդապետի հետ գտնվում էր Հաղպատ վանքում: Ուրեմն այդ գրքի հետ ծանոթ էր նա նախքան 1820 թվականները, և ոչ Մակար վարդապետի հնարած գլուտից հետո:

Այդ ծանոթութիւնը չպիտի մոռանալ, որովհետև դա կրացատրի «Գաղտնիք»-ի հեղինակի մի քանի խարդախութիւնները, որ կտեսնենք հետո:

«առյուծներին» և յուր «կայծակներին» և չգնաց այդ գանձերը դուրս հանելու և թողնց, որ անհայտութեան մեջ ոչնչանային...

Դիցուք թե «Գաղտնիք»-ի հեղինակը շմտածնց այդ մասին: Բայց նա ինքը Մաթուսաղայի տարիքն ուներ, ապրել էր համարյա երկու դար, ամեն ինչ յուր աչքով տեսել էր և ամեն գործողությունների մեջ անձամբ մասնակցել էր, և րացի դրանից, նա ինքը Գանձասարի Ներսես կաթողիկոսի մոտ անհայտ նյութեր էր ընդօրինակում յուր «Գաղտնիք»-ի համար (եր. 15): Այդ նյութերը ի՞նչ եղան, որ շմտան «Գաղտնիք»-ի մեջ:

Նրանց հետ ևս դժբախտություն պատահեց...

Երբ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը հիվանդ դրված էր մահվան անկողնու մեջ, յուր որդի Ապրես Բեկնազարյանին շատ խրատներ տալուց հետո, հանձնեց նրան թանկագին ավանդը, որ նա արձանագրեր «Գաղտնիք»-ի մեջ:

Այդ խորհրդավոր բուպեն հետևյալ կերպով է նկարագրում որդի Բեկնազարյանը.

«Հետո յուր արխալուղի պինդ կարած ծոցաջեթի կարերը քանդելով հանեց մի կարմիր ծրար և զայն ինձ հանձնելով ասաց.

Եվ դու, սիրելի իմ որդյակ Ապրես, ա՛ռ այս ծրարը, դուրս մեջ են Մեծին Պետրոսի Ղարաբաղի հարազատ մեխիքներին գրած, Եկատերինն Բ կայսրուհուն, Աղվանից կաթողիկոսին և մեխիքներին ուղղված պայմանաթղթոց պատճենները, և սոցա առ նոցա զաղտնի գրած պայմանաթղթոց պատասխանի ընդօրինակությունները, Արղությանց Հովսեփ եպիսկոպոսին, Աշտարակեցի Ներսես եպիսկոպոսին, Մինաս-Աղա Լազարյանցին, Մադաթովին, Մեխիք-Վանուն, մեծ Երմայուլին, Ներսես եպիսկոպոսի ձեռով հայերեն գրել տված և ինձ ղրկած ամենաժաժուկ և վտանգավոր նամակներն: Այս բոլոր թղթակցությունները, որք վերաբերվում են ուսաց հայոց հետ կապած պայմանաց և զաղտնի հաւաքեռութեանց՝ ժամանակագրական կարգաւ գետնդիր քո «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմության մեջ, որովք թե հետաքրքիր կլինի ընթերցողաց քո պատմությունդ և թե չեն կորչիր, ինչպես կորած են Ղարաբաղի ձեռագիր պատմությունները: (Նրանք, որ դու ինքդ թաղեցիր գետնի տակ...) Որքան լույս կսբոնեն ապագա հայ պատմության ինչպես «Գաղտնիք Ղարա-

բազին», նույնպէս այդ նամակներն: Բայց զգուշացիր, որ քո ձեռագիր պատմութեան գլխին ևս փորձանք չպատահի» (Եր. 388):

Փորձանքը պատահեց... Մակար վարդապետը «Գաղտնիք»-ի քննադիրը կորցրեց...

Իսկ ի՞նչ եղան այն «ամենածածուկ» և «վտանգավոր» նամակները, ի՞նչ եղան այն գաղտնի հարաբերութեանց պայմանագրերը, որ ամփոփված էին «կարմիր ծրարի» մեջ:

«Կարմիր ծրարի» հետ ևս փորձանք էր պատահել...

«Ըրբ բացի այն ծրարը,— շարունակում է որդի Բեկնազարյանը,— որ նամակների ընդօրինակութիւնը զետեղելի առտեղ (սփառանք)»-ի մեջ), աստիճան իմ, ի՞նչ տեսա: Տեսա, որ մի տառ անգամ մնացած չէր թղթոց վրա: Թղթերն քրտինքներից փտած և հաճախակի շարժումներից տրորված և տառերն բոլորովին անհայտացած էին. քանդի գիշեր և ցերեկ հայրս միշտ յուր վրա էր կրում այդ ծրարը (ուրեմն արխալուղով էր քնում) և ինձանից անգամ զգուշութեամբ պահում: Լալով այրեցի ակամա այդ անօգուտ թղթերը հանդերձ ծրարովն» (Եր. 390):

Շատ ապրի Ապրես Բեկնազարյանը, որ այդ հոգսից ևս ազատեց Մակար վարդապետին...

Տեսնո՞ւմ եք «Գաղտնիք»-ի հեղինակը ինչպէս ճարպիկ կերպով դուրս պրծավ յուր խոստացած պատմական թանկագին գանձերը մեզ մատակարարելու պարտավորութիւնից...

Պարսից երեք թագավորների մոտ ամենաբարձր պաշտոններ կատարող Արրահամ Բեկնազարյանը, 10.000 զորքերի հրամանատար Արրահամ Բեկնազարյանը, Ֆաթալի-շահի ներքինապետ Արրահամ Բեկնազարյանը՝ մի արկղիկ անգամ չէ ունեցել այդ գանձերը պահելու համար... Եվ ակայալ Պետրոս Մեծի օրերից, հայոց և ռուսաց 127 տարվա (1701—1828) հարաբերութեանց թղթակցութիւնները պահում էր յուր արխալուղի ծոցի գրպանում... մի փոքրիկ կարմիր ծրարի մեջ...

Եթե Մակար վարդապետը տեսած լիներ այդ խոշոր հատորները, որ տպված են ռուսաց լեզվով և բովանդակում են իրանց մեջ հայոց և ռուսաց հարաբերութիւնների ոչ թե ամբողջ թղթակցութիւնները, այլ նրանց ցուցակները միայն, և որ կոչվում են «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армян»

СКОГО НАРОДА»—այդ տեսնելուց հետո կարծեմ Մակար վարդապետը մի փոքր պիտի կարմրեր, մտածելով, որ թղթերի այդ ամբողջ արխիվը անկարելի էր ծոցի գրպանում պահել...

Հարկավոր է կրկին վերադառնալ դեպի վերևում հիշված 7 պատմագրները և դեպի նրանց թվով 15 գրավոր վաստակները, որոնք այնպիսի տարաբախտ վիճակի ենթարկվեցան,— ասում եմ հարկավոր է այն նպատակով, որ դրանով պետք է բացատրվի «Գաղտնիք»-ի հեղինակի մի նոր օջիմբագությունը: Ուրիշ ավելի հարմար բառ հագիվ թե կարելի է գտնել մի նենգավոր վարմունք արտահայտելու համար:

Այն բոլոր նախամտածությունները,—15 պատմական մատյանների զանազան տեղերում թաքցնելը և անհայտացնելը,— նրանց միայն մի-մի օրինակ լինելը,—այդ գրքերի Բաղդասար միտրոպոլիտի ջանքերով գտնված օրինակների դարձյալ անհայտանալը Շուշիի առաջնորդարանի գրադարանից,— Աբրահամ Բեկնազարյանի գրպանում մնացած թղթերի ոչնչանալը,— այդ բոլորը կրկնում եմ, ակսյալ 15 պատմագրների թաղումից, մինչև «Գաղտնիք»-ի բնագրի թաղումը, որ կատարվեցավ Մակար վարդապետի ձեռքով,— այո՛, այդ բոլորն ինքնրոտինքյան, ծագեցնում է մի միտք, մի խորին տարակուսանք. տեք աստված, ի՛նչ մի ճակատագրական անեծք կար այդ դժբախտ գրավոր վաստակների վրա, որ այսպես ցավալի կերպով դատապարտվում են կորստյան, որ այսպես ոչնչանում և անհետանում են...

Այդ խնդիրը պարզելու համար, նախ՝ պետք է պարզել այն հարցը, արդյոք հիշյալ 15 մատյանները և նրանց 7 պատմագրների խումբը որևէ ժամանակ գոյություն ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

7 պատմագիրների մեջ միայն երկու անուններ կան, որ մեզ բավական հայտնի են: Մնացած հինգը ես թողնում եմ Մակար վարդապետին ապացուցանել, արդյոք որևէ ժամանակ գոյություն ունեցե՞լ են, կամ պատմություն գրե՞լ են, թե ոչ:

Մեզ հայտնի անունները դրանք են.

1) Երեմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան, գահակալ Գանձասարա վանքի, օծվեցավ 1675 թվին, վախճանվեցավ 1700 թվին:

2) Ծսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան, գահակալ Գանձասարա վանքի, օծվեցավ 1701 թվին, վախճանվեցավ 1726 թվին:

Վերջինը առաջինի եղբոր որդին էր:

Առաջինը՝ Երեմիա կաթողիկոսը, արդյոք գրե՞լ է պատմու-

թյուն թե չէ գրել, հայտնի չէ։ Նրա գրավոր վաստակներից մեր ձեռքը ոչինչ չէ հասել։ Այդ ևս թողնում եմ Մակար վարդապետին պարզաբանել։

Երկրորդը՝ Ծառյի կաթողիկոսը, իրավ է, գրել է պատմություն։ Յուր աշխատությունը սկսել է նա 1036 թվականից և հասցրել է մինչև 1711 թվականը¹։

Դա միևնույն արժանահիշատակ անձնավորությունն է, որ Ղարաբաղի մելիքների Պետրոս Մեծի հետ ունեցած քաղաքական հարաբերությունների մեջ խիստ եռանդուն դեր էր կատարում։ 1722 թվին դա էր, որ Ղարաբաղի հայոց զորքերով, վրաց Վախտանգ թագավորի հետ, Գանձակի մոտ սպասում էին Պետրոս Մեծի գալըստյանը։ Իսկ երբ Պետրոս Մեծը զանազան հանգամանքների պատճառով վերադարձավ Դերբենդից, — դարձյալ դա էր, որ 1724 թվին, գնաց Ռուսաստան և անձամբ տեսնվեցավ կաթարի հետ։ Վերադարձին օժեց նա Աստրախանի հայ գաղթականների կառուցած մայր եկեղեցին։ Յուր վերջին գործողությունները գրեց նա առանձին գրքուկով, որը հիշատակարանի ձև ունի։

Մակար վարդապետի ստեղծած մյուս 6 պատմաբաններին, հանդերձ իրանց ստվար մատենագրությամբ, մենք կդիչենք հայր սուրբին, եթե գոնե Ծառյի կաթողիկոսի աշխատություններից մի բան առած և մեզ հաղորդած լիներ։

Բայց ի՞նչ է ստիպել նրան այսպես անխնա կերպով ոչնչացնել յուր ստեղծած պատմագիրներին։

Շատ հասկանալի է, թե ի՞նչը։ — Որպեսզի «Գաղտնիք»-ից շատ բան չպահանջվի։ Որպեսզի շասեն, լա՛վ, այդ բոլորը ինչ որ կա «Գաղտնիք»-ի մեջ, մեզ համար գաղտնիք չէր, նախքան այդ գրքի լույս տեսնելը, — ուրեմն «Գաղտնիք»-ը ի՞նչ գաղտնիքներ երևան հանեց, ո՛ւր մնացին նրա խոստացած «քանկադիհ՝ զանձեբը... նրա խոստացած «ամենավտանգավոր գաղտնիքները»... Որպեսզի Մակար վարդապետը իրավունք ունենա ասելու, թե այդ բոլորը կային և կլինեին, բայց ի՞նչ արած, որ պատմության 15 գրքեր անհայտացան, գետնի տակ թաղվելով, իսկ ինչ որ պահվել

¹ Ծառյի կաթողիկոսի լիակատար պատմությունը մեր ձեռքը չէ հասել. նրա խիստ կրճատած համառությունը Բաղդասար միտրոպոլիտը 1839 թվին տպագրել տվեց Շուշի քաղաքում հետևյալ վերնագրով՝ «Պատմություն կամ հիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառոտագրեալ ի սրբազնակատար կաթողիկոսն Աղուանից ի տեր Ծառ-Հասան-Ջալալեանց, ի թվականին հայոց ՌՃԿ, իսկ ի թվականի տեառն մերոյ փրկչին Յիսուսի 1711»։

էր Արարհամ Բեկնազարյանի արխալուղի ջիւրում,— այն էլ մեր մեղքից փտեց, ոչնչացաւ...

Պրծա՛վ, գնաց...

Մակար վարդապետը իրան մատնած կլինեք, եթե մի որեւից հայտնի աղբյուր ցույց տար յուր աշխատութեան, այն աղբյուրները ուղղակի կերպով պետք է հակառակին այն բոլոր առասպելաբանութիւններին, այն բոլոր աններելի աղավաղումներին, որ նա արել է «Գաղտնիք»-ի մեջ: Այդ է պատճառը, որ նա հիշում է այնպիսի երեակայական պատմաբանների և պատմութիւնների անուններ, որոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցել, և որոնց հետ անկարելի կլինեք համեմատութիւններ անել կամ ստուգել «Գաղտնիք»-ի առակաբանութիւնները:

Մակար վարդապետի վարմունքը նմանում է կաքավների վարմունքին, որոնք որսորդից փախչելու միջոցին՝ իրենց գլուխները թաղում են ձլունի մեջ և անշարժ կանգնում են, կարծելով, թե իրանք որսորդին չեն տեսնում, որսորդն էլ նրանց չի տեսնի:

Կրիտիկայի հալածանքից ազատվելու համար Մակար վարդապետը աշխատել է երեակայութեամբ բոլոր պատմագիրներին թաղել զանազան տեղերում, որպեսզի կատարված խարդախութիւնները ծածկվեն: Բայց նա մոռացել է, որ զեռուս կան և մնացել են շատ աղբյուրներ, որոնք կարող են երևան հանել նրա յուրաքանչյուր տողի կեղծութիւնը:

Եւ առաջես, «Գաղտնիք»-ի պատմական մասը, ոչ մի նոր և մեղ անհայտ աղբյուր չունի: Այդ մասը առնված է «Խամսայի մեղիքութիւններից», այն զանազանութեամբ միայն, ինչ որ փոփոխել է Մակար վարդապետը և ինչ որ ավելացրել կամ պակասացրել է դրանք կամայական զեղծումներ և անխիղճ մեղանշումներ են ճշմարիտ պատմութեան դէմ: Եւ կարող էի համեմատութիւններով ցույց տալ այդ, բայց իմ հոգեւոր առանց դրան ևս շատ երկարացաւ: Բավական է հիշել այդքանը միայն, որ հայր սուրբը յուր ստեղծած 70—80 հերոսներին, որոնց հետ ծանոթացանք նախընթաց գլուխներում, զոռով մտցրել է այն բոլոր նշանավոր անցքերի և գործողութիւնների մեջ, որոնք կատարվել են Ղարաբաղի պատմական կյանքում: Ամեն տեղ վխտում են այդ զանազան «կայծակներն» ու «կարկուտները», ամեն տեղ կան այդ զանազան «վիշապներն» ու «սեղերը» և ամեն քաջութիւն, ամեն սքանչելիք նրանց ձեռքով է կատարվում: Մակար վարդապետը այն աստիճան ան-

խիղճ է գտնվել, որ խել է Ղարաբաղի բոլոր մելիքների փառքը և հատկացրել է յուր դրացի գյուղացիներին:

«Գաղտնիք»-ը չկարդացողների համար ես մի օրինակով կթացատրեմ այդ:

Մեզանից ամեն մեկին հայտնի է խորենացու պատմության բովանդակությունը: Երևակայեցե՛ք մի այսպիսի բան. հանկարծ մեկը 6-րդ կամ 7-րդ դարում դուրս է գալիս դիցուք Տարոնի Հացիկ գյուղից, և յուր դրացի գյուղացիներից ստեղծում է մի խումբ հերոսներ, և առանց ուշադրություն դարձնելու ժամանակագրության վրա, յուր ստեղծած հերոսների ձեռքով կատարել է տալիս այն բոլոր գործողությունները, ինչ որ կատարել են Արշակունի թագավորները կամ նրանց նախարարները իրանց ամբողջ պատմական կյանքում: Մի այսպիսի վարմունք շատ հեշտ է մի խելագար պատմագրի համար, որովհետև նա խորենացու գիրքը աչքի առչև ունի, պատմական փաստերը հայտնի են, միայն հարկավոր է փոխել անձնավորությանց անունները, օրինակ, Տիգրանի, Արտաշեսի, Արշակի և մյուս թագավորների անվանց տեղ դնել յուր ստեղծած հերոսների անունները, և ամենայն չափազանցությամբ նրանց կատարել տալ առաջինների գործերը: Դրանից, շատ հասկանալի է, պետք է առաջ գան աններելի անախրոնիզմներ,— ժամանակագրական վրիպումներ,— որովհետև միևնույն անձնավորությունը չէր կարող կատարած լինել թե Տիգրան Բ-ի և թե Արշակ Բ-ի գործերը, որոնք միմյանցից մի քանի դար հեռավորություն ունեին: Այդ ոչինչ: Խելագար պատմագիրը ձգձգում է յուր հերոսների հասակը և նրանց մի քանի դար կյանք է տալիս:

Նույնպե՛ս վարվել է Մակար վարդապետը:

Նրա բոլոր հերոսները չեն մեռնում, դարավոր կյանք ունեն: Նրանք ներկա են Ղարաբաղի մելիքների բոլոր գործողությունների մեջ, սկզբից մինչև վերջը:

Նա առել է «Խամսայի մելիքություններից» պատմական փաստերը և, փոփոխելով, չափազանց ձև տալով, կատարել է տվել յուր խնածախցիներին: Այնպես որ, «Գաղտնիք»-ի մեջ Ղարաբաղի իսկական մելիքները և նրանց յուզբաշինները ոչ միայն սաստիկ նսեմանում են, այլ բոլորովին անհայտանում են: Մարդը չգիտե, թե ո՞ւր էին և ի՞նչ էին շինում մելիքները, երբ խնածախցի հրաշքներ էին գործում: Ամեն անցքերի մեջ միայն նրանք են երևվում, սկսյալ Ս. Պետերբուրգից մինչև Թեհրան և Թեհրանից մինչև Թավրիզ և Թիֆլիս... Ամեն տեղ տարածված են նրանք և բոլոր

գործողությունների ու հարաբերությունների կապերը նրանց ձեռքումն է... Դրանք, մինչև անգամ նստում են թագավորների, թագավորազնների և պետական բարձր անձիքների մոտ, նրանց հետ վիճում են, նրանց հանդիմանական խոսքեր են ասում և նրանց հետ գաշնակցական պայմաններ են կապում...»

Ես Մակար վարդապետի 70—80 հերոսներին մեծ զիջումներով իրան կնվիրեի, եթե գոնե մեկի անունը նա ցույց տար։ Ի՞նչ որևէ պատմության մեջ։ Ղարաբաղի մասին շատերն են գրել, բայց ոչ մեկի մեջ Մակար վարդապետի «Ջարբաղանների» և «Վիշապների» անուններ չեն երևում։

Եվ վերջապես այդ հսկաները, ինչպես վերևում հիշեցի, դարավոր կյանք ունեին, ապրեցին 1700 թվականներից մինչև 1840-ական թվականները¹, և վերջին թվականներից կենդանի Ղարաբաղում հազարավոր մարդիկ կան։ Ինչպե՞ս եղավ, որ հսկաներից ոչ մեկին չտեսան...

«Գաղտնիք»-ի պատմական մասը այսպես աղավաղված է։

Մնում է մի քանի խոսք ասել այն անթիվ թղթակցությունների մասին, որոնցով լի է այդ գիրքը։

Թղթակցությունները «Գաղտնիք»-ի ամենածիծաղելի կողմն են ներկայացնում։ Ս. Պետերբուրգի և Թեհրանի դիվաններից որքան պաշտոնական թղթեր են գրվում, որոնց խորհուրդը պետք է գաղտնի պահվեր, բոլորի կամ բովանդակությունը, կամ ամբողջ օրինակները մնում են «Գաղտնիք»-ի մեջ։ Ռուս կամ պարսիկ պաշտոնականները ինչ թղթեր են գրում իրանց կառավարություններին,— նրանց օրինակները դարձյալ մտնում են «Գաղտնիք»-ի մեջ։ Հայոց կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների, մելիքների և այն բոլոր անձանց, որոնք քաղաքական որևէ դեր են խաղում, թղթակցությունները դարձյալ ընդարձակ տեղ են բռնում այդ գրքում։ Անդրկովկասի խաները ծածուկ նամակներ են գրում պարսից թագավորներին,— նրանց պատճեններն ևս կան այստեղ։— Մի խոսքով չէ կատարվում ոչ գաղտնի գրավոր հարաբերություն, որ «Գաղտնիք»-ից ծածուկ մնար։ Ամեն տեղ «Շեյթաններ» (աատանաններ), ամեն տեղ «Դևեր» (դևեր) կան և խաբարը իսկույն տանում են...

Մարդ զարմանում է, թե որքան հեշտացրել է Մակար վարդապետը այդ ժամանակների հաղորդակցությունները։ Երբ էջմիած-

¹ Ես 1840-ական թվականներն եմ վերառնում, որովհետեւ այդ ժամանակ է գրեցվում «Գաղտնիք»-ը։

նի կաթողիկոսին ոչ թե ամիսներ, այլ տարիներ էին հարկավոր մի նամակ վաղարշապատից Գանձասարա վանքը հասցնելու համար,— ընդհակառակն, «Գաղտնիք»-ի մեջ ամեն մի նամակ Ս. Պետերբուրգից կամ Մոսկվայից թույլում է մի քանի րոպեում և հասնում է Թեհրան կամ Թավրիզ։ Կարծես աղավինները կոտուցներով բռնած, օդի միջով են տանում։

Այդ օդաւլաց աղավինները Մակար վարդապետի «Շեյթան-թունի»-ները, «Կաթե-Ջաբի»-ները և զանազան «Լրտես-Սուլի»-ներն են, որոնք աներևույթ ուրվականների նման տարածվում են ամեն կողմերում և ամեն տեղերից տեղեկություններ են հաղորդում։ Իսկ այս բոլոր տեղեկությունների շտեմարանը և կենտրոնը «Գաղտնիք»-ի հեղինակն է և յուր գիրքը։

Այդ բոլորը կարդալով այնպիսի տպավորություն է գործում Բե խաբերանների մի ամբողջ հասարակություն միաբանված են մի հրեշավոր կեղծություն ստեղծելու համար։

Ինչպե՞ս են խմբագրվում այդ կեղծ թղթակցությունները։

Շատ հեշտ կերպով։

Ժամանակների և կառավարությունների պատմական հարաբերությունները հայտնի են, և նրանց համեմատ նամակներ են րվում։

Օրինակ, ռուսները տիրել են Անդրկովկասի մի մասը։ Այդ, հարկեմ, հաճելի չէր կարող լինել պարսիկ թագավորին, որը իրան այդ երկրի տերն էր համարում։ Պարսից թագավորը դիտավորություն ունի պատերազմել ռուսների հետ և հետ խել կորցրած երկրները։ Հառաջ, քան պատերազմի հայտնելը, պարսից թագա-խառնգը, Աբաս-Միրզան—աշխատում է Անդրկովկասի խաներին և Գաղստանի լեռնաբնակներին նախապատրաստել կամ ապրտամբեցնել ռուսների դեմ։ Նրանց ծածուկ հրահանգներ կամ շրտաբերականներ է ուղարկում։ Այդ դեպքում ի՞նչ կգրե Աբաս-Միրզան յուր կրոնակիցներին։ Շատ հասկանալի է, թե ինչ կգրե։

Բայց որքան էլ հարմարեցված լինեին այդ թղթակցությունների բովանդակությունը կատարված անցքերի և հանգամանքների հետ, այնուամենայնիվ, նրանց ձևը, լեզուն, ոճը, շարադրությունը և կույն ցույց են տալիս Մակար վարդապետի բոբիկությունը դի-լանական հմտությունների մեջ, որը պակասում է նրան՝ կեղծը և կականին նմանեցնելու համար։ Հասարակ լրտեսը թագավորին և լղղակի նամակներ է գրում, այն ևս մի այնպիսի անփութ ձևով, որը ընկերը ընկերին չի համարձակվի գրել։ Մի՞թե հասարակ

մահկանացուներ կարող են պարսից թագավորին նամակներ գրել: Նրան միայն կարելի է խնդիրքով դիմել, շարեւի՛վ հազար ու մեկ փայլուն տիտղոսներ, որ կապված են նրա բարձր անվան հետ: Այդ ձևերը, այդ տիտղոսները, իհարկե, չէր կարող գիտենալ Մակար վարդապետը, որը, ինչպես երևում է, յուր կյանքում ոչ մի պաշտոնական գրություն չէ կարդացել:

«Գաղտնիք»-ի մեջ զետեղված բոլոր թղթակցությունները կեղծ են: Կե՛ղծ են նախ այն պատճառով, որ այնքան թղթակցություններ, որոնք կառավարությունների և մասնավոր բարձր պաշտոնակալների գաղտնի հարաբերությանց արդյունք են,— չէին կարող անմիջապես «Գաղտնիք»-ի հեղինակի ձեռքը հասնել: Ո՞վ էր նա և ի՞նչ էր նա, որ բոլոր հակառակ կողմերի խորհրդապահը և արխիվը լիներ: Երկրորդ, այդ թղթակցությունների թե խմբագրությունը և թե մատակարարությունը կատարվում է այնպիսի անձանց ձեռքով, որոնք երբեք գոյություն չեն ունեցել: Դրանք որպես ցույց տվինք Մակար վարդապետի ստեղծած մարդիկ են: Եթե այդ անձնավորությունները գոյություն չեն ունեցել, բոլորովին տրամաբանական կլիներ մտածել, որ նրանց գործողություններն ևս չէին կարող գոյություն ունենալ: Ինչպե՞ս կարող է մեկը նամակներ գրել, կամ նամակներ տեղ հասցնել, երբ նրա եսը հավասար է զրոյի: Կարելի է մեկի կողմից նամակներ շարագրել, իսկ այդ լինում է վեպերի մեջ և ոչ թե պատմության մեջ:

«Գաղտնիք»-ի բազմաթիվ թղթակցությունների մեջ միայն երկու նամակ կա, որ իսկական են: Դրանցից մեկը Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի նամակն է, որ գրված է 1806 թ. դեկ. 2-ին Շուշի քաղաքում (եր. 286—291), իսկ մյուսը՝ Գյուլիստանի Մելիք-Արովի նամակն է, որ գրված է 1807 թ. նոյեմ. 23-ին Թիֆլիսում (եր. 292—296): Թե առաջին և թե երկրորդ նամակը ուղղված են Արաս-Մինաս Լազարյանի հասցեին Ս. Պետերբուրգ:

Արդյոք ինչպե՞ս են մտել այդ նամակները «Գաղտնիք»-ի մեջ — այդ գաղտնիքը ես թողնում եմ լուծե պ. Երիցյանը, որովհետև նույն նամակների ուղևորին թարգմանությունը տպված է նրա «Кавказская старина» ամսագրի մեջ, 1872 ամի, № 2:

Արդյոք պ. Երիցյանը երկնքում բաժանորդներ ունե՞ր կա՞մ «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանը ստանու՞մ էր նրա ամսագիրը մյուս կյանքում...

«Գաղտնիք»-ի մեջ ինչ որ ավելի հետաքրքիր է, ինչ որ իսկապես կարող է պատմական արժեք ունենալ,— դա է մելիքների տաճմային ազգաբանությունը:

Ղարաբաղի մելիքությունները ներկայացնող հինգ իշխանական տների ազգաբանությունը, հանդերձ իրանց մանրամասն ճյուղագրության, զետեղված են «Գաղտնիք»-ի մեջ (եր. 180—208):

Կարգալով այդ ճյուղագրությունները, մարդ զարմանում է, թե «Գաղտնիք»-ի հեղինակը որտեղից և ի՞նչ աղբյուրներից առել է անունների այն երկար շարքը, որոնց սկիզբը կապվում է Աղվանից ամենահին թագավորների հետ, իսկ վերջը հասնում է մինչև մեր ժամանակները:

«Գաղտնիք»-ին նայելով, Ղարաբաղի բոլոր մելիքական տները թագավորական ժագումից են, և բոլորն էլ միևնույն տոհմից:

Այդ ճյուղագրություններին նախանձախնդիր և ջերմ փափագով որոնող է եղել Ղարաբաղի միտրոպոլիտ Բաղդասար եպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը: 1828 թվին, սեպտեմբերի 20-ին նորին արքայապետությունը մի նամակով դիմում է «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Աբրահամ Բեկնազարյանին և, ի միջի այլոց հայտնում է.

«...Նս մտադիր եմ տպագրել տալ Ղարաբաղի և Աղուանից բոլոր պատմությունները և հրապարակավ տալ աշխարհին Ղարաբաղի հարազատ մելիքների ծագումը, որի առաջին օղակն սկիզբն առած է Առանից (Աղուանից առաջին իշխանից) և վերջին օղակն հասած է մեր օրերն: Բայց որովհետև դու երկար ժամանակ արտագրած ես այդ բոլոր պատմությունները Գանձասարի ներսես կաթողիկոսի մոտ, որովհետև քո գիտությամբ թաքցրած են այդ անգին գանձերը (ընթերցողներին հայտնի երեք տեղերում) և որովհետև այժմ իմ ձեռքում չունի այդ ձեռագիրները՝ վասն որո դիմում եմ քեզ: Լուսահոգի Սարգիս կաթողիկոսն¹ վախճանվելու ժամանակ ինձ պատվիրեց փութով տպագրել տալ այն ձեռագիր պատմությունները. երբ հարցրի, թե ո՞ւր են այդ ձեռագիրներն,— նա պատասխանեց.— «Այդ գրքերը երեք տեղերում թաքցրած են... Աճապարի Ագրայելի («Գաղտնիք»-ի հեղի-

¹ Սարգիս կաթողիկոսն Սարգիս միտրոպոլիտի ազգականն էր, նույնպես Հասան-Ջալալյան տոհմից, վախճանվեցավ 1828 թվին և նրա հետ վերջացավ Աղուանից կաթողիկոսությունը:

նակի) մոտ զրկել Փիլ-Առուշանը և տեղեկանալով հանել տալ այդ ձեռագիր պատմութիւնները, որպեսզի շոշնշանան հողի կերակուր լինելով...»։ Արդ, սիրելի Բեկնազարյան, եթէ դու անկտրող կլինես փութով Ղարաբաղ, մեզ մոտ գալ՝ գոնե նամակաբերիս ձեռնով գրիր ինձ այն ձեռագրերի թաքստյան երեք տեղերը, բայց հականե հանվանե և մերձակա նշաններով և գտնելը դիրացնող առարկաները մատնանիշ անելով» (եր. 386, 387)։

«Գաղաւթ»-ի հեղինակը այդ նամակը ստանում է այն ժամանակ, երբ արդեն հիվանդ էր և նույն հիվանդությամբ վախճանվեցավ նա։

Բայց շնայելով, որ նա գիտեր ձեռագրերի թաքստյան տեղերը, այսուամենայնիվ, պատվիրեց որդուն, Ապրես Բեկնազարյանին, պատասխանել մի այսպիսի անորոշ ձևով.

«Իմ մահից հետո Փիլ-Առուշանի ձեռք գրիր Բաղդասար սրբազանին, որ ես ականատես եղած չեմ այն ձեռագրերի թաղած տեղերին, այլ միայն հաճախակի լսած եմ Մելիք-Մեթլումից, Մելիք-Արովից, Պարխամազ-Հովսեփից, Տելի-Մահրասայից և Տեոնմազ-Պելլուից, որ գրերի առաջին մասն թաղած է Գանձասարի և Խոթա վանքի միջև մի քարայրում, որի մուտքն փակված է քարուկիր պատով, երկրորդ մասն Զրաբերդի մելիքարանի (՝) տակ, իսկ երրորդ՝ Հոռեկա վանքի մուտքում» (արի ու գտիր). (եր. 389)։

Այդ երկու նամակներից երևում է, որ մինչև 1828 թվականի սեպտեմբերի 20-ը, ոչ Բաղդասար միտրոպոլիտը և ոչ էլ «Գաղտնիք»-ի հեղինակ Արքահամ Բեկնազարյանը չեն տեսել թաղած պատմագրերը և նրանցից օգուտ չեն քաղել։

Այդ երկու նամակներից երևում է և այն, որ Բաղդասար միտրոպոլիտի գլխավոր նպատակը՝ թաղած ձեռագրերը գտնելու վերաբերությամբ, կայանում էր առավելապես նրանում, նախ որ տպագրել տա, որպեսզի գրականության սեփականություն դառնան, երկրորդ, ինչպես ինքը գրում է, որ կարողանա «հրապարակավ ցույց տալ աշխարհին Ղարաբաղի հարազատ մելիքների ծագումն, որի առաջին օղակն սկիզբն առած է Առանից և վերջին օղակն հասած է մեր օրերը»։

Ապացուցանել Ղարաբաղի մելիքների վաղեմի հնադարյան ծագումը, որ նրանք շառավիղում են Աղուանից առաջին թագավոր, Առանից—այդ խնդիրը Բաղդասար միտրոպոլիտի հետաքրքրու-

թխան համար ոչ միայն պատմական նշանակություն ունեն, այլ առավել գործնական նշանակություն ունեն: Ինչո՞ւ:

Թուաները նոր են տիրել Ղարաբաղը: Աղնվականների և ժառանգությունների որոշելու խնդիր էր ծագել: Թուրք խաները և թուրք բեկերը, մի կողմից, հայոց բեկերը և հայոց մելիքները մյուս կողմից, սաստիկ մաքառում են միմյանց հետ: Յուրաքանչյուրը աշխատում է յուր տոհմային գերազանցությունը և յուր իրավունքները ապացուցանել նոր տիրող կառավարության առջև¹: Այդ բոլորը ստիպում էր Բաղդասար միտրոպոլիտին ավելի հիմնավոր տեղեկություններ ունենալ մելիքների ծագման մասին, մասնավանդ այն պատճառով, որ այդ ժամանակ թե Բաղդասար միտրոպոլիտի, որպես Աղուանից բարձր հոգևոր ներկայացուցչի, և թե էջմիածնի կաթողիկոսի տված վկայությունները հայոց աղնվականների ծագման մասին՝ կառավարությունը ընդունում էր իրեն վավերական վկայական:

Բայց ի՞նչ ենք տեսնում:

Հենց միևնույն տարվա մեջ, երբ Բաղդասար միտրոպոլիտը յուր առաջարկություններով դիմում է «Գաղտնիք»-ի հեղինակին, այդ գիրքը արդեն գրված և վերջացված էր, և նրա մեջ կարգով արձանագրված կային Ղարաբաղի բոլոր հինգ տիրապետող մելիքների թե ազգաբանությունը և թե նրանց ծագման ճշուղագրությունները, ճիշտ նույն ձևով, որպես պահանջում էր Բաղդասար միտրոպոլիտը,— այսինքն՝ սկսյալ Աղուանից առաջին թագավոր Առանից և հասցրած մինչև Բաղդասար միտրոպոլիտի օրերը: Բոլորը պատրաստ էր: Եվ «Գաղտնիք»-ի հեղինակին մի այլ ավելի բարենշանող առիթ չէր կարող ներկայանալ, քան թե այն, որ առաջարկում էր Բաղդասար միտրոպոլիտը: Սրբազանը թե տպարան ուներ և թե միջոցներ նրա պատմությունը տպագրելու համար: Բայց «Գաղտնիք»-ի հեղինակը յուր պատմության մասին լուծում է (երևի նա Մակար վարդապետի համար էր պահում...) և փոխանակ յուր ձեռքում ունեցած արդեն պատրաստի պատմությունը սրբազանին ուղարկելու, նրան ցույց է տալիս գետնի տակ թաղված երևակայական պատմությունների երևակայական տեղերը...

¹ Հենց այդ ժամանակներում Միրզա-Ջամալը և Միրզա-Ադիգեոզալը գրեցին Շուշի նորաբուսիկ խանի պատմությունը, որոնց ծագման սկիզբը հասցրին մինչև Սամար-Ղանդի թագավորները, իսկ Բաբուի Միրզա-Մուհամմեդ-խանի որդի Աբաղուլի բեկը գրեց Շիրուանի խաները և Դաղստանի տիրապետողների պատմությունը:

Այդ այդպես:

Իսկ մյուս կողմից՝ գտնում ենք նույն ազգաբանությունները, նույն ճյուղագրությունները, նույն ձևով կազմված Բաղդասար միտրոպոլիտի աշխատությունների մեջ: Եվ ե՞րբ — շատ տարիներ առաջ, քան նրա նամակով «Գաղտնիք»-ի հեղինակին դիմելը: Եթե նրա մոտ կար այդ, այլևս ի՞նչ կարիք ունենա Բեկնազարյանին դիմելու:

Ահա՛ մի հանելուկ ևս, որ լուծելու համար պետք է նախ կարդալ երկուսի համեմատությունները:

Ես դնում եմ առաջ Բաղդասար միտրոպոլիտի կազմած Աղուանից թագավորների, Աղուանից իշխանների և Հասան-Ջալալյանների տոհմի ազգաբանությունը, իսկ հետո նույն ազգաբանությունը, որ տպված է «Գաղտնիք»-ի մեջ:

Ազգաբանութիւն և ծննդաբանութիւն ազգին Հասան-Ջալալեանց հանեալ և հաւաքեալ ի պատմութեանցն Հայոց և Աղուանից և ի յարձանագրեաց ի խաչքարաց և ի տապանաքարաց, եղելոց ի վանսն Գանձասարայ և ի շրջակայ նորին վանորայս և տեղիս հանդերձ թուաբանութեամբ, զորս համառոտ շարահիւսեցի ես Բաղդասար միտրոպոլիտ Աղուանից Հայոց որդի Դանիել-բեկ իշխանի և թոռն Մելիք-բեկ իշխանի Հասան-Ջալալեանց նախկին տերանցն երկրին Արցախոյ գավառին Խաչնոյ, յաղագս տեղեկութեան ներկայ և ապագայ սերնդոց, տոհմայնոց և ազգականոց իմոց:

Գրեցաւ ի ՌՄՂՀ թուին Հայոց և ի 1849 ամի տեառն՝

Ի ծննդոց Հայկազանց կարգեցաւ՝

1. Առան նախագահ Աղուանից:

Իսկ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք տանս Աղուանից ի մեծ ազգեն Արշակունեաց՝ անուանք են այսոքիկ՝

2. Վաչական քաջ Ա.

3. Վաչէ Ա.

4. Ուռնայր.

5. Վաչական Բ.

6. Մրհաւան. Չ?

7. Սատոյ.

8. Ասայ.
9. Ծսուադեն:
10. Վաչէ Բ.
11. Վաչակ.սն Գ. բարեպաշտ:

5

Ի նոյն պատմութեան (Կաղանկատուացոյ) 3 պրակն է և 22 գլուխն այսպէս է գրեալ.— Ստուգութեամբ այսպէս ծանեաք սակս Հայկազանց խնամաւորել Միրհրական տոհմին և պատուաստութեամբս այսուիկ առի զոյգ ունել զպետութիւն արեւելեաց կողմացն Աղուանից: Անուանք արքայիցն, որոք վերագոյն գրեցան ի քաջէն՝ Վաչականայ մինչև ցբարեպաշտոն Վաչական՝ տասն թաքաւորք լեալ, յորոց ըստ թուոյ աւուրց տարւոյն եկեղեցիս միայն (ինքն) բարեպաշտն Վաչական շինեաց յարեւելս: Եվ զկնի մահոց նորա սկսաւ նուազիլ թզգն այն:

6

Եվ Միրհարեն, որ ի Սասանեան տոհմէն էր եկեալ ի պարսից հաստատեցաւ ի նախարարութիւն ի վերայ աշխարհինս Աղուանից, և անուանք նոցա որդի ի հորէ առնելով, են այսոքիք՝ Միհր, Արմայել, Վարդ, քաջն Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս, և որ շինողն Գարդմանայ բերդին: Վարդան ծնանի Վարդ, Վարդ ծնանի զՎարազ Գրիգոր առաջին իշխանն Աղուանից: Գրիգոր ծնաւ զորս որդիս՝ Վարազ Բերոժ, Զուանշիր, Եղուտ հոսորով և Վարազման: Եվ ի սոցանէ յերեց որդւոյն շարելով ըստ կարգին անուանքն բերցուք ի յայտ առ Հայկազեանս, և այլք կացցեն:

7

Եվ են այսոքիկ՝ Վարազ Բերոժ, Վարազ Տրդատ, Վարդան, Ներսէս զժնդակ, Ներսէսի որդի Գագիկ, Գագիկայ որդի Ստեփաննոս և Ապրսամիկ քոյր իւր: Զայս Վարազ Տրդատ և որդի նորա և եղբոր որդի նորա Ստեփաննոս, Ներսէս Փիլիպեան՝ ազգակիցն նորա սպան ի միում ժամու ի խորածորն, որ կոչի Դատոյի վանք:

¹ Եւ թողեալ եմ 1, 2, 3, 4-րդ մասը, որ հեղինակը զանազան պատմագիր-նորի վրա հիմնվելով, գրում է իբրեւ ներածութիւնս:

Ապա յայն աղէտիցն զառն զգացեալ արիութիւն կնոջն սպանելոյ՝ առեալ զմնացեալ դուստր իւր Սպարամ՝ գիշերահէն դաժանելի ուղե-վորութեամբ՝ մատանէ ի բերդն հաշենոյ, և բարուրս խորհնալ տան իւրում՝ ամուսնացուցանէ զՍպարամ ընդ Ատրնեբսեհի՝ Սահլի որդւոյ, որ էր ի տոհմն Հայկայ և տեր Սիւնեաց, որոյ բռնագորոսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ. և որդին իւր Ատրնեբսեհ հանդիպեցաւ կնոջ զգաստի, որք երկյուղածք յԱստուծոյ և րարեպաշտք զհւրյանցն ցուցանէին զկեանս և աշխարհի քաղցունք:

8

Ատրնեբսեհ իշխանն շինէ զբերդն Հանդու (Հանդաբերդ) և զապարանս իւր եղեալ ի գյուղն որ կոչի Վայունիք, ուր և բաղանիքն արքունական են և բերդն այն (այժմ կոչի Զբմուկի դաւա, իսկ գյուղն Քաղաքատեղ ի գաւառին Զրաբերդու): Եվ Ատրնեբսեհ իշխանն ընդ այլ իշխանաց Հայոց տարան յերկիրն Պարսից յերեքհարյուր և երեք թուին Հայոց յ854 ամի տեառն: Եվ կալով նորս ընդ ամս բազումս, տիկին Սպրամ առաւել հաճախէր ի բարեգործութիւնս, և մեծածախ տենչմամբ շինէ զնորավանս ամենապայծառ զարդուք՝ ի գաւառին Սոտէից ի նահանգին Գեղարքունուոյ:

9

Ատրնեբսեհ իշխանն իսկոյն գայր՝ զերծեալ ի կողմանցն Տաճկաց, և ի խաղաղութեամբ ի առ ժամայն լուծանէ զկեանս: Ատրնեբսեհ ծնանի զԳրիգոր և զԱպուսեթ: Գրիգոր իշխանն շինէ զբերդն Հաւքախաղացին ի գաւառին հաշենոյ, և զայն կողմն ձգէ զձեռս իւր իշխանութեան՝ յերեք հարիւր քառասուն թուին Հայոց՝ յ891 ամի տեառն: (Եւ բերդն Հաւքախաղացին այժմ կոչի Սաղսաղանդե Ղալայ, և հեռի է ի Գանձասարու վանից և ի Խօխանաբերդէն ութն ժամու ճանապարհաւ):

10

Գրիգոր իշխանն Ատրնեբսեհեան ծնանի զհինգ որդիս՝ Ապուալի, Ատրնեբսեհ Բ., Սահակ Սեադայ, Սմբատ և Վասակ: Երէջ որդի Գրիգոր իշխանին՝ Ապուալի իշխանն Աղուանից հայկազնի՝ սպանաւ յիւրմէ հարազատեն Սմբատայ յերեքհարիւր քառասուն և

վեց թուին Հայոց յ397 ամի տեառն, և եղև այն սուգ մեծ իւրայնոցն զարմից: Եվ եղբայր նորա Ատրնեբսեհ թագաւորեաց ի վերայ Աղուանից յ359 թուին Հայոց յ910 ամի տեառն:

11

Իսկ երրորդ որդի իշխանին (Գրիգորի) Սահակ Սևադայն եղև երեւելի և մեծ իշխան՝ քաջ և յաջողակ՝ առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ գաւառին (որ ի նահանգին Գանձակայ) և Քաւսայ և Փառնայ՝ գաւառաց, այլև աւաղակապետաց Չորագետոյ և Արցախոյ բովանդակ եղև իշխան և տիրապետող: Եվ խնդրող իսկ գրագիտութեան՝ և դպրոցս ի տան իւրում կարգեաց. ընդ որում և բազմաջան հնարիւք թագաւորն հայոց Սմբատ մարտուցեայ՝ ոչինչ կարաց ստեղծել զնա ի կամս իւր: Եվ զկնի մահուան Սմբատայ թագաւորին հայոց: Աշոտ որդի նորին թագաւորեաց ի վերայ հայոց և վասն քաջագործութեան նորա Աշոտ Երկաթ կոչիւր. և այս Աշոտ թագաւորն հայոց էառ ի կնութիւն իւր զգուատր Սահակ Սեւադայ հօր և մեծ իշխանին Աղուանից և Արցախայ յ371 ամի թուին հայոց և յ922 ամի տեառն:

12

Սահակ Սևադայ մեծ իշխանն Աղուանից ծնանի զԳրիգոր Բ. և զԴաւիթ: Գրիգոր Բ. իշխանն ծնանի զՍևադայ Բ., որ իշխանիկ կոչիւր և զԱտրնեբսեհ Գ.: Իսկ Սևադայն Բ. ծնանի զշորս որդիս՝ Յովհաննէս, Գրիգոր Գ., Փիլիպպոս և Ատրնեբսեհ Դ.: Իսկ զերէջ որդին իշխանիկ (Սևադայ Բ-ի) զՅովհաննէս, որ և Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտրեաց աշն բարձրելոյն՝ կոչելով զնա ի թագաւորութիւն, և զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւն տերն ամենակալ ի ձեռն սորա նորոգեաց, զոր և թագաւորն պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ և տայ նմա զթագ հօր իւրոյ զնորին երիվարն²: Իսկ Փիլիպպոս թագաւորեաց ի վերայ Աղուանից ի նժ թուին հայոց, յ961 ամի տեառն: Փիլիպպոս ծնանի Գրիգոր Դ., Գրիգոր Դ. ծնանի զՍակառ, որ Վախտանգ կոչիւր, Սակառ Վախտանգ ծնանի զՎախտանգ Բ., Վախտանգ Բ. ծնանի զՀասան:

1 Այդ երկու գաւառների անուններն շատ տեղերում, գրչագրերի վրիպումներով միախառնելով գրում են ի միասին Վօստփառնա:

2 Մինչև այստեղ հեղինակը հետևի և Կաղանկատուցու պատմությանը:

Հասան իշխանն Սակառ-Վախտանգեան եղև երևելի և մեծ իշխան և էառ ի կնութին իւր զՄամայ զդուստր Կիրիկէ թագաւորին հայոց Բագրատունւոյ ի հինգհարիւր և ութսուն թուին հայոց ի 1131 ամի տեառն: Հասան իշխանն ծնանի զՎախտանգ Գ., զՎասակ Սմբատ, զԳրիգոր և զայլս: Վախտանգ Գ. իշխանն Հասանեան եղև երևելի իշխան և էառ ի կնութին զԽորիշահ դուստր Սարգիս իշխանին և քոյր Զաքարիա և Իվանէի մեծամեծ իշխանացն հայոց, և ծնանի զՀասան-Ջալալ, զԶաքարիայ, զԻվանէ, զԳօլի և զՄարիամ:

Ջալալ-Հասան որդի Վախտանգայ Գ. և թոռն Հասանայ եղև երևելի և մեծ իշխան ի Ողթ թուին հայոց և ի 1243 ամի տեառն, և էառ ի կնութին իւր զՄամբան թոռն Սինեքերիմ թագաւորին Սիւնեաց՝ զդուստր Գրիգոր իշխանին Սիւնեաց: Ջալալ-Հասան ծնանի զԱթաբէկ և զԻվանէ և զդստերս երիս՝ Ռուզան, Նանայ և Մինա-Խաթուն: Ռուզան եղև կին Բուղայի որդոյ Զարուղան խանին թաթարաց, Նանայ եղև կին Ումեկ հայոց իշխանին Տրփ-խոսեցւոյ, և ի ծնանի զՎախտանգ, Վախտանգ ծնանի զԱրղութ, Արղութ ծնանի զՄեհրապ: Մեհրապ ծնանի զՇահնշէն: Եվ զկնի մահուան Ջալալ-Հասան իշխանին, Մինա-Խաթուն եղև կին Տարսայիճ իշխանին Սիւնեաց, և ծնանի զդուստր Ջալալ և զդուստր Ափսայ (Ասփայ), ի Զի ամին հայոց և ի 1271 ամի տեառն:

Աթաբեկ որդի Ջալալ-Հասանայ եղև երևելի ի ԶՍԵ թուին հայոց, ի 1306 ամի տեառն, ծնանի զՋալալ Բ., որ Պարոն կոչիւր, և զԻվանէ, Իւանէ ծնանի զՎախտանգ Գ., Վախտանգ Գ. ծնանի զԱթաբակ Բ. Աթաբակ Բ. ծնանի զԱյտին և զԽիմշէ: Պարոն Ջալալն Բ. երեց որդի Աթաբեկին ծնանի զՅովհաննէս Ա. Կաթողիկոսն, զՊարոն Աղբաստ, զՊարոն Պաստամ, զՄէժլիս, զԱմիր Հասան և զտեր Վարդան: Յովհաննէս Կաթողիկոսն վախճանեցաւ ԶԺԹ թուին հայոց, ի 1470 ամի տեառն:

Պարոն-Աղբաստ որդի Պարոն-Ջալալ իշխանին ծնանի զՊարոն Սայտուն, Պարոն-Սայտուն ծնանի զԱրիստակէս կաթողիկոս, զՀատիր-Մէլիք, զՎէլիջան բէկ Ա., զՄէլիքի— Արիստակէս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ԶԶԵ Թուին հայոց, ի 1521 ամի տեառն:

Հատիր-մէլիք իշխանն, որդի Պարոն-Սայտունին, ծնանի զՍարգիս Ա. կաթողիկոս և զՄեհրաբ-բէկի— Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ԶԶԵ Թուին հայոց ի 1546 ամի տեառն:— Մեհրաբ-բէկ որդի Հատիր-Մէլիք իշխանին՝ ծնանի զԳրիգոր Ա. կաթողիկոս, զՋալալ-բէկ Գ. և զԲաղդասար-բէկ Ա.:— Գրիգոր կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԻԲ Թուին հայոց, ի 1573 ամի տեառն:

Բաղդասար-բէկ որդի Մեհրաբ-բէկին ծնանի զԴաւիթ կաթողիկոսն և զԴաւիթ-բէկի— Դաւիթ կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԻԳ Թուին հայոց, ի 1574 ամի տեառն. Դաւիթ-բէկ՝ որդի Բաղդասար-բէկին՝ ծնանի զՅովհաննէս Բ. կաթողիկոս և զՄուշրէհ-բէկի:— Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԶ Թուին հայոց և ի 1621 ամի տեառն:

Ջալալ-բէկ Գ. որդի Մեհրաբ-բէկին՝ ծնանի զՎելիջան-բէկ Բ. և զԱղաբէկի Այս Ջալալ-բէկ եղև երևելի և մեծ իշխան ի ՌԼԵ Թուին հայոց, ի 1586 ամի տեառն, հանդերձ երկու եղբորորդովքն իւր և ընդ այլ իշխանաց հայոց և Աղուանից գնացին ի տեսութիւն առաջին և մեծ Շահ-Աբաս արքային պարսից և ի նմանէ յոյժ պատուեցան խիլալիք, նաև Ջալալ-բէկն ի նոյն Շահ-Աբաս արքայէ էառ զՓէրման յանուն իւր եղբորորդի Յովհաննէս, Բ., կաթողիկոսին Աղուանից և դարձաւ ուրախութեամբ ի տուն իւր: Վէլիջան բէկ Բ. որդի Ջալալ-բէկին Գ. ծնանի զԳրիգոր Բ. կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌԶԲ Թուին հայոց, ի 1853 ամի տեառն:

Բաղդասար-բէկ Բ. որդի Վէլիջան-բէկին Բ-րդի և թոռն Ջալալ-բէկին Գ-րդի ծնանի զԵրեմիայ կաթողիկոս, Արիստակէս եպիսկոպոս զՎէլիջան-բէկ Գ. և զՄուլթի-բէկ: Երեմիայ կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՃԽԹ թուին հայոց և ի 1700 ամի տեառն: Վէլիջան-բէկ Գ. ծնանի զԵսայի կաթողիկոս և զՅովհաննէս: Եսայի կաթողիկոսն վախճանեցաւ և ՌՃՀԵ թուին հայոց և ի 1726 ամի տեառն:

Մուլթի-բէկ որդի Բաղդասար բէկին Բ-րդ ծնանի զՄէլիք-Գրիգոր և զՄէլիք-Ալլահվերդի Ա.: Մէլիք-Գրիգորն զիւր մեկթական իշխանութիւն ետ իւր եղբոր Մէլիք-Ալլահվերդուն ի վերայ խաչենոյ գավառին, և ինքն հրաժարեցաւ յիւր մարմնաւոր իշխանութիւնէն և օծաւ վարդապետ և եղև առաջնորդ սրբոյն վանիցն Գանձասարու ի ժամանակս տիրապետութեանց օսմանցուց և Նադիր-շահի պարսից արքային, յորոց Ֆէրմանսն յայտնի գրեալ երևի, որ առ մեզ գտանին: Գրիգոր վարդապետ վախճանեցաւ ի ՌՃՂԷ թուին հայոց և ի 1748 ամի տեառն:

Յորդույ Մուլթի-բէկին՝ ի Մէլիք-Ալլահվերդուն խաչենոյ ծնանի եպիսկոպոս և Մէլիք-բէկ Ա., իսկ Մէլիք-բէկ իշխանն ծնանի զՅովհաննէս Գ. կաթողիկոս և զՍարգիս Բ. կաթողիկոս: Յովհաննէս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՄԼԵ թուին հայոց և ի 1786 ամի տեառն: Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՌՄՀԷ թուին հայոց և ի 1828 ամի տեառն:— Եւ միւս վեց որդիք նոյն Մէլիք-բէկ իշխանին են սոքա՝ Գաբրիէլ-բէկ, Դանիէլ-բէկ, Միսայէլ-բէկ, Իսրայէլ-բէկ, Ջալալ-բէկ, Դ., և Ալլահդուլի-բէկ:

Ա. Գաբրիէլ-բէկն ծնանի զԵրեմիայ եպիսկոպոս և զԳրիգոր-բէկ: Գրիգոր-բէկն ծնանի զՋալալ-բէկ Ե. և զզուտոր Խորիշահ: Ջալալ-բէկ Ե. ծնանի զՍարգիս-բէկ և զՄինա-Խաթուն զուտորն: Բ. Միսայէլ-բէկն ծնանի զԱպրես-բէկ և զԱսլան-բէկ: Ապրես-բէկն ծնանի զԱթա-բէկ Գ., զԳրիգոր-բէկ և զՋալաւտ-բէկ: Աթա-բէկն ծնանի զՄովսէս և զայլս: Գրիգոր-բէկն ծնանի զԻվանէ և զայլս:

Դ. Զալալ-բէկն ծնանի զԱթարակ, զԱռստամ-բէկ և զԽորի-
շահ դուստր: Առստամ-բէկն ծնանի զԾասայի և զայլս, որք գտանին
ի Բոլնիս:

Ե. Ալլահդուլի-բէկն ծնանի զԱռուշան-բէկ և զՋհանգիր-բէկ,
Առուշան-բէկն ծնանի զԵրիս որդիս, որք գտանին ի Բոլնիս:

23

Վեցերորդ որդի Մէլիք-բէկ իշխանին՝ Դանիէլ-բէկն ծնանի
զԲաղդասար միտրոպոլիտ և զՄէլիք-Ալլահփէրդին Բ. Խաշենոյ
գաւառին: Մէլիք-Ալլահփէրդին Բ. ծնանի զԵրեմիայի քահանայ,
զՄովսես վարդապետն, զԱթրահամ-բէկն և զՅովսէփ-բէկն: Մէլիք-
Ալլահփէրդին վախճանեցաւ ի 1276 թուին հայոց և 1827 ամի
տեւառն: Եւ Մովսես վարդապետն վախճանեցաւ ի ՌՄՂԸ թուին
հայոց և ի 1849 ամի տեւառն:

Երեմիայ քահանայն ծնանի զՎեց որդիս, որք են՝ Վախտանգ,
Զալալ, Շամիր...

Աթրահամ-բէկն ծնանի զՄէլիք-բէկ և զԱլլահփէրդին-բէկ:

Յովսէփ-բէկն ծնանի զՎէլիջան-բէկ և զԴանիէլ-բէկն:

24

Այլ և յառաջին Մէլիք-բէկ իշխանեն Հասան-Զալալեանց, որ-
պես ի վերոյ գրեալ եմ և սոքանեն կենդանիք արուականքն ի սե-
րընդոց և ի տոհմականաց Հասան-Զալալյանց:

Բնագրի վրա յուր իսկական ձեռքով ստորագրել է

Միտրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Զալալյանց:

Թագավորի Աղվանից

Ա. Առան Սիսական, Հայոց Վաղարշակ Թագավորից հաս-
տատված.

Բ. Քաջն Վաչական Ա. Արշակունի ազգից.

Գ. Վաչե Ա.

Դ. Ուռնայր.

Ե. Վաչական Բ.

Զ. Միհրավան.

է. Սատո.

- Ը. Առաւ:
 Ք. Արովաղեն կամ Եովաղէն.
 Ժ. Վաչե Բ., որ հիմնում է Պարտավ քաղաքը (?):
 ԺԱ. Վաչական Գ. բարեպաշտ:

Սասանեան հեթանոս նախարարք

- Ա. Միրհանից ծնվում և իշխում է
 Բ. Արմայելն Արմայելից
 Գ. Վարդն Վարդից
 Դ. Քաչն Վարդանն, որն ընդունում է քրիստոնեական հավատը և մկրտվում Աղուանից Վիրո կաթողիկոսի ձեռնով և հիմնում Կովկաս սարի տակ մի ավան և յուր անվամբ կոչում Վարդաշեն (?): Վարդանով կրկին շարունակվում է քրիստոնյա նախարարության շղթան:

Քրիստոնյա նախարարք.

- Ա. Քաչն Վարդանից ծնվում և նախագահում է՝
 Բ. Վարդ Ա. սորանից
 Գ. Վարազ-Գրիգոր Ա., որից
 Դ. Վարդ Բ. (?), որից
 Ե. Վարազ-Գրիգոր., Բ., որից ծնվում են Վարազ-Պերոթ, Զիվանշիր, Եղուտ-Խոսրով և Վարազման...
 Զ. Զիվանշիրին հաջորդում է յուր եղբայր
 Է. Վարազ-Պերոթն, որից ծնում և տեղակալում է.
 Ը. Վարազ-Տրդատ, որից
 Ք. Վարդան Գ., որից
 Ժ. Ներսէս Դժնդակ..., որից
 ԺԱ. Գագիկն, որից
 ԺԲ. Ստեփաննոս, որ Վարազ Տրդատի հետ սպանվում է Ներսէս Դժնդակից Դատի վանուց ձորում, ահա այս է «Դժնդակ» կոչվելու պատճառն: Գագիկ կիսն ունենալով միայն Ապրամ անվամբ մի դուստր՝ գիշերով փախչում է Խաչենի բերդն (Կաշաղակաբերդ (?)) և այդ դուստրը ամուսնացնում Բագրատունի (?) Սմբատ իշխանի (?) թոռան Ատրնբրսեհի հետ:
 ԺԳ. Ատրնբրսեհն շինում է Հանդաբերդը և յուր պալատը հաստատում Վերին Խաչենում ջերմուկների կողմում. Սորա անդրանիկն:

ԺԻ. Գրիգոր Ա. շինում է Հավքախաղաց բերդը և յուր իշխանությունը ավելի զորացնում այդ անառիկ բերդով, որից ծնվում և հաջորդում է...

ԺԵ. Սահակ-Սևադա, որ քաջ տղամարդ լինելով տիրում է Գարտման, Քավոա և Փառնա գավառներին և սկսում է տարածել սոցա մեջ գիր, դպրութիւն և ուսում: Սահակ Սևադայից...

ԺԶ. Գրիգոր Բ., որ Գուշատակ ևս է կոչվում, որից

ԺԷ. Փիլիպպոս (?), որից

ԺԸ. Սևադա Ա. (?), իսկ սորանից Հովհաննես (?), որ Սինեբերիմ ևս է կոչվում: Վերջինս յուր բնական հանճարով, ուղղագիտական տաղանդով և կառավարչական խորագիտությամբ, հաջողում է պարսից կառավարութեան միջոցով ձեռք բերել Աղվանից թագավորութիւնը և թագը, որ վաղուց մեռած էր:

Ա. Սենեբերիմ (?) թագավորից ծնվում և իշխում է՝

Բ. Գրիգոր (?) թագավորն, որով կրկին մեռնում է Աղվանից թագավորութիւնն: Գրիգոր թագավորից ծնվում են երեք որդիք՝ Վախտանգ թագավորազն, Սմբատ թագավորազն (?) և Վստակ թագավորազն (?):

Յագումն իշխանաց և մելիքաց Զալալյան տոհմին.

Ա. Վախտանգ թագավորազնին տեղակալում է յուր անդրանիկն

Բ. Հասան-Մեծն, որն ծնված էր քուրդ իշխանի Արզու դստերից, Հասան-Մեծին տեղակալում է

Գ. Վախտանգ Սակարն (?), որն ամուսնացած էր քուրդ իշխանին Սարգիս որդու խորիշահ դստեր հետ.

Վախտանգ Սակարից (?) ծնվում է

Դ. Զալալ-Դուա Հասան, որն ամուսնացած է Մեծ Սլունյաց Տարսայիճ (?) իշխանի Մամբան դստեր հետ, որից ծնվում և հաջորդում է

Ե. Աթաբեկ Ա, որից

Զ. Պարոն Զալալյան, որից

է. Աթաբեկ Բ-ն (?), որից

Ը. Այտին բեկն (?), սորա փոքր եղբայր

Թ. Աղբաստն (?), որից

Ժ. Հատիր մելիքն (?), որից

ԺԱ. Մեհրամ բեկն (?), որից

ԺԲ. Զալալ-բեկն, որից

ԺԳ. Վելիջան բեկ Ա., որից

ԺԴ. Բաղդասար բեկն, որից

ԺԵ. Վելիջան բեկ Բ., որից

ԺԶ. Մուլքի բեկն (?), որից

ԺԷ. Մելիք Գրիգորն, որին հաջորդում է փոքր եղբայրն

ԺԸ. Մելիք-Ալլահ-վերդին

ԺԹ. Մելիք-բեկ Մելիք-Գրիգորյան (?)

Ի. Դանիել-բեկ, որից ծնվում է Բաղդասար վարդապետը:

Այդ երկու համեմատություններից պարզ երևում է, թե որ-
քան վարպետ է Մակար վարդապետը ուրիշի ապրանքը սեփակա-
նել իրան, և, որպեսզի հրապարակի վրա չճանաչվի, գույնը փոխել
է և այնպես վաճառել:

Այդ երկու համեմատություններից երևում է և այն, որ Բաղ-
դասար միտրոպոլիտի կազմած ազգաբանությունը ավելի հարուստ
է յուր մանրամասնություններով, ավելի լիակատար է, իսկ
«Գաղտնիք»-ի հեղինակինը միայն համառոտ քաղվածք է նրանից,
այն ևս սխալներով:

Այդ սխալները առաջ են եկել նրանից, որ Մակար վարդապե-
տը գրելու ժամանակ աչքի առաջ չէ ունեցել Բաղդասար միտրո-
պոլիտի հորինած լիակատար ազգաբանությունը, որը դեռ ոչ մի
տեղ տպված չէ, այլ օգուտ է քաղել Սարգիս եպիսկոպոս Զալալ-
յանի քաղվածքից, որ նույն սխալներով տպված է նրա ճանապար-
հորդության մեջ:

Իսկ այդ դեպքում ևս կատարվում է այն բազմաթիվ հրաշք-
ներից մեկը, որոնցով այնքան հարուստ է «Գաղտնիք»-ը:

Այդ գրքի հեղինակը վախճանվում է 1828 թվին:

Իսկ Բաղդասար միտրոպոլիտը յուր ազգաբանությունը հորի-
նել է 1849 թվին: Կնշանակե «Գաղտնիք»-ի հեղինակի մահից 21
տարի հետո:

Ուրեմն, կամ պետք է ընդունել, որ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը
յուր մեռնելուց 21 տարի անցնելուց հետո հարություն է առել և
օգուտ է քաղել Բաղդասար միտրոպոլիտի կազմած ազգաբանու-
թյունից, կամ մի ուրիշը գողացել է այդ աշխատությունը, գույնը
փոխել է և Բեկնազարյանների անունով հրապարակ է հանել:

Այդ վճիռը թողնում եմ ընթերցողների դատաստանին:

1 Սխալները մենք նշանակեցինք հարցական նշաններով:

2 «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Բ., եր. 352, 354:

Բայց ես խոստացա ցույց տալ մի «օյինբագություն...»:

Եթե Բաղդասար միտրոպոլիտը ունեւր այդ ազգաբանությունը, ուրեմն ինչո՞ւ էր նա յուր նամակով դիմում «Գաղտնիք»-ի հեղինակին և նրանից խնդրում միևնույնը: Այդ ի՞նչ էր նշանակում:

Ահա՛ ինչ է նշանակում. գուցե մի օր, ո՞վ է իմանում, Բաղդասար միտրոպոլիտը գերեզմանից կրարծրանա և գտնելով «Գաղտնիք»-ի մեջ յուր աշխատությունը, կրունե Մակար վարդապետի օձիթից և նրան կասե.

— Այդ իմ աշխատությունն, այդ ո՞վ է գողացել:

Այն ժամանակ Մակար վարդապետն իրավունք կունենա նրան պատասխանելու.

— Սրբազան, քո աշխատությունը որտեղի՞ց կարող էր լինել. եթե դու ունեիր այդ աշխատությունը, այլևս 1828 թվին ինչո՞ւ էիր դիմում Աբրահամ Բեկնազարյանին և նրանից խնդրում...

Եվ Մակար վարդապետը ամենայն վստահությամբ ցույց կտար սրբազանի նամակը:

— Այդ նամակը կե՛ղծ է... — կպատասխանե սրբազանը: — Ես այդ աշխատությունը ունեի ոչ թե 1828 թվին, այլ նրանից շատ առաջ, 1800 թվականներում, երբ դեռ վարդապետ էի և Հաղպատա վանքում նստած աշխատում էի¹:

Այսքանը բավական համարելով մենք գուցե մի ուրիշ ժամանակ կրկին կվերագառնանք Մակար վարդապետի կազմած մյուս տիրապետող մեխիքների տոհմային ազգաբանությանը, որոնց մեջ երևում է հայր սուրբի վերին աստիճանի անբարեխղճությունը: Այդ մյուս ազգաբանությունները կամ լցված են մի շարք երևակայական անուներով, կամ մեխիքների տոհմերը խառնված են միմյանց հետ և կամ եղբայրը եղբոր հայրն է դառնում, իսկ հայրը՝ թոռ, բոլոր ճշուղագրությունների մեջ տիրում է մի գիծ միայն, այն ևս ուղիղ գիծ, որդի ի հորե. այլ շառավիղներ չկան:

Երբ «Արձագանքի» մեջ տպվում էր իմ հետազոտությունը, իմ բարեկամներից յուրաքանչյուրը միևնույն հարցն էր կրկնում. «Մի՞թե արժե մի այդպիսի հիմարության մասին այդքան գրել»:

¹ Բաղդասար միտրոպոլիտի աշխատությունները թե յուր իսկական ձեռքով գրած սևագրությունները, որ նա հորինել է Հաղպատա վանքում, և թե մաքուր տրամադրած օրինակները, որ կազմել է հետո, ցանկացողները կարող են տեսնել մեզ մոտ:

Եթե միայն հիմարություն լիներ, ես ոչինչ չէի գրի, բայց խարդախությունը, այն ևս գրական խարդախությունը, պետք չէ, որ մնա անպատիժ:

«Գաղտնիք»-ը դեռ լույս չտեսած դարձրեց յուր վրա կրիտիկայի ուշադրությունը և ոչ մի աշխատություն մեզանում այնքան խոսել չտվեց յուր մասին, որպես այդ գիրքը: Դա շատ բնական էր: «Գիժը մի քար նետեց փոսը, հարյուր խելոքներ հավաքվեցան, չկարողացան դուրս հանել»: Դեռևս շատ խելոքներ պիտի տանջվեն «Գաղտնիք»-ի նենգավոր գաղտնիքները երևան հանելու:

Ամեն կեղծության վրա շատ են նայում, շատ են հետաքրքրվում: Իսկ «Գաղտնիք»-ը, հակառակ յուր արդար վրդովմունքով զայրացած հարվածողների, ունեցավ և պաշտպաններ:

Իմ խոսքը, իհարկե, այն հացկատակ կրիտիկոսների մասին չէ, որոնք շողոքողություն բուրվառը ձեռքում բռնած, մի բաժակ օղիի համար միշտ պատրաստ են խնկարկել ամեն մի կեղտոտություն, ամեն մի անբարոյականություն: Իմ խոսքը ավելի կրթված, զարգացած և, մինչև անգամ, բարձր ուսում ստացած պարոնների մասին է, որոնք ավելի լուրջ կերպով պետք է վերաբերվեին դեպի մի գրական խարդախություն, որի օրինակը մինչև այսօր չի տեսնելվել:

«Գաղտնիք»-ի հեղինակը, հարստահարելով ուրիշների աշխատանքը, ճարպկություն ունեցավ հարստահարելու և այնպիսի հարգելի անձանց անունները, որոնք հազիվ թե հանձն կառնեին վկա լինել մի խաբեբա գործի:

Վերջացնում եմ հոգվածս, ավելացնելով, որ իմ հետազոտությունների մեջ՝ ես հասա հետևյալ եզրակացություններին.

1. «Գաղտնիք»-ի մի զույգ պատրվակյալ հեղինակները—հայր և որդի Բեկնազարյանները—երևակայական անձնավորություններ են: Նրանք երբեք գոյություն չեն ունեցել ոչ իբրև մատենագիրներ և ոչ իբրև անհատներ:

2. «Գաղտնիք»-ը Մակար Վարդապետի աշխատությունն է: Միայն յուր գիրքը ավելի հրապուրիչ դարձնելու համար, կամեցել է մագաղաթի վրա ներկայացնել և նրան մի հին, վաղեմի գրվածքի ձև տալ: Հետևապես «Գաղտնիք»-ի բնագրի գրաբար լեզվով գրված լինելը, Մակար Վարդապետի թարգմանելը, հետո բնագիրը կորցնելը,— այս բոլորը պետք է հայր սուրբի հնարած ստեղծաբանությունը համարել:

3. Այդ գիրքը իբրև մի պատմական աշխատություն ոչ մի նոր

աղբյուր չունի և չէ ցույց տալիս: Նա օգուտ չէ քաղել մինչև անգամ ժողովրդական ավանդություններից: Նա չէ բովանդակում յուր մեջ որևէ պատմական փաստ, որ մեր գրականության մեջ նոր լիներ: Իսկ ինչ որ նոր է,— այդ Մակար վարդապետի առակախոսություններն են միայն:

4. Բուն պատմական անձնավորությունները — Ղարաբաղի իսկական մեխիքները — իրանց գործերով և քաջություններով՝ կորչում, անհետանում են այդ գրքի մեջ: Իսկ դրանց փոխարին զրվում են Մակար վարդապետի ստեղծած հերոսները, որոնք երբեք գոյություն չեն ունեցել:

5. «Գաղտնիք»-ի լեզուն, ոճը, շարադրությունը մեր տասնութերորդ դարու գրվածքների ոչ պարզությունը ունի և ոչ բնավորությունը: Նրա մեջ հաճախ հանդիպում են այնպիսի բառեր և այնպիսի դարձվածքներ, որ մեր նոր գրականության արդյունքն են:

6. «Գաղտնիք»-ի գաղափարները, նկրտումները և պատմական երևույթների բացատրությունները՝ ամբողջապես առնված են «Խամսայի մեխիքություններից»: Եվ այդ ապացույց է մի կողմից նրա հեղինակի կույր հետևողությունը, իսկ մյուս կողմից՝ երևան է հանում նրա կեղծությունը: Մեր հին ժամանակների պատմաբանները գրում էին բոլորովին կրավորական կերպով, առանց կրիտիկաբար վերաբերվելու փաստերին: Քննադատական պատմությունը նոր ժամանակների գործ է:

7. Իբրև մի պատմական անհարազատ աշխատանք, այդ գիրքը զուրկ է ամեն հավատարմությունից: Նրա մեջ փաստերը կամայական կերպով աղավաղված են: Ամբողջ գրքի մեջ գործում է մի խարդախ գրչի արհեստականություն միայն: Նրա մեջ չէ երևում ժամանակի մարդը յուր բնական բարքով, վարքով և սովորություններով: Նրա մեջ երևում են այլանդակ հրեշներ և հեքիաթների հերոսներ միայն:

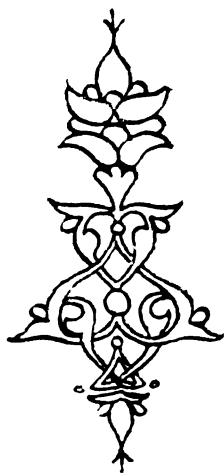
8. «Գաղտնիք»-ը մի գրական նենգավոր ավազակություն է: Նրա մեջ մտքած են այնոց աշխատությունները, առանց հեղինակների անունները հիշելու: Բայց գողության հետքերը կորցնելու համար իսկական հեղինակների փոխարեն հիշվում են այնպիսի անուններ, որոնք կամ երբեք գոյություն չեն ունեցել կամ ոչինչ չեն գրել:

9. «Գաղտնիք»-ը ոչ միայն գրականական որևէ արժեք չունի այլ մինչև անգամ վնասակար է: Անհմուտ ընթերցողին նա կարող է մոլորեցնել, և սուտը, կեղծը, անհավատալի ճշմարտի տեղ մա-

տակարարել: Այդ գրքի հորինվածքի մեջ այնքան չի պիտի զարմանալ հեղինակի տգիտության վրա, որքան նրա անպատկառ հանդգնության վրա, որով նա վստահություն է ունեցել կաթժեռու, թե յուր աններելի վարմունքը գաղտնի կմնա «Գաղտնիք»-ի մեջ: Մի այլ ավելի հարմար անուն հազիվ թե կարելի էր գտնել...

10. Այդ բոլորից հետո «Գաղտնիք»-ի վարագույրի հետևում ծածկված հեղինակին մնում է, իբրև կրոնավորի, իբրև կրոնուսույցի, իբրև ճշմարտության և բարոյականության քարոզչի, ձեռքը դնել սրտին, երեսը դարձնել դեպի ընթերցող հասարակությունը և՛ «հրաժարիմք ի խաբեութենեն» ասել, և յուր հայոց գրականության ասպարեզում նետած գայթակղության քարը մեջտեղից վերցնել:»

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՆ]

[1857 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր]

Սրտակի՛ց եղբայր,

Ընկալա սիրալիկ նամակդ ի 19-ն հոկտմ. ամսո, որում սպասեի մեծավ անձկությամբ: Հիրավի շատ ուրախ եղե գիտելով Ձեր անվանս Կ. Պոլիս հասնելն և Բեքեքի ուսումնարանն մտնելն: Նաև ընթերցա նույն դպրոցի բարեկարգություններն և ուսանելի առարկայից պեսպիսություններն: Ահա՛ սիրելի, ա՛յս էր իմ ու Ձեր նպատակն, որ սույնպիսի գիտություններից ստանայիք ուսումն, հոգուտ ազգի և հայրենյաց:

Այո՛, Հովհաննես, երբեք մի մոռացիր հայրենիք, և այն ալիքներն սպիտակացյալ ծեր Արարատն, որ ծածկած յուր գլուխն թուխ ամպերու քողովն, անմխիթար սգո մեջ է խղճալի որդվոցն համար, որոց մեծ մասն տարանջատյալ գնացին պանդուխտ երկիրներ, զանազան տերությանց գերի եղան, իսկ մնացյալքն յուր մայրական գրկումն նույնպես խղճության մեջ, զրկված նախնի բարեվաչելչությունից... Միշտ միտքդ բեր նաև հայրենակցացդ ողորձելի վիճակն, նոցա անքաղաքավարի բարոյականությունն, որք մինչ ցայն աստիճան պատված են տգիտության խավարի մեջ, մինչ հազիվ թե կարողացել են պահպանել յուրյանց ճայ և բրիտանյա անուններ, իսկ ո՛չ նոցա էական մասունքն: Մանավանդ՝ գիտե՛ք ի՛նչ դժոխամբեր ներգործություն ունի այժմ Ռուսիո կայսրությունն, յուր հայ բնակչաց վրա. որո գիտավորությունն կորցնել է համայն Արամյան որդիքն Հայաստանից: Մինչև անգամ խորհում են մի,

կերպով վերջացնեն հայոց կաթողիկոսական Տեղակալութունն. զի ազգն անհովիվ թողլով դյուրին եղանակով կարողանան որսալ և գայոց ճարակ առնել:

Այս հանգամանքներս հարածամ միտք բերելով կհուսամ վառ կպահեք Ձեր սրտի մեջն այն ազգասիրական անշեշ հուրն, որով և կկարողանաք հալել ձմռանցյալ ոգվոց սառնամանիքն և լինել ճրագ լուսատու Հայաստանի խավար տան մեջ:

Պատվելի Գեորգ Խաչատուրյան Թոխատացվո խնդիրն շատ ուրախ սրտիվ կկատարեի, բայց միայն Հ. Քնարներու համար որոշակի կանոններ դրված չեն, այլ մի քանի նորահաս հայ ուսումնականներ (որոնցմե շատերն Ձեզ ծանոթ են) մին փոքր գումար սահմանած են, որով պիտի տպագրվեն ազգային երգեր, թե հին և թե նոր. նաև այն երգերն, որ ազգային երգիչներն (աշղներն են) կամ տաճկաց կամ պարսից լեզուով ասած են, պիտի թարգմանվին հայ աշխարհաբանով և տպագրվին: Իսկ եթե հավատարիմ և ծանոթ անձն պատահեց յուրաքանչյուր տեսակիցն 20 հատ կուղարկիմ Կ. Պոլիս. դուք ընծայեցեք Ձեր ու մեր սիրելիներուն:

Ձույզ հայ պապադավան վարդապետներեն, որք եկած էին Վիեննայից Սալմաստ, Հ. Ամբրոսիոսն, լսելով, Քեհրանում պարսից շահիցն հրամանագիր ստացած է Սալմաստում Սավրա գյուղի մեջ վարժարան հաստատելու հայոց մանկանց համար: Իսկ մյուսն, Հ. Մովսեսն, որ կրնակեր Խորոյվի, մին քանի մոլորյալ անձինք մտցրել է Հռովմա փարախն. որոց մոլորվիլն դեռ գաղտնի է: Հայր Ամբրոսիոսի Սամարկանդ գնալն հայոց հին գրչանց համար չի հաջողեցավ. ճանապարհի երկյուղն (բարբ. թուրքմաններից) պատճառ լինելով:

Խնդրեմք փուլթ ի փուլթ մեզ հետ նամակացի խոսակցություն ունենաք. նաև մին հետաքրքրական լուր պատահելու լինի (թե՛ ուսումնական մասին և թե՛ քաղաքական մասին) մեզ գրեք: Հուլիս ունիմ մայիս ամսուն ես ևս Պոլիս գտնվելու լինիմ, առևտրական մասին. այն ժամանակն միմյանց տեսնելով կխոսիմք երես առ երես՝ երկարորեն՝ ամենայն առարկայից վերա: Եվ շատ կսրելի է, որ Կարապետ եղբայրս ալ բերեմ հետս այնտեղ մին պատշաճավոր ուսումնարան հանձնելու:

Այնտեղ ուրիշ մասնավոր ուսումնարանաց հանգամանքներն

ինձ գրեցին, պատճառն՝ որ կամենում եմ հղրայրս հիմեկվունից պատրաստեմ նույն ուսումնարանանց մեջ մտնելու. զի Կ. Պոլիս գնալուց հետո այլևս դժվարություն չկրեմ, նախապատրաստ Դուով ուղղակի ընդունվի: Ողջ լերուք:

Մերս չերմեռանդ սերն Կհիշեք Ձեր ու մեր սիրելյաց:

Մնամ Ձեր քաղցր տեսության անձկալի մտերիմ հղրայր Ձեր,

Հակոբ Միրզալյան:

1 8 5 8

2. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՆ]

Ի 1858—20 ապրիլ ի Սալմաստ նահանգի Փիաշիկ գեղը

Սրտակից հղրայր,

Հովհաննես Ավետիսյան.

Շնորհալիք նամակդ ընկալա ապրիլ ամսո 15-ին, որուն անձ-կալի սրտիվ փափագում էի, և հասու լինելով այժմյան վիճակիդ և պարագաներուդ, հերավի՛, բազում հրճվանք լեցվավ սիրտս: Ձեր նամակիցն երևում է, որ դեռ երկմտության մեջ եք: Եվ ծնողացդ վճռին սպասելով՝ չեք գիտում՝ արդյոք դեպի ո՞ր կողմն ուղղեք Ձեր մտաց ղեկն հասնելու նպատակի նավահանգստին: Սիրելի՛դ իմ, այն ժամանակն արժան էր Ձեզ ծնողացդ կամացն ունկնդիր լինել, երբ նոցա խաղաղ գերդաստանին մեջ կյանք էիք վարում, բայց այժմ ո՞ւր եք դուք ու Թուզանտին, և ո՞ւր Աքուլյաց երկիրն: Հայաստանի ծնողաց կամքն (որպես և փորձած եմ) այն է, որ յուրանց որդիքն երբեք աչքերու առջևիցն չի հեռացնին. զի միշտ տեսնելով նրանց սրտներու ուրուքյուն շսպառի: Եվ այնպե՞ս՝ ըստ նախնյաց սովորության թե լավ և թե վատ կյանք վարեն:

Նաև այն դիտավորություններն, որ այժմեն ուղղած եք մըտք-ներուցդ մեջ, ինձ բավական անհարմար է երևում: Այսինքն՝ Բեբեքի դպրոցեն Մալթա գնալն. այնտեղից Լոնդրայի համալսարանն և այնուհետև Փարիսու Հայոց Ծեմարանն, սորանից հետո աստված գիտե որտեղ: Սիրելիդ իմ, որչափ է մարդուս կյանքն: Այսչափ տեղերում շրջըրջիլն համարյա կսպառե մարդկային կենաց մեծ մասն. ուրեմն ի՞նչ ժամանակ պիտի գործի դնեք Ձեր հովաքած

գիտություններն ազգի օգտին համար.— այրության աշունացալ սահմանումն՝ իզուր: Մեղուն՝ զանազան ծաղիկներից նյութ հավաքելով ապա կդառնա յուր փեթակն՝ մեղր շինելու: Իսկ եթե նա միշտ նյութ հավաքելով պարապվի, ե՞րբ պիտի յուր քաղցր պարգենն ընծայե մեզ: Բնականից դուրս բան է: Գերմանիայի ուսման ազահ ստուդենտներու վիճակն արդեն նախաժանոթ է Ձեզ.— այն ինչ մին համալսարանում յուրյանց ուսանելի արհեստն կվերջացնեն. ահա գրքերն շալակած սկսում են գնալ դեպի մյուս համալսարանն: Այնտեղից ևս դեպի մյուսն գնալով ու մյուս, մյուս, մյուս ասելով, կտեսնես մեր պատվելի ստուդենտն սպիտակ ալիքներով, զանազան տկարություններ ստացած նոր աշխարհ կմտնե. ինքն անպիտան մեզ համար ու աշխարհն իսկ իրա համար...

Իմաստության անպարունակելի օվգինոսն դժվարին է փոքրիկ գլխի մեջ ամփոփել. լավ ևս է, մին արժանավոր արհեստի մեջ կատարելագործվել և նորանով այս շուտ անց կյանքն անցուցանել հօգուտ ազգի և հայրենյաց:

Իսկ այդ ամերիկացվոց վարժարաններն՝ Պոլսում, Մալթայում և կամ այլ տեղերում հոյժ անհարմար են մեր հայազգի պատանիներուն համար. պատճառն՝ ամերիկացիք այն դիտավորությամբ են հիմնած այդ ուսումնարաններն, որ զանազան ազգաց որդիքն նորանցում կրթվելով յուրյանց սեփական ազգակցական որսալու պատճառ լինին. նաև ուսանելի առարկաներն, նույն նպատակով սահմանված են իբրև գաղտնի մեքենա մոլորության:

Այս միջոցներումս մին նորջուղայեցի չափահաս տիրացու եկավ Ուրմիոյ միսիոներուն մոտ. որ և միտք ուներ անգղիարեն ուսանելու: Մին ժամանակ Հնդկաստանում ամերիկացի քարոզիչներուն քով մնացած է, ստանալով նորանցմե պրոթեստանդալսն ոգի: Տեղվոյս քարոզիչներն նրան ևս առաջարկեցին Պոլսո Բերեքի դպրոցն: Դուք ևս շուտով կտեսնեք նրան: Բայց հայկաբանության մեջ բավականին հմտություն ունի. որն երևում է նորա ինձ Ուրմիոց գրած նամակիցն: Երբ որ այնտեղ եկավ աշխատեցեք մշտնից հանելու և մին այլ հայոց ուսումնարանում աշխատեցնելու. որովհետև նորա վախճանն վտանգավոր կարող է լինել ազգի համար:

Շնորհակալ եմ զի ազգին վերայոք մին քանի ուրախալի լուրեր գրած էիք: Բայց սիրելիդ իմ, Թեպետև զանազան կողմերից միշտ ազգի հառաջդիմության համար բարի ավետիքներ լսելով առժամանակ հանգչում է սրտիս տխրության հուրն. այլ մյուս

անգամ հայելով Ատրպատականի հայոց ողորմելի վիճակին, տառապանքներն կրկին պաշարում են զիս: Պարսկահայք մահահրավեր քնով ննջած են տգիտության խավարի սեռավ թողին տակ, և չկա այն ազգասեր ոգին, որ կարողանա զարթուցանել նրանց խորին թմրությունից: Պարսկաստանի վիճակավոր առաջնորդն, փոխանակ մին օգնություն անելու, ինքն մեծամեծ շարյաց պատճառ լինում է: Ես շատ զարմանում եմ, որ այդպիսի անհոգ հոգևորականներու իշխանության ենթադրյալ ժողովուրդներն ինչպես մինչև ցայժմ չեն կորցրած յուրյանց ազգությունն. մանավանդ Պարսկաստանում, այլազգաց տերության մեջ: Այդ կարի անլուծանելի խնդիր եղած է իմ մտքին:

Ոհ, Հովհաննես եղբայր. սկսյալ այն ժամանակից, որ Հայաստանն կորցրավ յուր երջանիկ սուրբ հայրերն, հայոց հոգևորականներն սկսած են հետզհետե դեպի ներքին աստիճանն դիմել. փչացնելով յուրյանց բարոյականության և սրբազան պաշտոնի ճշմարիտ հատկություններն: Որն քաջ կտեսնես ստորագրյալ նկարագրությունիցն: Թեպետև շատ ուսումնականներ ազգի պակասությունն այլոց չի հայտնելու համար մինչև ցայժմ ծածկած են թողել:

Միտքդ բեր Հայաստանի անթիվ վանքերն, մենաստաններն, անապատներն, նաև նույն սբ. էջմիածինն և նոցա մեջ լեցաված անհամար կրոնավորներն, որովք կարի վեա սրտով պարծենում է հայոց ազգն: Ի՞նչ օգուտ ունին այժմ այս աստուծո տաճարներն.— ուրիշ մին օգուտ չունին, եթե ոչ բնակարան եղած են մուլի, հեշտասեր, ծուլլ անձանց, որք ընդունելով կրոնավոր անունն, ազգն հովվելու պաշտոնն ստանալով, թողած են յուրյանց հոտն անտերունչ, անօգնական գայլոց ժանիքներումն՝ ինքյանք առանձնացնալ են վանքերու սենյակներումն այնու հույժ դյուրին միջոց գտանելով՝ ազգն կողոպտելու և յուրյանց անպիտան կյանքն վարելու: Ա՜հ, որպես երբեմն խարաղանավ արտաքսելով տեր ի տաճարիցն ապականիչ դպիրներն և փարիսեցիներն, ասում էր զայրագին — «Իմ տունս աղոթքի տուն պիտի կոչվի, բայց դուք արեցիք այր ավաղակաց»:— Երանի թե յուր աստվածային նախախնամությունն ևս արտաքսեր մեր Հայաստանի սբ. տաճարներիցն ապականիչ վարդապետներն: Նաև մտածիր, թե որչափ մեծ արդյունք բաշխում են ջերմեռանդ հայք յուրյանց ազգային ուխտատեղիներուն, որոնք եթե հավաքվելու լինին առանձին տեսչությամբ շատ ազգօգուտ գործառնություններ կլինին նորանցով. իսկ

բոլորն վարդապետներու որկրամոլությամբն սպառվում են: Եվ այս է գլխավոր պատճառն զի հայոց հոգեւորականն վախճանելուց հետո մին մեծ վաճառականից ավելի փող է թողվում. որտեղից է — բոլորն ազգից կողոպտած են:

Ինչևիցե, հայոց հոգեւորականներու շարիքներն այնչափ շատ են, որ ամենեկին արժան ևս չէ հիշել կամ գրչի տակ գցել:

Հատուկ բարև ունիմ ձեր ու մեր սիրելիներուն:

(Ներեցեք, պատվելի Խաչակն շտապ դուրս գալու համար վռազ գրեցի. այս միջոցներումս կրկին նամակ կու ստանանք, նորանում մին քանի արժանավոր լուրեր կու հաղորդեմք):

Մնամ Ձեր քաղցր տեսության անձկալի մտերիմ եղբայր, Ձեր՝
Հակոբ Միսգայան:

3. [ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻՆ]

1858 թ., [մայիս—հունիս, Սալմաստ]

Հայրենասեր հայր,

Արդեն շատ ամիսներու դուրահոլով շրջանն լրացավ. մինչ Ձեր նամակին սպասելով՝ սրտներուս անձկությունն օրըստավուր կբազմանա: Հիրավի շատ հետաքրքրական լուր է՝ գիտեք արդյոք որպիսի սաստիկ զորությամբ նորությունը կմարտնչի հնության հետը: Ի սկզբանե անտի այս երկու նախանձավոր թշնամիներն յուրաքանչյուրն առանձին խումբ որոշած մարտ կմղեն, այլ սուղինն միշտ հաղթող գտնվելու է:

Մարդկային բնությունն մին առանձին գաղտնի հարաբերություն ունենալով տիեզերական համաշխարհական բնության հետ, միանգամայն և նորանցից յուր կախումն ունի: Ձննելով տեսնում եմք. քառահոլով եղանակներուն հետ, երբ բնությունն տկարում և մեռնում է. դարձյալ առողջանալով հարություն է առնում. ընդմիջ և մարդկային սրտի եռանդն, ոգվո աշխույժն և մարմնո հատկությունն նույն ձևերն ընդունում են: Զարմանալի հեղափոխություններ տեսնելու է՝ ոչ թե մին դարվո միջոցումն, այլ ընդհանուր դարերու սահմաններումն. ուր ծեր Կոռնոսն հիանալի պատկերացուցանե յուր ներգործություններն, որպես համեմայն տիեզերական բնության վերա, նույնպես և առհասարակ բոլոր մարդկային ազգին վերա:

Այժմեան Եվրոպիո լուսավոր ազգաց իմաստութեան, քաղաքականութեան և զանազան արվեստաբանութեան այդչափ զարմանում եմք. եթե փոքր-ինչ անցյալ ժամանակին հայելու լինիմք, կտեսնեմք նրանց թշվառ բարբարոսական վիճակն: Հայաստանն առաջագույն սկսավ ընդունել բնութեան բարի ձիւղքերն. բայց ի՞նչ ոգուտ, կատարելութեան չի հասավ, այլ հետզհետե նվազեցավ: Այն ժամանակն, որ Եվրոպիո զանազան բարբարոս ազգերն՝ մինչ պատերազմներու մեջ շփոթված կատաղարար միմյանց արյունն էին թափում, Հայաստանի ուշիմ որդիքը Աթինայի մեջ՝ Աթինաս Պալլասա ուսումն էին սովորում: Բայց ինչո՞ւ համար նոքա յուրյանց բարբարոսական վիճակիցն այժմյան լուսավորութեանն հասան. հայաստանյանք յուրյանց պայծառափայլ լուսավոր աստիճանիցն՝ օրըստավուր աղոտացան. կորսցնելով ըստ մեծի մասին ազգութիւնն, կրոնն և հայրենիքն: Այդ մասին թեպետ բազումք այլ և այլ պատճառներ հառաջ բերում են, իսկ նվաստս՝ տկար կարեացս շափ, Հայաստանի հոգեկորականաց անհոգութիւնը համարում եմ սորա միմիայն էական պատճառն: (Բայց ներողութիւն կիսողրեմք հառաջագույն շիինի, թե իմ դատողութիւններն Ձեր սրտին դիպչողական պատճառ լինին. ըստ որում դուք ևս հոգեկորական դասակարգեն լինելով՝ գուցե մեր գրվածքներովն նեղանաք: Այլ Ձեր ազգասեր ոգին և բարի նպատակն՝ որպէս ընդհանուր ազգին, նույնպէս և մեզ քաջահայտ է: Հուսամ զի ճշմարտութեանն ևս ընտրող լինեք և մեր տկար դատողութեանն ներեք):

Հայաստանն արդեն քրիստոնեական ժամանակումն կորսընցուց յուր վեհափառ թագավորներն. այնուհետև ազգի պահպանութիւնն ընկավ հոգեկոր կառավարութեան տակ: Բայց ափսո՛ս. զի որպէս առաջնույն կործանման պատճառն նախանձն, երկպառակութիւնն եղավ, նույնպէս և հետնույն օրըստավուր տկարանալուն պատճառն՝ նույն սաղայելի ոգին եղավ: Փառասիրութիւնն տիրեց ամենեցուն, վանքերն մեկ-մեկ դղյակներ դարձան. մեր պատվելի խաղաղութիւնն ամենեցուն ասողներն առանձնացան նոցա մեջ: Հիրավի, եթե մի այլ հարմար տեղի գտանեին յուրյանց հանգիստ, ծուլլ, անպիտան կյանքն դյուրութեամբ անցունելու՝ վանքերն ալ թող կուտային: Բայց ո՞ւստի կարող էին գտանել այնպիսի տեղը, ուր որ ազգն ջերմեռանդ ոգով թափում է յուր ողորմութեան բարիքներն: Թեպետ յուր հովիվներն՝ զինքն

անտերունջ՝ գազանաց ժանիքներումն թողած՝ ինքեանք հեռացել են. բայց նա (ազգն) միշտ յուր սրտին մեջ պահպանում է յուր ապերախտ կրոնավորաց հարգն:

Եվրոպացիք որչափ ավելի ջանք են տանում ուսումնարաններն բազմացուցանելու և տպագրությունն առաջ տանելու՝ Հայաստանի վարդապետներն այնչափ հերքում են: Այս երկուսս միայն պատճառ լինելով հասարակաց լուսավորությանն, եթե Հայաստանի մեջ ևս գործի դրվեն՝ կարող են մեր այսքան հայր սուրբերու հարգությանն փոքր-ինչ պակասություն բերել: Որովհետև երբ այժմյան նախապաշարյալ հնասեր ժեքերն վերջացնեն և ազգին մեջ գիտնական անձինք գտնվեցան, այլևս չեն թողուլ կրոնավորներն վանքերու, անապատներու սենյակներումն փափկանալ, այլ նոցա սեփական պաշտոնն հասկացնել տալով, կստիպեին ըստ արժանվույն ժողովրդյան համար հոգ տանիլ, ինչպես նախնի սուրբն Սահակ, սուրբն Մեսրոպ և այլն անձնանվեր սուրբ հարթ, աշխատում էին ազգին մտաց լուսավորության համար. և քարոզությամբ սուրբն գրոց առաքինություն հաստատում էին նրանց սրտին մեջ:

Ազգին սերը, մանավանդ եվրոպացոց օրինակներն, մեծ հորդոր եղավ Ձեզ հառաջ տանելու հայրենյացդ մեջ այն ամենահարկավոր ձեռնարկությունը, որն ծնանիլ ունի շատ պիտանի օգուտներ: Բայց իբրև նոր բան և թշնամի հնության հետ՝ մեծ ջանք, մեծ դժվարություն կպահանջե՝ ըստ ամենայն մասին: Որո համար ամենայն բանից առավել հարկավոր է համբերություն: Դժվարին է մին տպավորություն իսպառ ջնջել և այլովն փոխարինել. իսկ համբերություն պետք է, մինչ ժամանակն ինքնին ի կատար ածե. զի ժամանակն է պսակող ամեն բարի նպատակներու:

Խոհեմությունն միանգամայն դատավոր ընտրելով, նայելու է ամեն կողմերիցն, որ թե՛ ներկայի համար և թե՛ ապառնո համար մին արգելք չհասնի, որ Ձեր նպատակի խանգարմանն պատճառ կարող է լինել, շուտով նորա դեմն առնելու է ամենայն զգուշությամբ: Եվ անհուսահատությամբ կամաց-կամաց հառաջ տանելու է գործն:

Հակովբ Միրզայան

Մեկիք Հակովրյանց

4. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԹԱՆՅԱՆԻՆ]

15-ի 6 հունվարի 1860. Փիաշիկ. Սալմաստ

Հոգեկից բարեկամ

Հ. Բ. Քաթանյանց.

Կարդա իմ այս գուգնաթյա գործը, որ անցյալ տարու ճանապարհորդութեանս պտուղներէցն է, եթե հաճելի կ'թվի քեզ, կարող ես ուղարկել Մոսկվա, պարոն հրատարակչին «Հյուսիսսփայլի», որ թե արժա կ'դատե, թող տպել տա յուր օրագրի տետրակներէց մինի մեջ: Խնդրեմ 1860 թվականում հրատարակելի «Հյուսիսսփայլից» ուղարկեք ինձ մի օրինակ: Հատուկ, անցյալ տարի մեծ հաճութիւն ստացա այդ եվրոպական բանագիտութեամբ գրած ու խոսուն տետրակներէց: Երկար ժամանակ փափագում էի տեսնելու մի այդպիսի օրագրի հրատարակութիւն, որի մեջ ճշմարտութեամբ պատկերանային հայոց ազգի վերքը և նոցա բժշկութեան համար գործադրելի հնարները: Տա աստիճան ընդ երկար տեւել «Հյուսիսսփայլին» հօգուտ մեր հայրենիքի:

Ձեր Հակոբ Մելիք-Հակոբյանց:

5. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

1868, 1 հունվարի, Փայաշիկ

Անգին բարեկամ պարոն Ավագ Գևորգյան Աֆթանդիլ!

Քրիստոնյաների ընդունած տարեթիվը փոխեց յուր մի ցիֆրը, և այդ թվաբանական նշանագրի փոփոխութեան պատճառով, այսօր հազարավոր քաղաքներ, միլիոնավոր տներ, լցված ուրախութեամբ, անհամար ձայներ կոչում են — «Շնորհավոր նոր տարի»:

Բայց, անգին բարեկամ, ես չեմ սիրում հաղորդ լինել հայա-

րակաց անխորհուրդ ուրախություններին, ուրեմն ներեցեք, որ միևնույն քաղաքավարությամբ չեմ բարեւում Ձեզ: Մանավանդ այս րոպեիս իմ սիրտը չէ զգում ոչինչ ուրախություն, այլ ընդհակառակն, մի անտանելի ցավ վրդովում է ինձ. և մի աներևույթ ձայն մեղմիկ շշնջում է իմ ականջիս— «Եղբայր, մի տարի ևս գնաց բո կյանքից...»:

Ասել է, թե մի քանի քայլերով մոտեցանք գերեզմանին:

Այս գիշեր (դեկտեմբերի վերջին գիշերն էր այդ) ես, նստած միայնակ իմ անձնական սենյակիս մեջ, խորասույզ եղած խառն մտածմունքներում, հանկարծ լսեցի անսովոր դղրդմունք, և միևնույն վայրկյանում հրացան գործիքների որոտը թնդացուցին իմ սենյակիս մեկամաղձական լուռությունը: Դուրս գնացի. հա՛յ, հո՛յ, աղաղակ, հայհոյանք, անեծք, լսելի էին լինում գյուղական խրճիթների կտուրների վերա: Այդ բաբելոնյան կատաղի խառնաձայնությունը տիրեց մի քանի ժամ: Ես կարծեցի, թե գյուղացիք այդ ըսպառնալիքներով հալածում էին սատանային, որ այնքան հնուց բույն էր դրել նոցա խրճիթների մեջ: Բայց ինձ ասացին, թե հայերը յուրյանց սովորական ավանդությամբ հալածում են հին տարին:

— Ինչո՞ւ,— հարցնում եմ ես առաջին հանդիպող գյուղացիեն:

— Նորա համար, որ,— պատասխանում է ռամիկը յուր խռպոտ ձայնով.— այդ հին տարին խիստ շար տարի էր, նա չքաշխեց մեզ ոչինչ բախտ. թող կորչի գնա համիտենական կորստյան մեջ:

— Բայց նոր տարին, կարծո՞ւմ եք, բերում է ձեզ մի նոր բա՛խտ, մի նոր օ՛ր,— կրկնում եմ իմ հարցը:

— Այո:— Պատասխանեց ռամիկը ինքնաբավական հաստատամտությամբ և հեռացավ:

Կարճելով իմ խոսակցությունը մոլեռանդ ռամիկի հետ, դառնում եմ դեպ քեզ, իմ անգին բարեկամ, քանի՛-քանի՛ հազարավոր այդպիսի դեկտեմբերներ յուրյանց հրացաններով արտաքսել են հայոց ռամիկները, քանի՛-քանի՛ նոր տարիք սիրով և ուրախությամբ ընդունել են նոքա: Բայց նոցանից և ոչ մինը չէ բերել նոցա համար մի նոր բախտ:

Արդարև, հուլիական տարիքը ոչինչ չեն ներգործում հայերի տխուր և տրտում վիճակի վերա: Պատճառն, որ թեպետ բնության նախասահմանյալ օրենքներին համաձայն տարիքը փոփոխվում են — գնում է հինը, գալիս է նորը. բայց հայերը, անդարտ կենսավոր յուրյանց գերեզմանական անշարժության մեջ, երբեք չեն մտա-

ժուժ փոխել յուրյանց մեռելային դրությունը: Հայերը յուրյանց կյանքը չեն համաձայնեցնում տարիների ընթացքի հետ, և ժամանակի պիտույքների հետ: Հայերի համար թե անցյալը, թե ներկան, և թե ապառնին ունեն միևնույն կորստաբեր նշանակությունը: Միով բանիվ, հայերի համար չկա «նոր տարի»:

Զկամենալով ավելի տխուր գրգիռներ տալ Զեր զգացողությանը, վերջացնում եմ իմ խորհրդածությունը նոր տարվո մասին. և շտապում եմ հայտնել իմ ուրախությունը, որ պատճառեց Զեր վերջին նամակը, երբ կարդացի, թե կրկին անգամ ընդունելություն եք գտել հեռացրատան մեջ: Այդ ծառայությունը, միտ դնելով Պարսկաստանի անկարգ կառավարությանը, թեպետ մին նշանավոր բան չէ, բայց կարող էր դա ազատել ձեզ այն վտանգավոր ախտեն, որ կոչվում է դատարկություն:

Քանքարավոր Մ. Նալբանդյանցի ցավալի կյանքը և նորա սգավոր մահը նկարագրող լրագիրը անհամբերությամբ սպասում են ստանալ, որ և անհապաղ ետ կդարձուցանեմ:

Իմ աչքերս այժմ բոլորովին առողջ դրության մեջ են: «Խլվրլիկի» մասին տակավին մին վճռական որոշումն արած չեմ. այլ և դուք չգրեցիք, արդյոք մի բան այն մասին խոսեցա՞ք հարգի Տիգրան Աղայի հետ:

Վերջին լուրերը խ... խ... մասին խիստ տարակուսական են: Սուլթանի կառավարությունը օրեցօր սահմանափակվում է, ստանալով խիստ ճնշյալ և կաշկանդյալ դրություն, և հանապազօրյա թշնամական հարաբերությունքը, հանկարծ կռռնկին մի ազդու հեղափոխության բոցերը...

Բեկի եղբորը՝ Բաղդասարին նշանեցին Մահտեսի Հարություն Վարդանյանի աղջիկը: Ուրեմն նորա Թավրիզում հարս անելու միտքը մնաց անկատար:

Զեր՝ Հակոբ Մ. Մելիք-Հսկորյան

6. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԻԻԼԵԱՆԻՆ]

1868, 20 հունվարի, Փայաբուկ

Ազնիվ բարեկամ,

Պարոն Ավագ Գևորգյան,

Իմ հորեղբոր որդի Շահապասի ձեռամբ ստացա Զեր նամակը հունվարի 1-ից գրված, մի քանի հատ «Մասիսի» թերթերից, և

մի հատ ներկա տարվա օրացույց, որ կացուցանում եք Ձեր առ ինձ սիրո հիշատակարանը:

Բայց ի՞նչ անհամեմատություն... որքա՛ն շնչին գնով գնահատում եք Դուք սերը,—սերը, որո հիշատակի համար կանգնված մետալյա, մարմարյա արձանքը, ահագին որձաքարյա կոթողները, գրանիտյա սյուները, գեղեցիկ մավզոլեոնքը,— բոլորը մաշվում, փշանում են, և շեն դիմանում կորստաբեր ժամանակի հարվածներին: Ես ցավում եմ, Ձեր սիրո հիշատակարանը հանդիսացնում է մի փոքրիկ գիրք,— մի հատ օրացույց, որ տարին լրանալուց հետո կորուսանում է իր նշանակությունը և պիտի մի կողմ ձգվի...

Ներեցեք մի փոքր երգիծաբանությունս:

Այս դասիտով ստացա Ձեր մի քանի տող գրությունը, մի քանի հատ «Մասիս» թերթերից, այլև «Մաղիկ» կիսամսագիրը, որո մեջ կարդացի պարոն Մ. Նալբանդյանցի մահը: Այս հատվածը այնքան գոհացուցիչ չէր, ազգային այդ թանկագին Զոհի ցավալի մահը նկարագրելու համար՝ հռչակավոր Հյուգոյի գրիշն պետք է, և Ապովյանի վառված, կրակված սիրտն: Մի՞թե այդքան կարճ պետք է խոսիլ այն տղամարդի մասին, որ այնքան երկար և սրբաշարժ ոճով խոսացել է մեր ազգային պիտույքների մասին:

«Մաղիկն» այս գրով կստանաք: Մի՛ մոռացեք իմ շնորհակալությունը պարոն Ելիկեզելյանցին հիշելու, իր կիսամսագիրն մեզ ուղարկելն ընդունելու մասին:

Դուք գրած էիք, թե պարոն Նալբանդյանցի լուսանկար պատկերը հիշյալ պարոնի մոտ տեսած եք. բայց ի՞նչ եղավ Ձեր Պուսուց գրել տված հանգուցելու պատկերն: Արժանապես Մոսիո Թովմասի խոստմունքներն հավիտենականության կարոտություն ունեն. բե՛ր այնքան համբերություն: Լավ է, որ Դուք Ձեր աթմյալն իսկոթ պարոն Ելիկեզելյանի միջնորդությամբ բերել տաք իմ և Ձեր խնդրած պատկերներն:

Թավրիզի նոր լուրեր մի՛ խնայեցեք ինձ հաղորդելու: Այստեղից Ձեր հետաքրքրությունն գրավող նոր գրելիք շունեմ, առայժմ մնաք բարյալ:

Որպես իմս՝ Հակոբ Մ. Մելիք-Հակոբյան

7. [ԱՎԱԿ ԱՎԽԱՆԻԻԼՅԱՆԻՆ]

Ի 1868, 24 օգոստոս, Քիֆիւս

Ազնիվ բարեկամ,

Պարոն Ավագ Ավթանդիլ.

Ես այժմ Քիֆլիսում եմ, դուք այդ վաղուց ըսած կլինիք, բայց ի՞նչ Քիֆլիս... ո՛չ այնպես երևում է ինձ այժմ այդ զեխ ու շուայլ քաղաքը, որպես տեսել էի նորան տասն տարի առաջ. այժմ ինձ այստեղ ամեն մի առարկա, ամեն մի իրողութիւն հրապուրում է, և հիացնում է... Դուք, գիտեմ, Ձեր մեծամիտ անփութությամբ կասեք. ի՞նչ հաճոյական մի բան պիտի լինի, մի կիսաասիական և կիսաեվրոպական քաղաքում, որպիսի է կովկասյան Քիփլիսը: Ի՞նչ եք ուզում, սիրուն հավերժահարսո՞ւնք... անմահ հուրինե՞ր, կախարդական զրոսանքնե՞ր, գեղեցիկ, ծառազարդ ճեմելիքնե՞րով... միով բանիվ, ամեն ինչ, որ կարող են գրավել մեր խելքը, մեր միտքը ու մեր սիրտը, դուք կտեսանեք այստեղ:

Դո՞քա ցնորական բաներ են:

Բայց ես ունեմ այժմ մի նախանձնի շրջանակ այստեղի ուսումնական և կարի աշխույժ երիտասարդներից: Իմ «խլիկը» զարմանալի ընդունելութիւն գտավ տեղի ընթերցող հասարակութենէն. քանի՞-քանի՞ գիշերներ եղել են առանձին-առանձին ժողովներ նորա ընթերցանության համար:

Նազարյանցեն նամակներ եմ ստանում, նա պահանջել էր իմ գիրքը Մոսկվա ուղարկելու, որ տպվի յուր «Լապտեր Հայաստանի» օրագրի մեջ, որ միտք ունի այս տարի ի լույս ընծայել: Բայց քանի օր տակավին կուշացնիմ նորա ուղարկելը, պատճառ, շատերը ցանկանում են կարդալ:

Մեր առևտրական գործի և ընկերական հաշիվների մասին, որո համար այստեղ եկած էիմք, տակավին պիտի ուշանամք, որովհետև, անիրավ Զաքարիան, զանազան շարահոգի և մեզի թըշնամի անձանց թելադրությամբ չկամի յուր գործն մեզ հետ խաղաղությամբ վերջացնել:

Միմիայն խնդրեմ, այս խորհուրդն շուտով տեղեկանալով, առանց ուշացնելու, հեռագրով մեզ լուր տաք. այսինքն, տեղիցս գրված էր նախ բուլվու-զարին, որ Բաբա Հարութիւնյանին Սալմաստից մուհասիրով բերել տալով Քավթրիզ բանտում պահել տար. արդյոք բերել տվա՞ծ է, թե ոչ:

Արժանապատիվ Մոսիո Թովմասին, և նորա ընկեր պարկեշտափայլ Աննա խանումին մեր կողմից սիրո ողջուն կնվիրեք:

Մի մոռացեք և աղա Հեթումի քեփն հարցնելու:

Փեսա Սոլումուն, փառք աստծո, կատարյալ առողջության մեջ է:

Ձեր՝ Հակոբ Մ. Մելիք-Հակոբյան.

1 8 6 9

8. [ԱՎԱԳ. ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

Ի 1869 ամի, 22 մարտի, Քաբրիզ

Ազնիվ պարոն!

Ավելորդ եմ համարում իմ գործերի այժմյան վիճակից ձեզ որևիցե տեղեկություն տալ, մտածելով, այն իրողությունքն, որ այնքան անտանելի են ինձ, չցավեցնել նոցանով մի վաղեմի բերեկամի սիրտ:

Բայց զարմանալի է, երբ մարդկային կյանքի մի տարրը շեղվում է յուր բնական կարգից, արդեն դժբախտության մրրիկը կատաղաբար սկսում է ամեն կողմից փոթորկել... ազգականք, բերեկամք, ընկերք և ծանոթք բոլորն հեռանում են նորանից... բայց մարդը, այդ դժոխմբեր դրության մեջ ոչինչ հույս, ոչինչ մխիթարություն և ապավեն չէ գտանում յուրյան, բացի այն միակ անբեկվույթ էակը, որո վերա դրվում է անճարների հույսը:

Արդարև, ես մի մեծ պատերազմ եմ պատերազմում բախտի անհաջողության հետ, բայց միևնույն ժամանակ իմ սիրտս և իմ խղճմտանքս այնպես անդորր և հանգիստ են որպես առաջ: Իս միշտ մխիթարություն եմ գտանում իմ տեսած, լսած և կարդացած հազարավոր օրինակների մեջ, երբ բախտի անհաստատ ճախարակի շրջանը երբեմն մինչև աստղերը բարձրացնում է մարդը, իսկ երբեմն մինչև անդունդը ի խոր գլորում:

Կամք նախախնամության օրհնյալ եղիցի. կվարվիմք բախտի հեղափոխությանց հետ, միշտ ակներև ունելով, որ աշխարհս անցավոր մի բան է:

Պարոն՝ն, քավականին զգալի է ինձ իմ խղճի խայթը, երբ կամենում եմ գրել ձեզ այն, որ մինչև այսօր, իբրև ձեզ միշտ կարեկից բարեկամ, չեմ կամեցել ասել: Բայց իմ դրությամբ այժմյան կարիքը ստիպում է... դուք կտաք աղա Երիմյային ինձանից քանի տարի առաջ ձեր ստացած ֆամ թումանը, որո փոխարեն ես այստեղ ստացա այդ պարոնից:

Հուսով եմ, որ դուք կկատարեք ձեր բարեկամական սրբազան պարտքը, իմ այժմյան կարոտության մեջ փոխարինելով այն լավությունը, որն որ ես արած եմ ձեզ այն ժամանակ, երբ դուք ևս ինձ նման զգում էիք արծաթի կարոտություն:

Ձեր՝ Հակոբ Մ. Մելիք-Հակոբյան

1 8 7 2

9. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԻԻԼԱՆԻՆ]

Ի 1872 ամի, 4 օգոստոսի, Քիֆլիս

Հարգի պ. Ավագ Ավթանդիլոֆ!

«Մշակի» 30-րդ համարի մեջ կտեսնեք ձեր վերջին նամակը տպված, որ գրված էր Պարսկաստանի միսիոնարների առիթով: Խմբագրությունը միշտ սիրով կընդունեն տպել այդպիսի նամակներ, եթե դուք կշարունակեք ուղարկել: Լրագրության համար խիստ թանկագին են ճիշտ, առօրյա տեղեկություններ, անցքեր, որք կարող էին հետաքրքրություն շարժել: Ձեր վերջին նամակը զուրկ չէր այդ հատկություններից:

Մի քանի փոփոխություններ, որ եղած են ձեր նամակի մեջ, ցույց կտան «Մշակի» հայացքը և նորա ուղղությունը: Հուսով եմ, այսուհետև կհարմարեցնեք ձեր նամակները այս լրագրի ուղղությանը, որ ստիպված չլինի նա յուր կողմից փոփոխություններ անել:

Ձեր առաջին նամակները ես անհարմար համարեցի տպել տալ, ճշմարիտն ասած, ինձ ցանկալի չէր, որ դուք այդպիսի նամակներով զրականական հանդես դուրս գաք: Ձեր լեզուն բավա-

կանին մշակված է, դուք ավելի շատ ծանոթ եք Պարսկաստանին, դուք կարող եք գրել ավելի լավ նամակներ:

Թեև հեգնական և պարսավաբանական ոճը ձեզ շատ հաջողվում է, և այդ նամակները այդ մասին ունեին յուրյանց գեղեցիկ կողմերը, բայց մի այդպիսի ոճով գրվում են կյանքից առած փոքրիկ պատկերներ, վեպիկներ, և ո՛չ նամակագրությունք:

«Մշակի» խմբագրությունը միշտ ստանում է Թարրիդից զանազան թղթակցությունք, պարոն նամակագիրքը կարծես միմիայն Թարրիդով են զրադված, կարծես Պարսկաստանի այլ քաղաքներում ոչինչ չեն պատահում: Պարսկաստանը լի է առօրյա հետաքրքրական անցքերով, որո մասին ոչ մի պարբերական հրատարակություն չէ խոսում:

Ինչե՞ր չեն լինում դիվանխանաներում, ի՞նչեր չեն լինում շարիաթխանաներում, ի՞նչեր չեն գործում նահանգների ճաֆիմներն, մալֆադաբներն և ի՞նչեր չէ անում վերջապես մեր Ատրպատականի հոգևոր կառավարությունը: Այն բոլոր անկարգություններն, որ պատահում են այս տեղերում, միշտ առատ նյութեր կարող են լինել լրագրության համար:

Դուք եղել եք Թեհրանում, Ղազվինում, և տեսել եք Պարսկաստանի զանազան քաղաքներ, դուք կարող եք շատ նյութեր հաղորդել մեզ: «Մշակի» խմբագրությունը միշտ պատրաստ է ամենայն ուրախությամբ տպել, այլև վարձատրել ձեր աշխատությունը մի օրինակ ձրի ուղարկելով ձեզ:

Եվ ձեր մի այդպիսի աշխատասիրությունն մի այլ պատճառով ևս կվարձատրվի, երբ դուք կծանոթվիք հայոց ընթերցող հասարակությանը, և երբ այս կողմերը գալու լինիք, շուտով կարող եք ձեզ որևիցե պաշտոն գտանել:

Ուշադրությամբ կարդացեք «Մշակի» № 31 Ղարազաղու նամակը, այդպիսի պարունակություն ունեցող նամակներ միշտ հետաքրքրությամբ կկարդացվին: Թեև նա ամենևին Պարսկաստանից չէ գրված, այսուամենայնիվ, ճիշտ տեղեկություններ է տալիս այդ գավառի վիճակից:

Ինձ շատ ցանկալի էր գիտենալ մեր վաղեմի բարեկամ Մոսիո Թովմասի և նորա ընտանիքի առողջությունը: Ձեզանից շնորհակալ կլինիմ, եթե հաղորդեք նոցա մասին մի քանի տեղեկություն: Ես մինչև մահ չեմ կարող մոռանալ այդ պատվելի գերդաստանի ազնիվ հլուրասիրությունը:

Այլև գրեցեք ինձ, թե ի՞նչ եք շինում այժմ դուք, և ձեր նպատակները ի՞նչ է ձեր ապագայի մասին:

Ադա Երեմիայից ոչինչ լուր չունեմ, չգիտեմ այդ պարունը ինչով է պարապվում այժմ:

Դուք կարդացած կլինիք «Մշակի» մեջ «Մեկիբզադն» ստորագրությամբ մի պատմական հոդված վրաց թագավորազնի, վալիի Պարսկաստանի կյանքից, ես դարձյալ պատրաստում եմ մի հոդված վալիի մասին, խնդրեմ իմ եղբայրական ոգջույնը մատուցանելով Աննա խանումին, ասեք, եթե նորան հայտնի էին Դրևիցե անցքեր վալիի կամ նորա հետ Պարսկաստան եկած թավադների մասին, հաղորդել մեզ:

Այլև գրեցեք, թե «Մշակը» որպեսի ազդեցություն է ունենում տեղիդ ընթերցողների վերա, համակրում են, թե ո՛չ:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան.

Միրզա-Մեքում խանի մասին ոչինչ չեն գրում, թե նա ի՞նչ նորություններ արեց, կամ անելու միտք ունի Պարսկաստանի քաղաքական կյանքում: Ձեր վերջին նամակը միսիոնարների մասին գրված ամենևին չէր կարդացվում թանաքի և թղթի անպիտանություն պատճառով:

1 8 7 3

10. [ԱՎԱԳ- ԱՎԹԱՆԳԻԼՅԱՆԻՆ]

Ի 1873 ամի, 17 մարտի, Քիֆլիս Բաղս

Ազնիվ բարեկամ պարոն Ավագ!

Ձեր նամակներն բոլորն ստացած եմ, այսքան ժամանակ չպատասխանելու պատճառը իմ առ ժամանակյա մարմնական տկարությունն էր: Իմ Քիֆլիսեն դուրս գալս առժամանակ ետ ընկալ, չեմ կարող ճշտությամբ ասել, թե ե՞րբ կարող եմ հեռանալ այստեղից, որովհետև զանազան հանգամանքներ ստիպում են դեռևս սպասել:

«Մշակի» համարներն կուղարկվին ձեր գրած հասցեներով։
Ջարմանում եմ փոստայում ամեն մի համարի մասին 15 կոպ.
պահանջելու համար։ Այդ մի մեծ արգելք կարող էր լինել «Մշակի»
Պարսկաստանում տարածվելուն։

«Մեղուի» 7-րդ համարում կարդացի խ. Գրիգորյանի նամակը.
ես չեմ ճանաչում ո՞վ է այդ հիմարը։ «Մեղուի» խմբագրության
անդամներից մեկը ինձ ասաց, թե նա իր նամակի մեջ զանազան
անձնական հայհոյանքներ էր գրած իմ և էսպիրոնի դեմ։ Միայն
նոքա դուրս էին ձգել նրա նամակից։ Հարկավոր է մի լավ տաք
շիշ այդ անասունին։

Ձեր երկու նամակներն պարոն Արծրունու անվամբ կարդացի,
համարներն կուղարկվեն յուրյանց հասցեներով, միայն երրորդ և
չորրորդ համարներն սպառված են։

Պարոն Արծրունին տվեց ինձ, և կարդացի պարոն Առաքելյանի
նամակը, որո մեջ նա խոստանում է այսուհետև «Մշակին» նյութեր
հաղորդել։ Նա հիշում է և իր թարգմանությունների մասին։
Թարգմանական գրվածքները «Մշակը» չի տպագրում, եթե նոքա
հասարակական նշանակություն չունենին և կամ մասնավորապես
հայերին չէին վերաբերում։ Թեհրանի «Իրան» լրագրի հետաքրքր-
րական տեղերից թարգմանություններ ավելի նշանակություն կու-
նենան, որովհետև այդ լրագիրը Թիֆլիսում չէ ստացվում, բացի
մի համարից, որ պարսից հյուպատոսարանը միշտ գաղտնի է
պահում։

Այսուհետև ձեր նամակները կարող եք ուղարկի իմ անունով
գրել։ Հաղորդեցե՛ք, խնդրեմ, պարոն Կ. Շերմազանյանը Թավրի-
զումն է, թե գնացել է Թեհրան։ Որովհետև նա ինձ ասաց, թե եր-
կար չպետք է մնա այնտեղ։

Պարոն Մելիքազարյանցը ինձ պատմեց հաքիմ Սահարի աղ-
ջրկա Ղարաբաղում մարդի տալը։ շատ ցավում եմ այդ թարբի-
յան հավերժահարսի անբախտություն մասին։ Ես զարմանում եմ,
թե ինչու նորա ծնողքը այդպես անխոհեմաբար վարվեցան։

Ձեր՝ Հ. Մ. Մելիք-Հակոբյան.

Եթե ժամանակ ունենաք դարադաղցոց լեզվով մի փոքրիկ
ծիծաղաշարժ պատկեր գրեցեք։

11. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԿԻԼՅԱՆԻՆ]

1874, 14 հունվարի, Քիֆիս

Պարոն Ավագ Ավթանդիլոֆ!

Պարոն Աստվածատուր Ղարաբեկովի նամակները շտպեցան, որովհետև խմբագրատունը անմիջապես հեռագիր ստացավ հեղինակից շտպագրելու համար, և համաձայն ձեր գրության ետ ուղարկեցինք:

Խմբագրությունը չէ ստացել ոչ մի նամակ էսպիոնից, թարգման առաջնորդի դեմ եղած խռովությունների մասին: Նույն պարունակությամբ ստացվել էր միայն մի նամակ «Թարրիդեցի» ստորագրությամբ, որը տպվեցավ ներկա տարվա «Մշակի» առաջին համարում:

Ձեր խնդրած «Մշակի» թերթերը կուղարկվեն յուրյանց հասցեներով:

Հ. Մ. Մելիք-Հակոբյան

Պ. Ասրի Միքայելյանի որդուն պատկանած թերթերը ուղարկվել են աղա Արզուման Նազարբեկյանի անունով:

12. [ԹԱՖԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 1874, 9 օգոստոսի

Ազնիվ բարեկամ.

Այս փոստայով ուղարկեցի Ձեր անվամբ մի կապոց, որ պարունակում է յուր մեջ քսան օրինակ (1 և 2-րդ հատոր) Բաֆֆիի «Փունջ» կոչված բանաստեղծական և վիպասանական աշխատություններից: Հուսով ենք, նեղություն հանձն կառնեք այդ գրքերը Ձեր կողմերում տարածելու և դոյացած արծաթը կղարձնեք Քիֆիսի «Մշակի» խմբագրատանը պ. Գրիգոր Արծրունու անունով:

Ցանկալի է հեղինակին լսել Ձեր կարծիքը յուր աշխատությունների մասին թե առանձին նամակով և թե տպագրությամբ: Հուսով եմ, Դուք չեք զլանալու այդ Ձեր բարեկամից:

Մեր դրութիւնը նույնն է որպէս տեսած եք, տակաւին շենք հաշտված անողորբ բախտի հետ...: Ձեր ինձ Գերմանիա գնալու հորդորը մի սաստիկ բաղձանք է թողած սրտիս մեջ, բայց ի՞նչ միջոցներով հասնիլ այդ նպատակին, այդ անորոշ է:

Պարոն Արծրունին առողջ է, բարևում է Ձեզ, միայն խեղճը անդադար աշխատութիւնից կմախք է դարձել:

«Մեղվականներին» ատելութիւնը դեպի «Մշակը» ու նորա աշխատակիցները օրըստօրե ավելի տգեղ կերպարանք է ստանում: Տավալի է, որ գործող երիտասարդութիւնը այդպիսի ոխակալ հարբերությանց մեջ է գտնվում...

Ձեր ազգակիցը պ. Բ. Պատկանյանը այստեղ է, բայց դեռ երեսը տեսած չենք: Ես զարմանում եմ, այդ պարտքը մոտ տարիներումս երկու անգամ Թիֆլիսում գտնվեցաւ, բայց միշտ յուրյան թաքուստի մեջ պահեց:

Այժմ պատրաստում եմ «Փունջի» 3-րդ հատորը տպագրութեան համար. այդ աշխատութիւնը եթէ ոչ նյութապէս, բայց բարոյապէս մխիթարում է մեր կյանքի դառնութիւնը:

Եթէ զրբերից ավելի ծախվելու լինի, հայտնեցեք կրկին ուղարկել:

Ձեզ միշտ հարգող Հ. Մելիք-Հակոբյան

Մեր հասցեն:—

Тифлис. редакция газеты «Мшак»

Акопу Мелик-Акопяну.

13. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՏԱՆԻՆ]

1 դեկտեմ., 1874, Թիֆլիս

Պատվելի բարեկամ

Հ. Կարապետյան,

Դուք հեռացաք այստեղից առանց ինձ հետ տեսնվելու, փուլք չէ՛, ես այդ վերաբերում եմ որևիցէ դիպվածքի. բայց թե դուք բոլորովին զլացաք ձեր ինձ արած խոստմունքները, ես այդ ներել չեմ կարող:

Հիշո՞ւմ եք, թե ինչեր խոստացաք ինձ.— միշտ անպակաս անել ձեր նամակագրութիւնը և հաղորդել տեղային դրութիւնը

թե դպրոցի, թե նորա վարչության և թե այլ հասարակական երեւոյթների մասին: Հուսով, եմ որ դուք այնքան մոռացկոտ չեք և ո՛չ այնքան ծուլ, որ չկատարեք ձեր խոստմունքը:

Ձեր հոգաբարձուներից մինը՝ պ. Ա. Ղարաբեկովն քանի շաբաթ առաջ անցել էր Թիֆլիսից դեպի Եվրոպա, ցավում եմ, որ նորան տեսնել չկարողացա, որովհետև մինչև իմ լսելս նորա մասին, հեռացել էր այստեղից: Բայց մի պարոնից, որ նորա հետ տեսնված էր, իմացա, որ պ. Ղարաբեկովն գոհ էր ձեր մասին, այդ խիստ ուրախություն պատճառեց ինձ:

Հետաքրքրական է գիտենալ, թե որպես է վարում յուր պաշտոնը ձեր ընկերը. արդյոք նա արդարացրուց այն նախագուշակութիւնները, որ լինում էին նորա մասին, թե փոքրիշատե ուղղվել է... Գրեցեք, խնդրեմ, թե ի՞նչպես եք տեսնում տեղային առաջնորդին կամ ձեր տեսչին. գրեցեք, ո՞վ է այժմ գլխավոր դերը խաղում այնտեղի հասարակական գործերում:

Ես զբաղված եմ իմ գրքի III հատորի պատրաստութիւնով. գալոց տարվա հունվարից տպագրութիւնը կսկսվի: Այդ աշխատութիւնը չափից դուրս զբաղեցրել է ինձ այժմ:

Գալոց տարի «Մշակի» հրատարակութիւնը կշարունակվի նույն պրոգրամայով. մի օրինակ կուղարկեմ տեղային դպրոցի անունով, դուք նա կկարդաք:

Իմ անունով նամակներ կարող եք տալ պ. Մելիք-Ազարյանցի ընկեր մահտեսի Սիմոնին, նա կհասցնե ինձ:

Ցանկանում եմ ձեզ բախտ և հաջողութիւն:

Հ. Մելիք-Ազարյանց

1 8 7 5

14. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

20 ճունվարի, 1875, Թիֆլիս

Սիրելի բարեկամ

Հ. Կարապետյանց,

Ձեր նամակներն ստացած եմ, ցավում եմ, որ Թավրիզում Ձեր նպատակներն արգելքների են հանդիպում. մի անգարգացած

հասարակության մեջ, ուր տիրում է կիրքը և խավար նախապաշարմունքը, այլ կերպ լինել կարող չէր: Այդպիսի հանգամանքներում միշտ համբերությունը և հաստատ կամքը հաղթող են հանդիսանում. ուրախ եմ, որ դրանք Ձեր մեջ կգտնվեն:

Այդ վաղեմի ճշմարտություն է՝ թե «ոսկին գետնի վրա չի մնա», կհանդիպի նրան մի ճանաչող, որ վեր կբարձրացնե: Մի՛ հուսահատվեցեք, արդարև, շատ անգամ կեղծավոր շողոթորթողներն ափելի են աչքի ընկնում և համեստ աշխատողները անհայտության մեջ են մնում. իսկ դրանք ժամանակավոր բաներ են. խաբեությունը վաղ թե ուշ, վերջապես մի օր կմերկանա...

Ես թե ձեր պատվին և թե իմ պատվին ընդգեմ համարեցի պպ. Ասրուն և Սարգսին նամակ գրելն. միայն խնդրեցի պ. Մելիք-Ազարյանցին, նա գրեց աղա Արզումանին և մահտեսի Սիմոնին, որ ձեզ պաշտպանեն: Պետք է ուշադրություն չդարձնել այնպիսի անձանց չարախոսություններին. «Շունը կհաչի, բայց քարվանը կանցնի»:

Ես դեռ վաղ եմ համարում հայտնել ձեզ իմ դիտավորությունս Թավրիզի մասին, միայն այսքանը կասեմ, որ ներկա տարվա հուլիս ամսին այնտեղ կլինեմ. շատ բաներ ուրիշ ձև և ընթացք կստանան...

Կարդացի ձեր ուսումնարանի պրոգրաման, չափից դուրս անկարգ է. ցավում եմ, որ հոգաբարձությունը յուր պայմանով այդպես անիրավացի կերպով կապված է տեսչի հետ. այդ եզրփոր բավականին խորամանկ կերպով սանձահարել է նրանց...

Գրեցեք, որքան ձեզ հայտնի է. թե ի՞նչ էին գլխավոր շարժառիթները, որ չուզեցին ես տնդվույդ ուսումնարանում մտնեի. ինձ շատ հետաքրքրական է այդ գիտենալ: Այլև հայտնեցեք, առաջնորդի ձայնը որքան ուժ ունի ուսումնարանի կառավարության մեջ. կամ հոգաբարձուներից որի՞ն ափելի են նախապատվում:

Պ. Սարգիսը վայրահաչ է, բայց պ. Ասրին այնքան վատ մարդ չէ, որպես դուք նկարագրում եք, եթե նրան կարողանաք հաճոյանալ, նա այնպես հո չէ, որ զրկե ձեզ վարձատրությունից. նա յուր հաշիվների մեջ ճիշտ է. միայն մի փոքր պետք է նրա փառասիրությանը խունկ ծխել. այդպիսի հիմարները սիրում են այդ:

Մի նախանձեցեք Մուշեղյանցի փառքին. «ամեն ինչ ոսկի չէ, ինչ որ փայլում է». խաբեությունը երբեք տևողական լինել կարող չէ. սիրամարգի փետուրներով զարդարված ազոսավր դարձյալ կմը-

նա ազգաւ... Այստեղ մեղաւոր է կույր հասարակութիւնը, որ ընդունակ չէ որոշել արժանաւորը անարժանից...

Զգիտեմ ինչո՞ւ առաջնորդը չպատասխանեց իմ նամակին. մի՞թե նա այնքան մեծամտութիւն ունի. մի՞թե նա չգիտե նրա փառքի դեկը մասնավորապէս իմ ձեռքումն է և կարող եմ հակառակ կողմը դարձնել... Այդպիսի մարդերին պետք է զգալ տալ իրանց ոչնչութիւնը... Այս միջոցներում որքան զանգատանաց թղթեր ստացաւ մեր խմբագրութիւնը նորին սրբազնութիւնից. բայց ես չթողեցի տպագրվելիս խնայելով նրա պատվին, միայն մինը տրւավնցաւ:

Շարունակեցեք Ձեր նամակագրութիւնը, ես պատրաստ եմ միշտ պատասխանել, չխնայելով իմ օգնականութիւնը, որքան կարելի էր:

Ձեր բարին միշտ ցանկացող՝

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

Հ. Գ. իմ գրքերը, եթե Ձեզ դժվարութիւն է պատճառում, հանձնեցեք մեր ագենտին, թող նա սպասե մինչև իմ նորոգ կարգադրութիւնը, ժամանակ չունեցա՝ առանձին նամակ գրել պարոնին:

15. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

Ի 1875, 24 մարտի, Քիֆիս

Սիրելի բարեկամ

պարոն Հ. Կարապետյան,

Պարոն Հ. Ղազարյանի ձեռքով ուղարկած նամակը ստացա, որը մեջ մանախելութեան տեղն այն է, որ գրում եք, թե Դավրեժի սրբազան առաջնորդը ինձանից դժգոհ է այն պատճառով, որ ես թույլ եմ տվել «Մշակի» մեջ տպվել է նրա պատվին դիպչող մի նամակ, և կամ, որպէս թե նույն նամակը իմ հեղինակութիւնն է և այլն:

Սրբազան առաջնորդին ներելի է այսպիսի ծուռ ու սխալ գաղափար կազմել մի մարդու մասին, որին չէ ճանաչում, և մանապէն, որպէս երևում է, յուր կյանքում որևէք լրագրի խմբա-

գրութեան կանոններին տեղյակ չէ: Բայց դուք, պ. Կարապետյան, իբրև Քիֆլիսում եղած մարդ և «Մշակի» խմբագրութեան պայմաններին շատ ու քիչ ծանոթ, դուք կարող էիք ցրել առաջնորդի սխալ կարծիքը իմ մասին:

«Մշակ» լրագիրը ունի խմբագրություն, մոտ տասն մարդիկ-ներից կազմված, ամեն շաբաթ չորեքշաբթի գիշերներում լինում են խմբագրական ժողովներ, ուր կարդացվում են տպվելիք նյութերը, և ժողովի բազմության ձայնով կամ ընդունվում են, կամ հերքվում են և կամ փոփոխության են ենթարկվում: Ժողովի մեջ մի ձայնը բազմության դեմ ոչինչ նշանակություն չունի. ուրեմն ևս որքան էլ ցանկանայի, իրավունք չունեի ասել ժողովին, որ նամակը չտպվի, երբ նա ընդհանուր հավանությանմբ ընդունվեցավ: Բայց ես իմ կողմից այսքանը կարողացա անել, որ համոզեցի ժողովին՝ ջնջել նամակից մի քանի տեղեր, որոնք չափազանց հարձակողական էին և ուղղակի անձնավորութեան էին դիպչում. որպես երևում էր, նամակը սաստիկ կրթով էր գրված և բավականին հմուտ գրչի գործ էր:

Նամակների վերաբերությամբ յուրաքանչյուր խմբագրութեան պայմանն այն է, որ նա առանց խտրություն դնելու կտպե ամեն մի նամակ, միայն թե յուր ուղղութեանը դեմ չլինեք, և միշտ պատրաստ է խմբագրությունը հակառակ կողմի հերքումը նույնպես տպագրելու: Այսպես էլ պատահեցավ սրբազանի մասին տպված նամակի հետ և տպվեցավ նրա հերքումը: Կնշանակե, խմբագրությունն այստեղ անաշու է, նա անձնական կիրք կամ թշնամություն չունի դեպի այս կամ այն անձը:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն բանին, որ նամակը իմ հեղինակությունն է, բոլորովին երեխա պետք է լինել և այսպես մտածել: Նամակի իսկականը դեռ մնում է խմբագրատան մեջ, հիմն սրբազանին ցանկալի կլինեք դատ բաց անել իմ կամ «Մշակի» խմբագրի հետ, նա կհամոզվեք, որ յուր կարծիքը սխալ է. որովհետև բուն հեղինակը այն ժամանակ յուրյան չի թաքցնի, որ Դավրեժում և առաջնորդարանից ոչ այնքան հեռու բնակվում է:

Եթե ես Անդրեաս սրբազանի հետ որևիցե ոխակալություն ունենայի, ինձ ամենևին չէի թաքցնիլ մի ստոր ստորագրությամբ նամակի քողով, որ այնպես հրապարակ դուրս գայի. իմ դրոշակը հայտնի է և բացարձակ: Բացի դրանից, ոխակալությունը գրական ասպարիզում ոչինչ նշանակություն չունի, իմ կողմից շատ ստո-

րություն կլինեն աշապխտի առիթներով մի մարդու պատվին արատ քսել:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն բանին, որ գուցե ես վշտացնալ լինեմ սրբազանից այնտեղի դպրոցի վարժապետության համար Այս բուրդովին տղայական մտածմունք է, որովհետև Դավթեժի դպրոցում վարժապետությունը մի այնքան նախանձելի բան չէ, որ ես նրա չհաղղվելու համար ափսոսայի: Ո՛վ եղավ պատճառը, թե կիրակոսը և թե Մարտիրոսը.— ինձ համար միևնույն է, ես ոչ մի կի դեմ ոխ կամ թշնամություն չունիմ: Միայն ես կդատաւարտեմ հայերի կուրությունը, որ նրանք ընդունակ չեն իրանց հասարակական գործերը օրինավոր կերպով կառավարելու և լավն վատից շոկել...

Դուք ինքներդ գիտեք, թե որքան մեծ զոհաբերություն կլինի իմ կողմից մի աշապխտի ստոր պաշտոնը ընդունելը, բայց ես հոժարվեցա նրա համար միայն, որ մի փոքր ևս ծառայեմ հայրենիքիս, որին ավելի պարտական եմ իմ գոյությունմ:

Եթե կհանդիպեք սրբազանին, իմ կողմից ասացեք, թե հասարակական գործիչները աշապխտի շնչին բաներից չեն խրտնում, չեն հուսահատվում. պետք է ունենալ կամքի և համոզմունքի հաստատություն և ազգային գործը հառաչ տանել: Եթե մարդ սպասե, որ բոլոր աշխարհը նրան լավ ասե, որ ինքը մի բան չի նե, այդ խիստ սնոտի և կոշտ փառասիրություն է: Բայց ընդհակառակն, մարդկության բարեկամներն միշտ հալածվել են, միշտ պախարակվել են, նրանք անցել են փուշերով լի ուղին և հետո ստացել են հաղթության պսակը: Այնտեղի գովությունը և շողորորթությունը, մինչև անգամ վնասակար է, թուլացնում է մարդու մեջ ճշմարիտ եռանդը և արգելում է նրան յուր աշխատանքով մի բանին հասնել: Գրականության մեջ պախարակվում են եկեղեցական անձինք, որք ավելի բարձր աստիճանի վերա են կանգնած, քան թե Անդրեաս սրբազանը, այսուամենայնիվ, աշխարհը ճանաչում է նրանց որպես օրինավոր մարդիկ: Նույնպես զրականության մեջ ամենայն գովեստներ են շռայլում մի այլ եկեղեցականին, բայց երբեք չեն կարողանում սրբել նրանից անազնվության մուրը, նա մնում է միշտ կեղտոտ մարդ: Ուրեմն զործն է, որ արտահայտում է մարդու արժանավորությունը, ոչ թե տպված տառը...

Հ. Մ. Մեկիմ-Հակոբյա:

Սիրելի բարեկամ

2. Կարապետյանց,

Ձեր 10 մայիսից գրված նամակն ստացա, որի մեջ նկատագրում եք տեղվույդ ուսումնարանի ոչ այնքան նախանձելի դրութիւնը: Որպես երևում է ձեր նամակից, դպրոցի մեջ ծագած անախորժութիւնների պատճառը եղել է գլխավորապես գանահարութիւնը (ծեծը), որ հարուցել է ծնողքների դժգոհութիւնը ձեր դեմ, և ուրիշ կերպ լինել կարող չէր, որովհետև ծեծը ավելի զգալի բան լինելով, շուտ էլ հայտնվում է, մինչդեռ մյուս անկարգութիւնները շատ անգամ մնում են թաքուն:

Ճշմարիտն ասած, շատ տխուր տպավորութիւն գործեց ձեր նամակն ինձ վերա, և մանավանդ, դորանից առաջ ստացած նամակը դարձյալ նույն միտքն էր արտահայտում: Եվ այս բոլորը վերաբերում են այն իրողութիւնը, որ ձեզանում ուսուցչական ժողովներ չկան, որոնց մեջ վարժապետների ընդհանուր համաձայնութիւնով որոշվին նրանց պարտականութիւնները և իրավունքները. դպրոցի դիւսիպլինան կախված է մնում յուրաքանչյուր վարժապետի կամայականութիւնից, ով ինչպես ուզում է՝ «յուր էշը քշում է»... Այդպիսի հանգամանքներում մի օրինավոր վարժապետի խղճմտաբար գործ դրած ջանքը կկորցնէ յուր նշանակութիւնը դպրոցի ընդհանուր անկարգութիւն մեջ:

Մեծի գորութիւնով ստիպել աշակերտին սովորել յուր դասերը, — դա վարժապետի անհմտութիւնն գլխավոր նշաններից մեկն է, որովհետև դա ցույց է տալիս՝ թե որքան անընդունակ է վարժապետը ներշնչելու աշակերտի մեջ սեր, պատիվ և համակրութիւն դեպի յուր անձը: Աշակերտը, երբ որ պատվում է վարժապետին, սիրում է նրան, նա միշտ կպատրաստե յուր դասերը ուսուցչի դժգոհութիւնը առիթ չտալու համար: Իսկ երբ վարժապետը գործ է դնում յուր ֆիզիկական կոպիտ ուժը, — նշանակում է նա դեռ չէ գրավել աշակերտի ականածութիւնը դեպի ինքը:

Ես մի մասնավոր նամակից ևս իմացա զանգատներ ձեր մասին, և չեմ կարողացել հասկանալ, թե ինչպես է եղել, որ Մ. Մ-ցի նման ավանակին հաջողվել է գրավել հասարակութիւն համակրութիւնը, իսկ ձեզ՝ ոչ: Այդ իրողութիւնը, որպես անկեղծ բարե-

կամ, ասում եմ ձեզ, որ աններհիլի է ձեր կողմից: Իհարկե, այս զեպքում մեծ դեր է խաղում ժողովրդի նախապաշարմունքը և նրա կոշտ ընտրողությունը, որ կարող չէ որոշել լավը վատից, այսուամենայնիվ, դուք պետք է գործ ղեկիք բոլոր ձեր եռանդը պատե՛րազմել ամեն արգելքների հետ և հառաջ տանել ձեր գործը,— դա է քաջությունը: Բայց ձեր նամակից երևում է՝ բոլորովին հուսահատված եք:

Ես ներկա ամսի վերջին, գուցե մի քանի օր հետո, ճանապարհ կընկնեմ դեպի Թավրիզ. եթե դուք նպատակ կունենաք այնտեղ մնալու, ես կարող եմ այնպես տնօրինել, որ դուք մնալիք ձեր պաշտոնում, և հույս ունիմ, որ այնուհետև դպրոցի բարեկարգությունը ուրիշ կերպարանք կստանա, և այժմյան բարեկոնյան խառնակությունը կանհետանա: Որպես ինձ երևում է, դպրոցի անկարգությունը բոլորովին ուրիշ արմատից է ծագում. նախ և առաջ պետք է այնտեղ մաքրել:

Ձեր այստեղ գալն այնքան նպատակավոր չէ. բայց Թավրիզում մի քանի տարի վարժապետությունը պարապվելու ապագա ունի, դորանով ինքների կպատրաստվեք, թողյալ այդ, փոքրիշատե նյութապես կապահովեք ձեզ: Թիֆլիսի մեջ մասնավոր դասերը խիստ անհաստատ արդյունքի աղբյուրներ են. ոչինչ բախտավոր վախճանի հասցնել կարող չեն. մենք տեսնում ենք այս գործով պարապողների վիճակը,— թշվառություն, ավելի ոչինչ:

Ավելորդ եմ համարում ամեն ինչ գրել այժմ, հույս ունեմ, որ հունիսի 15-ին կտեսնվենք Թավրիզում և կխոսենք ինչ որ հարկն է:

Ձեր բարին ցանկացող՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

17. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՑԱՆԻՆ]

21 հուլիսի. 1875, Սալմաստ

Պարոն Հ. Կարապետյան.

սիրելի բարեկամ,

Ձեր նամակը ղեղորայքի հետ ստացա, շնորհակալ եմ ձեր հոգատարության համար: Ձեր պաշտոնի մեջ մնալու և պայմանի նորոգվելու մասին ես աներկմիտ էի, ուրախ եմ, որ նույնը կատարվեցավ առանց տարաձայնության:

Պարոն Ասրուց կստանաք իմ սնդուկի բանալին, նրանով բաց կանեք սնդուկը, որ թողած եմ պ. Ֆեներջյանի տանը, այնտեղ թղթերի երեսին դրած կգտնեք մի փոքրիկ դաֆթար, որո մեջ գրված է «Փունջ» գրքի վաճառումը, գանազան քաղաքներ ուղարկվելը, այն դաֆթարի մեջ պետք է մնացած լինի կաթողիկոսի նամակը.— եթե գտնեք, տվեք զատիտը բերե. իսկ բանալին հանձնեցեք պ. Ֆեներջյանին:

Սրբ. առաջնորդն արդեն 5 օր է, որ Սալմաստ եկած է, բայց տակավին տեսած չեմ, այսօր գնալու եմ տեսության, նա բնակվում է Հաֆթուան կոչված գյուղումը, որը մեր գյուղից մեկ մղոն հեռավորություն ունի:

Դուք գրած էիք մի քանի զոհիների վայրիվերո խոսակցության մասին. եղբայր, շատերի սրտին ծանր քար եղան մեր (իմ և քո) Դավրեժի դպրոցում մտնելը. թող խոսեն որքան պետք է իրանց. «պտուղը ցույց կտա գործի արդարությունը»:

Իմ հիվանդությունը այժմ փոքր-ինչ լավ է, բայց շատ վախենում եմ դեպի Դավրեժ վերադառնալու ժամանակ կրկին շնորոգվի. որովհետև այստեղ գալու միջոցին շատ վնասվեցա... Եթե բժիշկը հարկավոր կհամարե բալզամ կապլի կոչված դեղը ընդունելը, ուղարկեցեք մի փոքր: Ներկա ամսույս վերջին ճանապարհ եմ ընկնելու դեպի Դավրեժ, միայն շատ երկյուղ եմ կրում հիվանդությունս սաստկանալու մասին: Հաղորդեցեք ինձ այդ մասին ձեր բարի խորհուրդը:

Ես խիստ տխուր եմ անցուցանում այստեղ, շատ փռչմանեցա, որ մի քանի օր ևս չսպասեցի, մինչև դուք Ձեր քննությունները վերջացնեիք ձեզ վեր առնեի ինձ հետ:

Մուշեղյանցը մնալու է, թե գնաց. այդ մասին ինձ իմացում տվեք:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հսկորյանց

18. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՑԱՆԻՆ]

Սալմաստ, 1875. 28 նոյիսի

Պարոն, Համբարձում Կարապետյան.

սիրելի բարեկամ,

Ձեր նամակը ստացա. հույս ունիմ օգոստոսի 3-ի հանդեսի ժամանակ Դավրեժում գտնվիլ, որովհետև ամսույս 30-ին այստե-

զից պետք է ճանապարհ ընկնիմ: Իմ այստեղ ուշանալու զլխավոր պատճառն սրբազանն էր. որովհետև մի քանի գործերում նա կարող էր իմ օգնությունը, ցանկանում էր յուր մոտ լինեմ:

Ձեր պայմանի համար մի շտապեցեք, եթե տակավին կապած չեք. ես կգամ, որպես կարգն է այնպես կտնօրինեմք:

Իմ առողջությունն լավ է, եթե ճանապարհին շնորհով, բոլորովին հոգ չունեմ:

Ես ինքս հասկանում եմ, թե դպրոցի համար նոր պրոգրամա պետք է կազմել, նոր կարգադրություններ անել, և այդ մասին շտապում եմ մի քանի օրով առաջ գտնվել Դավրեժում: Հուսով եմ, ամեն ինչ կերթա յուր կարգով:

Սրբազանի հետ Ձեր անձնավորության վերա շատ խոսակցություններ եղան, կլսեք ինձանից, երբ աստուծով այդտեղ կհասնեմ:

Իրանի աշխարհագրության մասին առանձին հրահանգներ չկան, որտեղից կարելի լիներ լիակատար նյութեր քաղել. բայց ևս բավականին ծանոթ եմ Իրանին. մնացյալ տեղեկությունները կարելի է հավաքել այնտեղում: Այդ հանգամանքների համար այժմ խոսել ավելորդ էր. մենք այնտեղում մեր տանը մի մասնաժողով կունենանք և մեր մեջ կկարգադրենք, թե որպես հարկավոր է գործել:

Նամակիս պատասխանը մի՛ գրեցեք, պատճառ, չի հասնի:

Ձեր բարին ցանկացող՝

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

1 8 7 6

19. [ՀԱՄԲՈՒՐԳՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՔԱՆԻՆ]

10 հունվարի, 1876 ամի, Թավրիզ քաղաքում

Շեծապատիվ

պարոն Հ. Առաքելյան,

Ես հետաձգեցի Ձեր նամակի պատասխանը, պատճառն այն էր, որ չգիտեի ինչ միջոցով հասցնել Ձեզ, որպեսզի ուրիշի ձեռքը չանցնի, մանավանդ այդ մասին նախազգուշություն էիք արած:

Ձեր դեպի ինձ ունեցած համակրությունը որն այնպես անկեղծաբար արտահայտվում է Ձեր նամակից, խիստ քաջալերական է: Արդարև, եթե որևիցե համազգացություն կարող էի գտանել ևս իմ այժմյան ընտրած ասպարեզում, այդ հուսալի է այն սրտերից միայն, որոնք կենդանի և թարմ են, որոնք խավարած չեն ևս նախապաշարմունքներից: Ուրախ եմ, որ մի այդպիսի սիրտ գտանում եմ Ձեր մեջ:

Հայրենիքում ընտրած Ձեր նոր պարապմունքը գովելի է: Փոխանորդ լինել հայր հորենի գործունեությանը և աշխատակցել նորա «Հայկական աշխարհին» ես գտնում եմ Ձեր կողմից որպես մի ազնիվ ցանկություն. դորանով Դուք մասամբ օգնած կլինեիք այդ եռանդոտ աշխատողի գործին, որն որքան հոգատար և անձնանվեր է դեպի հասարակաց բարին, այնքան հալածված և ճընշված է...

Բայց ցավում եմ, որ համաձայն Ձեր առաջարկության չէի կարող նույնը անել և ես, որովհետև ես ոչ միայն խոստացած եմ պ. Արծրունուն, քանի ապրում է «Մշակը» աշխատակից լինել նորա հրատարակությանը, այլ պարտավոր ևս եմ, ըստ որում այս լրագրի սկզբնավորության հիմքը դնողներից մեկն էլ ես եմ, այս պատճառով բարոյական պարտավորություն ունեմ հոգ տանել նորա գոյությունը պահպանելու և օրըստօրե զարգանալու մասին: Իսկ վարձատրության համար որ առաջարկած էիք Ձեր վերջին նամակում, ավելորդ է պատասխանել, որովհետև իմ հրաժարվելս շահասիրության հետ ոչինչ կապ չունի և ես նյութական հաշիվներ ի նկատի չունեմ:

«Մշակի» № 38 Պարսկաստանի հայոց վիճակագրական տեղեկությունների մասին, որպես գրում եք, կասկած է ծնվել Ձեր մեջ, մի գուցե նոքա քաղված լինեին Գրիգորիս եպիսկոպոսի Ձեր անունով գրված, բայց դիպվածով իմ ձեռն ընկած նամակից...: Այդ մասին Ձեր կասկածանքը անտեղի էր, քանի դուք կարդացած պետք է լինեիք, որ նույն հոդվածում առանձին ծանոթությամբ ես հայտնած եմ վիճակագրական թվանշանների ինչ աղբյուրից քաղելը: Իսկ ինչ որ վերաբերում է մյուս տեղեկություններին, բավական էր մտածել, որ ես Պարսկաստանումն եմ ապրում:

Այժմ դառնանք դեպի մեր ներքին գործերը. քաղաքիս ազգային դպրոցը այնքան նախանձելի դրության մեջ չի գտնվում, որքան փափագելի էր: Եթե չկամենայինք ուրիշների նման խիստ մասնավոր և աննշան երևույթներով հրապուրվել, պետք է պարզ

խոստովանվել, թե դեռ երկար ժամանակ պետք է, մինչև նա մի բարեկարգ վիճակի վերածվի, իսկ նորա ներկա դրությունը տանում է դեպի օրըստօրեական անկումն: Պատճառը մի քանի հակառակ տարրերի միմյանց հետ անմիաբանությունն է, որը հայոց կյանքի մեջ գծախտաբար նոր բան չէ...

Մեր այս քաղաքը եկած օրից ջանք գործադրեցինք դորան-նորան համոզելով, որ մի օրիորդաց դպրոցի հիմքը դրվի, համարյա մեծ մասամբ հաջողվեցավ, իսկ երբ գործը յուր վախճանին մոտենալու վերա էր, անձնական կրթելը մեջ մտան, և հաստ-րակաց գործը երեսի վերա մնաց: Ես չեմ ուզում մատնացույց անել խռովարարները, որովհետև դուք բավականին ճանաչում եք տեղվույս ժողովուրդը... Բայց մեր խոսքերը հուսահատական ծայ-րեր չեն. մենք դարձյալ կաշխատենք, դարձյալ կգործենք, և թե չի հաջողվի, գոնյա մեր խիղճը հանգիստ կլինի, թե ինչ որ պետք էր տեսնու, արեցինք:

Ընթերցարանի գործը վատ չէ գնում, որովհետև այնտեղ գոր-ծում է ժողովրդի ավելի թարմ մասը, նորա, արդարև, փոքրաթիվ երիտասարդությունը, թեև նա, իր զարգացման աստիճանին նու-յնով դեռ շատ ինչ սովորելու կարոտություն ունի: Գոցա գլխա-վոր թերությունը ինքնահավանությունը և յուրյանց գիտցածից բավականությունն է, որ խիստ վատ նշան է անգործունեության:

Ընդունեցեք մեր բարեկամության խորին հավաստիքը, որով մնամ

Ձեզ միշտ հարգող՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան.

20. [ԱՐԱՄՅԱՆ ԿՊՐՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ]

19 մարտի 1876 ամի

Դավրիժո Ազգային դպրոցի հոգաբարձությանը

Հ. Մելիք-Հակոբյանից

հունարհաբար պատասխան

Ստացա ծ մարտի ներկա ամի հոգաբարձության կողմից ինձ ուղղած ողորարությունը, որով հոգաբարձությունը բարեհաճել է բնորոնել ինձ և առաջիկա 1877 թվականի համար ուսուցիչ յուր

հակողութեանը հանձնված դպրոցում, ու ցանկանում է հոգաբարձութիւնը կանխապէս գիտենալ իմ հաճութիւնը, թե ես կամեի շարունակել իմ պաշտօնը նույն դաշինքով, թե ոչ:

Անկարող լինելով այժմ իմ վերջին և վճռական պատասխանը տալ, ես թողնում եմ պատասխանել առաջիկա զատկից հետո: Իսկ եթե հոգաբարձութիւնը համբերել կարող չէ մինչև այն ժամանակ, նա ազատ է յուր ընտրողութեանց մեջ յուր պարտուպատշաճ տնօրէնութիւնները անելու:

2. Մեկիւմ-Հակոբյան

21. [ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ]

20 մարտի, 1876, Դավրեժ

Մեծապատիւ

Պարոն Փ. Վարդանյան,

Ստացա Ձեր նամակը, որով հայտնում եք, թե Ձեր խմբագրութեամբ հրատարակվելու է Պետերբուրգում մի ամսագիր «Լուսմա» անունով, և հրավիրում եք ինձ ևս աշխատակից լինել Ձեր ամսագրին: Ձեր առաջարկութիւնը ընդունում եմ ամենայն սիրով, որովհետև Ռուսաստանում մի օրինավոր ամսագրի հրատարակութիւնն խիստ վաղուց իմ բաղձանքների առարկան է եղել: Ես այժմ շատ ուրախ եմ, որ նույնը կատարվելու է, և այնպիսի անձանց գործակցութեամբ, որոց անունները երաշխավորում են գործի լիակատար օգտավետութիւնը:

Իմ աշխատակցութիւնը կլինի կանոնավոր և հարատև. ես ունիմ արդեն բավականին պատրաստի պաշար, որ կնվիրեմ «Լուսմայի» հրատարակութեանը: Չգիտեմ, «Լուսման» որպիսի դիրք և բովանդակութիւն կունենա, հավանական է, որ նա կլինի ավելի մեծագիր և բազմաթեթեւ և ո՛չ որպէս մինչև այսօր եղածները: Որպէս և լինեք, ես խոստանում եմ յուրաքանչյուր ամսի 20-ից մինչև 30—50 երես բաղկացնող գրվածքներ ուղարկել Ձեզ: Ես արդեն տվել եմ արտագրելու մի ամբողջ վիպասանական աշխատութիւն, որ կարող է մի քանի ամիսների նյութ դառնալ:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ աշխատութեանց վարձատրութեանը, ես ավելորդ եմ համարում այժմեան Ձեզ հետ սակարկութիւն անել, այդ թողնում եմ, մինչև Դուք կստանայիք և կծանոթանայիք իմ Ձեզ ուղարկած նյութերի հետ:

Անհամբերությամբ սպասում եմ «Լումայի» պրոգրամայի ստա-
նալուն, իսկ այնքանը, որ 'Իուք Ձեր նամակով հայտնած էիք Ձեր
սամազրի ուղղության և նորա նպատակի մասին, բավականին գո-
հացուցիչ է. ցանկալի էր, որ «Լուման» լիներ հայկական շահերը
պաշտպանող, նորա օգտին ծառայող, ազնիվ հայի սրտից բխած
մի նվեր մեր գրականության շքավոր պանծանակին, որո համար
կմնամ Ձեզ միշտ հարգող

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

22. [ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆՑԱՆԻՆ]

19 ճունիսի, 1876 ամի, Դավենթ Դալա՛

Մեծապատիվ Պարոն

Ձեր ապրիլի 3-ին, որպես և մայիսի 23-ի նամակները ստա-
ցած եմ. բայց պատասխանը ուշացնելն իմ կողմից մի ուրիշ
պատճառ չունի բացի ծուլությունից: Իմ հոժարությունն «Լումա-
յին» աշխատակցելու վերաբերությամբ նույնն է, որպես առաջին
նամակովս հայտնած եմ: Եվ եթե մինչև այսօր հետաձգեցի որևիցև
գրավոր բան ուղարկել Ձեզ, պատճառն այն էր, որ չհաճեցա բա-
վականանալ փոքրիկ հոդվածներով, այլ ցանկացա մի այնպիսի
աշխատություն ուղարկել «Լումային», որ մի քանի ամիսների պա-
շար կարողանա լինել: Այս մտքով ես տվեցի արտագրել երկու
հատորներից բաղկացած մի պատրաստի գործ, որ կոչվում է «Խա-
չաղողի հիշատակարան»: Բայց գրագրի դանդաղկոտությունն հե-
տաձգեց ուղարկելը:

Բայց մինչև «Խաչաղողի»¹ Ձեր ձեռք հասնելը հարկավոր եմ
համարում նորա պարունակությունը համառոտ կերպով հայտնել:
Այս աշխատությունը յուր ամբողջությամբ նվիրված է հայոց մշակ
դասին և պատկերացնում է, թե որպիսի տեղային և հասարակա-
կան հանգամանքներ ստիպում են նրանց թողնել հայրենիքը և
պանդխտության մեջ բախտ որոնել: Նյութը առնված է Պարսկաս-

¹ «Խաչաղողներ» կոչվում են այն հանրածանոթ մուշրեթիկ հայերը, որոնք
թափառում են աշխարհի մի ծայրից դեպի մյուսը և զարմանալի ճարպկությու-
ններով փող են որսում: Այս երևելի խաբերանների հասարակությունը Պարսկաս-
տանում կաղվում է համարյա մի առանձին դաս:

տանի և ասիական Տաճկաստանի հայերի կյանքից՝ թե որպես նրանք օտար երկրներում, պանդխտության մեջ մաշվում են, անհետանում են, առանց կրկին յուրյանց ընտանիքը վերադառնալու բախտն ունենալու:

Հիշյալ աշխատության գլխավոր հերոսն է մի երեւի խաչագող, և որովհետեւ նա ամեն տեղ, ամեն երկիր անցնում է և յուր հիշատակարանի մեջ նկարագրում է ամեն տեղ տեսած հայ պանդխտների թշվառ վիճակը: Մի խոսքով, «Խաչագողի» մեջ ընթերցողը կարող է տեսնել հայի կեցության պատկերը մահմեդական Ասիայում և նրանից դուրս, օտար երկրներում, որոնց մեջ նա թափառում է որպես համալ, մշակ կամ բախտախնդիր խաբեբա:

Այս աշխատությունը իմ մի քանի ճանապարհորդությունների և երկար ժամանակյա մտածությանց արդյունքն է. նա զրված է հիշատակարանի ձևով և խառն է զանազան ռոմանական և վիպական անցքերով, որոնց բոլորը ներքին կապ ունին:

Առաջին հատորի արտագրված օրինակը արդեն պատրաստ է, երկրորդը շուտով կպատրաստվի, որովհետեւ քանի օրից հետո մեր դպրոցի արձակուրդը կսկսվի, այնուհետեւ ազատ ժամեր շատ կունենամ աշխատելու:

Ձեր դժգոհությունը «Մշակի» հարձակման մասին դեռ լույս չտեսած «Լումայի» վերա՝ բոլորովին իրավացի է, բայց նորա հարձակումն ես չեմ վերաբերում պ. խմբագրի նախանձին կամ նորու անձնական կրքերին դեպի Ձեզ, որովհետեւ պ. Արծրունուց Ձեր մասին միշտ համակրական խոսքեր եմ լսել, եթե այժմ նա յուր կարծիքը փոխել է, այդ չգիտեմ: Բայց կնքել մի դեռ չծնված ամսագրի «կղերական» անունով,— դա հառաջ է եկել պ. Արծրունու այն ջղային-զառանցական բուսկից, որ շատ անգամ նորա հետ հանդիպում է և յուր թերթի մեջ մեծամեծ սխալներ է գործել տալիս...

Բայց Ձեզ թո՛ղ չվհատեցնեն այսպիսի խայթերն, եթե գործելուե Իռանդ ունիք, որովհետեւ ազնիվ նպատակը և տոկուն աշխատությունը, թեեւ ուշ, վերջապես կպսակվին արդյունավոր արգասիքով:

Ձեր գործունեությունը անկեղծ սրտով համակրող

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Մեծ. պ. Փ. Վարդանյան

Հովտեմ. 29-ին Զեր հասցեով ուղարկած եմ «Խաչագողի» առաջին մասը, բաղկացած 475 երեսներից, բայց տակավին մի քանի գլուխներ պակաս են մնացած, մինչև առաջին մասը լրանա. գրագիրն հասցնել շկարողացավ և ես էլ տեսնելով, որ մոտենում է հունվարը, շտապեցի ուղարկել, որքան պատրաստ էր: Մնացած մի քանի գլուխները Դուք կստանաք նոր տարուց առաջ:

Բայց այնքանը, որ ուղարկել եմ, ունի յուր մեջ ամբողջություն և Դուք կարդալով, կարող կլինիք ծանոթանալ այս աշխատության նպատակի և նրա ո՛ր աստիճան հասարակական նշանակություն ունենալու հետ:

«Խաչագողը»՝ իմ Վանա, Բաղեշի, Մուշի և Արզրումի կողմերի ճանապարհորդության արդյունքն է, որ գրել եմ 1872—73 և 74 թվականներում, երբ Թիֆլիզումն էի բնակվում, ուր տեղային լրագրության և երիտասարդության մեջ դեռ նոր էր սկսվել արծարծվիլ Տաճկաստանի հայոց խնդիրը: Իսկ գործերի այժմյան դրությունը, երբ արևելյան հարցը նորից բորբոք ստացավ, խրախույս տվեց ինձ ի լույս ածել քանի տարի առաջ գրած աշխատությունս, որ տաճկահայոց այժմյան պահանջներին, որպես պիտի տեսնեք, համապատասխանում է, և կարող է լույս ձգել այն միջին խնդիրների վերա, որ շատերի երևակայության առարկա են գարձել:

Թե ո՛րքան ինձ հաջողվել է, այդ ընթերցողներին ինք թողնում դատել. բայց իմ կարծիքով, «Խաչագողի» մեջ, եթե ոչ բոլորովին, գոնյա մեծ մասամբ լուծվել է Տաճկաստանի և Պարսկաստանի հայոց խնդիրը: Նրանց կյանքի տխուր նկարագրությունների մեջ ընթերցողը կտեսնի, թե ո՛ր աստիճան ցնորական է այն անձանց մտածություններն, որ դեռ չճանաչած մի երկիր և մի ժողովուրդ, նրա համար օղեղեն ամրոցներ են կառուցանում...

«Խաչագողի» առաջին մասի անցքերը կատարվում են Հայաստանում, այսինքն՝ Վասպուրականի, Տարոնի և Ատրպատականի մեջ, իսկ կենտրոնը Վան քաղաքն է: Այս մասի մեջ նկարագրված է հայի ներքին կյանքը հայրենի հողի վերա: Բայց երկրորդ մասի անցքերն կատարվում են Հայաստանից դուրս Փոքր Ասիայում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, իսկ կենտրոնն

4. Պոլիսն: Այս մասի մեջ նկարագրված է հայի գաղթական կյանքը պանդխտության մեջ:

Երկրորդ մասը յուր բովանդակությամբ ավելի հետաքրքրական է. նրա մեջ այլ և այլ երկրների բազմազանության հետ հայի կյանքը միշտ նոր ձև և նոր կերպարանք է ստանում: Բայց գործի վիպական թելը ոչ մի տեղում չի կտրվում, բոլոր անցքերը շարժվում են և պտույտվում են նրա բոլորտիքը: Երկրորդ մասն յուր ծավալով առաջինի չափ է և գրված ու պատրաստ է, միայն արտագրության կարոտություն ունի:

Խոստովանում եմ, որ մի այսպիսի մեծ աշխատությունը ուղեւի կատարելագործելու համար, ես կարոտ էի ճանապարհորդությունների, և ավելի ընդարձակ ճանապարհորդությունների, բայց դա հազիվ կարող էր հնարավոր լինել մի գրողի, որ ստիպված է օրեկան հացի համար մտածել...

Ես այժմ ևս մեծ փափագ ունիմ նորից ճանապարհորդել ասիական Տաճկաստանում և գոնյա վեց ամիս Կ. Պոլսում մնալ, լավ հետազոտելու համար տեղային ժողովրդների և մանավանդ հայերի էլանքը և վճռել եմ, եթե մի կողմից օգնություն չգտնեմ, դերվիշի պես կգնամ և այնպես մասն կգամ...

4. Պոլսի հայ երիտասարդությունն անտարբեր է դեպի Տաճկաստանի հայոց ներքին կյանքը և դեպի նրա պահանջները: Կ. Պոլսի հայ երիտասարդը այնքան տեղեկություն ունի Փոքր Ասիայի մասին, որքան Չինաստանի մասին և չի էլ հետաքրքրվում, թե ինչպես են ապրում այնտեղ հայերը:

Իմ կարծիքով, «Լուման» մի առանձին պարտավորություն պետք է հանձն առնի, որքան կարելի է խորին և բազմակողմանի կերպով հետազոտել տաճկահայոց կյանքը, ցույց տալ նրանց պետքերը և միևնույն ժամանակ զգացնել Կ. Պոլսի շաղակրտ: «Հոսոսներին», թե ինչ բանի վրա պետք է մտածել և ինչ գործել:

«Մշակը» որքան էլ յուր թերությունները ունենար, որքան էլ ծայրահեղությունների դիմեր նա, և որքան էլ կրքեր խաղային նրոտ մեջ,— դարձյալ նա ունի յուր արժանավորությունը այն կողմից, որ յուր գոյություն ստանալու առաջին օրից միշտ զբաղվել է Տաճկաստանի հայերի հարցերով, միշտ գրգիռ է տվել նրանց թմրությանը: Դա ամեն հայ լրագրության և օրագրության պարտավորություններից գլխավորն պետք է լինի:

Ձեր վերջին նամակները բոլորը անկորուստ ստացել եմ: Օգոստոսի 2-ի նամակում հայտնում եք, թե կցանկանալիք ինձա-

եից ստանալ և այնպիսի հողվածներ, որպես «Փորձի» մեջ տպված «Պարսկաստանը»։ Ես պատրաստ եմ ամեն կերպով ծառայիլ «Լուսնային», բայց մի բան, որ դժվարացնում է ինձ, դա է իմ շափից դուրս զբաղված լինելը։ 'Իպրոցը շատ ժամանակ է խլում, որովհետև դասերը շարունակվում են և կեսօրից հետո և ընթերցարանի տեսչությունը ինձ վրա լինելով, պետք է ստեպ հաճախել այնտեղ։ Մնում է աշխատել գիշերներով, այն ևս շատ անգամ ազատ չեմ լինում կամ աշակերտների շարադրություններն եմ ուղղում, կամ նրանց համար հայոց պատմությունից դասեր եմ դրում (որովհետև դասագրքեր չունին) և կամ այնքան հոգնած եմ լինում, որ ոչինչ չեմ կարողանում գրել։

Մանավանդ այս տարի հարց եղավ 5-րդ դասատուն բուց անիլ. դպրոցն այնքան միջոցներ չունի նոր վարժապետներ հրավիրելու, մենք մի քանի վարժապետներով ձրի հանձն առինք նրա դասաւարկությունը, այսպիսով ազատ ժամերս բոլորովին կորան։

Եթե ես գիտենայի, որ «Լուսն» ինձ այնքան կարող էր վարձատրել, որ ապրուստի կարոտություն չունենայի, այն ժամանակ ես դպրոցի մեջ դասերիս թիվը կպակասեցնեի և աշխատելու ավելի ժամանակ կգտնեի։ Մանավանդ արձակուրդներին կարող կլինեի փոքր ճանապարհորդություններ անել և նյութեր հավաքել։

Ինձ դեռ հայտնի չէ, թե ինչ ծավալ կունենա «Լուսն»։ Եթե նա կլինի «Հյուսիսսփայլի» դիրքով, այն ժամանակ «Խաչագողի» պես մի աշխատություն հագիվ թե նրա մեջ տպագրվելու հարմարություն կունենա։ 'Իս կլինեն նույնը, որպես «Սև լեռան մարդը» «Արևելյան Մամուլի» մեջ, որը հավատացած են, ոչ ոք չէ կարդում։

Ցանկալի էր, որ «Լուսն» եթե ոչ «Փորձի» չափ, գոնյա նրա կես ծավալն ունենար, այն ժամանակ նպատակավոր կլիներ։ Թեև ալսպես լինելուց հետո պետք էր բարձր գին նշանակել, բայց հոգ չէ, որովհետև մեր հասարակության մեջ մի որոշ թիվ ընթերցողներ կան, որոնք թանկ ու ածանությանը չեն նայում, այլ ստանում են մի հայոց հրատարակություն, որովհետև կարդալու պետք են զգում։ Իսկ նրանց, որ հեռու են այս կարևորությունից, եթե ձրի էլ տալու լինի, չեն կարդա. գուցե «խաթրի համար» կառնեն։

Ես այդ փորձով գիտեմ. «Մշակի» գինը, երբ որ 7 ռուբլի էր առաջին տարիներում, ուներ 600—650 բաժանորդ, բայց երբ որ 7 ռուբլուց 5 ռուբլու իջուցինք գինը այն հուսով, որ բաժանորդների թիվը կավելանա, դարձյալ նույնը մնաց։ Այնուհետև համոզվա՝

էինք. եթէ 3 ռուբլու իջեցնեինք «Մշակի» գինը, դարձյալ նույն բաժանորդները կմնային: Այդ նորանից է, որ կարդացողների թիվը պակաս է, և ոչ թե՛ լրագրներն իրանց թանկութեան պատճառով անմատչելի են: Ռուսաստանում, իմ կարծիքով, մի օրինավոր ամսագիր կարող է մոտ 1000 բաժանորդ ունենալ, միայն առաջին տարում պետք է տարածվի լավ գործակալների ձեռքով: Ամսագիրն ավելի շատ կտարածվի, քան թե լրագիրը, որովհետեւ բանասիրական մասը ամսագրի ավելի հարուստ է ու մեր ժողովուրդը սիրում է այդ կարդալ և յուր որդիներին, թոռներին թողնել կարդալու:

Ինձ բոլորովին զարմացնում է պ. Պալասանյանի առաջարկությունը «Լումայի» և «Փորձի» միացնելու մասին: Ես էլ մի այսպիսի բան իմացած էի: Այս նպատակը, իմ կարծիքով, հառաչ եկած պիտի լինի երկու շարժառիթներից. առաջին, գուցե մտածել են, թե երկու ամսագիրներ շատ են Ռուսաստանի. համար և չեն կարող այնքան բաժանորդներ գտնել, որ իրանց գոյությունը պահպանել կարողանան, երկրորդ՝ մտածել են, թե մեզանում այնքան գրողներ չկան, որ կարողանան երկուսին ևս նյութեր հասցնել: Իայց իմ կարծիքով, թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կարծիքն անհիմն են: Նախ, «Լուման» և «Փորձը» մինը մյուսին վնասել չեն կարող, որովհետեւ տարբեր նշանակություններ ունին. իսկ ինչ որ վերաբերում է գրողներին, ես այսքանը կասեմ, որ մի օրինավոր ամսագիր ինքն կարող է տաղանդներ հարուցանել և հանգած հանճարներին բորբոք տալ: Որպես «Հյուսիսափայլի» հետ հայտնվեցան շատ գրողներ, որոնք առաջ կարծես չկային: Նույնպես «Մեղուն» և «Մշակը» ստեղծեցին շատ գրողներ:

Ես առայժմ Ձեր ուղարկած «Խաչագողի» առաջին մասի վարձատրության համար այսքանը հարկավոր եմ համարում ծանուցանել Ձեզ. եթե իմ աշխատությունը ընդունելություն կգտնի «Լումայի» մեջ տպվելու, այն ժամանակ Դուք որպես գրավական կանխիկ պետք է ուղարկեք ինձ 500 ռուբլի արծաթ: Ես ստիպված կլինիմ այնուհետեւ դպրոցի մեջ սակավացնել դասերիս թիվը, որպեսզի կարողանամ հարատեւ և անընդհատ կերպով աշխատակցել «Լումային»: Այնուհետեւ, երբ մի մասը կտպվի, հայտնի կլինի, թե քսանի թերթներից է բաղկանում Ձեզ ուղարկած նյութը, և նրա համեմատ մնացյալ փողը կվճարեք, յուրաքանչյուր թերթն (16 երես) 25 ռ. արծաթ հաշվելով: Թեև իմ ստացած վարձը մասամբ միայն կարող է լրացնել այն ծախսը, որ ես արել եմ ճանապարհորդության մեջ հիշյալ աշխատության նյութերը հավաքելու համար.

բայց փուլթ չէ, ես ի նկատի ունիմ «Լուսալի» ապագա հառաջադիմութիւնը:

Եթե հիշյալ պայմաններն ընդունելի կլինին Ձեր կողմից, իմ նշանակած գումարը (500 ռուբ.) կուղարկեք Թիֆլիս պարոն Աղեքսանդր Մելիք-Ազարյանցի անունով, նա կհասցնե ինձ: Իսկ եթե ոչ, գիրքը կդարձնեք Թիֆլիս նույն պարոնի անունով:

Ձեզ միշտ անձնանվեր՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Հ. Գ. Ուրախությամբ կարդացի Ձեր նամակում, թե մեծ. Սանասարյանցը բարեհաճել է զանազան իրեղեններ ուղարկել Դավրեթի ազգային դպրոցին: Ցանկալի էր, որ սույն իրեղենները լինեին այնպիսի բաներ, որոնց դպրոցը շատ կարոտութիւն ունի, որինակ. զանազան պատկերներ սրբազան պատմութեան անցքերից առած, պատկերներ կենդանաբանութեան, տնկաբանութեան վերաբերյալ և զանազան տեսարաններ ներկայացնող պատկերներ: Որովհետեւ մեր աշակերտները բոլորովին փակ ընտանիքի շրջաններում ապրած լինելով, համարյա ոչինչ առարկայի վրա գաղափար չունին: Նաև շատ հարկավոր է աղքատ աշակերտներին բաժանելու համար հետևյալները. գրելու թուղթ, մատիտներ, զմեռիկներ, գրիչներ իրանց կոթերով, գեղեցիկ կազմած փոքրիկ գրքեր Ֆրանսերեն կամ հայերեն լեզվով՝ պարզեաբաշխութեան համար, կաղամարներ և մի քանի կտոր սպունգ գրատախտակները սրբելու համար, այստեղ ամենևին չէ գտնվում:

Ուրիշ թանկագին ուսումնական առարկաներ, որպիսին են՝ ֆիզիկայի և քիմիայի վերաբերյալ գործիքներ դեռ պետք չեն, որովհետև այս առարկաները չեն ավանդվում: Քարտեզներ և երկրագունդ ունինք, միայն փոքրիկ ատլասներ պետք են աշակերտներին բաժանելու համար, կամ Ֆրանսերեն կամ ռուսերեն լեզվով, մեկ տարրական ուսումնարանի ուրիշ պիտույքները ձեզ ավելի հայտնի են:

Բայց եթե մեծ. Սանասարյանցը ուղարկեր մի փոքրիշատե նշանավոր գումար փող, այն ժամանակ պարսից թագաժառանգը, որ քաղաքում է բնակվում, իմացում կտար շահին նորոք բարեգործութիւնը Պարսկաստանի մի ուսումնարանի վերաբերութեամբ և փոխարենը մեծ. Սանասարյանցը կստանար մի փառավոր շքանշան հանդերձ արքունական ֆիրմանով: Այս խոսքերը ես կատա-

կի համար չեմ գրում, այլ մեր դպրոցի հոգաբարձուների ասածն
եմ կրկնում ձեզ, և անիրագործելի չէ:

Աբգարի աշխատությամբ մի քանի ամիս առաջ Թիֆլիսից հա-
վաքվել էր 1000 ռուբլի մեր դպրոցի համար, որ արդեն ստաց-
ված է:

Հ. Մ.

24. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

3 հոյեմբեր, 1877, Ագուլիս

Ազնիվ բարեկամ

Պարոն Ա. Ավթանդիլյան,

Ներողութիւն եմ խնդրում այսպես անագան Ձեզ նամակ գրե-
լուս համար, որո պատճառը իմ ծուլության մեջ պետք է որոնել:
Եթե ո՛չ, ես միշտ եղել եմ բարեկամներիս հետ մտերիմ, և մտ-
նավանդ Դուք բոլորովին արդարացրել եք իմ վստահութիւնը:

Գիտեմ, Ձեզ ցանկալի կլինի լսել իմ Պարսկաստանից դուրս
գալեն հետո վարած թափառական կյանքը, ուրեմն գրեմ:— 'Ինո
Թիֆլիս չհասած բարեկամներիս հայտնի էին այն բոլոր անիրավ
անցքերը, որ անցան ինձ հետ Թավրիզում. ամենը համարում էին
ինձ կորած... այս պատճառով իմ անակնկալ հայտնվիլը Թիֆլի-
սում բոլորին զարմացք պատճառեց: Բոլորն նայում էին ինձ վե-
րա, որպես մի Ղազարոսի վերա, որ նոր էր վերադարձել գիրեզ-
մանից...

Թիֆլիսում ես մնացի մի ամբողջ ամիս, այս մի ամիսը ան-
ցավ որպես մի քանի րոպե. ամեն տեղ սեր և համակրութիւն էի
ստանում ծանոթներից: «Փորձի» խմբագրության մեջ արդեն բաց-
վել էր ինձ համար մի տեղ. որովհետև պարոն Աղայանցը գնացած
լինելով Երևան, նրա պաշտոնը կատարող չկար, բացի դրանից.
Ներսեսյան դպրոցում դասեր առաջարկեցին: Բայց ես չկամեցա
Թիֆլիսում մնալ, երբ Ագուլիսի հոգաբարձութիւնից հրավեր ստա-
ցա: Ինձ վաղուց սիրելի էր հեռու մնալ քաղաքի աղմկալի կյանքից
և գյուղական պարզ ու խաղաղ մի անկյունի մեջ ապրել: Ագուլիսը
իմ այս ցանկությանը համապատասխանում էր: Այստեղ կարող եմ
փոքր-ինչ շունչ քաշել և հանգստանալ անցյալ հոգնածութիւնից...

Երևակայեցե՛ք Ձեզ Սալմաստի հոսսրովիան, Ագուլիսը մի այն-

պիսի տեղ է, միայն դորա լեռնային դիրքը բացառություներ է կազմում, որ աճելի նպաստում է օդի բարեկալությանը։ Բոլոր տները կորած են այգիների և պարտեզների մեջ։ փողոցներով հոսում են սառն և մաքուր աղբյուրներ։ Սա կենում եմ Թոմա առաքելո հոյակապ վանքումը. երեք սենյակ ունեմ բոլոր պատրաստի պարագաներով հանդերձ. կացարանիս լուսամուտները երկու կողմից ևս նայում են ծառազարդ պարտեզների վերաւ։ Վանքի գավիթումն է նաև տղայոց դպրոցը. այստեղ է կենում և վանահայրը,— հայր Սուրենյան վարդապետը, որն միանգամայն թե՛ փոխ-առաջնորդ է, թե՛ տեղվույս երկսեռ դպրոցների տեսուչն է, այլև դասեր ունի աշխարհագրությունից և ընդհանուր պատմությունից։

Հայր Սուրենյանը մի երիտասարդ կրոնավոր է, որ վարդապետական վեղարի ներքո պահպանել է ուսանողի և գիտնականի մաքուր բնավորությունը. շատ եռանդոտ և ազնիվ մարդ է։ Իս և նա թեև առանձին սենյակներում ենք ապրում, բայց մեր խոհանոցը ընկերովի է, միասին ենք ճաշում և ընթրիք առնում։

Ես ընդունել եմ տղայոց և օրիորդաց դպրոցների բարձր դասարանաց հայոց լեզվի և հայոց պատմության դասերը. շարաթական 24 դաս ունեմ։ Դասերը սկսվում են առավոտյան 8 ժամին և շարունակվում են մինչև կես օրից անցած երկու ժամը. այնուհետև ամեն ուսուցիչ ազատ է, թեև աշակերտներն և աշակերտուհիք դարձյալ հավաքվում են, բայց առանձին վերակացուների հսկողության ներքո սերտողությամբ են պարապվում։

Եվ այսպես, ես ամեն օր կեսօրից հետո ազատ ժամեր ունիմ իմ առանձին գրավոր աշխատություններով զբաղվելու, որոց մեջ գտնում եմ իմ գլխավոր մխիթարությունը։ Թողյալ այդ տեղվույս հասարակությունը բավականին համակրական է. շնայելով որ գյուղում են ապրում, բայց բոլորովին կրթյալ քաղաքացու կյանք են վարում. նրանց ընկերությունը ոչ սակավ զվարճություն է պատճառում ինձ։ Գլխավորն այն է, որ բավական խաղաղասեր և տգեղիվ մարդիկ են։

Եթե չեմ սխալվում, Դուք այժմ ամուսին եք։ Ձեր նշանդրեքը չտեսա, Ձեր հարսանիքից նույնպես դուրկ մնացի. ինձ մնում է միայն բարեմաղթել Ձեզ բախտավորություն և խաղաղ ընտանեկան կյանք։

Զգիտեմ, դուք այժմ ի՞նչ գործով եք զբաղված, և եթե տեղային դպրոցումն եք, նույնպես չգիտեմ, թե ովքե՞ր են Ձեր պաշտոնակիցներն.— ցանկալի էր ինձ այդ մասին տեղեկություն անե-

նալ, և մանավանդ դպրոցի այժմյան դրութիւնը ինձ շատ հետաքրքրում է: Աշխատեցեք, եղբայր, խնամք տանել դպրոցի բարձրմանը, ոչ միայն իբրև վարժապետ, այլ որպէս ազնիվ հայ, որ ճանաչում է, թե ինչ կարևորութիւն ունի ազգային դաստիարակութիւնը: Խաղաղասերների խոչընդոտներն թող չվհատեցնեն Ձեզ.— խաղաղասերն ամեն տեղ լուսոյ դեմ պատերազմում է, բայց ճշմարիտ ազգասերի եռանդը թուլացնել չէ կարողանում:

Չգիտեմ, ինչպէս վերջացան ինձանից հետո տեղւոյդ խոփութիւններն. մի քանի տեղեկութիւններ ինձ գրած էին, բայց լիակատար բավականութիւն չտվեցին իմ հարցասիրոթյանը: Կցանկանայի, որ խռովաբաններն մինչև այժմ հանգստացած լինեին իրանց շար կրթերից, որ պատիվ չէ բերում Թավրիզի հասարակությանը. և մանավանդ կործանման անդունդ է բացում ամենի առջև...

Ես ներում եմ և աշխատում եմ մոռանալ այն բոլոր անիրավութիւնները, որով վարվեցան ինձ հետ իմ թշնամիքը. և քրիստոնեական անհիշալարությամբ ցանկանում եմ, որ աստված հեռու պահէր այդ ողորմելիներին իրանց մոլորութիւնից... Հուդան միայն հավիտեանական դատապարտութիւնը վարձ ստացավ իր գործի համար,— այսպէս են և բոլոր մատնիչներն...

Ողջունեցեք իմ կողմից Բարդուղիմեոս հայր սուրբին և տեր Մեսրոպ հորը. մի մոռացեք և իմ խոնարհութիւնը հիշել աղա Երեմիային, աղա Ներսեսին և մեծապատիվ Սողոմոն խանին:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան

Իմ հասցեն.

В Верхний Акулис, учителю
Акопу Мелнк-Акопяну

25. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 10 դեկտեմբերի, 1879 ամի

Մեծապատիվ,

Պարոն Մելքոն Փանեանց,

Թող ներվի ինձ, որ առանց Ձեզ հետ ծանոթ լինելու, ես՝ վրստահացա ձանձրացնել Ձեզ իմ հանձնարարութիւններով: Բայց Դուք հասարակաց բարեկամ եք, և մանավանդ այն անձերի, որոնք

գործուս ևն կրթության և գրականության ասպարեզում, Այդ Դուք ասպարեցեցիք Ձեր բարեկամությամբը հանգուցյալ Նաղարյանցի հետ:

Ես Ձեր մասին շատ եմ լսել Ձեր հայրենակիցներից, որոնց հետ բախտ եմ ունեցել ծանոթանալու, և իմ քաղած տեղեկությունները երաշխավորում են, որ Դուք «Կայծերի» հրատարակության գործի մեջ կլինեք նույնքան բարի, որպես ելիլ եք ամեն մի ազգային և հասարակական գործերում: Սեղմում եմ Ձեր բարեկամական ձեռքը:

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

26. [ԳԵՎՈՐԳ ԿԵՀԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

[10] դեկտեմբերի, 1879 ամի

Սրբազան հայր,

Կյանքի տխուր հանգամանքները ինձ ձգեցին գրականական ասպարեզի վրա, և ես ինձ բախտավոր եմ զգում, որ կարող էի մի փոքրիկ օգուտ բերել ազգիս և այն հասարակությանը, որի մեջ ապրում եմ: Ես իսպառ թողեցի Պարսկաստանը և այժմ ընտանիքովս զետեղված եմ Թիֆլիսում: Պարապվում եմ «Մշակ» լրագրի խմբագրատան մեջ, և եթե կհաջողվի, նպատակ ունիմ յուրաքանչյուր տարի իմ հեղինակություններից տպագրել մի կամ երկու գիրք:

«Կայծերի» ստորագրության թերթը ես Ձեզ ուղարկեցի ոչ միայն զրդված մեր վաղեմի բարեկամական զգացմունքից, այլ այն համոզմունքից, որ Դուք միշտ հանդիսացել եք որպես կրթության և լուսավորության օժանդակիչ: Հավատացած եմ, որ իմ հույսը չի խաբում ինձ:

Ձերդ սրբազնությանը միշտ անձնանվիր՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

29 դեկտեմբերի, 1879 ամ., Քիֆու

Սիրելի բարեկամ,

Պարոն Ա. Ավթանդիլյան,

Վաղուց է, որ առիթ չեմ ունեցել Ձեզ նամակ գրելու. Պարուկաստանի հետ հարաբերություններս կտրելով, ես անզգալի կերպով մոռացա բարեկամներիս: Բայց պետք է մոռանալ տխուր անցյալը: Ես կցանկանայի, որ Դուք շարունակեիք Ձեր թղթակցությունները ինձ հետ, որպես մեկը իմ հին բարեկամներից: Ինձ հետաքրքրում է Ձեր այժմյան վիճակը. արդյոք ի՞նչպես է ընթանում Ձեր ընտանեկան կյանքը. ունի՞ք զավակներ, և ի՞նչպես են անցնում Ձեր օրերը:

Կյանքի ալիքների մեջ տառանվող իմ նավը այժմ, կարծես թե, հասել է իր նավահանգստին. երկար թափառելն հետո, երկար անախորժություններ կրելեն հետո, վերջապես Թիֆլիսում դադար գտա: Տացե աստված, որ մի նոր փոթորիկ չբարձրանա, որն ինձ գրեթե վիճակված է...

Այժմ ես իմ աշխարհի մեջն եմ գտնվում, որ վաղուց փափաղելի էր. գրավոր աշխատանքը միշտ եղել է իմ կյանքի նպատակը, և գոհ եմ, որ այդ աշխատանքով կարողանում եմ մի կողմից՝ իմ ապրուստը հայթայթել, մյուս կողմից՝ իմ մտքերը տարածել: Օրեկան երկու ժամ պարապմունք ունիմ «Մշակի» խմբագրատան մեջ, այնուհետև ազատ եմ և զբաղվում եմ մասնավոր հեղինակություններով: Դուք արդեն «Մշակի» մեջ կարդացած կլինեք, որ առաջիկա տարվանից կսկսվի տպվել իմ մի վեպը «Կայծեր» անունով: Այստեղ և գավառներում զանազան պարոններ ստորագրություն են հավաքում տպագրության համար: Առաջին անգամն է, որ մեր հասարակությունը սկսում է համակրել և նպաստել գրականությանը: Դա ուրախալի երևույթ է:

«Կայծերը» նույն աշխատությունն է, որի մի մասը Դուք հանձն առաք արտագրել, բայց վերջին ժամանակներում ես շատ փոփոխություններ արեցի: Ցավում եմ, որ զանազան տխուր հանգամանքների պատճառով, Թավրիզուց հեռանալու ժամանակ, ես միջոց չունեցա վարձատրելու Ձեր աշխատությունը: Դուք կստանաք 20 օրինակ այդ գրքից, երբ դուրս կգա մամուլի տակից: Բայց որքան հիշում եմ, նրա մի կտորը մնացած պետք է լինի Ձեզ մոտ, որովհետև թղթերիս մեջ չէ երևում, ինչպես եմ որևիցե եկվորի

ձեռքով ուղարկելու ինքի զգուշ մարդ եք. չեմ կարծում, որ կորցրած կամ ոչնչացրած լինեք:

Շարունակեցեք Ձեր թղթակցությունները «Մշակին», Ձեր նամակները հետաքրքիր են: Խիզանյանը այստեղ տարածեւ: էր, թի Թավրիզու նամակները ինքն էր գրում. այդ հսկայական ստի պատկիր աշխատել էր պարծենալ դրանով. մենք, իհարկե, չհայտնեցինք թե ով է գրում: Թավրիզից լավ ձայներ են լսվում, երեւի մի շարժում կա,— օրիորդաց դպրոց, թատրոն և այլն: Բայց ես չեմ կարող երեակայել, թե ինչպես ներկայացումներ են տալիս, այնպիսի անպատրաստ մարդիկ, որ իրանց կյանքում թատրոն չեն տեսել:

Խնդրեմ այս ծրարով Ձեզ ուղարկված նամակները հավատարիմ մարդու միջոցով հասցնել վան քաղաքը:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան

Իմ հասցեն.

Тифлис. Редакция «Мшак».

А. Меляк Акопяну

Հ. Գ. Եթե Թիֆլիս եկողներ շուտով չպատահին, խնդրեմ, հիշյալ ասպրակը ուղարկել փոստայով, որի համար կստանաք 1 սուրճու մարկա:

Հ. Մ.

1 8 8 0

28. [Ա.Վ.Ա.Գ. Ա.Վ.ԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

12 փետրվարի, 1880 թ. Թիֆլիս

Միբելի բարեկամ

Ա. Ավթանդիլով.

Իմ Ձեզ մոտ թողած տետրակը Ձեր երկու նամակների հետ տուցած եմ. Թավրիզի բնթերցարանի համար ոչ ոք ստորագրված չէ, այդ պատճառով «Մշակը» չէ ուղարկվում: Պ. Ավետիս Տեր-Օհանյանը մի անգամ ինձ ասաց, թե կգա և կգրվե, բայց չեկավ. հույսն մոռացած կլինի: Արտասահմանի բոլոր քաղաքները, այն-

պես էլ Թավրիզի, «Մշակը» ուղարկվում է շաբաթը երկու անգամ անխափան. զարմանում եմ, թե ինչու ճշտությամբ չէ ստացվում:

Ուրախ եմ, որ տեղվույզ թատրոնական ներկայացումները հաջող են գնում. որպես նոր բան՝ թատրոնը շատերին կարող է հետաքրքրել, և այդ գործը կարելի է այն աստիճան ընդարձակել, որ վերջը, բացի բարեգործական նպատակների ծառայելուց, ապրուստի և շահի աղբյուր դառնա դերասանների համար: Այդ պատճառով վատ չէր լինի, եթե բեմական ձիրք ունեցող երիտասարդներից մի քանի հոգի գային Թիֆլիս և մտնելով այստեղի թատրոնական խումբի մեջ, վարժվեին և կատարելագործեին իրանց սաղանդը:

Թավրիզի դպրոցի համար Կ. Պոլսից տեսուչ հրավիրելը ես բոլորովին ապարդյուն եմ համարում. պոլսեցիք, որքան ինձ հայտնի է, շատ փոքր տեղեկություն ունին նոր մանկավարժական գիտությունից. նրանց դպրոցները դեռ կառավարվում են հին սիստեմայով, և կարելի է ասել, որ ամբողջ Կ. Պոլսի մեջ մի բարեկարգ դպրոց չկա, ոչ թե բարձր, այլ միջին կամ տարրական դպրոց: Վերջին պատերազմից հետո Թիֆլիս շատ են գալիս Կ. Պոլսից ռուսում ստացած երիտասարդներ, որոնք զանազան ընկերությունների ներկայացուցիչներ են, և ամբողջ օրերով «Մշակի» խմբագրատանը վեր ընկած են լինում ու ես նրանցից շատ եմ հարցրել Կ. Պոլսի դպրոցների դրուժյան և տեղային մանկավարժների մասին և իմ ստացած տեղեկությունները միշտ անմխիթար են եղել: Պոլսեցուց հայռնույն մի նայեք, նրանք շատ ետ են մնացել կրթության գործի մեջ:

Թավրիզեցիք ավելի խելոքություն արած կլինեին, եթե իրանց դպրոցները իրանց մարդիկներով կառավարեին: Ռուսաստանից նույնպես դժվար է մի օրինավոր մարդ հրավիրելը, որովհետև մեծ ոոճիկ կպահանջեն, իսկ փոքր ոոճիկով եկողները նրանց նման կլինեն, որոնց արդեն տեսել եք: Այդ բոլորից հետո անհնարին է Թավրիզի դպրոցները մի բարեկարգ վիճակի մեջ դնել, քանի որ նրանց նյութական վիճակը խիստ աննախանձելի է և օրինավոր կերպով վարձատրել չեն կարող վարժապետներին:

[2. Մելիք-Հակոբյան].

29. [ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՂՁՅԱՆԻՆ]

15 ապրիլ, 1880 տ., Քիֆիս

Սրբազան հայր,

Շնորհակալությամբ ստացա բժիշկ Հարությունյան Ա. 'Իսպ-
թյանցի ձեռքով Ձեր ուղարկած 39 ուրիշն «Կայծերի» բաժանոր-
դագրության համար: Ես ուրախ եմ, որ տակավին ստորագրությու-
նը շարունակելու նպատակ ունիք:

Պարոն Դավթյանցը հաղորդեց ինձ նաև Ձեր բերանացի հանձ-
նարարությունը, որով խորհուրդ եք տալիս «Կայծերի» առաջին
հատորը տպագրել, որ հասարակությունը տեսնե, հետաքրքրվի, և
այսպիսով բաժանորդների թիվը կավելանա: Ձեր խորհուրդը ճիշտ
է նոր և անհայտ հեղինակների վերաբերությամբ: Բայց ես այս-
քան տարվա աշխատություններով, կարծեմ փոքրիշատե ցույց եմ
տվել, թե մինչև ո՞ր աստիճան կարող եմ օգուտ բերել մեր հասա-
րակությանը, իսկ եթե հասարակությունը դեռևս չէ ճանաչել իր
աշխատավորին,— կնշանակե նա բոլորովին կոշտ է և մտավորու-
պես մեռած: Այդ դեպքում ի՞նչուր է մեր աշխատանքը:

Հասարակությունը կարդում է այժմ «Խենթը», կարդաց «Ջա-
լալեղդինը», կարդաց «Փունջը» և կարդացել է «Մշակի» մեզ տպա-
գրված իմ բազմաթիվ վեպիկները.— մի՞թե դրանք բավական չեն:

Ճշմարիտը կասեմ Ձեզ, սրբազան հայր, որ մեծ բարոյական
տանջանք է պատճառում ինձ այս եղանակով գիրք տպագրելը:
Մինչ ուրիշ ազգերի մեջ մի հեղինակ մի գիրք գրելով, իր ամբողջ
կյանքը ապահովացնում է, մենք ստիպված ենք մուրացկանու-
թյուն անել, դրան և նրան ձանձրացնել, փող հավաքել, որ գոնե
մեր աշխատությունը լույս տեսնե և ուրախ ենք լինում, որ նյութա-
պես չենք վնասվում:

Ես «Փունջի» հրատարակության շարունակությունը թողեցի,
որովհետև բավական վնասվեցա: Իսկ եթե «Կայծերը» շշուշփեին
մի քանի նշանավոր ժամանակակից խնդիրներ, ես երբեք չէի
հանձն առնի այժմ տպագրել: Բայց մտածեցի, որ մի քանի տա-
րուց հետո այդ աշխատությունը չի ունենա այն ազդեցությունը,
որ այժմ կարող է ունենալ:

Ես ուրիշ միևնույն ժամանակ չունիմ, և չեմ էլ սպասում, այսքա-
նը բավական է, որ բարեկամների մի փոքր թիվ համակրուի է իմ
գործունեությունը: Գուցե ապագան այլ կերպ կվարվի, բայց այն
ժամանակ ուշ կլինի...

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝ Լ. Մելիք-Հակոբյան

30. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

18 ապր., 1880 ամ., Թիֆլիս

Բարեկամ,

Ստացա Ձեր մարտ 30-ի նամակը: Գանգատվում եք, թե Ձեր թղթակցությունները «Մշակի» մեջ չեն տպվել, և իբր ես եմ արգելք եղել, և այդ հայտնել են Ձեզ Թիֆլիսից անցնող պարսկաստանացիները, որոնց հետ ես տեսություն եմ ունեցել:— Մի այսպիսի կարծիք իմ վերաբերությամբ մինչև անգամ վերավորական է:

Ես այստեղ պարսկաստանցիների հետ հարաբերություն չունեմ: Այն օրից, որ տեղափոխվել եմ Թիֆլիս, ինձ հետ տեսնվել են երեք հոգի միայն՝ պ. Արիստակեսը, Թոմասը և Գորոյանցը: Ես չեմ կարծում, որ նրանք այն աստիճան անազնիվ մարդիկ լինեին, որ իմ բերանից ստեր հնարեին և Ձեզ ասեին:

Ներկա տարվա փետրվար ամսից միայն ես կառավարում եմ «Մշակի» ներքին տեսութայան խմբագրի պաշտոնը, և արտաքին տեսութայան նամակներին եմ նայում: Իմ ժամանակում Ձեզանից ստացվել է մեկ նամակ միայն, այն էլ տպվել է: Ուրիշ նամակներ ես չեմ ստացել: Բայց ինձանից առաջ այս պաշտոնը կատարում էր մի ուրիշ պարոն, զուցե նրա ժամանակներում Ձեր նամակները անտիպ են մնացել. որովհետև նա առհասարակ վատ էր վարվում թղթակիցների հետ, զեղծումներ էր գործում, և այս պատճառով հրաժարեցրին իր պաշտոնից:

«Մշակը» իրան նպատակ է դրել ընդհանուր ազգային օրգան լինել և պաշտպանել հայերի շահերը ինչ պետության մեջ և ապրեին նրանք: Այդ դիտավորությամբ, նա զբաղված է ոչ այնքան Ռուսաստանի հայերով, որքան Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հայերով: Այդ, կարծեմ, Դուք ինքներդ նկատած կլինեք «Մշակի» այսքան տարվա գործունեության ընթացքում: Պարսկաստանից մենք այժմ համարյա թղթակիցներ չունենք: Դուք եք միայն երբեմն գիսավոր աստղի նման երևում և շուտով անհայտանում: Այսուամենայնիվ, Ձեր նամակները միշտ համակրությամբ են ընդունվել խմբագրատան կողմից: Շատ անգամ Թավրիզից կամ Սալմաստից ստացվում են այնպիսի հիմար նամակներ, որ իսկույն պետք է զամբյուղը գցել. բայց ես դարձյալ վեր եմ առել, ինձանից բաներ եմ ավելացրել, զեղեցկացրել եմ և տպել տվել, որպեսզի իմ հայրենիքի մասին ես խոսք լինի յրազրության մեջ:

Ինուր, բարեկամ, շարունակեցեք գրել և աշխատեցիք Ձեր նստակներին բովանդակությունը միշտ բաղմակողմանի լինի։ Ուշագրություն դարձրեք ամեն երևույթների վրա, մի բավականացեք միայն տեղային հարցերով։ Իհարկե, ես Ձեզանից չեմ պահանջում և մինչև անգամ խորհուրդ չեմ տա գրել այնպիսի բաների վրա, որ կարող էր վնասել Ձեր ասպարեզին։ Գրում եք «Խենթը» Թավրիզում հետաքրքրությամբ է կարդացվում։ Ամեն գավառներից ստանում եմ այս տեսակ տեղեկություն։ Երկու պարոններ ինձանից թույլտվություն ստացան այս վեպը թարգմանել ռուսաց լեզվով։ Տեսնե՞նք, Կ. Պոլսի հոսոսները այդ բոլորը կարդալուց հետո խելթի կզան, թե ոչ։ Բայց ցավում եմ, որ շատ տեղեր ցնելուդրայից չանցավ։

Ցանկանում եք գիտենալ մի քանի անձնավորությունների ով լինելը։ Ասիացին՝ ինքը պ. Արծրունին է. Գամառ-Քաթիբան՝ որ երբեմն գրում է Այուլուկ կեղծանունով՝ պ. Ռաֆայել Պատկանյանն է։ Գամառ-Քաթիբայի նշանակությունը ես էլ չգիտեմ, իրանից հարցրի, մի որոշ բան ասել չկարողացավ։ Պ. Նիկողոսյանը մի երիտասարդ օֆիցեր է՝ արտիլերիստ, որ վերջին պատերազմում մասնակցում էր հանգուցյալ գնն. Լազրովի ձեռքի տակ։ Պարոն Փ. Վարդանյանին թույլ շտվեցին «Լուսման» հրատարակել, որովհետև նա համարվում է կասկածավոր մարդ. այժմ Նոր-Նախիջևանի ազգային դպրոցի տեսուչ է։

Տիգրանին դեռ չեմ տեսել, որ Թավրիզի մասին տեղեկություններ իմանամ, եղբայրը խոստացավ բերել ինձ մոտ։ Նա բավական խելացի տղա է, այստեղ մնալով, կարող է շատ զարգանալ։ Ես նրան կծանոթացնեմ պ. Արծրունու հետ։

Խիզանյանցը այստեղ թափառում է. ի՞նչ գործով է զբաղված, չգիտեմ, մի երկու անգամ միայն աչքիս երևացել է. ես նրա հետ չեմ խոսում։

Շուտով Ձեր քաղաքում կտեսնեք երեւելի Համբարձում Առաքելյանին, որ պիտի գա յուր հոր փառած գործերը կարգի բերելու։ Առաքելյանցի մասին շատ բաներ ունիմ գրելու, բայց հետո...

Պարսկաստանի սովի մասին ցավալի տեղեկություններ ենք ստանում։ Այսօր պ. Ամիրխանյանցը ինձ մոտ էր, սարսափելի բաներ էր պատմում։ Թիֆլիսը այժմ կատարյալ Պարսկաստան է դարձել։ Փողոցները լցվել են թուրքերով, ասորիներով և պարսկահատակ հայերով։ Ամեն բոլոր տեսնում եմ խոսքովեցի, սալմաստեցի և ուրմեցի կնանիք, որ դռնից դուռն ընկած, կամ մու-

րացկանութիւնն են անում, կամ զանազան ծառայութիւններ են կատարում:

Հացը այժմ թե Թիֆլիսում և թե շրջակա գավառներում ավելի թանկ է, քան թե Պարսկաստանում կամ Տաճկաստանում. բայց սով չկա, որովհետեւ փող կա, ժողովուրդը աշխատում է և ապրում: Բացի դրանից, կառավարութիւնը և հասարակութիւնը օգնում են աղքատներին: Երեւակայեցեք, այս զատկին ձվի 100 հատը ծախվեցավ 4 ոտւրլով. յուղի ֆունտը 40 կոպ., տեղային պանիրը՝ հասարակը 30 կոպ., մի փոքր լավը՝ 40 կոպ., մյուս ուտեստները դրանց համեմատ է:

Զեր հոգիածը կտպվի զատկից հետո: Տոների պատճառով «Մշակը» մի շաբաթ չի տպվի:

Հ. Մելիք-Հակոբյան

31. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

[19—28 ապրիլ, 1880 թ., Թիֆլիս]

Հ. Գ. Թավրիզի դպրոցի մասին ոչինչ չեք գրում. իսկ ընթերցարանի մասին, Զեր գրության համեմատ կաշխատեմ փոքրիշատե օժանդակութիւններ գտնել: Նպատակ ունեմ դիմել այստեղի նոր կազմված Տպագրական ընկերությանը և խնդրել, որ նա իբր հրատարակութիւններից մի-մի օրինակ ուղարկե Թավրիզի ընթերցարանին: Բացի դրանից, միտք ունեմ, «Մշակը» մեջ մի փոքրիկ հոգիածով հայտնել Թավրիզի ընթերցարանի կարևորութիւնը, և խնդրել հեղինակներից կամ մասնավոր անձինքներից, որ գրեք ուղարկեն ինձ և ես կհասցնեմ Թավրիզ: Պետք է խոստովանած, որ այս տարի թանկութիւնը և թուրքիայի սովատանջների վիճակը այն աստիճան զբաղեցրել են մեր հասարակությանը, որ այդ տեսակ բաների վրա մտածելը, գոնե առայժմ, փոքր-ինչ տարածամ է համարվում:

«Մշակը» խմբագրատունը ուղարկեց Թուրքիայի սովատանջների մինչև այժմ 24.000 ոտւրլի. դեռ նվիրատուութիւնները շաբաթունակվում են:

Ողջունեցեք իմ կողմից պ. Ա. Գորոյանցին, եւ խնդրեցի նրան, որպէս պարսից գրականության հետ ծանոթ մարդու, ուղարկել ինձ պարսկերեն փոքրիկ և հետաքրքիր վեպիկներ: Նա խոս-

տացալ, բայց ոչինչ չուղարկեց: Եթե ձանձրութիւն չէր լինի, ես կցանկանայի, որ նա կատարեր իր խոստումները, նախապես ուղարկելով ինձ գրքերի ցուցակը և արժեքը, իսկ փողը ես անմիջապես կհասցնեի նրան:

Պարսկերեն լեզվում, որքան ինձ հայտնի է, կան այնպիսի գրքեր, որ բովանդակում են իրենց մեջ փոքրիկ վեպիկների մի ամբողջ հավաքածու, կան և առանձին փոքրիկ գրքուկներ, պետք է ղեռքիդ դրանցից, որոնք ավելի հետաքրքիր են ընթերցանության համար: Ես այժմ պարապվում եմ պարսկերենով:

Ողջունեցեք մեր հին ծանոթներին. անունները գրելու հարկ կա. Դուք գիտեք:

Հ. Մելիք-Հակոբյան

32. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

23 եոյեմբ., 1880 ամ., Քիֆիս

Քանկագին բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ Փանյանց.

Ձեր նամակը ստացա. շնորհակալ եմ Ձեր բարեսիրտության համար, որ արտահայտվում է Ձեր գրության յուրաքանչյուր տողից: Ձեր համակրութիւնը դեպի իմ անմխիթար գործունեութիւնը արագանց խրախուսում է ինձ, որպես բարեկամի և ազգասերի անկեղծ սրտից բխած քաջալերական խոսք: «Կայծերի» տպագրութիւնը հակառակ իմ ցանկության, արդարև բավական ուշացաւ: Ես ամեն ջանքով աճապարում էի, որ այս աշխատութիւնը իբրև խմանակակից վեպ, իբրև մեր մտքերը զբաղեցնող հարցերը շտապի մի երկասիրութիւն, որքան կարելի էր շուտով լույս տեսնէր: Բայց հետաձգության պատճառը պետք է որոնել երկու գլխաւոր պատճառների մեջ, նախ, որ ես մինչև այսօր իմ բաժանորդներից չկարողացա այնքան փող ստանալ, որ գոնե տպագրության ախար ծածկեր. երկրորդ, ես հույս չունեի, որ այս աշխատութիւնը չեղվույս ցենզուրայից ամբողջապես անցնէր: Տաճկաստանի հոսոց վերջին շարժումներից հետո այստեղի ցենզուրան սկսեց բռնական խստութեամբ վերաբերվել դեպի ամեն մի գրվածք, որ կարող էր նրանց մեջ ազգասիրական զգացմունք և ազգասիրական գիշերը շնչել: Այդ մի բախտ էր, որ «Խննթը» անցաւ, թեև նրա

ամենագեղեցիկ տեղերը ջնջվեցան «Մշակի» մեջ տպվելու ժամանակ: Բայց ես մեծ դժվարություն կրեցի, մինչև կարողացա կրկին հրաման ստանալ երկրորդ տպագրության համար:

Այս հանգամանքը ի նկատի առնելով, ես գրեցի պ. Գաբրիել Միրզոյանցին, որը Մոսկվայի համալսարանի ուսանող է, որ հանձն առնե «Կյանքերը» Մոսկվայում տպագրելու: Այնտեղ ցնեղության ավելի ազատ է, թուղթն ավելի էժան է և տպագրությունը ավելի մաքուր: Տակավի՛ն պատասխան չեմ ստացել, բայց հույս ունեմ, որ կընդունե, որովհետև այդ պարոնը, որպես իմ լավ բարեկամ, նույնպես և իմ ամենաեռանդոտ և գործունյա երիտասարդներից մեկն է:

Պարոն Միրզոյանցը մի երկու ամիս առաջ գիմել էր ինձ, խնդրելով, որ ես իրավունք տամ «Խենթը» Մոսկվայում տպագրելու, բայց ես չկարողացա կատարել նրա գեղեցիկ ցանկությունը, որովհետև նրանից առաջ արդեն իրավունք էի տված Շուշիում տպագրելու: Այս քաղաքից «Խենթի» առաջին թերթերը ուղարկել էին ինձ տեսնելու համար, թուղթը բավական լավն է և տպագրությունը մաքուր, երևում է այնտեղի տպարանը այժմ փոքրիշատե կանոնավորված է:

Հարցնում եք, թե ինչո՞ւ այստեղի Տպագրական ընկերությունը հանձն չի առնում իմ գրքերը ի լույս բնծայելու: Բարեկամ, մի խաբվեցեք այս տեսակ խոշոր անուններից: Մեզանում մասնավոր մարդիկ ավելի շատ գործ են կատարում, քան թե ամբողջ ընկերություններ: Այդ ընկերությունը իր շնչին դրամագլխով իրան նպատակ է դրել հրապարակել մանր, ըստ մեծի մասին մանկավարժական գրքույկներ, և ոչ թե ընդարձակ նշանավոր աշխատություններ ժողովրդի մեջ միտք և ընթերցանություն տարածելու համար: Բացի դրանից, ընկերության քննիչ հանձնաժողովն այնպիսի անձինքներից է բաղկացած, որ հազիվ թե փոքրիշատե իր հեղինակությունը հարգող մի գրող կցանկանար իր աշխատությունները նրանց քննությանը ենթարկել:

Գրում եք, թե ես մի մեծ հանցանք գործած կլինեմ, եթե զբոսնեմ հասարակությանը իմ գրավոր աշխատություններից: Հնդուհում եմ Զեր անկեղծ բարեկամական հանդիմանությունը: Բայց հարկավոր է, որ հասարակությունն էլ իր կողմից թե՛ բարոյապես և թե՛ նյութապես քաջալերե իր գրականության անբախտ մշակներին: Եթե վնենտիկցիք կարճ ժամանակում կարողացան այնքան ահագին քանակությամբ գրքեր տարածել հայոց ազգի մեջ, որո

գլխավոր պատճառն այն էր, որ նրանք ունեին մեկնեալներ, և նրանց գրքերի մեծ մասը զարդարած էին զանազան Տյուզիանների և Տատյանների անունով, Բայց ո՞ր է մեր հարուստները կողմից այս տեսակ ազգասիրական բարեսրտություն:

Հնդուհեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մ. Մելիք-Հակոբյան

Հ. Գ. «Կայծերը» թե վաղ, թե ուշ կտպվի, դրանում տարակույս մի ունեցեք, շարունակեցեք Ձեր բաժանորդագրությունը: Ես սպասում եմ պ. Միրզոյանցի պատասխանին, եթե նա հանձն կառնե Մոսկվայում տպագրել տալ, Ձեզ մոտ գտնված փողերը կհանձնեք նրան, իսկ եթե ոչ, ես ստիպված կլինեմ այստեղ տպագրել տալ:

Ձեր պահանջած «Մշակի» համարները պատվիրեցի խմբագրատանը ուղարկել Ձեզ:

Ես պատրաստել եմ մի պատմական վեպ ևս «Դավիթ-Բեկ» անունով, որ շուտով կսկսվի տպվել «Մշակի» մեջ: Վեպի բովանդակությունն առնված է Դավիթ-Բեկի՝ Սյունյաց իշխանի կյանքից: Գործողությունների մի մասը կատարվում է Ձեր հայրենիքում:

Հ. Մ.

1 8 8 1

33. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

25 փետրվարի, 1881 ամ., Քիֆլի:

Քանկազին բարեկամ

Մ. Կ. Փանյանց,

Ձեր 24 դեկտեմբերի գրած նամակը վաղուց արդեն ստացած եմ. այսքան ժամանակ պատասխանի ուշացնելը պետք է վերաբերել իմ ծուլությանը և ավելի ոչինչ: Այս նամակով կստանաք իմ լուսանկարը, իսկ պ. Արծրունին ինքը կուղարկե Ձեզ յուր պատկերը, որպես խնդրած էիք:

«Կայծերի» Մոսկվայում տպագրելու դիտավորությունս ես արդեն թողած եմ: Ինձ ստիպեց այդ մտքին դիմելու անցյալ տարվա ցենզուրայի խստությունը, իսկ այժմ այստեղի ցենզուրան փոքր:

ինչ մեղմացել է, այլևս այնպիսի բռնություն մը չէ վարվում դեպի ամեն մի գրվածք, որ կարող էր տաճկահայերի մեջ ազգասիրության զգացմունք զարթեցնել: Ես կտպագրեմ «Կայծերը» Թիֆլիսում, և գուցե շուտով կսկսեմ տպագրությունը, եթե ժախքը բուրովին լրացրած կլինեմ:

Պ. Նիկողոսյանը, որպես Ձեզ հայտնի է, Կ. Պոլսումն է. նա աշխատակցում է ռուսաց «Порядок» լրագրին, և ինչպես յուր մասնավոր նամակներից երևում է, կարող է այնտեղ շատ օգտավետ լինել մեր բուն ազգային գործերում: Ես բուրովին համաձայն եմ Ձեզ հետ պ. Նիկողոսյանի բնավորության մասին, արդարև, նա փոքր-ինչ դյուրագրգիռ, շուտ հափշտակվող երիտասարդ է, բայց այնուամենայնիվ մեր անկեղծ, անձնվեր և եռանդով գործիչներից մեկը պետք է համարել նրան: Բայց նա չափազանց անձնավստահ մարդ է,— այդ է նրա գլխավոր թերությունը:

«Խենթի» տպագրությունն այնքան վատ չի լինի, որքան Դուք կարծում եք. առաջին տպագրված թերթերի օրինակները ուղարկել էին ինձ, բավական մաքուր էին. միայն շատ ուշացրին, պետք էր մինչև այսօր լույս տեսած լիներ:

«Դավիթ-Քեկը» «Մշակի» մեջ հրապարակելով, միևնույն ժամանակ առանձին գրքով տպվում է ինձ համար. երբ կվերջանա քանի օրինակ որ կցանկանաք, կուղարկեմ Ձեզ:

Դուք, իհարկե, կարդացած կլինեք «Մեղուի» առաջնորդող հոդվածը Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի եկեղեցիների երեցփոխանության մասին. եթե Ձեր ժամանակը կներեր, ես շատ կցանկանայի, որ բուն խնդրի մանրամասնությունները գրեք ինձ, թե ինչում է կայանում բուն վիճաբանությունը, կամ ովքեր են հակառակ կողմի պարագլուխները, ի՞նչ է նրանց նպատակը:

Քանի շաբաթ առաջ այստեղից անցավ մեր հայրենակից մահտեսի Սիմոն Թումանյանցը, նրանից Ձեր առողջության մասին տեղեկանալով շատ ուրախ եղա:

Այս տարի, եթե կհաջողվի, նպատակ ունեմ դեպի Կ. Պոլիս մի ճանապարհորդություն անել և Հայաստանով վերադառնալ Թիֆլիս. անցյալ տարի չհաջողվեցավ, գուցե այս տարի կհասնեմ ցանկալի նպատակիս:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

34. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

26 մայիսի, 1881 թ., Քիֆիս

Քանկագին բարեկամ

Մ. Կ. Փանեանց,

Ապրիլի 7-ից գրված Ձեր նամակը ստացա, խոստացել էիք Ձեր պատկերը ուղարկել, մինչև այժմ սպասել եք տալիս ինձ «եռնթի» մեկ օրինակը ուղարկեցի Ձեզ, չգիտեմ ինչպես կհավանեք տպագրությունը. Շուշի քաղաքից դրանից ավելի չէր կարելի սպասել: «Դավիթ-Քեկի» առաջին և երկրորդ մասը արդեն առանձին գրքով տպված և վերջացված է, կազմարարի մոտ է գտնվում, շուտով մի օրինակ կուղարկեմ Ձեզ: Իսկ երկրորդ մասը, որ ավելի ընդարձակ է, լույս կտեսնի «Մշակի» մեջ հրատարակությունը ավարտվելուց հետո, որովհետև առաջ նրա մեջ տպվում է, հետո քրոշյուր է կազմվում:

Մոսկվայի ուսանողներից մեկը նամակով դիմել էր իմ բարեկամ պ. Գաբրիել Միրզոյանցին, հայտնելով, թե տեղիդ անկեղծոցի դրամարկղում կա մի գումար և հոգաբարձությունը ցանկություն ունի այդ գումարը մի որևիցե ազգային գործի համար ծախսել, և իբր թե հոգաբարձական ժողովում, հարց է ծագել, որ հիշյալ գումարը տան ինձ տաճկական Հայաստանում ճանապարհորդելու համար, և հարցը մնացել է դեռ անվճիռ, որովհետև չգիտեմ ես հանձն կառնեմ գնալ Հայաստան, թե ոչ: Իմ դիտավորությունը գիտենալու համար գրած էին պ. Միրզոյանցին, որ ինձանից հարցմունք անե:

Սա դեռ անցյալ տարի հունիս ամսի սկզբին պատրաստվեցա Կ. Պոլիս գնալու, որ այնտեղից անցնեմ Հայաստան, բայց մի քանի արգելքներ, որոնց մեջ գլխավոր տեղը բռնում էր նյութական միջոցների պակասությունը, թողեցի իմ ցանկությունն անկատար: Այժմ, եթե իրավ կա մի գումար, որ կամենում եմ Հայաստանի ճանապարհորդության համար գործ դնել, ես մեծ ուրախությամբ հանձն կառնեմ այդ ճանապարհորդությունը, հետևյալ պայմաններով.— առաջին, իմ ճանապարհորդությունը կտևե հինգ ամիս. այդ հինգ ամսվա համար ծախք կպահանջեմ ճաշար ուրբի, երկրորդ, որ ամենազիխավորն է, չի պիտի տարածվի, թե ես գնում եմ Հայաստան: Սա պիտի աշխատեմ, որքան կարելի է իմ ճանապարհորդությունը գաղտնի պահել: Պատճառները, առանց իմ ասելու, Դուք կհասկանաք: Ձեզ հայտնի է, թե ինչ հալածանք կա

Տաճկաստանում այն անձանց դեմ, որոնք աշխատում են հայոց գործի համար: Եթե իմ Հայաստան գնալը հենց սկզբից հռչակվի, անկարելի է, որ թուրքաց կառավարությունն ուղադրություն չդարձնի: Թիֆլիսի տաճկաց կոնսուլը ամենաշնչին երևույթներն անգամ հաղորդում է իր կառավարությանը, ուր մնաց մի փոքրիշատե հայտնի մարդու ճանապարհորդելու նպատակով Հայաստան գնալը: Թեև իմ ճանապարհորդությունը ոչինչ քաղաքական նպատակ չունի և չպիտի ունենա, այսուամենայնիվ, թուրքաց կառավարությունը շատ պատճառներ ունի կասկածանքով վերաբերվել դեպի մի ճանապարհորդ, որ Ռուսաստանից գնացել է Հայաստան: Այդ կարող էր ոչ միայն իմ անձը վտանգի ենթարկել, այլ զրկել ինձ այն հետազոտություններից, որոնք միայն ուսումնական բնավորություն ունեն, և վերաբերվում են երկրի ու բնակիչների դրությունը, նրանց փոխադարձ հարաբերություններին և այլն:

Բայց, որպեսզի հնար լինի ավելի խոր թափանցել ժողովրդի մեջ, դրա համար հարկավոր են իմ վերև հիշված պայմանները, այսինքն՝ ճանապարհորդել ծպտեալ կարգով (ИНКОГНИТО):

Իմ կարծիքս այս է, եթե տեղվույդ հոգաբարձությունը կրնգունեն իմ առաջարկած պայմանները, թող 1000 ռուբլի բալուզովին ուրիշ աճուճով ուղարկե «Մշակի» խմբագրատանը պ. Արծրունուն. պ. Արծրունին այդ գումարը կկարգադրե իմ ճանապարհորդության համար: Այդ կարող են գիտենալ Մոսկվայում մի քանի խոհեմ անձինք միայն, իսկ մնացյալ հասարակությանը պետք է անհայտ մնա:

Հուլիսի 1-ին, որ այդ մասին անհապաղ կպատասխանեք ինձ, որ ես նրա համեմատ իմ գործերը կարգի դնեմ:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան

35. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ

ի 27 հունիսի, 1881 տմ., Թիֆլիս

Ազնիվ բարեկամ

Մ. Կ. Փանեանց,

Ձեր 17 և 18 հունիսի նամակները ստացել եմ. այլև ստացա Ձեր պատվական ընծան՝ «Հրապարակախոս ձայն» կոչված գիրքը. այդ մասին ընդունեցեք իմ խորին շնորհակալությունը:

«Կասպարյան անկեկանոցից» ես ոչինչ տեղեկություն չունեի, Այդ մասին խոսել էին, կարգադրել էին ուրիշները, առանց նախապես իմ հաճությունը հարցնելու: Թող անկեկանոցի մարդիկը անկեկանոցի վրա մտածեն... Մենք ավելի կենդանի հիմնարկություններից կապասենք մեր նպատակների իրագործումը:

Ստացա Ձեզանից Բսան և ճինգ ուրվի, որի փոխարեն պահանջում եք ուղարկել Ձեզ 10 օրինակ «Դավիթ-Քեկ» վեպից: Դուք երեւի հաշվի մեջ սխալվել եք, 10 օրինակ «Դավիթ-Քեկը» կարժե 15 ուրվի և ոչ ավելի: Նա փոստով ուղարկեցի 40 հատ «Դավիթ-Քեկ», որ նեղություն հանձն առնեք Մոսկվայում վաճառելու, և Ձեզանից ստացած Բսան և ճինգ ուրվին գրեցի այդ գրքերի հաշվին:

«Խենթի» տպագրությանը և գրքի դիրքին ես էլ չեմ հավանում, գուցե շուտով երկրորդ տպագրությունը կլինի, որովհետև առաջինն արդեն սպառվել է:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

1 8 8 2

36. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

2 հունվարի, 1882 թմ., Թիֆլիս

Մեծապատիվ պարոն

Մելքոն Կասպարիչ Փանեանց,

Բավական ժամանակ է, որ մեր միմյանց հետ ունեցած թղթակցությունն ընդհատված է. իմ կողմից մի այլ պատճառ չկա, բացի նրանից, որ ավելի քան երեք ամիս Թիֆլիսից բացակա էի գտնվում, գնացել էի ճանապարհորդություններ անելու: Իսկ Դուք ի՞նչ պատճառով զրկում եք մեզ Ձեր նամակներից, — այդ պահանջը սաստիկ գրավում է ինձ:

«Դավիթ-Քեկը» դարձյալ սկսվեցավ տպվել և ներկա տարվա հունվար ամսվա վերջում կավարտվի երրորդ գրքի տպագրությունը, միևնույն դիրքով, որպես լույս տեսավ այդ վեպի առաջին և երկրորդ դիրքը միասին: Կմնա մի հատոր ևս հրատարակելու և

այդ վեպը բոլորովին կվերջանա, որովհետեւ ամբողջ վեպը չորս գրքերից է բաղկացած:

Զգիտեմ Ձեզ ուղարկված հատորները վաճառվեցա՞ն, թե ոչ: Երեւակայեցե՞ք, ես այդ գրքից միայն 600 օրինակ եմ տպել տվել, և մեր բոլոր հայաբնակ քաղաքներում փոքրիշատե ուղարկել եմ, բայց դեռ ոչ մի տեղից փող չեմ ստացել: Իսկ գովասանական դատարկ նամակներ շատ եմ ստանում, թե հետաքրքրությամբ կարդում են, անհամբերությամբ սպասում են մյուս հատորների լույս տեսնելուն և այլն... Բայց մյուս հատորները ի՞նչ միջոցներով պիտի լույս տեսնեն,— դրա վրա ոչ ոք չէ մտածում:

Մենք մեր հասարակությունից շատ բան չենք պահանջում միայն մեր աշխատության գինը մեզ տան, որ կարողանանք շարունակել մեր գործունեությունը. հակառակ դեպքում կմնա մեզ թողնել գրական ասպարեզը, զոնե հանգիստ խղճմտանքով կարող ենք ասել՝ մենք կատարեցինք, որքան մեզանից կախված էր, իսկ զուրք մեզ զնահատել չկարողացաք:

Ընդունեցե՞ք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

37. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

10 փետրվարի, 1882 տմ.. Քիֆիս

Ազնիվ բարեկամ Մելքոն Կասպարիչ,

Ձեր վերջին նամակը ստացա. ցանկանում եք մի քանի տեղեկություններ հաղորդել Ձեզ պ. Նիկողոսյանի մասին. մեծ հոժարությամբ կկատարեմ Ձեր փափագը:

Պ. Նիկողոսյանը, ինչպես Դուք նկատած կլինեք, վերջին ամիսներում դադարեցրել է իր թղթակցությունները Կ. Պոլսից, թեև ինքը չէ հայտնել պատճառը, բայց նրա մի բարեկամի գրելով (որը նույնպես թղթակցում է «Մշակին»), իր հիվանդությունն է պատճառ, որ առժամանակ պիտի զրկե նրան աշխատելուց: Բայց գլխավոր առիթը, որպես Դուք շատ ճիշտ գրած էիք, նյութական հաշիվներ են, որոնք իմ կարծիքով պատճառ չի պիտի տալին պ. Նիկողոսյանին սառչիլ «Մշակից»:

Բոլորովին զրպարտություն կլինեն ասել, թե «Մշակը» նրա նամակները չէր տպում կամ անխնա փոփոխություններ էր անում: Այդ ամեն մի օրինավոր խմբագրություն իրավունք ունի

մերժելու, ինչ որ անհարմար է, ինչ որ վնասակար է: Եթե «Մշակի» խմբագրությունը նրա հոգովածներից չնչել է, չնչել է գլխավորապես ա՛յն տեղերը, որոնք բովանդակում էին իրենց մեջ բացարձակ ցինիկական հայհոյանքներ և ավելի ոչինչ: Առանց դրան և նրա նամակները շատերի մեջ զգվանք և անհամակրություն հարուցին գեպի «Մշակը», իսկ եթե ամբողջապես տալնու լինեին, այն ժամանակ «Մշակը» կդառնար բոլորովին հայհոյանքների օրգան: Բայց մի լրագիր չէ կարող այս և այն թղթակցի անձնական կրթերին ծառայել:

Ինչ որ վերաբերվում է այն վարձատրությունը, որ պ. Նիկողոսյանը ստանում էր «Մշակի» խմբագրությունից, պետք է ի նկատի ունենալ, որ սկզբից պ. Արծրունին չէ ուղարկել նրան Կ. Պոլիս որպես թղթակից և ոչ որևէ խոստմունք արած ունի նրա վճարելու համար: Պ. Նիկողոսյանը ինքնակամ գնաց Կ. Պոլիս և սկսեց այնտեղից թղթակցել. հետո ժամանակ առ ժամանակ սկսեց փողեր պահանջել: Պ. Արծրունին չէր մերժում և ուղարկում էր պահանջածը: Եվ գուցե կշարունակեր, եթե չափավոր լիներ, բայց նա անդադար ձանձրացնում էր: Հետո, պ. Արծրունին խիստ քաղաքավարի կերպով ակնարկեց նրան «Մշակի» խմբագրության չբավոր միջոցները, որպեսզի նա իր պահանջները փոքր-ինչ սահմանափակե: Դրանից երևի վիրավորվել է նա: Եթե զումարելու լինեք մինչև այժմ պ. Նիկողոսյանի ստացած փողերը, միջին թվով յուրաքանչյուր ամիս ստացած կլինի 60 կամ 70 ռուբ.:

Պ. Արծրունին բոլորովին զարմացավ, երբ տվեցի նրան կարգալ Զեր նամակի այն մասը, որ վերաբերվում էր պ. Նիկողոսյանին: Նա մինչև այսօր հայտնած չէ, թե ինքը Մոսկվայից նպաստներ է ընդունում, և միշտ կարծել է տվել, թե ապրում է միայն «Մշակի» խմբագրատնից ստացած միջոցներով: Իհարկե, Զեր գրածը կմնա, ինչպես իմ, այնպես էլ պ. Արծրունու մոտ, որպես գաղտնիք, բայց շնորհակալ ենք, որ Դուք բավական բացատրեցիք նրա վարմունքը:

Ես չեմ կարծում, որ նա բոլորովին դադարե «Մշակին» աշխատակցելուց. վերջ ի վերջո կսկսե գրել: Պ. Արծրունին առիթ չէ տվել նրան վիրավորելու, միայն երբեմն բարեկամական խորհուրդներ է տվել, որ իր համար մի հաստատուն պարապմունք գտնե և իր ապագայի համար մտածե. դրական աշխատանքը չի կարող ապահովեցնել նրան.— այսքանը միայն:

Զեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան:

Հարգելի բարեկամ,

Ստացա Ձեր 3 մարտի նամակը. պ. Նիկողոսյանի մասին ինչ
 փր գրած եք, կաշխատեմ կատարումը տալ:

Բայց մի նոր տեղեկություն հարկավոր եմ համարում հաղոր-
 դել Ձեզ: Ամեն անգամ, երբ պատահել է իմ Ձեզ գրած նամակ-
 ներում խոսել պ. Նիկողոսյանի վրա, Դուք հիշում եք, որ ես միշտ
 գանգատվել եմ նրա անտակտություն, նրա անխոհեմ վարմունք-
 ների մասին: Այժմ պ. Նիկողոսյանը ապացուցեց, որ ես սխալված
 չեմ եղել իմ կարծիքների մեջ: Ահա բանը ինչումն է: Պ. Նիկողոս-
 յանը հանկարծ դադարեց «Մշակին» թղթակցելուց, առանց նախա-
 պես բացատրելու պատճառները: Նույն միջոցին նրա բարեկամ
 դուկտոր Փեշտմալյանից նամակ ստացանք, որ հիվանդ է: Այդ
 իմանալով պ. Արծրունին ուղարկեց 150 ռուբ.: Հետո մի քանի
 ամիսներ տեղեց նրա լուսթյունը, ամենևին տեղեկություն չունեինք,
 թե ինչ դրություն մեջ է կամ ինչով է զբաղված:

Հանկարծ (մի շաբաթ առաջ) այստեղ դանազան պարոններ
 Բաքուից նամակներ են ստանում, որոնց բովանդակությունից երե-
 վում է, թե պ. Նիկողոսյանը դիմել է Բաքուի «Մարդասիրական
 ընկերությանը» նրանից օժանդակություն խնդրելու, և իր նամակի
 մեջ նկարագրել է ոչ միայն իր դժբախտությունները, այլ իր բո-
 լոր դժգոհությունները պ. Արծրունու վերաբերությամբ, թե նա
 թողել է իրեն քաղցած, չի կատարում իր պայմանները և այլն:
 Ասացեք խնդրեմ, դա ազնվություն է, խայտառակել «Մշակի»
 խմբագրին, որից շատ բարիքներ է վայելած և կոտրել հայ հասա-
 րակության առջև «Մշակի» խմբագրական վարկը: Ես բոլորովին
 հակառակ չեմ ու շատ բնական եմ գտնում, որ նյութական կարո-
 տությունը ստիպել է նրան դիմել դրա և նրա օգնությանը: Բայց
 ինչո՞ւ արատավորել ուրիշների պատիվը, ինչո՞ւ զրպարտություն-
 ներ անել: Իհարկե այդ բոլորը սաստիկ կվիրավորեն պ. Արծրու-
 նուն, մանավանդ Բաքուից նամակներ ստացողներից՝ շատերը դի-
 մեցին ինձ և պ. Արծրունուն, բացատրություն էին խնդրում
 պ. Նիկողոսյանի գրածները ստուգելու համար, որպեսզի մարդա-
 սիրական ընկերությանը տեղեկություն տան:

Գուցե Բաքուից ստացած լուրերի մեջ չափազանցություններ
 կան, այսուամենայնիվ պ. Նիկողոսյանն ավելի ազնիվ վարված

կլիններ, եթե ճշմարիտը գրեթե, թե «Մշակի» խմբագրությունից ստացած վարձատրությունն այնքան աննշան է, որ նրանով Կ. Պոլսում իր ապրուստը հոգալ չի կարողանում և այդ պատճառով խնդրում է, որ «Մարդասիրական ընկերությունն» էլ իրան օգնի: Ըս կարծում եմ, որ այդ ձևը ավելի համակրական կլիններ, քան թե ամեն ինչ ուրանալ և ստիպել ընկերությանը Քիֆլիս գրեթե և «Մշակի» խմբագրից բացատրություններ պահանջելու: Պ. Արծրունին իհարկե ոչինչ չպատասխանեց, դարձյալ պահպանելով պ. Նիկողոսյանի պատիվը: Բայց ես որքան կարող էի աշխատեցի զանազան բարեկամներիս նամակներ գրել տալով, որ համոզեն «Մարդասիրական ընկերությանը» մի գումար ուղարկելու Կ. Պոլիս պ. Նիկողոսյանին, և հուսով եմ, որ կուղարկեն:

Այդ բոլոր անցքերից երկու օր շանցած ես ստանում եմ պ. Նիկողոսյանից մի նամակ գանգատներով լի պ. Արծրունու վրա և նամակի հետ մի հոգված, որի մասին խնդրում է կամ անփոփոխ կերպով «Մշակի» մեջ տպել տալ կամ հանձնել «Մեղուի» և կամ «Արձագանքի» խմբագրներին: Ըս չկամենալով, որ պ. Նիկողոսյանը բոլորովին ստորացնե իր պատիվը ուրիշ խմբագրությունների դիմելով (որոնց հետ ունեցած հարաբերությունները Ձեզ հայտնի է), դարձյալ խնդրեցի պ. Արծրունուց, որ նրա հոգվածը ընդունե և անփոփոխ տպագրե: Կեսը տպվեցավ «Մշակի» 47 համարի մեջ, իսկ մնացած կեսը ցնցոլորը ամբողջապես կտրեց, այժմ ներկայացված է ցնցոլորական կոմիտեին, չգիտեմ թույլ կտան տպելու, թե ոչ: Դրանից պարոն Նիկողոսյանը կարող է հասկանալ, թե ինչու նրա հոգվածներից շատ բաներ չնշվում էին:

Վերջապես պ. Նիկողոսյանի նամակը ստանալուց հետո ես նրան պատասխանեցի, և ինչ խրատներ, որ պետք էր տալ նրան, բոլորը գրեցի: Հույս ունեմ, որ այսուհետև խելթը գլուխը կհավաքե և կրթերի անձնատուր չի լինի:

Ինչ որ վերաբերվում է Ձեր առաջարկությանը, թե լավ կլինե, որ պ. Արծրունին մի երկու ամսվա համար 150 ուրբ. ուղարկեր նրան, այդ հեշտ է կատարել տալ, միայն հարկավոր է, որ վերոհիշյալ անախորժությունները փոքր-ինչ մոռացվեն, և նա շարունակե իր գործը, իհարկե պ. Արծրունին նրան կարոտության մեջ չի թողնի:

Մոսկվայում բնակվում է Սարգիս Հարությունյան Թումանյանցի ընտանիքը. նրա որդի Վարդանը, որ տեղային ռեալական

դպրոցի ուսանող է, մի ժամանակ Թավրիզում իմ աշակերտն է եղել: Այդ ընտանիքի հետ ես լավ բարեկամ եմ. մանավանդ մահ-տեսի Սիմոնը, որ իր եղբայրների մեջ ամենազարգացածն է, իմ մտերիմներից մեկն է: Փանի օր առաջ Վարդանից մի նամակ ստացա, որով հայտնում է, թե դիտավորություն ունի առանձին գրքերով տպագրել տալու իմ բոլոր այն աշխատությունները, որոնք զանազան ժամանակ «Մշակի» մեջ հրատարակված են, բայց տակալին լույս չեն տեսած առանձին գրքերով: Սկզբից նա ընտրում է տպագրության համար իմ «Ջալալեդդին» անունով վեպիկը և իր նամակով թույլատվություն է խնդրում, որ ես տամ իմ համաձայնությունը:

Ինձ, իրավն ասեմ, շատ ուրախացրեց Վարդանի ցանկությունը, որ յուր պատանի հասակում ցույց է տալիս այդպիսի ազնիվ ձգտումներ: Բայց որովհետեւ նա դեռ անփորձ է, և նրա հայրը այն տեսակ մարդերից չէ, որ հասկանա տպագրական պայմանները, այդ պատճառով ես հարմար համարեցի դիմել Ձեզ, որ Դուք ներդրություն հանձն առնեք խոսելու նրանց հետ իմ կողմից ինչ որ հարկն է: Հուսով եմ, որ չեք զլանա կատարելու իմ խնդրերը:

Գուցե նրանց հայտնի չլինի, երբ առանձին մարդիկ հանձն են առնում տպագրելու մի որևիցե հեղինակի գրքերը, նախ վարձատրում են հեղինակին՝ տպագրելու իրավունք ստանալու համար: Երբ «Խենթը» Շուշիում տպեցին, պ. Ապրեսյանցը ուղարկեց ինձ 300 օրինակ տպված գրքերից, որպես վարձատրություն ավելի տալ չէր կարող, որովհետեւ մի աղքատ տղա էր:

Ես Վարդանին պատասխանեցի, թե հոժար եմ, որ նա տպել տա «Ջալալեդդինը», բայց պայմանների մասին պետք է խոսել Ձեզ հետ: Դրանք են իմ պայմանները.

1. Իրավունք եմ տալիս միայն առաջին տպագրության համար, և տպել ոչ ավելի քան 2400 օրինակ: Երկրորդ կամ ապագա տպագրությունների իրավունքը ինձ վրա եմ պահում:

2. Որպես վարձատրություն պետք է ինձ կամ կանխիկ վճարեն 200 ռուբլի փող, կամ 500 օրինակ տպված գրքերից, այն պայմանով, որ իրանք Թիֆլիսում իրավունք չունենան վաճառելու, որպեսզի իմ ունեցածը այստեղ վաճառվի:

Ահա դրանք են իմ գլխավոր պայմանները, իսկ ինչ որ կվերաբերի տպագրության մաքրությանը, թղթի լավությանը, գրքի դիրքի գեղեցկությանը, այդ բաների մեջ ես կարծում եմ, որ դուք

այնքան կիրթ ճաշակ ունեք, որ բոլորը կարող եք ցույց տալ նրանց:

Եթե գիրքը կտպվի այնպիսի թղթի վրա, որպես էր Դամաս-Քաթիպայի երգարանի թուղթը, ամենայն վստահությամբ կարելի էր յուրաքանչյուր գրքույկին 50 կոպեկ գին նշանակել և մեծ դյուրությամբ կվաճառվի: Պ. Պատկանյանը, կարծեմ, 300 ուրլի ստացավ յուր երգարանի տպագրության իրավունք տալու համար, այն ևս իր պատկերով:

«Ջալալեդդինը» իմ աշխատություններից ամենագեղեցիկն է. մի ժամանակ մի քանի պարոններ դիտավորություն ունեին այդ վեպիկը մի քանի հազար օրինակներով տպել տալ և ձրի բաժանել մանավանդ Տաճկաստանի հայերի մեջ: Բայց մեր մեջ ամեն օգտավետ դիտավորություն մնում է անկատար, այդ ևս այնպես մնաց:

Մի քանի շաբաթ առաջ պ. Նիկողոսյանի միջնորդությամբ Կ. Պոլսից դիմեց ինձ մի պարոն, որը տեղային լեզվագետ է և բարձր ուսում ստացած երիտասարդներից մեկն էր, Թերզյան ազգանունով, նա «Խենթը» և «Ջալալեդդինը» ֆրանսերեն լեզվով թարգմանելու թույլատվություն էր խնդրում, ես, իհարկե մեծ հոժարությամբ իմ համաձայնությունը հայտնեցի: Պարոնի դիտավորությունն այն է, որ իր թարգմանություններով եվրոպական հասարակությանը ծանոթացնե մեր գրականության և մեր ներքին կյանքի հետ:

Դոքտոր Թամամշյանը, որ Կ. Պոլսի ոռոսաց գեսպանատառ բժիշկն է, գրած էր ինձ, որ իր առաջարկությամբ «Խենթից» դրամա էր կազմվել և դիտավորություն ունի ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով թարգմանել տալու, որպեսզի Նվրոպայի մի քանի նշանավոր քաղաքներում ներկայացվի: Թեև ոչ մի կողմից մխիթարություն չունենք, այսքանը գոնե բավական քաջալերում է մեզ, երբ տեսնում ենք, որ մեր աշխատությունները ապարդյուն չեն մնում:

Պ. Նիկողոսյանի մասին ապահով եղեք, ես չեմ խնայիլ ամեն կերպ օգնել նրան: Չեմ նամակր պ. Արծրունուն ցույց չտվեցի, միայն բովանդակությունը պատմեցի:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան

39. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

9 մայիսի, 1882 թ., Քիֆի

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Ապրիլ 13-ից գրված Ձեր նամակը ստացած եմ. հաղորդում եք, թե երիտասարդ Թումանյանցը համաձայն է իմ պայմանների հետ «Ջալալեդդինի» տպագրության մասին. միայն «Մշակի» այն համարները չունի, որոնց մեջ տպված է եղել այդ վեպիկը: Եթե արգելքը դրա վրա է, ես կուղարկեմ կամ Ձեզ, կամ նրան այդ համարները:

Դարձյալ հայտնում եք Ձեր նամակի մեջ, թե երիտասարդ Թումանյանցը ցանկություն ունի և «Կայծերը» տպագրելու «Մշակի» մեջ հրատարակված իմ նամակից Դուք արդեն տեղեկացած կլինեք, որ ես ինքս պատրաստվում եմ «Կայծերը» տպագրելու: Ծախքի համար 500 ռուբլին արդեն ունեմ, մնացածը մի կերպ կտնօրինեմ:

Եթե պ. Թումանյանցի հայրը նրան այնքան միջոցներ կտա, որ նա կարող լինի «Կայծերի» նման մի գիրք տպագրել, որի համար ամենափոքր 1500 ռուբլի ծախք է հարկավոր,— այդ դեպքում ես նրան խորհուրդ կտամ մի բան անել, փոխանակ միայն «Ջալալեդդինը» մի գրքույկով հրատարակելու, նա ավելի լավ կաներ և ավելի նպատակահարմար կլիներ, եթե ի մի հավաքեր իմ մի քանի փոքրիկ վեպիկները և բոլորը միասին մի գրքով հրատարակելու: Ձեզ հայտնի է, որ սկսյալ «Մշակի» առաջին տարիներից, այդ լրագրի մեջ տպվել են իմ զանազան վեպիկները կամ փոքրիկ պատկերները: Այդ բոլորը այժմ մոռացված են, բայց ժողովրդի ընթերցանության համար մեծ նշանակություն ունեն: Մի քանիսը այդ աշխատություններից թարգմանվեցան գերմաներեն և ռուսերեն լեզուներով և տպվեցան զանազան պարբերական հրատարակությունների մեջ, թե այստեղ և թե Բեռլինում:

Կարելի էր ընտրել այս վեպիկներից մի քանիսը և «Ջալալեդդինի» հետ միասին տպել. այն ժամանակ գիրքը մի խոշոր գիրք կստանար և կլիներ մի հավաքածու գոնե իմ աշխատությունների մի մասի:

Թումանյան եղբայրները հարուստ և բարի մարդիկ են, եթե կամենում են հայոց գրականությունը որևիցե նպատակով նպաս-

տել, պետք է այնպիսի գործ կատարեն, որ իրանց անվանը ար-
ժանի լինի և պատիվ բերի:

Ես կարծում եմ, որ Դուք ևս համաձայն կլինեք ինձ հետ, որ
մի այսպիսի ձեռնարկություն ավելի նպատակահարմար կլիներ:
Թիֆլիսի Տպագրական ընկերությունը հրատարակեց պ. Պատկան-
յանի երգերի հավաքածուն. պ. Թումանյանները նույնպես կարող
են հրատարակել իմ վեպիկների հավաքածուն, և այդ գործի մեջ
ներանք բնավ կորուստ չեն ունենա, որովհետև ընթերցանության
գրքերը այժմ, թեև դանդաղ կերպով, այնուամենայնիվ վաճառ-
վում են:

Եթե կհամաձայնվեն, ես կուղարկեմ «Մշակի» բոլոր այն հա-
մարները, որոնց մեջ տպված են այդ վեպիկներից, իսկ եթե ոչ,
թող միայն «Ջալալեդդինը» տպեն, որպես ցանկանում եմ:

«Արձագանքի» խմբագրատանը ոչինչ չեմ հայտնել, որովհետև
մոռացել էի, այսօր կգնամ կիսոսեմ:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Զգիտեմ ստացա՞ք մի օրինակ «Դավիթ-Բեկի» 3-րդ գրքից,
թե ոչ:

40. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

4 օգոստոսի, 1882 թ., Թիֆլիս

Ազնիվ բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Այսօր փոստով ուղարկեցի Ձեզ «Մշակի» 10 համարներ, որոնց
մեջ կգտնեք այն վեպիկները, որ խոստացել էի Ձեզ ուղարկելու:
Այսքան ժամանակ ուշացնելու պատճառն այն է; որ ուղիղն ասած
ինձ շատ հաճելի չէր մի տեսակ առևտրական հաշիվների մեջ
մտնել պ. Թումանյանների հետ: Երիտասարդ Թումանյանը գուցե
ազնիվ ձգտումներ ունի, բայց նրա հա՞յրը... չգիտեմ ինչպես կվե-
րաբերվեր դեպի որդու ձեռնարկությունը: Այդ պատճառով Ձեզ
չէի ցանկանում մի ձանձրալի գործի միջնորդ դարձնելու:

Վերջապես, եթե կցանկանաք, թող նրա ուղարկված վեպիկները
«Ջալալեդդինի» հետ միասին առանձին գրքով տպել տան, եթե

ո՛չ, թող մնա՛, 'իսկ առանձին ուշադրութիւն մի՛ դարձնեք: Պայ-
մանները կլինեն միեւնոյնը, որպէս սկզբից գրած էի, թե՛ն
պպ. Թումանյանների հարստութեան մեջ շատ զգալի չէր լինի, եթե
մի գիրք հեղինակի օգտին տպագրել տալու լինեին: Բայց այդ-
պիսի բարեբարութիւնն ես իմ հայրենակիցների կողմից չեմ սպա-
սում...

«Մշակի» մեջ կարդացած կլինեք այն լուրը, որ պոլկովնիկ
Մելիք Հայկազյանը հանձն է առել «Դավիթ-Բեկի» բոլոր հատոր-
ները իր ծախքով նորից տպագրել տալու: Դա մի գովելի օրինակ
է, մանավանդ զինվորականի կողմից: Նա ցանկանում է, որ այդ
նոր տպագրութիւնը պատկերազարդ լինի և խիստ շքեղ: Պատ-
կերները այստեղ կնկարվեն: Իսկ փորագրութեան համար կուղարկ-
վին կամ Մոսկվա, կամ Ս. Պետերբուրգ: Ահագին ծախք կլինի,
բայց նա բոլորը նվիրում է հօգուտ հեղինակի:

«Խամսայի մելիքութիւնների» պատմութիւնը վերջացավ-
1200 օրինակ առանձին գրքով տպված է, բայց այժմ ցնեղորի հետ
մեծ վեճ ունենք, թույլ չէ տալիս, որ գրքերը դուրս գան, ասելով,
թե նորից պետք է քննվեն, որովհետեւ գրքի մեջ շատ ազատ մտո-
քեր անց են կացել: Չնայելով, որ «Մշակի» մեջ տպվելու ժամա-
նակ ինքը թույլ է տվել, այժմ կրկին վիճաբանութիւններ է հա-
րուցանում: Զգիտեմ ինչով կվերջանա, եթե նորից քննելու լինեն,
գիրքը բոլորովին կկորցնի իր նշանակութիւնը. թե՛ն սկզբից «Մշա-
կի» մեջ տպվելու ժամանակ շատ կտորներ են հանել նրա միջից
և երբեմն ամբողջ գլուխներ ջնջել են:

Ավելորդ չեմ համարում մի երկու խոսք գրել Զեռ և մեր բա-
րեկամ պ. Նիկողոսյանի մասին: Իմ բոլոր աշխատութիւնը ապար-
դշուն անցավ. ես թե՛ն Զեռ խոստացել էի, բայց չկարողացա նրան
հաշտեցնել պ. Արծրունու հետ: Մեղքը իրանն է և ոչ ոքի: Սկսեց
զանազան սպառնական և վիրավորական նամակներ գրել, իր հոդ-
վածները ետ պահանջել, մինչև պ. Արծրունուն բոլորովին զրգ-
վեցրեց, նա էլ հոգվածները ետ ուղարկեց՝ իր հարաբերութիւն-
ները կտրեց նրա հետ: Այժմ ի՞նչ է շինում Կ. Պոլսում, ինչո՞վ է
ապրում, ինձ հայտնի չէ:

Մրարիս մեջ կգտնեք մի ցուցակ, որ գրված է նրա համար,
որ պ. Թումանյանը գիտենա, թե ինչպէս պետք է դասավորեք նյու-
թերը տպագրելու ժամանակ, բայց որովհետեւ ինձ դեռեւս հայտնի
չէ, թե գիրքը տպվելո՞ւ է, թե ոչ, այդ պատճառով չեմ ուղարկում

իմ մյուս հրահանգները, արդյո՞ք գրքի առաջին երեսի վրա ինչ պետք է գրված լինի և այլն: Իհարկե, Դուք ինձ շուտով իմացում կտաք:

Անդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք Հակոբյան

41. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

7 հոկտեմբերի, 1882 թ., Քիֆիս

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Իմ վերջին նամակի պատասխանը դեռ չեմ ստացել Ձեզանից: Պարոն Սմբատ Շահազիզյանից մի քանի տեղեկություններ էի պահանջած, եթե պատահելու լինեք, հիշեցրեք, որ շտապի պատասխանել: Տեղեկությունները այժմ «Մշակի» մեջ տպվող «Ղարաբաղի Աստղագետը» վեպի հեղինակի մասին է, մինչև տպագրության վերջանալը հարկավոր էր պ. Շահազիզյանից պատասխան ստանալ:

«Կայծերը» տպվում է, հույս ունեմ, որ մինչև ներկա ամսի վերջը առաջին հատորի տպագրությունը վերջանա: Ձեր ստորագրել տված բաժանորդների թվի համեմատ նույնքան օրինակներ կուղարկեմ Ձեզ: «Կայծերը» տպվում է մի բարեբարի հաշվով, որի անունը հետո կհայտնեմ:

Զգիտեմ, պ. Թումանյանները դեռևս ցանկանում են «Ջալալեդդինը» և մյուս վեպիկները տպագրել տալ, թե՛ ասեցին և այնպես էլ շուտ մոռացան: Այդ հարցմունքը նրա համար է, որ մի քանի երիտասարդներ ցանկանում են «Ջալալեդդինը» այստե՞ս տպել տալ և մի քանի հազար օրինակներով ձրի տարածել, մա նավանդ Տաճկաստանի հայերի մեջ նրանց թմրած զգացմունքներ: Ղարթնեցեալու համար: Բայց ես այդ պարոններին դեռ խոսք չեմ տվել, որովհետև Մոսկվայից լուր չունեմ:

«Խամսայի մելիքությունները» կոչված պատմական աշխատությունն առանձին գրքով լույս տեսավ, մի օրինակ ուղարկել էի Ձեզ: «Ղարաբաղի Աստղագետը» նույնպես առանձին գրքով լույս կտեսնի ներկա ամսում: Այդ երկու գրքերը միմյանց հետ ներքին կապ ունեն, վերաբերվում են Ղարաբաղի հայկական իշխանություններին, մեկը որպես պատմություն, մյուսը որպես վեպ:

Ձեմ կարող առանց վրդովմունքի հիշել մեր անշնորհակալ հասարակության անտարբերությունը «եսամսայի մելիքությունները» գրքի վերաբերությամբ: Այդ գիրքը իմ բոլոր աշխատությունների պսակը պիտի համարել. ես դրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած և մոռացված պատմություն. ես դրանով ապացուցեցի, որ հայկական իշխանությունը շարունակվում էր մինչև ներկա դարը: Դա մեծ բան է: Բայց փոխանակ հասարակությունից խրախուսանք և քաջալերություն գտնելու, ամեն կողմից գանգատներ եմ լսում՝ «գիրք թանկ եք նշանակել»:

Եվ այդ ասում են այն մարդիկ, որ իրանց քեֆերի համար հազարներ են վատնում: Ոչ ոք չէ մտածում, որ հեղինակը ճանապարհորդել է, ծախքեր է արել, նյութեր է հավաքել, թե իր առողջությունը, թե իր կոպեկները վատնել է, մինչև կարողացել է մի այսպիսի պատմություն ի լույս ընծայել:

Ես մեր հասարակության սառնասրտության վրա ուշադրություն չեմ դարձնի, կշարունակեմ աշխատել, միայն ինձ շատ երջանիկ կհամարեի, եթե քանի կենդանի եմ, իմ բոլոր հեղինակությունները տպված տեսնեի: Առողջությունս արդեն սկսել է քայքայվել, կուրծքիս հիվանդությունն այս աշուն ավելի սաստկացած է. կենսական ուժերս օրըստօրե սպառվում են... Ճանապարհորդությունը բավական կազդուրում է ինձ, բայց այս ամառ որքան ցանկացա դեպի Վանի կողմերը գնալ, չկարողացա, պատճառները կարող եք նախագուշակել...

Պ. Նիկողոսյանից ոչինչ տեղեկություն չունիմ, չգիտեմ ի՞նչ է շինում նա Կ. Պոլսում: Այդ երիտասարդը ցավալի է, որ իր անխոհեմությամբ սաստիկ վայր ձգեց իրան:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք Հակոբյան

Հ. Գ. Ես մտածում եմ, Ռուսաստանի գոնե գլխավոր հայաբնակ քաղաքներում ունենալ մի-մի մարդ, որ հանձն առնեն իմ գրքերը վաճառելու, իհարկե, ստանալով միևնույն ժամանակ որոշյալ տոկոս իրանց աշխատության համար: Այդ նրա համար է, որ ես ուղիղը խոստովանեմ Ձեզ, սաստիկ խղճահարվում եմ, երբ դանազան ծանոթներին և բարեկամներին ձանձրացնում եմ, հանձնելով նրանց իմ գրքերը վաճառել: Ինձ լավ հայտնի է, թե որքան դժվար է հայերի մեջ գիրք տարածել: Բայց առանձին մարդիկ իրանց օգտի համար կաշխատեն տարածել: Ես արդեն մի քանի բաղադրեցիքում ունեմ այսպիսի մարդիկ, ցանկանում եմ, որ մեկն

էլ Մոսկվայում լինի: Դուք, հույս ունեմ, այնքան նեղություն հանձն կառնեք, որ գտնեք Մոսկվայում մի անձնավորություն, որին ես վստահանայի իմ գրքերը ուղարկելու: Նա կախում կունենա Ձեզանից և Դուք գրքերը նրան հանձնելով, նրանից հաշիվ և փող կրստանայիք, հետո կուղարկեք ինձ:

Եթե ամեն տեղ կանոնավոր կերպով իմ հրատարակությունները վաճառվեն, ես միջոց կունենամ իմ մնացած հեղինակությունները հետզհետե սպազրելու: Գրավաճառների վրա հույս դնելի կարելի, պետք է ամեն տեղ սեփական մարդիկ ունենալ: Ես «Դավիթ-Քեկի» երրորդ գրքի վաճառելու իրավունքը տվի տեղվույս կենտրոնական գրավաճառանոցին, բայց այն չկարողացավ անել, ինչ որ ես սպասում էի: Իմ բարեկամներին կրկնում եմ, Ձեզ չեմ ուզում ձանձրացնել, ավելի լավ է, որ գրքերից գոյացած գումարից մի որոշ մասը վճարեմ ուրիշ մարդիկների, քան թե դրան և նրան նեղություն պատճառեմ:

Հուսով եմ այդ մասին Ձեր կարծիքը կհայտնեք ինձ:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան.

42. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

[1882 թ., հոկտեմբեր, Քիֆիս]

...Այդ բոլորը Ձեզ գրելու նպատակս այն է, որ կան շատ բաներ, որոնց վրա Դուք ուշադրություն չեք դարձնում: Եվ շատ բնական է այդ. ես էլ Պարսկաստանում եղած ժամանակ ուշադրություն չէի դարձնում. բայց հիմա եմ զգում, թե որքան մեծ պաշար կարող էին դուրս բերել Պարսկաստանից, եթե ծովություն չանեի և գործը այսօր էզուց չզցնի...

Դուք, կարծեմ, իմ միտքը հասկացաք: Օրըստօրե մեղանում ևս գրական վաստակը վարձատրվում է: Ձեր աշխատությունները անգնահատելի չեն մնա, եթե մի որևիցե լուրջ, կապիտալի գործ կարդյունարեբեք: Ես Պարսկաստանում բացի Ձեզանից ուրիշ ոչ ոքի չեմ ճանաչում, որ ընդունակ լիներ այս տեսակ պարապմունքների: Աշխատեցեք հանգամանքներից ոգուտ քաղել:

Տեր-Աստվածատրյանցի մասին ոչինչ լուր չունեմ, արդյոք նա եկավ հասավ Թարվե՞զ, թե մնաց ճանապարհներում: Գրեցեք, այդ մարդը խելքը դիխին հավաքե՞լ է, թե տակավին հին ցնորքների մեջն է գտնվում:

Շնորհակալ եմ Ձեր նախազգուշության համար, որով հայտնել էիք ինձ մեր ընտանիքը տեղափոխել Սալմաստից: Բայց զանազան հանգամանքներ առիթ են տալիս մտածելու, որ թե շեյխը և թե նրա խումբը այս տարի հազիվ թե շարժումներ կանեն դեպի Պարսկաստանի կողմերը: Այս պատճառով ես բարվոք համարեցի, որ մեր ընտանիքը դեռևս մնա Սալմաստում:

Ողջունեցեք իմ կողմից Ձեր հարգելի տիկնոջը:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Հ. Գ. «Կայծերը» մամուլի տակ է, տպվում է. կուղարկեմ Ձեզ մի քանի օրինակ. ես այդ գրքի արտադրության համար մի բան Ձեզ պարտական եմ:

43. ՄԵԼԻՔԱՆ ՓԱՆՅՈՒՆԻՆ

Թիֆլիս, 1882 թ., 6 նոյեմբ.

Հարգելի բարեկամ Մելքոն Կասպարիչ,

Ձեր վերջին երկու նամակները ստացել եմ, շնորհակալ եմ Ձեր բարեսրտության համար, որ դարձյալ Ձեր վրա եք ընդունում իմ գրքերը տարածելու ծանրությունը, որ Ձեր բազմահոգ զբաղմունքների մեջ հարկավ շատ զգալի պետք է լինի:

«Դավիթ-Բեկի» առաջին հատորը Թիֆլիսում վաղուց սպառված է, ինձ մոտ նույնպես չի մնացել, ավելի լավ կանեք, որ մնացած օրինակները ետ ուղարկեք, որովհետև շատ պահանջողներ կան:

Մինչև Ձեր նամակի ստանալը արդեն փոստով ուղարկած էի Ձեր անունով 30 օրինակ «Դավիթ-Բեկի» երկրորդ հատորից, մտածելով, որ առաջին հատորը բոլոր վաճառված է և առաջինի գնողները հարկավ երկրորդն էլ կառնեն:

«Խամսայի մելիքությունները» գրքից ուղարկեցի 50 օրինակ, այսքանը թեև Մոսկվայի համար շատ է, բայց կպահեք Ձեզ մոտ, կամաց-կամաց կծախվի: Իմ մյուս աշխատություններից «Խենթը» չէ մնացել, իսկ «Փունջի» հատորներից կուղարկեմ յուրաքանչյուրից 10 օրինակ: Իսկ «Ղարաբաղի Աստղագետը» առանձին գրքով լույս կտեսնի մի շաբաթից հետո: Զգիտեմ ի՞նչ տպավորություն գործեց Մոսկվայի բնթերցողների վրա այդ վեպը: Դրանից առաջին անգամ կուղարկեմ Ձեզ 10 օրինակ և ոչ ավելի:

Ձեր գանգատը այստեղի հայոց տպագրական ընկերության անհոգության վերաբերությամբ բոլորովին իրավացի է: Երեկ պ. Թավադյանցին տեսա, որը (Ընկերության գանձապահն է, թե Ձեր նամակների պատասխանը ժամանակին գրել են, և զարմանում է, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ չեք ստացել, և խոստացավ, որ նորից նամակ պիտի գրեն Ձեզ:

Տեր-Իսրայելյանցը «Կենտրոնական գրավաճառանոցի» գործակատարներից մեկն է, կարծեմ գրավաճառանոցի ընկերության մեջ մասն էլ ունի, նրա գրությունների վրա կարող եք վստահանալ:

Պարոն Արասխանյանցի հետ հաճախ տեսնվում եմ, երբեմն պ. Արծրունու մոտ հաշի է գալիս, ես էլ այնտեղ եմ լինում: Շատ պատվական երիտասարդ է. նա Թիֆլիսում հաջողություն կգտնե, խոստացել են այստեղի բանկերից մեկի մեջ պաշտոն տալ: Բացի գրանից, դիտավորություն ունի մի շարք դասախոսություններ կարդալ իր մասնագիտությունից. այդ ավելի կնպաստե նրա առաջադիմությանը:

Պ. Նիկողոսյանի մասին բավական ժամանակ է ոչինչ տեղեկություն չունեմ: Նա իր աշխատությունների մասին մի անգամ էլ ինձ գրած էր, բայց ես ի՞նչ կարող էի անել. հայկական առածը ասում է՝ «քաջալը դեղ գիտենա, առաջ իր գլխին կանե...»:

Պարոն Շահագիլյանցի նամակը ստացել եմ, շնորհակալ եմ նրա ուշադրության համար, շուտով պատասխանը կգրեմ:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք Հակոբյան

1 8 8 3

44. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՐԱՆԻՆ]

24 հունվարի, 1883 թ., Թիֆլիս

Հարգելի բարեկամ

Հ. Առաքելյան,

Ներեցեք, որ մի գործի առիթով ուղիղված եմ Ձեզ ձանձրույթ պատճառել: Ես ուղարկել էի Կարապետ վարդապետ Այվազյանի վրա իմ գրքերից Ձեր կողմերում տարածելու համար: Այս օրերում

նամակ ստացա, որ հարգելի հայր սուրբը թողնում է իր վիճակը և պիտի տեղափոխվի մի այլ տեղ: Թեև նա գրում է ինձ, որ գրքերի մասին պարտուպատշաճ տնօրինություն կան, որ նրանք չկորչեն, և վաճառվեն, բայց ո՞վ է իմանում, նրա բացակայությունից հետո արդյոք կկատարվի՝ նրա կարգադրությունը, թե ոչ:

Այդ պատճառով խնդրում եմ Ձեզ, որ Դուք ևս վերահասություն գործեիք, քանի որ դեռ հայր սուրբը Շուշուց չէ հեռացել, գրքերի վերաբերությամբ մի այնպիսի կարգադրություն անեիք, ոո նրանք նպատակի հասնեին: Ես կարծում եմ, եթե գրքերը Ձեր գիտությամբ հանձնվեին վաճառողներին, ավելի ապահով դրությամբ մեջ կլինեին: Խնդրեմ այդ մասին խոսեք հայր սուրբի հետ:

Ձեզ մոտ «Փունջի» հատորներ կային, նրանց մասին ևս խնդրեմ մի կարգադրություն անել, որ շման, այլ վաճառվեն: Հայր սուրբի վրա ուղարկած գրքերը՝ իմ «Ղարաբաղի Աստղագետը» և «Խամսայի մեկիությունները» կոչված աշխատություններից էին: Հատկապես Ղարաբաղին վերաբերելով, իմ ցանկությունն էր, ոո այդ գրքերը Ձեր կողմերում որքան կարելի է մեծ քանակությամբ տարածվեին, և հայր սուրբի համար հնարավոր էր, իբրև վիճակի առաջնորդի գյուղերում ևս տարածել քահանաների միջնորդությամբ: Յուրաքանչյուր գյուղում եթե 2—3 հատ գտնվեր, ամբողջ գյուղը կկարդար:

Ի՞նչ եք շինում այնտեղ, պ. Արծրունին ինձ ասաց, որ Դուք հիվանդ եք եղել, հիմա ինչպե՞ս է Ձեր առողջությունը:

Ձեր մի հոգվածը, որի մեջ պաշտպանություն կար հայր սուրբի վերաբերությամբ, չտպվեցավ, պատճառը Դուք ինքներդ կիմանաք, երբ որ այստեղ կլինեք: Հայր սուրբը ինձ գրած էր, որ աշխատեմ տպել տալու, բայց իմ ջանքը ապարդյուն եղավ, պ. Արծրունու մերժելու փաստերը բավական իրավացի էին: Այդ մասին հայր սուրբին ոչինչ չասեք:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

45. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 1883 ա.մ., 1 փետրվարի

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Ձեր նամակը ստացա. «Ոսկի արաղաղից», որպես պահանջեմ եք, մի քանի հատ դարձյալ կուղարկեմ Ձեզ:

«Կայծերի» վերջին թերթը այսօր կտպվի: Աստված ազատե
այստեղի տպարաններից, բավական ժամանակ ուղացրին: Մինչև
ներկա ամսվա վերջը գիրքը պատրաստ կլինի:

«Խաչագողի հիշատակարանը» նույնպես առանձին գրքով
տպագրվում է: Ցանկալի է գիտենալ, թե Մոսկվայի ընթերցողների
վրա ի՞նչ տպավորություն է գործում այս աշխատությունը:

Ներեցեք հարգելի բարեկամ, որ ես խիստ սակավ անգամ եմ
նամականք գրում: Ձեզ, Նիկի, հայտնի լինեին իմ ծանր և ան-
ընդհատ աշխատությունները, Դուք ավելի ներողամիտ կլինեք դե-
պի մի մարդ, որ ամենևին օգնական չունի և ստիպված է ամեն
գործ իր ձեռքով կատարել:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Ողջունեցեք, խնդրեմ, պ. Շահազիզյանին, ես նրան էլ սլար-
տական եմ. նրա վերջին նամակի պատասխանը դեռ չեմ գրել:

46. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Քիփիս, 26 փետրվարի, 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Փոստով ուղարկվեցավ Ձեր անվամբ գրքերի երկու կապոց.
70 օրինակ «Կայծերի» առաջին հատորից, 50 օրինակ «Ոսկի
աքաղաղ»:

«Կայծերից» նվերներ են ուղարկված հետևյալ անձինքներին
մի-մի հատ.

1. Ուսանողների գրադարանին,
2. Մկրտիչ էմինին,
3. Ս. Շահազիզյանին,
4. Արելյանցին,
5. Ձեզ:

} Գրքերի
վրա իմ
ժակագրությունը
կա

Հուսով եմ, որ Դուք կհավանեք «Կայծերի» թե դիրքը և թե
տպագրության մաքրությունը: Այդ գիրքը այստեղ մեծ հետաքրքր-
րությամբ կարդացվում է և բավական վաճառվում է:

Արդեն պատրաստ է «Խաչագողի հիշատակարանի» I և II
մասները առանձին գրքով, իսկ այդ աշխատության III և IV մաս-

ներր նույնպես առանձին գրքով կարտատպվի «Մշակից»։ «Կայծերի» II հատորը կտպվի այս տարի նույնպես պ. Մելիք Հայկազյանի ծախքով։

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

47. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Քրիլոս, 3 մայիսի, 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր ուղարկած փողերը թե վաճառված գրքերից և թե «Կայծերի» բաժանորդների մասին բոլորը ստացել եմ։ Պարոն Արծրունին նույնպես ստացել է «Մշակի» բաժանորդագիրը։ Ներեցեք, որ այսքան ժամանակ չպատասխանեցիք։

Շտապում եմ հայտնել Ձեզ մի շատ տխուր լուր. ամսույս 1-ին պ. Արծրունու բնակարանը և «Մշակի» խմբագրատունը խուզարկության ենթարկվեցան, որը տեեց երեք օր։ Խուզարկողներն էին բացի ոստիկանությունից, նահանգական դատարանի պրոկուրորը և մի ժանդարմի գնդապետ։ Բոլոր թղթերը, ինչ որ կարողացան գտնել, թե պ. Արծրունու բնակարանի մեջ և թե խմբագրատան մեջ, գրավեցին։

Հայտնի չէ, թե ի՞նչ նպատակով կատարվեցավ այդ խուզարկությունը, անպատճառ մատնություն գործ է, և գուցե մի որևիցե հայի մատը խառնված է այդ գործի մեջ։ Բայց ես վստահ եմ, որ տարած թղթերի մեջ չեն կարող գտնել այնպիսիները, որ պ. Արծրունու անձնավորությունը կասկածելի դարձնեին։ Ես իբրև նրա շատ մոտ բարեկամ, գիտեմ, որ նա երբեք կասկածավոր անձանց հետ հարաբերություններ չէ ունեցել, նրա գործունեությունը եղել է բուն ազգային, և դրա մեջ ևս կառավարություն որոշած սահմաններից չէ անցել։ Այն բոլորը, ինչ որ կատարել է նա Տաճկաստանի հայերի վերաբերությամբ, կառավարությունից ծածուկ չէին։

Չգիտեմ ինչո՞ւ կվերջանա այդ փորձանքը. չգիտեմ նաև, թե արդյոք «Մշակի» հրատարակությունը կխափանե՞ն, թե ոչ։ Բայց ինչ էլ որ լինի, «Մշակը» գուցե մի քանի շաբաթ հրատարակվել չէ կարող, որովհետև խմբագրատան բոլոր նյութերը տարել են, մի թղթի պատառ անգամ չեն թողել։

Այժմ սկսել են սաստիկ ուշադրություն դարձնել հայերի վրա: Ծրանում 22 Նշանավոր երիտասարդների տներում խուզարկություն է կատարվել: Բոլորին էլ ոստիկանության հսկողության ներքո են դրել: Մեկը բանտարկված է: Շարժառիթները շնչին են, միայն լուից ուղտ են շինում և շնչին գործերին քաղաքական կերպարանք տալիս: «Պսակ» լրագիրը խափանված է:

Պարոն Արծրունին կալանավորված չէ: Մեզանից ամեն մեկը ժամեծամ սպասում է: Որ ժանդարմները կմտնեն իր բնակարանը: Ասում են, մի քանի հայոց տներում ևս պետք է խուզարկություններ լինեն: Ինչպե՞ս կվերջանա այդ բոլորը, դժվար է նախագուշակել: Սաստիկ հուսահատության մեջ ենք:

Այստեղ մի խումբ, որի պարագլուխն է «Մեղուի» խմբագիրը, աշխատում են, որ Մակարի կաթողիկոս լինելը հաջողացնեն: Մի քանի խումբեր ևս ներսեսի համար են աշխատում: Հայտնի չէ, թե կառավարությունը որ աստիճանի համարում ունի Մակարի վրա: Բայց նրա կուսակիցները ամեն տեղ տարածում են, թե նա կառավարության կանդիդատն է: Եթե Մակարի կաթողիկոս ընտրվելը հաջողեցնեն (որին ես չեմ հավատում), այն ժամանակ էջմիածինը կատարյալ ավազականոց կդառնա: Մանկունուց ավելի վատ մարդիկ կմտնեն այնտեղ:

Կաթողիկոսական աթոռին արժանի մենք միայն մեկ մարդ ունենք, և դա Ներսեսն է: Ամեն մի ազնիվ հայի պարտքն է նրա համար աշխատել:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

48. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 17 մայիսի, 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Անցյալ նամակովս հայտնած էի Ձեզ, որ «Մշակի» խմբագրության մեջ խուզարկություն կատարվեցավ, այժմ շտապում եմ հաղորդել Ձեզ, որ ներկա ամսի 13-ին նույնպես խուզարկություն կատարվեցավ իմ բնակարանի մեջ: Բոլոր թղթերս, մինչև անգամ դեռ չտպված գրավոր աշխատություններս,— բոլորը գրավեցին: Եվ

այժմ գտնվում եմ ժանդարմների վարչության հսկողության ներքո, ինձ արգելված է Թիֆլիսից հեռանալ:

Դեռ հայտնի չէ, թե ինչով կվերջանան այդ խստությունները: Միայն այսքանը հայտնի է, որ սաստիկ նշանակություն են տալիս գործին, որ ինքնըստինքյան շատ հասարակ բան է:

Թե ես, թե իմ համախոհները մինչև այսօր Ռուսաց կառավարության դեմ ոչինչ հանցավոր նպատակներ չենք ունեցել և երբեք ուս նիգիլիստների հետ հարաբերություններ չենք ունեցել: Մեր գործունեության նպատակը, մեր ցանկությունները խիստ համեստ են եղել, և մեր ազգային պետքերի սահմանից այն կողմը չեն անցել: Հայկական հարցը ծագելուց հետո մենք, իրավ է, աշխատել ենք տաճկահայերի ցավալի դրության բարվոքման մասին, աշխատել ենք Բեռլինի 61-րդ հոդվածի իրագործման մասին,—բայց մեր աշխատությունները կատարվել են հրապարակաբար, մենք զաղտնի ոչինչ չենք ունեցել:

Իսկ այժմ երևի զանազան մատնիչներ այստեղի կառավարությանը մոլորության մեջ են ձգել, իբր թե գտնվում են զանազան գաղտնի ընկերություններ, թե այստեղ Անդրկովկասում և թե Տաճկաստանում, որոնք ծածուկ կապեր ունեն միմյանց հետ, և ամենայն ջանքերով աշխատում են վերականգնել հայոց հին թագավորությունը և այլն: Տեսնո՞ւմ եք, որքան հրեշավոր կերպարանք են տվել գործին: Այս տեսակ երևակայական ընկերություններ մենք երբեք չենք ունեցել և այժմ չունենք: Եվ բոլոր Եվրոպայից ստորագրված 61-րդ հոդվածի իրագործումը պահանջելու համար հարկ չկար գաղտնի ընկերություններ ստեղծել:

Ես չեմ կարծում, որ իմ բնակարանից տարած թղթերի մեջ գտնվեին այնպիսիները, որոնք որևիցե հանցանք դնեն իմ վրա, իսկ իմ մինչև այսօր լույս ընծայած գրքերը բոլորը տպագրվել են ցենզուրայի թույլատվությամբ: Ես ինչո՞վ եմ մեղավոր, որ կառավարության տրամադրությունը հայկական հարցի վերաբերությամբ այժմ, ինչպես երևում է, փոխվել է: Թող հրամայեն, որ ես այսուհետև չգրեմ: Ես ուրախ կլինեի, եթե այսքանով վերջանար գործը, բայց վախենում եմ, որ հեռացնեն Ռուսաստանից, որովհետև ես օտար պետության հպատակ լինելով, բանտարկել կամ քսոտրել չեն կարող:

Ես նպատակ ունեի հունիսի 1-ին հեռանալ Թիֆլիսից և գնալ Տաճկաց Հայաստանում ճանապարհորդելու, բայց այդ անբախ-

տությունը կապեց ինձ Թիֆլիսի հետ, և ես ստիպված պիտի լինեմ
մնալ այստեղ և սպասել մինչև քննությունների վերջանալը:

Վատ ժամանակների մեջ ենք ապրում: «Լուից ուղտ են շի-
նում» և մարդկանց շարշարում են: Խնդրեմ Ձեր նամակներում
զղույշ լինեք, շատ հավանական է, որ իմ անունով եկած նամակ-
ները կբաց անեն: Ձեր առաջվա նամակները, թեև բոլորովին ան-
մեղ էին, այսուամենայնիվ ես ոչնչացրի:

Ձեր՝ Հ. Մելիք Հակոբյան

49. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 2 հունիսի, 1883 թվ

Հարգելի բարեկամ,

Վերջին նամակը ստացա, շնորհակալ եմ Ձեր ցավակցության
համար: «Մշակը» դեռ դադարեցված չէ, և հույս ունենք, որ չդա-
դարեցնեն: Միայն «Մշակի» վերաբերությամբ սաստիկ խստու-
թյուններ են գործ դրվում: Ցենզորը խմբագրին պարտավորեցրել
է, որ յուրաքանչյուր համարի մեջ տպված, թե անստորագիր, և թե
կեղծ անուններով ստորագրված բոլոր հոդվածների, թղթակցու-
թյունների և մինչև անգամ լուրերի հեղինակների անունները ամեն
անգամ պետք է հայտնե ցենզորին: Մինչև այսօր խմբագիրը միշտ
գաղտնի էր պահում իր աշխատակիցների անունները և ամեն պա-
տասխանատվություն իր վրա էր առնում, իսկ այժմ ստիպում են
հայտնել բոլորի անունները: Դրա հետևանքը այն կլինի, որ մեր
աշխատակիցները այսուհետև երկյուղ կկրեն և կդադարեն թղ-
թակցություններ ուղարկել կամ լուրեր հաղորդել: Լրագիրը կվը-
նասվի:

Թե պ. Արծրունու գործը և թե իմ գործը դեռևս քննվում է. ես
չեմ կարծում, որ մեր մոտի տարած թղթերի միջից գտնեն այն-
պիսի բաներ, որոնք որևիցե հանցանք դնեին մեզ վրա: Մենք կաս-
կածավոր թղթեր երբեք չենք ունեցել և կասկածավոր հասարակու-
թյունների հետ հարաբերություն ունենալուց միշտ հեռու ենք պա-
հել մեզ: Իսկ որքան գործել ենք մեր բուն ազգային պետքերի
մասին,— դա մեզ թույլ տված է եղել կառավարությունից: Նրա
հակառակ որևիցե գաղտնի նպատակ կամ հանցավոր ցանկու-
թյուններ չենք ունեցել: Ուրեմն այլևս ի՞նչ կարող էին գտնել,

որով դատաւարտեին մեզ։ Արդարութիւնը վերջ ի վերջո հաղթող կհանդիսանա և մատնիչների երեսը կսևանա։

Դուք, իհարկե, լսած կլինեք, որ Երևանում ևս մի քանի նշանաւոր երիտասարդների մոտ խուզարկութիւններ են արել. սկզբում մի քանի օրով կալանավորել են, հետո դրամական երաշխավորութիւն են առել ու բաց թողել։ Նրանց քննութիւնն էլ դեռևս վերջացած չէ. տեղային գութերնատորը նրանց դեմ սաստիկ ինտրիգա է անում։ Վերջը ի՞նչ կլինի, հայտնի չէ։

Վատ ժամանակներում ենք ապրում, ամենաարդար մարդը կարող է կասկածանքի ենթարկվել և տարիներով տանջվել։ Զգիտենք, ինչո՞վ կվերջանա այդ բոլորը։ Դրութիւններս սաստիկ հուսահատական է։ Ժամեծամ սպասում ենք նորանոր անախորժութիւնների. աշխատելու և գործելու սիրտ չէ մնացել։ Անորոշ դրութիւնը սպանում է մեզ։ Ցավում եմ, որ մի այսպիսի ժամանակ, երբ երկու նշանավոր ազգային հարցեր ունենք վճռելու (կաթողիկոսական և հայկական հարցը), մենք ստիպված ենք առժամանակ լռել։ Մեր հակառակորդները խոսում են, գրում են, իսկ մենք պատասխանել չենք կարողանում։

Ես այժմ ժանդարմերիայի հսկողութեան ներքո եմ գտնվում։ Ինձ արգելված է Թիֆլիսից հեռանալ. երբ կազատեն ինձ, դիտավորութիւն ունեմ առժամանակ թողնել Թիֆլիսը։ Բայց ո՞ւր գնալիքս և ի՞նչով գնալիքս չգիտեմ։

Այժմյան հանգամանքներում «Կայծերի» երկրցող հատորը հրատարակել չեմ կարող, պետք է սպասեմ հարմար ժամանակի։ Գործերը ինչ ընթացք որ ստանալու լինեն, կհաղորդեմ Ձեզ։

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Մակարը բացի էջմիածնից ստացած փողերից 2000 ռուբլի Քիշինեի կոնսիստորիայից է ստացել։

50. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՑԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 20 հունիսի, 1888 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր նամակը ստացա, շնորհակալ եմ Ձեր ցավակցութեան համար։ Դուք հետաքրքրվում եք այստեղ կատարված անախորժ անց-

քերով, կհաղորդեմ Ձեզ, որքան ներում է նամակիս անձկությունը:

Կ. Պոլսի լրագրները խիստ սխալ տեղեկություններ են տալիս, իբր թե ուսաց կառավարությունը հայերի մեջ նիհիլիստների հետքեր է որոնում, այս տեսակ անձնավորություններ, Ձեզ պետք է բավական հայտնի լինի, որ հայերի մեջ չկան: Միայն վերջին ժամանակներում կառավարությունը սկսեց կասկածանքով վերաբերվել դեպի հայ գործիչների ամենահամեստ ցանկությունները. որոնք բովանդակվում էին նրանում միայն, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը իրագործվի, և տաճկահայերի թշվառ դրությունը փոքրիշատե բարվոքվի: Կառավարությունը մոլորության մեջ ձգողները եղել են մի քանի բախտախնդիր պաշտոնատարներ, որոնք իրանց իշխանությունը ծառայություն ցույց տալու համար, սկսել են երևակայական ցնորքներ ստեղծել, իբր թե Անդրկովկասում գոյություն ունի մի «Մանուկ Հայաստան», որը կապեր ունի Տաճկաստանի հայոց գաղտնի ընկերությունների հետ, որոնք բոլորը միասին ձգտում են ընդհանուր ապստամբություն հարուցանել Հայաստանում և այլն: Այդ բոլորը ավելի քան ծիծաղելի է:

Այդ առիթով Երևանում զանազան անձանց մոտ կատարվեցան խուզարկություններ, և նույն առիթով խուզարկություններ եղան Թիֆլիսում, թե «Մշակի» խմբագրատան մեջ և թե իմ բնակարանում: Բայց կարող եմ ապահովացնել Ձեզ, որ ոչ մի տեղում ոչինչ չէ գտնվել, որով արդարացնեին այն զրպարտությունները, որ ստեղծել էին հայ գործիչների վերաբերությամբ: «Մշակի» խմբագրատանից տարած ահագին քանակությամբ թղթերը երեկ վերադարձրին, բայց իմ բնակարանից տարած թղթերը դեռ չեն վերադարձրել: Հույս ունեմ շուտով ստանալ: Թե ես և թե պ. Արծրունին տակավին գտնվում ենք ժանդարմայի վարչության հսկողության ներքո: Շատ հավանական է, որ շուտով կազատեն:

Գործի մեջ մատնություններ երևում են, բայց ո՞ր կողմից, — դեռ հայտնի չէ: Թեև ժողովրդի մեջ մեղավականների կամ Մակար եպիսկոպոսի մասին կարծիքներ են պտտվում, բայց ավելի հավանական է, որ հրամանը շատ վերևից է եղել. կառավարությունը ցանկացել է մի կողմից տեղեկանալ, թե մինչև ո՞ր սահմանն է հասնում հայ երիտասարդության «չափազանց» եռանդը, մյուս կողմից, կամեցել է փոքր-ինչ շողոթորթել Թուրքիային, իբր թե խեղդում է ամեն մի վնասակար ձգտում հայկական հարցի առիթով, այն հարցի, որ ինքն ստեղծեց Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածով:

«Մշակը» դադարեցրած չէ, և ամենեւին առիթ չունեն, որ դադարեցնեն, միայն ցենզուրայի կողմից այժմ առհասարակ բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների վրա խստութիւններ են գործ դնում. խմբագիրներին պարտավորացրել են, որ յուրաքանչյուր համարում տպված բոլոր հոգվածների, մինչև անգամ լուրերի հեղինակների անունները հայտնեն:

Երևում է, որ Հայկունու կրիտիկաները, ինչպես այստեղ, այնտեղ էլ զգվանք են պատճառել: Բայց հանգամանքները ստիպում են նրա մատնութիւններին առժամանակ լռությամբ համբերել: Ես Ձեզ հետ բաժանում եմ այն միտքը, որ գրական այսպիսի վիճաբանութիւնների ժամանակ բարձր ուսում ստացած երիտասարդութիւնը պետք է դատավոր հանդիսանա, բայց նրանք ևս լռում են ասպարեզը մնում է հայկունիներին:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

51. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 26 հունիսի, 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Իմ վիճակը ավելի ծանրացավ, քանի որ է, որ արդեն տնային բանտարկության եմ ենթարկված, բնակարանիցս դուրս գալու իրավունք չունեմ, տան դռանը պահապան են դրել:

Այս դրութեան մեջ պետք է մնամ մինչև քննութիւնների վերջանալը, բայց քննութիւնները կարող են տարիներ տևել:

Թեև մինչև այսօր ոչ մի մեղադրանք ապացուցված չէ իմ վերաբերութեամբ, այսուամենայնիվ խստութիւններ են գործ դնում: Իմ բնակարանից տարած թղթերի մեջ գտել են մի քանի բոլորովին աննշան և անմեղ բաներ, որոնց մեծ նշանակութիւն են տալիս: Թեև վերջը, երբ գործը այստեղի պրոկուրորի ձեռքը կհասնի, այն ժամանակ կհայտնվի արդարութիւնը, բայց մինչև այն ժամանակը բավական տանջանքներ պետք է կրեմ: Ի՞նչ պետք է արած, կհամբերենք:

Իմ թղթերը, որ տարել էին իմ բնակարանից, տակավին չեն վերադարձրել, բայց պ. Արծրունու բնակարանից տարած թղթերը վերադարձրին, պահել են երկու թուղթ միայն, բայց շատ անմեղ բաներ են:

Զանազան քաղաքներում հայ երիտասարդների տներում խռովարկութիւններ են կատարվում, բայց ամեն տեղ ոչինչ չեն գրտնում: Զգիտեմ ինչո՞վ կվերջանա այդ բոլորը: Զարմանալին այն է, որ խռովարկութիւնները կատարվում են նրանց մոտ միայն, որոնք «Մշակի» թղթակից են եղել:

Այնքան վշտացած եմ, որ եթե ազատվելու լինեմ, վճռել եմ այլևս այստեղ չմնալ, բավական տանջվեցաւ: Մեր հասարակության սառնասրտութիւնը ավելի սպանում է ինձ, ոչ մի կողմից փարեկցութիւն չեմ գտնում: Մեր ժողովրդի ապերախտութիւնը դեպի իր մշակները Զեղ բավական հայտնի է:

Խնդրեմ եթէ ինձ նամակ գրելու լինեք, ուղղակի իմ անունով չուղարկեք, դրեցեք մասնավոր անձանց ծրարների մէջ:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Տեսային բանտարկութիւնը ոչ թէ նրա համար է, որ ինձ վրա որեւէ հանցանք է ապացուցված, այլ նախապետչության համաժ է, որ քաղաքիցս չհեռանամ:

52. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՔԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 11 ճուլիսի, 1883 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ստացա Ձեր հունիսի 30-ի գրած նամակը: Թավրիզում տպաբան հիմնելու և մի ամսագիր հրատարակելու Ձեր գեղեցիկ նպատակը շատ ուրախացնում է ինձ: Հաջողութիւն եմ ցանկանում: Բայց մի այսպիսի ձեռնարկութիւն պահանջում է, որ Դուք երկար ժամանակ կապված լինեք Թավրիզի հետ, որպէսզի գործը հաստատուն հիմք ստանա: Իսկ պ. Միրզոյանցի նամակում գրած էիք, որ մի երկու տարի միայն ցանկութիւն ունիք Թավրիզում մնալու: Ես կարծում եմ, որ դա շատ փոքր ժամանակ է, Ձեր բացակայութիւնից հետո, Դուք հազիվ թէ Ձեր սկսած գործին շարունակող կունենաք:

Ես հավատացած եմ, եթէ Դուք վճռեք Թավրիզում մնալ, այդտեղ առաջին ղեկավարող անձն կլինեք և գործելու ընդարձակ ասպարեզ կունենաք: Այժմյան անախորժութիւնները կանցնեն:

դրանք արդյունք են այն հին ինտրիգաների, որ մի քանի ողորմելի անձինք Բիշոփրատովին հաճոյանալու համար գործ դրեցին Ձեր հանգուցյալ հոր դեմ:

Առաջարկում եք աշխատակցել Ձեր ամսագրին, ցավում եմ, որ այժմ որոշակի ուշինչ պատասխանել Ձեզ չեմ կարող, որովհետեւ իմ գրովյունը նույնպէս անորոշ է, չգիտեմ ինչո՞վ կվերջանա իմ գործը: Իմ վիճակը ավելի ծանրացավ, տնային բանտարկութեան ենթարկեցին ինձ, երկու ամբողջ շաբաթ իմ բնակարանի դռան մոտ երկու պահապան էր դրված: Վերջը պարսից հյուպատոսը երաշխավոր եղավ 3000 ոտրլ: Գրավականով, և ազատ թողուցին ինձ: Բայց դրանով գործը չէ վերջանում, այդ միայն նախազգուշութիւն է, որ ես Թիֆլիսից շահուանամ, մինչև քննութիւնները վերջանան: Այժմ ուշադրութիւն են դարձնում իմ մինչև անգամ ցենզուրայի թույլտվութեամբ ի լույս ընծայած գրքերի վրա: Ասում են, թե Ս. Պետերբուրգից առանձին հանձնաժողով է ուղարկվում թե Երևանի և թե Թիֆլիսի գործերը քննելու համար: Թեև ես հավատացած եմ, որ ուշինչ չի դուրս գա, այսուամենայնիվ, շատերը պետք է տանջվեն, մինչև արդարութիւնը հաղթող կհանդիսանա:

Գաբոն հոժարվում է Թավրիզ գալու, բայց պահանջում է, որ տեսչութեան պաշտոնն էլ իրան հանձնեն. այդ մասին գրել եմ պ. Ֆենբերյանին: Ֆրանսերեն լեզվի դասատվութեան համար կուղարկենք պ. Նավասարդյանցին, այդ երիտասարդին, կարծեմ, Դուք չեք ճանաչում, Թիֆլիսցի է, ուսել է Ֆրանսիայում և երեք տարի Զվիցերիայում է մնացել: Բացի ֆրանսերենից գիտե գերմաներեն և մասնավորապէս անգլիերեն: Պարոն Սիմոն Հախումյանցը անհարմար է այդտեղի դպրոցի համար, իզուր եք առաջարկել. նա թե բարոյապէս և թե մտավորապէս հիվանդ սրտդ է. զանազան հիմարութիւններ կանի և բոլորին կզզվեցնի: Դուք գիտեք Շուշիի դպրոցի հետ կամ Կարսում ինչպե՞ս վարվեցավ:

Հոգաբարձութիւնը այստեղից երեք վարժապետներ հրավիրելու համար նշանակել է 2000 ոտրլ. շատ, շատ փոքր է, ես գրեցի, որ 3000 ոտրլ. հագիվ կրավականանա, մանավանդ, որ մեկը տեսչի պաշտոն պետք է կատարեն:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

53. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 12 նոյիսի, 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Անցյալ նամակովս Ձեզ անախորժ տեղեկություններ էի հաղորդած, այժմ մասամբ կուրախացնեմ Ձեզ, տնային բանտարկության մեջ մնացի 10 օր միայն, հետո պարսից հյուպատոսը երաշխավոր եղավ 3000 ռուբլու պատասխանատվությամբ և ինչ ազատ թողեցին, բայց տակավին Թիֆլիսից հեռանալու իրավունք չունեմ, մինչև գործերի քննությունը վերջանալ:

Պարոն Աթրունին սաստիկ հիվանդ էր, կուրծքից արյուն էր գնում, այժմ արյունը դադարել է և առողջանալու վրա է. վտանգը անցավ: Վերջին ժամանակների անախորժ հանգամանքները նրա վրա սաստիկ ներգործություն արեցին, և նա դիմանալ չկարողացավ:

Պարոն Աբելյանը ինձ ասաց, որ Դուք մի բանի մասին անհանգիստ եք. միամիտ կացեք, ինձ մոտ Ձեր կողմերից եկած ոչինչ չեն գտել:

Խնդրում եմ, եթե զրքերի վաճառքից փոքրիշատե փող է գոյացել, ուղարկեք ինձ. ծախքերի կարոտություն ունեմ: Գիտեմ, որ վաճառածները նիսիայ տված կլինեք, այն ևս հայտնի է, որ մեր հայերը որքան ծուլ են իրանյ պարտքերը վճարելու, այսուամենայնիվ աշխատեցեք, որքան հնար է հավաքել ապառիկները:

«Մեղուի» մեջ մի շարք կեղտոտ կրիտիկաներ տպվեցան իմ աշխատությունների մասին, որոնց մեջ մինչև անգամ ուղղակի մատնություններ կային: Շատ պատասխաններ են ստացվել «Մշակի» խմբագրատան մեջ հիշյալ կրիտիկաների մասին: Ժամանակը վատ է, դեռևս լուում ենք:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

2. Մեյիֆ-Հակոբյան

54. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 27 սեպտ., 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր փոստով ուղարկած ճիսուն ռուբլին ստացած եմ ի հաշիվ վաճառված զրքերի: Ընդունեցեք իմ շնորհակալությունը:

Ձեզ հայտնի գործը լավ դրության մեջ է. թե ես և թե պ. Արծրունին արդարացված ենք: Երևանի 32 հոգի մեղադրվածներից կպատժվեն երեք անձինք միայն, թեթև պատժով: Բայց թե ես և թե պ. Արծրունին տակավին գտնվում ենք երաշխավորության և հսկողության ներքո, որովհետև գործը ուղարկված է Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ պետք է տան վերջնական վճիռը: Իմ թղթերը դեռ չեն վերադարձրել:

Այս տարի ես շատ վնասներ կրեցի: Մշտապես կաշկանդված լինելով, ոչինչ գրել և ոչինչ հրատարակել չկարողացա: Նույն դրությունը դեռևս շարունակվում է: Երևակայեցեք մի գրողի վիճակը, որ պետք է ապրի գրական աշխատանքով:

Այս տեսակ դժվարություններ շատ ենք անց կացրել, կհամբերենք և կապասենք մինչև վերջը:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

55. [ՀԱՄԲՈՐԶՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՑԱՆԻՆ]

18 դեկտեմ., 1883 թ., Քիֆիս

Հարգելի բարեկամ

Հ. Առաքելյան,

Ձեր քույրը Ձեր նամակը բավական ուշ հասցրեց ինձ, ես էլ մի քանի օր հետաձգեցի պատասխանել, գուցե Ձեր խնդրածը կարողանայի գտնել, այդ պատճառով իմ պատասխանը ուշացավ, Ֆոնոգրաֆ չկա այստեղ, շատերից հարցրի, եթե թագաժառանգը փափագում է ունենալ այդ գործիքը, կարծեմ, ավելի հարմար է Թավրիզի միսիոներների միջնորդությամբ բերել տա Ամերիկայից:

Ձեր տեղեկությունները Թավրիզի ազգային դպրոցի մասին տխուր տպավորություններ գործեցին իմ վրա. այդ դպրոցի վրա կարծես թե մի անեծք կա, նա երբեք բարեկարգվել չի կարող:

Կաթողիկոսի ընտրության օրը մոտենում է, չգիտեմ թավրիզեցիք այս անգամ ո՞ւմ են մտադիր ուղարկել էջմիածին. գոնե մի հասկացող և անկաշառելի մարդ ուղարկեին:

«Աղբյուրի» բաժանորդագրությունը 84 թվականի համար հաջող է գնում, առաջիկա օրվանից այդ ամսագիրը ավելի նպատակահարմար պայմանների մեջ կդրվի. պ. Միրզոյանցը սաստիկ աշխատում է:

Մեր գործը դեռ նույն դրութեան մէջ է. Ս. Պետերբուրգից տակավին պատասխան չէ ստացված, բայց մեծ հույս կա, որ կվերջանա առանց որեւիցե վեհասակար հետեանքի:

Ձեր քրոջը երբեմն հանդիպում եմ դպրոցից վերադառնալու ժամանակ, երբեմն տեսնում եմ օրիորդ Արդութինսկու հետ ման գալիս, շատ առողջ է և միշտ ուրախ:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

56. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 28 դեկտ., 1883 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Կարդացեք պ. Թումանյանցի բաց նամակը և բովանդակությունից հայտնի կլինի Ձեզ, թե ինչու ես վճռեցի Ձեր միջնորդութեամբ հասցնել նրա նամակը: Ձեզ հայտնի է նրա անցյալ տարիների թղթակցութիւնների բովանդակութիւնը, երբ նա ցանկանում էր իմ աշխատութիւններից մի քանիսը իր ծախքով տպագրել: Ձեզ հայտնի է և այն, որ երկար Ձեզ և ինձ ձանձրացնելուց հետո, վերջապես իր խոստմունքը թողեց անկատար:

Մի երկու ամիս առաջ իմ աշակերտներից մեկը, պ. Ապրեսյանցը, ցանկութիւն ունեւ տպագրելու «Ջալալեդդինը» և նվիրել հօգուտ իմ հոբելյանի: Այդ միջոցներում ստանում եմ պ. Թումանյանցի երկու հեռագրեր, որով խնդրում էր, որ ես հայտնեմ պ. Ապրեսյանցին, որ նա՝ դադարեցնե հիշյալ վեպի տպագրութիւնը, որովհետեւ ինքը, պ. Թումանյանցը արդեն սկսել է «Ջալալեդդինի» տպագրութիւնը, և վերջանալու վրա է: Որովհետեւ այդ գործը ուղղակի ինձանից կախում չունեւ. ես նրա հեռագրերը հանձնեցի հոբելյանը կատարող մասնաժողովին, և նրանք պատվիրեցին պ. Ապրեսյանցին, որ թողնէ իր տպագրութիւնը: Շատ հասկանալի է, որ մասնաժողովը համոզված էր, որ պ. Թումանյանցը նույն նպատակով է տպագրում, ինչ նպատակով որ պիտի տպագրել տար պ. Ապրեսյանցը, որովհետեւ պ. Թումանյանցին հայտնի էր պ. Ապրեսյանցի նամակի բովանդակութիւնը, որ տպված է «Մշակի» մէջ:

Հեռագրները ստանալուց հետո, անցնում է մի քանի շաբաթ, հանկարծ ստանում եմ պ. Քումանյանից նամակ, որով հիշեցնում է ինձ անցյալ տարիների մեր բանակցությունները «Ջալալեդդինի» տպագրության մասին, ներողություն է խնդրում, որ առանց կրկին ինձանից իրավունք ստանալու ձեռնարկեց տպագրելու, և վերջապես խոստանում է, որ մեր հին պայմանի համեմատ, որ ունեցել ենք անցյալ տարիներում, ինձ պատկանող օրինակները կուղարկե ելն:

Պարոնի նամակը ես ամոթ համարեցի ցույց տալ մասնաժողովին, առավելապես այն պատճառով, որ մի այնպիսի դեպքում, երբ օտարները աշխատում են թե բարոյական և թե նյութական համակրություն հայտնել ինձ,— այդ ժամանակ իմ հայրենակիցը և իմ աշակերտը վաճառականական սակարկության մեջ է մտնում ինձ հետ, այն ևս անկանոն կերպով:

Պարոնի նամակը կստանաք ծրարի մեջ և կկարդաք. խնդրեմ հոգ տանեք, գոնե պատկերը օրինավոր կերպով փորագրել տա: Ես նրան ավելի ոչինչ չգրեցի, որովհետև շարժե այդ տեսակ երեխաներից ազնիվ զգացմունք սպասել:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

2. Մելիք-Հակոբյան

1 8 8 4

57. [ՆԵՐՍԵՍ ԱՔԵԼՅԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 14 հունվարի, 1884 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր նամակը, որով խնդակցություն էիք հայտնել իմ կյանքին վտանգ սպառնացող արկածից ազատվելու համար: Ես ամեն տեսակ անազնվություն սպասում էի իմ թշնամիներից, բայց այդ չէի սպասում: Այսուհետև զգուշ կլինեմ: Երեկոյան 7 ժամից հետո տանից դուրս չեմ գալիս. գիշերը մի քաջ հասաւ է պառկած լինում իմ նախասենյակում: Այժմ երկու րեովվեր ունիմ, երկրորդը ընծա ստացա մի պարոնից:

Հորելյանի առիթով կատաղած են, սմեն կեղտոտություններ գործ են դնում արգելելու համար: Բայց գավառներում սաստիկ

արձագանք է գտել այդ միտքը և ամեն տեղ համակրությունը Են վերաբերվում:

Ուղիղն ասեմ, բարեկամ, ես ամենևին հոգարություն չունի, որ այս տարի կատարվեր իմ հոբելյանը, դա Գաբոյի և մի քանի բարեկամներիս ցանկությունն էր: Ես չէի ուզում գրգռել իմ թըշնամիներին, որովհետև ժամանակները վատ են, իսկ նրանք ամեն ցածուխան ընդունակ... Բայց հիմա որ գործը բավական առաջ է զնացել, այլևս կես ճանապարհից դառնալը ամոթ է...

Պ. Արծրունու հետ իմ հարաբերությունները այժմ բավական լարված են. ես դադարել եմ նրանց մոտ ճաշ ուտել. տիկնոջ ինտորիզները վերջապես զգվացրին ինձ: Ես դիտավորություն ունի այս տարվա սկզբում մի քանի փոփոխություններ անել խմբագրատան կազմակերպության մեջ. նոր մարդիկ հրավիրել և հենրին հեռացնել, որպեսզի «Մշակը» փոքր-ինչ կենդանանա: Բայց հնար չեղավ. տիկինը տարավ հաղթությունը, իսկ պ. Արծրունին նրա ձեռքում այժմ դարձել է մի շորի կտոր:

Շատ կարելի է, որ բոլորովին դադարեմ «Մշակի» մեջ աշխատակցելուց, և եթե կարողացա հաջողացնել, պիտի նախապատրաստվեմ առաջիկա տարվանից իմ խմբագրությամբ մի ամսագիր հրատարակել, որի մասին Ձեզ հետ շատ անգամ խոսացել եմ:

Այստեղ շատ վատ տպավորություն գործեց ճեմարանից այնքան աշակերտների հեռացնելը: Մի՞թե չկարողացաք այդ խայտառակության առաջը առնել: Վաղարշապատից շատ հեռագրներ և նամակներ ստացանք, բայց ոչ մեկը չտպեցինք, պահպանելով ճեմարանի վարկը:

Գարոն ինձ ասաց, որ Դուք գրել եք, իբր թե Պոլսի ազգ. ժողովը Կարինի նախկին առաջնորդ Հարություն եպիսկոպոսին կաթողիկոս է ընտրել: Եթե ճշմարիտ լինի, դա շատ անհաջող ընտրություն է: Այդ անձը հայտնի է որպես չափազանց կաշառակեր և շահասեր մարդ, նրա բոլոր արժանավորությունը միայն նրանումն է, որ շատ հարուստ է:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը՝

Բաֆֆի

58. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 18 փետրվարի, 1884 ամի.

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Ստացա Ձեր նամակը իմ գրքերի հաշվի հետ. ստացա նաև 46 ոտքի. պ. Արասխանյանից նույնպես գրքերի հաշվից: Շնորհակալություն:

«Ջալալեդդինի» մի օրինակը տեսա, ուղարկված էր «Մշակի» խմբագրատանը. տպագրությունը և թուղթը գեղեցիկ է, բայց լիքն է տպագրական սխալներով, շատ տեղերում մի բառ ուրիշ բառի տեղ է գրված, շատ տեղերում բառերը պակասում են: Զգիտեմ ո՞վ է արել դրա սրբագրությունը: Պատկերը լավ չի գուրս եկել, խիստ սառն է, կյանքի արտահայտություն չունի: Երևի խնայել են ծախքը և փորագրել շեն տվել:

Պ. Թումանյանից դեռ իմ նամակի պատասխանը չեմ ստացել. ինձ պատկանելիք գրքերը նույնպես դեռևս չէ ուղարկել, թեև հայտարարությունը ուղարկել էր և տպվեցավ «Մշակի» մեջ: Պահանջողներ շատ կան, բայց գրքեր չկան:

Կաթողիկոսական հարցի առիթով Մակարի մասին սաստիկ պրոպագանդա է կատարվում Կ. Պոլսում, իհարկե, փողի ուժով. մեծ խայտառակություն կլինեք հայոց ազգի համար, եթե մեր գիտակցական դարում, երբ հայերիս պես նույնպես առողջ մտածությունը և հասարակաց կարծիքը բավական զարթուն է, մի այնպիսի անպիտանը իր կողոպտած փողերի շնորհիվ հայրապետական աթոռը կբարձրանար: Էջմիածնում ցանկանում են, որ Մակարը կաթողիկոս լինի, ավելի այն պատճառով, որ տակը ծածկեր այն ավազակությունները, որ կատարվեցան Գևորգի մահվան ժամանակ, որից, ընդհակառակն, վախենում են, մի գուցե ներսեսը կամ հրիմյանը կաթողիկոս ընտրվելուց հետո սկսեն քննություն բաց անել կատարած շարագործությունների մասին:

Թեև պ. Արծրունու մեջ տեղի ունեցած մի փոքրիկ անհամաձայնության պատճառով ես դադարեցի գրել «Մշակի» մեջ, բայց շուտով կշարունակեմ աշխատակցել և նրան միայնակ չեմ թողնի: Այդ մարդը, եթե իր լավ ձգտումների հետ անտանելի բնավորություն չունենար, մենք շատ գործեր կարող էինք հաջողացնել:

Ցավում եմ, որ Դուք Ձեր երկու ամենալավ բարեկամների կորստյան դժբախտությունն եք ունեցել: Լավ բարեկամը ամենաբարձր մխիթարությունն է մարդու համար կյանքի մեջ:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանաց հավաստիքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

59. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՍԻՆԻՆ]

Թիֆլիս, 7 մարտի, 1884 ամի.

Հարգելի բարեկամ

Մեկքոն Կասպարիչ,

Ձեր 28 փետրվարի նամակը ստացա. պ. Թումանյանցի հիմար վարմունքը որքան Ձեզ, ավելի ևս ինձ վրդովեցնում է. այդ թեթևամիտ համբակը ինձ կատարելապես խայտառակեց: Երեւկայել չեմ կարող մի այսպիսի հիմարություն, գիրքը լույս է տեսնում, մի-մի օրինակ ուղարկում է այստեղի բոլոր խմբագիրներին և նրանց հայտարարություն է ուղարկում, հայտարարությունները տպվում են, թե Վիֆլիսում կարելի է ստանալ միայն հեղինակից: Ամեն օր տաս-քսան մարդիկ դիմում են ինձ, գիրք են խնդրում, բայց ինձ մոտ ոչ մի հատ գիրք չկա, բոլորին պատասխանում եմ, թե դեռ չեմ ստացել: Այդ ի՞նչ հիմարություն է, և վերջապես նա ի՞նչ իրավունք ունի իմ մասին հայտարարություն տպել տալ, մի՞թե ես ինքս չեի կարող հայտարարել գրքերը ստանալուց հետո: Նա այսքանը չէ մտածում, երբ հայտարարությունը տպվեցավ, պետք է գիրքը պատրաստ լինի գրավաճառների կամ հեղինակի մոտ:

Ես կներեի պ. Թումանյանցի հիմարությունը, եթե միայն հիմարություն լիներ, բայց ես նրա վարմունքի մեջ նկատում եմ և խայտառակություն: Նա Վալալեդդինը սկսեց տպագրել առանց ինձանից իրավունք խնդրելու: Իմ մի քանի տարի առաջ տված իրավունքը կորցրել էր իր նշանակութայնը, որովհետեւ նա ինքը չկատարեց մեր մեջ կայացած պայմանը: Այդ պետք է Ձեզ լավ հայտնի լինի: Ուրեմն, երբ նա դիտավորություն ուներ տպագրելու, պետք է նորից դիմեր ինձ և իրավունք խնդրեր, այդ մասին հայտնի օրենքներ կան: Բայց նա այդ օրինական ձևերին չհետե-

վեց: Նա առանց իմ կամքը հարցնելու ինքնակամ սկսեց տպագրել գիրքը այն ժամանակ, որ «Մշակի» մեջ նրա ձեռնարկությունից շատ առաջ լույս էր տեսած պ. Ապրեսյանցի նամակը, որով նա առաջարկում էր «Ջալալեդդինի» տպագրության համար հանգանակություն սկսել և տպագրել հօգուտ հեղինակի հոբելյանի: Եվ պ. Ապրեսյանը սկսել էր արդեն փող հավաքել: Այդ միջոցներում հեռագիր եմ ստանում պ. Թումանյանցից, որով խնդրում է հայտնել պ. Ապրեսյանցին, որ դադարեցնե իր ձեռնարկությունը, որովհետև ինքը արդեն սկսել է տպագրել «Ջալալեդդինը», և նոր տարվա սկզբում (1884 թվի) գիրքը պատրաստ կլինի: Ես խնդրեցի պ. Ապրեսյանցին, որ թողնե իր դիտավորությունը, հավատացած լինելով, որ պ. Թումանյանցը նույնպես ամբողջ տպագրությունը նվիրել է հօգուտ հոբելյանի, ինչպես նպատակ ուներ պ. Ապրեսյանցը:

Անցնում են շաբաթներ, անցնում է ամիս, գիրքը լույս է տեսնում մամուլի տակից,— այդ ժամանակ միայն նամակ եմ ստանում պ. Թումանյանցից, որի մեջ հիշեցնում է ինձ մեր մի քանի տարի առաջ ունեցած հին պայմանը... Ասացեք խնդրեմ, դա խաբեբայություն չէ: Թե ինչ պատասխանեցի ես նրան, Ձեզ հայտնի է, ես նրա նամակի պատասխանը բաց ուղարկեցի Ձեզ ծրարով: Ես կարծում էի, որ իմ պատասխանը ստանալուց հետո նա այնքան քաղաքավարի կլինի, որ կհասկանա իր պարտավորությունը, բայց երևակայեցեք, մինչև այսօր իմ նամակի պատասխանն էլ չեմ ստացել: Հիմա ի՞նչ պետք է անել այդ տեսակ լակոտների հետ: Ես նրա հոր մասին շատ անեկդոտներ էի լսել, բայց երևում է, որ որդին պիտի գերազանցե հորից:

Թե անցյալ տարիներում և թե վերջին անգամ ես նրան գրել էի, որ «Ջալալեդդինի» տպագրությունը Ձեր գիտությամբ և Ձեր խորհրդով կատարվի: Այժմ Ձեր նամակից երևում է, որ նա Ձեզանից ոչինչ չի հարցրել և Ձեր կարգադրությանը չէ դիմել, այլ գործը հանձնել է մի ինչ-որ Բարխուդարյանցի, որ գիրքը լցրել է հարյուրավոր աննեբելի սխալներով:

Ես դեռ սպասում եմ նրանից իմ նամակի պատասխանը. ես թույլ չեմ տա, որ նա ինձ հետ այդ տեսակ խաղեր խաղա: Նա գրականության գործերում նույնպիսի խարդախությամբ է վարվում, որպես իր հայրը վարվում է Բիշմիշի և բաղամի վաճառականության մեջ:

Ձեզանից հարցրել են մեր անցյալ տարիների պայմանը. այն պայմանը ոչինչ նշանակութուն չունի, Ծս նրան մեծ զիջում արած լինեմ, եթե համաձայնվեմ, որ իր դրած տպագրության ծախքի խոխարեն նշանակյալ գնով գրքեր վեր առնե, իսկ մնացյալ օրի-ւակները ուղարկե ինձ: Զգիտեմ, որքան օրինակ է տպել:

Պարոն Արծրունու մասին հետեյալ նամակով կգրեմ Ձեզ:

Ձեր՝ Հ. Մելիք Հակոբյանի

60. [ՆԵՐՍԵՍ ԱՔԵԼՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 12 մարտի, 1884 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր վերջին նամակը ստացա, հանգուցյալ Աբել եպիսկոպոսի ձեռագրի մասին ընդունեցեք իմ խորին շնորհակալութիւնը: Այդ եպիսկոպոսը մի պատմութիւն ունեւ գրած, որ բովանդակում էր իր մեջ էջմիածնի վերջին ժամանակների անցքերը, ու հասցրած էր մինչև Գեորգի օրերը: Պարսկաստանում, մեր տանը եղած ժամանակ, նա շատ անգամ այդ աշխատութիւնը կարդում էր ինձ մոտ, խիստ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կային: Նա շարունակում էր այդ պատմութիւնը մինչև իր մահվան ժամանակը: Հանգուցյալի մահից հետո, այդ թանկագին աշխատութիւնը անհետացավ նրա թղթերի միջից: Ձեզ պետք է հայտնի լինի, որ նա իր ծառայի տանը մեռավ: Ասում են, որ Մանկունին ծառային կաշառելով, նրանից առած և ոչնչացրած լինի հիշյալ ձեռագրերը, որովհետև Գեորգի մասին աննպաստ տեղեկութիւններ է բովանդակում իր մեջ: Այն ևս ասում են, որ ծառայի ձեռքում մնացած է: Հետաքրքրվեցեք, եթե գտնվի, ես պատրաստ եմ մի բան տալ և գնել:

Գրում եք, թե ոմանք դիտավորութիւն ունեն «Վարժարանը» ընդհանուր գրականական ամսագիր դարձնել: Թե Դուք և թե մենք ճանաչում ենք այդ մարդիկներին, դրանք «բարվան կտրողներ» չեն: «Փորձերը» ապացուցին, որ միայն կապիտալը չէ, որով կարելի է մի հաջողված ամսագիր կամ լրագիր հրատարակել, այլ հարկավոր են ուրիշ պայմաններ, որ պակասում են այդ պարոն-ներին:

Այստեղ ևս, մեր ձեռնարկութեան ձայնը լսելով, խոսում են, թե առաջիկա տարւանից պետք է սկսվի «Փորձի» հրատարակութիւնը,— բայց դրանք խոսքեր են միայն մեզ վախեցնելու համար:

Ժամանակն է, վերջապես, որ ազատվենք բուրժուա խմբագիրներից, որ իրանց կապիտալով խեղդում են մեզ: Նոր երիտասարդութիւնը պետք է խմբվի մի նոր գործի շուրջը: Ինչով վարձատրեց պ. Արծրունին իմ 12 տարւա ծառայութիւնը: Այն վատ ժլատների նման, ոչ ինքը օգուտ քաղեց «Մշակից» և ոչ թողեց, որ մենք օգուտ քաղենք: Նա այժմ կրկնում է այդ խոսքերը. «Ես մեռնելու եմ, թող «Մշակն» էլ ինձ հետ մեռնե»... Եվ այդպէս էլ կլինի, նա չի պիտի կարողանա շարունակել այդ թերթը, բայց ցավում եմ, որ «Մշակը» կմեռնի բամբասված, արատավորված...

Ես ուրախ եմ, որ ազատ եմ այդ մեղքից: Ես անցյալ տարւա վերջին ամիսներում խորհուրդ տվի նրան, որ ներկա տարւա համար խմբագրատան կազմակերպութիւնը փոխվի: Նա խոստացավ, բայց չկատարեց, և ինքը պատժվեցավ, որովհետև ստիպվեցավ շաբաթը երկու անգամ դարձնել, իսկ հետո կստիպվի բոլորովին դադարեցնել: Եթե նա ինձ լսեր, դրանցից ոչ մեկը չէր պատահի: Աշխատում ենք վերականգնել այդ լրագիրը, բայց այնքան հույս չունենք, որ այդ անտանելի մարդու հետ կարելի կլինի մի բան անել, մանավանդ, որ այժմ նա բոլորովին ապաստանած է մի կիսախելագար կնոջ յուպկայի ներքո և այնտեղից է ստանում բոլոր խորհուրդները:

Մի ամսագիր, մի շաբաթական թերթ հրատարակել և «Աղբյուրի» խմբագրատունը միացնել դրանց հետ,— այդ հարցերը արդեն վճռված են մեր մեջ: Երբ որ այստեղ գալու լինեք, կխոսենք: Գաբոն դիտավորութիւն ունի համալսարան մտնել և մի դիպլոմ ձեռք բերել: Նրա բացակայութիւնը փոքր-ինչ կկաղացնե գործը: Մեզ ուրիշ ոչինչ պետք չէ, բայց միայն մարդիկ,— թարմ, հաստատամիտ և տոկոն մարդիկ: Պետք է ի մի խմբել այսպիսիներին, և այն ժամանակ գործը կարելի է հաջողված համարել: Հեղինակութիւններից փախչում ենք մենք, այդ փոած հեղինակութիւնները սպանեցին մեզ: Հարկավոր են նոր մարդիկ, շփուցած մարդիկ:

ՉԼը՝ Բաֆֆի

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Նախորդ նամակում խոստացած էի գրել Ձեզ իմ և պ. Արծրունու մեջ տեղի ունեցած սառնությունն պատճառները, որոնք հետաքրքրում են Ձեզ, որպես իմ և նրա բարեկամի:

Անկարելի է, որ Դուք նկատած չլինեք, որ անցյալ տարի «Մշակը» թե իր ներքին բովանդակությամբ և թե իր կանոնավոր հրատարակությամբ խիստ թույլ կերպով գնաց և կատարելապես չզոհացրեց իրեն ընթերցողներին: Այդ տարվա համար կարելի էր ներել, որովհետև «Մշակի» խմբագրատան հետ այնպիսի անսպասելի անցքեր պատահեցան, որ ավելին չէր կարելի պահանջել:

Եվ որպեսզի «Մշակը» կրկին իր առաջվա ուժը և կենդանությունը ստանա, ես անցյալ տարվա վերջին ամիսներում առաջարկեցի պ. Արծրունուն, որ խմբագրատան կազմակերպությունը փոխվի, և նոր տարվանից սկսյալ, նոր խմբագրություն կազմվի, բոլորովին ուրիշ հիմունքների վրա հաստատված: Նա համաձայնեցավ ինձ հետ, բայց երբ նոր տարին հասավ, այլևս չկատարեց իր խոստմունքը: Ի՞նչ եղավ հետևանքը.— այն, որ ես նախագուշակում էի, ինքը չկարողացավ շարունակել, և ստիպվեցավ շաբաթը երկու անգամ հրատարակել, և եթե այսպես տանձ գործը, գուցե ստիպված կլինի բոլորովին դադարեցնել:

«Մշակի» կարևորությունը հայոց հասարակության համար Ձեզ բացատրելու հարկ չկա: Դուք ինքներդ ավելի լավ գիտեք, բայց ի՞նչ արած, որ այդ անտանելի մարդը յուր անտակտությամբ ամեն բան փշաքնում է:

Նրա մասնավոր գործերի դրությունը այնպես է, որ նա զոնձ առժամանակ պետք է իրան հեռու պահեր խմբագրական հոգսերից, մինչև իր սեփական գործերը կարգի դնելը: Եվ ես «Մշակի» բոլոր հոգսերը ինձ վրա էի առնում, բայց ինձ մի այնպիսի դրության մեջ դրեց, որ երկար համբերել չկարողացա:

Այժմ թեև չեմ գրում, բայց իմ հարաբերությունները «Մշակի» հետ բոլորովին կտրված չեն: Աշխատում եմ և կշարունակեմ աշխատել, որ այդ լրագիրը կրկին վերականգնի, որովհետև ես իմ անունը կապված եմ համարում նրա հետ և եթե «Մշակի» վրա

բիծ դրվի, նրա մի մասն էլ իմ վրա կընկնի: Տեսնենք ինչո՞վ կվերջանա:

Պարոն Թումանյանցի նամակը կկարդաք և իրան կհանձնեք, Այդ հիմարը ինձ այն աստիճան զայրացրել է, որ ուրիշ կերպ չէի կարող գրել: Այն անպիտան Բարխուդարյանցից իմ հեռագրի պատասխանը ստացա, թե գրքերը վաղուց ուղարկված են: Բայց ի՞նչ ճանապարհով, ի՞նչ միջոցով,— այդ մասին ոչինչ չէ հայտնել: Գիտեմ, որ սուտ է, եթե փոստայով ուղարկած լինեին, շուտուց ստացած կլինեի: Հեռագիրը 10 օրից ավելի է, որ ստացել եմ: Գոնե մի քանի հարյուր օրինակ փոստայով ուղարկեին, եթե ծախքերը խնայում էին, իսկ մնացածը ուրիշ ճանապարհով:

Բանը նրանումն է, որ եթե այսուհետև գրքերը այստեղ հասնելու լինեն, այլևս այնպես չեն վաճառվի, ինչպես առաջ կվաճառվեին: Որովհետև երբ ուշանում է, հասարակությունը սառնում է, էլ ուշադրություն չէ դարձնում: Սկզբից միայն հետաքրքրվում են, երբ առաջին անգամ հայտարարությունը կարդում են:

Ընդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյանց

62. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 24 ապրիլի, 1884 թ.

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր վերջին երկու նամակները ստացել եմ. առաջին նամակով բավական զգալի հանդիմանություն եք անում ինձ և իմ վարմունքը պ. Արծրունու վերաբերությամբ համեմատում եք պ. Նիկողոսյանցի վարմունքի հետ: Մի այսպիսի հանդիմանություն կարող է անել կամ վատ թշնամին, կամ լավ բարեկամը: Ես ընդունում եմ այդ վերջինը: Իբրև հեռվից նայողի և գործերի մասնաճանապարհորդների անտեղյակ մարդու, ես բոլորովին բնական եմ գտնում Ձեր արդար վրդովմունքը, երբ տեսնում եք, որ «Մշակը» այսօր անգյալ դրությամբ մեջ է և նրա խմբագիրը միայնակ և անօգնական մնացած:

Բայց ո՞վ է մեղավորը,— դրանումն է գլխավոր հարցը: Ես, իհարկե, այժմ չեմ կարող այն բոլոր գաղտնիքները դուրս թա-

փել, որոնք ավելի ընտանեկան բնավորություն ունեն և որոնք շարաշար կերպով ազդեցին թե պ. Արծրունու կործանման վրա և թե «Մշակի» անկման վրա: Դա մի երկար պատմություն է, որը գուցե մի ժամանակ բավական առատ նյութ կտա պ. Արծրունու կենսագրությանը: Ես այդ մարդուն հարգում եմ, նրա գործունեությունը միշտ ազնիվ և օգտավետ եմ համարել, բայց նա մի անբախտ զոհ է իր գործած մի մեծ սխալի. որը ոչ ոք ուղղել չէ կարող և որի պատճառով ինքը պատժվեցավ:

Ես բաժանում եմ Ձեր բարի խորհուրդը, թե պ. Արծրունու այժմյան դրության մեջ ես պետք է նրան միայնակ շթողնեի: Ես այդ մասին արել եմ, ինչ որ կարող էի, և որքան ինձանից կախված էր: Դեռ անցյալ տարվա վերջին ամիսներում ես առաջարկեցի պ. Արծրունուն խմբագրատան բոլոր հոգսերը ինձ վրա թողնել, որպեսզի ինքը ազատ ժամանակ ունենա իր տնտեսական գործերը կարգի դնելու: Նյութական ոչինչ հաշիվներ չկային մեջտեղում. ես առաջարկեցի մինչև անգամ ներկա տարվա սկզբից ամեն ինչ ձրի կատարել և ոչինչ վարձատրություն չպահանջել նրանից, միայն թե «Մշակը» պահպանվի: Բայց իմ բոլոր ջանքերը իզուր անցան, որովհետև մեջտեղում կար մի սատանա, որ ամեն ինչ խառնում էր,— ի՞նչ կարող էի ես անել կնոջ ինտրիգայի դեմ... Իմ և պ. Արծրունու մեջ ոչինչ անբավականություններ չեն տեղի ունեցել: Ես վրդովված եմ եղել միայն այն կնոջ դեմ, որը համարյա թե կախարդել է խեղճ մարդուն, որը ստիպում է նրան ամեն ինչ ծախել, ամեն ինչ քարուքանդ անել և զնալ արտասահման, իրանց նշավակությունը մի անծանոթ երկրում ծածկելու համար... Այլևս ի՞նչ կարող էի անել ես, երբ գործի մեջ այդ տեսակ ընտանեկան գաղտնիքներ կային:

Ես առաջարկեցի պ. Արծրունուն (փառք աստծո, մեր մեջ վկաններ կան), եթե նա ցանկություն ունի արտասահման գնալու, թող «Մշակը» ինձ հանձնե և խոստացա յուրաքանչյուր ամիս 150 ռուբլի փող ուղարկել նրան: Նա սկզբում համաձայնեցավ, բայց հետո իր խոստմունքը չկատարեց: «Եթե ես մեռնելու եմ,— ասում է նա,— թող ամեն ինչ ինձ հետ մեռնի»... Ահա այս ծայրահեղությանն է հասել նա: Ես դեռ սպասում եմ, որ գուցե հանգամանքները կփոխվեն, գուցե ես հնար կգտնեմ «Մշակը» վերականգնելու: Այժմ խմբագրատան մեջ ոչ ոք չէ մնացել, բոլոր ծառայողները արձակված են: Եթե գործը այսպես զնա, նա անկարող պիտի լինի շարունակել և մի երկու ամսից հետո ստիպված կլինի դադարեցնել:

Եթե պ. Արծրունու հետ հաշտվել չկարողացանք, այդ դեպքում իմ բարեկամները խորհուրդ են տալիս ինձ մի ամառ գիր հրատարակել «Փորձ»-ի գիրքով և մի թերթ, որ շաբաթը երկու անգամ հրատարակվեր: Այդ մասին դեռ մտածում ենք, երբ ամեն պատրաստութիւններ կարգի կդրվեն, իսկույն խնդիր կներկայացնեմ հրաման ստանալու համար: Ես այն աստիճան սովորած եմ հրապարակախոսութեան պարապմունքին, որ ինձ համար մի կենսական պահանջ է դարձել, այսուհետև չեմ կարող անգործ մնալ: Իմ սրտից արշուն է գնում, երբ տեսնում եմ, որ մեր հրապարակախոսները ամեն կեղտոտութիւն դուրս են թափում, իսկ ես ստիպված եմ լուռ ականատես լինել:

Ձեր՝ Հ. Մելիք-Հակոբյան

63. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Քիֆլա, 21 նոյեմբ, 1884 ամ.

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր վերջին նամակը ստացած եմ, ուրախ եմ, որ համաձայնվեցանք միմյանց հետ. պ. Արծրունու վիճակը էգուց կորոշվի: Նրա կայքերի աճուրդի օրն է: Շատերի կարծիքն այն է, որ գնողներ չեն գտնվի և կայքերը կմնան բանկի սեփականութիւն: Այժմ թիֆլիսը դրամական սաստիկ նեղ դրութիւն մեջ է. կապիտալիստների մոտ փող չկա:

Ցավալի է, որ այսպիսի թանձագին կայքերը պետք է դառնան վրացիների սեփականութիւն: Բանկը նրանցն է պատկանում: Դիտավորութիւն կար ընդհանուր ազգային հանգանակութեամբ գնել այդ կայքերը և նվիրել էջմիածնի ճեմարանին: Բայց խոսեցին, խոսեցին և ոչինչ չշինեցին, մինչև աճուրդի օրը հասավ:

Աճուրդից հետո պ. Արծրունին ամենաթշվառ մարդը կդառնա. նա իր բոլոր կալվածները կկորցնէ և, բացի դրանից, ավելի քան 100 հազար ռուբլ. մասնավոր պարտքերի տակ կմնա: Ի՞նչ կլինի այսուհետև «Մշակի» դրութիւնը, — շատ հեշտ է նախագուշակել:

Ես մինչև այսօր ոչինչ չեմ խոսացել պ. Արծրունու հետ. նա մի այնպիսի տրամադրութեան մեջ էր գտնվում, որ նրա հետ խոսելն անգամ անկարելի էր: Բայց երբ վիճակը բոլորովին կո-

րոշվի, ես կառաջարկեմ նրան իմ բարեկամական ծառայութիւննր: Այդ մարդը իր դժբախտութիւնից հետո այստեղ մնալ չէ կարող. նա պետք է գնա արտասահման, բայց արտասահմանում ապրելու ոչինչ միջոց չի ունենա:

Ես արդեն կազմել եմ երիտասարդների մի խումբ, որ «Մշակը» վեր առնենք և շարունակենք հրատարակել, իսկ պ. Արծրունու համար տարեկան մի գումար կնշանակենք, որ արտասահմանում ապրե: Եթե նա կընդունե մեր առաջարկութիւնը, իր համար էլ լավ կլինի և «Մշակն» էլ կպահպանւի, իսկ եթե կմերժե, այսուհետև ոչ ոք մեղավոր չի լինի, բացի ինքը:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

64. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 27 օգոստիս, 1884 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր վերջին նամակը ստացա, պ. Արծրունու գործերի ցավալի վախճանը արդեն լսած կլինեք. աճուրդի ժամանակ նրա կալվածքները ոչ ոք գնող չեղավ, այդ պատճառով մնաց վրացոց բանկի վրա: Հայտնի բան է, բանկը նույնպես անկարող կլինի պահել, և ստիպված է վերջը վաճառել, գուցե շատ պակաս գնով: Վերջի այդ կալվածները կդառնան դարձյալ հայերի սեփականութիւն:

Որպես խոստացել էի Ձեզ իմ նախորդ նամակում, ես կատարեցի իմ խոստմունքը. երբ պ. Արծրունին ամեն ինչ կորցրել էր և անմխիթար հուսահատութիւն մեջ էր գտնվում, ես գնացի նրա մոտ և առաջարկեցի թե իմ բարեկամութիւնը և թե իմ ծառայութիւնը: Ես այն աստիճան վիրավորված էի նրանից, որ իմ կողմից մի այսպիսի քայլ անելը պետք է չափազանց զիջողութիւն համարել: Բայց ես իմ անձնասիրութիւնը ճնշեցի և կրկին ձեռք մեկնեցի նրանց. նրանց դժբախտութիւնը պահանջում էր ինձանից ներողամտութիւն և մոռացութիւն այն բոլոր անախորժ անցքերի, որ կատարվել էին մեր մեջ:

Վերջապես ես մեծ մասամբ հասա իմ նպատակին, այն է՝ մի կողմից միջոց տալ պ. Արծրունուն ապրելու, իսկ մյուս կողմից՝

զահպանել «Մշակի» գոյությունը: Կազմվեցավ երիտասարդների մի խումբ, որ հանձն առնե՛ր «Մշակի» հրատարակությունը, խոստանալով առաջիկա 1885 թվականի սկզբից յուրաքանչյուր ամիս վճարել պ. Արծրունուն 100 ռուբլի մինչև 5 տարի: Նոր խմբագրի պաշտոնը կընդունե մեզանից մեկը, պ. Միրզոյանցը, ես անկարող էի խմբագիր լինել, նախ այն պատճառով, որ ուսաց հպատակ չէի, երկրորդ, անցյալ տարվա գործերի քննությունը տակավին վերջացած չէ:

Մենք հանձն ենք առել հրատարակել «Մշակը» եկող տարվա սկզբից, բայց այս տարվա սեպտեմբեր ամսվա սկզբից շաբաթական մի քանի համար կտանք, որպեսզի բաժանորդները պահպանենք:

Ցանկալի կլինե՛ր, որ Ձեր և մեր բարեկամ պ. Արասխանյանցը նույնպես լինե՛ր մեր խմբի մեջ, բայց այնպես վարվեցավ, որ համարյա կորցրեց մերայի՛նների մոտ իր համակրությունը: Փոխանակ միանալու մեզ հետ, նա մի քանի տարբեր անձինքներից (հակառակ կուսակցության) առանձին խումբ կազմեց և կամենում էր ինքը վեր առնել «Մշակը», որ, իհարկե, չհաջողվեցավ: Այդ երիտասարդը ավելի հարգելի կլինե՛ր այստեղ, եթե իրան փոքր-ինչ ծանր ու խոհեմ պահե՛ր: Նրա թեթևամտությունները ամենին զրգվեցնում են: Մեզ բավական վնասեց «Մշակի» գործի մեջ:

Ընդունեցե՛ք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Հ. Գ. Կ. Պոլսից մասնավոր նամակներ ստացա, գրում են, որ Զեյթունի մեջ ապստամբություն կա, Պապիկ իշխանը դարձյալ դուխը բարձրացրել է...

65. |ՄԵԼՔՈՆ, ՓԱՆՅԱՆԻՆ|

Թիֆլիս, 3 նոյեմ., 1884 ամի:

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր վերջին նամակը սեպտեմբերի 5-ից գրված, ստացել եմ. պ. Արծրունին «Մշակի» խմբագրությունը մեզ հանձնելով, ուղևորվեցավ արտասահման. այժմ նա ապրում է Զվիցերիայի Ժնև քաղաքում: Հայտնի չէ, նա կրկին անգամ կվերադառնա՞ իր հայրե-

Եիթը, թե ոչ, ԾԹԵ արտասահմանում մի որևիցե պարապմունք գտավ, շատ հավանական է, որ կմնա այնտեղ: Բայց ցավալին այն է, որ նա իր հետ տարել է նաև իր կնոջը, որը, որպես այստեղ նրան դժբախտացրեց, նույնպես և ամեն տեղ իր վատ ազդեցութեամբ թույլ չի տա, որ նա իր դրուժյունը ուղղի և մի որևիցե գործով զբաղվի: Այդ կինը մի հրեշ է, որի իսկական պատկերը Զեզ ներկայացնելու համար երկար նկարագրություններ պետք են:

«Մշակի» համարները մինչև այսօր որքան ցանկալի էր, դարձյալ չկարողացանք տալ, որովհետև կառավարությունը դեռևս մեր անունով չէ հաստատել այդ լրագրի խմբագրությունը, թեև հարկավոր եղած բոլոր թղթերը ներկայացված են:

Հաստատությունը սպասում ենք Ս. Պետերբուրգից, այժմ այնտեղից կախում ունի ամեն մի լրագրի թույլատվության իրավունքը: Հույս կա, որ մինչև նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսները ստացվի իրավունք հրատարակելու, եթե մի որևիցե այլ արգելք առաջ չբերեն: Այժմ լրագրության և առհասարակ մամուլի դրուժյունը խիստ դժվարին պայմանների մեջ է գտնվում...

Պ. Արասխանյանցը այստեղ է. նա իր նախկին պաշտոնի մեջ է գտնվում, այսինքն՝ Ներսիսյան և Գայանյան դպրոցներում դասեր է տալիս: Որքան էլ նրա վարմունքը մեր վերաբերությամբ անվայել էր, բայց կարող եք հավատացած լինել, որ այն ըուպից, երբ «Մշակը» կսկսվի հրատարակվել, մենք կընդունենք նրան մեր ամենալավ աշխատակիցների թվում: Այժմ կարծես նա իր սխալը հասկացել է և սկսել է մոտենալ մեզ:

Զեք կարող երևակայել իմ հոգեկան դրուժյունը, թե որքան տանջվում եմ ես, որ մնացել ենք առանց սեփական օրգանի, որ «Մշակի» հրատարակությունը այսպես հետաձգվում է: Նորից պետք է կաթողիկոսական հարց ծագի. եթե գիտենայիք, թե որքան դաժնաբախություններ, որքան դավաճանություններ և որքան ազգավնաս նենգավորություններ պետք է կատարվեն, իսկ մենք ստիպված պետք է լինենք վատ գործերի լուռ հանդիսատես լինել...

Ննդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

66. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 9 հոկտեմբ., 1884 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ձեր նամակը, 23 օգոստոսի գրված, ստացել եմ. մեծ ուրախությամբ կկատարեի Ձեր հանձնարարությունը պ. Մարտիրոս Մելիք-Թադևոսյանի մասին, եթե նա իր ժամանակին եկած լինելու թիֆլիսի արհեստավորաց դպրոցում աշակերտներ ընդունվում են օգոստոսի 20-ից սկսած, մինչև այդ ամսի վերջը, բայց Մելիք-Թադևոսյանը շատ ուշացած էր, դասատուներում տեղ չկար, որովհետև ամեն տարի ընդունում են մի որոշ թիվ աշակերտների: Այսուամենայնիվ, հիշյալ դպրոցի վարչության նախագահը ինձ խոստացած էր, թե աշակերտներից գուցե մի քանիսը կարտաքսեն դպրոցից, այն ժամանակ տեղ կբացվի: Բայց պ. Մելիք-Թադևոսյանը չսպասեց, այժմ, որպես լսում եմ, իր եղբոր հետ մանրավաճառի փոքրիկ խանութ է բաց արել:

«Մշակ» լրագրի խմբագրությունը, իրավ է, անցել է իմ և իմ երկու ընկերների ձեռքը, բայց մինչև այսօր դեռ կառավարությունը չէ հաստատել, թեև թե մեր կողմից և թե պ. Արծրունու կողմից հարկավոր եղած խնդիրքները մատուցված են: Թույլտվությունը սպասում ենք Ս. Պետերբուրգից, որովհետև այժմ այնտեղից կախում ունի լրագրի հրատարակվելու թույլտվության իրավունքը: Այն օրից, որ հրաման ստացանք, կսկսենք հրապարակել: Պ. Արծրունին գնացել է արտասահման, այժմ ապրում է Շվեյցարիայի ժնև քաղաքում:

Հնդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

1 8 8 5

67. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 18 փետրվարի, 1885 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Այստեղ «Ջալալեդդինի» օրինակները բոլոր գրավաճառների մոտ սպառված լինելով, բավական պահանջ կա: Եթե Ձեզ մոտ

մնացել են, ուղարկեցեք. իսկ եթե ոչ, խնդրեմ հայտնեցեք տպագրիչին մի 30 օրինակ ուղարկեմ: Իմ հասցեն նույնն է, որպես առաջ:

Կաթողիկոսական ընտրության վերաբերությամբ մեծամասնության աչքը հորմյանի վրա է, շատ կարելի է, որ նա ընտրվի: Խորմյանից հետո Մելիքսեդեկի վրա աչք ունեն: Մակարի մասին ևս ժաղովուկներում աշխատողներ կան, բայց հազիվ թե կարող կլինեն մի բան հաջողեցնել:

Հայոց դպրոցների հարցի մասին Ձեզ պետք է հայտնի լինի, որ վերջին օրերումս բարձրագույն հրաման էր եղած, որ երկու շաբաթվա ընթացքում դպրոցների մեջ մտցնեն նոր կարգադրություններ, եթե ոչ, կառավարությունը ստիպված կլինի փակել դպրոցները: Էջմիածնի սինոդը հրավիրել է բոլոր թեմական առաջնորդներին, որ ժողով կազմեն և միախորհուրդ մտածությամբ պատասխան պատրաստեն: Այդ հարցը այն աստիճան դժվարին և միևնույն ժամանակ վտանգավոր կողմեր ունի, որ հազիվ թե սինոդը կարողանա մի որևիցե նպատակահարմար ելք գտնել առանց կաթողիկոսի, բայց ժամանակ ևս չեն տալիս մինչև կաթողիկոս ընտրվի:

Պ. Արծրունուց նոր նամակ ստացած չենք: Ապրիլ և մայիս ամիսներում սպասում ենք նրա վերադարձին այստեղ:

Ես այժմ զբաղված եմ մասնավոր աշխատություններով, տպագրության համար շատ բաներ եմ պատրաստել, առանց հույս ունենալու, որ կտպագրվեն. ցենզուրայի խստությունը չափ չունի...

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

68. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 30 հունիսի, 1885 ամի

Հարգելի բարեկամ,

Ես շատ մեղավոր եմ Ձեր առջև, որ Ձեր նամակը թողել եմ առանց պատասխանի, կարող եք հավատացած լինել, որ այդ առաջ է եկել ոչ թե անուշադրությունից, այլ մոռացկոտությունից: Այսպես շատ է պատահել ինձ հետ, նամակներ եմ ստանում, երբ մի փոքր ուշանում է, կարծում եմ, թե պատասխանը գրել եմ. և

այսպիսով շատերին վիրավորել եմ ես: Բայց Ձեր իրավացի հանգիմանությունը ինձ համար մի լավ խրատ եղավ, երբ ստացա Ձեր վերջին նամակը, հենց նույն օրը գնեցի մի փոքրիկ գրքուկ, որ նրա մեջ նշանակեմ ստացված նամակները, թե որի՞ն եմ պատասխանել կամ ո՞րն է մնում առանց պատասխանի: Հուսով եմ, որ այս տեսակ անքաղաքավարություններ այսուհետև իմ կողմից այլևս չեն պատահիլ:

Պ. Արծրունին այստեղ է, մի քանի շաբաթ է, որ վերադարձել է արտասահմանից. դիտավորություն ունի «Մշակի» հրատարակությունը շարունակել և հենց այդ նպատակով էլ եկած է: Բայց ցենզուրայի կողմից արգելք են դնում, ասելով, որ իբր թե ժամանակը կորցրել է: Մամուլի օրենքով մի լրագրի դադարման օրից մինչև մեկ տարի խմբագիրը իր իրավունքը պահպանում է, որ կրկին սկսե հրատարակել: Եվ «Մշակի» վերջին համարը անցյալ տարի դուրս եկավ հուլիսի 11-ին, ուրեմն ժամանակը չէ կորել, որովհետև մինչև այս տարվա հուլիսի 11-ը մի տարի կլրանա: Վերջապես անտեղի արգելքներ են դնում, երևում է, որ խափսնելու դիտավորություն ունեն: Պ. Արծրունին գանգատվել է, գրել են Ս. Պետերբուրգ, այնտեղից պատասխան ենք սպասում: Ինչպե՞ս կվճռեն,— դեռ հայտնի չէ: Պ. Արծրունու արտասահման գնալու ժամանակ մեզ մերժեցին, թույլ չտվին հրատարակել: Հիմա ինքը խմբագիրն է եկել, նրան էլ թույլ չեն տալիս:

Կաթողիկոսի մասին դեռ լուր չկա, թե կայսրը որի՞ն է հաստատել: Այստեղ խոսվում է, թե Մելիքսեդեկը առաջարկել է կառավարության՝ իբր թե ինքը չպիտի ընդունե կաթողիկոսությունը, եթե հայոց դպրոցները իրանց նախկին դրությանը չվերածվեն և այդ ուշացնում է հաստատությունը: Մյուս կողմից՝ մակարականները մեծ աշխատության մեջ են. ասում են, թե վեց եպիսկոպոսներ, որոնց պարագլուխն է Պարզեանց արքեպիսկոպոսը, խնդիւ են ներկայացրել, թե կցանկանալին Մակարին կաթողիկոս տեսնել. նկարագրելով Մակարի առավելությունները և Մելիքսեդեկի վնասակարությունը, իհարկե, կառավարության տեսակետից: Եթե այդ մատնությունը ճիշտ լինի, մեծ արատ է դնում հոգևորականության վրա: Բայց շատերը խոսում են իբրև կատարված իրողություն: Թե այսպես, թե այնպես այսքանը միայն ճիշտ է, որ կողմնակի և ուղղակի աշխատություններ շատ կան հօգուտ Մակարի և ի վնաս Մելիքսեդեկի: Իսկ խեղճ Հայրիկը այս անգամ ևս զրկվեցավ այն աթոռից, որին նա և միայն նա էր արժանի:

Այս տարի դիտավորութիւնն ունեւմ հրատարակելու «Կոյժերի» երկրորդ հատորը և «Դավիթ-Քեկի» առաջին հատորը: Վերջինը պետք է պատկերազարդ լինի: Ձեզ կխնդրեի, որ ինձ տեղեկութիւն տայիք, արդո՞ւք հնարավոր կլինի, որ պատկերները Մոսկվայում նկարել և փորագրել տայիք: Այդ մասին, եթե հարմար կգտնեք, խորհրդակցեցե՞ք պ. Ջ. Մսերյանցի հետ. նա «Փարոսի» հրատարակութեամբ ցույց տվեց, որ պատկերները պատրաստել տալու մեջ բավական հաշակ ունի: Այստեղ ոչ լավ նկարիչ կա և ոչ էլ լավ փորագրող: Մենք կարող ենք ուղարկել Մոսկվա միայն պատկերների ստվերագիծը (էսքիզները), իսկ այնտեղ նրանց համեմատ պետք է նկարել և փորագրել: Պատկերները կլինեն «Կոյժերի» առաջին հատորի դիրքին համեմատ: Գրեցե՞ք, խնդրեմ, մտավորապես որքան կարժենա յուրաքանչյուր պատկերը, որ նրա համեմատ ծախքերի մասին հոգանք: Մեկ հատորի համար հարկավոր կլինի ոչ ավելի քան 10 պատկեր:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, կմնամ Ձեր ամենաչերմ հարգող՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

69. [ԼԵՈՅԻՆ]

[1885 թիվ. 11-ր հուլիսի]

Պարոն Արծրունին վերադարձավ արտասահմանից, գլխավորապես այն նպատակով, որ «Մշակը» կրկին հրատարակե: Բայց ցենզուրական կոմիտետը թույլ չտվեց, հայտնելով, թե իրավունքը կորցրել է, թեև իսկապես կորցրել չէր: Յուրաքանչյուր խմբագիր, երբ իր լրագիրը դադարեցնում է, մինչև մեկ տարի իր իրավունքը պահպանում է կրկին հրատարակվելու: Բայց «Մշակի» տարին լրացած չէր, երբ պ. Արծրունին կամեցավ նորից սկսել հրատարակութիւնը, այնուամենայնիվ, նրան մերժեցին, ասելով, թե նոր կարգադրութիւնն է դուրս եկել և այլն:

Բաֆֆի

70. [ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒՆ]

Քրիստոս, 18 հոկտեմբեր, 1885 թվ.

Հարգելի Գրիգոր!

Ստացա Ձեր նամակը: Ուրախ եմ, որ «Մշակը» իրավունք ստացավ կրկին հրատարակվելու. կատարյալ հաջողություն եմ ցանկանում:

Ես սպասում էի, որ Դուք կհրավիրեք ինձ և ինձ հետ «Մշակի» մի քանի բարեկամներին՝ միասին խորհելու, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ կարգադրությամբ պետք է սկսել նրա վերստին հրատարակությունը, բայց Դուք հրավիրում եք ինձ, որպես «Մշակի» հին աշխատակցին, միայն աշխատակցելու: Շնորհակալ եմ Ձեր բարի ուշադրության համար, բայց շատ ցավում եմ, որ ինձ անհնար կլինի ընդունել Ձեր առաջարկությունը:

«Մշակի» դրությունը անորոշ տեսնելով, Դուք, որպես հայտնում եք Ձեր նամակի մեջ, դժվարանում եք վճռել, թե ե՞րբ և ո՞րքանով կարող կլինեք վարձատրել իմ աշխատությունները: Ես ամենայն սիրով կհարմարվեի «Մշակի» դրության հետ, եթե գիտենայի, որ «Մշակի» փողերը միմիայն «Մշակի» վրա գործ կդրվեին և ավել փող չէր մնա ինձ վարձատրելու համար, իհարկե, Ձեզ մի չափավոր ապրուստ դուրս գալուց հետո: Այո՛, ես կհարմարվեի և կսպասեի իմ վարձատրությունը «Մշակի» հաջողությունից, նրա բաժանորդների բազմությունից: Բայց, որպեսզի այդ հաջողությունը հուսալի լինի, հարկավոր է, նախ, որ նրա խմբագրությունը օրինավոր պայմանների մեջ գրվի, երկրորդ, որ մեր հարաբերությունները կատարելապես որոշված լինեն՝ թե՛ դեպի Ձեզ, և թե՛ դեպի «Մշակը»:

Ես երբեք այսպես խստապահանջ չէի լինի, եթե մեր մեջ մնացած լինեք առաջվա մտերմությունը և փոխադարձ հավատը: Բայց անցյալ փորձերը, այն դա՛ռն, տխու՛ր փորձերը ինձ սովորեցրին, որ ավելի լավ է գործի սկզբից ամեն պայման որոշել, քան թե ապագայի համար անբավականությունների պատճառներ թողնել:

Խնդիրը բոլորովին այլ կլինեք, եթե իմ դրությունը փոքրիշառն ապահովված լինեք, և ես գրեի միմիայն իմ անձնական բավականության համար: Բայց ես ապրում եմ իմ զրական աշխատանքով և, բացի ինձանից, մի ամբողջ ընտանիքի ապրուստը պետք է այդ աշխատանքից հայթայթվի: Ուրեմն ես չեմ կարող չգնահատել իմ աշխատանքը, թեև ումանք, մինչև անգամ քաղա-

բատնտեսներ, սովորել են աշխատանքի վարձատրությունը ստացողի կողմից շահասիրություն կոչել...

«Մշակի» հրատարակությունը այժմ ավելի դժվար է և ավելի աշխատանք է պահանջում, քան որեւէ ժամանակ, նրա խմբագրատան մեջ ծառայողը ոչ միայն պետք է գրեն, այլ ուրիշ շատ կողմնակի աշխատանքներ պետք է կատարեն, որ թերթը տարածվի, որ բաժանորդների թիվը ավելանա: Նա միևնույն ժամանակ պետք է մղեն ամենասաստիկ պատերազմ հակառակ կոսակցությունների հետ, որոնք իրանց ուժերով անհամեմատ պորավոր են և կզորանան: «Մեղուն» այժմյան կաթողիկոսի օրով կղերի կիսապաշտոնական օրգան կդառնա: Թեմակալ առաջնորդները, վիճակների հաջորդները, քահանաները, նրա գործակալները կլինեն, ամեն տեղ կտարածեն, գուցե «Արարատի» նման պարտադիր կանեն շատերին ստանալ: «Նոր-գարր» պատրաստություններ է տեսնում առաջիկա տարվանից նոր ուժերով հանդես գալու,— «Արձագանք» նույնպես: Ինչո՞վ պետք է «Մշակը» մրցն դրանց հետ: Իր անցյալով:— Այդ բավական չէ:

Ես ավելի ազնիվ եմ համարում անախորժ ճշմարտություններ ասել: Ձեզ, քան թե շատերի նման շողորթիք: Դուք թե «Մշակի» ունունք և թե Ձեր անցյալը վտանգի տակ դրած կլինեք, եթե Ձեր այժմյուն ուժերով կսկսեք «Մշակի» հրատարակությունը: Այժմ հասարակությունը ավելի պահանջող է դարձել, ավելի մեծ ակնկալություններ ունի «Մշակից»: Զգված լինելով մյուս պարբերական հրատարակություններից, նա ամեն ինչ «Մշակից» է սպասում: Եթե Դուք չկարողացաք նրա պահանջներին բավականություն ապր,— ամեն հույս հաջողության համար պետք է կորած համարել: «Մշակի» գոյությունը և նրա հաջողակ հարատևությունը նույնքան մոտ լինելով իմ սրտին, որքան Ձերին, ես թույլ եմ տալիս ինձ պարզապես ասել: Ձեզ, որ Դուք, մանավանդ Ձեր այժմյան վիճակում, անկարող կլինեք գործի ծանրությունը միայնակ տանել,— Դուք ավելի խոհեմ վարված կլինեք, եթե կհավաքեք Ձեր շուրջը մի խումբ համեմատաբար անձինք, որոնք թե՛ բարոյապես, և թե՛ նյութապես կապված լինեն լրագրի խմբագրատան հետ, որոնք իրանց մեջ բաժանեն բոլոր աշխատանքը: Փուլթ չէ, եթե այդ խումբը փոքր լինի թվով, և ավելի լավ է, որ փոքր լինի, բայց անհրաժեշտ է, որ լինի նա: Թե ի՞նչ անձինքներից և ինչպե՞ս կկազմակերպեք այդ խումբը,— դա Ձեր գործն է, միայն առանց

խումբի որեէ հաջողութիւն սպասելը՝ պետք է կատարյալ ինքնա-
խաբեութիւն համարել:

Դուք բոլորովին կղզիացած եք, պ. Արծրունի և այդ դրութիւն-
ը ոչ սակաւ թուացրեց Ձեր եռանդը, խնց Ձեր հավատը թե՛ դե-
պի աշխարհը, և թե՛ դեպի գործը և դրեց Ձեզ անխուսձիւի վհա-
տութեան մեջ: Դա սարսափելի դրութիւն է, երբ մարդ կորցնում է
հավատը: Նա սկսում է այնուհետև իր հետ պատահած ամեն շա-
րիքների, ամեն դժբախտութիւնների արժանները ուրիշների մեջ
որոնել, առանց ինքն իրան քննելու: Նրա հավասարակշռութիւնը՝
իր ներքին աշխարհի և արտաքին աշխարհի հետ՝ խախտվում է...

Դուք ապրում եք անապատի մեջ, պ. Արծրունի: Ձեր մթնոլոր-
տի օդը սաստիկ ծանրացած է, սաստիկ սպանիչ է. պետք է մի
նոր հոսանք բաց թողնել այնտեղ, որ կենդանութիւն ստանա, եթե
ոչ, Դուք կորած եք:

Դուք սիրում եք ճշմարտութիւնը այն ժամանակ միայն լսել,
երբ շարիքը արդեն կատարված է, բայց սկզբում նա վրդովեցնում
է Ձեզ: Ես համոզված եմ, որ այդ նամակը նույնպես կվրդովեցնե
Ձեզ, փույթ չէ, բարկացե՛ք, բայց ասածս ճշմարտութիւն է, թեև
կծու է:

Դուք առանց ընկերների, և լավ ընկերների, չեք կարող ապրել:
Ձեր ամենալավ աշխատութիւնները միշտ եղել են արդյունք տաք
վիճաբանութիւնների և կենդանի խոսակցութիւնների բարեկամ-
ների շրջանում: Պետք է կրկին կենդանացնել այդ շրջանը, որպես-
զի փարատվի Ձեր մթնոլորտի մոռացն ու վհատութիւնը, և կրկին
վերադառնա Ձեր վաղեմի եռանդն ու զօրութիւնը:

Դուք պետք է ցած դնեք Ձեր դիկտատուի գաղափարը և ըն-
կերների հետ ընկերաբար վարվեք: Դուք պետք է հավասար բա-
ժանեք թե՛ աշխատանքը, թե՛ արդյունքը, թե՛ իրավունքները, և թե՛
պարտականութիւնները: Այլ կերպով «Մշակը» Ձե՛զ, միայն Ձեզ
չի հաջողվի հրատարակել:

Եթե Դուք լինեիք Ձեր առաջվա դրութեան մեջ, ես այդ խոր-
հուրդները չէի տալ Ձեզ: Ես միշտ այն կարծիքի էի, որ մեր մեջ
գործերը դեռ ընկերաբար վարելը շատ դժվարութիւններ է հարու-
ցանում, հարկավոր է, որ մեկը ղեկատարող լինի: Բայց լրագրա-
կան գործում այդ կարող է հաջողվել այն ժամանակ միայն, երբ
ղեկատարողը հարուստ մեկը կլինի, փողը կտա ու կասե՛ղ ու լեզու
լուռ պահի՛ր և միայն քո գործը կատարի՛ր:

Այժմ Դուք ինքներդ Ձեր ապրուստի միջոցները սպասում եք

«Մշակից» և այդ ավելի պատճառ պետք է տա Ձեզ՝ հաստատ հի-
շուներին Վրա դեմ նրա գոյությունը, որպեսզի Ձեր ապրուստն ևս
հոթրիշատե ապահովված լինի:

Բարոյական կապ, պաղափարներ, իդեալներ, զոհաբերու-
թյուն,— այդ բոլորը շատ գեղեցիկ խոսքեր են, բայց դրանք լինում
են գործի սկզբում միայն, և իր ժամանակին շինարարական «Մշա-
կի» հաջողության համար: Իսկ երբ գործը մի որոշ ձև է ստանում,
այն ժամանակ նյութակապի հարցը ինքնաբերական ներս է սողում,
«Դիժն կարելի» է փոխել կյանքի անհրաժեշտությունները: Ի՞նչ
պետք է արած, որ մարդիկ այլապես չեն ստեղծված, որ առանց
ստեղծու, առանց խմելու գործեն:

Ես կատարելապես հաստատում եմ Ձեր կարծիքը իմ մասին
(որպես շատերի մոտ բամբասել եք), որ ես այժմ մատերիալիստ
եմ դարձել: Աղքատությունը սովորեցրեց ինձ այդ: Իմ կյանքում
կրած ամենադառն փորձերից ես համոզվեցա, որ քաղցած փորով
ոչինչ չէ կարելի շինել, իսկ այն օրը, եթե գրպանումս մի ռուբլի
ունեմ ճաշելու համար, իմ գրավոր աշխատանքը ավելի գեղեցիկ է
դուրս գալիս: Մի՞թե այդքան ծանր հարվածներ կրելուց հետո,
Դուք ևս չհամոզվեցաք, որ փողը լավ բան է:

Թե ի՞նչ տնօրինություններ եք արել «Մշակի» առաջիկա տար-
վա հրատարակության համար,— ինձ հայտնի չէ: Բայց այդքանը
պետք է ի նկատի ունենալ, որ «Մշակի» գալուց տարվա հաջողու-
թյունը կախված է ներկա տարվա վերջին ամիսների գործողու-
թյուններից: Դուք բավական ժամանակ կորցրիք, իսկ եթե այդ
մնացած ամիսներն ևս ապարդյուն անցկացնեք, ապագա հաջողու-
թյունը շատ երկբայական պետք է համարել:

Վերջացնում եմ նամակս, հայտնելով Ձեզ, եթե այդ մոտ ժա-
մանակներում մենք որևէ համաձայնության չհասանք, ես ստիպ-
ված կլինեմ հայտարարել, որ «Մշակի» հետ իմ գործակցությունը
վերջացած է: Այդ ես պետք է անեմ, ահա ինչ պատճառով. դեռևս
թե՛ այստեղ, և թե՛ գավառներում ինձ չեն բաժանում «Մշակից» և
ամեն կողմից զանազան հարցերով ձանձրացնում են ինձ. դեռևս
իմ նամակները և փողի ծրարները «Մշակի» խմբագրատան անու-
նով են ուղարկվում, և բացի դրանցից, որ ամենակարևորն է, չեմ
ժածկում Ձեզանից, եթե ես «Մշակից» բաժանվելու լինեմ, ինձ
կհարկավորվի մի այլ խմբագրատան մեջ պարապմունք գտնել
(իհարկե, բացի «Մեղուի» և «Նոր դարի»), կամ մտածել մի սե-
փական պարբերական հրատարակություն սկսելու մասին:

Ցանկանում եմ Ձեզ կատարյալ հաջողություն, տացե աստ-
ված, որ իմ հայտնած կարծիքները «Մշակի» ապագայի մասին
բոլորովին սխալ հայտնվեին:

Բաֆֆի

71. [ՄԵԼ-ՔՈՆ ՓԼԷՆՑԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 24 հոկտեմբ., 1885 ամի

Հարգելի բարեկամ

Մելքոն Կասպարիչ,

Ձեր վերջին նամակը օգոստոսի 4-ից գրած ստացել եմ. շնոր-
հակալ եմ Ձեր հոգածության համար պատկերների մասին, բայց
դեռ չեմ վճռել, թե որքան հարմար է Մոսկվայում պատրաստել
տալը, որովհետև նույն նպատակով ես բանակցությունների մեջ եմ
գտնվում և Գերմանիայում պ. Անդրեաս Արծրունու հետ, և Վենե-
տիկում հայր Ալիշանի հետ:

Պ. Արծրունին կրկին իրավունք ստացավ «Մշակը» հրատա-
րակելու. այս տարի մի քանի համարներ միայն կտա, իսկ եկող
տարվանից կսկսվի կանոնավոր հրատարակությունը: Դեռևս հայտ-
նի չէ՝ արդյո՞ք պիտի աշխատակցեմ, թե ոչ, որովհետև ես և մի
քանի երիտասարդներ առաջարկում ենք պ. Արծրունուն, որ նա մի
խումբ կազմե մշտական աշխատակիցներից և ընդհանուր ուժերով
սկսե հրատարակությունը և ոչ թե միայնակ: Ընթերցող հասարա-
կության պահանջներին բավականություն տալու համար հարկա-
վոր է, որ լրագրի խմբագրությունը լավ կազմված լինի, նրա յու-
րաքանչյուր բաժինը իր առանձին գրողն ունենա, որ համարները
անբովանդակ և դատարկ դուրս չգան:

Պ. Արծրունին միշտ պատճառ է բերում, թե փող չունի և չի
կարող վճարել և այլն: Բայց այդ խումբը պատրաստ կլինի և ձրի
աշխատել, միայն թե իր կատարած պարտականությունների հետ
է: որոշ իրավունքներ ունենա խմբագրատան մեջ: Իսկ այդ իրա-
վունքներն էլ չի կամենում տալ նրանց պ. Արծրունին, ցանկանում
է առաջվա նման միապետ լինել իր խմբագրատան մեջ: Լրագրի
շահերը պահանջում են, որ նա փոքրիշատե զիջողություններ անե,
որովհետև նրա գրությունը փոխվել է և պետք է բոլորովին նոր
պայմանների մեջ դնե գործի սկզբնավորությունը: Ձեր բարեկամ

պ. Արասխանյանցը նույն խումբի մեջ կլինի, եթե հիշյալ առաջարկությունը ընդունվեցավ, ես կհրաժարվեմ աշխատակցելուց, որովհետև «Մշակի» համար ոչինչ հաջողություն չեմ սպասում ես, եթե անկարգ գրության մեջ կսկսվի նրա հրատարակությունը: Ամեն ոք ցանկանում է օգնել պ. Արծրունուն, բայց նա էլ պետք է մտածե, եթե իր աշխատակիցներին փողով վարձատրել չէ կարող, գոնե պետք է բարոյապես վարձատրել:

Մակարի ընդունելությունը այստեղ խիստ փառավոր կերպով կատարվեցավ, բայց այդ ավելի պոլիցիական ընդունելություն էր, քան թե ժողովրդական: Ժողովուրդը սառնասիրտ մնաց, համակրության ոչ մի ցույց չարտահայտեց, ընդհակառակն, բոլորի դեմքերի վրա նկատվում էր խորին դժգոհություն:

Նա դեռ այստեղ է, դպրոցների բացման մասին իշխան Դոնդուկի հետ բանակցություններ է անում: Ասում են, որ իշխանը խոստացել է այդ, մոտ օրերում գնալու է Պետերբուրգ, որտեղ կաշխատե բարեփոխել տալ մեր դպրոցների մասին կազմած ծրագիրը և բացման իրավունք կստանա: Ես հավատում եմ այդ խոստմանը, միայն իմ կարծիքով ծրագրի բարեփոխությունը շատ աննշան կլինի, որովհետև որպես լսվում է, Մակարը արդեն մի քանի կարևոր կետերում համաձայնություն է հայտնել:

Ընդունեցեք իմ փորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

72. [ԼԵՈՑԻՆ]

[1885 թիվ. 15-ր դեկտեմբերի]

«Մշակը» առաջիկա հունվարից կսկսվի հրատարակվել, բայց դեռ հայտնի չէ՝ արդյոք ես պիտի աշխատակցեմ, թե ոչ, որովհետև դեռ իմ և պ. Արծրունու մեջ համաձայնություն չէ կայացել մեր պայմանների մասին: Նրա այժմյան վիճակը ի նկատի առնելով, ես առաջարկեցի, որ մի խումբ կազմվի, և ամենքը ընկերաբար կատարեն լրագրի հրատարակության գործը, այնպես որ, խմբագրատան անդամների իրավունքները և պարտավորությունները որոշված լինեն, և խմբագրատունը իր մեջ ուժ ու համերաշխություն ունենա: Բայց նա, որպես երևում է, դժվարանում է ընդունել այդ առաջարկությունը, ցանկանում է առաջվա նման ինքը

միայնակ լրագրի թե՛ տերը, և թե՛ կառավարիչը լինելու Այսպես, իմ կարծիքով, հագիվ թե նա կարող կլինի հասարակությանը գոհաց-
ւել, որովհետև նյութերի մեծ կարոտություն կունենա և ստիպված
կլինի դատարկ, անբովանդակ համարներ դուրս տալ և մյուս լրա-
գրների պես հասարակությանը զգվացնել: Մի մարդ, առանց հիմ-
նավոր և ուժեղ խմբագրատան, չէ կարող մի օրինավոր լրագրի
հրատարակել, որքան էլ ինքը տաղանդավոր լինի: Շատ ցավում
եմ, որ ես պետք է թողնեմ իմ սիրած լրագիրը, և ցավում եմ ավե-
լի այն պատճառով, որ նրա համար մի լավ ապագա չեմ տես-
նում...

Բաֆֆի

1 8 8 6

73. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 8 հուլիսի, 1886 թ

Հարգելի բարեկամ
պարոն Մ. Փանյանց,

Շնորհակալությամբ ստացա իմ գրքերի մնացած հաշվից զո-
յացած 15 ռուբլ. 30 կոպ., ստացել եմ սաև Ձեր վերջին երկու նա-
մակները: Չեմ կարող խոսքերով բացատրել այն մեծ գոհունակու-
թյունը, որ Դուք Ձեր առաքինական բարեսրտությամբ պատճառե-
ցիք ինձ այսքան տարվա ընթացքում: Շնորհակալ եմ, ազնիվ
պարոն, թող իմ սրտագին երախտագիտությունը վարձատրություն
լինի Ձեր աշխատության: Դուք միշտ բարի եք եղել դեպի հանգուց-
յալ նազարյանցը և նույն բարությունը ցույց տվեցիք ինձ: Եթե
հայերը Ձեր հոգին ունենային, նրա գործիչները շատ դժբախտ
չէին լինի:

Լավ եք մտածել, որ հեռանում եք մայրաքաղաքի աղմուկից և
Ձեր կյանքի վերջին օրերը ցանկանում եք հայրենյաց գրկում անց-
կացնել: Թեև Ձեր բացակայությունից հետո Մոսկվայի եկեղեցիներ-
ը շատ պիտի կորցնեն իրանց բարեգաղությունից, այսուամե-
նայնիվ Ձեզ պետք է հանգստանալ, և հանգստանալ հայրենյաց
լուռության մեջ, հին բարեկամների և ազգականների շրջանում: Դուք

Ձեր կյանքում շատ եք գործել, և Ձեր պարտքը պետք է վճարա՞հ համարեք:

Կցանկանայի աշատեղ տեսնել Ձեզ և մոտից սեղմել Ձեր բարեկամական ձեռքը: Ձեզ, իհարկե, դժվար կլինի գտնել իս բնակարանը, բավական է, եթե հայտնեք «Կենտրոնական գրավաճառանոցում», որ Դուք եկել եք, և ես ավելի շուտով կգտնեմ Ձեզ:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

74. [ԱՌԱՔԵԼ, ԾԱՏՈՒՐԱՆԻՆ]

Խրթիս, 25 օգոստ., 1886 թ.

Մեծապատիվ պարոն

Ա. Մատուրյան.

Խորին շնորհակալությամբ ստացա Ձեր ծախքով տպագրված «Գաղտնիք Ղարաբաղի» կոչված գիրքը: Բայց ցավելով պետք է հայտնեմ Ձեզ, որ զանազան խաբեբաներ, օգուտ քաղելով Ձեր բարեսրտությունից, Ձեզ տպագրել են տվել մի գիրք, որ հավիտյան պետք է զայքակողության փառ դառնա հայոց պատմական գրականության մեջ և պետք է շատերին մոլորեցնե:

Եթե այդ գիրքը լիներ իսկապես մի հին գրվածք, ինչպես ներկայացրել է Ձեզ Մակար վարդապետը, շատ հասկանալի է, որ Դուք մեծ ծառայություն արած կլինեիք հայոց գրականությանը, տպագրելով նրան: Բայց այդ գիրքը նույն իսկ Մակար վարդապետի աշխատությունն է, միայն հին անվան տակ ծածկված, որպեսզի հետաքրքրություն շարժե ու գնողներ հրապուրե:

Պատմական գրականության մեջ այդպիսի խարդախ գրքերի հեղինակը նույն նշանակությունն ունի, ինչպես մի մարդ կեղծ վկայականներ կամ կեղծ թղթադրամներ է շինում: Եվ Մակար վարդապետը արել է այդ աններելի խարդախությունը:

Այդ խոսքերով ես նպատակ չունիմ վշտացնել Ձեր սիրտը, որովհետև Ձեր ցանկությունը բարի է եղել, բայց Ձեզ խաբել են:

Դուք կարդացել եք և կկարդաք այդ գրքի մասին մինչև անգամ գովասանական հոդվածներ լրագրների մեջ: Բայց դրանց գրողները կամ տգետներ են և պատմությունից ոչինչ տեղեկություն չունին, կամ ամենաստոր շողոթորթներ են: Ես սպասում եմ,

մինչև ամենքը իրանց ասելիքը ասեն, հետո փաստերով կապացուցանեմ, որ այդ գիրքը Աբրահամ կամ Ապրես Բեկնազարյանների գործը չէ, այլ Մակար վարդապետի կեղծ աշխատությունն է։ Վերջացնելով նամակս, բարեկամական խորհուրդ կտայի Ձեզ, որ Դուք այդ մեղքը Ձեզանից հեռացնելու համար, քանի որ գիրքը բոլորովին տարածված չէ, մի օրինակ ուղարկեցեք Քիֆլիսի «Տպագրական ընկերությանը» և խնդրեիք, որ քննեն և իրանց կարծիքը հրապարակավ հայտնեն, որպեսզի ապագայում այդ գիրքը պատմության մեջ մոլորության պատճառ չդառնար։

(Նդոռնեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան (Բաֆֆի)

1 8 8 7

75. [ԱԼԵՔՍԱՆԻՄ՝ ԱԲԵԼՅԱՆԻՆ]

Քիֆլիս, 28 հուլիս, 1887 ամի

Մեծապատիվ պարոն Աղեքսանդր Հ. Աբելյանց,

Պարոն Շիրվանզադեն հաղորդեց ինձ Ձեր բարի ցանկությունը, որով կամեցել էիք նպաստել «Կայծերի» 2-րդ հատորի տարածմանը Բաքվի մեջ։ Շնորհակալ եմ Ձեր անկեղծ համակրության համար։ Ամսույս 25-ին փոստով ուղարկվեցավ Ձեզ 22 օրինակ, բրից մեկը կընդունեք իմ կողմից Ձեզ նվեր, մեկը կընծայեք Ձեր գործավորների ընթերցարանին, իսկ մնացյալ 20-ը կվաճառեք։

Նույն կապոցի մեջ կգտնեք 20 անդորրագիր «Սամվելի» բաժանորդագրության։ Խնդրեմ տարածեք Ձեր ծանոթների մեջ։

Դեռ «Սամվելի» առաջին զրույնները նոր էին լույս տեսել «Արձագանքի» մեջ, ես շատ տեղերից նամակներ ստացա, ցանկություն էին հայտնում այդ վեպը առանձին գրքով տպագրված տեսնել։ Իմ ընթերցողների բաղձանքներին բավականություն տալու համար ես սկսեցի առանձին գրքով արտատպել «Արձագանքից» Մինչև այժմ տպված է 34 թերթ, այսինքն՝ 534 երես։ Հույս ունեմ, մինչև նոյեմբեր ամիսը տպագրությունը վերջանա։ «Սամվելի» առաջին հատորը բաղկացած կլինի երեք գրքերից, թե՛ գիրքը, և թե՛ ծավալը ավելի մեծ կլինի, քան թե «Կայծերի» 2-րդ հատորը։

Ներկայումս գիրքը և ժողովրդի մեջ ընթերցանություն տարածելու այն փրկարար միջոցներից մեկն է, որ կազատեն նրան շատ մոլորություններից: Նոր ժամանակակից և թարմ մտքերի հետ ծանոթանալով նա կուղղե յուր ճանապարհը, յուր ընթացքը: Եվ «Մամվելը» այդ իսկ նպատակով գրված է, թեև նա պատմական վեպ է: Մեր այժմյան գրությունը նույն գրությունն է, ինչ որ էր չորրորդ և հինգերորդ դարերում: Բայց ցավալին այն է, որ ընթերցանություն տարածելու գործը մեզանում խիստ դանդաղ և խիստ թույլ կերպով է առաջ գնում: Պատճառը, իմ կարծիքով, այն է, որ մեզանում կրթության գործը միակողմանի է և սահմանափակ: Վերջին ժամանակներում ամենքն իրանց խելքն ու միտքը տվեցին զբարոցներին և ամեն լույս նրանից էին սպասում, առանց մտածելու, որ դպրոցը չէ կարող այն տալ, ինչ որ կարող է տալ մի լավ և նպատակահարմար կերպով մշակված ընթերցանության գիրք: Իմ աշխատությունների նպատակը մինչև այսօր եղել է և պիտի լինի՝ մեր ժողովրդին նոր մտքեր տալ և նոր գաղափարների հետ ծանոթացնել: Բայց մեր հասարակության մտածող մասը, որ փոքրիշատե հասկանում է այդ, պետք է նպաստի հեղինակին, որ նա կարողանա հառաջ տանել յուր սկսած գործը: Ես ոչ ոքից ողորմություն չեմ պահանջում: Ես պահանջում եմ այսքանը միայն, որ հայ հասարակությունը, վերջապես, հասկանա, որ գիրքը նույնպիսի մի կենսական պահանջ է, որպես հացը և ջուրը, առանց որոց ապրել չի կարող նա: Իսկ առանց գրքի նա կմեռնի թե՛ բարոյապես, և թե՛ մտավորապես...

Բաժուն, որ շատ հիմար բարեգործությունների մեջ ցույց է տվել յուր եռանդը և առատաձեռնությունը, բայց իմ վերաբերությամբ մինչև այսօր անտարբեր է գտնվել: Իմ գրքերը այդտեղ համեմատաբար ավելի սակավ են տարածվում, քան մի օրեւէ անշան քաղաքում:

Ձեր եղբորը հայտնի է իմ այժմյան գրությունը, եթե երկար շարունակվեց, ես ցավելով պետք է թողնեմ այն ասպարեզը, որ սուրբ էր, որ նվիրական էր ինձ համար: Այսքան տարիների աշխատություններից հետո, չքավորության մեջ մեռնելը շատ ախորժելի բան չէ... մանավանդ, որ առողջությունս բոլորովին քայքայված է...

Թողնե՛ք այդ տխուր իրողությունները: Եթե Անդրկասպյան երկրների, նոր հայ գաղթականների մեջ ծանոթներ կամ բարեկամներ ունեք, մատնացույց արե՛ք ինձ, ես կուղարկեմ նրանք

«Սամվելի» բաժանորդագրության մի քանի անդորրագրեր: Այդ հիմարները, որպես լսեցի, մի գրքի տպագրության համար 20000 ռուբլի փող են հավաքել, որը երկրորդ «Կադետների» Ղարաբաղի պետք է դառնա մեր գրականության մեջ...

Հնդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Բաֆֆի

Քե՛զ գրքերի, և թե՛ բաժանորդների արծաթը խնդրեմ շտապեք շուտով հասցնել ինձ, որովհետեւ նրանք այժմ պետք են «Սամվելի» տպագրության ծախքերը հոգալուս

76. [ԽԱՉԱՏՈՒՄ ՏԵՐ-ՋԱՔԱՐՅԱՆԻՆ]

Խիֆթա, 10 օգոստոսի, 1887 ամի

Մեծապատիվ պարոն

Խ. Տեր-Ջաքարյանց,

Ստացա Ձեր և մահտեսի Սիմոնի ստորագրությամբ նամակը, որով մի վարժուհի և մի վարժապետ եք պահանջում տեղվույդ դպրոցների համար: Վարժուհի՝ պարոն Սառիկը այստեղ եղած ժամանակ՝ վարձեց. այդ Ձեզ պետք է հայտնի լինի: Իսկ ինչ որ վերաբերում է վարժապետին, կա մի վարժապետ, որ Ձեր հայտնած առարկաների համար շատ հարմար է: Դա միենույն անձնավորությունն է, որի մասին թե՛ ես, և թե՛ «Մշակի» խմբագրությունը հեռագրել է Ձեզ, բայց տակավին պատասխան չէ ստացվել: Ազգանունը Կյուլմարյանց է, ավարտել է Ներսիսյան դպրոցում և մի քանի տարի վարժապետություն է արել: Բնիկ ազուկսեցի է:

Ես խոսացել էի նրա համար տարեկան 500 ռուբլի ռոճիկ և 30 ռուբլի ճանապարհի ծախք: Բայց «Մշակի» խմբագրատունը, որպես լսում եմ, խոստացել է 600 ռուբլի: Հայտնի բան է, որ նա այդ վերջին գումարով կհոծարվի գալ:

Զգիտեմ ի՞նչ եք մտածել, որ երեք, միմյանց բոլորովին հակառակ խմբագրատուների՝ հանձնարարություն եք արել վարժապետ վարձելու, առանց ի նկատի առնելու, որ յուրաքանչյուրը յուր կուսակիցները և յուր մարդիկն ունի, իհարկե, նրան կառաջարկե, և այսպիսով կծագեն տարաձայնություններ: Սթե այդ երեք խմբագրատուներն վարձեին երեք վարժապետներ և ուղարկեին, նրանք ամենայն իրավունքով յուրյանց ռոճիկները կստանային Ձեզանից: Եվ Սպանդարյանը կամենում էր մի այդպիսի բան անել:

Վերջապես, բարերախտաբար «Մշակի» խմբագրատունը, առանց ինձ հետ խորհրդակցելու, նույն անձին է առաջարկել, որին ես եմ առաջարկել: Եթե կամենում եք, կարգադրեցեք, որ ճանապարհ դնենք: Միայն մի ուշացրեք, որովհետև նրան ուրիշ տեղերից ևս հրավիրում են, և Քավրիզի հուսով մնալով, կրկվի յուր պաշտոնից:

Դարձյալ պարոն Խաչատուր, հանգուցյալ աղա Արրահամար իմ «Կայծեր» կոչված վիպասանության համար բաժանորդագրության էր արել Քավրիզում, և այդ վեպի երկրորդ հատորն ևս լույս տեսնելով, ես պետք է ուղարկեմ բաժանորդներին: Ծրարիս մեջ կգտնեք բաժանորդների անվանական ցուցակը, խնդրեմ, հայտնեք ինձ, թե որո՞նք գտնվում են այնտեղ, և որո՞նք բացակա են, որպեսզի նրանց թվի համեմատ գրքեր ուղարկեմ: Դուք, հույս ունիմ, որ կընդունեք այդ ծանրությունը՝ հանձնելու ըստ պատկանելույն: Այս շաբաթ փոստով ուղարկեցի միայն 10 հատ, բայց ոչ պասիվկայի ձևով, այլ բանտրովով (խաչակապով), երկու գիրք միասին կապած:

«Կայծերի» բոլոր բաժանորդները վճարել են ճանապարհի ծախք առաջին և երկրորդ հատորների համար 50 կոպեկ: Դուք ևս ստացեք Քավրիզի բաժանորդներից, բայց եթե դժգոհություն հատնելու լինեն, հարկավոր չէ:

Հնդունեցեք իմ հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Հ. Գ. Նամակս գրել, վերջացրել էի, հետո նկատեցի, որ Քավրիզի բաժանորդների ցուցակը թղթերիս մեջ չէ երևում: Եթե մինչև գալոց փոշտի օրը չգտա և չուղարկեցի, կնշանակե, որ իմ մոտ խուզարկություն եղած ժամանակ մյուս թղթերիս հետ տարած են: Այդ դեպքում շատ դժվար պետք է լինի իմանալ, թե ովքե՞ր էին այնտեղի բաժանորդները: Առաջին հատորը հանձնվել է, որքան հիշում եմ, Ֆեներչյանի ձեռքով. կարելի՞ է արդյոք իմանալ, թե ովքե՞ր են ստացել առաջին հատորը: Ինձ այսօրանը միայն հայտնի է, որ Քավրիզի բաժանորդները 16 հոգի են եղել և ոչ ավելի, և 16 գիրք պետք է բաժանվի: Բայց գուցե, միևնույն անձը մի քանի օրինակի գրված լինի: Այդ դեպքում, բաժանորդների թիվը 16-ից կպակսի, բայց գրքերի քանակությունը նույնը կմնա, այսինքն 16 հատ:

Հ. Մ.

Քիֆլիս, 12 հոկտեմբ., 1887 ամի

Մեծապատիվ պարոն

Խ. Տեր-Չաքարյանց,

Ստացա Ձեր 19 սեպտեմբերից գրված նամակը, շնորհակալ եմ Ձեր ուղարկության համար, որ ուղարկել եք Թավրիզի և Արդաբիլի բաժանորդների ցուցակը: Թավրիզի բաժանորդների թիվն է 16, իսկ Արդաբիլինը՝ 19. երկուսը միասին՝ 35 օրինակ:

Ես ուղարկել եմ Ձեզ մի անգամ 10 օրինակ, իսկ այս փոստայով դարձյալ ուղարկեցի 30 օրինակ, ընդամենը՝ 40 օրինակ: Եթե բաժանորդներին հանձնելիք օրինակները դուրս գանք, կմնա 5 օրինակ ավել: Այդ 5 օրինակից մեկը իմ կողմից կընծայեք տեղվույդ Հայոց ընթերցարանին, իսկ մնացած չորսը կտաք պ. Ավագ Ավթանդիլյանին: Նա «Կայծերի» առաջին հատորի մի մասը արտագրել էր ինձ համար, և իբրև վարձատրություն, չեմ հիշում առաջին հատորից քանի օրինակ էի ուղարկել, այժմ կըրկին ուղարկում եմ 4 օրինակ երկրորդ հատորից, թեև նրա աշխատությունը այդքան վարձատրության չէր արժի:

Բաժանորդներից որոնք մեռած են, պետք է հասանելի գրքերը հանձնել նրանց ժառանգներին, իսկ որոնք բացակա են, պետք է սպասել՝ մինչև հայտնվեն: Եթե ես գիտենայի որտեղ են, այստեղից կուղարկեի:

Եթե գրքերի խաչակապների վրա կպցրած մարկաններին նայելու լինեք, կտեսնեք, թե որքան փոստայի ծախք ունին: Ռուսաստանի բաժանորդները վճարել են հիսուսական կոպեկ ճանապարհի ծախք, բայց Դուք Պարսկաստանի բաժանորդներից ստացեք յուրաքանչյուր գրքի համար գոնե մեկ կոպե, որպեսզի ճանապարհի ծախքը մեզ վրա չժանրանա: Իսկ եթե դժգոհություն հայտնելու լինեն, հարկավոր չէ:

Դարձյալ, հարգելի բարեկամ, ես դիտավորություն ունեմ ընտանիքս այս աշուն բերել տալու Քիֆլիս, որովհետև որդիներս ուսում առնելու ժամանակն է: Արդեն գրած եմ նրանց, և պետք է այժմ ճանապարհ ընկած լինին: Նրանք գալու են Թավրիզ, խընդրեմ Տոգ տանեք՝ մուժումբարցի չարվադարներով ճանապարհ դնեք մինչև Զուլֆա, կամ, եթե կարելի լինի, մինչև Նախիջևան, որ ավելի հարմար կլինի, այնտեղից ֆորգոն կվարձեն, կգան մինչև Քիֆլիս: Եթե Թավրիզից այս կողմերը ընտանիքներ գալու լինին,

լավ կլինի, որ նրանց հետ գան: Երբեմն պատահում է, որ Քալ-
րիզից ևս ուղղակի ֆորզոններ են գալիս մինչև Թիֆլիս կամ Երե-
վան: Իրանց հետ ևս կարելի է ճանապարհ դնել:

Վերջապես այնտեղի հանգամանքները Ձեզ ավելի լավ պետք
է հայտնի լինին, որպես հարմար կգտնեք, այնպես ճանապարհ
դրեք: Եթե ճանապարհի ծախքի կարոտ կլինին, խնդրեմ տաք,
ինձ գրեցեք, ես փոխարենը այստեղ կվճարեմ պարոն Մելիք-
Ազարյանցին: Թավրիզում պետք է օրինավոր պասպորտ առնեք
նրանց համար, որպեսզի սահմանի վրա նեղություն չտան:

Հուսով եմ, որպես միշտ ցույց եք տվել մեզ Ձեր բարեկա-
մական բարեսրտությունը, այդ մասին ևս չեք խնայի Ձեր ջան-
քերը, որով շատ և շատ պարտավորած կլինեք մեզ: Ես արդեն
վճռել եմ վերջնական կերպով մնալ Թիֆլիսում, և այնտեղ է իմ
ընտանիքը այսուհետև ինձ մոտ լինի:

Խաշտից մի քանի անգամ դիմել են ինձ, խնդրելով, որ մի-
մի օրինակ իմ հեղինակություններից ընծայեմ տեղային Հայոց
ընթերցարանին: Այդ մարդիկը հանգստություն չեն տալիս և
միշտ կրկնում են իրանց խնդիրքը: Ես կհայտնեմ նրանց, որ մի
որևէ մարդու հանձնեն Թավրիզում ստանալ Ձեզանից մի-մի օրի-
նակ Ձեզ մոտ գտնված գրքերից, որպեսզի ճանապարհի հոգս
էլ Ձեզ վրա չմնա: Տվեցեք նրանց մի-մի օրինակ, միայն անկազմ
կամ հասարակ թղթով:

Պարոն Ֆեներջյանի ինձ ուղարկած հաշիվից երևում է, որ
Ձեզ մոտ բավական գրքեր է թողել, ես շատ սխալվեցա, որ այդ-
քան ուղարկեցի, կարծելով, որ Թավրիզում կծախվի: Այժմ ետ
բերելը մեծ դժվարություններ ունի, թող առ ժամանակ ևս մնա
Ձեզ մոտ, մինչև կկարգադրեմ, թե ի՛նչ պետք է անել: Միայն
«Ջալալեդդինից» որքան մնացել է, մեր տանեցոց հետ ուղարկե-
ցեք, որովհետև այստեղ ոչ մի հատ չունեմ:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

78. [ՎԱՍԻԼ ԵՂԻՍԱՉԱՐՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 26 դեկտեմ., 1887 թի

Հարգելի բարեկամ

Վ. Եղիազարյանց,

Շնորհակալությամբ ստացա «Սամվելի» բաժանորդագրու-

թյունից գոյացած 63 ռուբլին, կաշխատեմ գրքերը անհապաղ հասցնել պպ. բաժանորդներին: Տպագրությունը արդեն վերջացած է, գիրքը լույս կտեսնի տոներից հետո:

Սուքիաս սրբազանին հանձնած տետրակի բաժանորդագրության փողը նույնպես ստացած եմ նրա ազգական Մակար Տեր-Սարգսյանի միջոցով 63 ռուբլի:

Բաժանորդների ցանկությունը՝ գրքերը յուրաքանչյուրի հասցեով ուղարկել՝ փոքր-ինչ դժվար կլինի կատարել, որովհետև շատ անգամ պատահել է, որ հայ ծառայողները գրքերը փոստատնից գողանում են և իրանց հասցեին շեն հասնում: Որպեսզի այս տեսակ անկարգություններ չպատահին, հարկավոր կլինի ապահովացնել: Այն ժամանակամեծ մի գիրքը 50 կոպեկ ավել ծախք կվերառնի, որովհետև «Սամվելը» ավելի մեծ կդուրս գա, քան թե «Կայծերի» 2-րդ հատորը:

Դուք այնքան զբաղմունքներ ունեք, որ, իհարկե, Ձեզ նեղություն չեմ տա, այլ գրքերը միանգամից կուղարկեմ պ. Կարապետ Դադամյանցին, նա բավական ճիշտ մարդ է, կհասցնե ըստ պատկանելույն:

Ձեր պահանջած գրքերի ցուցակը հանձնեցի «Կենտրոնական գրավաճառանոցը»։ Ձեր հանձնարարությունը կկատարեն:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝
Րաֆֆի

Ձավակներս առողջ են, ընտանիքս բավական ուրախ է Քիֆ-իս տեղափոխվելու համար: Ես նույնպես հանգիստ եմ, թեև սկզբում փոքր-ինչ նեղություններ պետք է կրեմ մեր աղքատ տղաներից: Կարգի դնելու պատճառով: Շնորհակալ եմ Ձեր բարեկամական կարեկցության համար:

1 8 8 8

79. [ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Քիֆիս, 19 մարտի, 1888 թվ

Մեծապատիվ պարոն Մ. Փանյանց,
Երկար ժամանակ Ձեզանից նամակ չստանալուց հետո, վերջապես ստացա 25 փետրվարի գրած նամակը, որով հայտնում

եք. թե «կայծերի» հրկրորդ հատորը իր ժամանակին ստանալով հանձնել եք բաժանորդներին, բացի երեք անձինքներից, որոնց անունները նշանակել եք Ձեր նամակում: Նրանց պատկանելի օրինակները կաշխատեմ շուտով հասցնել իրանց, ստուգելուց հետո, թե որտե՞ղ են գտնվում:

Հուլյս տեսաւ իմ մի նոր աշխատությունը՝ «Սամվել» պատմական վեպը: Թե որպիսի ընդունելություն կգտնե ընթերցող հասարակությունից.— դեռ չգիտեմ, միայն այսքանը կասեմ, որ հայերը տակավին պատրաստված չեն մի լուրջ և ծանր բան կարդալու համար:

Հիշյալ վեպից 5 օրինակ ուղարկեցի Ձեզ, որից մեկը կբարեհաճեք ընդունել մեր կողմից նվեր, իսկ մնացյալ շորսը կբաժանեք հետևյալ պարոններին.

1 օրինակ Սմբատ Շահազիզին,

1 օրինակ Մկրտիչ Հմինին,

1 օրինակ Գ. Ծնդիրարյանցին (ուսանող),

1 օրինակ Հովհ. Հովհաննիսյանցին (նոր բանաստեղծ):

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանքը՝

Հ. Մելիք-Հակոբյան

Գրքերի յուրաքանչյուրի վրա մակագրված է անունները:

80. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Թիֆլիս, 29 մարտի, 1888 թվ

Մեծապատիվ պարոն

Խ. Տեր-Ջաքարյան,

Ստացա Ձեր նամակը: Տեղվույդ օրիորդական դպրոցի վարժուհու վարմունքը ինձ շատ չէ զարմացնում, նա այստեղ ևս հայտնի էր որպես թեթևամիտ աղջիկ: Բայց նրա վարձելումը պ. Սառիկը մեղավոր չէ, մեղավորը մի այլ անձն է, որը գուցե Ձեզ հայտնի լինի:

Նոր վարժուհի վարձելու համար ես հոգ կտանեմ, թեև բավական դժվարություններ կան այնպիսին գտնելու, որը թե՛ Ձեր դպրոցին հարմար լինի, և թե՛ Ձեր երկրին: Այն վարժուհին, որի

մասին Ձեր նամակում հիշած էիք, այժմ գտնվում է Ղզլարում, յուր ամուսնի հետ: Նրա ամուսնի հասցեն այսպես է.— В Кни-
ля. Никите Горисовичу Онанянцу.

Ամուսինը ղզլարացի է, իսկ կինը՝ Թիֆլիսցի: Փորձեցեք նա-
մակ գրել, ես նույնպես կգրեմ, ամուսինը ինձ հետ ծանոթ է:
Ռուսերեն նա լավ գիտե, բայց հայերեն ոչ այնքան: Ինքը հի-
վանդոտ տղա է, շատ կարելի է, որ խոսք տա Թավրիզ գալու,
բայց այն ևս պետք է ի նկատի ունենալ, որ վարժապետները առ-
հասարակ ուրախ են լինում, երբ զանազան տեղերից հրավեր են
ստանում և ամենին խոսք են տալիս, հուսադրում են այնքան
ժամանակ, մինչև իրանց գտնված դպրոցի վարչության հետ նոր
պայմաններ են կապում:

Ես իմ հավատը հայ հասարակության երկու դասակարգի վե-
րաբերությանը բուրդովին կորցրել եմ— քահանաների և վարժա-
պետների, ոչ մեկին չէ կարելի հավատալ:

Ֆրանսերեն լեզվի դասատու այստեղ դժվար է գտնել: Մի
պոլսացի երիտասարդ կա, որ նոր է եկած Թիֆլիս, մասնավոր
դասեր է տալիս, նա շատ լավ կլինե՞ր Ձեր դպրոցի համար, եթե
համաձայնվեր գալու: Յուր հետ դեռ չեմ խոսացել: Ուսում է
առել Փարիզում և հաստատ վկայականներ ունի:

Զգիտեմ ինչո՞ւ չեք կամենում օգուտ քաղել Առաքելյանի քրո-
ջից, նա Ձեր դպրոցի համար կարող էր վարժուհի լինել, և նրանց
դրությունը այժմ այնպես է, որ մասնավոր հոճիկով կբավականա-
նար: Եղբայրը տուն թողնելու պտուղ չէ, բայց քույրը լավ աղչիկ է:

Մինչև օգոստոս դեռ բավական ժամանակ կա, կարելի է
վարժապետների մասին մտածել և նպատակահարմար ընտրու-
թյուն անել: Դժվարությունը նրանումն է, որ Ձեր դպրոցի մի-
ջոցները խիստ սուղ են, չեք կարող այնքան վճարել, որ գոնե
փողի հրապուրանքով կարելի լինե՞ր օրինավոր մարդիկ տանել:
Մնում են շաղատանները և անգործ մարդիկ, որոնք չնչին հո-
ճիկով պատրաստ են ամեն տեղ գնալ:

Մի հանգամանք կա, որ կարող է Ձեր գործը փոքրիշատե
դյուրացնել. խոսվում է և կարծեմ ուղիղ պետք է լինի, որ առա-
ջիկա ուսումնական տարվա սկզբից՝ ուսուցչ վկայական չունեցող
վարժապետները չի պիտի ընդունվին հայոց դպրոցներում, և այդ
խստիվ պահանջում է կառավարությունը: Այդ դեպքում, հայոց
վարժապետների մեծ մասը պետք է անգործ մնա, որովհետև
վկայականներ չունեն և ստիպված կլինին օտար երկրներում հաց

որոնելու Մինչև անգամ ոռւսաց համալսարանի դիպլոմը իրավունք չէ տալիս վարժապետութիւն անելու, դրա համար պետք է առանձին թննութիւն տալ և վկայական ստանալ, որը շատ դժվար է:

Փոստից կստանաք 4 օրինակ «Սամվել» կոչված վեպից և կրթմանն օգտակար աւանդներին.—

1 օրինակ Զեզ (ընծա),

1 օրինակ առաջնորդին (ընծա),

1 օրինակ Ավթանդիլովին (ընծա),

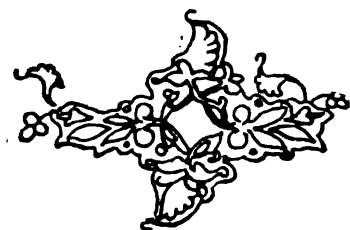
1 օրինակ Սեդրակ Հարութիւնյանին (բաժանորդ է):

Եթէ պահանջողներ լինին, մի քանի օրինակ կուղարկեմ այնտեղ վաճառելու:

Շնորհակալ եմ Ձեր կարեկցութեան համար, որով մի քանի անգամ հարցրել եք մեր ընտանիքի դրութիւնը: Նրանք հասան Քիֆլիս խիստ հանգիստ կերպով և լավ ընկերներով, իսկ այժմ առողջ են:

Լ Մելիք-Հակոբյան,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ (Էջ 5—159)

Այս վերնագրի տակ հավաքված են Րաֆֆու այն հոդվածները, որոնք նս. գրել է 1880—1888 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Դրանց մի զգալի մասը նվիրված են ուսու-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայության համար ստեղծված դժան կացության մեկնարանմանը, որտեղ Րաֆֆին մերկացելու է Թուրքիայի ու արևմտյան տերուկությունների դիմանադիտական խաղերը: Մյուս մասը վերաբերում է իր ստեղծագործությունների ու թարգմանությունների հրատարակման հետ կապված հարցերին: Կենտրոնում գտնվում է Հայկունու և մյուս պահպանողականների դեմ Րաֆֆու մղած բանավեճը: Մի շարք հոդվածներում արտահայտված են հասարակական տարբեր խնդիրների վերաբերյալ Րաֆֆու ունեցած մոտեցումը: Վերջին շրջանի հոդվածները վերաբերում են «Խամսայի մեկնություններին» և Աղայանի դեմ վարած բանավեճին:

Այս գրքում գետեղված հոդվածները ժամանակագրական իմաստով կազմում են 9-րդ հատորում տպագրվածների շարունակությունը: Ինչպես 9-րդ, այնպես էլ 10-րդ հատորների մեջ ամփոփված հոդվածները, թեև կարող էին դասավորվել ըստ իրենց բնույթի, բայց քանի որ դրանց հաջորդականության մեջ ընդգծվում է հեղինակի աշխարհայացքի աստիճանական զարգացումը, ուստի նպատակահարմար դիտվեց հոդվածները տեղադրել ըստ ժամանակագրության:

Դժվար է ասել, թե 9 և 10-րդ հատորներում գետեղված հոդվածներով սպառվում են Րաֆֆու այս բնույթի ստեղծագործությունները: Հեղինակի վիճնական հրատարակությունների վերջում Աննա Րաֆֆու կցած ցանկից հայտնի է դառնում, որ Րաֆֆին ունի նաև մոտ մեկ հատոր կազմող, անտիպ հրապարակախոսական ու քննադատական հոդվածներ: Ինչպիսի՞ն են և կամ ի՞նչ թեմայի են վերաբերում դրանք, ձեռագրերի բացակայության պատճառով դժվարանում ենք ասել: Բացի դրանից, Աննա Րաֆֆու վկայությամբ Րաֆֆին գրել է նաև «Հայաստանը երկու կրակի մեջ» վերնագրով հոդվածը, որը մի ընդարձակ տեսություն է Հայաստանի վերաբերյալ: Այս հոդվածի հետագա վիճակի մասին, եունպես ոչինչ ասել չենք կարող:

Ձեռքի տակ շուկենալով հողվածների հեղինակային ինքնագրերը, տեքստը սպագրություն նախապատրաստելիս կազմողները հիմք են ընդունել պարբերական մամուլում հրապարակված տարբերակները, որոնց մեծագույն մասի ազգությունը տեղի է ունեցել հեղինակի անմիջական հսկողության պայմաններում, Հողվածների գրությունն պատմության, շարժառիթների ու հրատարակության մասին եղած տեղեկությունները կարվեն յուրաքանչյուր տեքստի ծանոթագրությունում:

ՔԱՐԳՄԱՆՁԻՑ (էջ 7)

Բաֆֆին ծանոթանալով Պլատոն Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպին, տեսնում է, որ այն կարող է հետաքրքրել հայ ընթերցողին, մյուս կողմից, նա նկատում է, որ իր «Խամսայի մելիքությունները» աշխատությունը և այս վեպը «անմիջական կապ ունեն միմյանց հետ, և լրացնում են միմյուր մյուսի թերությունները»:

1882 թվականի սեպտեմբերին «Խամսայի մելիքությունները» աշխատության սպագրությունից շնեցած մեկ ամիս, Բաֆֆին ձեռնարկում և կարճ ժամանակամիջոցում թարգմանում է այս վեպը, համարելով այն «մի օժանդակ կամ լրացուցիչ աղբյուր «Խամսայի մելիքություններ» կոչված պատմության համար»:

Ցանկանալով իր ընթերցողներին ներկայացնել հեղինակի անձնավորությունը, Բաֆֆին նամակ է գրում Սմբատ Շահազիզին և խնդրում է նրան մի քանի տեղեկություններ հաղորդել գրքի հեղինակ Պլատոն Զուբովի մասին: Ստանալով Շահազիզի ուղարկած տեղեկությունները, նա գրում է «Թարգմանչից» վերնագրով առաջաբանը, որը գրքի առանձին հրատարակության առընթեր սպագրվում է 1882 թվականին:

Այստեղ Բաֆֆին հեղինակին վերաբերող տեղեկություններ հաղորդելուց բացի, պարզաբանում է թարգմանության շարժառիթներն ու Ղարաբաղի մելիքների պատմության հետ կապված այլ կարգի մանրամասնություններ:

«Թարգմանչից» հողվածը երկրորդ անգամ հրապարակվել է 1906 թվականին, վեպի երկրորդ՝ վիեննական հրատարակության հետ մեկտեղ, ինչպես նաև տեղ է գտել ԳԱ գրականության ինստիտուտի հրատարակած Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում, Երևան, 1958 թ. (տեքստը և ծանոթագրությունները՝ Մ. Աբեղյանի անվան գրակ. ինստիտուտի գիտ. աշխատակցուհի Լ. Կարապետյանի):

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Ղարաբաղի աստղագետը» գրքից, Թիֆլիս, 1882 թ.:

ՋԱԽԵՐ-ՄԱՋՈՒԻ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 14)

Հայտնի է, որ Բաֆֆին տնային բանտարկության ենթարկվելու ընթացքում (1893 թ. մայիս) ժամանակավորապես դադարում է աշխատակցել «Մշակի»:

Այս շրջանում նա ռուսերենից թարգմանում և «Մշակում» հրապարակում է «Ջախեր-Մազոխի սեպանի կտակ» ժողովածվից «Կալոմեայի Դոն-Ժուանը», «Ֆիանկո Բալաբան» և Նուսենկա գիշերը վեպիկները: Այնուհետև միևնույն շրջանից Բաֆֆին այդ վեպիկները հրապարակում է նաև առանձին գրքով, կցելով «Ջախեր-Մազոխի» գրականական գործունեությունը խորագրով առաջաբանը:

Այս հոգվածը առաջին անգամ լույս է տեսել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (Երևան, 1958 թ., էջ 388)։

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Կայսերի կտակ» գրքից, Քիֆլիս, 1884 թ.։

ՀԱՅՆԵՐԸ ՓԱՐՈՒԼԻ ՄԵՋ (էջ 18)

«Հայերը Քարուլի մեջ» հոգվածը Բաֆֆին գրել է Կ. Պուլի «Մանգուսիի էֆֆար» վերնագրով (Հայաստան թուրքերեն) լրագրում, անգլիական մի օրագրից արտատպված մատեր Հյուլի համանուն վերնագրով հոգվածի առիթով։

Հոգվածի սկզբում Բաֆֆին թարգմանում և թարգմանաբար մեջ է բերում մի քանի հատվածներ Հյուլի հաղորդած տեղեկություններից (վերոհիշյալ հանգամանքը առիթ է տվել Բաֆֆու կենսագիրներից ոմանց այս հոգվածը համարելու թարգմանություն), գրանց հիման վրա ցույց տալով էջմիածնի ունեցած անտարբեր ու անհոգ վերաբերմունքը հեռավոր գաղթալայրերում ապրող հայերի վերաբերյալ։

Հոգվածի երկրորդ մասում էջմիածնի անհոգությունը քննադատելուց բացի, Բաֆֆին դնում է տարբեր գավառների պատկանող հայերի ազգային միավորման խնդիրը և պահանջում է, որ «կրոնական համոզմունքները խոնարհվեն այդ գաղափարի առջև...»։

«Հայերը Քարուլի մեջ» հոգվածը լույս է տեսել «Մշակում», 1880 թվականի հունիսի 17-ին։

Հրապարակված է Մելիֆադեի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Մշակից», 1880 թ., № 101, էջ 1։

ՄԻ ԱՌԱՋԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (էջ 27)

«Եռենթը» «Մշակում» լույս տեսնելուց հետո Բաֆֆին բազմաթիվ նամակներ է ստանում այդ վեպը առանձին գրքով հրատարակելու մասին։ Ընդառաջելով իր ընթերցողների «հարգելի բաղձանքին», Բաֆֆին կուղենար առանձին գրքով հրատարակել «Եռենթը», բայց որովհետև ժամանակ և նյութական հնարավորություններ չուներ, նա խոստանում է այդ իրավունքը ամենանպաստավոր պայմաններով տալ առաջին ցանկացողին։

Ահա այս առիթով էլ նա գրում է «Մի առաջարկություն» խորագրով հոգվածը։

«Մի առաջարկություն» լույս է տեսել «Մշակում», 1880 թվականի հուլիսի 2-ին։

Այս հոգվածը տպագրվել է նաև Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում, Երևան, 1958 թ. (էջ 137)։

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Մշակից», 1880 թ., № 112, էջ 1։

ՄԻՆՁՆՎ ԵՐԻՔ (էջ 28)

Այս հոդվածը գրված է մի քանավեճի առիթով և ուղղված է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի ու մեղվականների դեմ, Վերջիններս ազգայնության գաղափարը կապելով լուսավորչական եկեղեցու հետ, այլազգիներ էին համարում բոլոր այլազգիան հայերին, դրանով իսկ սեպ խրելով ժողովրդի միավորման գործի հաջողության մեջ: Քննադատելով ու հակադրվելով մեղվականներին, Բաֆֆին զայրալից հարցնում է, թե «Մինչև ե՞րբ» են շարունակելու նրանք իրենց այդ կարգի ցնդաբանությունները: Դառնալով «Մշակի» գիրքին, Բաֆֆին պարզաբանում է, որ «Մշակը» միշտ էլ ազգային կետից է նայել կրոնական հարցերին և դավանանքի տարբերության համար երբեք չի վերավորել որևէ մեկի ինքնասիրությունը:

Բաֆֆուն ավելի քան ցավ է պատճառում, որ Քուրբիայի կառավարող շերջանները հենվելով այս փաստերի վրա, արհեստականորեն նվազեցնում են իրենց իշխանության տակ ապրող հայերի քանակությունը, փակուղի ստեղծելով Բեռլինի դաշնագրով նախատեսված վերանորոգումների առջև:

Հոդվածը լույս է տեսել «Մշակում», 1880 թվականի հուլիսի 15-ին:

Հրապարակված է Մելիքզադե ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1880 թ., № 121, էջ 1:

ՆՊԱՍՏԵՆՔ (էջ 35)

«Նպաստենք» հոդվածի գրության հարցում շարժառիթ է հանդիսացել Կ. Պոլսում գործող զանազան ընկերությունների միավորումը մի ընդհանուր հիմնադրության մեջ: Բաֆֆին արևմտահայերին կոչ է անում հետևել հնդկահայերի օրինակին և նպաստել «Միացյալ ընկերության» գործունեությանը:

Հոդվածը լույս է տեսել «Մշակում» 1880 թվականի օգոստոսի 26-ին:

Այս հոդվածը տպագրվել է նաև 1895 թվականին Աննա Բաֆֆու հրատարակած «Տաճկահայք» ժողովածվում, ինչպես նաև անգլ է գտել նույն ժողովածվի 1913 թվականի վերահրատարակության մեջ:

Հոդվածը «Մշակում» հրապարակված է 3.[Հակոբ] Մ.[իրգայան] ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից» 1880 թ., № 148, էջ 1:

ՓԱՆՈՒՍԻ ԺԱՆԱՊԱՐՀԸ (էջ 36)

Ինչպես հայտնի է, Բեռլինի դաշնագրով նախատեսված էր, որ Քուրբիան որոշ արտոնություններ պետք է տար հայերին և կատարեր վերանորոգումներ, բայց տեղական պահանջների Սակայն եվրոպական պետությունների թույլտվությամբ Բ. Դուռը աշխատում է խույս տալ պարտավորությունների կատարումից և խորամանկ քաղաքականությամբ որոնում էր փախուստի ճանապարհը: Դրա սրտաճառություններից մեկն էլ այն է, որ Քուրբիան խոստանում է լուր ամսվա ընթացքում վճել հայկական հարցը: Բաֆֆին լավ հասկանալով Քուրբիայի սար-

քած դիվանագիտական խաղերի ներքին իմաստը, գրում է. «եսասանալ և չկատարել — այդ Քուրթիայի վաղեմի սովորությունն է, իսկ բարիք խոստանալ և չարիք գործել այդ պահանջում է այժմյան նրա ամենախաբարդի քաղաքականությունը: Բացատրելով այս քաղաքականության կրոնատար հեռանդները հայ ժողովրդի համար, Բաֆֆին կոչ է անում չհավատալ ո՛չ Քուրթիային, և ո՛չ էլ եվրոպական պետությունների շրայած սին խոստումներին և հենվել առավելապես սեփական միջոցներով սանդղած հնարավորությունների վրա:

Հոգվածը լույս է տեսել «Մշակում» 1880 թվականի հոկտեմբերի 2-ին:

«Փախուստի ճանապարհ» տպագրվել է նաև 1895 թվականին, Աննա Բաֆֆու կազմած «Տաճկահայր» ժողովածվում, ինչպես նաև տեղ է գտել նույն ժողովածվի 1913 թվականի վիեննական հրատարակության մեջ:

Հոգվածը «Մշակում» հրապարակված է Յ.[Հակոբ] Մ.[իրգայան] ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից» 1880 թ., № 174, էջ 1:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ (էջ 49)

Այս հոգվածը Բաֆֆին գրել է «Կայծերի» բաժանորդների հարցումներին գոհացում (պատասխան) տալու նպատակով: Հայտնի է, որ 1879 թվականին Բաֆֆին մտադրվում է «Կայծերը» հրատարակել առանձին գրքով և նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին մի շրջաբերականով դիմում է «Հեթեկոթող հասարակությանը» ու խնդրում, որ օգնեն իրեն: (Տե՛ս Բաֆֆի, «Ներկերի ժողովածու», 9-րդ հատոր, էջ 503): Անցնում է բավական ժամանակ, սակայն նյութական միջոցների սղության և Քիֆլիսի գրաքննչական կոմիտեի հարուցած խստությունների և արգելքների պատճառով Բաֆֆին չի կարողանում գիրքը ժամանակին տպագրել: Այդ իսկ պատճառով, նա մի քանի անգամ դիմում է իր բարեկամներին, որպեսզի վերջիններս արագացնեն բաժնեգրությունից հավաքված գումարների առաքումը: Մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով Մոսկվայի գրաքննչի համեմատական մեղմությունը, նա բանակցում է Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Գաբրիել Միրզոյանի հետ «Կայծերի» տպագրությունը այնտեղ կատարելու համար:

«Պատասխանում» Բաֆֆին իր ընթերցողներին հայտնում է, որ առաջիկա տարվա (1881 թ.) սկզբի ամիսներում գիրքը պատրաստ կլինի, չմոռանալով հոգվածի վերջում խնդրել, որ բաժնեգրողները արագացնեն հավաքված գումարի առաքումը:

Հոգվածը լույս է տեսել «Մշակում», 1880 թվականի դեկտեմբերի 16-ին:

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1880 թ., № 224, էջ 2:

ԻՄ ԸՆԹԵՐՏՈՂՆԵՐԻՆ (էջ 40)

Հայտնի է, որ 1881 թվականի հունիսի 25-ին Բաֆֆին կիսատ է թողելու «Դավիթ Բեկի» տպագրությունը և գլխավոր հերոսի հետքերով ուղևորվում է Վարաբադի և Սյունյաց աշխարհի կողմերը «Դավիթ Բեկի» պատմության մի շարք մուֆ կետերը լրացնելու և պատմական ու տեղագրական ուսումնասիրություններ կատարելու համար: Վեպի տպագրությունը ընդհատելը և իր ճանապարհորդությունն նպատակը ընթերցողներին համար պարզելու առիթով, Բաֆֆին գրում է այս հոգվածը:

«Էմ ընթերցողներին» հոգվածում նա մանրամասն կերպով բացատրում է վեպի գրության հետ կապված այն բարդությունները, որոնք նրան գրել են պատմաբանի դերի մեջ: «Դեռևս ոչինչ ուսուցանալով չէ,— ասում է Րաֆֆին,— մենք չգիտենք հայոց հին ժողովուրդի ընկերական, հասարակական, ընտանեկան, քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները:

Խոսելով «Դավիթ-Քեկի» սկզբնաղբյուրների մասին, նա ընթերցողներին համար պարզում է, թե ինչպես իր մեջ ուժեղանում է խորանում է Խառնայի մեխիթուրյունների պատմությանն անդրադառնալու ցանկությունը:

Այսուհետև Րաֆֆին իր ընթերցողներին խոստանում է «նշանավոր տեղերում» իր ճանապարհորդությունները վերջացնելուց հետո առանձնանալ Տաթևի վանքում, և այնտեղից «Մշակին» ուղարկել «Դավիթ Քեկի» շարունակությունը: Սա նրա լավագույն ցանկություններից մեկն էր, որը գեպքերի բերումով նրան չհաջողվեց իրականացնել:

Հոգվածը տպագրվել է «Մշակում», 1881 թվականի հուլիսի 15-ին: Այնուհետև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (Երևան, 1958 թ., էջ 149):

Հրապարակված է Րաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1881 թ., № 131, էջ 1:

ՆԱԽԱԿ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒՄԻՍԻՑ (էջ 45)

Ինչպես տեսանք նախորդ հոգվածի ծանոթագրությունից, «Դավիթ Քեկ» և «Խառնայի մեխիթուրյունները» աշխատությունների գրության համար նյութեր հավաքելու նպատակով Րաֆֆին ուղևորվում է Ղարաբաղի և Սյունիքի կողմերը:

Երկու ամսվա ընթացքում շրջագայելով Գանձակի, Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Միսիանի, Բարգյուշատի, Չավնդուրի, Ղափանի, Մեղրիի և Օրդուբադի գավառներում, Րաֆֆին կարողանում է ժողովրդի բերանից, արձանագրություններից, զանազան հրովարտականներից ու գրչագիր ավետարանների հիշատակարաններից մեծ քանակությամբ արժեքավոր նյութեր հավաքել իրեն հետաքրքրող թեմայի վերաբերյալ, որոնց հիման վրա նա լրացնում է «Դավիթ Քեկի» անավարտ մասը: Եսար և գրում է «Խառնայի մեխիթուրյունները» աշխատությունը: Այստեղից Րաֆֆին ուղևորվում է Ագուլիս և նոր ուսումնասիրություններ կատարում Թոմա Առաքելոց վանքում: Իր շրջագայությունների ընթացքում նա հայտնաբերում է նաև մի հին գրչագիր թերթիկ, որի երկրորդ երեսի վրա լինում է երկու տող հայոց նշանագիր բևեռագրեր: Ահա այս հետաքրքիր պատճառից մեզ զբաղեցնող նամակի հետ մեկտեղ Րաֆֆին Վերին-Աղուլիսից ուղարկում է «Մշակին» խմբագրությանը: Վերջիններս նշանագրերի ինչ լինելը ստուգելու համար այն ցույց են տալիս Ա. Շիրցյանին և պարզում, որ գրանք ոչ թե բևեռագրեր են, այլ բառերի ծածկագրեր (տե՛ս «Մշակ», 1881 թ., № 192, էջ 2):

Այս նամակ-հոգվածը գրված է 1881 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, Ագուլիսից, տպագրվել է «Մշակում» նույն թվականի հոկտեմբերի 15-ին:

Հրապարակված է Րաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1881 թ., № 191, էջ 1:

Տիկին Բարայանի անձնական շանքերով Թիֆլիսում բացված մանկապարտեզի և նրա կարգադրած ճառի առիթով գրված այս հոդվածը Բաֆֆին տպագրել է Մ. ստորագրությամբ: Հայտնի է, որ Բաֆֆու իսկական անունը եղել է Յակոբ. ազգանունը՝ Միրզայան Մեխի-Յակոբյան տարբեր առիթով Բաֆֆին այս անուն ազգանունը օգտագործել է տարբեր ձևով: Այսպես. Յակոբ Միրզայան Մեխի-Յակոբյանի փոխարեն նա դործածել է Յ. Մ. Մեխի-Հակոբյան, ափսոհանա՜ Գալոբ Միրզայան, ինչպես նաև պարզապես՝ Յ. Մ.: Ավելի հաճախ օգտագործել է Մեխիֆաղև տարագրությունը, որը կրճատելով դարձրել է Մեխ և ապա Մ: Բաֆֆին հոդված է հրապարակել նաև Բ ստորագրությամբ և այլն:

Բաֆֆու Մ ստորագրությամբ հրապարակած հոդվածներից երկերի ներկա առաստաղակում տեղադրվել է միայն հինգը: Դրանք են՝ երեք հոդված «Նամակ Կ. Պոլսից» խորագրով (Հտ. 9, էջ 43, 45, 49), «Հայ վաճառականները Կովկասի մեջ» (Հտ. 9, էջ 216) և «Հայոց մանկան պարտեզը Թիֆլիսում»: Խորագրերի ընթերցողը կնկատի, որ այս հոդվածներում բարձրացված մի շարք հարցեր, բազմաթիվ մտեր, ինչպես նաև առանձին դարձվածքներ ու ռեժե համարյա նույնությամբ տեղ են գտել նաև նրա հետագա շրջանի գործերում: Նա, ով փոքր ի շատն ժանոթ է Բաֆֆու հոդվածներին, նրա գրելահին, լեզվաոճական առանձնահատկություններին, նրա համար աներկբայելի են այս հոդվածները Բաֆֆու գրչին պատկանելու հանգամանքը և առիթ չի ունենա դրանք որևէ մեկ ուրիշին վերագրելու, եթև աղքատիմացության հանգամանքը դեռ չխաղա նրա մտածելակերպում: Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել նաև «Մշակի» քարտուղար Հ. Տեր-Գրիգորյանի հավաստիացումը. «Քո հոդվածները, — գրում է նա, — շատ են կարդացվում, մանավանդ Մ» ստորագրությամբ: (Տե՛ս «Տաճկահայք» ժողովածու, Վիեննա, 1913 թ., էջ VII): Այս հավաստիացումը մի կողմից, գրելածն ու լեզվաոճական առանձնահատկությունները մյուս կողմից, անփոխելի են դարձնում այն փաստը, որ ինչպես այս, այնպես էլ մյուս հոդվածների հեղինակը Բաֆֆին է:

Արտատպված է «Մշակից», 1882 թ., № 46, էջ 1:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԱՍԿՐԻՆ (Էջ 53)

Հայտնի է, որ «Կյանքի» տպագրությունը ուշանալու առիթով Բաֆֆին 1880 թվականի դեկտեմբերին մի հոդվածով (տե՛ս այս հատորում, էջ 40) դիմում է իր ընթերցողներին և պարզաբանում ձգձգման հանգամանքները, խոստանալով առաջիկայում գոհացում տալ նրանց ցանկություններին: Սակայն իրենից անկախ պատճառներով, նա չի կարողանում կատարել իր տված խոստումը և «Կյանքի» տպագրման գործը հետաձգվում է:

1882 թվականին Բաֆֆին ստիպված է լինում կրկին անգամ հանդես գալ «Մշակում» և հաշիվ տալ «Կյանքի» բաժանորդներին: Ահա այս առիթով էլ նույն թվականի ապրիլի 27-ին նա գրում է «Նամակ խմբագրին» հոդվածը:

Խմբագրին ուղղված այս նամակի միջոցով Բաֆֆին աշխատում է ցույց տալ, որ «Կյանքի» տպագրության ուշացումը կապված է եղել արտաքին հանգամանքների հետ և ակնարկում է գրաքննչի հարուցած խստությունները: Թեև գրաքննչական խստություններից բացի, Բաֆֆին նեղվում էր նաև նյութական միջոցների բացակայությունից, բայց իր բրածանորդներին երկար ոպասել չտալու:

համար նա որոշում է շուտով տպագրել «Կայծերը», իսկ ծախքերի պակասը լրացնել պարտքով:

Հոդվածը հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1882 թ., № 73, էջ 2:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԻԱԳԻՒՆ (էջ 54)

Նամակը գրված է «Մեղու Հայաստան» լրագրի 1883 թվականի 7-րդ համարում տպագրված Սպանդար Սպանդարյանի «Մի փոքրիկ խորհրդածություն» վերնագրով հոդվածի առիթով:

1882 թվականի վերջին մեղվականները բարձրացնում են իրենց լրագրի 25-ամյա հոբելյանը տոնելու հարցը:

«Մշակի» շուրջը համախմբված մտավորականությունը գտնում էր, որ «Մեղու Հայաստանին» հայ իրականության մեջ դեռևս չի կատարել մի այնպիսի գերօրով կարողանար արժանի դառնալ այդ կոչման բարձրությունը:

«Մեղվի» դիրքերի պաշտպանության շարժառիթով հանդես է գալիս Սպանդար Սպանդարյանը և ի թիվս մի քանի փաստարկների, նա Պաշլյանին, Աղալյանին և Բաֆֆուն համարում է «Մեղվի» համախաճները: «Մեղուն» այլքն ու ժամացույցն է,— պատկերավոր ձևով ասում է Ս. Սպանդարյանը,— իսկ Պաշլյանը, Աղալյանը և Բաֆֆին նրա ժամանակը որոշող նշաններն են:

Ահա այս բնորոշման ու մերձեցման դեմ է, որ հանդես է գալիս Բաֆֆին: ամենախիստ կերպով սահմանադատելով իրեն մեղվականներից: «Ըստ երբեք համերաշխ, համամիտ, համակամ չեմ եղել «Մեղվի» հետ,— գրում է Բաֆֆին,— և բնավ լինելու չեմ, քանի որ նա իր ուղղությունը չի փոխի»:

Այնուհետև Բաֆֆին մեկ առ մեկ նշում է, թե «Մեղուն» ինչպիսի անբարյացակամ դիրք է բռնել իր տպագրված աշխատությունների հանդեպ: Նա գտապարտում է մեղվականներին, որ իրենց երկդիմի կոմպլիմենտներով ցանկանում են երկպառակություն խնձոր նետել իր և «Մշակի» խմբագրի միջև:

Նամակը գրված է 1883 թվականի հունվարի 30-ին Քիֆլիսում, տպագրվել է նույն թվականի փետրվարի 2-ին:

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1883 թ., № 17, էջ 1:

ՄԱՄՈՂԻ ԱՆԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 57)

Բաֆֆու «Նամակ խմբագրին» հոդվածի հրապարակումից հետո (տե՛ս այս հատորում, էջ 54) «Մեղվի» խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանը իր լրագրի 11-րդ համարում հանդես է գալիս մի ֆելիետոնով և անվանադրելով Գ. Արծրունուն ու Բաֆֆուն, ծաղրում է նրանց գրական ու հասարակական վաստակը, հեթաթափոր անվանելով վերջինիցին:

Այս ամենը առիթ է դառնում, որ Բաֆֆին «Մշակում» հանդես գա «Մամուլի անբարոյականությունը» հոդվածով: Մերկացնելով «Մեղվի» ուղղությունը և նշելով այդ լրագրի 25-ամյա ողնությունը, Բաֆֆին միաժամանակ բացահայտում է նրա խմբագրի անազնվությունն ու հասարակական անմաքուր գործունեությունը: Պատասխանելով ֆելիետոնիստ Քաղըցու (Սիմոնյանի) կողմից իր հասցեին արված անկարկներին, Բաֆֆին չի վարանում ասելու, որ Սիմոնյանը մի իսկակալ խաչազող է, որ հասարակական ու կրոնական հարցերի առիթով նրա բարձրացրած վայնասուրճ հանդիսանում է միամիտ ժողովրդի կրոնական զգացումները հարստահարելու միջոց:

Պարզ է ու հասկանալի, որ այս ամենը Սիմոնյանը չէր կարող լուսավորման ասանի, Եվ ահա Փարզքին «Մեղվում» հրապարակ է հանում իր մի նոր ֆելիետոնը, որը ամբողջովին ուղղված է Րաֆֆու դեմ (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883 թ., № 17, էջ 1)։

Րաֆֆու այս հոդվածը լույս է տեսել նաև ԳԱ գրականության ինստիտուտի հրատարակած Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 183)։

«Մամուլի անբարոյականություն» հոդվածը հրապարակված է Րաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Մշակից», 1883 թ., № 25, էջ 1։

Պ. ՀԱՅԿՈՒՆՈՒ ԿՐԻՑԻԿԱՆ ՆՎ ՀԿԱՑՄԵՐԸ» (էջ 66)

«Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը» Րաֆֆու ծավալուն յողովածներից մեկն է, որտեղ նա բանավիճելով Հայկունու դեմ, դրսևորում է իր վերաբերմունքը պահպանողականության նկատմամբ, միաժամանակ պայքարելով գրականության գաղափարայինության համար, Րաֆֆին ի հայտ է բերում նաև իր առաջավոր էսթետիկական ըմբռնումները։

Մեծ վիպասանի «Կայծերի» հրապարակ գալն ու լայն ժողովրդականությունն ստանալը ավելի է սրում «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» լրագրերի միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը։

Վեպի հրապարակումից շանցած մեկ ամիս, «Մեղու Հայաստանի» լրագրեր իր էջերը լցնում է Հայկունու վայրախոսություններով (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883 թ., № 31—37, 39, 57)։

Հայկունու թշնամական հարձակումների ամենալուրջ պատճառներից մեկը այն քննադատական ու բացասական վերաբերմունքն էր, որ Րաֆֆին ցուցաբերում էր հոգևորականության հանդեպ։ Հոդվածագիրը վայնասուն է բարձրացնում, որ իբր Րաֆֆին ժամրոշյալ գզի դարավոր սրբությունները խեղկատակության է վերածում։ Մյուս կողմից, նա Րաֆֆուն համարում է ամբոխի ջատագով՝ հայ դեմոկրատիայի գաղափարախոսը, դրա մեջ տեսնելով վիպասանի ամենամեծ մեղքերից մեկը։

Հայկունին, որպեսզի կարողանա ցրել «Կայծերի» թողած հսկայական տպավորությունը, այս վեպը համարում է հեքիաթ, իսկ հեղինակին՝ հեքիաթագիր։ Զրավարարվելով դրանով, նա «Կայծերի» հերոսներին համեմատում է Ալեքսանդր II սպանող ռուս անարխիստներ Ժելյաբովի, Կիրալլիչի և այլոց հետ։ Հայկունին Րաֆֆուն համարելով Զերնիշևսկու և Նալբանդյանի հետևորդը, ցանկանում էր ցարական ժանդարմերիային վարչության ուղարկությունը բեռնել Րաֆֆու վրա։

Հայտնի է, որ Հայկունու ակնարկով արված մատնությունից անմիջապես հետո, ոստիկանությունը խուզարկում է «Մշակի» խմբագրությունը և Րաֆֆու բնակարանը, տեսչին կալանքի ենթարկելով վերջինիս։ Պարզ է, որ նման պառագայում Րաֆֆին չէր կարող պատասխանել իր հակառակորդին։ Այդ բանը իր վրա է վերցնում երիտասարդ Լեոն և «Մշակի» 118 և 119-րդ համարում հրապարակում է «Երիտիկան» մեր մամուլի մեղք հոդվածը։

Ավելի ուշ, 1883 թվականի սեպտեմբերի 30-ին «Մշակում» Փավստոս ստորագրությամբ, հանդես է գալիս նաև Րաֆֆին, հրապարակելով «Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը» խորագրով մեծածավալ հոդվածը։ Այստեղ Րաֆֆին անխնա մերկացնում ու դատափնաում է Հայկունուն, որպես ծախու գրող-շահի, որը միտումնավոր կերպով աղավաղում է «Կայծերում» արտահայտված

գաղափարները: Պաշտպանելով իր դավանած սկզբունքները, Բաֆֆին ավելի է խորացնում պայքարը հոգևորականության դեմ:

Քննադատելով իր անարժան հակառակորդին, Բաֆֆին ապացուցում է, որ «կայծերը» ո՛չ հեթանոս է, և ո՛չ էլ ծրագիր, ինչպես շանում է ցույց տալ Հայկունին: Բաֆֆին իր հողվածքում «կայծերը» համարում է «Ժամանակակից վեպ՝ այդ բառի կատարյալ իմաստով...», որ խոր կապ ունի տաճկահայերի ներկա դրության հետ: Հիմնական ուշադրություն դարձնելով այս խնդրի վրա, Փավստոսը գրում է. «Բաֆֆին մի կողմից պատկերացնում է Տաճկաստանի հայերի հասարակական հիվանդությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ցույց է տալիս այն գարմանները, որոնցով պետք է բժշկել հիվանդին»: Փավստոսը «կայծերի» բոլոր թնտագատներին պահանջում է չսխալվելու համար խստությամբ հաշվի առնել «ժամանակակից պատմությունը և այն բոլոր հանգամանքներն ու շարժառիթները, որ պատճառ եղան այդ վեպի ստեղծվելուն»: Չնայած ոստիկանության հետապնդմանը, Բաֆֆին խիղախություն է ունենում ասելու, որ ինքը մի սովորական վիպասան չէ, ինքնանպատակ ըմբռնումներով, այլ քաղաքական գործիչ է, առաջնորդող ժամանակի ձգտումների ու գաղափարների:

Իսունելով «վերքի» ու «կայծերի» հերոսների նմանությանը, Բաֆֆին մերժում է Հայկունու անհիմն մեղադրանքները. «Երանք («վերքի» հերոսները — Ն. Ս.) ապրել և գործել են մեզանից շատ տարիներ առաջ,— գրում է Փավստոսը,— նրանք գործել են կյանքի բոլորովին ուրիշ պայմաններում: Բաֆֆին հենց այստեղ էլ վերապահվել է անում և ցույց է տալիս իր հերոսների ու Աղասու բնավորության ու գործելակերպի ընդհանրությունը, բացատրում է, որ Ավան, Կարոն, Ասյանը Աղասու հետևորդներն են, նրա գործի շարունակողները՝ հասարակական-քաղաքական նոր պայմաններում: «Աբրովյանի և Բաֆֆու վեպերը,— գրում է Փավստոսը,— նման են միմյանց իրենց ոգու ընդհանուր ներշնչմամբ: Նա Աբրովյանի և Բաֆֆու հանդես գալը կապում է պատմական կոնկրետ իրադարձությունների՝ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների պոռթկման հետ: Հայկունուն վրայից պոկելով նրան քողարկող փնտրյունները, Բաֆֆին առանց վարքանելու բացահայտում է վերջինիս «կրիտիկայի» հիմքում ընկած ստոր նպատակները: Մի բոլորովին աններելի համեմատություն էլ է անում,— ասում է Փավստոսը,— որ եթե մատնություն չհամարենք, կատարյալ զրպարտություն է, շարափտ բամբասանք: Հայկունու բուն դիտավորությունը, նրա էությունը բոլորին պարզ դարձնելու համար Փավստոսը գրում է. «Հայկունին Հուդայի համբույրով է մերձանում Բաֆֆուն: Նրան պետք է հայտնի լինի, որ Չերեխնկսու հիշյալ գիրքը (նկատի ունի «Ի՞նչ անել» վեպը — Ն. Ս.) Ռուսաստանում արգելված է և նրա հեղինակը անհայտության մեջ է ապրում, ինչ նպատակ ունի մեր անմեղ գրականության վրա տարածել այս տեսակ կասկածներ: Գրողին հատուկ մեծահոգությամբ Բաֆֆին կարող էր ներել իր հակառակորդին, եթե նրա մատնությունը տգիտության արդյունք լիներ, բայց որովհետև Բաֆֆու համար գաղտնիք չէր Հայկունու շար դիտավորությունը, ուստի և նա առանց խտրելու մերկացնում է վերջինիս ու նրա գաղափարական հենարան հանդիսացող «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը:

Փավստոսի այս քննադատությունից երկու շաբաթ անց «Երկրորդ պատմության» հողվածով կրկին անգամ հանդես է գալիս Հայկունին և ի պատիվ Բաֆֆու նրան համարում է «Ամբոխի երկրպագու»: Նշաժալով է մի մարդու, որը «բացի ամբոխից ոչ մի ոգտարար դասակարգ չի տեսնում» (տե՛ս «Երկու Հայաստանի», 1883 թ., № 104—109, 112, 113, 115, և 117), Զբաղաբարվելով

սրանով, Բաթվի մեզվականները Հայկունու հողվածները հրապարակում են առանձին գրքով՝ կցելով նաև բժիշկ Արամյանի նամակը, որը նույնպես մի ստոր հարձակում է Բաֆֆու գաղափարների դեմ։ Այս նամակում «Կայծերը» գիտվում է իբրև հեղափոխական գործ, իսկ հեղինակը մեղադրվում է առամկամիտ ամբոխի խռատացած բռնակալությանը ծափահարելու համար (տե՛ս Հայկունի, «Բաֆֆիի «կայծերը», Բաթու, 1884 թ., էջ VIII)։

«Գ. Հայկունու կրիտիկան և «կայծերը» հողվածը հրապարակվել է նաև Բաֆֆի «Գրականության մասին» մոլոդավում, Նրևան, 1958 թ., էջ 203։

Հողվածը հրապարակված է Փավստոս ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Մշակից», 1883 թ., №№ 141, 142, 144, 145, 148, 149, 150։

ՄԵՐ ԲԱՆԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ

ԲԱՐԵԳՈՐԾՆԵՐԸ (էջ 134)

«Մեր բարեգործական հիմնարկները և մեր բարեգործները» հողվածով Բաֆֆին ցանկանում էր ավելի արդյունավետ ուղու վրա դնել այդ նպատակով կուտակված գումարների բաշխումը։ Մատնացույց անելով նկարիչ Բաշինջաղյանին, Բաֆֆին կոչ է անում, բարեգործական հիմնարկների և մասնավոր անձանց կողմից հավաքված գումարներից տրամադրել առանձին անհատների, որպեսզի վերջիններս կարողանան արտասահմանում ստացած կրթության միջոցով զարգացնել իրենց գիտելիքներն ու տաղանդը։

Հողվածը հրապարակված է Մելիֆադե ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Մշակից», 1883 թ., № 206, էջ 1։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ (էջ 142)

Այս նամակը գրված է «Մեղու Հայաստանի» լրագրում Հայկունու կատարած մի անտեղի միջամտության առիթով (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885 թ., № 90, էջ 1)։ Հայկունին գտնվելով Ղարաբաղում, Առաքել վարդապետ Կոստանյանցից վերցնում է Բաֆֆու թողած ստացականը և ուղարկելով «Մեղվի» խմբագրին, պահանջում է, որ Բաֆֆին վերցնի իր գրությունը և ետ վերադարձնի Առաքել Կոստանյանցի երկու տետրակից բաղկացած հավաքածուն։ Հիշյալ հավաքածուն, Բաֆֆին վերցրել էր «Նստասյի մեղիքությունները» աշխատության համար իբրև հավելված տպվելիք հատորի մեջ զետեղելու նպատակով։ Ինչպես նկատելի է Բաֆֆու նամակից, վերջինիս և Ա. Կոստանյանցի միջև եղել է ներքին համաձայնություն այդ տետրակները իր մոտ պահելու համար։ Սակայն Հայկունին շրջավարդվելով Բաֆֆու տված պատասխանից, կրկին անգամ անդադառնում է այս խնդրին, տպագրելով «Քաջ նամակ պ. Բաֆֆուն» վերնագրով հողվածը (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885 թ., № 93, էջ 3)։ Բաֆֆին սրան ևս անպատասխան չի թողնում, «Արձագանքի» 23-րդ համարում (1885 թ.) տպագրելով «Նամակ խմբագրին» հողվածը (տե՛ս այս հատորում, էջ 143)։

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, 1885 թ., № 21, էջ 302։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ (էջ 143)

Նախորդ նամակի ծանոթագրությունից արդեն հայտնի է, որ Բաֆֆին Առաքել Կոստանյանցի «Հավաքածուն» իր մոտ պահելու առիթով ստիպված էր բա-

ցատրություն տալ «Մեղվի» հոգվածագրին, Հայտնի է նաև այն, որ հոգվածագիրը Հայկունին անտեղի միջամտությամբ նպատակ ունի անվանարկել Բաֆֆուն։ Ահա հենց այս շարժառիթով էլ Բաֆֆին «Արձագանքում» հրապարակում է «Նամակ խմբագրին» հոգվածը։ Առանց անունի, հիշեցման Բաֆֆին պատասխանում է Հայկունու «Բաց նամակի» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883 թ., № 93, էջ 3) հարցապնդմանը, միաժամանակ ավելի մանրամասն կերպով պարզարանելով Առաքել Կոստանյանցի «Հավաքածուն» իր մոտ պահելու նպատակի մասին։ Հայկունին, որ անզուպատելություն էր տածում գեպի Բաֆֆին, չի կարողանում անպատասխան թողնել նրան և նույն թվականի դեկտեմբերի 12-ին «Մեղվում» հրապարակում է իր «Նամակ խմբագրին» հոգվածը, շփոթանալով անվանարկել Բաֆֆուն։

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, 1885 թ., № 23, էջ 326.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ (էջ 146)

«Նամակ խմբագրության» հոգվածը մի պատասխան է ուղղված Հարությունբեկ Սարգիս-Բեկյան Հասան-Ջալալյանի նամակի դեմ (տպագրված «Արձագանքում», 1887 թ., № 29, էջ 477)։ Հայտնի է, որ Ապրես Բեկնազարյանի (Մակար Բարխուդարյանի) «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքի քննության առիթով Բաֆֆին անդրադառնում է նաև Հասան-Ջալալյանների տոհմագրությունը և օգտագործելով Բաղդասար միտրոպոլիտի աշխատությունը, մեջ է բերում այդ տոհմի ճյուղագրությունը (տե՛ս «Արձագանք», 1886 թ., № 45, էջ 588 և № 46, էջ 605)։ Ոմն Հարություն-Բեկ Սարգիս-Բեկյան Հասան-Ջալալյան (հավանաբար նույն այդ տոհմի վերջին շառավիղներից մեկը) «Արձագանքի» խմբագրին ուղղված իր նամակում մեղադրում է Բաֆֆուն, իրենց տոհմագրության մեջ բաց թողած սխալների համար, առանց հաշվի առնելու, որ վերջինս իր բերած տեղեկությունները քաղել է վերոհիշյալ աշխատությունից։ Իր նամակում Բաֆֆին ցույց է տալիս, թե որտեղից է օգտվել ինքը, ըստ պատշաճին պատասխանելով նաև Հասան-Ջալալյանին։

Հոգվածը հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ։

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, 1887 թ., № 34, էջ 536.

ՊԱՐՈՆ Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ՀԱՍՑՆԻՆ (էջ 147)

1887 թվականին, երբ լույս է տեսնում «Կայծերի» երկրորդ հատորը, Ղ. Աղայանը առաջիններից մեկն էր, որ իր վերաբերմունքը արտահայտեց գեպի ալդ վեպը, «Աղբյուրի» 8—9 համարներում հրապարակելով «Ըմ ստացած տպավորությունը այ. Բաֆֆու «Կայծերի» երկրորդ հատորից» վերնագիրը կրող հոգվածը։ Աղայանը ոչ միայն քննադատում է վեպը, այլև անվանադրում է հեղինակին, չաղապան և խաչագող համարելով «Կայծերի» հերոսներին։ Այս հանգամանքը առիթ է դառնում, որ Բաֆֆին հանդես գա «Պարոն Ղ. Աղայանի հասցեին» վերաառույթյամբ հոգվածով և «Բրուտի շունը» ոտանավորով (տե՛ս Բաֆֆի, «Երկերի ժողովածու», Երևան, 1957 թ., 8-րդ հատոր, էջ 104)։

Կարգալով Բաֆֆու հոգվածը և «Բրուտի շունը» ոտանավորը, Աղայանը գրում է պատասխան հոգված և ցանկանում է այն հրապարակել «Արձագանք»

քում, Շիրվանշահի հուշերից հայտնի է, որ անվանաբերումների պատճառով խմբագրությունը մերժում է ապագրել Աղայանի հոդվածը, Մերժումից հետո Աղայանը «Աղբյուր» ամսագրի նույն թվականի 11-րդ համարում (էջ 107) ապագրում է «Առ պ. Բաֆֆին վերնագրով ծանուցումը և պահանջում, որ վերջինս երկու առողջ շտապի իր սխալը: Այնուհետև ի պատասխան «Թուրաթի շահը ստանալու» նա մի առակով նորից անվանաբերում է Բաֆֆուն (տե՛ս «Աղբյուր», 1887 թ., № 11, էջ 109), «Արձագանք» 47—48-րդ համարում կրկին անգամ հանգիս է գալիս Բաֆֆին, հրապարակելով «Գարուն Ղ. Աղայանի հասցեին» հոդվածը (տե՛ս այս հատորում, էջ 148):

Հոգվածը հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, 1887 թ., № 39, էջ 615:

ՊԱՐՈՆ Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ՀԱՍՑԵՆ (էջ 148)

Այս հոդվածը շարունակություն է այն բանավեճի, որ «Կայծերին» առիթով ծայր էր առել Աղայանի և Բաֆֆու միջև: Նախորդ նամակի ծանոթագրությունից հայտնի է, որ Բաֆֆու այս հոդվածը ուղղված էր Աղայանի դեմ: Բաֆֆին հետապնդում է մեկ նպատակ՝ ցույց տալ, որ Աղայանը սկզբում «Կայծերին» նկատմամբ ունեցել է գրական կարծիք և նույնիսկ իր «Ստանամանք» վերնագրով ստանալուը նվիրել է այդ գրքին, իսկ հետո փոխել է իր վերաբերմունքը «Կայծերին» հանդեպ:

Աղայանի և Բաֆֆու միջև ծագած այս բանավեճը երկուսի կողմից էլ վերջում վեր է ածվում անձնական: Այս դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ է, որ Բաֆֆին գրում է «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ» հոդվածը, որը այնքան մեծ ազդուկ է հանում մամուլում:

Հոդվածը հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, 1887 թ., № 47—58, էջ 741:

ՊԱՐԿԱՋՋՈՒԿ ԱՍՈՂՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (էջ 150)

«Պարկապուկ» ածողները դրականության մեջ հոգվածը Բաֆֆու տեսիլք գործերից է: Գրությունն ստույգ թվականը հայտնի չէ, Պետք է ենթադրել, որ այն գրված է 1887 թվականի վերջում կամ 1888 թվականի սկզբում: Առաջին անգամ ապագրվել է հեղինակի մահվանից մոտ 5 տարի հետո, 1892 թվականին «Արձագանքում»:

Այս հոդվածը գրված է պոլեմիկ նպատակով և ուղղված է այն սփարձկան գրչինքրի դեմ, որոնք գրականության մեջ պարկապուկ նվագողի դեր են կատարում, որոնց համար արդարություն և ճշմարտություն գոյություն չունի, որոնք իրենց համոզմունքները փոխում են պայմանների ու հանգամանքների համեմատ:

Հոդվածը «Արձագանքում» ընդհատվում է հենց այն մասում, որտեղ հեղինակը ընդհանուրը վերջացնելով ցանկանում է խոսել կոնկրետ անձնավորությունների մասին, ինչպես հայտնի է դառնում «Արձագանք» խմբագրության տողատակին տված ծանոթագրությունից, հեղինակի այլին՝ Աննա Բաֆֆին, խմբագրությանը ուղարկել է հոգվածի միայն առաջին կեսը, իրեն վերապահելով շարունակությունը ուղարկելու ժամանակի որոշումը: Եստ հավանական է, որ ինչ-որ մեկից ինքնափորձությունը չվերավորելու պատճառով Աննա Բաֆֆին նպատ-

առկա հարմար է գտնում շտապագրել հոգվածի երկրորդ կեսը, որի հետևանքով էլ այն մնացել է անտիպ:

Հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Արձագանք» լրագրից, 1892 թ., № 150, էջ 1:

ՎԻՊԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՀԱՅՐԻ ՄԵԶ (էջ 151)

Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ հոգվածը Բաֆֆու անտիպ գործերից է, որը առաջին անգամ հրապարակվել է հեղինակի մահվանից հետո, 1889 թվականին: Աննա Բաֆֆին հեղինակի ձեռագրերի միջից հայտնաբերելով այս հոգվածի ինքնագիրը, տպագրության համար հանձնում է «Մշակի» խմբագրությանը: Վիպագրությունը «Մշակում» լույս տեսնելուց հետո առիթ է դառնում մի ընդարձակ բանավեճի, որ ծավալվում է մի կողմից Իրիգոր Աթորունու և մյուս կողմից՝ «Արձագանքի» խմբագիր՝ Աբգար Հովհաննիսյանի միջև, որին մասնակցում են նաև «Նոր դարի» խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանը, Աննա Բաֆֆին, Սիմեոն Հախումյանն ու Շիրվանզադեն: (Տե՛ս «Մշակ», 1889, № 12, 15, 19, Արձագանք», 1889 թ., № 3, էջ 41, № 4, էջ 59, № 5, էջ 69—75: «Նոր դար», 1889 թ., № 13, 16, 18):

«Արձագանքը» և «Նոր դարը» Աթորունուն մեղադրում են Բաֆֆու հոգվածի աղավաղման համար: Աբգար Հովհաննիսյանն ու Շիրվանզադեն պնդում են, որ «Մշակի» խմբագիրը իրավունք չունի հոգվածից հանելու Ղ. Աղայանին ու Պ. Սիմոնյանցին վերաբերող տողերը: Այս առիթով «Մշակում» հանդես է գալիս նաև Աննա Բաֆֆին և պարզաբանում, որ ինքն է հանել ինչպես Աղայանին ու Սիմոնյանին վերաբերվող տողերը, այնպես էլ այն հատվածը, ուր Բաֆֆին խոստանում է առանձին հոգվածով անդրադառնալ «Փորձի» և «Արձագանքի» կատարած դերին:

Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ հոգվածի գրության թվականը հեղինակի, ինչպես նաև հրատարակիչ Աննա Բաֆֆու կողմից չի մատնանշված: Գ. Արծրունին գրության ռուսավոր թվականը համարում է 1886—87-ը, իսկ «Արձագանքի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանը գրությունը վերագրում է 1888 թվականի հունվարին: Վերջին վկայությունը ավելի քան հավանական է, որովհետև Աղայանի և Բաֆֆու միջև տեղի ունեցած բանավեճը, որի անմիջական ազդեցության ծնունդն է նաև այս հոգվածը, տեղի է ունեցել 1887 թվականի վերջում, ուստի և հոգվածը չէր կարող ավելի վաղ գրված լինել:

«Մշակից» բացի, Վիպագրությունը տպագրվել է նաև 1891 թվականին հեղինակի «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածվի առաջին հատորում՝ իբրև առաջարան: Այս հոգվածը տպագրվել է նաև ԳԱ գրականության ինստիտուտի հրատարակած Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում, Նրևան, 1958 թ., էջ 325:

Հոգվածը հրապարակվել է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Մշակից», 1889 թ., № 9, էջ 1:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՌՈՍՈՒՄԼԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 159—494)

Մինչև 1882 թվականը Բաֆֆին բնթերցող ամենայն շրջաններին հայտնի էր իբրև վիպասան, հրապարակախոս, ըննադատ, մանկավարժ, հասարակական ու քաղաքական գործիչ, իսկ երբ 1882 թվականին «Մշակում» հրապարակվում է

«Եւամայի մելիքութիւնները», ընթերցողները ի գեմս նշանավոր վիպասանի տեսնում են նաեւ անցյալի հարցերին քաղաքական մի պատմաբանի Այս տպագրութիւնը կրկնապատկւում է, երբ «Արձագանքում» տպագրվում է Ապրիլ Բեկնազարյանցի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքին նվիրված Բաֆֆու հոդվածը, հագեցված հնազանդող պատմաբանի սուր և հմուտ դիտողութիւններով։ Այս տեսակետից էլ պատահական չէ, որ Ղ. Ալիշանը Վենետիկից Բաֆֆուն ուղարկած նամակում ասել է, որ աշխարհաբար լեզվով հայոց պատմութիւնը գրելը նրանից է սպասում (տե՛ս «Մշակ», 1913 թ., № 91, էջ 2)։ Ալիշանի այս միտքը Բաֆֆու փայտայած երազներից մեկն էր։ Դեռեւս Քալիբրում և Ազուլիսում (70-ական թվականին) իբրեւ մանկավարժ աշխատելիւ Բաֆֆին համակվում է այս ցանկութեամբ, և նա դասավանդման առիթով բավականին գրառումներ է կատարում Փ. Վարդանյանին գրած նամակից (էջ 531) հայտնի է դառնում, որ Բաֆֆին աշակերտների համար հայոց պատմութիւնից դասեր է գրում, «որովհետեւ,— ասվեցնում է նա,— դասագրքեր չունենէ, 80-ական թվականին նա կրկին փորձում է դառնալ հայոց պատմութիւնը գրելու մտքին, սակայն ժամանակը նրան չէր բավականացնում»։ «Եւամ հաճախորդների պատճառով,— մի առիթով ասել է Բաֆֆին,— դժվար թէ Թիֆլիսում կարողանամ գրել»։

«Կայծերի» երկրորդ հատորի տպագրութիւնը ավարտելուց հետո Բաֆֆին մտադիր էր ժամանակավորապես թողնել Թիֆլիսն ու մեկնել Վիննա։ Այստեղ եւս պետք է գրազվեր վերջին դարերի հայոց պատմության ուսումնասիրությամբ, ասկան նրա այս մտադրութիւնը ժամանակի ու միջոցների սղութեան պատճառով մնում է անիրագործելի։

Աննա Բաֆֆու վկայութիւններից հայտնի է, որ վիպասանի արխիվում պահպանվել է «Ազգային համառոտ պատմութիւն» (Հայկից մինչև 14-րդ) վերնագրով ուսումնասիրության ձեռագիրը։ Բացի դրանից, Բաֆֆու ստեղծագործութիւնների վիեննական հրատարակչության վերջում կցված ցանկից հայտնի է, որ Բաֆֆին ունի նաև մի այլ թարգմանական աշխատութիւն՝ «Ընդհանուր պատմություն» վերնագրով։

Չնայած վերոհիշյալ փաստերի առկայությանը, այնուամենայնիվ Բաֆֆին հնարավորութիւն չունեցավ այդ ընագավառում ավելին անել, քան «Եւամայի մելիքութիւնները» և «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքի վերլուծութիւնը։ Թեև արվածն էլ բավական է, նրան իբրեւ պատմաբան բարձր գնահատելու համար։

Այսպիսով, Բաֆֆու պատմական ուսումնասիրութիւններից առայժմ մեզ հայտնի են միայն «Եւամայի մելիքութիւնները» և «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքի մեկնախոսութիւնը, որ հրամցւում ենք մեր ընթերցողներին։

ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (Էջ 161)

«Եւամիթ Բեկի» գրութեանը նախորդող ուսումնասիրութիւնների ընթացքում Բաֆֆին նկատում է, որ մեր պատմության մեջ «այդ ժամանակվա անցքերի ամենամեծ մասը մնացել է բաց»։ Նպատակ ունենալով բացը լրացնել լավատեղյակ մարդկանց միջոցով, Բաֆֆին «Մշակում» հրապարակում է «Եւմ ընթերցողներին» վերնագրով հոդվածը, խնդրելով ձեռնահաս մարդկանց ոգնել իրեն այդ գործում։ Եվ որովհետեւ այս կոչին արժագանքողներ չեն լինում, ուստի Բաֆֆին որոշում է գնալ Ղարաբաղ և տեղում ուսումնասիրել իրեն անհրաժեշտ պատմական աղբյուրները։ Այս պատճառով էլ նա ընդհատում է «Եւամիթ Բեկի» տպագրութիւնը։

«Մշակույթ»-ը և ուղեորվում է Ղարաբաղ: Ըստ նախնական ծրագրի նա պետք է առանձնապես Տաթևի վանքում և այնտեղից սկսած աշխատակցել «Մշակույթ»-ի Ռաֆֆին նպատակ ունենալու միայն կատարելագործել ու լրացնել «Դավիթ Բեկը», այլև «Նյուրնբերգի հավաքել Դավիթ Բեկից հետո հայտնված մեխրիսների կյանքից և գործունեությունից», որոնք կարող էին ծառայել նրան առանձին վեպի կամ պատկերների ստեղծելու համար: «Եթե կհաջողվի ինձ,— գրում է Ռաֆֆին,— հավաքել իմ ցանկացած բոլոր տեղեկությունները, ես կկազմեմ Ղառարաղի մեղիքների (ընդգծումը մերն է — Խ. Ս.) ամբողջ պատմությունը, սկսյալ Դավիթ Բեկից մինչև վերջին ժամանակները»: Ինչպես նկատելի է, այստեղից էլ իրականում սկիզբ է առնում «Եռամսյի մեխրությունները» աշխատության հզոցման պատմությունը, թեև մի այլ առիթով Ռաֆֆին այն միտքն է հայտնում, որ ինքը «տարիներով միշտ հետամուտ է եղած» այս մտքին:

Ձեռնամուխ լինելով Դավիթ Բեկի և Եռամսյի մեխրությունների մասին վառատական տեղեկություններ հավաքելու աշխատանքին, Ռաֆֆին 1981 թվականի հուլիսի 23-ին գուրս գալով Թիֆլիսից, Գանձակ տանելու ճանապարհով ուղևորվում է Ղարաբաղ: Մտնելով Գյուլիստանի գավառը, նա իշխանում է Մեխր-Բեկ-Վալայանների տանը և հավաքելով գյուղի ծերունիներին, կարողանում է արժեքավոր տեղեկություններ քաղել այդ գավառի մեխրներից մասին: Տեղում Ռաֆֆին հայտնաբերում է այդ տունի ժառանգների շիրիմները, և տապանաքարերի վրայից հատուկապես վերծանում նրանց տունագրությունը: Եկեղեցիներում և առանձին անձանց մոտ վիպասանը հանդիպում է մի շարք գրչագիր ավետարանների և օգտվում դրանց հիշատակարաններից, ինչպես նաև կարդում ու վերծանում է բազմաթիվ արձանագրություններ:

Գյուլիստանից Ռաֆֆին անցնում է Զրաբերդ, ուր և գրի է առնում Մեխր-Իսրայելյանների մասին պահպանված ավանդությունները: Գետաշեն գյուղի եկեղեցում նա գտնում է մի ավետարան, որի հիշատակարանում արձանագրված է Զրաբերդի մեխրների տունագրությունը: Մարդակերտ գյուղում Ռաֆֆին այցելում է պատմական վերջին դեպքերին ականատես հարյուրամյա մի ծերունու և երկու օր շարունակ գրի է առնում Ղարաբաղի մեխրների և Շուշվա բերդի մասին ծերունու արած պատմությունը:

Զրաբերդից Ռաֆֆին մտնում է Խաչեն գավառ՝ հասանալիս Վալայանների գաղափարաբանության գերեզմանատեղում նրան հաջողվում է գտնել և ուսումնասիրել մեխրների ու կաթողիկոսների տապանաքարերը: Գանձասարի վանք գյուղի տներին մեկում նա հայտնաբերում է մի հնամաշ տետրակ, որտեղ պահպանված է լինում հետաքրքիր տեղեկություններ Ղարաբաղի մեխրների ու Պետրոս Մեծի միջև եղած հարաբերությունների մասին: Մտնելով Վարանդայի գավառը, Ռաֆֆին ուսումնասիրում է երկրի տերերի՝ Մեխր-Շահնազարյանների պատմությունը: Նրան հաջողվում է գանազան հրովարտականքից, պաշտոնական թղթերից ու վավերագրերից մեծ քանակությամբ տեղեկություններ հավաքել իրեն հետաքրքրող դեպքերի մասին: Շուշում Հասան-Ջալալյան ժառանգներից մեկը նրան է հանձնում մի հարուստ հավաքածու՝ կազմված ֆիրմաներից, հրովարտականքից ու պաշտոնական թղթերից, որոնք պարսից շահերից ու օսմանյան ախրայետոդներից շնորհված են եղել Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մեխրներին:

Անցնելով Տիգակ գավառը, Ռաֆֆին ձեռք է բերում Առաքել վարդապետի գրած երկու հատորանոց պատմությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ էր

պարսեանկում Տիգրանի մելիքների պատմության վերաբերյալ և այդ կողմերում Տիգրանովի արշավանքի մասին:

Երկու ամիս շրջագայելով Ղարաբաղի հինգ գավառներում, Բաֆֆին կտրողանում է հրովարտակներից, պաշտոնական թղթերից, արձանագրություններից ու գրչագիր մատյաններից մեծ քանակությամբ արժեքավոր տեղեկություններ քաղել Ղարաբաղի մելիքների պատմության վերաբերյալ:

Ջրավարովելով դրանով, նա որոշումներ է կատարում նաև Ազուլիսի Քամա Առաքելոց վանքի ձեռագրատանն ու էջմիածնի մատենադարանում: Կուտակելով մեծ քանակությամբ պատմական փաստեր, Բաֆֆին իր որոնումները դռնն ապարոված շէր համարում: Այդ իսկ պատճառով նա օգտվում է նաև հետևյալ ձեռագիր աշխատություններից.

ա) Բաղզասար միտրոպոլիտի ժամանակագրությունը:

բ) Բաղզասար միտրոպոլիտի հրովարտականների, ֆիրմանների, կալվածագրերի, արձանագրությունների և զանազան պաշտոնական թղթերի հավաքածուն:

գ) Առաքել Կուստանյանցի երկու հատորանոց հավաքածուն:

դ) Երկու տետրակներ՝ քաղված Միրզա-Ազիզյոզայի պարսկերեն պատմությունից:

ե) Սարգիս-Ջալալյանցի «Պատմություն աշխարհին Ազվանից»:

զ) Սարգիս-Ջալալյանցի «Մագունն Ղարաբաղա մելիքներին»:

Մտերմազնին կերպով ուսումնասիրելով այս աշխատությունները, Բաֆֆին նկատում է, որ սրանք ևս չեն բավարարում իրեն: «Անցքերը, գործողություններն ու գործողները պատմական ճիշտ ձևի մեջ դասավորելու համար» նա ջանասիրությամբ սկսում է ուսումնասիրել նաև տպագիր աշխատությունները և օգտվում է հետևյալ աղբյուրներից.

1) Ջամշեմ Զ. Միքայել վարդապետ: Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէն աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784, հատոր 3, Վենետիկ, 178 էջ:

2) Առաքել Դավիթեղի: Պատմութիւն սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և ևս գաւառին Արարատոյ և մասին Գողթան գաւառի, ըսկսեալ ի թուոյն հայոց 1054 մինչև յաւարտ պատմագրութեանս (1601—1666) այլ և ի յիշումն տե՛նալ մասնաւորաբար աստի և անտի: Ամստելոդամ (Ամստերդամ), 1669:

3) Հաստեմ-Ջալալյանց Ծառյի կաթողիկոս Աղուանից: Պատմութիւն կամ հիշատ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711, Շուշի, 1839:

4) Դավիթ Բեկ. Պատմութիւն Դավիթ-բեգին և պատերազմաց հայոց Խափաշու որբ եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և հայոց 1171, Վաղարշապատ, 1871:

5) Արեմեմ Կաթողիկոս Կրետացի: Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նադիր շահին Պարսից: Վաղարշապատ, 1870:

6) Դիլանենց Պետրոս Դի-Սարգիս: Ժամանակագրութիւն 1722—1723 (ռուսերեն)՝ Ք. Պատկանյանի թարգմանությամբ: Պետերբուրգ, 1870 թ.):

7) Արզուբեանց-Նեկայնարազով Յովսեփ արքեպիսկոպոս: «Դարաբաղի ժառանգական տիրապետող, որ կոչվում են Ալիբե՛ն, Ռուսաստան դեսպաններ ուղարկելու ստիպողական պատճառները և նրանց խոդիրը Նորին կայսերական Մեծության Պետրոս Իվնից» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1858 թ., № 4, 5), ռուսերեն բնագիրը՝ «Собрание актов, относящихся к образованию истории

армянского народа» ч. I, 165—201 и ч. II, стр. 52—62. Այլև Сев. Архив. 1823, т. 6, № 10, стр. 233.

8) Աղդուրեանց-նկայնաբազուկ Յովսէփի «Հայոց տիրապետող իշխանների կամ Ղարաբաղի մելիքների մասին, նրանց անունները և տիրած երկրները, Շուշվայ իբրահիմ-խանի Շուշին գրաւելու պատճառները: «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. 2, стр. 52—62.

9) Նիդիաճ Ա. Գ. Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1806 годы. Кав. стар. 1872, № 2.

10) Н. Дубровин. Закавказье от 1803—1806 года. С. Петербург, 1866.

11) Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова. Изд. второе. С. Петербург, 1863 г.

12) П. Г. Бутков. Материалы для истории Кавказа. Ч. 3. С.-Петербург, 1869.

Այսպիսով, վերոհիշյալ ձեռագիր ու տպագիր ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև Ղարաբաղի հինգ զավառներում կատարած հետազոտական աշխատանքների հիման վրա Րաֆֆին 1882 թվականի մայիսից սկսում է գրել «Խամսայի մելիքությունները» վերնագրով ուսումնասիրությունը, դրանով կենդանացնելով մի «Վաղուց կորած և մոռացված պատմություն»:

1882 թվականի մայիսի 14-ին «Մշակի» 83-րդ համարում տպագրվում է մի այսպիսի հայտարարություն. ««Մշակի» այս համարից սկսում ենք տպագրել Րաֆֆիի նոր աշխատությունը՝ «Խամսայի մելիքությունները» վերնագրով, որը մի պատմական նկարագիր է Ղարաբաղի մելիքների գործունեությունից: Այդ օրվանից սկսած «Խամսայի մելիքությունները» պարբերաբար տպագրվում են «Մշակի» մայիս—հունիս թվահամարներում, մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով ընթերցողների շրջապատում:

Բարեկամներն ու ծանոթները հանգիպելով Րաֆֆուն, շնորհավորում են նրան և զանազան հարցեր ուղղում Ղարաբաղի մելիքությունների վերաբերյալ: Իր ընթերցողների հարցափրկությանը ընդառաջելով, Րաֆֆին գրել «Վերամտաբանում» խորացնում է իր գրածը Ղարաբաղի մելիքությունների մասին և ցույց է տալիս ցանկը այն աղբյուրների, որոնցից օգտվել է ինքը. միաժամանակ նա խոստանում է հրատարակել մի երկրորդ հատոր ևս, ուր պետք է գետնոված լինեն՝ ա) Ղարաբաղի մելիքների և կաթողիկոսների մասին պարբերական մամուլում ու գրքերում ցրված հոդվածները: բ) Ռուս պատմաբանների մեջ եղած տեղեկությունները (Актон Кав. Археогр. Ком.): գ) Ռուս պատմաբաններ՝ Սյուլևսի, Բուսկովի, Գուբրովիի և այլոց գրքերի մեջ եղած հոդվածները: դ) Պարսից պատմագրության մեջ Ղարաբաղի հայ մելիքների մասին եղած տեղեկությունները, այլև Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին շնորհած անվանական հրովարտական, ֆիրմանների օրինակները, մելիքների տոհմագրությանը վերաբերող արձանագրությունները, ճյուղագրությունների աղյուսակներ և այլն: Հավաքված նյութերը պետք է տպագրվեն Րաֆֆու կազմած ընդարձակ ծանոթագրություններով ու բացատրություններով: Այս նպատակով էլ Րաֆֆին գրկին անգամ դիմում է ընթերցողներին և խնդրում, որ իրեն տրամադրեն Ղարաբաղի հայ մելիքների պատմության վերաբերյալ եղած գրավոր փաստաթղթերի պատճենները:

1882 թվականի օգոստոսի 6-ին «Մշակում» ավարտվում է «Խամսայի մելիքությունները» աշխատության տպագրությունը: Միևնույն շարվածքից «Խամսան» տպագրվում է նաև առանձին գրքով: Գիրքը արդեն պատրաստ էր վաճառքի և

հնգինտոր նախապատրաստվում էր այն հանձնել գրավաճառներին, երբ ՄԻ շարք ազատ մարերիս պատճառով գրաքննիչը արգելում է լույս ընծայումը: Թեև «Մշակի» մեջ տպագրվելու ընթացքում աշխատությունը արդեն անցել էր նրա ձեռքով և շատ հատվածներ հանվել էին նրա կողմից ու մի քանի գլուխներ ամբողջովին ջնջվել, բայց և այնպես նա պնդում էր, որ գիրքը նորից ենթարկվի քննության ու կրճատումների: Բաֆֆին մի քանի անգամ գնում է գրաքննիչի մոտ, նա չէր ցանկանում, որ «եռամսայի մելիթությունները» վերստին քննեն: Շեքս Նորից քննելու լինեն,— գրում է Բաֆֆին,— գիրքը բոլորովին կկորցնի իր նշանակությունը: Մեկ և կես ամիս ձգձգելուց հետո, վերջապես սեպտեմբերի 14-ին գիրքը հանվում է վաճառքի: Հեղինակային ձեռագրերի բացակայության պատճառով դժվարանում ենք ասել, թե ինչպիսի փորձությունների է ենթարկվել «եռամսայի մելիթությունները» «Մշակում» տպագրվելու ժամանակ, սակայն մեզ հայտնի է արևմտալայ հասարակական գործիչ՝ Արփիար Արփիարյանի հիշողությունները, որից կարելի է ենթադրել, թե ինչպիսի դժան կրճատումների է ենթարկվել «եռամսան» գրաքննիչի կողմից: «Մշակ» օրագրի մեջ հրատարակյալ վիպասանության, կամ պատմական դրվածքը ձեռագիրը տեսա,— գրում է Արփիարյանը,— արյունաներկ թանաքը շատ սքանչելի տողեր կիսամեռ անդ ձգած է» (տե՛ս «Մասիս», 1884 թ., № 3736, էջ 194):

«Եռամսայի մելիթությունների» տպագրումից շանցած մեկ ամիս, Բաֆֆին ձեռնարկում և կարճ ժամանակամիջոցում ավարտում է Պլատոն Զուբովի «Ղա-րաբաղի աստղագետը» վեպի թարգմանությունը: «Այդ երկու աշխատությունները (նկատի ունի «Եռամսայի մելիթությունները» և «Ղարաբաղի աստղագետը»— Խ. Ս.) կապ ունեն միմյանց հետ,— գրում է նա գրքի առաձեռն հրատարակու-թյան առաջարկում,— և լրացնում են մինը մյուսի թերությունները, մեկը որ-պես վեպ, մյուսը որպես պատմություն: Եվ այդ մտքով էլ մենք թարգմանեցինք «Ղարաբաղի աստղագետը», համարելով նրան իբրև մի օժանդակ կամ լրացուցիչ տրյուր «Եռամսայի մելիթությունները» կոչված պատմության համար» (տե՛ս այս հատորում, էջ 7):

Պլատոն Զուբովի վեպը թեմայի ընդհանրությունից բացի, մի ավելորդ ան-գամ հաստատում էր Ղարաբաղի հայ մելիթների անկախ պետականության գո-յությունը, որի գրեթե կորած պատմությունը հայտնաբերել էր Բաֆֆին: Վերջին հանգամանքին մեծ նշանակություն էր տալիս պատմաբան Բաֆֆին: Ավելին, նա «Եռամսայի մելիթությունները» աշխատությունը համարում էր իր բոլոր ստեղծա-գործությունների պսակը: «Ես դրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած և մոռաց-ված պատմություն,— գրում է նա,— ես գրանով ապացուցեցի, որ հայկական իշ-խանությունը շարունակում է մինչև ներկա դարը» (տե՛ս այս հատորում, № 41 նամակը):

Եթե արեւելահայ թերթերը տարբեր պատճառներով բարձր համարեցին խոր-հրդավոր լուծություն պահպանել «Եռամսայի մելիթությունների» վերաբերյալ, ապա արևմտահայ առաջավոր գործիչները շատ բարձր գնահատեցին այս աշխատու-թյունը:

1884 թվականին Արփիար Արփիարյանը «Մասիս» շաբաթաթերթում հրապա-րակում է մի ընդարձակ հոդված «Բաֆֆին և հայ վիպասանությունը» վերնա-գրով (տե՛ս «Մասիս», Պոլիս, 1884 թ., №№ 3734, 3736, 3739), Թեև Ար-փիարյանը գանգատվում է, որ «Իր կամքն անկախ պատճառներով» չի կարող «Բաֆֆին գործից վրա այն եղանակով գրել, որ համապատասխանում է իր ցանկությանը, բայց և այնպես, այն, ինչ որ սովոր է, այդ էլ բավական է դո-

տելու համար, թե որքան բարձր է գնահատում նա Բաֆֆուն թե՛ իբրեկ վիզս-
սան, և թե՛ իբրեկ քաղաքական-հասարակական գործիչ: Այս հոգովածում մի շարք
հարցերի հետ մեկտեղ Արփիարյանը անդրադառնում է նաև Բաֆֆու վեպերի
նշանակությունը: Դառնալով հեռամայի մեխիբոթյուններին, նա գրում է. «Կով-
կասյան պատմության վերջին ժամանակներու փառահեղ և տխրագույն գրվածք
կկազմեն մեխիբոթնու պատմությունը: Կարգա հեռամայի մեխիբոթյուններն և
կարծես թե բոլորովին մի նոր աշխարհ կտեղափոխվիս: Անգղային տառքիտու-
թյուններն տարօրինակ գույներով կպատկերանան աշուցդ առաջ, ի լուր նոր տի-
տաններու դուցազներգությանց: Ժամանակը կրնա մեր մտքին շնչել մեր կար-
գացած գրքերու շատ էջերն, սակայն ով որ կկարդա մի անգամ հեռամայի մե-
խիբոթյունները» ալ այնուհետև ոչ մինն այդ տեսարաններեն անհետ կլինի լուր
աշքեն, ոչ մինն այդ դուցազանց անուններեն կշնչվի լուր սրտեն: Մեն մի
անուն կմխի սրտին խորը» (տե՛ս «Մասիս», 1884 թ., № 3736, էջ 192):

Արփիարյանի այս հոգովածը թեև հրահրում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի
շուրջը համախմբված պահպանողականների շար կրթերը և նրանք հարձակվում
են Արփիարյանի վրա (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1884 թ., № 78, էջ 1—4),
բայց այն ունենում է նաև իր գրական նշանակությունը: Բաֆֆու ստեղծագործու-
թյուններին, և հատկապես հեռամայի մեխիբոթյուններին» տված նրա գնահատու-
կանը արժանանք է ձգում արևմտահայ հասարակական ամենալայն խավերի մեջ
եծրը «Մասիս» շաբաթաթերթի մեջ հրատարակեցի «Բաֆֆին և հայ վիպասանու-
թյունը» վերնագրով մի քանի հատվածներ, մեր բարեկամներեն շատեր տեղեկու-
թյուններ ուղեցին հեռամայի մեխիբոթյունները գրքին վրա, փափուգելով որ
իրենց միջոց հայթայթեմ այդ գիրքն ստանալու համար: Շատ դժվար է գոհա-
ցում տալ այդ փափագանցը,— շարունակության մեջ ասում է Արփիարյանը,—
վասն զի Բաֆֆիի գործերը Պոլսո մեջ վաճառելու համար կհանգիստին գանազան
կարգի դժվարությունը» (տե՛ս «Արևելք», Պոլիս, 1884 թ., № 289):

Թեև Արփիարյանի համար շատ ցանկալի էր հեռամայի մեխիբոթյունները
ամբողջովին հրատարակել «Արևելքում», բայց, գրախոսական խառնությունների
պատճառով, նա ստիպված էր տպագրել աշխատության ամփոփ շարագրանքը
միայն: «Կովկասու գրաքննությունը արդեն հաշմած է այդ շատ պատմական
երկը, մենք ալ մեր կարգին կհանդիսանանք ավելի խիստ գրաքննիչ մը. իրավ
է ձեռքներնիս առաջ շերթար,— գրում է նա,— բայց զայս կպահանջե անհրաժեշտ
հարկը»: Այսպես ուրեմն, հարկադրված դիմելով զարտուղի վերջոյներին և «Հան-
դիսանալով ավելի խիստ գրաքննիչ մը», Արփիարյանը կարողանում է «Արևելք-
ի» 1884 թվականի 289, 291, 295 և 1885 թվականի 305, 312, 313 հա-
մարներում հրապարակել այս աշխատության սեղմ շարագրանքը:

Մի քանի նախադասության մեջ խտացնելով Բաֆֆու հիմնական տեղեկները,
Արփիարյանը կատարում է մեծահատված մեջբերումներ և ապա ամփոփում
դրանք, ավելի համարձակ կերպով պարզաբանելով հեղինակի կիսատ թողած
մտքերը: «Հեռամայի մեխիբոթյունների» արժեքը այնքան մեծ էր ու թողած տպա-
վորությունը այնքան ուժեղ, որ Հայկունին ևս ստիպված էր այդ պործը համարել
«Դոմփելի աշխատություն» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885 թ., № 51, էջ 3),
թեև այդ էլ խոնգարում, որ նա հեռամայի մեխիբոթյուններին» հետ կապված
այլ առիթով խոսելի Բաֆֆու ներքին գործերին ու վրդովի վիպասանի անդորրը
Դեպի Հարաբաղ կատարած իր շրջադալությունների բնթացքում Հայկունին ձեռք
բերելով Առաքել Վոստանյանցին Բաֆֆու տված ստացականը, հրապարակում է

այն «Մեղվում» և պահանջում, որ Բաֆֆին վերադարձնի Ա. Կաստանյանցի թե՛ն-
ապիր հավաքածուն և ապա ստանա իր գրությունը: Այս տոխիվ է, որ Բաֆ-
ֆին «Արձագանքում» հրապարակում է երկու հոդված «Նամակ խմբագրին» վեր-
նագրով (տե՛ս այս հատորում, էջ 146):

Ժամանակին «Եռամսյի մելիքությունները» աշխատությունը բարձր է գնա-
հատում նաև Հեռի (Առաքել Բաբխանյանը): Վերջինս ոչ միայն իր «Ուխտավորի
հիշատակարան» վերնագրով գրքույկը (Շուշի, 1885 թ.) մի ընծայականով նվի-
րում է Բաֆֆուն, այլև իր «Վե՛պ, թե՛ պատմություն» գրքում (Շուշի, 1887 թ.),
բազմիցս անդադառնալով «Եռամսյի մելիքությունները» և «Գաղտնիք Ղարա-
բաղին» աշխատությունների համեմատության, առավելությունը տալիս է Բաֆֆու
գրքին, համարանքով խռովելով հեղինակի մատուցած ծառայության մասին:
1886 թվականի սկիզբին «Եռամսյի մելիքությունները» աշխատության գնահատ-
մանը անդրադառնում է նաև Գալուստ Շերմազանյանը, «Նոր դարում» տպագրե-
լով մի ընդարձակ հոդված: Շերմազանյանը ոչ առանց տեղեկների բննարկում է
«Եռամսյի» և կատարում դիտողություններ, որոնց մեջ անխառն չէր նրա ցարա-
կան պաշտոնյա լինելու (Շերմազանյանը եղել է Թիֆլիսի քաղաքային) հան-
գամանքը (տե՛ս «Նոր դար», 1886 թ., №№ 50—53, 56, 58, 62, 63, 65, 67—69,
71, 74, 76, 78, 82, 83):

«Եռամսյի մելիքությունները» Բաֆֆու համեմատաբար քիչ տպագրված
ստեղծագործություններից է. մինչև այժմ ունեցել է ընդամենը երեք հրատարա-
կություն: Առաջին անգամ, ինչպես տեսանք, լույս է տեսել 1882 թվականին
Թիֆլիսում, երկրորդ անգամ՝ 1894 թվականին, դարձյալ Թիֆլիսում: Երրորդ
տպագրությունը ստեղծ է ունեցել Վինենայում 1906 թվականին:

Որքան մեզ հայտնի է, «Եռամսյի մելիքությունները» մինչև այժմ չի թարգ-
մանվել որևէ լեզվով:

Բաֆֆու նամակներից հայտնի է, որ «Եռամսյի մելիքությունները» առան-
ձին գրքով հրապարակվելուց հետո հետապնդվել է գրաքննիչի կողմից, այդ իսկ
պատճառով կազմողները նպատակահարմար գտան տեքստը տպագրության նա-
խապատրաստելիս հիմք ընդունել «Մշակում» հրապարակված տարբերակը: Սա-
կայն համեմատության ընթացքում պարզվեց, որ «Մշակի» և առանձին գրքով
հրատարակված տեքստերի միջև ոչ մի տարբերություն գոյություն չունի:

«Եռամսյի մելիքությունները» հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:
Արտատպված է «Մշակից», 1892 թ., №№ 83, 84, 96—99, 91—99, 101,
102, 109—113, 115—117, 119, 121, 122, 124—127, 132, 133, 139—142:

ՎԱՋՏՆԻԲ ՂԱՐԱՔԱՂԻ (էջ 363)

Ապրես Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղին», գիրքը, որի բնությունն է
նվիրված Բաֆֆու այս հոդվածը, այն գործերից է, որոնք հրապարակ են գալիս
հարա-հորոցով և մոռացվում են առանց աղմուկի:

Դեռևս հրապարակված չի «Գաղտնիք Ղարաբաղին», երբ Հայկունին այնու
է գովաբանել այն: Զբաղարարվելով դրանով, նա «Ուղեղնացական ակնարկներ»
վերնագրի տակ «Մեղվում» քաղվածաբար տպագրում է գրքի համառոտ շարա-
գրանքը (տե՛ս «Մեղու Հայաստան», 1895 թ., № 62—68):

Հեռի կարդալով այս շարադրանքը, կասկածանք է հայտնում գրքի պատմա-
գիտական արժեքի մասին և գտնում է, որ այն գրված է Բաֆֆու «Եռամսյի»

մելիբրիությունները» աշխատության հիման վրա (տե՛ս «Արձագանք», 1885 թ., № 14, էջ 204): Հայկունի կարգալուծ Լեոյի հողվածք, «Մեղվի» 79-րդ համարում պատասխանում է նրան: «Արձագանքի» 19-րդ համարում (1885 թ.) կրկին անգամ հանդես է գալիս Լեոն և պաշտպանում իր տեսակետները, չմոռանալով հարվածել Հայկունուն և գրքի հեղինակ Մ. Բարխուդարյանին, իր «Ուղեգնացական ակնարկներին» ծանոթագրությունում Հայկունի կրկին անգամ անբարդանում է Լեոյի հողվածին, անվանարկելով նրան (տե՛ս «Մեղու Հայաստան», 1885 թ., № 93, էջ 3):

«Արձագանքի» և «Մեղվի» բանավեճին շուտով մասնակցում է նաև «Նոր դարը», հրապարակելով բժիշկ Արամյանի հողվածք: «Նոր դարում» հողված է հրապարակում նաև Գալուստ Շերմազանյանը (տե՛ս «Նոր դար», 1886 թ., №№ 50—53, 56, 58, 62, 65, 67, 69, 71, 74, 76, 78, 82, 89):

Այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսում վեճի առարկա էր դարձել, թե ո՞վ է գրքի հեղինակը, Պետերբուրգում տպագրվում է կովայինձոր համարվող գիրքը՝ «Գաղտնիք Ղարաբաղին»:

1886 թվականի օգոստոսին «Գաղտնիքը» անցնում է Բաֆֆու ձեռքը: Նույն թվականի օգոստոսի 25-ին «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքի մեկնեա և Առաքել Մատուրյանին Բաֆֆու գրած նամակից իմանում ենք, որ վերջինս նպատակ ունի գրախոսական գրել այդ գրքի վերաբերյալ, բայց սպասում է, որ «...ամենքն իրենց ասելիքը ասեն հետո,— գրում է Բաֆֆին,— փաստերով կապացուցանեմ, որ այդ գիրքը Աբրահամ կամ Ապրես Բեկնազարյանների գրածը չէ, այլ Մակար վարդապետի կեղծ աշխատությունն է» (տե՛ս այս հատորում, № 74 նամակը):

Այս հավաստիացումից շանցած մեկ ամիս, Բաֆֆին «Արձագանքում» սկսում է հրապարակել «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքին նվիրված մատենախոսությունը: Եթե «Գաղտնիքը» լիներ գեղարվեստական ստեղծագործություն, Բաֆֆին, իհարկե, չէր զբաղվի դրանով, բայց որովհետև հեղինակը գիրքը ներկայացնում է իբրև մի պատմական հիշատակարան, որի փաստերը կարող են մոլորության մեջ գցել հետագա ուսումնասիրողներին, ուստի Բաֆֆին իր սրբազան պարտականությունն է համարում, ցույց տալ այդ գրքի ինչ լինելը: Հանգամանալից ու մանրագծին հետազոտությունների միջոցով և հավաստի աղբյուրների օժանդակությամբ Բաֆֆին պարզում է, որ այս գրքում եղած փաստերի մեծագույն մասը կեղծ են և մտացածին:

Որպեսզի «Գաղտնիքը» վաճառվի և ունենա պատմական վավերականի արժեք, հեղինակ Մ. Բարխուդարյանը հնարել է մի կեղծ պատմություն: Նա գրքի առաջաբանում իր ընթերցողներին հավաստիացնում է, որ իրեն «Գաղտնիքի» ձեռագիրը հանձնել է մի զառամյալ ծերունի Ապրես Բեկնազարյան անունով, որը իբրև թե ականատես է եղել իր նկարագրած դեպքերին: Նա այնուհետև պատմում է, թե ինչպես ձեռագիրը իրեն հանձնելուց հետո ծերունի Բեկնազարյանը անհետանում է, խնդրելով նրան աշխարհաբարի թարգմանել ու հրատարակել «Գաղտնիքի» ձեռագիրը: Առաջարանից նաև իմանում ենք, որ թարգմանելուց հետո Մ. Բարխուդարյանը կորցնում է գրքի բնագիրը:

Կուռ տրամաբանությամբ և հմուտ պատմաբանի վարպետությամբ Բաֆֆին բացահայտում է Մակար Բարխուդարյանի կատարած կեղծիքը: Բաֆֆին փաստերով ցույց է տալիս, որ Ապրես Բեկնազարյանը մտացածին անձնավորություն է, որի շուրջը եղած պատմությունը ճարպիկ ձևով հյուսել է Մ. Բարխուդարյանը: Այնուհետև Բաֆֆին մտնում է պատմության խորքը, դուրս է բերում վկայու-

թյաններ, համեմատում է դրանք «Գաղտնիքում» բերված փաստերի հետ, կատարում է տարեթվերի համեմատություններ և հանգում է այն եզրակացության, որ «Գաղտնիքի» մեջ նշանակված թվականների մեծ մասը ցույց են տալիս խիստ խոշոր հակասություններ, որոնք պարզ կերպով երևան են հանում այն անհրաժեշտ էջմարտությունը, որ հիմն հեղինակը գոյություն ունենար և ժամանակակից անձ լիներ, այդ տեսակ սխալների շերտն է:

Բաֆֆին նշում է անհաստատ սխալների մի շարք, որոնք տեղ են գտել «Գաղտնիքում», միաժամանակ նա ցույց է տալիս, թե ինչ եղանակով են գոյացել այդ սխալները: Քաղվածաբար մեջբերելով մեծածավալ հատվածներ, Բաֆֆին ընթերցողի համար պարզում է, որ Մ. Բարխուդարյանը շատ տեղերում արտադրել է «եռամսայի միջոցություններից»: Ավելի քան զավեշտական այն է, որ Մ. Բարխուդարյանը արտադրելու ժամանակ ընդօրինակել է նաև Բաֆֆու կողմից թույլ տված սխալները:

«Արձագանքի» իրար հաջորդող տասը համարներում Բաֆֆին ցույց է տալիս անհամար սխալներ, կեղծ վավերագրեր, եղծված փաստեր, որոնց միջոցով Մ. Բարխուդարյանը ցանկացել է կապել ընթերցողի աչքերը:

Քննարկման ենթարկելով բոլոր փաստերը, Բաֆֆին հանգում է այն եզրակացության, որ այդ գիրքը ոչ մի նոր աղբյուր չունի, «նա չէ բովանդակում յուր մեջ որևէ պատմական փաստ, որը մեր գրականության մեջ նոր լիներ: Իսկ ինչ որ նոր է,—ասում է Բաֆֆին,—այդ Մակար վարդապետի առականություններն են միայն»: Բացի դրանից, Բաֆֆին հաստատում է, որ «Գաղտնիքի» «զաղափարները, նկերումները և պատմական երևույթների բացատրությունները ամբողջապես առնված են «եռամսայի միջոցություններից»:

Ի վերջո Բաֆֆին «Գաղտնիքը» համարում է մի վնասակար աշխատություն, որը կարող է «անհույս ընթերցողներին մոլորեցնել և սուտը, կեղծիքը, անհավատալիքն էջմարտի տեղ մատակարարել»:

Վերջացնելով իր ուսումնասիրությունը, Բաֆֆին մի քանի խոսք ուղղում է նաև նրանց հասցեին, որոնք լրջախոս վերաբերմունքի փոխարեն պաշտպանում են «Գաղտնիքում» տեղ գտած կեղծիքները:

Բաֆֆու մատենախոսությունը նշանակալից դեր կատարեց գրքի ինչ լինելու պարզելու հարցում: Եթե՝ մինչ այդ «Գաղտնիքը» ուներ պաշտպանողների մի ամբողջ բանակ, ապա Բաֆֆու մատենախոսությունից հետո փոխվում է իրերի դրությունը: Մեկ և կես ամյա աղմկալից կյանքով ապրելուց հետո «Գաղտնիքը» մոռացվում է բոլորի կողմից: Այնուհետև մարդիկ այս գրքի հիշատակմանը անդրադառնում են Բաֆֆու հղվածի առիթով:

Բաֆֆու «Գաղտնիք Ղարաբաղի» մատենախոսությունը «Արձագանքից» բացի, հեղինակի երկու այլ աշխատության հետ հրապարակվել է նաև առանձին գրքով, 1906 թվականին Վիեննայում:

Մատենախոսությունը հրապարակված է Բաֆֆի ստորագրությամբ:

Արտատպված է «Արձագանք» շաբաթաթերթից, Թիֆլիս, 1886 թ., № 35 էջ 433—436, № 36, էջ 445—448, № 37, էջ 462—467, № 38, էջ 481—484, № 39, էջ 496—503, № 40, 510—513, № 41, էջ 523—530, № 42, էջ 542—547, № 44, էջ 570—576, № 45, էջ 588—592, № 46, էջ 605—607:

Բաֆֆու գրական հարուստ ժառանգության մեջ ամենից բիւ սուսմանաիր-ված բնագավառը նամակների բաժինն է: Բաֆֆին նամակներ շատ է գրել, եւ ընդարձակ նամակագրական կապեր է պահպանել ժամանակի գրական, թարգ-ջական ու հասարակական գործիչների՝ Ստ. Նազարյանի, Սմբատ Շահադեղի, Մկրտիչ Խրիմյանի, Պատկանյանի, Արթուրուու, Աբգար Հովհաննիսյանի, Հաժ-բարձուս Առաքելյանի, Շիրվանզադեի, Արփիար Արփիարյանի, Ալիշանի, Բազրազ Նավասարդյանի եւ այլոց հետ:

Մտավոր տվյալներով Բաֆֆու նամակների ընդհանուր քանակությունը հա-նում է մոտ երկու հազարի: Վիպասանի մահվանից հետո Աննա Բաֆֆին իր մա-է հավաքում Բաֆֆու համարյա բոլոր նամակները առանձին գրքով հրապարակ-լու համար: Սակայն նյութական միջոցների սղության պատճառով նրա այդ ցան-կությունը մնում է անկատար, իսկ նրա ժողոված նամակները՝ անտպո:

Ինչ վերաբերում է այս հատորում տեղադրվածներին, ապա դրանք հանդիսա-նում են Բաֆֆու նամակների փշրանքները միայն, որոնք մեզ են հասել առան-ձին անհատների հոգացողության շնորհիվ: Այս հատորում զետեղված շուրջ ութ տասնյակի հասնող նամակները, որոնք ուղղված են Մելքոն Փանյանին, Ավագ Ավթանդիլյանին ու այլոց, շատ հեռավոր պատկերացում են տալիս այն հարուստ ու բազմակողմանի նամակագրության մասին, որ ունեցել է Բաֆֆին իր ժամա-նակակիցների հետ:

Նամակների մի զգալի մասը բաղված են պարբերական հրատարակությու-ններից, իսկ մյուսները վերջված են Բաֆֆու արխիվից եւ տպագրվում են առա-ջին անգամ:

«Նամակներ» բաժնից օգտվելը դյուրացնելու նպատակով մեր կողմից նամա-կի սկզբում գրել ենք հերթական համարակալում եւ ավելացրել հասցեատիրոջ առնու՛ն ազգանունը, առնելով դրանք բառակուսի [] փակագծերի մեջ:

Ձեռքի տակ ունենալով նամակների մի մասի ինքնագրերը, խոստովամբ պահպանել ենք հեղինակի լիզվառճական առանձնահատկությունները, իսկ այն զեպքում, երբ օգտվել ենք տպագիր տեքստից, աշխատել ենք հարազատ մնալ այդ բնագրին:

Նամակները հատորում դասավորված են ժամանակագրական կարգով:

1 8 5 7

1. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՆ]

Հովհաննես Ավետիսյանը Բաֆֆու երիտասարդական շրջանի ընկերներից է, որի հետ նա ծանոթացել է Ուրմիայում: Հովհաննեսը ավարտելով Ուրմիայի մի-սիոներների ուսումնարանը, տեղափոխվում է Պոլիս եւ սովորում Բերբերի ամե-րիկյան դպրոցում, Բաֆֆին նպատակ ունի ուղևորվել Պոլիս, եւ ցանկանում էր կարապետ եղբորը իր հետ տանել որեւէ դպրոցում տեղադրելու: Համար, այժ նպատակով էլ նա Հովհաննեսից տեղեկություններ է ուզում տեղի դպրոցների մասին:

Այս նամակի գրություն թվականն ու ժամանակը տեքստում չի ժառանգը-ված, սակայն դրան անմիջապես հստորդող նամակը գրված է 1955 թվականի

2. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՆ]

Հովհաննես Ավետիսյանին ուղղված ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ նամակը նշանակալից փաստաթղթեր են երիտասարդ Րաֆֆուն ճանաչելու տեսանկյունից: Այստեղ Րաֆֆին խոսելով Հովհաննեսի կրթության հետ կապված հարցերի մասին, քննադատում ու մերկացնում է ամերիկյան դպրոցների ստանձնած դերն ու ձեռնարկած միջոցները: Քսանհինգամյա Րաֆֆին զայրույթով է նկատում, որ այդ դպրոցները դառնալով մի տեսակ «Գաղտնի մեքենա մոլորությունաց», հետապնդում են, որպիսզի դավանափոխ անեն իրենց գիրկը ընկած անժեղ պատանիներին:

Րաֆֆին շի խնայում է մերկացնում է նաև էշմիածնի կրոնավորներին, արքեթ, խմբվելով տաճարներում, կողոպտում են ժողովուրդին:

Նամակը արտասպալած է Րաֆֆու: Ժնեդյան 100-ամյակին նվիրված ժողովածվից, Փարիզ. 1937 թ., էջ 29:

3. [ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻՆ]

Խրիմյանին ուղղված այս նամակը Րաֆֆու երկրորդ տպագիր գործն է: Եթե Րաֆֆու «Արծվի Վասպուրական» ամսագրին ուղարկված նամակներից առաջինը գովասանքի ու քաջալերանքի խոսք էր Խրիմյանի հասցեին, ապա այս երկրորդ նամակը կրթող ու սուր մի քննադատություն է ուղղված հայ հոգեւորականության դեմ: «Նվիրողացիք,— ասում է Րաֆֆին,— որչափ ավելի ջանք են տանում ուսումնարաններն թաղմացնելու և տպագրությունն առաջ տանելու՝ Հայաստանի վարդապետները այնչափ հերքում են»:

Այս նամակից կարելի է դատել, թե երիտասարդ Րաֆֆին որպիսի կրթող վերաբերմունք ուներ հասարակական կյանքի հանդեպ և որքան համարձակ էր իր դատողությունների մեջ: Ժամանակի իմաստով Րաֆֆու կշտամբանքները այնքան սուր և համարձակ էին հնչում, որ Խրիմյանը Րաֆֆու հայացքների թողած տպավորությունը մեղմելու նպատակով ստիպված է լինում նամակի թե՛ սկզբում և թե՛ վերջում բացատրություն տալ իր ընթերցողներին:

Այս նամակը առաջին անգամ տպագրվել է 1858 թվականին «Արծվի Վասպուրական» ամսագրում: Հակոբ Միրզայան Մելիք-Հակոբյանց ստորագրությամբ, այնուհետև մեծ կրճատումներիով տպագրվում է նաև 1893 թվականին, Աննա Րաֆֆու հրատարակած «Արծվի Վասպուրական» ժողովածվում:

Արտատպված է «Արծվի Վասպուրական» ամսագրից, Վանոսսպ, 1858 թ., յո 7, էջ 185:

4. [ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԹԱՆՅԱՆԻՆ]

Ստավրոպոլի արքունի գիմնազիայի նկարչության դասատու Հովհաննես Քանյանին ուղղված այս նամակը Բաֆֆին գրել է 1860 թվականի հունվարի 15-ին Փայաշուկից:

Նամակը գրված է Ախթամարա վանքը աշխատությունը Քանյանի միջոցով Ստեփանոս Նազարյանին ուղարկելու առիթով: Քանյանյանը հավանելով Ախթամարա վանքը՝ աշխատությունը, իրեն հասցեագրված նամակի հետ մեկտեղ ուղարկում է «Հյուսիսսփայլի» հրատարակչին, որը և լույս է ընծայում ամսագրի նոյեմբերի ամսատետրակում: Այս կարճ հանձնարարականում Բաֆֆին առիթը բաց չի թողնում իր ամենաշերմ վերաբերմունքը արտահայտելու գեղի «Հյուսիսսփայլը»: Մի ամսագիր, որի երևան գալը երկար ժամանակ փափաքում էր տեսնելու նա:

Արտատպված է «Հյուսիսսփայլ» ամսագրից, 1860 թ., № 11, էջ 397:

5. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՅԱՆԻՆ]

Պատանեկության ընկեր Ավագ Ավթանդիլյանին ուղղված այս նամակը Բաֆֆին գրել է նոր տարվա 1868 թվականի հունվարի մեկի առթիվ:

Նամակը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում երիտասարդ հայրենասերի «խորասույզ» ու «խառն մտածմունքներին», ինչպես նաև գեպի «Փանքաբավոր» Նալբանդյանն ունեցած վերաբերմունքի մասին:

Այս նամակը ժամանակին որոշ կրճատումներով տպագրվել է Ա. Ավթանդիլյանի «Պատկերներ Բաֆֆու կյանքից» գրքում: (Անթանդրապոլ, 1904 թ., էջ 84) Ամբողջությամբ հրատարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 15):

6. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՅԱՆԻՆ]

Ավագ Ավթանդիլյանին ուղղված այս նամակը առաջին անգամ, որոշ ազդեցություններով, տպագրվել է Ավթանդիլյանի «Պատկերներ Բաֆֆու կյանքից» գրքում (էջ 85), այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (Երևան, 1958 թ., էջ 25):

Նամակում Նալբանդյանի մահվան նկարագրման առթիվ եղած դժգոհությունը վերաբերում է Մաթևոս Մամուրյանի հողվածին (տպագրված «Մադիկ» կոստյում հանդեսի 1866 թվականի № 124-ում): Անբավարար համարելով Մամուրյանի հողվածը, և բարձր գնահատելով Նալբանդյանի դերն ու նշանակությունը, Բաֆֆին գտնում է, որ «... ազգային այդ թանկագին Զոհի ցավալի մահը նկարագրելու համար հույսկավոր Հյուգոյի գրիչը պետք է, և Աբովյանի վառված կրակված սիրտը»:

Արտատպւած է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաժնու ֆոնդ, № 4):

7. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

Հայտնի է, որ 1868 թվականի օգոստոսին Բաժնին իրենց առևտրական տան գործերով մեկնում է Քիֆլիս Այստեղ ընկնելով, ինչպես ինքն է սասւմ, մի նախանձնի շրջապատի մեջ, առանձին ժողովներում կարգում է իր անդրանիկ վեպը՝ «Ելվիկը», որը գարմանայի ընդունելութուն է գտնում տեղի ընթերցող հասարակությունից: Այս հաջողության լուրը հասնում է Մոսկվա Ստ. Նազարյանին, և նա նամակով Բաժնուց խնդրում է «Ելվիկի» ձեռագիրը «Լապտեր Հայաստան» անունով ամսագրում տպագրելու համար:

Այս նամակը առաջին անգամ սրտի կրհատումներով տպագրվել է Ա. Ավթանդիլյանի «Պատկերներ Բաժնու կյանքից» գրքում (էջ 98), այնուհետև տեղ է գտել Բաժնի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 27):

Արտատպւած է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաժնու ֆոնդ, № 5):

1 8 6 9

8. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

1868 թվականի վերջում խաբխւում է Բաժնու հոր հարստության հիմքերը, «գործախուժյան մբրիկը փոթորկում է» Մելիք Միրզայի առևտրական գործերը, և նրանք սնանկ են հայտարարվում: Բաժնին մեծ ջանքեր է գործադրում կորուստը վերականգնելու համար, բայց իզուր. «կամք նախախնամության օրհնյալ եղիցես», — առում է Բաժնին և հնթարկվում կարիքին:

Ինչպես նկատելի է նամակից, Բաժնին ընկնում է ծայրահեղ կարիքի մեջ և ստիպված է լինում, իր կամքին հակառակ, Ավթանդիլյանից ետ խնդրել մի ջանի տարի առաջ նրան տված քան թուման փողը:

Այս նամակի սկզբի հատվածը ժամանակին հրապարակվել է Ավթանդիլյանի «Պատկերներ Բաժնու կյանքից» գրքում (էջ 88): Ամբողջությամբ տպագրվում է առաջին անգամ:

Արտատպւած է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաժնու ֆոնդ, № 6):

1 8 7 2

9. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՅԱՆԻՆ]

Բաժնին այս նամակը Ավթանդիլյանին գրել է այն ժամանակ, երբ ինքը աշխատում էր «Մշակի» խմբագրատանը և նրա վրա էր դրված արտաքին լուրերի կազմակերպման խնդիրը: Այս առիթով էլ նա դիմում է Ավթանդիլյանին Վ խնդրում նրան պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդել պարսկահայոց կյանքից. «Ինչե՛ր չեն լինում դիվանխանաներում, ինչե՛ր չեն լինում շարիաթխանաներում, ինչե՛ր չեն գործում նահանգների ճափմեներն, մալխաղաբներն և ինչե՛ր

10. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՆՅԱՆԻՆ]

Ապրելով Թիֆլիսում և աշխատելով «Մշակի» խմբագրատանը, Ռաֆֆին չէր մոռացել իր հայրենակիցներին, նա շահագրգռված էր, որ պարսկահայերն էլ ստանան ու կարդան «Մշակի» համարները, որ նրանց կյանքն էլ արտացոլի լրագրության մեջ։ Նամակում Ռաֆֆին իր ցավն է հայտնում, որ փոստային բարձր ծախսերը չարգելք կարող են լինել «Մշակի» Պարսկաստանում տարածվելուն։

Նամակից պարզվում է նաև, որ Ավթանդիլյանը պարբերաբար թղթակցում է «Մշակին»։

Հրապարակվում է առաջին անգամ։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Ռաֆֆու ֆոնդ, № 8)։

11. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՆՅԱՆԻՆ]

Այս փոքրիկ նամակը մի պատասխան է Ավթանդիլյանի հարցումներին։

Առավանդառու Ղաւթբեկով, էսպիոներ և Թավրիզեցին «Մշակի» պարսկահայ թղթակիցներն են։

Նամակը գրված է «Մշակի» բլանկի վրա։

Հրապարակվում է առաջին անգամ։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Ռաֆֆու ֆոնդ, № 9)։

12. [ՌԱՅԱՆՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻՆ]

Ռաֆֆին «Փունջի» առաջին և երկրորդ հատորներից թան օրինակ այս նամակի հետ մեկտեղ ուղարկելով Ռաֆայել Պատկանյանին, ցանկանում է իմանալ նրա կարծիքը իր ստեղծագործությունների մասին։

Կարդալով «Փունջի» հատորները, 1974 թվականի սեպտեմբերի 5-ին Պատ-

կանխանք Ռաֆֆուն գրում է. «...Ձեր արձակք յուր սեռումը՝ թե արտաքին, և թե ներքին հույսովն, թե ասացվածքի կերպով, և թե առարկայի ժամանակացությանը միով բանիվ ամեն կողմանե նոր երևույթ է մեր նորածին գրականության մեջ։ ...Դուք,— գրում է Պատկանյանը,— տիրապետեցիք բոլոր էությունս. որ կազմ կամեցաք այն կողմ տարեցիք հոգիս... Ինչո՞ւ, նրա համար, որ դուք բանասանդո՞ք եք բառիս ծայրահեղ իմաստով...» (Տե՛ս Ռաֆֆի, «Սալբի», 1911 թ., Վիեննա, Անեա Ռաֆֆու առաքարանը, էջ 16)։

Ռաֆֆու այս նամակից իմանում ենք նաև, որ Պատկանյանը հորդորել է նրան Գերմանիա գնալ (հավանաբար սովորելու համար) և այդ հորդորը թեև բարդ-ձանք է թողելու Ռաֆֆու սրտի մեջ, բայց միջոցների բացակայության պատճառով նրա այդ ցանկությունը այդպես էլ մնացել է անկատար։

Այս և հատորում զետեղված №№ 12, 57, 60, 70 և 75 նամակները առաջին անգամ տպագրվել է ԳԱ Տեղեկագրում, (Տե՛ս, 1956 թ., № 4, էջ 114—119)։ Տեղատր տպագրության է պատրաստել ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարանի գիտ. աշխատակից Գոհար Ազնավուրյանը։ Այնուհետև այս նամակը տեղ է գտել նաև Ռաֆֆի Բրազիլականության մասին՝ ժողովածվում (էջ 49)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Ի. Պատկանյանի ֆոնդ, № 1159)։

13. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆՆԵՐ]

Համբարձում Կարապետյանը Թավրիզի Արամյան դպրոցի դասատուներից էր, Ռաֆֆու բարեկամներից մեկը, որին նա ցանկանում էր ներգրավել «Մշակի» Թավրիզյան թղթակիցների շարքում։ Իր հայրենակիցների նկատմամբ Ռաֆֆու ունեցած վերաբերմունքը սրտացավ էր ու կարեկցական. նրանց կյանքի անմխիթար վիճակը հանգիստ չէր տալիս երիտասարդ հայրենասերին։ Այդ պատճառով էլ նա իր բարեկամներին խնդրում էր գրել ժողովրդի կյանքի և հասարակական ու կուլտուրական անցողարձերի մասին, Գրեցեք, խնդրեմ,— ասում է Ռաֆֆին Հ. Կարապետյանին,— թե ինչպե՞ս եք տեսնում տեղային առաջնորդին, կամ ձեր տեսիլն. գրեցեք ո՞վ է այժմ գլխավոր դերը խաղում այնտեղի հասարակական գործերում։

Հրապարակվում է՝ առաջին անգամ։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Ռաֆֆու ֆոնդ, № 24)։

1 8 7 5

14. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆՆԵՐ]

Համբարձում Կարապետյանին հասցեագրված այս նամակի մի զգալի մասը վերաբերում է վերջինիս և Թավրիզի Արամյան դպրոցի հոգաբարձության միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններին։ Ռաֆֆին տեղյակ լինելով միջադեպերին, հորդորում է իր բարեկամին շուտահաստվել անհաջողություններից և շնախանձել Մուշեղյանցիների (հավանաբար հակադրվող կողմի ներկայացուցիչներից մեկն է) հաջողությունների համար։ «Ամեն ինչ ոսկի չէ, ինչ որ փայլում է» — ասում է Ռաֆֆին։ Շեղանդայությունը վաղ թե ուշ, վերջապես մի օր կմերկա-

եառ: Այս նամակից պարզվում է նաև, որ Բաֆֆին անտարբեր չէր պարսկահայոց կյանքում պատահած անցուդարձերի հանդեպ, հետաքրքրվում էր ու ապրում եր հայրենակիցների կյանքով: «Կարողացի ձեր բառաձայնարանի պրագմա՞մը,— գրում է Բաֆֆին Շ. Կարապետյանին,— լափից դուրս անկարգ է»:

Նամակում հիշատակված Արզումանն ու մանտեսի Սիմոնը Թավրիզի հա-րուսաններից են և Բաֆֆու մտերիմ բարեկամ Մելիք Ազարյանի ընկերներից, իսկ Ասրին ու Սարգիսը հավանաբար Արամյան դպրոցի հոգաբարձուներից են:

Հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թան-գարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 19):

15. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

Նամակը գրված է Շ. Կարապետյանի կողմից հաղորդած տեղեկությունների անմիջական ազդեցության տակ: Կրթության ոճի, կրթոտության հարցում շարժա-ռիթ է հանդիսացել Ատուպատականի հոգեոր առաջնորդի կողմից Բաֆֆու վրա բարդած անտեղի մեղադրանքները:

Հոգևոր առաջնորդ Անգրեսան Եպիսկոպոսը իր մասին «Մշակում» հրապարակ-ված բացասական հոդվածի (տե՛ս «Մշակ», 1875 թ., № 1) տպագրության թույլ-տվությունն ու հեղինակությունը վերագրելով Բաֆֆուն, աշխատում է այդ փաստի մեջ տեսնել Բաֆֆու դիտարկությունն իր հանդեպ: Բաֆֆին իր նամակում բա-ցատրում է, որ «Մշակում» լույս տեսնող հոդվածները տպագրվում են խմբա-գրական ժողովներում քննարկվելուց հետո, որ հոդվածի տպագրվելը կամ չտպա-գրվելը կախված չէ որևէ մեկի կամքից: Հիշեցնելով, որ վերոհիշյալ հոդվածի հերքումը նույնպես տպագրված է «Մշակում» (տե՛ս «Մշակ», 1875 թ., № 11), Բաֆֆին պարզում է, որ խմբագրությունը անաշու է և անձնական կիրք կամ թշնամություն չունի դեպի այս կամ այն անձը: Այնուհետև անգրագոհելով նրա մյուս մեղադրանքին, Բաֆֆին բացատրում է, որ ինքը եթե որևէ ասելիք ունենա չի թաքնվի ուրիշի անվան տակ: «Իմ գրողակը հայտնի է և բացարձակ»,— ասում է նա: Բաֆֆին անմտություն է համարում նաև դիտարկության մասին խոսելը. որովհետև ինքը զոհարբություն գնով և հայրենիքին ծառայելու նպատակով է հանձն առել այդ «աղոտ պաշտոնը» և մերժվելու դեպքում չի կարող վշտանալ ու առավելապես դի պահել: Նա միայն դատապարտում է հասարակությունը, որը չի կարողանում «լավը վատից ջոկել»:

Վերջում Բաֆֆին Շ. Կարապետյանին պատվիրում է առաջնորդին ասել, որ «հասարակական գործիչները այդպիսի չնչին բաներից չեն խրտեսում, չեն հուսա-հառվում. պետք է ունենալ կամք և համոզմունքի հաստատություն ու ազգային գործերը առաջ տանել»:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգա-րան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 20):

16. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

Բաֆֆու այս նամակը ցույց է տալիս, որ նա հետևողականորեն զբաղվում էր պարսկահայոց կյանքով և աշխատում էր թե՛ լրագրության միջոցով, և թե՛ մասնավոր նամակներով օգտավետ լինել, նրանց մտավոր զարգացմանը:

Թավրիզի Արամյան դպրոցում ստեղծված դրուժյունը (որի մասին եւ լրիվ տեղեկութիւններ ունի Ղ. Կարապետյանի եւ այլոց միջոցով) շատ տխուր տպավորութիւն է գործում երա վրա: Բաֆֆին այդ բուրդի պատճառը տեսնում էր Եւսուցչական ժողովների բացակայութեան մեջ: Բաֆֆին մեղադրում է նաեւ իր բարեկամին՝ Ղ. Կարապետյանին, որը ցանկացել է «Մեծի գորութեամբ ստիպել աշակերտներին սովորելու յուր դասերը: Դա,— ասում է Բաֆֆին,— վարժապետի տեսմանութեան գլխավոր նշաններից մեկն է:» Փայտաղէյակի լինելով Արամյան դպրոցի իրադարձութիւններին: Բաֆֆին որոշում է գնալ Թավրիզ, աշխատել այնտեղ եւ որիշ կերպարանք տալ դպրոցի բարեկարգութեանը:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականութեան եւ արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 21):

17. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

Ինչպես տեսանք նախորդ նամակի ծանոթագրութեան մեջ, Բաֆֆին ցանկանում էր գնալ Թավրիզ եւ աշխատել Արամյան դպրոցում: 1875 թվականի հունիսի սկզբին դուրս գալով Թիֆլիսից, եւ ուղևորվում է Թավրիզ: Տեղում գործերը ավարտելուց հետո Բաֆֆին գնում է հայրենի գյուղը, հարազատների մոտ հանգստանալու:

Այս նամակը գրված է Սալմաստից: Ինչպես նկատելի է նամակի բովանդակութեանից, Բաֆֆին ճանապարհին հիվանդանում է եւ դեղորայք է խնդրում իր բարեկամից:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականութեան եւ արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 22):

18. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ]

Այս նամակը եւ նախորդի նման գրված է Սալմաստից: Բաֆֆին արդեն առողջացել էր եւ շտապում էր օր առաջ հասնել Թավրիզ, որովհետեւ ցանկանում էր ղեկավարել համար եռու պրոգրամա կազմելու: Ըստ Բաֆֆու կազմած նախնական ծրագրի դպրոցում պետք է ավանդվեր նաեւ իրանի աշխարհագրութունը: Այդ նպատակով էլ եւ իրազեկ է պահում Ղ. Կարապետյանին, թե ինչ ճանապարհով պետք է ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկութիւնները այդ առարկայի վերաբերյալ:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականութեան եւ արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 23):

1 8 7 6

19. [ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՌԱՔԵՆՅԱՆԻՆ]

Համարվում Առաքելյանը Բաֆֆու հայրենակիցներից էր: Կյանքի վաղ շրջանում ապրելով Պարսկահայաստանում, եւ ակտիվորեն մասնակցում էր տեղի հասարակական ու կուլտուրական կյանքի զարգացմանը:

Լինելով խորեն Ստեփաննի «Հայկական աշխարհի» բաժանորդը և աշխատակցելով այդ հանդեսին, Առաքելյանը մի նամակով դիմում է Բաֆֆուն՝ խնդրելով վերջինս թղթակցել Հայկական աշխարհին»։ Բաֆֆին, ինչպես նկատելի է նամակից, մերժում է Առաքելյանի առաջարկը, ասելով, որ ինքը խոստացել է «Արժրունուն» քանի ապրում է «Մշակը» աշխատակից լինել նորա հրատարակությամբ։

«Մշակը» 38-րդ համարի հետ կապված հարցը, որի մասին ակնարկ կա նամակում, վերաբերում է Բաֆֆու։ «Պարսկաստանի հայոց վիճակագրական գրությունը հոգվածին (տե՛ս «Մշակ», 1875 թ., № 38)։ Այստեղ Բաֆֆին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանի Արաղիստան նահանգում ապրող հայերի քանակության մասին, հոգվածի տողատակում նշելով, որ այդ տեղեկությունները ինքը քաղել է Թադևոս Եպիսկոպոսի վիճակագրությունից։

Առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 90)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 1528)։

20. [ԱՐԱՄՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀՈԳԱՐԱՋՈՒԹՅԱՆԸ]

Բաֆֆու այս նամակը հանդիսանում է Թավրիզի աղգային դպրոցի հոգաբարձության մարտի 8-ի գրության պատասխանը։

Դպրոցի հոգաբարձությունը հաջորդ ուսումնական տարում Բաֆֆու աշխատակցությունը ամրացնելու նպատակով դիմում է նրան և խնդրում, որ 1877 թվականին իրենց մոտ աշխատելու համար տա իր համաձայնությունը։

Բաֆֆին նամակի միջոցով հայտնում է, որ իր պատասխանը կարող է տալ գատիկ տոներեց հետո։

Հրապարակվում է առաջին անգամ։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 44)։

21. [ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ]

Հայտնի մանկավարժ, թարգմանիչ ու հրատարակիչ Փիլիպոս Վարդանյանը 1876 թվականի սկզբին մտադրվելով Պետերբուրգում հրատարակել «Լուսնա» տնտեսական մամուլի, մի նամակով դիմում է Բաֆֆուն և խնդրում նրան աշխատակցել իր հանդեսին։ Այս առաջարկությունը Բաֆֆին ընդունում է բաժնետեր միջոցով, որովհետև, — ասում է նա, — Ռուսաստանում մի օրինավոր մամուլի հրատարակությունը խիստ վաղուց իմ բաղձանքների առարկան է եղել։

Բաֆֆին խոստանում է կանոնավոր ու հարատև աշխատակցել «Լուսնային», յուրաքանչյուր ամիս ուղարկելով 30—90 երես նյութ։

Էնս Երզնե տվել եմ արտագրելու մի ամբողջ վիպատեսակա՛ն աշխատություն» ասելով Բաֆֆին նկատի ունենալով «Խաչատուրի հիշատակարանը» վեպը, որ արտագրել տալուց հետո նպատակ ունենալու մաս առ մաս տպագրել «Լուսնայում»։

Այս նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արձագանք» լրագրում, ինչպես նաև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 95)։ Արտատպված է «Արձագանքից», Թիֆլիս, 1892 թ., № 34, էջ 2։

22. [ՓԻԼՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻՆ]

Փիլիպոս Վարդանյանին ուղղված երկրորդ նամակում Բաֆֆին բացատրում է, որ «Լուսնային» որևէ բան ուղարկելը ուշացրել է, որովհետև չի ցանկացել բավականաճախ փոքրիկ հողվածներով: Նա Փ. Վարդանյանին տեղեկացնում է, որ գրագրին արտագրել է ավել և շուտով նրան կուղարկի «ճաշագողի հիշատակարան» վերնագրով վկայ, բաղկացած երկու հատորից:

Փ. Վարդանյանին ղեկնություն պատճառած հողվածք տպագրված է «Մշակի» 1876 թվականի 9-րդ համարում: Հողվածագիրը ոչ միայն կասկածանքով է խոսում դեռևս լույս չտեսած «Լուսնայի» ուղղության մասին, համարելով այն կղերական, այլև ամսագրի հրատարակումը համարում է ավելորդ:

Բաֆֆին նրան խորհուրդ է տալիս չվճատվել «Մշակի» բացասական դիրքից, «որովհետև,— ասում է նա,— ազնիվ նպատակը և սովորն աշխատությունը, թեև ուշ, վերջապես կպատկվեն արդյունավոր արգասիքով»:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արձագանք» լրագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 99):

Արտատպված է «Արձագանքից», Թիֆլիս, 1892 թ., № 34, էջ 2:

23. [ՓԻԼՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻՆ]

Այս նամակը իր մի շարք կողմերից բացի, հետաքրքրական է նաև նրանով, որ որոշակի տեղեկություն է պարունակում «ճաշագողի հիշատակարան» վկայ նախնական տարբերակի մասին:

Ըստ Փ. Վարդանյանին հաղորդած տեղեկությունների, այս վկայ առաջին մասի դեպքերը կատարվում են Վասպուրականի, Տարոնի ու Ասորպատականի մեջ և կենտրոնը՝ Վան քաղաքն է, իսկ երկրորդ մասի դեպքերը տեղի են ունենում Փոքր Ասիայում, Ռուսաստանում ու Հնդկաստանում և կենտրոնն է Կ. Պոլիսը: Հայտնի է, որ «ճաշագողի հիշատակարանում» գործողությունների զարգացումը ո՛չ Վանի, և ո՛չ էլ Պոլսի հետ ոչ մի առնչություն չունի: Պետք է ենթադրել, որ Բաֆֆին հրատարակման ընթացքում փոխել է գործողությունների վայրը:

«Ճաշագողի հիշատակարանի» առաջին հատորի ձեռագիրը ուղարկելով Փ. Վարդանյանին, Բաֆֆին նպատակ ուներ նրան ուղարկել նաև երկրորդ հատորը: Բայց ավաղ: Ինչպես պարզվում է Ավթանդիլյանին գրած 1880 թվականի 18-րդ ապրիլի թվակիր նամակից, կառավարությունը Փ. Վարդանյանին, իբրև կասկածավոր մարդու, մերժում է ամսագիր հրատարակելու խնդրքը:

Նամակի հետգրության մեջ Բաֆֆին իր համակրանքն է հայտնում, որ մեծահարուստ բարեգործ Սանասարյանը ցանկացել է որոշ պիտույքներ ուղարկել Դավրիժի դպրոցին: Բաֆֆին ցուցումներ է տալիս, թե ինչ է անհրաժեշտ իրենց:

Փ. Վարդանյանը այս նամակներին նախորդող իր առաջաքանում հայտնում է, որ ինքը «Արձագանքի» խմբագրությանն է տրամադրել շորս նամակ, սակայն մեզ համար անհայտ պատճառով նամակներից տպագրվել են միայն երեքը:

Նամակը առաջին անգամ հրատարակվել է «Արձագանք» լրագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 101):

Արտատպված է «Արձագանքից», Թիֆլիս, 1892 թ., № 35, էջ 1:

24. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՅԱՆԻՆ]

Ինչպես հայտնի է, Բաֆֆին օրիորդաց դպրոց հիմնելու և ուսումնական գործի ընդհանուր գրվածքը բարելավելու առիթով ընդհարվում է տեղի պահպանողականների հետ ու հեռանում Թավրիզից:

Թիֆլիսում, ինչպես հայտնի է գառնում նամակից, նրան թե՛ «Փորձի» խմբագրությունից, և թե՛ Ներսիսյան դպրոցից առաջարկում են աշխատել իրենց մոտ, սակայն Բաֆֆին գերադասելով՝ գյուղական պարզ ու խաղաղ կյանքը, տեղափոխվում է Ագուլիս: Ագուլիսի դպրոցից նրան հրավերել էին վարելու բարձր դասարանների հայոց լեզվի և պատմության ուսուցչի պաշտոնը:

1877 թվականի երկրորդ կեսից Բաֆֆին արդեն բնակվում էր Ագուլիսում: Նա թեև Թավրիզից հեռացել էր վերափոխված ինքնաստիճանում, բայց և այնպես չէր դադարել զբաղվել իր հայրենակիցների կյանքով: Անշխատեցեք, եղբայր, խնամք տանե՛ք դպրոցի բարեկարգմանը, — գրում է նա Ավթանդիլյանին, — ոչ միայն իրեն վարժապետ, այլև որպես ազնիվ հայ, օրը ճանաչում է, թե ինչ կարևորություն ունի ազգային դաստիարակությունը:

Նամակի վերջում մեծ հոգու տեր գրողը հայտնում է, որ ինքը ներում է՝ իր հակառակորդների բոլոր անիրավությունները:

Նամակում հիշատակված Բաղդուղիմեոս ճայր սուրբը և տե՛ր Մեսրոպը, ինչպես նաև Ծեծմիան, Ներսես ու Սուլման խանը Բաֆֆու թավրիզյան բարեկամներն են, նրա համախոհները:

Այս նամակը առաջին անգամ որոշ կրճատումներով տպագրվել է Ա. Ավթանդիլյանի «Պատկերներ Բաֆֆու կյանքից» գրքում (էջ 125):

Ամբողջովին հրատարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 10):

25. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Մելքոն Փանյանը, որի հետ Բաֆֆին ծանոթանում է նամակագրության միջոցով, Վերին Ագուլիսից է:

Գնալով Մուսկով, նա շուտով աչքի ընկնող դիրք է գրավում, ծանոթանում ծամանակի հայ մտավորականության հետ, դառնում է նրանց սիրելին և իրենցած հնարավորության սահմաններում օգնում է նրանց: Փանյանը սերտ կապի մեջ է եղել Նազարյանի, Նալբանդյանի, Շահազիզի, Պատկանյանի, Բաֆֆու և Նյուսենի հետ: Հայ գրողներին մի դեպքում նա օգնում էր նյութապես, մի ալը՝ ներքին կազմակերպում էր նրանց գրքերի բաժնեգրությունն ու վաճառքը և այլն:

Ինչպես հայտնի է, 1879 թվականին Բաֆֆին որոշում է բաժնեգրության միջոցով՝ հրատարակել իր «Կյանքը» անունով վեպը և օգնության համար նա մի ապագիր շրջաբերականով (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, էջ 503), ինչպես նաև մասնավոր նամակներով, գիմում է իր բոլոր բարեկամներին: Դեկտեմբերի 10-ին տպագիր շրջաբերականը, բաժնեգրվողների ստորագրության թերթիկը, այս նամակի հետ մեկտեղ Բաֆֆին ուղարկում է Մ. Փանյանին՝ խնդրելով լերդներն օգնել իրեն պայծերի տարածման գործում:

1879 թվականին ծանոթութուն հաստատելով Փանյանի հետ, Բաֆֆին մինչև իր կյանքի վերջը գտնվում էր նամակագրական սերտ կապի մեջ:

Բաֆֆու Փանյանին ուղղված նամակներից մեկ հասել է ընդամենը 34 հատ, զբաղեցրել 33-ը որոշ կրճատումներով 1913 թվականին Է. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկը) հրապարակում է «Արարատ» ամսագրի 3—3, 4, 6—7 համարներում:

Ավելի ուշ՝ 1920 թվականին, Է. Տեր-Հակոբյանը «Հայաստանի կոոպերացիան» հրկշարաթափեթում նորից է հրապարակում Փանյանցի ուղղված նամակներից 11-ը: Վերահրատարակվում են հատկապես նրանք, որոնք 1913 թվականին «Արարատում» հրատարակվելու ընթացքում կրճատվել ու հանվել էին:

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913, № 2—3, էջ 201:

26. [ԳԵՎՈՐԳ ՎԵՀԱՊԵՏՑԱՆԻՆ]

Աստաթյանի հայկական թեմի առաջնորդ Դեորդ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանին հասցեագրված այս նամակը Բաֆֆին գրել է «Կայծերի» բաժնեգրությունը իրացման առիթով:

Նախորդ նամակի ծանոթագրության մեջ արդեն ասված է, որ Բաֆֆին դիմում է Մ. Փանյանին ու իր մյուս բարեկամներին և խնդրում նրանց, որ օգնեն իրեն «կայծերի» տարածման գործում: Հարանման նամակներ, ստորագրության թերթիկի ու ապագիւր չըջարեալանի հետ մեկտեղ, նա ուղարկում է նաև Հովսեփ Կոստանյանին, Սուքիաս Պարպյանին, ինչպես նաև Դեորդ Վեհապետյանին:

Նամակում գրություն ամաթիվը չի մատանշված, սակայն հայտնի է, որ Վեհապետյանն այն ստացել է 1879 թվականի դեկտեմբերի 24-ին: Քանի որ չըջարեալանի հետ, մյուս բարեկամներին ուղղված նամակները գրված են դեկտեմբերի 10-ին, ապա հիմքեր կան ասելու, որ այս նամակը ևս գրված է դեկտեմբերի 10-ին:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 128):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ՀՍՍԻ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆոնդ № 52, ցուցակ № 5, գործ № 7, թերթ 58):

27. [ԱՎԱԿ ԱՎԹԱՆԳԻՏԱՆԻՆ]

Վերսկսելով Ավթանդիլյանի հետ ընդհատված նամակագրությունը, Բաֆֆին տառապում է իր զլխով անցած դեպքերը: «Կյանքի ալիքները մեջ տատանվող իմ ետվը,— գրում է նա,— այժմ կարծես թե հասել է իր նավահանգստին: Որկար Սափառույնն հետո, նրկար անախորժություններ կրելն հետո, վերջապես Թիֆլիսում դադար գտա»: Մանուցման կարգով պետք է ասել, որ Բաֆֆին Ազուլիսի դպրոցում ընդհարվելով տեղի պահպանողական, աղայական տարրերի հետ, թողնում է դպրոցն ու տեղափոխվում Թիֆլիս: Ուկժժ ես իմ աշխարհի մեջն հմ գտնվում,— գրում է նա,— որ վաղուց փափագելի էր. գրավոր աշխատանքը միշտ եղել է իմ կյանքի նպատակը...»:

Աշխատելով խմբագրատանը, Բաֆֆին նորից սկսում է հորդորել իր բարեկամին, «Շարունակեցեք Ձեր թղթակցությունները «Մշակին»,— ասում է նա Ավթանդիլյանին,— Ձեր նամակները հետաքրքիր են»:

Խեղանյաճը, որի մասին խոսում է Բաֆֆին, Թավրիզի Արամյան գաղաթի

28. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՆՅԱՆԻՆ]

Բաֆֆին Քավրիգից հեռանալուց հետո, որոշ ժամանակ անց, Արամյան զբաղուցում սկսում է պաշտոնավարել նրա ընկեր Ավագ Ավթանդիլյանը: Դասատու լինելուց բացի, նա զբաղվում էր նաև վարչական գործերով: Այս խնդրում իբրև փորձված ընկերոջ նա երբեմն գիմում է Բաֆֆու օգնությունը: Դրա լավագույն վկայությունը հանդիսանում է Բաֆֆու տված խորհուրդները, դպրոցի համար տեսուչ հրավիրելու հարցում:

Այս նամակում ևս աչքի է ընկնում Բաֆֆու վերաբերմունքը իր հայրենակիցների հանդեպ և նկատվում է նրանց մի որևէ բանով օգտակար լինելու ձգտումը: Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞վ է նամակում հիշատակված Ավետիս Տեր-Օհանյանը:

Նամակը կիսատ է, վերջին մասը, որը գրված է եղել մի այլ էջի վրա, չի պահպանվել:

Առաջին անգամ լույս է տեսել Բաֆֆի «Դրականություն մասին» ժողովածո-վում (էջ 128):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 12):

29. [ՍՈՒՓԻԱՍ ՊԱՐՉՅԱՆԻՆ]

Էջմիածնի սինոդի անդամ Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարլյանը այն մարդկանցից մեկն է, որոնց Բաֆֆին դիմել էր «Կայծերի» բաժնեգրության գործում իրեն օգնելու համար (տե՛ս № 26 ծանոթագրությունը):

Նամակը պարզ ու որոշակի տեղեկություններ է պարունակում այն դժվարությունների մասին, որոնց հանդիպել է Բաֆֆին իր գրքերի հրատարակման գործում: «Ծշմարիտ կասեմ Ձեզ, սրբազան հայր,— գրում է Բաֆֆին,— որ մեծ բարոյական տանջանք է պատճառում ինձ այս եղանակով գիրք տպագրելը»:

Դժգոհ լինելով իրականությունից և չունենալով այլ միջիջրություն, Բաֆֆին բավարարվում էր նրանով, որ բարեկամները համակրում են նրա գործունեությունը:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Սովետական գրականություն» մասագրքում, 1955 թ., № 11, էջ 36: Տպագրության է պատրաստել գիտ. աշխատող Ա. Աղամյանը: Այնուհետև այն տեղ է գտել նաև Բաֆֆի «Դրականության մասին» ժողովածուում (էջ 132):

Արտատպւած է ինքնագրից (տե՛ս ՀՍՍՌ Մինիստրներին սովետին կից պետական մատենադարան, անհատական արխիւներին ֆոնդ, թղթապահակ № 185, վավերագիր № 4)։

30. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԳԻՆՅԱՆԻՆ]

Ա. Ավթանդիլյանին հասցեագրւած այս նամակը Բաֆֆին գրել է Նրա մարտի 30-ը թվակիր նամակի առիթով։ Բաֆֆին մեկ առ մեկ պատասխանում է Ավթանդիլյանի նամակի բոլոր կետերին, բացատրում նրան «Մշակի» նպատակն ու բռնած գիրքը Արեւմտահայաստանում, Պարսկահայաստանում և Հնդկաստանում ապրող հայերի հանդեպ։ Այստեղ Բաֆֆին կրկին անդամ ցույց է տալիս իր նվիրածութիւնը Պարսկահայաստանում ապրող հայրենակիցներին։

Նամակում հիշատակւած Արիստակեսը, Քամասը և Գառայանը Բաֆֆու թովորդարեակ բարեկամներից են։

Գ. Նիկողոսյանը «Մշակի» Պուսի թղթակիցն էր, որը 1882 թվականին զըժով Արծրունու հետ, դադարում է աշխատակցել «Մշակին» ու թղթակցում է «Порядоку» և «Մեղու Հայաստանի» լրագրերին։

Փ. Վաղդանյանը Բաֆֆու մտերիմներից էր, որը ցանկանում էր «Լուսն» անունով ամսագիր հրատարակել (տե՛ս № 21—23 նամակները և ժանտապարտութիւնները)։

Ամբիսանյանցը «Մշակի» գործարար թղթակիցներից էր՝ դավանանքով բողոքական։ Նրա պաշտպանած տեսակետների առիթով «Մշակի» ու «Մեղու Հայաստանի» լրագիրների միջև սկիզբ է առնում ծավալուն բանավեճ։

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Բարեկանութեան մասին» ժողովածուում (էջ 134)։

Արտատպւած է ինքնագրից (տե՛ս ԿԱ գրականութեան և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 13)։

31. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԳԻՆՅԱՆԻՆ]

Ավթանդիլյանին հասցեագրւած այս նամակից մեր ձեռքն է անցել միայն վերջին մասի պատասխանը՝ (ՀԳ) հետգրութիւնը։ Նամակի սկիզբը շինելու պատճառով ո՛չ գրութեան թվականն է հայտնի և ո՛չ էլ ամիս-ամսաթիւը։ Սակայն նամակում հիշատակւած երկու փաստերից հնարավոր է դառնում որոշել թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը։ Նամակում խոսվում է «...նոր կազմւած տպագրական ընկերութեան» մասին։ Հայտնի է, որ այդ ընկերութիւնը հիմնվել է 1880 թվականի մարտի սկզբին, ուրեմն գրութեան տարեթիւը պարզ է։

Ինչ վերաբերում է ամիս-ամսաթիւին, ապա այս հարցում մեզ օգնում է նամակում հիշատակւած արեւմտահայ սովատանջներին ուղարկւած գումարի քանակութիւնը։ «Մշակում» տպագրւած լուրերից հայտնի է, որ մինչև ապրիլի 10-ը խմբագրութիւնը հանգանակել և Արեւմտահայաստան է ուղարկել 22 հազար ռուբլի, իսկ ապրիլի 28-ին այդ գումարը հասնում է 26 հազար ռուբլու։ Բաֆֆին նամակում Ավթանդիլյանին գրում է. «Մշակի» խմբագրութիւնը ուղարկեց Թուրքիայի սովատանջներին 24 հազար ռուբլի. դեռ նիվաւտութիւնները շարունակւում են։ Բացի դրանից, զգացվում է նաև, որ այս նամակը հաջորդել է նրա

Այս նամակում աչքի է ընկնում Բաֆֆու դժգոհությունը գրաքննական խնդրությունից: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ցարական կառավարությունը իրոք որ սկսում է ավելի խստեւթյամբ վերաբերվել Գիւպի ամեն մի գրվածք, որը լարող էր նրանց մեջ ազատագրական ոգի ներշնչելու: Ելնելով դրանից, Բաֆֆին լանկեցությունների մեջ է մտնում իր բարեկամ Գաբրիել Միրզոյանի հետ «Կայ-Եւրի» տպագրությունը Մոսկվա տեղափոխելու համար:

Պատասխանելով Մ. Փանյանցի հարցերին, Բաֆֆին իր դժգոհությունն է հայտնում նաև Տպագրական ընկերությունից: «Ընկերության ընդէլ մասնաճյուղը,— ասում է նա,— այնպիսի անձինքներից է բաղկացած. որ հազիվ թե փոք-փշատե իր հեղինակությունը հարգող մի գրող կցանկանար իր աշխատությունները նրանց քննությանը ենթարկել: Այս ասելով Բաֆֆին նկատի ունի հատկապես Պ. Սիմոնյանին, Սեդրակ Մանդինյանին, Ա. Նահապետյանին, Ս. Պալանյանին և այլոց:

Նամակում հիշատակված Դյուզանները և Տաթայանները պոլսահայ հայտնի արուեստներ են, որոնց ծախքով տպագրվել են մեծ քանակությամբ գրքեր:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 139):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 2—3, էջ 202:

1 8 8 1

33. [ՄեկՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Մ. Փանյանին ուղղված այս նամակը մի պատասխան է նրա 24-ը դեկտեմբերի (1880) թվակրի նամակին: Բաֆֆին հայտնում է իր բարեկամին, որ «Կայ-Եւրի» Մոսկվայում տպագրել տալու դիտավորությունը թողել է և եթե ծախքերի նումարը լրացնի, ապա առաջիկայում Թիֆլիսում կսկսվի վեպի տպագրությունը «Խենթի» տպագրության որակի մասին եղած ակնարկը վերաբերում է վեպի ուղղակի հրատարակությանը, որը ձեռնարկել էր Թադևրիզում Բաֆֆու աշակերտ Լեռի Ապրեսյանը:

Նամակից հայտնի է, որ Բաֆֆին ցանկանում էր մի ճամփորդություն կուրորել Պոլս և Հայաստանի վրայով վերադառնալ Թիֆլիս: Վիպասների առաջնությունը միջոցների աղության պատճառով մինչև վերջն էլ մնաց իրրի լանկալի երազ:

Գրեգոր Նիկողոսյանը «Մշակի» թղթակիցներից էր (տե՛ս № 30 ծանոթագրությունը):

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև այն տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 145): Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 337:

34. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Պատասխանելով Մ. Փանյանի ապրիլի 7-ի նամակին, Բաֆֆին խոսում է նաև Մոսկվայի անկեյանոցի հիմնադրության կողմից ճանապարհորդության համար իրեն փող տրամադրելու մասին:

Տալով իր համաձայնությունը, Բաֆֆին Փանյանին խնդրում է գաղտնի պահել դեպի Արևմտյան Հայաստան իր կատարելիք շրջագայությունը, որովհետև, ասում է նա, «Թիֆլիսի տաճկաց կոնսուլը ամենալայնին երևույթներն անգամ հազորում է իր կառավարությանը, մի հանգամանք, որը կարող էր խանգարել նրան»:

Գասպարյան ապաստարանի հոգաբարձությունը (որի խորհրդի անդամներից մեկն էլ Մ. Փանյանն էր), ինչպես կտեսնենք հաջորդ նամակներում, անուշադրության է մատնում այս գործը և Բաֆֆու երազած ճամփորդությունը մնում է անիրագործելի:

Նամակն առաջին անգամ հրատարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև այն տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 147): Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 333:

35. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Հավաստելով Մ. Փանյանից 17-ը և 18-ը հունիսի թվակիր նամակների ստացումը, Բաֆֆին շնորհակալություն է հայտնում Սմբատ Եահազիզի «Հրապարակախոսի» ձայնն վերնագրով գիրքը իրեն նվեր ուղարկելու համար:

«Կապալարյան անկեյանոցից» ես ոչինչ ակնկալություն չունեի՝ դարձվածքը վերաբերում է վերոհիշյալ հիմնարկի կողմից ճանապարհորդության համար Բաֆֆուն փող տրամադրելու խնդրին (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը):

Ինչ վերաբերում է դրամական հաշվին, որի մասին խոսում է Բաֆֆին, ապա ուս վերաբերում է Փանյանի ձեռքով Մոսկվայում տարածած «Դավիթ Թեկի» ուռաչին գրքի վաճառքից զոյացած գումարին:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 340:

1 8 8 2

36. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Բաֆֆին խոսելով Թիֆլիսից բացակա լինելու մասին, պարզաբանում է իր կողմից երկար ժամանակ նամակ չգրելու պատճառը. Բաֆֆու ասածը վերաբերում է 1891 թվականին ձեռնարկած ճամփորդությանը. Հայտնի է, որ 1891 թվականի հունիսի 25-ին Բաֆֆին մեկնում է Ղարաբաղի և Սյունյաց աշխարհի Կոչ-

մերը «Դավիթ Բեկի» և «Խամսայի մեկերությունները» աշխատության գրության համար փաստական տեղեկություններ հավաքելու (տե՛ս «Խամսայի մեկերություններ» աշխատության ծանոթագրությունը, էջ 635)։

Այս նամակը նշանակալից է նրանով, որ ընթերցողին որոշակի պատկերացում է տալիս գրողի նյութական գրության մասին։

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 155)։

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 340։

37. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՏԱՆԻՆ]

Այս նամակը ամբողջովին նվիրված լինելով «Մշակին» Պոլսից թղթակցող Գրիգոր Նիկողոսյանին, ժամանակին «Արարատ» ամսագրում գրաքննչական նկատառումներով չի տպագրվել (Գ. Նիկողոսյանի մասին տե՛ս № 30 ծանոթագրությունը)։

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում։

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիայից», Երևան, 1920 թ., № 14, էջ 376։

38. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՏԱՆԻՆ]

Պատասխանելով Մ. Փանյանցի 13-ը մարտի նամակին, Բաֆֆին խոստանում է կատարել Գ. Նիկողոսյանին վերաբերող նրա խնդիրը, որը ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է վերջինիս 150 ուսրի փող ուղարկելուն։

Գ. Նիկողոսյանի հոգվածը, որի մասին խոսում է Բաֆֆին, տպագրվել է «Մշակի» մարտի 18-ի (1882 թ.) համարում «Նամակ Թուրքիայից» վերնագրով։

Միմռե և Սարգիս Թումանյանները Թավրիզի մեծահարուստներից են, Սարգսի որդի Վարդանը Թավրիզում եղել է Բաֆֆու աշակերտը։ Սա էր, որ 1884 թվականին Մոսկվայում հրատարակվեց «Ջալալեդդին» վեպիկը՝ Երիտասարդը, որ Գ. Նիկողոսյանի միջնորդությամբ Պոլսից գիմել էր Բաֆֆուն «Խենթի» և «Ջալալեդդինի» ֆրանսերեն թարգմանության թույլտվությունը ստանալու համար արևմտահայ բանաստեղծ Թումաս Թերզյանն է։ Վերահիշել ստեղծագործությունները թարգմանվել են, թե ոչ, դժվարանում ենք ասել։

Նամակն առաջին անգամ որոշ կրճատումներով հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում (տե՛ս 1913 թ., № 4, էջ 341), Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիայում», այնուհետև այն տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 156)։

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթից, 1920 թ. № 15, էջ 627։

39. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՏԱՆԻՆ]

Ինչպես հայտնի է նախորդ նամակից, Բաֆֆին Փանյանին խնդրել էր Վարդան Թումանյանին ծանոթացնել «Ջալալեդդինի» տպագրության համար հեղինակի առաջադրած պայմանների հետ։ Փանյանը 13-ը ապրիլի թվակիր նամակով

հաղորդում է նրա համաձայնության մասին, ավելացնելով, որ Վարդանը ցանկանում է հրատարակել նաև «Կայծերը»:

Հայտնի պատճառով մերժելով «Կայծերի» տպագրության իրավունքը, Րաֆֆին առաջարկում է նրան «Ջալալեդդինի» հետ մեկանգղ տպագրել «Մշակում» հրապարակված իր վեպիկներն ու պատկերները (նկատի ունի «Գեղեցիկ Վարիկը», «Կուսագրությունը», «Սովը», «Անբախտ Հոփսիմեն», «Մի օրավար հոգը», «Բերրի Շարառոնին» և այլն), Այդ բոլորն, ասում է Րաֆֆին, այժմ մոռացված են, քայքայ ժողովրդի ընթերցանության համար մեծ նշանակություն ունենա:

«Մի ֆանիար այդ աշխատություններից քաղգմանկցան գերմաներեն ու աստ-սերեն լեզուներով», ասելով Րաֆֆին նկատի ունի «Բերրի Շարառոնին» պատմվածքի գերմաներեն թարգմանությունը, տպագրված 1881 թվականին Բեռլինի «Vossische Zeitung» լրագրում: Ինչ վերաբերում է ռուսերենին, ապա մինչև 1882 թվականը նրա ստեղծագործություններից թարգմանվել ու հրատարակվել էր «Հաբեմը» (տե՛ս «Русские ведомости», 1879 թ., № 151), «Ջալալեդդինը» տե՛ս «Тифлисские ведомости», 1879 թ.) և «Դավիթ Բեկը» (տե՛ս «Кавказский курьер», 1881 թ., № 60):

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև անդ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 161):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 343:

40. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Նամակի մեծագույն մասը նվիրված է Րաֆֆու նախկին աշակերտ Վարդան Թումանյանի կողմից «Ջալալեդդին» և «Մշակում» հրապարակված վեպիկները Սոսկվայում տպագրելու հետ կապված հարցերին:

Ալեքսանդր-բեկ Մելիք-Հայկազյանի կողմից «Դավիթ Բեկի» երկրորդ հրատարակությունը իր ծախքով կատարելու մասին լուրը տպագրված է «Մշակի» 1882 թվականի 102-րդ համարում (էջ 2), «Դավիթ Բեկի» այս հրատարակությունը չիրականացավ, որովհետև Մելիք-Հայկազյանի տրամադրած գումարը Րաֆֆին գործադրեց «Կայծերի» տպագրության վրա:

«Եսամայի մելիքությունները» աշխատությունը առանձին գրքով հրատարակման առիթով գրաքննիչի հարուցած խոչընդոտների մասին տե՛ս ժանոթագրություններ բաժնում՝ էջ 639:

Նամակում Գ. Նիկողոսյանի մասին եղած ամբողջ հատվածը «Արարատ» ամսագրում տպագրվելու ժամանակ հանվել է գրաքննիչի կողմից:

Այս նամակն ամբողջովին առաջին անգամ հրապարակվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթավերթում, ինչպես նաև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 162):

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթավերթից, 1920 թ., № 15, էջ 630:

41. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Մելքոն Փանյանին հասցեագրած այս (7-ր հոկտեմբերի) նամակին նախորդել է նաև մի այլ նամակ, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել: Այս նամակից պարզվում է, որ Րաֆֆին սերտ հարաբերությունների մեջ է եղել Սմբատ Շա-

հաղթի հետ և նրանից տեղեկություններ է խնդրել «Ղարաբաղի ասազագետը» վեպի հեղինակ Պլատոն Զուբովի մասին (տե՛ս «Թարգմանչից» հոգվածի ժառանգությունը, էջ 641)։

«Կայծերի» տպագրությունը իր ծախքով կատարող բարերարը, որի մասին ակնածանքով խոսում է Բաֆֆին, հրետանային գնդապետ Մելիք-Հայկազյանն է՝ «կայծերի» մեկնեսար։ Ինչ վերաբերում է «Զալայեղիկներ» Քիֆիսում տպագրող երիտասարդին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, խոսքը վերաբերում էր Աբել Ապրեսյանին, որը նպատակ ուներ վերահիշյալ գիրքը մի քանի հազար օբյեկտիվ ձրի տարածել արևմտահայության մեջ՝ «նրանց թմրած զգացմունքները զարթեցնելու համար»։

Բաֆֆու արած մեղմ ու զուսպ ակնարկներից ընթերցողը գլխի է ընկնում, թե նյութական ինչպիսի գծավորին կացության մեջ էր գտնվում նա։ Վիպասանը ուրիշ երջանկություն չունեւ, քան կենդանության օրոք իր բոլոր հեղինակությունները տպագրված տեսնելը՝ և այդ էլ նրան չի հաջողվում։

Նամակն աննշան կրճատումով առաջին անգամ հրապարակվել է Անարատոս ամսագրում։ Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում, այն տեղ է գտել նաև Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 164)։

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթից, Երևան, 1920 թ., № 16, էջ 676։

42. ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻԼՑԱՆԻՆ

Ա. Ավթանդիլյանին ուղղված այս նամակը բաղկացած է եղել երկու էջից (a և b), որից մեզ է հասել միայն երկրորդ (b) էջը։ Սկզբը չլիներ ու պատճառով նամակի գրության թվականն ու ժամանակը հայտնի չէ։ Սակայն նամակի պարունակությունից հնարավոր է գտնում պարզել թե՛ մեկը, եթե՛ մյուսը։ Նախորդ նամակում Բաֆֆին Փանյանին հայտնում է հետևյալը՝ «Կայծերը» տպագրվում է,— ասում է նա,— հուլիս ունեմ, որ մինչև ներկա ամսի (հոկտեմբերի—տ. Ս.) վերջը առաջին հատորի տպագրությունը վերջանա, եթե հոկտեմբերի վերջում ավարտվելու էր վեպի տպագրությունը, ապա կարելի է պնդել, որ «Կայծերը» արդեն մամուլի տակ էր։

Այստեղից էլ պետք է ենթադրել, որ նամակը գրված է 1882 թվականին, հոկտեմբեր ամսում։

Նամակում հիշատակված Տեր Աստվածատույանի ով լինելը մեզ չհաջողվեց պարզել։

Վտանգը, որի պատճառով Ավթանդիլյանը խորհուրդ է տվել Բաֆֆուն ընտանիքը տեղափոխել Սամաստից, վերաբերում է Շեյխ Իրազուլլահի 1882 թվականին նախառեղած արշավանքին, որը ըստ տվյալների տեղի չի ունեցել։

«Կայծերի» տպագրության համար «Մի քան ձեզ պարտական եմ» ասելով, Բաֆֆին նկատի ուներ Ավթանդիլյանի մատուցած ծառայությունը վեպի արտագրման գործում (տե՛ս այս հատորում, № 27 նամակը)։

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 169)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 16)։

43. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս նաւակում գրքերի վաճառքի վերաբերյալ հարցերից բացի, Բաֆֆին խոսում է նաև «Հայոց տպագրական ընկերություն» անհոգության և «Գնեստրոն»-ն և «Գրավաճառանոցի» դործակատար Տեր-Իսրայելյանի վատահիշի լինելու մասին: Մեզ չհաջողվեց պարզել ո՛չ մեկի, ո՛չ էլ մյուսի մասին խոսելու դրդապատճառը:

Երևասարճը, որի մասին հիացմունքով է խոսում Բաֆֆին, Ավետիք Արամ-խանյանն է, հետադայում (1889 թ.) «Մուրճ» ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրը:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 167):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 348:

1 8 8 3

44. [ՀԱՄԱՐԱԶՈՐՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ]

Կարապետ վարդապետ Այվազյանը այն մարդկանցից մեկն է, որ օգնում է Բաֆֆու գրքերի վաճառքի գործում, և որովհետև վերջինս Շուշից մեկնում էր, ուստի Բաֆֆին խնդրում է իր վաղեմի բարեկամ Համբարձում Առաքելյանին հանձն առնել իր գրքերը վաճառողներին բաժանելու գործը:

Համբարձում Առաքելյանի «Մշակին» ուղարկած հոդվածը, որի մասին ակնարկում է Բաֆֆին, նվիրված է եղել Կարապետ վարդապետ Այվազյանին: Թե ինչու է Արթուրունի մերժել հոդվածի տպագրումը, մեզ չհաջողվեց պարզել:

Նամակն առաջին անգամ տպագրվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 1529):

45. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս փոքրիկ երկտողը Բաֆֆին գրել է Փանյանի նամակի ստացման առիթով: Բաֆֆին ինչպես գանգատվում է Փանյանին, իրոք որ ժամանակ չունիր նամակ գրելու, դեռևս չէր ավարտված «Կայծերի» տպագրությունը, իսկ մի կողմից «Մշակում» հրապարակվում էր «Տաշաղզողի հիշատակարանը», եթե այս բոլորի վրա ավելացնենք խմբագրատան առօրյա աշխատանքները, պա պարզ կդառնա, թե ինչու Բաֆֆին Շահադիզին գրելիք պատասխանն իսկ ուշացնում էր:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է «Արարատից», 1913 թ., № 4, էջ 349:

46. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

«Կայծերի» տպագրությունը ավարտվելուց հետո Բաֆֆին գրքից 70 օրինակ ուղարկում է Մոսկվա Փանյանին, որպեսզի վերջինս տարածի, Բաֆֆին հուլիսին 1883 թվականի ընթացքում ավարտել նաև վեպի երկրորդ հատորի տպա-

գործությունը, սակայն, ինչպես հայտնի է, նրա ցանկությունը չի իրականանում: Երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1887 թվականին:

Մկրտիչ էմիլը, որին նվեր է ուղարկում Բաֆֆին, Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսորներից է, ակնավոր հայագետ, հայտնի է հայ պատմիչների ուսաներն թարգմանությամբ:

Արևյանը «Մշակի» թղթակիցներից էր, Բաֆֆու լավ բարեկամներից մեկը. նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 349:

47. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՑԱՆԻՆ]

Մ. Փանյանին ուղղված այս նամակը Բաֆֆին գրել է 1883 թվականի մայիսի 3-ին: Այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ ոստիկանության ու նահանգական դատարանի դատախազի կողմից արգեն խուզարկված էր «Մշակի» խմբագրությունն ու Արծրունու բնակարանը և Բաֆֆին ժամ առ ժամ սպասում էր, թե ի՞նչ է կատարվելու իր հետ: Նրա անհանգստությունը առանց պատճառի չէր, ինչպես նկատվում է հաջորդ նամակից, մայիսի 13-ին խուզարկում են նաև Բաֆֆու բնակարանը, հսկողության տակ առնելով նրան: Բաֆֆու կասկածանքները, թե այս գործի մեջ խառն է հակառակորդների (մեղավականները— Խ. Ս.) մատը, գեղև մնում է չհիմնավորված: Այս գործը, ինչպես պարզվում է մի շարք փաստերից, ներքին թելերով կապված էր «Արարատյան ընկերության» և էրզրումի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության գործունեությունների հետ:

Էրզրումի ուսական հյուպատոս Դենտիի տված զեկուցագրից և այլ պաշտոնական աղբյուրներից հայտնի է, որ «Պաշտպան հայրենյաց» խմբի կազմակերպիչները կապեր են ունեցել գավառների, Կոստանդնուպոլսի, Թիֆլիսի ու Երևանի, ինչպես նաև Վուսական նիհիլիստների հետ:

Թուրք հիմքերը կա պնդելու, որ ինչպես Բաֆֆու, այնպես էլ Երևանի 22 երիտասարդների գործը կապված էր էրզրումի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության գործունեության հետ, մանավանդ, որ Թիֆլիսում և Երևանում կատարված խուզարկությունների ժամանակաշրջանը համընկնում է էրզրումի գործի հայտնաբերվելու հետ:

Էրզրումի դեպքերից անմիջապես հետո հետաքննություն է սկսվում նաև Երևանում: Երևանում 22 նշանավոր երիտասարդների տներում խուզարկություններ է կատարվել,— գրում է Բաֆֆին,— բոլորն էլ ոստիկանության հսկողության ներքո են դրել: Մեկը բանտարկված է՝, Երևանում ճշմանավոր երիտասարդների խուզարկության ընթացքում ի հայտ է գալիս, որ Երևանի «Հայասեր ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության գործունեության մեջ Բաֆֆին ունեցել է ոչ պասսիվ մասնակցություն: Այս փաստը դարձնելով կոփան, ժանդարմերիային վարչությունը Արծրունուն և Բաֆֆուն կապում է երևանյան, ուստի նաև էրզրումյան գործի հետ և սկսում է հետաքննությունը շարունակել Թիֆլիսում:

«Քսաակ» լրագիրը խափանված է՝ ասելով, Բաֆֆին նկատի ուներ Երևանում տպագրվող Վասակ Պապաշանյանի թերթը, որը 1883 թվականի ապրիլի 21-ին նույն դեպքերի պատճառով որոշ ժամանակով դադարեցվում է կառավարության կողմից:

Նամակի վերջին մասը վերաբերում է կաթողիկոսական թեկնածուի հարցին: «Մեղու Հայկաթանի» լրագրի շուրջը համախմբված տարրեր (մեղավականներ)

խմբագիր՝ Պ. Մխմեչյանի գլխավորությամբ ձգտում էին կաթողիկոսական աթոռին նստեցնել Մակարին, իսկ Րաֆֆին և Մշակը պաշտպանում էին Պոլսի պատ-
րիարք Ներսես Վարժապետյանի թեկնածությունը: Կաթողիկոսական հարցի առի-
թով ուժեղ հակամարտություն էր սկսվել այս երկու խմբավորումների միջև: «Եթե
Մակարի կաթողիկոս ընտրվիլը հաջողեցնեն,— ասում է Րաֆֆին,— այն ժամա-
նակ էլ չիթածինը կատարյալ ավազականոց կդառնան»:

Հաջորդ նամակներում և հասկապես կաթողիկոսական հարցի առիթով գրած
հոդվածաշարում (տե՛ս Մշակը, 1888 թ., № 194—196, 199, 201, 204) Րաֆ-
ֆին ավելի է խորացնում ու պարզաբանում իր միտքը:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնու-
հետև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 194):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 4, էջ 350:

48. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս նամակը Րաֆֆին գրել է այն ժամանակ, երբ գտնվում էր հակա-
զույն տակ և իրավունք չունեի բացակայելու Թիֆլիսից: Մշակի խմբագրա-
տանը խուզարկելուց հետո ժանդարմերիային վարչությունը մայիսի 13-ին խու-
զարկում է նաև Րաֆֆու բնակարանը, բռնագրավում է վերջինիս գեղես շտապ-
գրված բոլոր գրավոր աշխատությունները:

Կառավարությունը Րաֆֆուն մեղադրում էր դուսական հեղափոխականներին
(նեհիխառներին) հետևելու և գաղտնի ընկերությունների գործունեությունը մաս-
նակցելու մեջ: Ծառական կառավարությունը Թիֆլիսում ու Նրևանում որոնում էր
գաղտնի ընկերություններ, «որոնք ծածուկ կապեր ունեն» Արևմտյան Հայաստա-
նի հետ, «և ամենայն ջանքերով աշխատում են վերականգնել հայոց հին թագա-
վորությունը»: Իր բարեկամին գրած նամակում Րաֆֆին այս բոլորը համարում է
զրպարաություն և խոստանում է, որ «այս տեսակ երևակայական ընկերությու-
ններ» նրանք երբեք չեն ունեցել: Րաֆֆին պարզաբանում է, որ իրենց «ցանկու-
թյունները» «ազգային պետքերի սահմաններից այն կողմ չեն անցնել», որ «91-րդ
հոդվածի իրագործման համար պետք չկար գաղտնի ընկերություններ ստեղծել»
(Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը վերաբերում էր Թուրքիայի կողմից Արևմուտ-
յան Հայաստանում կատարվելիք բարենորոգումներին):

Միանգամայն տեղին է նաև Րաֆֆու գանգատները կիրառվող խստությունի
վերաբերյալ: Ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած ունակցիան կոշմարտյի
դրություն է ստեղծում հայկական հարցով զբաղվող մտավորականության հա-
մար: «Էվլից ուղտ են շինում»,— ասում է Րաֆֆին՝ նկատի ունենալով անտեղի
մեղադրանքները:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնու-
հետև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 196):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 565:

49. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Մելքոն Փանյանին հասցեագրած այս նամակից հայտնի է դառնում, որ Ար-
թուռու, Րաֆֆու և հասկապես Մշակի նկատմամբ կիրառվող կամայականու-
թյունները դեռևս շարունակվում են: Րաֆֆին իր բարեկամին մի կողմից գան-

գառվում է գրաքննական խոստովությունների դեմ, մյուս կողմից՝ երան ծանոթացնում է երևանյան գործի ընթացքին (տե՛ս № 47 ծանոթագրությունը):

Նշանավոր ազգային հասցեներ, որոնց առիթով ունեցած մասնագությունը Բաֆֆին կիսում է Փանյանի հետ, վերաբերում է կաթողիկոսական թեկնածու առաջադիմուն և արևմտահայությանը:

«Մեր հակառակորդները խոսում են, գրում են, ինչ մենք պատասխանել չենք կարողանում» ասելով Բաֆֆին նկատի ունեն էր Հայկունուն, որը հենց այդ օրերին «Մեղու Հայաստանի» լրագրում սկսում է հրապարակել «Խաչապուրի հիշատակարան» և «Կայծեր» վեպերի մասին իր «Գրախոսականը», որը ամենայն իրավամբ կարող էր մի յարախոսություն համարվել (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883 թ., №№ 31—37, 39 և ապա №№ 55, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 70):

Նամակը առաջին անգամ որոշ կրճատումներով (հանված է Սրեանի նահանգապետին և Մակար կաթողիկոսին վերաբերող տողերը) հրապարակվում է «Արաբատ» ամսագրում (տե՛ս 1913 թ., № 6—7, էջ 566): Ամբողջական տեքստը լույս է տեսել «Հայաստանի կոոպերացիայում», ինչպես նաև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրաքննության մասին» ժողովածվում (էջ 197):

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթից, 1920 թ., № 16, էջ 678:

50. [ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ]

Ինչպես նկատելի է Հ. Առաքելյանին գրած նամակից, պոլսա՛յ թերթերը արձագանքելով կատարված անցուդարձերին, սխալ տեղեկություններ են հաղորդել Արծրունու և Բաֆֆու գործի կապակցությամբ: Բաֆֆին շտապում է իր բանեմանին հավաստիացնել, որ իրենց գործը կապված չէ ուսական նիհիլիստների (հեղափոխականների) հետ:

Եթե Փանյանին գրած (3-ր և 17-ր մայիսի) նամակներում Բաֆֆին խուզարկությունը համարում էր հակառակորդների (մեղավականների) մասնության գործը, ապա այս նամակում հիմնական շարժառիթը Բաֆֆին համակցում է Սրեանում հաստատված խուզարկությունների հետ: Նա նույնիսկ փորձում է հերքել ժողովրդի կարծիքը այն մասին, որ մատնությունը Մակար արքեպիսկոպոսի (հետո կաթողիկոս) և մեղավականների գործն է:

Բաֆֆին այս բոլորի բուն պատճառը տեսնում է ցարական կառավարության ունեցիտի քաղաքականության մեջ, որը ցանկանում էր «մի կողմից տեղեկանալ», թե մինչև ո՞ր ուժահան է հասնում հայ երիտասարդության ժափազանց հուսերը, մյուս կողմից, ասում է Բաֆֆին, կամենում էր «փորը-ինչ շոգոթորթել Թուրքիային, իբրև թե խեղդում է ամեն մի վնասակար ձգտում հայկական հարցի առիթով»:

Փանյանին ու Առաքելյանին գրած նամակներում կրկնվող «Եվրոպա» դադարեցված չէ՝ դարձվածքը վերաբերում է թերթի հրատարակությունը կառավարության կողմից արգելելուն:

Հայկունու կրիտիկաները զգվանք են պատճառել, ասելով Բաֆֆին նկատի ունի «Խաչապուրի հիշատակարանի» և «Կայծերի» մասին վերջինիս գրած հոգվածները (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883 թ., №№ 31—37, 39 և ապա №№ 55, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 70), որոնք թե՛ արևելահայ, և թե՛ արևմտահայ հաս-վածներում ընթերցողներին զգվանք էին պատճառում:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 199)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 1530)։

51. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս 26-ը հունիսի նամակով Բաֆֆին Փանյանին հաղորդում է իր վիճակի ծանրության մասին։ «...Մանի օր է,— գրում է նա,— որ արդեն տնային բանտարկության եմ ենթարկված, բնակարանիցս դուրս գալու իրավունք չունեմ, ասո՛վ դուքը պահապաններ են դրել»։

Նամակից պարզվում է նաև, որ մի շարք քաղաքներում խուզարկություններ են կատարել հայ երիտասարդների տներում, ավելի զբաղեցնողը այն է, որ հետապնդում են հատկապես նրանց, ովքեր թղթակցել են «Մշակին»։

Ջողաշվորության համար Բաֆֆին Փանյանին խորհուրդ է տալիս իրեն գրած նամակները ուղարկել ուրիշի միջոցով։

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում։

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 568։

52. [ՀԱՄԱՐԱՉՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ]

Պատասխանելով Առաքելյանի 30-ը հունիսի թվակիր նամակին, Բաֆֆին գովում է Թավրիզում ամսագիր հրատարակելու նրա մտադրությունը։ Ոչնչեւով իրերի գրությունից և իր վիճակի անորոշությունից, նա չի կարողանում Առաքելյանին որոշակի պատասխան տալ իր կողմից ամսագրին աշխատակցելու վերաբերյալ։

Նամակից հայտնի է դառնում, որ Բաֆֆին երկու շաբաթ ենթարկվել է տնային բանտարկության և ազատվել է կալանքից Պարսից հյուպատոսի երաշխավորությամբ։

Գարեմ (Գաբրիել Միրզոյանը) և Նավասարդյանը Բաֆֆու մերձավոր բարեկամներն են, որոնք Թավրիզի դպրոցի հոգաբարձության հրավերով աշխատելու էին տեղի Արամյան դպրոցում։

Ցենսրյանը Բաֆֆու թավրիզյան բարեկամներից էր, որը ղեկավար դեր ուներ Թավրիզի Արամյան դպրոցում։

Սիմոն Հախագյալանը, որի մասին բացասական կարծիք ուներ Բաֆֆին, Թիֆլիսի գրական ու հասարակական գործիչներից էր, զբաղվում էր նաև մանկավարժությամբ։

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 201)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 1531)։

53. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Համարաձուլ Առաքելյանին գրած 21 հուլիսի նամակից արդեն հայտնի է, որ Պարսից հյուպատոսի երաշխավորությամբ Բաֆֆին ազատվում է տնային բան-

առարկութունից: Այժմ Փննյանին գրած այս նամակով Բաֆֆին աշխատում է նույն ուրախակի լուրեր հաղորդել նաև վերջինիս:

Այս նամակը ապելի քան հետաքրքիր է դառնում Բաֆֆու արած մի խորհրդավոր հայտարարության շնորհիվ: Պարոն Արեւյանը ինձ ասաց, — գրում է Բաֆֆին, — որ դուք մի բանի մասին անհանգիստ եք. միամիտ կացեք, ինձ մոտ Ձեր կողմից եկած ոչինչ չեն գտել: Այն հանգամանքը, որ Փանյանը «Մի քանի համար անհանգիստ էր», ցույց է տալիս, որ հետաքննվող գործին ինչ-որ շափով առնչվել է նաև նա: Իսկ այն փաստը, որ նրա կողմից Բաֆֆու մոտ եղած բաներից «ոչինչ չեն գտել», պերճախոս կերպով վկայում է, որ Բաֆֆին նախապես զգացել է սպառնացող վտանգը և ոչնչացրել ու թաքցրել է Փանյանին անհանգրստացնող «բաները»: Թե դրանք ինչ փաստեր են, և կամ Բաֆֆին ու Փանյանը հայանի կապերից բացի, ուրիշ ինչպիսի հարաբերությունների մեջ են եղել, առայժմ ոչինչ ասել չենք կարող:

«Մեզվի» մեջ մի շարք կեղտոտ կրիտիկներ տպվեցան իմ աշխատությունների մասին, որոնց մեջ մինչև անգամ ռադիկալի մատնություններ կային» ասելով, Բաֆֆին ակնարկում է Հայկունու հոդվածները (տե՛ս «Մեզու Հայաստանի», 1883 թ., №№ 31—37, 39 և ապա 55, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 70): Ինչ վերաբերում է մատնությանը, ապա Բաֆֆին նկատի ունի այն փաստը, որ Հայկունին իր հոդվածում «Կայծերի» հերոսներին համեմատում է Ալեքսանդր Զ-բդի սպանության գործի զեկավարներ»՝ Ն. Ի. Կիրալլիչի, Ա. Ի. Ժեյնարովի և մյուսների հետ:

Արեւյան ներսևը, որի մասին խոսվում է նամակում, Բաֆֆու մերձավոր բուրեղամեններից էր:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 569:

54. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս նամակով Բաֆֆին շտապում է Մ. Փանյանին հաղորդել, որ թե ինքը, և թե Արծրունին արդարացված են և սպասում են Պետերբուրգից ստացվող վերջինիս նկան վճռին: (Տե՛ս, այս հատորում № 52 և 53-րդ նամակները):

«Իմ թղթերս տակավին չեն վերադարձրել» ասելով, Բաֆֆին նկատի ունի իր ձեռագիր աշխատությունները, որոնք խուզարկությունից հետո գտնվում էին ժանդարմերիային վարչության ձեռքում:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 569:

55. [ՀԱՄԲԱՐՁԱՌԻՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ]

Նամակի առաջին մասը վերաբերում է Պարսից թաղաժառանգի համար ֆուդորաֆ ձեռք բերելու հարցին: Այնուհետև Բաֆֆին իր ցավն է հայտնում Արամյանի դպրոցի անմխիթար վիճակի առիթով և ակնարկում է դպրոցում տիրող ներքին գոտությունները, որը գոյություն ունի դեռևս իր պաշտոնավարության շրջանից:

Կարողիկոսական բնտրության հետ կապված հարցը վերաբերում է Ատրպատականի թեմի պատգամավորին, որը էջմիածնում մասնակցելու էր կաթողիկոսական քննության ղեկավարությանը:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:
Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 1532):

56. [ՄՆԹՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Փանյանին ուղղված այս նամակը վերաբերում է Րաֆֆու աշակերտ Վարդան Քումանյանի կողմից Ջալալիզդինի վկայիչը Մոսկվայում տպագրելու մանրամասնություններին:

1883 թվականի նոյեմբերի 17-ին «Մշակում» տպագրված մի հայտարարությունից հայտնի է նաև, որ Րաֆֆու մյուս աշակերտ Աբել Ապրեսյանը ցանկանում է Ջալալիզդինի վկայիչը տպագրել և Րաֆֆու գրական գործունեության 25-ամյակի օրը նվիրել հեղինակին՝ Վ. Քումանյանը «Մշակում» կարդալով այս լուրը շտապում է Րաֆֆուն հիշեցնել իրենց պայմանավորվածությունը (տե՛ս № 38-րդ նամակը) և սկսում է Ջալալիզդինի վկայիչի տպագրությունը, դրանով կանխելով Աբել Ապրեսյանի նախաձեռնությունը:

Րաֆֆին դժգոհ լինելով Վ. Քումանյանի վարքագծից իր անբավականությունն է հայտնում Մ. Փանյանին:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածուում (էջ 287):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 570:

1 8 8 4

57. [ՆԵՐՍԵՍ ԱՔԵՆԱՆԻՆ]

1883 թվականին, երբ ամբողջ հասարակությունը պատրաստվում էր տոնելու Րաֆֆու 25-ամյա գրական գործունեության հոբելյանը, դեկտեմբերի 11-ի գիշերը երկու անհայտ շարագործներ կոտրելով պարտեզի կողմի լուսամուտը խուժում են Րաֆֆու բնակարանը: Րաֆֆին իրեն պաշտպանելու նպատակով կրակում է նրանց վրա, շարագործները հեռանում են: Այս դեպքը մեծ աղմուկ է հանում: Րաֆֆու բարեկամները բազմաթիվ նամակներով իրենց ուրախությունն են հայտնում նրան, արկածից ազատվելու առիթով:

Այդ բարեկամների թվում էր նաև Ներսես Աբելյանը:

Նամակի երկրորդ մասը վերաբերում է Աթորունու հետ ունեցած հարաբերությունների հարցին, «Մշակի» խմբագրության մեջ նոր մարդիկ ավելացնելու և թերթը «կենդանացնելու» առիթով Րաֆֆին ընդհարվում է Աթորունու կնոջ՝ Մարիամ Աղամալյանի հետ և դադարում է այցելել նրանց: Այս ընդհարումը ավելի է բարդորում Րաֆֆու, սեփական ամսագիր ունենալու ցանկությունը, որի մասին նամակում ակնարկում է նա:

Հայտնի չառ վառ ապավորություն գործեց ճեմարանից այնքան աշակերտների ձեռքացելը՝ ասելով, Րաֆֆին ակնարկում է 1883 թվականի նոյեմբերի 12-ի խռովության առիթով ճեմարանից 13 աշակերտներին հեռացնելու միջոցառումը:

Նամակից մի հատված առաջին անգամ հրապարակել է Շիրվանզադեն իր «Կյանքի բովից» աշխատության մեջ՝ տե՛ս, «Երկերի ժողովածու», 8-րդ հատոր,

էջ 130): Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Տեղեկագրում» (տե՛ս, 1956 թ., № 4, էջ 116) ինչպես նաև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականություն» մասին: Ժողովածվում (էջ 294):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 2):

58. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Ինչպես հայտնի է նախորդ նամակից, Վարդան Թումանյանը Մասկովում ձեռնարկել էր Բաֆֆու: «Ջալալեդդին» վեպիկի տպագրությունը, որը լույս տեսավ 1884 թվականի սկզբին: Ահա այս հրատարակության մեջ տեղ գտած սխալների մասին է, որ խոսում է Բաֆֆին: Դրքում գտնեղված պատկերը, որի շատանություն մասին ակնարկում է Բաֆֆին, վերատպված է Երկերի ներկա 10-ը հատորային 6-րդ հատորում:

Նամակն առաջին անգամ որոշ կրճատումներով հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում (Մակար կաթողիկոսի մասին եղած բացասական կարծիքի պատճառով, կաթողիկոսական հարցի վերաբերյալ ամբողջ հատվածը հանված է նամակից): Ամբողջական տեքստն առաջին անգամ հրապարակվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում:

Արտատպված է նույն երկշաբաթաթերթից, 1920 թ., № 16. էջ 679:

59. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Մ. Փանյանին ուղղված այս նամակը ամբողջովին նվիրված է «Ջալալեդդին» վեպիկի հրատարակիչ Վարդան Թումանյանի՝ աղայական վարքագծին: Բաֆֆուն զայրացնում է վերջինիս վերաբերմունքը, որ առանց գիրքը հեղինակին ուղարկելու սկսել է այլևայլ հայտարարություններ տպագրել պարբերականներում, քննարար կացության մեջ դնելով Բաֆֆուն: Բաֆֆին դժգոհում ու զայրանում է իր հեղինակային իրավունքները ոտնահարելու համար և այլև:

Վարդան Թումանյանի գրական խարդախությունը համեմատելով նրա հոգիչի՝ Երեմյայի և բաղամ վաճառելու հետ, Բաֆֆին ակնարկում է Սարգիս Թումանյանին, որը Թավրիզում զբաղվում էր շոր մրգի վաճառքով:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 572:

60. ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԵՋԱՆԻՆ]

Նամակում հիշատակված ձեռագիր աշխատությունը, որը բովանդակում է իր մեջ «էջմիածնի վերջին ժամանակների անցքերը», պատկանում է Աբել Էպիսկոպոս Մխիթարյանի գրչին: Վերջինս 60-ական թվականներին լինելով Ատրպատականի թեմի առաջնորդը և բնակվելով Բաֆֆինց տանը, բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում նրա հետ:

Դիմելով էջմիածնում գտնվող իր բարեկամ Ներսես Աբելյանին, Բաֆֆին նրան խնդրում է հետաքրքրվել այդ շատ արժեքավոր հուշագրի բախտով:

«Վարժապետը», որի մասին խոսում է Բաֆֆին, Թիֆլիսում (1882—1884 թթ.) լույս տեսնող մանկավարժական ամսագիր էր:

«... Մեր ձեռնադրույթան ձայնը լսելով՝ ակնարկը վերաբերում է Բաֆֆու խմբագրությանը ամսագիր հրատարակելուն:

Այս նամակում Բաֆֆին Ն. Արեկյանին բացատրում է իր և Արծրունու միջև ծագած տարաձայնության պատճառը: «Ես,— ասում է Բաֆֆին,— անցյալ տարվա վերջին ամիսներում խորհուրդ տվի նրան, որ ներկա տարվա համար խմբագրատան կազմակերպությունը փոխվի: Նա խոստացավ, բայց չկատարեց:

Կիներ, որին ակնարկում է Բաֆֆին, որից իբրև թե Արծրունին ստանում էր բոլոր խորհուրդները՝ Մարիամ Աղամալյանն էր:

Վերջում Բաֆֆին Ն. Արեկյանին հաղորդակից է դարձնում իր և Գարբինյ Միրզոյանի (Գարոյի) ծրագրերին: Բաֆֆին նպատակ ուներ «... մի շարաքակտյա թերթ հրատարակել և «Աղբյուրի» խմբագրությունը միացնել դրանց հետ»:

Նամակն առաջին անգամ հրատարակվել է ԳԱ ՏՃՊԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ (տե՛ս 1938 թ., № 4, էջ 117), այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 295):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 3):

61. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Փանյանին ուղղված այս նամակում Բաֆֆին աշխատում է լուսաբանել իր և Արծրունու միջև տիրող սառնության պատճառը: Բաֆֆին նպատակ ուներ փոփոխություններ մտցնել «Մշակի» խմբագրության կազմում: Արծրունին սկզբում համաձայնում է, իսկ չերբ նոր տարին հասավ,— ասում է Բաֆֆին,— այլևս չկատարեց իր խոստումը: Բաֆֆին դժգոհում է Արծրունու բնավորության գծերից, որը, ըստ նրա, իր անտակտությանը ամեն ինչ փշաքնում է:

Բաֆֆին թեև դադարել էր աշխատակցել «Մշակին», բայց և այնպես իր հարաբերությունները չէր խզել: Նա աշխատում էր, որ այդ լրագիրը կրկին վերականգնի, «որովհետև,— ասում է նա,— ես իմ անունը կապված եմ համարում նրա հետ և եթե «Մշակի» վրա բիծ դրվի, նրա մի մասն էլ իմ վրա կընկնի»:

«Մշակի» խմբագրատան հետ պատահած անսպասելի անցքը, որի մասին ակնարկում է Բաֆֆին, վերաբերում է 1933 թվականի մայիսի 1-ին «Մշակի» խմբագրատանը կատարված խուզարկությանն ու նյութերի բռնագրավմանը:

Թաթևուղարյանը (Մկրտիչ) Մոսկվայում հայ տպարանատեր էր, անհավանական չէ, որ «Ջալալդղինը» լույս տեսած լինի վերջինիս տպարանում:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, այնուհետև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 297):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 574:

62. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս նամակում Բաֆֆին պատասխանելով Մ. Փանյանի կշտամբանքներին, աշխատում է ցույց տալ իր և Արծրունու միջև ծագած անհամաձայնության փակաս մեղավորին:

Անախորժության մի մասը կապելով Արծրունու բնտանական կենցաղավարության հետ, Բաֆֆին հրաժարվում է խորոհալ այդ հարցում: Ցույց տալով Արծ-

բուհու քննադատության թեթիւթիւնները, Ռաֆֆին տեղն ու տեղը ակնացնում է, որ ինքը «նրա գործունեութիւնը միշտ ազնիվ և օգտավետ է համարել», հարգում է նրան և այլն:

Ռաֆֆին մեկ առ մեկ թվում է իր ձեռնարկած բոլոր միջոցառումները, որոնց նպատակն է եղել դուրս հանել «Մշակը» «անկյալ դրութիւնից», բայց նրա բոլոր շանքերը ապարդշուն են անցել, որովհետև գործին միշտամեկ է Արծրունու կիներ՝ Մարիամ Աղամալյանը:

Արծրունու և Ռաֆֆու միջև ծագած անախորժութիւնները վերջինիս հանգեցնում է սեփական ամսագիր ունենալու անհրաժեշտութիւնը: «Հրապարակախոսութիւնը», — գրում է Ռաֆֆին իր բարեկամին — ... ինձ համար մի կենսական պահանջ է դարձել: Նրան ցավ էր պատճառում, որ ուրիշներն ամեն կեղտոտութիւնները դուրս են թափում, իսկ ինքը ստիպված է լուռ ականատես լինել:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում: Երկրորդ անգամ լույս է տեսել «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում, ինչպես նաև տեղ է գտել Ռաֆֆի «Գրականութեան մասին» ժողովածվում (էջ 301): Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիայից», 1920 թ., № 17, էջ 711:

63. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Հունիսի 21-ին գրած այս նամակից երևում է, որ Ռաֆֆու և Արծրունու հարաբերութիւնների մեջ էական փոփոխութիւն տեղի չէր ունեցել (Ռաֆֆու և Արծրունու հարաբերութիւնների մասին տե՛ս № 60—62-րդ նամակները): Արծրունին զբաղված էր իր ժառանգական կալվածքի հարցով, որը վրաց բանակի կողմից 400 հազար ռուբլի պարտքի դիմաց գրված էր աճուրդով: Ռաֆֆին սպասում էր, որ Արծրունուն պատկանող տնտեսութեան վիճակը պարզվի, որից հետո նա, ինչպես հաղորդում է Փանյանին գրած նամակում, պետք է առաջարկեր իր բարեկամական ծառայութիւնը:

«Ես արգեն կազմել եմ երիտասարդների մի խումբ, որ «Մշակը» վեր առնեն և շարունակեն Երատարակել» ասելով Ռաֆֆին նկատի ունենք Գաբրիել Միրզոյանին, Ներսես Աբելյանին և իրեն: Այս երեքով Արծրունու արտասահման գնացուց հետո պետք է շարունակեին «Մշակի» հրատարակութիւնը, տարեկան մի որոշակի գումար ուղարկելով նրան:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 577:

64. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս և Փանյանին գրած նախորդ նամակի միջև ընկած ժամանակամիջոցում Արծրունին կորցնում է իր ժառանգական կալվածքը, որի պատճառով էլ հուլիսի 11-ից դադարում է «Մշակի» հրատարակութիւնը:

Նախորդ նամակում մենք տեսանք, որ Ռաֆֆին իր պատրաստակամութիւնն էր հայտնում գնալ իր բարեկամական ձեռքը մեկնել Արծրունուն: Ռաֆֆին ուղղակի էլ ասում է, ինքը՝ Ներսես Աբելյանը և Գաբրիել Միրզոյանը, որոշում են 1885 թվականի սկզբից շարունակել «Մշակի» հրատարակութիւնը և յուրաքանչյուր ամիս Արծրունուն ուղարկել 100 ռուբլի փող:

Նամակի հեղգրութիւնում Ռաֆֆին Փանյանին հաղորդում է 1884 թվականի Զեյթունու՝ բռնկած ապստամբութեան մասին, որը զլխավորում էր Պապիկ Էշխանը:

65. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Նամակը գրված է այն ժամանակ, երբ Արծրունին «Մշակի» հրատարակման գործը հանձնելով Բաֆֆուն ուղևորվել էր արտասահման:

Բաֆֆին և իր ընկերները թեև անհրաժեշտ համարվող բոլոր փաստաթղթերը ներկայացրին, էին, բայց և այնպե՛ս կառավարությունը զանազան պատրվակներ, թերելով, արգելադրում էր՝ «Մշակի» հրատարակումը:

«Ավետիք Արասխանյանցի անվայել վարմունքը», որի մասին նամակում ակնարկում է Բաֆֆին, վերաբերում է այն իրողությանը, որ Արծրունու սնանկանալուց հետո նա հակադրվելով Բաֆֆուն, Ն. Արելյանին և Գ. Միրզոյանին, ապարդյուն ջանքեր էր գործադրում «Մշակի» հրատարակման իրավունքն իր ձեռքը գցելու համար:

Նամակը առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, ինչպես նաև անգլիացի Ջոն Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 303):

Արտատպված է «Արարատ» ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 579:

66. [ԱՎԱԳ ԱՎԹԱՆԴԻՅԱՆԻՆ]

Պատասխանելով Ավթանդիյանի 23-ը օգոստոսի նամակին, Բաֆֆին նրան բացատրում է, որ Մարտիրոս Մելիք-Թադևոսյանի ուշացման պատճառով ինքը չկարողացավ վերջինիս Թիֆլիսի Եկեղեցականության Երեւոյնում տեղավորել: Այնուհետև Բաֆֆին իր բարեկամին ծանոթացնում է «Մշակի» հրատարակման հետ կապված դժվարություններին:

Նամակը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 14):

1 8 8 5

67. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Այս նամակով Բաֆֆին իր բարեկամին հաղորդակից է դարձնում կաթողիկական թեմանույ՝ մասին իր ունեցած մտորումների հետ: Հարկ է նշել, որ այս հարցի վերաբերյալ Բաֆֆու ունեցած ցանկություններն ու կանխատեսումները չեն արդարանում, որովհետև Խորիմյանի փոխարեն Ամենայն հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Մակարը:

Հայոց դպրոցների մասին եղած խոսակցությունը վերաբերում է 1884 թվականի փետրվարի 16-ի Թարծրագույն հրամանին, որի մեջ պահանջվում էր երկու

շարքովա ընթացքում ընդունել հայոց ծխական դպրոցների համար կառավարության նոր կանոնադրությունը և կամ փակել բոլոր ոչ հոգևոր դպրոցները:

Ցարիզմի այդ ապագայանցնող քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում փակվում են շուրջ 600 մեծ ու փոքր դպրոցներ (Տե՛ս «Արարատ», 1885 թ., № 3, էջ 122 և № 6, էջ 270):

«Ես այժմ զբաղված եմ իմ մասնավոր աշխատություններով» ակնարկը վերաբերում է «Կայծերի» երկրորդ հատորի գրությունը և Մամվելի նախապատրաստական աշխատանքներին:

Նամակն առաջին անգամ փոքր կրճատումով (հանված է թայց ժամանակ ես չեն տալիս մինչև կաթողիկոս ընտրվի» նախադասությունը) հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում, Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիայում», ինչպես նաև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 305):

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթից, 1920 թ., № 17, էջ 713:

68. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Նախորդ նամակներից հայտնի է, որ կառավարությունը մերժում է Բաֆֆու, Ն. Աբելյանի և Գ. Միրզյանի առաջարկը «Մշակի» հրատարակությունը շարունակելու մասին: 1885 թվականի հունիսին արտասահմանից, Քիֆլիս է գալիս Արծրունին և ցանկանում է վերսկսել «Մշակի» հրատարակությունը: Քիֆլիսի գրաքննչական կոմիտեն Արծրունուն ևս մերժում է, հարուցելով մի շարք դժվարություններ:

«Կաթողիկոսի մասին զեռ լուր չկար, քե կայսրը որին է ճատատեյ» Բաֆֆու ակնարկը վերաբերում է ցարի կողմից կաթողիկոսական թեմաների հաստատմանը: Թեև կաթողիկոսական ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1885 թվականի ապրիլի 21-ին, բայց և այնպես հունիսի 30-ին զեռես հայտնի չէր, թե ո՞վ է լինելու կաթողիկոսը: 1885 թվականի հուլիսի 18-ին հրապարակվում է Ալեքսանդր կայսրի բարձրագույն հրովարտակը, որով Մակարը ճանաչվում է իբրև Ամենայն հայոց կաթողիկոս (Տե՛ս «Արարատ», 1885 թ., № 9, էջ 417):

Պատկերները, որի համար Փանյանը պետք է խորհրդակցի Ռաբոս Հայաստանի» (1879—1881) հանդեսի խմբագիր Զարմայր Մսերյանի հետ, վերաբերում են «Դավիթ Բեկի» երկրորդ հրատարակությանը: Բաֆֆին ցանկանում էր կրկին անգամ հրատարակել «Դավիթ Բեկը» յուրաքանչյուր հատորում տեղադրելով 10-ական նկար:

Նամակն առաջին անգամ որոշ կրճատումներով հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում (1913 թ., № 6—7): Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիայում»:

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթից, 1920 թ., № 17, էջ 714:

69. [ԼԵՈՅԻՆ]

Լեոյին ուղղված այս նամակը Բաֆֆին գրել է 1885 թվականի հուլիսի 11-ին, այն օրը, երբ լրանում էր «Մշակի» ընդհատման մեկ տարին: Արծրունին թեև

70. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՄՐՈՒՆՈՒՆ

Աթորունուն ուղղված այս նամակը գրված է այն գեպերից հետո, երբ վերջինս դիմում է Րաֆֆին և խնդրում է նրան առաջվա նման թղթակցել «Մշակին»։ Մերմելով նախկին ձեռքի թղթակցությունը, Րաֆֆին առաջարկում է հիմնել նոր խմբագրական մարմին կազմված «Ծի խումբ» նամակալիս անձինքներից, որոնք թե՛ բարոյապետ, և թե՛ նյութապես կապված լինեն լրագրի խմբագրության հետ։

Այս նամակից պարզ է դառնում, որ Րաֆֆին ցանկանում էր «Մշակի» խմբագրության մեջ ունենալ նույնքան իրավունք, որքան ունեն Աթորունին։ Նույնիսկ չէր կարողանում հանդուրժել Աթորունու վարվելակերպը և պահանջում էր, որ վերջինս ցած գնի իր «գրկտատարի» գավազանը և ընկերների հետ ընկերաբար վարվի «Դուր»,— գրում է Րաֆֆին,— պետք է հավասար բաժանեք թե՛ աշխատանքը, թե՛ արդյունքը, թե՛ իրավունքը և թե՛ պարտականությունները։

«Մեզուն» այժմյան կաթողիկոսի օրով կլերի կիսապաշտոնական օրգանը կդառնա» ասելով Րաֆֆին նկատի ուներ այն հանգամանքը, որ տարիներ շարունակ Մախարը հանդեսացել էր մեղավականների կաթողիկոսության թեկնածուն, այժմ վերջինս պետք է, որ հովանավորեր նրանց։

Նամակն առաջին անգամ հրատարակվել է ԳԱ «Տեղեկագրում» (1956 թ., № 4), այնուհետև տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (լջ 308)։

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, «Մշակ» ֆոնդ, № 1129)։

71. ՄՍԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Պատասխանելով Փանյանի օգոստոսի 4-ը թվակիր նամակին, Րաֆֆին միաժամանակ նրան տեղեկություններ է տալիս Թիֆլիսի անցուդարձերի մասին։ Փանյանին գրած նամակից հայտնի է դառնում, որ Րաֆֆու համար, հոկտեմբերի 26-ին, դեռևս պարզված չէր, նա աշխատակցելու էր «Մշակին», թե ոչ, որովհետև Աթորունին փող չունենալու պատճառով հրաժարվում էր կազմել խմբագրական մարմին։ Րաֆֆին նամակում պատրաստակամություն է հայտնում ձրի ծառայել «միայն թե»,— գրում է նա,— իր կատարած պարտականությունների հետ և որոշ իրավունքներ ունենա խմբագրության մեջ։ Րաֆֆու տեսակետը այն էր, որ եթե Աթորունին չի աշխատակիցներից փողով վարձատրել չի կարող, ապա թող վարձատրի բարոյապետ։

Պատկերները, որոնց պատրաստել տալու համար Րաֆֆին բանակցության մեջ էր Գերմանիայում՝ Անդրեաս Աթորունու և Վենետիկում՝ Հայր Ալիշանի հետ, վերաբերում էր «Դավիթ Քեկի» առաջին հատորի երկրորդ պատկերազարդ վերահրատարակությանը։

Մակար կարողիկոսի նկատմամբ ժողովրդի ունեցած սառը վերաբերմունքը Րաֆֆին բացատրում է նրանով, որ վերջինս հանդիսանում էր կառավարության և ոչ թե ժողովրդի ընտրելին, այդ իսկ պատճառով նա Մակարի ընդունելությունը համարում է պոլիթիական»։

Բանակցությունները, որը վարում էր Մակար կաթողիկոսը իշխան Դոնգուկովի հետ վերաբերում էր հայկական ժխական զպրոցները վերստին բացելու խնդրին (տե՛ս այս հատորում, № 67 ծանոթագրությունը)։

Նամակն առաջին անգամ որոշ կրճատումներով (հանված է Մակար կաթողիկոսի վերաբերյալ ամբողջ հատվածը) հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում։ Ամբողջական տեքստը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում, ինչպես նաև (կրճատ ձևով) տեղ է գտել Րաֆֆի «Գրականություն մասին» ժողովածվում (էջ 313)։

Արտատպված է «Հայաստանի կոոպերացիա», երեկշաբաթաթերթից, 1920 թ., № 17, էջ 715։

72. [ԼԵՈՅԻՆ]

Լեոյի և Րաֆֆու նամակագրությունից մեզ է հասել երկու պատասխան միայն։ Այն հանգամանքը, որ Լեոյին հայտնի էր որոշ մանրամասնություններ և Րաֆֆին նոր լրացուցիչ տեղեկություններ էր հաղորդում իր բարեկամին, հիմք է տալիս ասելու, որ նրանց միջև եղել է պարբերական նամակագրություն։

Րաֆֆին Լեոյին տեղեկացնում է, որ Արծրունին տակավին չի համաձայնել, որ «...մենք ընկերարար կատարենք լրագրի («Մշակ») հրատարակման գործը» և ցանկանում է «... առաջվա նման տե՛ս և կառավարիչ լինել»։ Րաֆֆին ցավ է հայտնում, որ իր և Արծրունու միջև համաձայնություն չկայանալու պատճառով ստիպված է թողնել «սիրած լրագիրը»։

Նամակը որոշ կրճատումներով (") առաջին անգամ հրապարակել է Լեոն։

Արտատպված է Լեոյի «Գրիգոր Արծրունի» աշխատությունից, տե՛ս երրորդ հատոր, էջ 328 (Թիֆլիս, 1905 թ.)։

1 8 8 6

73. [ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ]

Բարեկամական ջերմություն ունեցող այս նամակը Րաֆֆին գրել է Մելքոն Փանյանի Մոսկվայից տեղափոխվելու առիթով։

Մ. Փանյանը ազուկեցի էր, պետք է ենթադրել, որ նա Րաֆֆուն գրած իր նամակում ակնարկել է, որ ցանկանում է հեռանալ մայրաքաղաքի աղմուկից և կյանքի վերջին օրերը անցկացնել «հայրենյաց գրկում»։

Րաֆֆին ցանկություն է հայտնում Թիֆլիսում տեսնել նրան և սեղմել բարեկամական ձեռքը։

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում։

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 584։

Առաջնի Մատուռյանը, որին ուղղված է այս նամակը, Բաքվի մեծահարուստներից էր: 1886 թվականին նրա ծախսով Պետերբուրգում տպագրվում է Ապրես Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղիս վերնագրով գիրքը, որը ինչպես կասեր Բաֆֆին, «Գայթակցության քար» դարձավ հայոց պատմական գրականության մեջ: »

Երևի կարողացել եմ և կկարողամ այդ գրքի մասին մինչև անգամ զավառանալու նույն ճանաչողական ակնարկը վերաբերում է Հայկունու հոգվածներին, որոնք տպագրվեցին «Մեզու Հայաստանի» լրագրի մեջ (տե՛ս 1885 թ., № 62—63, 79, 93 և այլն):

Բաֆֆին Ա. Մատուռյանին խոստանում է սպասել մինչև ամենքը իրենց ասելիքը ասեն «Հետո,— գրում է նա,— փաստերով կապացուցանեմ, որ այդ գիրքը Աբրահամ կամ Ապրես Բեկնազարյանների գրածը չէ, այլ Մակար վարդապետի կնիք աշխատությունն է»: Բաֆֆին կատարում է իր խոստումը, 1886 թվականի սեպտեմբերին «Արձագանքում» հրապարակելով Մակար Բարխուդարյանի կնիքի բացող «Գաղտնիք Ղարաբաղիս վերնագրով մատենախոսությունը» (տե՛ս այս հատորում, էջ 383):

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 320):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Մակար Բարխուդարյանի ֆոնդ, № 4):

1887

75. [ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՔԻՆՅԱՆԻՆ]

Դրամատուրգ Ալեքսանդր Արեչևանը Բաֆֆու բարեկամներից էր, և Շիրվան-զադեի միջոցով իր պատրաստանշանությունն էր հայտնել օգնել Բաֆֆուն «Կայծերի» երկրորդ հատորը Բաքվում տարածելու գործում: Ուղարկելով «Կայծերից» 22 օրինակ, Բաֆֆին միաժամանակ խնդրում է նրան իր ծանոթներին բաժնեգրել նաև «Մամվելի» համար:

Այս նամակը նշանակալից է նաև նրանով, որ Բաֆֆին պարզաբանում է, իր կողմից «Մամվելով» տարվելու հիմնական շարժառիթը: Նա ցանկանում էր «Ժողովրդին նոր մտքեր տալ և նոր գաղափարների հետ ծանոթացնել»: «Մամվելում» այդ իսկ նպատակով գրված է,— ասում է Բաֆֆին Ա. Արեչևանին,— թեև նա պատմական վեպ է: Իբր այժմյան դրությունը,— շարունակության մեջ ասում է Բաֆֆին,— նույն դրությունն է ի՛նչ որ էր յորորորդ և հինգերորդ դարերում: Պատմությունից վերցրած օրինակով Բաֆֆին աշխատում էր կրթել իր օրերի մարդկանց և այս նրա նպատակներից մեկն էր:

Ձեռք եղբոր հայտնի է իմ այժմյան դրությունը» ակնարկը վերաբերում է ներսես Արեչևանին:

Նամակն առաջին անգամ հրատարակվել է ԳԱ «Տեղեկագրում» (1956 թ., № 4, էջ 118), ինչպես նաև տեղ է գտել Բաֆֆի «Գրականության մասին» ժողովածվում (էջ 322):

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Ալեքսանդր Արեւյանի ֆոնդ, № 31ա):

76. [ԽԱՋԱՏՈՒՐ ՏԵՐ-ՋԱՔԱՐՅԱՆԻՆ]

Խաչատուր Տեր-Ջաքարյանը, որին ուղղված է այս նամակը, Թավրիզի Արամյան դպրոցի դասատուներից է, որը նամակագրական կապեր ուներ Բաֆֆու հետ և օգնում էր նրան գրքերի տարածման գործում:

Մաճատի Սիմոնը Բաֆֆու աշակերտ և «Ջալալեդդին» վեպի հրատարակիչն էր: Վարդան Թումանյանի հորեղբայրն էր՝ Բաֆֆու համակրած մարդկանցից մեկը:

«Շեքիֆ միսլանց քոլուրվին հակառակ խմբագրությունները» ասելով Բաֆֆին նկատի ուներ «Մշակին», «Արծաղանքին» և «Նոր զարին», որոնց գիմն էին թավրիզցիները դասատու վարձելու համար:

«Կայծերի» բաժանեղծների ցուցակը, որը Բաֆֆին կարծում էր, թե «հուղարկություն հղած ժամանակ մյուս թղթերի հետ տարել են» այժմ գտնվում է ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարանում (տե՛ս Բաֆֆու ֆոնդ, № 33ա): Խաչատուր Տեր-Ջաքարյանի Բաֆֆուն գրած 19-ը սեպտեմբերի պատասխան նամակից (տե՛ս նույն տեղում, № 36) խմանում ենք, որ հիշյալ ցուցակը գտնվել է Խաչատուր Տեր-Ջաքարյանի թղթերի մեջ, որը «Կայծերի» առաջին հատորի հետ նրան էր ուղարկել Բաֆֆին:

Նամակն հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 29):

77. [ԽԱՋԱՏՈՒՐ ՏԵՐ-ՋԱՔԱՐՅԱՆԻՆ]

Թավրիզյան բարեկամ Խաչատուր Տեր-Ջաքարյանին ուղարկելով 30 օրինակ «Կայծերի» երկրորդ հատորից, Բաֆֆին խնդրում է նրան հանձնել բաժանորդներին: Միևնույն ժամանակ Բաֆֆին նրան հանձնարարում է նույն գրքից 4 օրինակ տալ Ավթանդիլյանին, իրրե վարձատրություն այն բանի համար, որ ես ժամանակին արտագրել էր «Կայծերի» առաջին հատորի մի մասը: (Տե՛ս այս հատորում № 26 նամակը):

Հետոնիք Թիֆլիս տեղափոխելու մասին արած հանձնարարությունը վերաբերում է կնոջը՝ Աննա Բաֆֆուն և Արամ ու Արշակ որդիներին, որոնցից առաջինը՝ Արամը, 11 տարեկան էր:

Ֆենեղյանը Թավրիզի դպրոցի դասատուներից էր, որը օգնում էր Բաֆֆուն գրքերի վաճառքի գործում:

Նամակն հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 30):

78. [ՎԱՍԻԼ ԵՂԻՍԱՐԱՅԱՆԻՆ]

Վասիլ Եղիազարյանը, որին հասցեագրված է այս նամակը, Նրեանի մոտավորականության աշխի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկն էր: Թե նա հորը է ծանոթացել Բաֆֆու հետ և ինչ հանգամանքներում, մեզ չհաղորդեց պարզելու, բայց

որ նրանք չուրք տասներկու տարի եղել են ծանոթներ, գտնվել են սերտ հարա-
բերության մեջ և ունեցել են տեղական նամակագրություն, դա փաստ է:

Վասիլ Եղիազարյանը եղել է Երևանում Վասակ Պապաչանյանի և Խաչակ
Տեր-Ջաթարյանի գլխավորած ղեկավարած ազգասեր գաղտնի կազմակերպու-
թյան ամենակազմակերպիչ մեկը, նա պատկանում էր Երևանում մեղա-
դրված 22 երիտասարդներից այն 3-ի թվին, որոնց կառավարությունը ձերբա-
կալում է: (Տե՛ս այս հատորում № 34 նամակը):

Վ. Եղիազարյանի գործակից և նույն գործով մեղադրված իրավաբան Ռու-
բեն Հասան-Ջալալյանի մոտ կատարված խուզարկության ընթացքում հայտնա-
բերում են Բաֆֆու նամակներից մի քանիս, որոնք քննվող գործի տեսակետից
լուրջ կասկածներ են հարուցում: Ահա այս պատճառով էլ ժանդարմերիային վար-
չությունը հետաքննություն է սկսում նաև Թիֆլիսում, խուզարկում են ՎՄԶԿ-ի
խմբագրատուներ և Արծրունու ու Բաֆֆու քնակարանները:

Երևանում կատարված խուզարկության ընթացքում պարզվում է, որ ղեկա-
վար ազգասեր կազմակերպության անդամները հրատարակչական ընկերության
անվան տակ փող են հանգանակում և զենք են առարում: Արևմտյան Հայաս-
տան, Այս տեսակետից կասկած հարուցող փաստեր էն թարգմանակ են Բաֆֆու
«Ձեր պաճառած գրեթե ցուցակը հանձնեցի «Կ և Ե տ ր ո ճ ա կ ա Ն գ ր ա-
վ ա ճ ա ո ճ ո ց ք», «Ձեր հանձնարարությունը կ կ ա տ ա Ր Ե Ն» նախադասու-
թյան մեջ»:

«Ղեկավարի քակական ուրախ է Թիֆլիս անդափոխվելու համար» ակնարկը
վերաբերում է Բաֆֆու կնոջ և երկու դավանանքին, որոնք մինչև 1887 թվակա-
նի ղեկավարները բնակվում էին Սալմաստ գավառի Փայաշուկ գյուղում:

Նամակն հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգա-
րան, Բաֆֆու ֆոնդ, № 13):

1 8 8 8

79. [ՄԵԼՔՈՆ, ՓԱՆՅԱՆԻ]

Պատասխանելով Փանյանի 25-րդ փետրվարի նամակին և խոստանալով
ուղարկել «Կայծերի» երկրորդ հատորից երեք օրինակ, Բաֆֆին իր բարեկամի
անդեկացնում է ՎՄԶԿ-ին լույս տեսնելու մասին:

Փանյանին գրած այս վերջին նամակում Բաֆֆին թեև իր մտավարկություն
է հայտնում, որ հայերը տակավին պատրաստված չեն մի լուրջ և ծանր բան
կարդալու համար: Բայց և այնպես «Մամվիլը» արժանանում է արտակարգ ըն-
դունելության:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Բաֆֆուց նվեր ստացող մարդկանց ցու-
ցակում տեղ է գտել նաև երիտասարդ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի
անունը:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարատ» ամսագրում:

Արտատպված է նույն ամսագրից, 1913 թ., № 6—7, էջ 385:

80. [ԽԱՉԱՏԱՌՐ ՏԵՐ-ՁԱՔԱՐՅԱՆԻՆ]

Խաչատուր Տեր-Ձաքարյանին գրած այս նամակի մեծագույն մասը վերաբերում է Թավրիզի Արամյան գպրոցը նոր սկսվող տարում ուսուցչական որակյալ կազմերով ապահովելու խնդրին:

Քե ի՞նչ վարձուներ է թույլ տվել «Օրիորդաց դպրոցի վարժուներն», մեզ չհաջողվեց պարզել, թեև այդ մասին հողված կա հրապարակված եռանգևեր շաբաթաթերթում (տե՛ս 1888 թ., № 12, էջ 153):

Ղզվարցի դասատուն. որի մասին խոսում է Բաֆֆին, Նիկիտա Հունանյանցն է:

«Եղբայրը տուն թողնելու պտուղ չէ» դարձվածքը վերաբերում է Համբարձում Առաքելյանին, որը 80-ական թվականներին բնակվում էր Թավրիզում:

Նամակն հրապարակվում է առաջին անգամ:

Արտատպված է ինքնագրից (տե՛ս ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան, Րաֆֆու ֆոնդ, № 31):

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հոդվածներ

Խարգմանից	7
Ձախեր. Մագոխի գրականական գործունեությունը	14
Հայերը Քարուլի մեջ	18
Մի առաջարկություն	27
Մի՛նչև երբ	28
Նպաստենք	35
Փախուստի ճանապարհը	36
Պատասխան	39
Իմ ընթերցողներին	40
Նամակ Վերին Ազուլիսից	45
Հայոց մանկական պարտեզը Քիֆլիսում	46
Նամակ խմբագրին	53
Նամակ խմբագրին	54
Մամուլի անբարոյականությունը	57
Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը»	66
Մեր բարեգործական հիմնարկությունները և մեր բարեգործները	138
Նամակ խմբագրին	142
Նամակ խմբագրին	143
Նամակ խմբագրության	146
Պարոն Ղ. Աղալանի հասցեին	147
Պարոն Ղ. Աղալանի հասցեին	148
Պարկապղծի ածողները գրականության մեջ	150
Վիպագրությունը ուսսահայերի մեջ	151

Պատմական ուսումնասիրություններ

Խամսայի մելիքությունները	161 ✓
Եղադանիք Ղարաբաղիս	353 ✓

Նամակներ

1857

1. Հոկտեմբեր—դեկտեմբեր — Հովհաննես Ավետիսյանին	497
--	-----

1858

2. Ապրիլի 20 — Հովհաննես Ավետիսյանին	499
3. Մալխ-հունիս — Մկրտիչ Խրիսյանին	502

1860

4. Հունվարի 15 — Հովհաննես Քարանյանին	505
---	-----

1868

5. Հունվարի 1 — Ավագ Ավրանդիյանին . .
 6. Հունվարի 20 — Ավագ Ավրանդիյանին . .
 7. Օգոստոսի 24 — Ավագ Ավրանդիյանին .

1869

8. Մարտի 22 — Ավագ Ավրանդիյանին . .

1872

9. Օգոստոսի 4 — Ավագ Ավրանդիյանին .

1873

10. Մարտի 17 — Ավագ Ավրանդիյանին . .

1874

11. Հունվարի 14 — Ավագ Ավրանդիյանին . .
 12. Օգոստոսի 9 — Ռաֆայել Պատկանյանին . .
 13. Դեկտեմբերի 1 — Համբարձում Կարապետյանին

1875

14. Հունվարի 20 — Համբարձում Կարապետյանին
 15. Մարտի 24 — Համբարձում Կարապետյանին .
 16. Մայիսի 22 — Համբարձում Կարապետյանին .
 17. Հուլիսի 21 — Համբարձում Կարապետյանին .
 18. Հոկտեմբերի 28 — Համբարձում Կարապետյանին .

1876

19. Հունվարի 10 — Համբարձում Առաքելյանին .
 20. Մարտի 19 — Արամյան դպրոցի հոգաբարձությանը
 21. Մարտի 20 — Փիլիպոս Վարդանյանին . .
 22. Հունիսի 19 — Փիլիպոս Վարդանյանին . .
 23. Նոյեմբերի 6 — Փիլիպոս Վարդանյանին . .

1877

24. Նոյեմբերի 3 — Ավագ Ավրանդիյանին

1879

25. Դեկտեմբերի 10 — Մելիսե Փանյանին .
 26. Դեկտեմբերի [10] — Գևորգ Վահագնյանին
 27. Դեկտեմբերի 20 — Ավագ Ավրանդիյանին

1880

26. Փետրվարի 12 — Ավագ Ավրանդիյանին . . .	541
29. Ապրիլի 15 — Սարգիս Գարսյանին . . .	543
30. Ապրիլի 18 — Ավագ Ավրանդիյանին . . .	544
31. Ապրիլի [16--28] — Ավագ Ավրանդիյանին . . .	546
32. Նոյեմբերի 23 — Մելիոն Փանյանին . . .	547

1881

33. Փետրվարի 25 — Մելիոն Փանյանին . . .	549
34. Մայիսի 26 — Մելիոն Փանյանին . . .	551
35. Հունիսի 27 — Մելիոն Փանյանին . . .	553

1882

36. Հունվարի 2 — Մելիոն Փանյանին . . .	553
37. Փետրվարի 10 — Մելիոն Փանյանին . . .	554
38. Մարտի 20 — Մելիոն Փանյանին . . .	555
39. Մայիսի 9 — Մելիոն Փանյանին . . .	550
40. Օգոստոսի 4 — Մելիոն Փանյանին . . .	561
41. Հոկտեմբերի 7 — Մելիոն Փանյանին . . .	563
42. [Հոկտեմբեր] — Ավագ Ավրանդիյանին . . .	565
43. Նոյեմբերի 6 — Մելիոն Փանյանին . . .	566

1883

44. Հունվարի 24 — Համբարձում Առաքելյանին . . .	567
45. Փետրվարի 1 — Մելիոն Փանյանին . . .	568
46. Փետրվարի 26 — Մելիոն Փանյանին . . .	569
47. Մայիսի 3 — Մելիոն Փանյանին . . .	579
48. Մայիսի 17 — Մելիոն Փանյանին . . .	571
49. Հունիսի 2 — Մելիոն Փանյանին . . .	573
50. Հունիսի 20 — Համբարձում Առաքելյանին . . .	574
51. Հունիսի 26 — Մելիոն Փանյանին . . .	576
52. Հուլիսի 11 — Համբարձում Առաքելյանին . . .	577
53. Հուլիսի 12 — Մելիոն Փանյանին . . .	579
54. Սեպտեմբերի 27 — Մելիոն Փանյանին . . .	579
55. Դեկտեմբերի 18 — Համբարձում Առաքելյանին . . .	580
56. Դեկտեմբերի 28 — Մելիոն Փանյանին . . .	581

1884

57. Հունվարի 14 — Ներսես Արքեպանին . . .	583
58. Փետրվարի 18 — Մելիոն Փանյանին . . .	584
59. Մարտի 7 — Մելիոն Փանյանին . . .	585
60. Մարտի 12 — Ներսես Արքեպանին . . .	587
61. Մարտի 13 — Մելիոն Փանյանին . . .	589
62. Ապրիլի 24 — Մելիոն Փանյանին . . .	590

63. Հուլիսի 21 — Մեկին Փանյանին . . .	592
64. Հուլիսի 27 — Մեկին Փանյանին . . .	593
65. Հոկտեմբերի 3 — Մեկին Փանյանին . . .	594
66. Հոկտեմբերի 9 — Ավագ Ավրանդիյանին	596

1885

67. Փետրվարի 18 — Մեկին Փանյանին . . .	596
68. Հուլիսի 30 — Մեկին Փանյանին . . .	597
69. Հուլիսի 11 — Լեռյին . . .	599
70. Հոկտեմբերի 18 — Գրիգոր Արծրունուն	600
71. Հոկտեմբերի 24 — Մեկին Փանյանին	604
72. Դեկտեմբերի 15 — Լեռյին . . .	605

1886

73. Հուլիսի 8 — Մեկին Փանյանին . . .	606
74. Օգոստոսի 25 — Առաքել Մատուռյանին	607

1887

75. Հուլիսի 28 — Ալեքսանդր Աբելյանին . . .	608
76. Օգոստոսի 18 — Խաչատուր Տեր-Ջաֆարյանին . . .	610
77. Հոկտեմբերի 12 — Խաչատուր Տեր-Ջաֆարյանին	612
78. Դեկտեմբերի 26 — Վասիլ Նդիագարյանին . . .	613

1888

79. Մարտի 19 — Մեկին Փանյանին . . .	614
80. Մարտի 29 — Մեկին Փանյանին . . .	615
Մանոթագրություններ . . .	619

Մանոթագրությունները՝ Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԻ

Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Դասպարյան Տեխ. խմբագիր՝ է. Ճանճապանյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Զ. Գրիգորյան, Վ. Վարսյան

Գառվեր 2001, Տիրամ 45000: Հանձնված է արտադրության 17/IX 1993 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 7/V 1964 թ.: Թուղթ՝ 60X92 1/16, Տպագր.
42,75 մամ., հրատ. 37,4 մամ., +1 ներդիր: Գինը՝ 1 ա. 82 կոպ.

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆարգյուհանարությունյան գլխավոր վարչության
պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տեղյան 91: